

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXV

(2016)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXV
(2016)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Biljana Vučetić, Neven Isailović,
Jovanka Kalić, Tatjana Katić, Angeliki Konstantakopoulou (Greece),
Giuseppe Motta (Italy), Konstantin Nikiforov (Russia), Ana Stolić,
Ilija Todev (Bulgaria), Lubomíra Havlíková (Czech Republic)

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2016

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXV

(2016)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Биљана Вучетић, Невен Исаиловић,
Јованка Калић, Татјана Катић, Ангелики Константакопулу (Грчка),
Ћузепе Мота (Италија), Константин Никофоров (Русија), Ана Столић,
Илија Тодев (Бугарска), Љубомира Хавликова (Чешка)

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД

2016

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Ивана Коматина <i>ВЕЛИКО КРАЉЕВСТВО ОД ПРВА: КРУНИСАЊЕ СТЕФАНА НЕМАЊИЋА И „ТРАДИЦИЈА ДУКЉАНСКОГ КРАЉЕВСТВА“</i>	15
Роман Хаутала СВЕДЕНИЯ ФРАНЦИСКАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ О КАТОЛИЧЕСКОЙ МИССИОНЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ	35
Aleksandar Uzelac THE PORT OF MAUROCASTRO, EMPEROR THEODORE SVETOSLAV AND THE TATAR ELITE IN THE PONTIC STEPPES	45
Небојша Порчић О УПОТРЕБИ ПОЈМА ВЛАДАРСКЕ МИЛОСТИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ДОКУМЕНТИМА НАМЕЊЕНИМ ДУБРОВЧАНИМА	61
Марија Васиљевић ГЕНЕАЛОГИЈЕ ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ: ПРИМЕР ПОРЕКЛА КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ	79
Десанка Ковачевић Којић КУЋА ВОШТАНА (GETO) У ДУБРОВНИКУ ПРЕМА ТРГОВАЧКИМ КЊИГАМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ (1426–1433)	101
Александар Крстић СРПСКИ ГРАДОВИ И ТРГОВИ У УГАРСКОЈ ГРАЂИ ИЗ ВРЕМЕНА „ДУГЕ ВОЈНЕ“ (1443–1444)	113
Кирилл Александрович Кочегаров К ИСТОРИИ РУССКО-УКРАИНСКО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XVIII В.: «ЗАБЫТАЯ» МИССИЯ В РОССИЮ КАПИТАНА АРСЕНИЯ ЛЕШЕВИЧА	147
Марина Матић БОРБА ЗА ДАЛМАТИНСКО-БОКЕЉСКУ ЕПИСКОПИЈУ У XVIII ВЕКУ	159

Радомир Ј. Поповић ДЕЛАТНОСТ ПРВОГ РУСКОГ КОНЗУЛА У СРБИЈИ ГЕРАСИМА ВАШЋЕНКА 1838–1843. ГОДИНЕ	183
Јована Блажић Пејић РОСТИСЛАВ ФАДЕЈЕВ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ	205
Момир Самарцић АУСТРО-СРПСКИ ОДНОСИ И ПИТАЊЕ ГРАНИЦЕ НА ДРИНИ 1878–1879.	229
Милан Гулић КНЕЖЕВИНА/КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПИТАЊЕ УРЕЂЕЊА ЂЕРДАПА	249
Гордана Гарић Петровић РАЗВОЈ ЖИВИНАРСТВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ	277
Недељко В. Радосављевић МОСТАРСКА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКА ОПШТИНА И ПРОМЕНЕ НА ХЕРЦЕГОВАЧКОМ МИТРОПОЛИЈСКОМ ТРОНУ (1888–1889)	307
Мирослав Д. Пешић, Божица Б. Младеновић ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1889. ДО 1892.ГОДИНЕ	331
Алберто Бекерели СРПСКИ УСПОН НА БАЛКАНУ ПРЕМА БЕЛЕШКАМА ИТАЛИЈАНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА И ВОЈНИКА (1875–1903)	355
Биљана Стојић САЗНАЊА ВЕЛИКИХ СИЛА О СТВАРАЊУ БАЛКАНСКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ	385
Giuseppe Motta THE ECONOMY OF NATIONS. SOME REFLECTIONS ABOUT THE IMPACT OF ECONOMIC STATE POLICIES IN SOUTH-EASTERN EUROPE AFTER THE FIRST WORLD WAR	403
Жељко Бралић НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТИ У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА (1918–1941)	425

ПРИЛОЗИ

- Roberto Sciarrone
CONTRIBUTION OF ITALIAN NURSES
DURING THE FIRST WORLD WAR 453

КРИТИКЕ

- Лексикон Првог светског рата у Србији*, уредници
Станислав Сретеновић и Данило Шаренац, Институт за
савремену историју, Друштво историчара Србије „Стојан
Новаковић“, Београд 2015, 423 стр. (Божича Младеновић) 465

ПРИКАЗИ

- Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*,
главни уредник Рајко Кузмановић, одговорни уредник Драгољуб
Мирјанић, уредник Ђуро Тошић, Академија наука и умјетности
Републике Српске, Бања Лука 2015, 616 стр.
(Александар Крстић) 473

- Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*,
одговорни уредник Синиша Мишић, Филозофски факултет, Центар за
историјску географију и историјску демографију, Службени гласник,
Београд 2015, 250 стр.
(Александра Фостиков) 481

- Споменица др Тибора Живковића*,
уредник Срђан Рудић, Историјски институт, уредник издања Ирена
Цвијановић, Београд 2016, 377 стр.
(Ивана Коматина) 484

- Ивана Коматина, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*,
Историјски институт, Београд 2016, 466 стр.
(Александар Узелац) 488

- Бобан Петровски, Средновековни населби и патишта во Полог –
пишани извори*, Студентски сервис, Скопје 2015, 234 стр.
(Александар Узелац) 492

- Марко Алексић, Марко Краљевић. Човек који је постао легенда*,
Лагуна, Београд 2015, 318 стр.
(Урош Миливојевић) 494

- Аранђел Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука 2015, 328 стр.
(Невен Исаиловић) **499**
- Ayşe Kayarınar, *Le Sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, Les éditions Isis, Istanbul 2011, 538 pp.
(Татјана Катих) **503**
- Tadhg Ó hAnnracháin, *Catholic Europe 1592–1648: Centre and Peripheries*, Oxford University Press, Oxford 2015, 270 pp.
(Нино Делић) **505**
- Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд : визуелност и креирање градског идентитета (1815–1878)*, ТОРУ, Београд 2015, 251 стр.
(Ирена Ћировић) **511**
- Сузана Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Српска књижевна задруга, Београд 2015, 579 стр.
(Горан Васин) **518**
- Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Службени гласник, Београд 2015, 339 стр.
(Радомир Ј. Поповић) **522**
- Александар Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 255 стр.
(Биљана Стојић) **526**
- Јасмина Милановић, *Делфа Иванић: заборављене успомене*, Еволута, Београд 2015, 274 стр.
(Ана Столић) **528**
- Милић Ј. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 139 стр.
(Миљан Милкић) **531**
- Српска револуција и обнова државности Србије – Двеста година од Другог српског устанка*, уредници Срђан Рудић и Лела Павловић, уредник издања Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Међуопштински историјски архив, Београд, Чачак 2016, 242 стр.
(Јована Блажић Пејић) **536**
- Први балкански рат 1912–1913 : историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, уредник Михаило Војводић, Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 399 стр.
(Стефан Стаменковић) **538**

Срби и Први светски рат 1914–1918.

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног
13–15. јуна 2014. године, уредник академик Драгољуб Р. Живојиновић,
Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 712 стр.
(Милан Кутлешић)

542

Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе,
уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Историјски институт,
Институт за стратегијска истраживања, Београд 2015, 549 стр.
(Александар Лукић)

544

Међи нама: неispriчane priče gej i lezbejskih života.
Zbornik radova, urednici Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević,
Hartefakt Fond, Beograd 2013, 454 str.
(Ирена Ћировић)

548

Лиудпранд Кремонски, *Разплата, Историја на Отон, Пратеничество*
в Константинопол, предговор, превод от латински и коментар Лиљана
Симеонова, Исток–Запад, Софија 2015, 336 стр.
(Владета Петровић)

554

Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920) ;*
Дневник од године 1914. до 1918, приредио и предговор написао Миле
Станић, уредник издања Срђан Рудић, Историјски институт,
Београд 2015, 407 стр.
(Ненад Урић)

556

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Књ. I–VII (42 свеске),
Српска академија наука и уметности, Београд 1980–2015, 30.145 стр.
(Ненад Урић)

562

НАУЧНИ ЖИВОТ

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ / LIRE LES ARCHIVES
DE L'ATHOS / READING THE ARCHIVES OF MOUNT ATHOS. Συμπόσιο
αφιερωμένο στην 70^η επέτειο της συλλογής / Colloque dédié au 70e anniversaire de
la collection / Symposium dedicated to the 70th anniversary of the series *Archives de*
l'Athos, Paris, 1945–2015, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο – École française
d'Athènes (Читање Атонских архива. Симпосијум посвећен 70-годишњици
серије *Archives de l'Athos, Paris, 1945–2015*)
Атина, Грчка, 18–20. новембар 2015.
(Драгић Живојиновић)

575

UNITY AND DIVERSITY OF MEDIEVAL (CENTRAL) EUROPE, SOCIAL ORDER AND ITS COHESIVE AND DISRUPTIVE FORCES. Second biannual conference of MECERN (Medieval Central Europe Research Network) (Међународни научни скуп Јединство и разноврсност средњовековне (Централне) Европе. Друштвени поредак и његове кохезивне и реметилачке снаге)

Оломоуц, Чешка, 31. март – 2. април 2016.

(Милош Ивановић)

577

FIRST INTERNATIONAL WORKSHOP ON COMPUTATIONAL LATIN DIALECTOLOGY – WCLD, Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Science, Eötvös Loránd University Budapest

(Прва међународна радионица компјутеризоване латинске дијалектологије),

Будимпешта, Мађарска, 7–8. април 2016.

(Драгана Кунчер)

582

KANUNI SULTAN SÜLEYMAN'IN KAYIP MEZARININ ARAŞTIRILMASI

(Истраживање изгубљеног гроба султана Сулејмана Законодавца),

ТИКА – Турска агенција за сарадњу и развој,

Истанбул, Турска, 25–26. април 2016.

(Драгана Амедоски)

583

VISTA DAI BALCANI. L'ITALIA NELLE RELAZIONI INTERADRIATICHE, DAI PRIMI DEL NOVECENTO ALLA GRANDE GUERRA, Università degli studi di Bari Aldo Moro, Dipartimento di studi umanistici (DISUM), Università del Salento, Dipartimento di storia, società e studi sull'uomo

(Међународна научна конференција Поглед са Балкана: Италија у

међуадријанским односима од почетка двадесетог века до Великог рата),

Бари, Италија, 6. мај 2016.

(Биљана Стојић)

586

GREAT RIVERS (ECOLOGICAL, HYDROMETEOROLOGICAL, ENERGY SAFETY), 18th International Scientific & Industrial Forum / ICEF

(Велике реке: еколошка, хидрометеоролошка и енергетска безбедност),

18. међународни научни и индустријски форум),

Нижњи Новгород, Русија, 17–20. мај 2016.

(Ирена Цвијановић)

587

STATE AND SOCIETY IN THE BALKANS BEFORE AND AFTER

ESTABLISHMENT OF OTTOMAN RULE, Међународни научни скуп,

Историјски институт Београд, Институт Yunus Emre – Турски културни центар (Одељење за културу при Амбасади Турске у Београду)

(Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске власти),

Београд, Србија, 25–26. мај 2016.

(Александар Јаковљевић)

589

СЕЛО БАЛКАНА. КОНТИНУИТЕТИ И ПРОМЕНЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ,
 Међународни научни скуп, Историјски институт Београд, Музеј на
 отвореном „Старо село“
 (*The Balkan Village, Continuities and Changes Through History*)
 Сирогојно, Србија, 10–11. јун 2016.
 (Гордана Гарић Петровић) **598**

DYNAMICS AND POLICIES OF PREJUDICE FROM THE EIGHTEENTH TO
 THE TWENTY-FIRST CENTURY, Sapienza University of Rome, Department of
 Documental, Linguistic-Philological and Geographical Sciences
 (Међународни научни скуп *Динамика и политика предрасуда од осамнаестог*
до двадесетпрвог века),
 Рим, Италија, 23–24. јун 2016.
 (Јована Шалић) **599**

23. МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ВИЗАНТИЈСКИХ СТУДИЈА, Међународна
 асоцијација византијских студија (AIEB), Српски комитет за византологију
 (23rd International Congress of Byzantine studies),
 Београд, Србија, 22–27. август 2016.
 (Милош Цветковић) **604**

REINTERPRETING CITIES, 13th International Conference on Urban History,
 European Association for urban History – EAUH
 (Реинтерпретација градова, 13. међународна научна конференција Европске
 асоцијације за урбану историју)
 Хелсинки, Финска, 24–27. август 2016.
 (Владета Петровић) **608**

MARIA NOSTRA. THE SEA IN THE HISTORY OF EUROPEAN CIVILIZATION
 FROM ANTIQUITY TO MODERN TIMES, Institute of International Relations and
 World History, Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod (UNN)
 (Међународна конференција „*Maria nostra*“. *Море у историји европске*
цивилизације од Антике до Новог времена),
 Нижњи Новгород, Русији 13–14. октобар 2016.
 (Ирена Цвијановић) **610**

IN MEMORIAM

Академик Милорад Екмечић (Јована Шалић) **613**
 Академик Драгољуб Р. Живојиновић (Недељко В. Радосављевић) **617**
 Проф. др Халил Иналчик, инострани члан САНУ (Селим Асланташ) **622**

УПУТСТВО АУТОРИМА **627**

CONTENTS

ARTICLES

- Ivana Komatina
*THE GREAT KINGDOM FROM THE BEGINNING: CORONATION OF
STEPHEN NEMANJIĆ AND THE “TRADITION OF THE DIOCLEAN
KINGDOM”* 15
- Роман Хаутала
ПОДАЦИ ИЗ ФРАЊЕВАЧКИХ ИЗВОРА О КАТОЛИЧКОМ
МИСИОНАРСКОМ РАДУ У ЗЛАТНОЈ ХОРДИ 35
- Александар Узелац
ЛУКА МАВРОКАСТРО, ЦАР ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ
И ТАТАРСКА ЕЛИТА ЦРНОМОРСКИХ СТЕПА 45
- Nebojša Porčić
USE OF THE TERM *ROYAL GRACE* IN SERBIAN MEDIEVAL
DOCUMENTS FOR THE CITIZENS OF DUBROVNIK 61
- Marija Vasiljević
GENEALOGIES BETWEEN HISTORY AND IDEOLOGY:
THE EXAMPLE OF THE ORIGIN OF PRINCESS MILICA 79
- Desanka Kovačević Kojić
WAX HOUSE (GETO) IN DUBROVNIK ACCORDING TO TRADE
BOOKS OF KABUŽIĆ BROTHERS (1426–1433) 101
- Aleksandar Krstić
SERBIAN CITIES AND MARKET PLACES IN HUNGARIAN
DOCUMENTARY SOURCES FROM THE TIME OF THE
“LONG CAMPAIGN” (1443–1444) 113
- Кирил Александрович Кочегаров
ИЗ ИСТОРИЈЕ РУСКО-УКРАЈИНСКО-СРПСКИХ ОДНОСА
ПОЧЕТКОМ XVIII ВЕКА: „ЗАБОРАВЉЕНА“ МИСИЈА КАПЕТАНА
АРСЕНИЈА ЉЕШЕВИЋА У РУСИЈИ 147
- Marina Matic
FIGHT FOR THE DIOCESE OF DALMATIA AND BOKA
IN XVIII CENTURY 159
- Radomir J. Popović
ACTIVITY OF THE FIRST RUSSIAN CONSUL IN SERBIA
GERASIM VASCHENKO 1838–1843. 183

Jovana Blažić Pejić ROSTISLAV FADEEV AND THE EASTERN QUESTION	205
Momir Samardžić AUSTRIAN-SERBIAN RELATIONS AND THE ISSUE OF THE DRINA BORDER 1878–1879	229
Milan Gulić PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA AND THE QUESTION OF ARRANGEMENT OF IRON GATES	249
Gordana Garić Petrović DEVELOPMENT OF POULTRY FARMING IN THE KINGDOM OF SERBIA	277
Nedeljko V. Radosavljević CHURCH-SCHOOL MUNICIPALITY IN MOSTAR AND CHANGES ON THE HERZEGOVINA METROPOLITAN THRONE (1888–1889)	307
Miroslav D. Pešić, Božica B. Mladenović FUNCTIONING OF THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN THE KINGDOM OF SERBIA FROM 1889 TO 1892	331
Alberto Becherelli SERBIAN RISE IN THE BALKANS ACCORDING TO NOTES OF ITALIAN DIPLOMATS AND MILITARY PERSONNEL (1875–1903)	355
Biljana Stojić THE GREAT POWERS' KNOWLEDGE ABOUT THE CREATION OF THE BALKAN ALLIANCE IN 1912	385
Ћузепе Мота ЕКОНОМИЈА НАЦИЈА. НЕКА РАЗМИШЉАЊА О УТИЦАЈУ ЕКОНОМСКЕ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	403
Željko Bralić PEOPLE'S UNIVERSITIES IN VOJVODINA BETWEEN THE WORLD WARS (1918–1941)	425
CONTRIBUTIONS	453
CRITICAL REVIEWS	465
REVIEW ARTICLES	473
ACADEMIC EVENTS	575
IN MEMORIAM	613
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	627

Ивана КОМАТИНА*

Историјски институт
Београд

**ВЕЛИКО КРАЉЕВСТВО ОД ПРВА:
КРУНИСАЊЕ СТЕФАНА НЕМАЊИЋА И
„ТРАДИЦИЈА ДУКЉАНСКОГ КРАЉЕВСТВА“****

Апстракт: Рад је посвећен приказивању пута који је српски велики жупан Стефан прешао зарад стицања краљевског венца 1217. г., између осталог, кроз призму посланице, која је тим поводом упућена у Рим, а коју је Доментијан приписао Сави. Посебно се испитује „традиција Дукљанског краљевства“ и закључује се да се о њој не може говорити све до времена Вукана Немањића.

Кључне речи: Стефан Немањић, Доментијан, Сава Немањић, Вукан Немањић, Иноћентије III, Хонорије III, Дукља, *Дукљанско краљевство*, Жича, крунис

Један од најзначајних тренутака у политичкој историји Срба било је крунисање Стефана Немањића за краља све Српске земље и Поморске 1217. г. од стране легата папе Хонорија III, у цркви Св. Петра и Павла код Раса. То је закључак за којим се, како литература сведочи, у науци дуго времена трагало.¹

* ivana.komatina@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

¹ В. Калаји, *Историја српског народа*, Београд 1882, 40–41, наводи да је папски легат крунисао Стефана 1217. г., али да је народ био незадовољан тим чином, те је архиепископ Сава поново 1222. крунисао свог брата за краља и то круном коју

Из пера сплитског хроничара Томе Архиђакона сазнајемо да је Стефан стекао краљевски венац 1217. године,² а век касније исту годину бележи у својој *Хроници* млетачки дужд Андрија Дандоло, потврђујући Томино сведочанство да је, након што је папа услишио Стефанову молбу,

је наводно донео као дар византијског цара, али не спомиње место крунисања. Н. Ружичић, *Историја Српске цркве*, Св. 2, Београд 1895, помиње да је Стефан послао посланика у Рим 1217. по краљевски венац, али да је убрзо „обустаио извршење свога тражења односно крунисања“, 93–95, те је крунисање Стефана за краља обавио Сава, у Жичи 1220, 139–149, након успостављења српске аутокефалне цркве, 1218/1219, 99–107; Љ. Ковачевић, Љ. Јовановић, *Историја српског народа I*, Београд 1895/1896, 83–84, наводе да је Стефан у договору са Савом послао посланика у Рим по краљевски венац уз наводно обећање да ће се борити против јеретика, на шта је папа Хонорије III пристао те је Стефан крунисан „на Спасов дан 1220 године“; А. Гавриловић, *Свети Сава. Преглед живота и рада*, Београд 1900, 147–148, такође бележи да је до прогласа Србије за краљевину дошло 1220. г. у Жичи, након што је круна донета из Рима. И. Руварац, *О главним моментима у животу Св. Саве*, ЛМС 208 (1901) 1–44, даје преглед до тада важећих мишљења да је крунисање обављено 1217, 1220, али и 1222. године; С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1908, 138; Исти, *Историја српског народа*, Београд 1910, 111; Исти, *Историја српског народа*, Београд 1923, 11, узима да се крунисање догодило 1217., али не наводи место крунисања. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1922, 217–218, истиче да је у питању 1217., али бележи и традиције које доносе Доментијан и Теодосије. С. Станојевић, *Стефан Првовенчани*, Годишњица Николе Чупића 43 (1934) 41, истиче да је „Хонорије III послао у Србију свог легата“, а он је током септембра 1217. крунисао Стефана за краља, ни тада не спомиње крунидбено место; Исти, *О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас СКА 161 (1934) 121, нап. 15 (= *О нападу угарског краља*), такође, исправно ставља Стефаново крунисање у 1217. г. Ј. Калић, *Претече Жиче: Крунидбена места српских владара* Историјски часопис 44 (1998) 77–87 (= Калић, *Крунидбена места*), коначно износи и чврсто аргументује тезу да је крунидбено место заправо Црква Св. Петра и Павла у Расу; Иста, *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби. Средњи век, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 177–178.

² „...Eodem tempore Stephanus dominus Servie sive Rasie, qui mega iupanus appellabatur, missis apochrisariis ad Romanam sedem impetravit ab Honorio summo pontifice coronam regni. Direxit namque legatum a latere suo, qui veniens coronavit eum primumque regem constituit terre sue...“, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2006, 162 (= *Thomae archidiaconi Historia*). И. Коматина, *Ана Дандоло–прва српска краљица?*, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–8 (= Коматина, *Ана Дандоло*).

папски легат дошао у Србију и крунисао га за краља.³ Један познији извор из XVI века, српског порекла, сачуван једино у преводу на латински, коначно разрешава дилему, будући да поменути извори то не бележе, које је крунидбено место у питању, односно да је сам чин обављен у Расу, у цркви Св. Петра и Павла.⁴ Дакле, наративни латински извори, невелики обимом, пружају најважнија сазнања о поменутом чину. За разлику од њих, у српским средњовековним хагиографијама, и то једино у оним посвећеним Св. Сави, и нешто познијим родословима и летописима забележене су нешто другачије традиције тог догађаја. Наиме, Савини животописци Доментијан и Теодосије Стефаново крунисање смештају након установљења Српске архиепископије, односно, ако дословно следимо текст, Доментијан о томе пише након Савине беседе о правој вери, на великом антијеретичком сабору и након Савине заповести о венчавању људи „који се беху женили по другом закону и не беху венчани“, док Теодосије бележи да је сам чин крунисања обављен управо првог дана великог сабора против јеретика.⁵ Савини хагиографи су сагласни да је сам чин крунисања обавио први српски архиепископ Сава, у великој архиепископији, „рекомъ Жит'чу въ роукотвореніи емоу (Стефаном) манастирь“.⁶ Дакле, следећи вести животописаца могло би се закључити да је Стефан Немањић крунисан после 1218/1219. г. и

³ „...Stestanus (!) quoque dominus Raxie et Servie, qui megadipanus (!) apelabatur, dum neptem condam Henrici Dandulo ducis accepisset in coniugem, ex suasionе uxoris, abiecto scismate, per nuncios a papa optinuit ut regio titulo decoratus esset, et per legatum cardinalem ad hoc missum, una cum coniuge coronati sunt....“, *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta*, *Rerum Italicarum Scriptores XII*, ed. L. A. Muratori, Milano 1728, 287 (= *Andreae Danduli Chronica*); Коматина, *Исто*.

⁴ Крунидбена места (Црква Св. Петра и Павла у Расу, Жича и Пећ), се набрајају у писму из 1597. г., које су српски монаси предали папи Клименту VIII, ради остваривања ближе сарадње за борбу против Турака. У *Жичким повељама* се не спомиње да је Стефан крунисан у Жичи, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 110–123 (= Стефан Првовенчани), напротив у *Другој жичкој повељи*, Стефан Првовенчани, 116, насталој око 1224–1227. г., стоји да ће се у Жичи постављати „... вѣси кралик хотеце вѣти дръжавѣ сѣи...“, детаљно, Калић, *Крунидбена места*, 77–85.

⁵ Доментијан, *Житије Св. Саве*, изд. Т. Јовановић, Љ. Јухас Георгиевска 2001, 224–246 (= Доментијан); Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 126–140, посебно, 141–144 (= Теодосије).

⁶ Доментијан, 250; Теодосије, 141–143.

повратка Саве из Никеје, након, односно у току великог антијеретичког сабора, што одговара 1220. г., и то у Жичи. И у познијим родословима и летописима бележи се иста традиција по којој је Сава након што је хиротонисан за архиепископа, у „**великѡу архієпископію Жичю...вѣнчаваѣт брата своѣго великаго жѡпана чстїю и вѣнцѣмъ краљевства**“.⁷

Ипак, Доментијанова традиција се у једном битно разликује од осталих извора домаћег порекла. Наиме, иако бележи да је сам чин крунисања обавио архиепископ Сава, доноси и вест да је круна затражена од „сапрестолника светих и славних апостола“ тј. папе и да је донета из Рима. Тачније, пре самог описа крунисања Стефановог, Доментијан пише о посланству које је Сава упутио у Рим на челу са епископом Методијем, шаљући благослове „да и они благослове његово отацтво и својом благодаћу венчају добровернога сапрестолника његова отацтва (тј. Стефана)“. Преко тог посланства Сава је послао и писмо („посланицу“) папи у којем га моли за благослов и тражи речену круну „да крунише свога брата на краљевство по првом отацству краљевства њихова, у коме се и отац њихов роди по божанственом самотрењу у месту званом Диоклитија, које се зове велико краљевство од прва (**ѡже зовѣт се велико краљѣвство ѡтѣ прѣва**)“.⁸ Папа је молбе услишио, те Доментијан додаје да је „донет благословени венац у његово отацство“, а затим наставља о церемонијалу у Жичи.⁹

Дакле, Доментијан из неког разлога не жели да прикрије право порекло српске краљевске круне и умногоме његово сведочанство одговара оном које је забележено у латинској изворној грађи. Међутим,

⁷ У Карловачком, Загребачком и Врхобрезничком и Пејатовићевом родослову стоји да је архиепископ Сава крунисао свог брата за краља у Жичи, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 26, 27, 47, док се у Константиновом и Хаци-Јордановом, 44, 58–59, не бележи да је то било у Жичи. Што се тиче летописа традиција је забележена у млађим летописима: Руварчевом Другом, Верковићевом и Остојићевом, Јанковом и Дечанском, Сеченичком, Стојановић, *Исто*, 176, 192, 194, 198, и то да је Сава обавио чин крунисања, док се место не спомиње, али се додаје да је Стефан сазидао цркву у Жичи, док се у Бранковићевом летопису (*Chronica Serbica Despotae Georgii Brankovic*), у латинској традицији сачуваном, бележи опис читавог чина у Жичи: „...post omnia haec arhiepiscopus dominus kir Sava, jussit convenire concilium omnium in magno arhiepiscopato **Житчю**, Stephano primocoronato ragi.... eo conventu fratrum suum magnum Supanum honore et corona Regia coronavit, eique omnes officiales ad obsequia regia constituit“, Стојановић, *Исто*, 282.

⁸ Доментијан, 248.

⁹ Исто.

јасно је да у складу са жанром који подразумева прослављање светог у свим аспектима, Доментијан сам чин крунисања препушта управо свом учитељу Сави, а не легату папе Хонорија III. Исто тако, отвара се питање колико је писмо послато у Рим заиста Савино, а колико је заправо Доментијан желео да му из речених разлога припише и тај чин. Како други Савин животописац Теодосије не спомиње посланство у Рим, нити писмо, већ напротив циљано доноси сасвим другачије вести, склона сам мишљењу да Доментијан у време када саставља *Житије Св. Саве*, 1243. или 1254. г.,¹⁰ а када су многи још увек памтили сам чин крунисања, није могао, а можда није ни желео, да прикрије порекло круне, већ је решио да у том догађају главну улогу припише Сави. Ипак, иако писмо није оригинално Савино, намеће се питање његовог порекла, тј. да ли је оно Доментијанова самостална конструкција или се, пак, за састављање тог дела *Житија* послужио неким предлошком.¹¹

Познато је да се Стефан Немањић неколико пута обраћао римској цркви, преко легата, ради стицања краљевске круне. Први пут је то било 1199. г., и то након што је Вукан писао папи и затражио његове легате ради решења црквених питања у приморским земљама и градовима.¹² Наиме, папа Иноћентије III је на Вуканово писмо одговорио слањем писама не само њему него и Стефану и његовој тадашњој супрузи Евдокији, најављујући му своја два легата Јована и Симеона и који су њихови задаци.¹³ Стефан своје прво познато писмо папи шаље као одговор на ово, и пише да је упознат са делатношћу поменута два легата, а потом

¹⁰ У сачуваним рукописима *Житија Св. Саве* од Доментијана постоје два податка о времену настанка дела: у Бечком рукопису је забележена 6751, односно 1243/1243, а у Јагићевом рукопису 6762, односно 1253/1254, И. Шпадијер, *Светогорска баштина*, Београд 2014, 43–46.

¹¹ На таково размишљање упућује Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и фикцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 141–158, јер је њена анализа других посланица у Доментијановом *Житију* показала да оне могу ићи од „чисте фикционалности“ до „сигурне аутентичности“.

¹² Из епистоларне преписке јасно је да Стефан није затражио круну 1198, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 266 (С. Ћирковић), већ 1199. Писмо од 8. јануара 1199. г. А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Romae 1863, 5 (= Theiner, *Monumenta Slavorum I*), упућено Вукану, говори о легатима које је Вукан први послао папи, што је морало бити током 1198. г. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 (= Коматина, *Црква и држава*) 248–250.

¹³ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 5, 6; Коматина, *Црква и држава*, 248–249.

додаје и следеће: „...Увек смо се сматрали следбеницима Свете римске цркве, као и блажене успомене отац мој, и прописе Свете римске цркве увек уобичавали, и ускоро желимо послати наше легате Вашој светости...“.¹⁴ У овом писму Стефан истиче посвећеност римској цркви, али не наглашава јасно поводом чега он жели да упути легате папи. Папа Иноћентије III је 1202. године упутио писмо угарском краљу Емерику у којем, између осталог, наводи да је некада (olim) исти велики жупан слао легате Апостолској столици, али ни овог пута се не прецизира поводом чега.¹⁵ Ове недоумице по свој прилици, како је претпоставио још К. Јиречек, разрешава ново писмо папе Иноћентија III од 15. септембра 1204, у ком папа подсећа на ранији захтев великог жупана Стефана да се подведе под римску цркву и добије краљевску круну, истичући да се томе Емерик противио.¹⁶

Видимо, дакле, да се први покушај стицања краљевског венца за српског великог жупана с краја XII века завршио неуспешно, али да је у првим годинама XIII века папа, у непуне две године, у своја два писма упућена краљу Емерику истицао да је *искључиво* због Емерикове воље одбио да пошаље круну великом жупану Стефану. Наравно, папи су Емерикове намере јасне, он жели да му Србија буде подложна у политичком погледу што је подразумевало и оданост римској цркви. Ипак, изгледа да је Иноћентије III, штитећи световна права краља Емерика, морао да одступи од непосредног духовног и црквеног утицаја, до кога би можда начелно и дошло да је послао Стефану тражену круну. Штавише, исте године када је писао Емерику о разлозима због којих није послао Стефану краљевски венац, 1204, папа бугарском владару Калојану шаље краљевску круну, након што му је он у име свог народа исказао

¹⁴ „...Nos autem semper consideramus in vestigia sancte romane ecclesie, sicut bone memorie pater meus, et preceptum sancte romane ecclesie semper custodire, et in proximo legatos nostros vellemus transmittere ad sanctitatem vestram...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 6; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањинића*, Београд 1997, 65–66; Коматина, *Исто*.

¹⁵ „... qualiter etsi olim ad instantiam eiusdem Meganipani disposuerimus legatum nostrum mittere in Serviam, tandem tamen, voluntate tua plenius intellecta, a propositis desistentes magnificentie tue duximus referendum, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 14–15.

¹⁶ „...quod cum nobilis vir Stephanus Megaiuppanus Servie per honorabiles nuntios nobis humiliter supplicaverit, ut in terram suam dirigeremus Legatum, qui eam ad obedientiam ecclesie Romane reduceret, et regium sibi diadema conferret...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 36.

оданост и пришао римској цркви.¹⁷ Доментијан је при састављању посланице у оквиру свог дела средином XIII века могао да зна за прво Стефаново посланство, али како се цела мисија завршила неуспешно, што свакако не одговара Доментијановом исказу, тешко је веровати да му је оно послужило као извор.

Међутим, на основу исказа латинских извора, Томе Архиђакона, а потом Андрије Дандола, јасно је да је Стефан 1217. најпре упутио легате, преко којих је затражио круну, а да је потом папа послао своје легате којима је ставио у задатак да га крунишу. Наиме, сплитски хроничар истиче да је „господар Србије и Рашке који је називан великим жупаном, послао угледне посланике Апостолској столици“ да затраже краљевску круну од тадашњег папе Хонорија III, а потом је папа преко свог легата испунио тражено.¹⁸ Дакле, друго Стефаново посланство 1217. г. имало је успеха, а Стефан је свакако том приликом упутио писмо папи, у коме, између осталог, тражи краљевски венац. Оно, нажалост, није сачувано, али могло је послужити Доментијану при састављању одељка о реченом посланству.

Међутим, Доментијан наводи да је *епископ* Методије послат у Рим да искаже и затражи благослов од папе и да преда посланицу коју је преосвећени (тј. Сава) написао. У писму које је Стефан послао папи 1220. г. помиње се епископ Методије, као доносилац тог писма, што значи да је он био у посланству које је тада Стефан Немањић упутио папи Хонорију III, а то је, колико је нама познато, треће које је српски владар упутио ка Светој Столици. Самим тим, намеће се питање да ли је писмо које је Методије уручио папи и тамошњем клеру било заправо извор Доментијану за садржај посланице приписане Сави. Оно је сачувано у

¹⁷ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 11, 15–18, 20–33, 39–40; *Innocentii III epp.* I, PL 214, 825–826, 1112–1118; II, PL 215, 155–158, 277–297, 551–554; Жиречек, *Историја* I, 163–164; *ИСН* I, 260–270 (С. Ћирковић). Иноћентије III послао је краљевску круну господару Мале Јерменије, Лаву II, 1198/1199, S. Runciman, *A History of Crusades. The Kingdom of Acre and the later Crusades* III, Cambridge 1951, 90–91, а краљевску круну потврдио је и Пшемислу Отокару I, 1204. г., након што се овај приклонио Отону IV у сукобу са Филипом Швапским, *Innocentii III epp.* II, PL 214–216, 333–334; Петру II Арагонском даровао је краљевски венац 1205, cf. H. Hallam, *View of the State of Europe during the Middle Ages*, Paris 1840, 415–416.

¹⁸ „...missis apochrisariis ad Romanam sedem... Direxit namque legatum a latere suo, qui veniens coronavit eum...“, *Thomae archidiaconi Historia*, 162. Андрија Дандоло слично бележи, али мало неспретније: „per nuncios (Стефанових прим. И. К.) а пара optinuit, ut regio titulo decoratus esset, et per legatum cardinalem ad hoc missum, una cum coniuge coronati sunt...“ *Andreae Danduli Chronica*, 287.

оригиналу и његова садржина чини се не упућује на потврдан одговор. Наиме, како је познато, у том писму се Стефан обраћа „пресветом оцу и господину Хонорију“, као крунисани краљ (*rex coronatus*) речима: „као што сви хришћани воле вас и поштују, и за оца и господара држе, тако се и ми желимо свете римске цркве и вашим верним сином назвати, прижељкујући да благослов и потврда Божја и ваша буде, ако вам одговара, над круном и земљом нашом увек јасно“, додајући да поводом реченог шаље Методија и да папа преко њега може одговорити.¹⁹ Дакле, у писму се не спомиње тражење краљевске круне, што је према Доментијану стајало у посланици, већ је једина сличност у томе што се тражи благослов од папе. Сем тога, у писму Стефан Првовенчани истиче оданост папи и одабраним дипломатским речником покушава да се приближи римској цркви, по свој прилици, из одређених разлога политичке природе.²⁰ Потпуно су друге околности и циљеви у питању у случају посланства из 1220. и оног из 1217. г. У ствари, личност епископа Методија је једина нит која повезује ова два посланства. Ипак, како је онда баш епископ Методије одабран од Доментијана да буде чинилац посланства из 1217. г.? Пре свега, Доментијан је могао да има увид у писмо из 1220, или је најмање као Савин ученик и сарадник био упознат са Стефановом делатношћу. Дакле, он је памтио посланство у Рим на челу са Методијем 1220, али како је крунисање Стефаново према његовом спису уследило тек након стварања Српске архиепископије, јер је очигледно с намером желео да Саву означити као оног који додељује круну, а у исто време свестан њеног порекла и времена када је папски легат овенчао великог жупана, последњем посланству је приписао улогу које је имало претходно.

¹⁹ Због значаја, писмо доносимо у целини: Sanctissimo patri et domino Honorio, romane sedis, ecclesie universali pontifici, Stephanus dei gratia totius Seruie, Dioclie, Tribunie, Dalmatie atque Chulmie rex coronatus, inclinationem summe fidelitatis constantia. Quemadmodum omnes christiani diligunt uos et honorant, et pro patre et domino retinent, ita nos desideramus sancte romane ecclesie et vestri fidelem filium nominari, affectans quod benedictio et confirmatio dei et vestra sit, si placet, super coronam et terram nostram semper manifeste. Et ob hoc uobis nostrum episcopum Methodium nomine destinamus, ut, quicquid ex uestri sanctitate et voluntate processerit, nobis per latorem presentium litteris, si placet, rescribatis, F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana papi Honoriju III god. 1220*, *Starine JAZU* 7 (1875) 53–56 (= Rački, *Pismo*).

²⁰ Као и 1199., међутим, овог пута је вероватно краљу Србије претила опасност са севера од угарског краља Андрије II, Станојевић, *О нападу угарског краља*, 109–130.

* * *

Посланица чији садржај наводи Доментијан у свом спису буди пажњу и због следећих редова који се тичу Стефановог крунисања. Наиме, при тражењу круне ради тог чина он истиче да Сава жели да крунише свог брата „по првом отачаству краљевства њихова, у коме се и отац њихов родио... у месту званом Диоклитија, које се зове *велико краљевство од прва*“.²¹ Дакле, Доментијан прави непосредну везу између Стефановог крунисања и „великог краљевства од прва“, а његово право на круну, између осталог, оправдава „првим отачаством краљевства“. Те речи он приписује Сави, али се само по себи намеће питање да ли су поменути редови стајали у писму које је Стефан послао папи, или су и они Доментијанова лична конструкција. Како се сигуран одговор на то питање не може дати, остаје нам само да нађемо заједничку нит у оба случаја – а то је да је у српској средини током XIII века постојала успомена на некадашње краљевство чије је седиште био у Дукљи – краљевство Михаила и Константина Бодина из друге половине XI века. Захваљујући чињеници да му је политички центар био у Дукљи, оно се у модерној историографији сматра и назива „Дукљанским краљевством“.²² Међутим, тај назив не исказује на прави начин карактер тог краљевства, ни у етничком смислу, али чак ни ако он представља само географску одредницу. Ипак, оно што је најважније јесте да тај модерни назив нема упориште у историјским изворима.

Наиме, српски владар је још током X века у византијским изворима забележен са титулом ἄρχων τῶν Σέρβων,²³ а у XI веку Јован Скилица у својој *Краткој историји*, описујући плачкашки подухват Стефана Војислава из 1039/1040, бележи да је он ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων, „који је био пре кратког времена побегао из Цариграда и заузео земљу Срба“.²⁴ За његовог сина Михаила бележи да је „*после оца* био постао

²¹ Доментијан, 248.

²² *Историја Црне Горе* I, Титогард 1967, 381–408 (Ј. Ковачевић), II/1, Титогард 1970, 4 (С. Ћирковић); *ИСН* I, 180–196 (С. Ћирковић), 300 (Б. Ферјанчић); *Историјски атлас*, Београд 1997, 36/II, „Дукља у другој половини XI века“ (М. Благојевић); Доментијан, 477, нап. 4 (Љ. Јухас-Георгиевска).

²³ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae* I, ed. J. J. Reiske, Bonn 1829, 691.8; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 70–73.

²⁴ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin – New York 1973 (CFHB 5), 408.74–75; *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 157

Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων... ἀρχηγός“, који је склопио уговор са царем (Константином IX Мономахом) и након тога постао „савезник и пријатељ Ромеја“. ²⁵ Скиличин Настављач, излажући повест о устанаку Ђорђа Војтеха 1072, за Михаила бележи да је био ἀρχηγός, ²⁶ док Михаило Деволски додаје „τῶν εἰρημένων Χροβάτων“ ²⁷, ...и имао под собом *не малу земљу*. ²⁸ У *Алексијади* Ане Комнине, Михаило и његов син Константин Бодин називају се „егзарсима Далмата“, ²⁹ при чему је назив „Далмати“ архаични термин којим византијска принцеза означава Србе. ³⁰

С друге стране, папа Гргур VII у писму од 9. јануара 1078. г., а које се тиче црквених прилика на Јадрану, титулише Михаила као *rex Sclavorum*. ³¹ У *Аналима* Лупа Протоспатара помиње се да је априла 1081. г. Аргириц из Барија, тамошњи племић, дошао *ad Michalam regem Sclavorum*, како би своју кћер удао за његовог сина Бодина. ³² У фалсификованој повељи антипапе Климента III 1089. г., којом се барској

(Ј. Ферлуга) (=ВИИИЈ III). У наредним редовима Скилица допуњава свој исказ да је Стефан Војислав побегао из Цариграда „и заузео илирске планине и Трибале и Србе и околна племена подложна Ромејима нападао...“, Scyl., 424.62–65; ВИИИЈ III, 159 (Ј. Ферлуга), при чему Трибале не сматара за различито племе од Срба, већ је у питању географска одредница, те се под Србима подразумева – Србија (Рашка и Босна), а под Трибалима односно Трибалијом – Дукља, детаљно о значењу термина Србија и Трибалија у делу Јована Скилице, П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186, о поменутом месту 161–163 (= Коматина, *Србија и Дукља*).

²⁵ Scyl. 475.13–16; ВИИИЈ III, 162 (Ј. Ферлуга); Ј. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII)*, Европа и Срби, 97–99 (= *Назив „Рашка“*).

²⁶ Scylitzes Continuatus, ed. Ev. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 163.5–6. Ана Комнина такође на посредан начин за српског владара користи титулу ἀρχηγός, *Alexias*, IV. V, 3; П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 68 (= Коматина, *Византијска титула*); Калић, „Назив“ *Рашка*, 99–100.

²⁷ На овом месту се, свакако, под Хрватима подразумевају Срби, нарочито ако се има у виду да Скиличин Настављач већ на самом почетку описа устанка Ђорђа Војтеха истиче како је покрет против Царства покренуо „народ Срба, које и Хрватима називају“, *Ioannes Skylitzes Continuatus*, ed. Eu. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 162–163; ВИИИЈ III, 177 (Б. Радојчић).

²⁸ *Skylitzes Continuatus*, 163; ВИИИЈ III, 179 (Б. Радојчић).

²⁹ *Annae Comnenae Alexias*, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40.1, Berlin – New York, 2001, I, XVI.8–9; И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, ЗРВИ 52 (2015) 174.

³⁰ Калић, *Назив „Рашка“*, 99–100.

³¹ *MGH*, Epp. sel. II/2, 365.

³² *Lupi Protospatarii annales*, ed. G. H. Pertz, *MGH SS V*, Hannoverae 1844, 60.

цркви наводно потврђују јурисдикциона права у горњој Далмацији, помиње се Бодин као *glorioso regi Sclavorum*.³³ Најзад, 1096. г. капелан Рајмунд од Агилера помиње у својој *Историји* сусрет грофа Рајмунда Тулуског и његове војске са „краљем Словена“ (*ad regem Sclavorum*), што се свакако односи на Бодина (*Bodinus Sclavorum rex*), како то педантно бележи нормандијски монах Ордерик Витал у својој *Црквеној историји*.³⁴ Иако назив *Sclavi* у латинској изворној грађи може имати шире значење и означавати различите словенске народе, у наведеним примерима он, по свој прилици, има уже значење и односи се на Србе који се помињу у оновременим византијским изворима. То понајпре важи за први и најважнији од наведених латинских примера – писмо папе Гргура VII из 1078. у коме Михаила назива *rex Sclavorum*, када се узме у обзир да се тадашњи хрватски владар Димитрије Звонимир, приликом свог увођења у краљевско достојанство од стране легата Гебизона папе Гргура, не назива „владарем Словена“ већ „dux Хрватске и Далмације“ (*dux Chroatie Dalmatieque*), а своју државу „краљевство Хрвата и Далматинаца“ (*Chroatorum Dalmatinorumque regnum*).³⁵

³³ P. Kehr, *Papsturkunden in Rom*, I, Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 2 (1900) 148–149; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Vindobonae 1913, edd. L. Tallòczy, C. Jireček, E. Sufflay, 21.

³⁴ *Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 236; *Orderici Vitalis Ecclesiasticae Historiae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Parisiis 1845, 485–486. И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 64–66.

³⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I, edd. M. Kostrenčić, J. Stipišić, M. Šamšalović, Zagrabiae 1967, 139–141; M. Matijević–Sokol, *Zvonimir u diplomatskim izvorima*, Zvonimir, kralj hrvatski, ur. I. Goldstein, Zagreb 1997, 52–54. И. Коматина, *Титула rex и политика римских папа: краљевство код Јужних Словена до краја XII века*, Шеста национална конференција византолога [у припреми за штампу].

Титулу *rex Sclavorum* за српске владаре користи и папа Никола IV крајем XIII века. Тако у писму од 23. јула 1288. г. он подстиче краља Милутина да прихвати унију, а обраћа му се са „*viro magnifico Urosio illustri regi Sclavorum*”, а на исти начин и краљици Јелени (*carissime in Christo filie Elene regine Sclavorum*) у писму од 8. августа исте године, у коме је моли да подстакне своје синове да са својим народом приступе унији, А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859, 359–361. Сличним поводом папа се поново обраћа Јелени и Драгутину, три године касније 15. марта, а потом и 23. марта када краља Драгутина ословљава са „*carissimo in Christo filio Stephano regi Serviae illustri*”, а краљицу титулише као „*carissime in Christo filie Elene regine Serviae*”. Theiner,

Дакле, нема спора да је према историјским изворима *велико краљевство од прва* у етничком смислу било српско краљевство. Када је реч о његовим географским оквирима, нема сумње да је оно обухватало како приморске тако и српске земље у унутрашњости,³⁶ што је нашло одраз и у званичној форми на печату Константина Бодина, на коме се он титулише као „ексусијаст Диоклије и Србије“.³⁷ Како је у науци већ примећено, та титула одговара начину на који се српски владари титулишу у византијским изворима с почетка XIII века,³⁸ а која је настала према њиховој српској титули тог времена.³⁹

Наиме, у Студеничкој повељи, додуше у познијем тексту, Стефан Немања се спомиње као „**самодрџаць срѣвскіе земље и поморскіе**“.⁴⁰ Његов син и наследник Стефан Немањић у оквиру уводног текста опширног *Житија* посвећеног Св. Симеону овог титулише као „господина и самодршца отацства свога, све Српске земље и Поморске“, али се у својој потврдној хрисовуљи коју је издао Манастиру Хиландару 1207/1208. г., сам потписује као „велики жупан и намесни господин свој Српској земљи“.⁴¹ Учени и добро обавештени охридски архиепископ

Monumenta Hungariae I, 375–378. Краљица Јелена се на исти начин титулише (regina Serviae) и у писмима папе Бенедикта XI и Климента VI, Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 408, 414. Дакле, папа Никола IV користи титулу rex/regina Sclavorum као несумњиви еквивалент титули rex/regina Serviae.

³⁶ Коматина, *Србија и Дукља*, 179–180.

³⁷ J. C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie à byzantine a la fin du XIe siècle*, ЗРВИ 45 (2008) 90; П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76.

³⁸ В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану I, прир. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 114 (Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава*); Коматина, *Србија и Дукља*, 168–169. Ипак, у таквој Стефановој титули се не мора нужно препознати идеолошка повезаност краљевства Михаила и Бодина и Стефановог краљевства, колико географска.

³⁹ Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, Беране – Београд 2011, 90–91 (= Бубало, *Титуле Вукана Немањића*).

⁴⁰ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 568 (= Новаковић, *Законски споменици*); С. Ћирковић, *Студеничка повеља*, Зборник Филозофског факултета 12 (1974) 311–318; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I* (1186–1321), прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 61–62 (= *Зборник*).

⁴¹ Стефан Првовенчани, 12, 14; Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 233–241.

Димитрије Хоматин титулише Стефана у писму из 1216/1217. као „великог жупана Србије и Дукље“, ⁴² што свакако представља грчку репродукцију титуле коју је Стефан употребио у свом писму које је претходно послао архиепископу и у којој се огледа његово успостављање власти над Дукљом, којом су до тада владали његов брат Вукан и његови потомци. ⁴³ У документима домаћег порекла Стефан Немањић се након стицања краљевског венца титулише као „краљ све Српске земље и Дукље, Далмације, Травуније и Захумља“, што важи и за његовог наследника Радослава, ⁴⁴ односно као „краљ све Српске земље и Поморске“, ⁴⁵ што је титула коју су српски краљеви користили све до 1343. г. ⁴⁶ или најкраће „краљ српски“. ⁴⁷ Дакле, краљевство Михаила и Бодина се како у етничком, тако и у географском погледу у потпуности подудара са краљевством потоњих српских краљева. ⁴⁸ Стога, нема места употреби назива „Дукљанско краљевство“ за њега, чак ни у географском смислу, јер га тај назив беспотребно ограничава. Могло би се рећи да током XI и XII века није постојала ни „традиција Дукљанског краљевства“ у правном и политичком смислу. ⁴⁹

⁴² *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin – New York 2002, № 10; Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава*, 114.

⁴³ Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 90–91.

⁴⁴ Стефан Првовенчани, 110; Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава*, 114, нап. 12.

⁴⁵ У повељи издатој Манастиру Св. Богородице на Мљету о. 1220. г. стоји: **вѣнчанъ кралъ и самодръжъць всѣхъ сръпске землы и поморские ...**“, Стефан Првовенчани, 128.

⁴⁶ *Зборник*, 163, 167, 231, 240, 251, 266, 469, 488, 503, 503, 543; Стари српски архив (= ССА) 2 (2003) 33 (С. Мишић); ССА 4 (2005) 55 (Ж. Вујошевић); ССА 5 (2006) 44 (С. Ћирковић); ССА 5 (2006) 55 (В. Тријић); ССА 8 (2009) 19 (С. Мишић); ССА 9 (2010) 32, 36 (Д. Јечменица); ССА 9 (2010) 66 (С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић); ССА 12 (2013) 24 (С. Мишић).

⁴⁷ *Зборник* 160, 269, 272, 290; С. Новаковић, *Законски споменици*, 262.

⁴⁸ У *Хроници* Андрије Дандола, након описа смрти Роберта Гвискарда (1085) и податка да га је наследио син Рожер, преписивач је на маргини забележио следеће: „...Nunc Bodinus rex Raxie Durachium accepit, et postea pace cum imperatore constantinopolitano composita, illi urbem reassignavit...“, *Andreae Danduli Chronica*, 219. Дакле, и познији преписивачи сматрали су да је Бодин био рашки – српски краљ, односно да је Бодиново краљевство – српско краљевство.

⁴⁹ Краљевска титула Михаила и Бодина, као ни осталих европских владара којима ју је доделио папа Гргур VII (1073–1085), није имала наследни карактер, те ни њихови потомци нису имали право на њу. Не постоје поуздани извори који би потврдили сведочанства *Летописа попа Дукљанина*, по коме су Михаилови и Бодинови

* * *

Пошто се нису оживеле „традиције Дукљанског краљевства“, јер их у том смислу није ни било, остаје питање зашто се и због чега Доментијан, или можда сам Стефан у свом писму папи, позивао на традиције првог краљевства, чије је седиште било „у месту званом Диоклитија“. Одговор можда лежи у политичкој делатности Вукана Немањића, који се крајем XII и почетком XIII века јавља са краљевском титулом на том простору.

Наиме, најстарији Немањин син Вукан забележен је у изворној грађи као *rex Dioclie* и то у две групе извора – прву групу чине извори који су настали у граду Котору, док другу групу чини кореспонденција између Вукана и барског архиепископа Јована и папе Иноћентија III у вези са уздицањем Барске цркве у ранг архиепископије 1199. године и црквеним приликама у Дукљи и Далмацији у то време.

Вукан је први пут забележен као краљ Дукље 1195. г. у ктиторском натпису на цркви Светог Луке у Котору,⁵⁰ а након тога јавља се као краљ у низу докумената которског градског већа која су настајала у периоду од 1197 до 1203. г.⁵¹ И у писмима папе Иноћентија III од 8. јануара 1199. године, упућеним њему и папиним посланицима Јовану и Симеону, који је требало да посредују у решавању питања права барског епископа на архиепископски плашт, Вукан се назива „славни краљ Дукље

наследници током XII века носили титулу краља, осим извесног Радослава, који се као кнез упутио цару Манојлу ради потврде владарског положаја, cf. *Ljetopis pora Dukljanina*, prir.V. Mošin, Zagreb 1950, 94–105. Детаљно о наследности краљевске титуле током XI и XII века, уп. Коматина, *Титула rex и политика римских папа*.

⁵⁰ „...sub tempore domini Nemanie magni iupani et filii sui Velcani, regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne“ Г. Томовић, *Напис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 26; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 80.

⁵¹ „sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplize incliti regis“, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 287 (= CD III); „sub tempore regis Velcanni“, CD, III, 324; „...sub tempore domini nostri regis Velcanni..“, CD, III, 342; Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Црква Светог Луке кроз вјекове, 14–16, нап. 10; Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 210–213, (= Бубало, *Краљ Стефан Првовенчани*).

и Далмације“ („*illustris rex Dalmatie et Dioclie*“), сам се у свом писму папи из исте године титулише као „*Dioclie atque Dalmatie rex*“, титулу „*rex*“ му придаје и барски архиепископ Јован у свом писму папи из 1199. године, а папа га у свом писму архиепископу Јовану из децембра 1200. године помиње као „*Vulcani Dioclie regis illustris*“.⁵² Последњи пут се са краљевском титулом јавља у уговору између Котора и Дубровника из 1207. године.⁵³ Дакле, Вукан се доследно назива „краљем“ не само у изворима који потичу из дукљанских градова или који су за њих суштински везани, већ и у папским актима. Тиме се отвара питање није ли Вукан заправо први оживео традиције краљевства Михаила и Бодина и просторно их ограничио на Дукљу?

У том смислу чини се да највише открива природа његове краљевске титуле. Наиме, на натпису на цркви Св. Луке у Котору, Вукан се помиње као *rex*, али је јасно да су права *великог жупана* Немање неспорно поштована и у Дукљи, као господара те земље, без обзира на хијерархијски однос његове и Вуканове титуле. С друге стране, Вукана ословљава *краљем Дукље и Далмације* управо папа Иноћентије III, за кога

⁵² Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 5–7, 13.

⁵³ „...re Velcano...“, *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine Urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1893, 74–75. У изворима из времена када је заузимао владарски престо у Српској земљи у унутрашњости, 1202–1204, Вукан се назива само „великим жупаном Србије“ („...nobili viro W(ulcano), meganipano Servie...“, „...nobilis viri W(ulcani), meganipani Servie...“, „...megajuppanus Servie...“, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 18–19, 34). У српским пак изворима, који се односе на догађаје из периода 1196–1208, Вукану се придаје само титула „кнеза“, односно „великог кнеза“, уп. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 85–87, при чему треба истаћи податак Саве Немањића из *Житија Светог Симеона из Студеничког типика*, како је при свом повлачењу с престола 1196. године Стефан Немања дао Вукану титулу великог кнеза и доделио му „земљу довољну“, Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, 1998, 158, премда се то пре може односити на време око 1190. године, када се у Немањиној повељи Сплићанима Вукан већ помиње као господар Зете (Дукље), али се не наводи његова титула („Az veli xupan Nemana pustaiu Splechiani dasi izlaze suobodno u moiu zemgliu i snami Rastachaiu u Humschu zemgliu i snami Vlacha u Zetu“, М. Динић, *Три повеље из испуса Ивана Лучића*, Зборник Филозофског Факултета 3 (1955) 69. Вукану се приписује и титула жупана („...Georgio principe Dioclie, filio videlicet iupani Vlcanni...“) у једном документу из 1242. г. који се тиче склапања пријатељства између Дубровника и Улциња, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IV, ed. Т. Smičiklas, Zagrabiae 1906, 149–150; Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 83, нап. 27.

се не може рећи да је био необавештен и неупућен у то да ли је Вукан самостално присвојио краљевски венац или је традицију српског *великог краљевства од прва* ограничио на Дукљу у којој је био намесник. С обзиром на то да је папа врло добро познавао и признавао владарски легитимитет на територији српске државе,⁵⁴ поставља се питање зашто је Вукана ословљавао титулом гех.

Преписка између Вукана и барског архиепископа Јована и папе Иноћентија III открива да се Вукан први обратио папи и титулисао се као *краљ*, јер и сам папа у писму од 8. јануара 1199. године истиче да одговара на писмо које му је Вукан претходно послао. Међутим, то што папа доследно назива Вукана „краљем Далмације и Дукље“, свакако није последица тога што му се сам Вукан у свом писму претходно управо тако представио. Изгледа да је учени папа имао увид у ранија документа у којима је посведочено постојање краљевства, српског, чије је седиште било у Дукљи. Због тога он Вукану не оспорава право на титулу, али без обзира на хијерархијски однос титула, познаје државни легитимитет.⁵⁵ Дакле, може се рећи да је папа Иноћентије III, заједно са локалним становништвом дукљанских градова, омогућио Вукану да оживи краљевску титулу ранијих

⁵⁴ Да је папа био добро упућен у прилике на Балкану и да је поштовао и познавао легитимне односе у српској држави, сведоче писма које је он упутио „на готово исти начин написана“ не само Вукану и његовој жени, већ и Стефану и његовој жени Евдокији, а тицала су се решавања црквених питања на територији којом формално управља Вукан, Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 5–6.

⁵⁵ На овом месту треба се подсетити горе поменуте фалсификоване повеље која је датирана 8. јануаром 1089. године, а коју је наводно антипапа Климент III Виберт издао на молбу Бодина „најславнијег краља Словена“. Њом се тобоже додељује барском епископу јурисдикција над следећим епископијама – Дукљом, Баром, Котором, Улцињем, Свачом, Скадаром, Дривастом, Пулатом, Србијом, Босном и Травунијом, а право *sux gestatoria* односи се на „*omne regnum Diocliae*“, Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149. О аргументима у прилог неаутентичности повеље, Коматина, *Црква и држава*, 140–144. Дакле, у поменутој повељи јавља се израз *Дукљанско краљевство* (*regnum Diocliae*), за које има чврстих индиција да под тим називом није постојало током XI и XII века. С друге стране, повеља има у великој мери сличности у уводном делу са писмом које је папа Иноћентије III упутио Вукану Немањићу истог датума, 8. јануара, али 1199. г. У повељи из 1089. г. стоји „*Nac igitur communi cura inducti precibusque fillii nostri Bodini regis Sclavorum gloriosissimi inclinati...*“, Kehr, *Papsturkunden in Rom*, 148–149, а у писму Иноћентија III Вукану „*Nac itaque consideratione diligenter inducti et charissimi in Christo filii (Vulcani) illustris regis Dalmatiae et Dioclie precibus inclinati...*“, *CD* II, 311; Коматина, *Црква и држава*, 141, што наводи на помисао да је као фалсификат настала током XIII века.

времена, којој је додао, поштујући легитимитет најпре оца, а затим и брата, географску одредницу Дукље и Далмације, према називу византијског дуката који је постојао на тој територији у време цара Манојла I Комнина, шездесетих и седамдесетих година XII века.⁵⁶

Поучен лошим искуством, које је имао због претензија свог брата, Стефан Немањић није дозволио да се на било који начин титула *краљ Дукље* пренесе на Вуканове наследнике, тј. оспоравао је њену наследност. Због тога је управо његов син и наследник Радослав још за очеве живота понео дукљанску краљевску титулу.⁵⁷ На тај начин онемогућен је било какав самосталан политички пут Дукље.

Коначно, велики жупан Стефан Немањић је 1217. године, после неуспелог покушаја на самом крају XII и почетку XIII века, успео да уздигне свој владарски ранг, крунише се за краља и успостави српско краљевство, попут Михаила и Константина Бодина, у целој Српској и Поморској земљи.

Дакле, није случајно што се у наводима посланице која се приписује Сави истиче да је Методије отишао по благослов и „благословену круну“ у Рим, како би Сава Стефана крунисао управо по „првом отачаству краљевства њихова“. Вуканово нелегитимно, самостално деловање са свим својим последицама било је свакако добро познато у српској средини прве половине XIII века. Сам Стефан се у *Првој жичкој повељи* титулише „...по **вожје милости вѣнчани први краљ**...“, а потом у свом писму папи, које је упутио 1220. г., истиче да је *rex coronatus*.⁵⁸ Иако је, како смо видели, Вуканова краљевска титула била његова самостална тежња за оживљавањем прошлих времена, али само на територији којом је он управљао у Дукљи, Стефан је то схватио као озбиљан изазов. Стога, нема сумње да је Стефаново истицање епитета *првовенчани*, *венчани први краљ*, односно крунисани краљ, било одговор на пређашње Вуканово самостално деловање у Дукљи,⁵⁹ због којег је

⁵⁶ Коматина, *Црква и држава*, 194–195.

⁵⁷ Бубало, *Краљ Стефан Првовенчани*, 201–227, врло убедљиво показује да заправо нема чврстих аргумената који би потврдили да је Вуканов син Ђорђе управљао Дукљом у периоду од 1208. до 1242; Исти, *Титуле Вукана Немањића*, 88–91. Штавише, разматрајући веродостојност одлука которског већа из 1221. и 1227. г., Бубало, *Краљ Стефан Првовенчани*, 210–217, с правом истиче да је Радослав, за живота свога оца, управљао Дукљом као *rex Dioclie* и износи тезу да је управо Стефан Немањић начинио прве и најзначајније кораке у погледу централизације српске државе, а не краљ Урош I, како је до тада у науци било преовлађујуће мишљење.

⁵⁸ Стефан Првовенчани, 110; Rački, *Pismo*, 53–56.

⁵⁹ Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 84.

свакако имао разлога да се представи папи као истински наследник старих краљевских традиција. С друге стране, и сâм Доментијан, који је *Житије* Св. Саве писао у време краља Стефана Уроша I и по његовом налогу, могао је имати намеру, или чак обавезу, да истакне легитимитет рашког владара (који влада из Раса, а не из Дукље), да њега означи као јединог сувереног српског краља и да Стефаново краљевство идеолошки веже за Михаилово и Бодиново „велико краљевство од прва“.

Ivana Komatina

***THE GREAT KINGDOM FROM THE BEGINNING:
CORONATION OF STEPHEN NEMANJIĆ
AND THE “TRADITION OF THE DIOCLEAN KINGDOM”***

Summary

Stephen Nemanjić was crowned King of all Serbian and Maritime Lands by the legate sent by Pope Honorius III, in the church of St. Peter and Paul in Ras. We know these details thanks to the sources of Latin provenance: the *History* of Thomas the Archdeacon and the *Chronicle* of Andrew Dandolo. Regarding the place of coronation, a later papal act from the 16th century reveals that it was the church of St. Peter and Paul in Novi Pazar. However, in the Serbian hagiographies dedicated to St. Sava, as well as in somewhat later genealogies and annals, a different tradition was recorded. The hagiographers of St. Sava, Domentijan and Teodosije, stated that Sava crowned Stephen king in the Žiča Monastery, and according to them this occurred after the establishment of the Serbian Archbishopric in 1218/1219. Although these statements were rejected by scholars long ago, what awakens the attention of researchers is that Domentijan, unlike Teodosije, did not conceal that the royal crown was brought from Rome and that, according to him, Sava sent an epistle to the then Pope. As Stephen repeatedly sought royal crown from the Pope since 1199 (first of the three missions), the paper raises the question as to what mission and letter of Stephen could be the source for Domentijan when writing about the mentioned epistle in the *Life of St. Sava*. Presumably, it was the second mission of Stephen and the letter sent on that occasion in 1217 that could serve Domentijan as a source for the story about the epistle, but unfortunately it was not preserved, or the whole paragraph about the epistle in the *Life of St. Sava* is just Domentijan's construction. It is interesting that when speaking about the mission to Rome sent to acquire the royal crown, Domentijan denotes bishop Methodius as the bearer of the epistle, the more so because Methodius was mentioned as the bearer in another letter, which Stephen sent to the Pope in 1220 (his third known mission to the Pope). However, the content of the letter from 1220 is completely different from what Domentijan presents as a content of the epistle, and above all in it Stephen titles himself as already a *rex coronatus*. Domentijan was probably remembering the embassy to Rome in 1220, but as the coronation in his text happened only after the creation of the Serbian Archbishopric, in order to exalt his teacher Sava as the one who

awarded the crown to Stephen, he attributed the role of the previous (second) mission of 1217 to the later one (third mission) of 1220.

Domentijan among other things notes that Sava wanted to crown his brother king “after the first fatherland of their kingdom..., the place called Dioclea”, which is called “the great kingdom from the beginning”. The statement “the great kingdom from the beginning” is in scholarly works most commonly identified with the „Kingdom of Dioclea“. In this way, the coronation of Stephen would rely upon the tradition of the “Kingdom of Dioclea” of the Serbian rulers Michael and Bodin from the eleventh century. However, following the sources from the eleventh and twelfth centuries, which typically reflect the title of the Serbian rulers of the time, it becomes clear that the “Kingdom of Dioclea“ did not exist, but it was the Serbian kingdom. After all, neither Domentijan determined it in that way, either geographically or ethnically. However, the Kingdom of Dioclea was created in the late twelfth and early thirteenth century, and its creator, as the sources testify, was Vukan Nemanjić, who carried the title of *rex Dioclie et Dalmatiae*. Nevertheless, this title was restricted to Dioclea and was not related to other Serbian lands. Vukan himself wanted, with the help of King Emeric, to obtain the royal crown from the Pope and become the King of Serbia. When Stephen finally got the royal crown from Rome in 1217, he always emphasized that he was the first, the crowned one, the *first-crowned king*, and Vukan’s descendants were deprived of any possibility to revive the tradition of his Kingdom of Dioclea. Therefore, there is no doubt that the independent activity of Vukan in Dioclea could have prompted Stephen to present himself before the Pope as the true successor to the old royal tradition. On the other hand, Domentijan himself, who wrote the *Life of St. Sava* during the reign of King Stephen Uroš I, and was instructed by him, could also have intended, or even been obliged, to emphasize the legitimacy of the Rascian rulers (who ruled from Rasa, not from Dioclea) in this part of the *Life*, and even in the whole work, to mark him as the sole sovereign Serbian king, and to make an ideological link between the Kingdom of Stephen and “the great kingdom from the beginning” of Michael and Bodin.

Keywords: Stephen Nemanjić, Domentijan, Sava Nemanjić, Vukan Nemanjić, Innocent III, Honorius III, Dioclea, Kingdom of Dioclea, Žiča, coronation.

Чланак примљен: 29. 01. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2016.

Роман ХАУТАЛА*

Университет г. Оулу

Отдел истории

Финляндия

СВЕДЕНИЯ ФРАНЦИСКАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ О КАТОЛИЧЕСКОЙ МИССИОНЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ

Абстракт: Автор данной статьи в сжатом виде прослеживает основные этапы развития католического апостолата в улусе Джучи. Латинские источники о миссионерской деятельности францисканцев в Золотой Орде содержат ценные сведения о религиозной политике джучидских ханов Менгу-Тимура, Тохты и Узбека; и, одновременно, предоставляют интересную информацию о повседневной жизни, как кочевников, так и центральных городов золотоордынского Поволжья.

Ключевые слова: история Золотой Орды, латинские источники, католическая миссионерская деятельность, религиозная политика джучидских ханов, повседневная жизнь в Золотой Орде.

В настоящей статье мы хотели бы коротко описать, с некоторыми дополнениями, коллекцию латинских источников, касающихся Золотой Орды. Речь идет о францисканских источниках и папских посланиях, повсеместно встречающихся во втором, третьем и четвертых томах основательной работы Джироламо Голубовича под названием “Биобиблиографическая библиотека Святой Земли и францисканского Востока”¹.

Общий обзор коллекции Голубовича показывает, что количество латинских источников об улусе Джучи существенно возрастает, начиная с правления хана Узбека. Очевидно, что этот феномен был связан с интенсификацией католического прозелитизма в Золотой Орде в первой

* virisequisque@hotmail.com

¹ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, 5 Vols., Quaracchi, Firenze 1906–1927.

половине XIV столетия. Активизация миссионерства в улусе Джучи была следствием благосклонного отношения хана Узбека. Расположение Узбека подтверждается ханским ярлыком, выданным францисканцам в марте 1314 года и известном по латинскому переводу, который был скопирован анонимным британским переписчиком в первой половине XIV века². Однако содержание этого ярлыка показывает, что он был копией предыдущих ярлыков, выданных францисканцам в начале правления ханов Менгу-Тимура и Тохты³. Таким образом, католические миссионеры появились в Золотой Орде задолго до воцарения Узбека.

И в самом деле, некий германский аноним писал в своей работе 1364 года “О деяниях и делах трех святых царей” о том, что католический апостолат в Золотой Орде стал процветать благодаря благосклонности некоего великого хана. Далее он указывал, что этот хан или император был основателем Золотой Орды и основал ее в 1268 году⁴. Таким образом, германский аноним свидетельствовал, что францисканцы появились в Золотой Орде в начале правления Менгу-Тимура; и, одновременно, приводил интересную датировку обретения независимости улусом Джучи.

В свою очередь, умбрийский францисканец Джованни Элемозина писал в 1335 году, что развитию католического миссионерства способствовало крещение некоего татарского короля⁵. Очевидно, что Элемозина не имел здесь в виду Менгу-Тимура, поскольку он не называл его императором,

² M. Bihl, A.C. Moule, *Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322*, Archivum Franciscanum Historicum 17 (Quaracchi, Firenze 1924) 65; Р. Хаутала, *Ярлык Узбека францисканцам Золотой Орды 1314 года: латинский текст, русский перевод и комментарии*, Золотоордынское обозрение 3 (Казань 2014) 35–36.

³ Р. Хаутала, *Ярлык Узбека*, 33; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or: suivies de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en “ar”*, Paris 1949, 58–60; J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*, Rome 1998, 93, nota 104; J. Richard, *Missions to the North of the Black Sea: Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asia Missions, ed. J.D. Ryan, Farnham 2013, 350; J. Richard, *Les missions au nord de la mer Noire (XIIIe–XVe siècles)*, Codice cumano e il suo mondo: Atti del Colloquio internazionale, Venezia, 6–7 dicembre 2002, eds. F. Schmieder, P. Schreiner, Roma 2005, 239; D.A. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park 1994, 97, nota 6.

⁴ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 153–154.

⁵ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 107.

а наделял его менее значительным званием короля. И более ранний отчет крымских францисканцев, написанный между 1314 и 1329 годами, упоминал крещение миноритами некоего “Коктогануса”, сына татарского императора. Согласно этому отчету, минориты крестили вместе с Коктоганусом и его сыновей по имени “Георгио, Курамас и Абуска”. При этом, только Абуска оставался в живых к моменту написания отчета⁶.

Голубович считал, что под Коктоганусом следует понимать хана Тохту⁷. После чего он приводил тексты двух писем, которые папа Иоанн XXII адресовал упомянутому выше Абуске в ноябре 1321 и весной 1322 года⁸. В этих посланиях понтифик ясно указывал на то, что Абуска был сыном Коктогануса. Однако папа называл отца Абуски королем, давая понять, что Коктоганус не был ханом Золотой Орды⁹. Для сравнения упомянем многочисленные папские письма, адресованные хану Узбеку¹⁰. В этих посланиях понтифики неизменно используют титул “императора татар”, а не короля. Таким образом, папские письма косвенно свидетельствуют, что хан Тохта не мог быть отцом Абуски.

Для идентификации Коктогануса нам следует прибегнуть к сравнению упомянутого выше отчета крымских францисканцев с содержанием “Шуаб-и панджгана”, генеалогического дополнения к “Сборнику летописей” Рашид ад-Дина. Это сравнение показывает, что под Коктоганусом крымские минориты имели в виду Кутукана, девятого сына Менгу-Тимура и младшего брата хана Тохты. Францисканцы пишут, что крещеными сыновьями Коктогануса были “Георгио, Курамас и Абуска”.

⁶ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 73; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or*, 71, nota 3.

⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. III, 171.

⁸ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. III, 210–211; *Acta Joannis XXII (1317–1334) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt*, ed. A.L. Tăutu, Romae 1966, 103–104, 113–114, Nos. 53, 56; *Annales ecclesiastici Caesaris Baronii*, 37 Vols., eds. O. Raynaldus, A. Theiner, Barri-Ducis 1864–1883, Vol. XXIV, 140–141, 186, a. 1321, no. 1, a. 1322, no. 44; *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*. Vol. V. *Benedicti XI, Clementis V, Joannis XXII. monumenta*, ed. K. Eubel, Romae 1898, 214, no. 450; Wadding L. *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, 32 Vols., ed. J.M.R. da Fonseca, Quaracchi, Firenze, 1931–1954, Vol. VI, 420–421, 459–460, a. 1321, no. XXXVI, a. 1322, no. LXXI.

⁹ Р. Хаутала, *Два письма францисканцев из Крыма 1323 года: латинский текст, русский перевод и комментарии*, Золотоордынская цивилизация 7 (Казань 2014) 90.

¹⁰ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. III, 44, 178–181; Vol. IV, 226–228, 252, 260.

Рашид ад-Дин, в свою очередь, указывает, что единственным джучидом, имевшим сыновей с такими именами, был Кутукан¹¹.

Мы уделяем так много внимания этому вопросу, поскольку и более поздние исследователи были склонны считать, что под крещенным Коктоганусом следует понимать хана Тохту. Так Девин ДеВиз указывал на соответствие между информацией крымских францисканцев и “Шуаб-и панджгана” в своей знаменитой работе “Исламизация и нативная религия в Золотой Орде”¹². Однако он продолжал настаивать на интерпретации Голубовича¹³. ДеВиз привлекал ряд последующих латинских источников в редакции Голубовича, указывавших на захоронение Коктогануса во францисканском монастыре близ Сарая. Согласно этим источникам, “по причине войн” тело Коктогануса было эксгумировано и перенесено в Сарай через 30 или 35 лет после его захоронения. По мнению ДеВиза, в данном контексте латинские источники содержали неточность, поскольку речь здесь могла идти о захоронении тела хана Тохты близ Сарайчика и осквернении его могилы в правление хана Джанибека¹⁴. Однако мы склонны предположить, что именно ДеВиз позволил себе форсированную интерпретацию. Все латинские источники ясно указывают на тот факт, что Коктоганус был захоронен во францисканском конvente Святого Иоанна и подчеркивают, что этот монастырь находился в трех милях от Сарая¹⁵.

Таким образом, францисканский апостолат в Золотой Орде стал развиваться при хане Менгу-Тимуре. Прозелитическая деятельность миноритов продолжилась и при хане Тохте, хотя Кутукан, важнейший покровитель францисканцев, был казнен Тохтой в момент своего воцарения¹⁶. Безымянный крымский доминиканец писал в начальный период правления хана Узбека, что францисканцы имели 17 опорных пунктов в центральных золотоордынских городах¹⁷. Однако католическая

¹¹ Р. Хаутала, *Два письма францисканцев*, 89; И. М. Миргалеев., Ч.И. Хамидова, *Генеалогия предков Узбек-хана по данным “Шуаб-и панджгана” Рашид ад-дина*, Золотоордынская цивилизация 6 (Казань 2013) 22–23.

¹² D.A. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, 98, nota 65.

¹³ D.A. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, 99.

¹⁴ D.A. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, 198.

¹⁵ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 62, 72, 267–268, 272; Vol. III, 170–171.

¹⁶ В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, Том 1, *Извлечения из сочинений арабских*, Санкт-Петербург 1884, 108, 157.

¹⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 72; А.Б. Малышев, *Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой Орде в XIV в.*, Археология Восточно-Европейской степи 4 (Саратов 2006) 187–188.

миссионерская деятельность не ограничивалась урбанными центрами улуса Джучи. Письмо францисканцев Каффы 1323 года ясно указывает на то, что крымские минориты развили повседневную прозелитическую деятельность в степи¹⁸. А Джованни Элемозина сообщал, что еще при жизни Кутукана францисканцы основали пять так называемых “подвижных местопребываний”. Минориты ежедневно проповедовали Евангелие кочевникам и служили мессы на передвижных алтарях, сооруженных на татарских арбах. Любопытным здесь является упоминание Элемозиной того, что татары постоянно справляли свадьбы в степи и неизменно звали на них францисканцев, чтобы благословлять их браки и принимать участие в праздничных пиршествах¹⁹.

Интересные сведения о городской жизни Поволжья содержатся в описании мученичества Иштвана из Надьварада, 25-летнего венгерского францисканца, казненного мусульманской общиной Сарая 22 апреля 1334 года²⁰. Наиболее детальное описание этого мученичества содержится в сочинении анонимного аквитанского минорита “Хроника 24 генеральных министров миноритов”, написанном между 1360 и 1374 годами²¹. По словам аквитанского анонима, Иштван подвергся наказанию францисканского викария в Сарае за какой-то проступок и был отправлен в близлежащий конвент Святого Иоанна. Молодой минорит сбежал оттуда в Сарай и, явившись к местному кади, обратился в ислам. Однако позже он раскаялся и обратился к францисканскому гвардиану в Сарае с просьбой принять его обратно в миноритскую общину. Гвардиан ответил Иштвану, что его возвращению стало бы возможным только после публичного отречения от мусульманской религии. В противном случае, его возвращение привело бы к мусульманским репрессиям против христианских церквей Сарая. Ответ гвардиана, тем самым, одновременно указывает на преобладание в Сарае исламской общины и наличие в столице Золотой Орды латинских, греческих и армянских церквей.

¹⁸ A.C. Moule *Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartarie Aquilonaris an. 1323*, Archivum Franciscanum Historicum 16/1–2 (Quaracchi, Firenze, 1923), 107; P. Хаутала, *Два письма францисканцев*, 96–97.

¹⁹ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. III, 107–108, 120, 125–126.

²⁰ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. II, 62, 144–145, 272; Vol. IV, 233–234.

²¹ *Analecta Franciscana: sive chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spectantia*, Vol. III, *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum cum pluribus appendicibus inter quas excellit hucusque ineditus Liber de laudibus S. Francisci fr. Bernardi a Bessa edita a patribus Collegii S. Bonaventurae*, Quaracchi, Firenze 1897, 515–524.

Дальнейшее описание публичного раскаяния Иштвана указывает на то, что мусульмане имели в Сарае огромную мечеть, вмещавшую, по словам автора, десять тысяч человек. Иштван явился в эту мечеть и публично выразил перед всей собравшейся уммой свое намерение отречься от мусульманской веры. Далее аквитанский автор описывает детали мученичества Иштвана, которые не представляют особого интереса, за исключением следующих замечаний.

Францисканский автор сообщает, что в Сарае имелись постоянные дворы, посетители которых распивали алкогольный напиток под названием “медонум”, сделанный из воды и меда²². Несомненно, в данном случае речь идет о медовухе, упоминаемой Ибн Баттутой и другими синхронными авторами²³. Более важным, однако, представляется ясное указание аквитанского автора на то, что к моменту описываемых событий Баялун, византийская жена хана Узбека и внебрачная дочь базилиевса Андроника II пребывала в Сарае²⁴. Таким образом, сведения “Хроники 24 генеральных министров миноритов” позволяют уточнить, что Баялун должна была отправиться в свое путешествие в Константинополь (приняв вероятное решение по прибытию в византийскую столицу не возвращаться в Золотую Орду²⁵) только после апреля 1334 года. И вследствие этого, Ибн Баттута, сопровождавший Баялун во время этой поездки и описавший свое путешествие в Константинополь с рядом неточностей²⁶, вероятно, также находился в Золотой Орде в том же 1334 году.

И в завершение данной статьи, мы приведем содержание отчета испанского францисканца Пасхалия из Виттории о его ориентальной миссии²⁷. Пасхалий отправился из своего конвента в кастильском городе

²² *Analecta Franciscana*, 522.

²³ В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов*, 300; *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354*, Vol. 2, eds. H.A.R. Gibb, C. Defrémery, B.R. Sanguinetti, Cambridge 1962, 494; A.C. Moule, *Textus duarum epistolarum*, 110; Р. Хаутала, *Два письма францисканцев*, 99.

²⁴ “Uxor vero imperatoris Tartarorum eiusdem imperii, quae fuerat filia imperatoris Graecorum, afflictionem audiens dicti fratris, eidem compatiens sibi ad comedendum et bibendum transmisit”; *Analecta Franciscana*, 519.

²⁵ *The Travels of Ibn Battuta*, 514.

²⁶ *The Travels of Ibn Battuta*, 498–514.

²⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, Vol. IV, 245–248; A. Van den Wyngaert, *Sinica Franciscana*, Vol. I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, Quaracchi, Firenze 1929, 501–506; Р. Хаутала, *Исламизация татар, согласно латинским источникам конца XIII и первой половины XIV века*, Ислам и власть в Золотой Орде. Сборник научных статей, Казань 2012, 61–65.

Виттория в 1334 году и, добравшись по суше до Венеции, сел там на каррак, на котором он пересек Адриатическое море и высадился в Галате. Оттуда Пасхалий добрался через Черное и Азовское море до Таны и, по его словам, “направился в Сарай вместе с греками в повозках, запряженных лошадьми”. Оказавшись в Сарае через год после мученичества Иштвана из Надьварада, Пасхалий задержался в столице улуса Джучи на год с лишним, чтобы выучить куманский язык и уйгурскую письменность; поскольку, согласно его утверждению, “язык этот и буквы использовались во всех этих царствах или империях татар”. К сожалению, здесь Пасхалий не уточняет, обучался ли он во францисканской школе в самом Сарае или в близлежащем конvente Святого Иоанна. В течение некоторого времени Пасхалий проповедовал в Сарае “слово Божье без переводчика, как сарацинам, так и христианам-схизматикам и еретикам”. Но вскоре испанский минорит получил приказание от руководства Ордена отправиться далее на восток. Достигнув вместе с армянскими купцами Сарайчика, Пасхалий направился оттуда в Ургенч и ехал туда 50 дней “на телеге, запряжённой верблюдами, поскольку”, добавляет Пасхалий, “ужасно ехать на этих животных верхом”. Дальнейшее описание его деятельности в Ургенче позволяет нам составить представление, чем собственно занимались францисканцы в урбанных центрах Золотой Орды. А именно, Пасхалий направился в местную кафедральную мечеть и там, в присутствии уммы, собравшейся в большом количестве по поводу празднования байрама, он долго дискутировал с улемами “о Божественном и о ложности их Алкорана и доктрины” и делал этого в течение последующих 24 дней. Несмотря на явно выраженную враждебность со стороны мусульман, Пасхалий покинул Ургенч целый и невредимый и, после ряда перипитий, достиг Алмалыка, где испанский минорит и написал свое послание в августе 1338 года.

Роман Хаутала

ПОДАЦИ ИЗ ФРАЊЕВАЧКИХ ИЗВОРА О КАТОЛИЧКОМ МИСИОНАРСКОМ РАДУ У ЗЛАТНОЈ ХОРДИ

Резиме

Аутор овог чланка сажето описује колекцију недовољно проучених латинских извора који се односе на историју Златне хорде. Ради се о фрањевачким изворима и папским посланицама које се налазе у вишетомном раду Ђиролама Голубовића под називом „Био-библиографска библиотека Свете Земље и фрањевачког Истока“ (*Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*). Ови латински извори, чија је велика већина настала унутар Улуса Џучида, донекле надокнађују потпуно одсуство управо џучидских писаних извора.

Општи преглед Голубовићеве колекције показује да се количина латинских извора о Улусу Џучида знатно увећава од почетка владавине кана Узбека (1313–1341). Раст обима писаних информација о Улусу Џучида био је директно повезан са активизацијом католичког мисионарства у Улусу Џучида, што је опет био резултат благонаклоног односа кана Узбека према фрањевцима. Стога, ови писани извори посредно указују на очување традиционалних принципа верске толеранције Џингисида за време владавине муслимана Узбека.

Голубовићева колекција омогућава нам да утврдимо хронолошке оквире католичког апостолата у Златној хорди. Латински извори указују на то, да је фрањевачки апостолат у Златној хорди почео да се развија за време кана Менгке-Темуре (1267–1280) и достигао свој највећи процват за време кана Узбека.

Поред тога, фрањевачки извори пружају нам драгоцене податке о природи католичког прозелитизма у Златној хорди. Несумњиво да су католички мисионари били фокусирани на проповедање Јеванђеља у главним градским центрима Улуса Џучида. Ипак, фрањевачке посланице упућене руководству реда на Западу јасно сведоче да су минорити у земљама Златне хорде раширили свакодневни прозелитски рад у степи. Ови извори садрже занимљиве податке како о условима живота у градским центрима, тако и о свакодневном животу локалних номада.

На крају, морамо да подвучемо да поменути латински извори заслужују детаљније истраживање, јер садрже податке, који се не срећу у добро познатим персијским и мамелучким изворима.

Ключне речи: историја Златне хорде, латински извори, католички мисионарски рад, верска политика цучидских канова, свакодневни живот у Златној хорди.

Чланак примљен: 31. 01. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 30. 06. 2016.

Aleksandar UZELAC*

Institute of History

Belgrade

THE PORT OF MAUROCASTRO, EMPEROR THEODORE SVETOSLAV AND THE TATAR ELITE IN THE PONTIC STEPPES**

Abstract: The article is dedicated to the question of the disputed Bulgarian rule over the Black sea port of Maurocastro at the beginning of the fourteenth century. On the basis of relevant sources, it is concluded that Maurocastro was in Bulgarian hands during 1314–1316. It has been argued that the establishment of Bulgarian rule ensued as a consequence of internal dissensions in the lands of the Golden Horde that followed the accession of Khan Mohammad Uzbek. A focus is placed also on the relations between Emperor Theodore Svetoslav and influential Tatar nobles in the western parts of the Pontic Steppes. A new hypothesis is proposed with respect to the origin of empress Euphrosyne, the wife of Theodore Svetoslav.

Keywords: Maurocastro, Theodore Svetoslav, Bulgaria, Tatars, the Golden Horde, Tokhta, Bulgarian Empress Euphrosyne, center – periphery

One of the most disputed and vexed questions in late medieval Bulgarian history is whether Emperor Theodore Svetoslav (1300–1322), and under which circumstances, controlled the Black Sea port of Maurocastro (Akkerman, Belgorod–Dnestrovskiy), situated at the mouth of the Dniester river.¹ According to the interpretation formulated some nine decades ago by Romanian

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

* This article derives from the namesake paper presented at the Third International Congress of Bulgarian Studies, held at Sofia University in May 2013.

¹ For the purpose of this text there is no need to delve into the question of existence of the two fortresses on the banks of the Lower Dniester near modern Belgorod, situated opposite to each other and named ‘White’ and ‘Black’ respectively, which could explain the variations of the name of the city in Latin and oriental sources. See: R. Velussi-Iosipescu,

scholar Gh. Brătianu and frequently repeated thereafter, it was Tokhta (1291–1312/3), khan of the Golden Horde, who gave Maurocastro to the Bulgarian ruler, along with the region between the Lower Danube and Dniester. It was allegedly a sign of gratitude for the elimination of Chaka, the son of khan's bitter enemy Nogai (1300/1).² Usually, it is assumed that Maurocastro stayed in Bulgarian hands during the rule of Theodore Svetoslav.³ However, some historians dismissed the earlier interpretations and completely rejected the possibility that the city was under the control of the Empire of Tarnovo; an example of such viewpoint is a short and punctual analysis, carried out by A. Kuzev.⁴

Sources

Before giving a brief overview of the sources related to this historiographical problem, we must emphasize that the issue itself has to be considered from the perspective of the frontier area of the Golden Horde and the Christian world, where the terms 'control' or 'sway' did not have the same meaning when used in relation to the coastal towns and their hinterland.⁵

Cetatea Albă, Cetatea Neagră, Revista de Istorie Militară 3–4 (2012) 18–24. (with cited sources and bibliography).

² Gh. Bătianu, *Les Bulgares à Cetatea Alba (Akkerman) au début du XIVe siècle*, Byzantion 2 (1926) 153–168; Gh. Bătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucharest 1935, 104–119 (=Bătianu, *Recherches*).

³ П. Ников, *Българи и татари въ средните векове*, Българска историческа библиотека 2 (1929) 138–139; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, т. 2, 1186–1393, София 1989, 87–88; П. Павлов, *Бележки по въпроса за българско етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестр през XII–XIV в.*, Българите в северното причерноморие – изследвания и материали, т. I, Велико Търново 1992, 63; I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge 2005, 161–162 (=Vasary, *Cumans and Tatars*); Г. Атанасов, *Добруджанско деспотство (към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново 2009, 35–36. Some historians tried to extend chronology of the Bulgarian rule to the larger part of the century, see for example *История на България*, III, ed. С. Лишев, София 1981, 299.

⁴ А. Кузев, *Владял ли е цар Тодор Светослав над Маврокастро?*, Годишник на Софийския Университет – Научен Център за Славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев" 1 (1987) 101–106 (=Кузев, *Маврокастро*).

⁵ D. Deletant, *Genoese, Tatars and Romanians at the Mouth of Danube in the Fourteenth Century*, The Slavonic and East European Review 62/4 (1984) 516, n. 24 (=Deletant, *Genoese, Tatars and Romanians*).

Furthermore, as it was shown in the analysis of Kuzev, many sources on which researchers relied to corroborate the Bulgarian rule, have to be dismissed due to the wrong or inaccurate interpretation. Such is the case with the report of Arabic geographer Abulfeda (Isma'il Abul-Fida' al-Hamawi, 1273–1331). He wrote that the city of Akchakerman, that is Maurocastro, is situated in the lands of 'Bulgars and Turks', i.e. Tatars.⁶ However, in the work of the Arabic writer the name 'Bulgars' is consistently related to Volga Bulgars, while for their Danubian counterparts, Abulfeda constantly employed the term 'Vlachs' (al-awlak).⁷ The same may be said for many portolans and maps, originated in the Italian and Maiorcan cartographical school of the fourteenth century. They mark the name Bulgaria in the area north of the Danube,⁸ but not a single one of them depicts Maurocastro as a Bulgarian port (quite the contrary, as it will be shown further on).

Another proposed argument in favor of the hypothesis is a mention of Belgorod among 'the Bulgarian and Wallachian places' in a fifteenth century Slavic text, called 'The list of far and nearby Russian cities' (*Список русских городов дальних и ближних*).⁹ However, in this source, Belgorod is not mentioned as a Bulgarian, but as a Wallachian city,¹⁰ which is obviously a reminiscence of the Moldavian rule over the Black Sea port at the end of the fourteenth century.¹¹

⁶ *Géographie d'Aboulféda: texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, ed. P. Reynaud, II/1, Paris 1848, 317 (=Aboulféda/Reinaud); И.Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII-XIV вв. – текст, перевод, комментарии*, Москва 2009, 120 (=Коновалова, *Восточная Европа*).

⁷ Aboulféda/Reinaud, II/1, 288–289, 316, 318; Коновалова, *Восточная Европа*, 113, 119.

⁸ П. Коледаров, *Втората българска държава в старинните карти от XIII-XIV век*, Векове 4 (1975) 17, 20.

⁹ В. Гюзелев, *Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV век*, Военноисторически Сборник 2 (1984) 24.

¹⁰ 'На Дунаи, Видычев град, о седми стенах каменных, Мдин. И об ону страну Дунаа. Тернов, ту лежить святаа Пятница. А по Дунаю, Дрествин. Дичин, Килиа. А на усть Дунаа, Новое село. Аколякра. На море, Карна. Каварна. А на сей стороне Дунаа. На усть Днестра над морем, Бельгород. Черн, Ясьскыйи торг на Пруте реце. Романов торг на Молдове. Немечь в горах. Корочюнов камен. Сочява. Серет. Баня. Чечюнь. Коломыя. Городок на Черемоше. На Днестре Хотень. А се болгарскыйи и волоскыйи гради', М.Н. Тихомиров, *Русское летописание*, Москва 1979, 94, 99.

¹¹ Cf. A. Ghiața, *Formations politiques au bas Danube et a la Mer Noire (fin du XIIe – XVe s.)*, Revue des études sud-est européennes 24 (1986) 36; Deletant, *Genoese, Tatars and Romanians*, 526sq; Vasary, *Cumans and Tatars*, 164–165.

Somewhat dubious evidence is recorded in the Franciscan tradition, describing the martyrdom of friar Angelo of Spoleto in the city by Bulgarians in 1314.¹² Naturally, presence of Bulgarians in the city does not exclusively signify their political control. Besides, there is a possibility that the perpetrators were Bulgars settled from the Middle Volga region. It is striking that, according to the words of Abulfeda, the inhabitants of the city were ‘infidels’, as well as Muslims.¹³ Archaeological finds also point out to the existence of the emigrants from the East in medieval Belgorod.¹⁴

Last, but certainly not least important testimony is a well-known decree of Genoese chancery of Gazaria, issued on March 22, 1316. The decree forbade traders to go to *Zagora* (Bulgaria) whose emperor, despite the assurances given to the commissioner Barnabas de Moniardino, refused to provide compensation for the damage done ‘in Mau[r]ocastro as well as elsewhere’.¹⁵ The critics used the fact that the city is mentioned in the somewhat corrupted form – Mauocastro. They tried to identify the place with the port of Emona (Emanocastro?), north of Mesembria (modern Nesebar),¹⁶ or with a small

¹² ‘Item, in Mauro Castro, frater Angelus de Spoleto, tunc custos fratrum, interemptus est per Bulgaros’, G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell’Oriente Francese*, II, Quaracchi – Firenze 1913, 72; Р. Хаутала, *Исламизация татар согласно латинским источникам конца XIII – первой половины XIV века*, Ислам и власть в Золотой орде, edd. И.М. Миргалеев – Э.Г. Сайфетдинова, Казань 2012, 39, 57; Р. Хаутала, *Два письма францисканцев из Крыма 1323 года: латинский текст, русский перевод и комментарии*, Золотоордынская цивилизация 7 (2014) 91, 96.

¹³ Aboulfeda/Reinaud, II/1, 317; Коновалова, *Восточная Европа*, 120; J. Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, Byzantion 13 (1938) 65–66 (=Bromberg, *Miscellanies*); I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 406–413 (=Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*); Кузев, *Маврокастро*, 102.

¹⁴ А.А. Кравченко, *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.)*, Киев 1986, 20sq, 115–116.

¹⁵ ‘Deuetum de non eundo a Zagora: nobilis vir Bernabos de Monyardino ciuis Ianuae abaxator... accessit pro parte dicti comunis ad dominum Fedixclauum Dei gracia imperatorem et dominatorem Burgarie ad requirendum emendacionem de dampnis illac-tis Ianuensibus in terris subdictis dicto domino imperatori tam in Mauocastro quam alibi.’, *Monumenta historiae Patriae edita jussu regis Caroli Alberti*, ed. L. Cibrario, Augustae Taurinorum 1838, col. 382; *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, VIII, Pest 1870, 469.

¹⁶ К. Иречек. *История на българите, с поправки и добавки от самия автор*, ред. П. Петров, София 1978, 337, n. 12; Кузев, *Маврокастро*, 103–104.

harbor of Mauro, situated south of Varna.¹⁷ These attempts are nothing but conjectures, lacking solid ground, especially in the light of the fact that the name of the city was frequently written in corrupted forms. Striking examples are the forms ‘Mauo Castro’ on the map of Angelino Dulcert (1339), and ‘Maocastro’, recorded in the famous trading manual of Francesco Balducci Pegolotti, written around 1340.¹⁸ According to one opinion, while there is no doubt that the Genoese document refers to the port on the mouth of the Dniester, it is possible that the Bulgarians who made damage to Genoese traders were present there as a detachment under Tatar command.¹⁹ This interpretation cannot be accepted either; namely, the decree claims that the damage was done in the lands subjected ‘to the emperor of Zagora’.

Therefore, the decree itself provides an indisputable indication that the Bulgarian ruler held Maurocastro in 1316. If one takes into account the martyrdom of Angelino of Spoleto as another sign of Bulgarian rule (or at least their presence) in Maurocastro, it may be concluded that the city was indeed in the hands of Theodore Svetoslav in the middle of the second decade of the fourteenth century.

Role of Khan Tokhta

At the end of the thirteenth century, a civil war erupted in the Golden Horde, between the young khan Tokhta and his older cousin Nogai, who ruled the steppe region on the northern coasts of the Black Sea. Tokhta managed to defeat and kill his opponent in late 1299. Afterwards, he made decisive steps in order to establish direct control in the lands of his adversary. Tokhta’s first move was to invest his brother Sarai-Buka ‘at Nogai’s place’, i.e. as the commander of the western wing of the Golden Horde. After he joined forces with Nogai’s youngest son Turai in an attempt to overthrow the central government in Sarai – which eventually led to their downfall (in 1301/02) – the khan decided to send two of his sons to the west. Older Ilbasar eventually took the position enjoyed previously by Sarai-Buka, while younger Tukul-Buka

¹⁷ Bromberg, *Miscellanies*, 64

¹⁸ А.Л Бертье-Делагард, *К вопросу о местонахождении Маврокастро* “Записки готского топарха”, Записки Одесского общества истории и древностей 33 (1919) 14–15; Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge MA 1936, 42; L. Rădvan, *At Europe’s Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden 2010, 473sq.

¹⁹ V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986, 124 (=Spinei, *Moldavia*).

established himself in Sakchi (modern Isaccea) ‘on the [Lower] Danube and in the lands stretching as far as the Iron Gates’.²⁰

Earlier scholarship has shown beyond doubt that during the first decade of the fourteenth century, the left bank of the Danube remained under Tatar direct control. The Tatar mint in Sakchi worked intermittently up to 711 A.H. (1311/12).²¹ At that time the monetary reform was carried out in the lands of the Golden Horde,²² and according to one view, its reflection can be even seen on coins minted in Bulgaria during the reign of Theodore Svetoslav.²³ The Bulgarian ruler was elevated to the power with the Tatar support and he remained loyal to Tokhta until the end of his reign. That the Empire of Tarnovo remained part of the sphere of influence of the Golden Horde is recorded by western,²⁴ as well as Arabic contemporaries. The latter stated that all lands from Caucasian Derbend and Khwarizm to Constantinople had been under the sway of Tokhta.²⁵ Even the westernmost Bulgarian state – the Principality of Vidin that managed to secure its independence despite the aspirations of Theodore Svetoslav, remained in the Tatar orbit. Its tributary status towards the Tatars is recorded in a Latin anonymous contemporary source conventionally titled *Descriptio Europae Orientalis*.²⁶

Taking these circumstances into account, even if one accepts the possibility that Tokhta would relinquish parts of his territories willingly, it is not plausible to suppose that he would cede the basin of the Lower Dniester to

²⁰ В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. I, *Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884, 117, 161, 384 (Baybars al-Mansūrī, al-Nuwayri, Ibn Khaldun, = Тизенгаузен, I).

²¹ E. Oberländer-Târnoveanu, *Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle*, *Il Mar Nero: Annali di archeologia e storia* II, Roma 1996, 193.

²² А.Г. Мухамадиев, *Булгаро-татарская монетная система в XII – XV вв.*, Москва 1983, 62–67.

²³ С. Авдев, *Монетната система в Средновековна България през XIII-XIV в.*, София 2005, 104–112.

²⁴ P. Gautier Dalché, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVe siècle)*, in: idem, *L'espace géographique au Moyen Âge*, Firenze 2013, 176.

²⁵ Тизенгаузен, I, 197, 206, 447 (al-Muffadal, al-Zahabi, al-Assadi).

²⁶ ‘Sedes autem imperii dicti est apud Budinium [=Vidin], ciuitatem magnam. Imperatores autem eiusdem imperii omnes uocantur Cysmani... Vacillante autem vngaria tartari preoccupauerunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium; nunc seruit tartaris sub tributo’, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia., anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górka, Cracoviae 1916, 38, 39–40.

his dependant, thereby breaking a direct link between the Danube delta and Pontic steppes. Therefore, his role in the establishment of Bulgarian rule over Maurocastro has to be dismissed.²⁷ Another opinion, according to which joint Bulgarian-Tatar condominium was established in the region under the Tokhta's auspices can hardly be accepted. It does not have any foundation in the sources and represents nothing else than a conjecture in an attempt to reconcile two, at first glance, contradictory, but chronologically simultaneous facts: Tatar rule in Sakchi in the Danube Delta and Bulgarian control over Maurocastro to the northeast. But do they really contradict each other? As it was pointed out, Bulgarian rule in Maurocastro is documented in the time span of 1314–1316, while Tokhta died as early as 712 A.H. (1312/13).²⁸

Internal Dissensions in the Golden Horde

The accession to power of Tokhta's successor and nephew, Mohammad Uzbek (1313–1341), was marked with strong internal dissensions in the Tatar domains. Among the victims of the purge that the new ruler conducted, the sources mention one of Tokhta's sons, numerous 'bakhshis' and 'magicians' and one hundred and twenty influential members of the Tatar elite.²⁹ Followed by the bloody struggle in Sarai, the beginnings of the reign of Uzbek further led to the disturbances in Western steppes, where two emirs Taz and Tonguz conspired to overthrow him. According to Arabic writers Ibn Dukmāk (1308–1388) and Al-Ayni (1360–1453), their discontent was caused by the religious policies of the new khan and his adherence to the Islamic faith. Be that as it may, the rebellion spread, but Uzbek eventually defeated and killed the rebellious leaders, as well as other influential magnates who supported them.³⁰

²⁷ V. Ciocîltan, *Hegemonia hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301-1341)*, Revista Istorică: Serie nouă 5/11–12 (1994) 1102sq; Кузев, *Маврокастро*, 104.

²⁸ Тизенгаузен, I, 174, 197, 206 (al-Birzālī, al-Muffadal, al-Zahabi); *История Казахстана в персидских источниках*, т. III, *Му'изз ал-Ансаб*, edd. Ш.Х. Вохидов et al., Алматы 2006, Р.Ю. Почекаев, *Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт-Петербург 2010, 288, n. 185 (=Почекаев, *Цари Ордынские*).

²⁹ Тизенгаузен, I, 197, 206 (al-Muffadal, al-Zahabi); В.Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. II, *Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Москва – Ленинград 1941, 100, 141; Г.А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, 103–105.

³⁰ Тизенгаузен, I, 323, 516. (Ibn Dukmāk, Al-Ayni); D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994, 118, 120; Почекаев, *Цари Ордынские*, 290, n. 193.

It is not precisely known how long Taz and Tonguz managed to hold the ground against the central power, but it is conspicuous that khan's mint in Azak was opened in 1317 and numismatic finds suggest that Uzbek managed to establish his control in the area between the Don and Dnieper at that time.³¹

Taz and Tonguz are not unknown historical figures. They played an important role in the turbulent events that shaped political realities in the Pontic Steppes at the end of the thirteenth century. Taz belonged to the group of Tatar leaders who abandoned Tokhta's cause and defected to Nogai in 1297. He married Nogai's daughter Tugulja and thus became his son-in-law.³² After 1299, he joined his forces with Nogai's emir Tonguz in order to overthrow Chaka, who proclaimed himself khan after his father's death. Being defeated, they switched sides and joined Tokhta again. Since they were powerful enough to rebel against central government in 1313, it may be supposed that the khan bestowed them some possessions in the Western Steppes. A vivid testimony of their activities in the Prut-Dniester interfluvium is preserved in the two local toponyms – village and river Tazlău and settlement Tungujeni near Iași.³³

The rebellion of Taz and Tonguz and indications of Bulgarian rule in Maurocastro are referred to in the sources approximately at the same time. When these circumstances are taken into account, the issue of Bulgarian control over the Black Sea port can be discussed in a new light – not only through the analysis of the internal dissensions in the lands of the Golden Horde, but also of relations between the Bulgarian emperor and the Tatar elite in Dasht-i Kipchak.

Ties between Theodore Svetoslav and the Tatar Elite

It is now time to turn our attention to the early years of the life of Theodore Svetoslav, when he was also present in the lands north of the Danube. It was usually supposed that the Bulgarian prince was a hostage, sent by his father emperor George I Terter (1280–1292) to Nogai after 1285; however, there are some indications that he was in fact a political refugee.³⁴ Leaving the

³¹ Н.М. Фомичев, *Джучидские монеты из Азова*, Советская археология 1 (1981) 239; Ф. Шабульдо, *Земли Югозападной Руси в составе великого княжества Литовского*, Киев 1987, 21.

³² Тизенгаузен, I, 109 (Baybars al-Mansūrī).

³³ V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden – Boston 2009, 320.

³⁴ P. Diaconu, *À propos des soi-disant monnaies de Jacob Sviatoslav*, Добруджа 12 (1995) 242–256; А. Узелац, *Под сенком Пса – Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 199–204.

issue of his status aside, it should be noted that he was present in Chaka's camp after Nogai's defeat, together with Taz and Tonguz. Consequently, the Bulgarian prince must have maintained relations with influential Tatar leaders at the time.

As mentioned previously, Taz and Tonguz rebelled against Chaka as soon as he proclaimed himself the new khan. Defeated in the pitched battle which took place somewhere in 'the land of As' (i.e. Alans, probably southern Moldavia), they received help from Tokhta, who sent his brother Burluk with an army to help the rebels.³⁵ It turned out to be a decisive moment for Chaka, who, faced with superior opponents, decided to cross the Danube and to secure his new base with the help of Theodore Svetoslav. However, he was captured and eventually murdered in the Bulgarian capital of Tarnovo by the newly proclaimed Bulgarian emperor, who, as Arabic writers clearly state, acted on Tokhta's orders.³⁶ It seems quite logical to suppose that during these events the contacts between Theodore Svetoslav and the khan in Sarai were conducted via intermediaries, i.e. khan's representatives in the lands north of the Danube: his brother Burluk and renegades Taz and Tonguz.

Earlier, during his stay in Nogai's lands, occurred yet another important event in the life of Theodore Svetoslav. Byzantine historian Pachymeres relates how the Bulgarian prince, finding himself in poverty, met a certain prosperous merchant named Pantholeon. He eventually concluded a marriage with the merchant's granddaughter Euphrosyne, whose father was a certain Mankous (Μαγκούσης), and whose godmother was the namesake Byzantine princess and Nogai's wife.³⁷ Another testimony about this marriage is recorded by Egyptian historian Baybars al-Mansūrī and repeated by his

³⁵ Тизенгаузен, I, 116–117 (Baybars al-Mansūrī).

³⁶ Тизенгаузен, I, 117, 161 (Baybars al-Mansūrī, al-Nuwayri); *Abulfedae Annales Muslemici Arabice et Latine*, ed. J. Reiske, V, Hafniae 1794, 176–177. On these events see: also Georges Pachymeres, *Relations historiques*, III, ed. A. Failler, Corpus fontium historiae Byzantinae XXIV/3, Paris 1999, 290–293 (=Pachymeres/Failler); E. Oberlander-Tâmoveanu, *Numismatical Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of the 13th Century*, Revue Roumaine d'Histoire 26 (1987) 245–258; П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в.*, Търновска книжовна школа 5 (1994) 527–534; П. Павлов, *Бил ли е татаринът Чака български цар?*, Историческо бъдеще 1–2 (1999) 71–75; Vasary, *Cumans and Tatars*, 94–96.

³⁷ Pachymeres/Failler, III, 290–291; A. Failler, *Euphrosyne – l'épouse du tsar Théodore Svetoslav*, BZ 78 (1985) 92–93; П. Павлов, *Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон*, Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов, Велико Търново 1994, 177–185; К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280-1323)*, Пловдив 2011, 105–106 (=Кръстев, *Тертеревци*).

continuator al-Nuwayri; according to them, ‘the ruler of the Vlachs’ was married with a cousin of Chaka.³⁸ This information is often interpreted as the reflection of marriage between Chaka and daughter of George I Terter (sister of Theodore Svetoslav), also concluded after 1285. However, it needs to be borne in mind that Baybars al-Mansūrī was well-informed on the events in the Pontic steppes and it is hard to conceive that he could have made such a mistake.³⁹ Consequently, if his testimony is accepted, it has to be concluded that Euphrosyne, the first wife of Theodore Svetoslav, belonged to the highest circle of steppe aristocracy and that she was related to Chaka (and Nogai).

As some researchers pointed out, the name of the bride’s father, recorded by Pachymeres is just a grecized form of a Turkic-Mongol name – either Mongke or Mangush.⁴⁰ It would be futile to search for the person bearing either of these names among Nogai’s nobles and military commanders, enumerated in the works of Arabic writers. However, there is one man whose personal name can be at least remotely connected to the father of the Bulgarian empress mentioned by Pachymeres and who was also related to Nogai and Chaka. It was a certain Manjuk/Munjuk (منجك), for whom nothing is known, but the name and the fact that he was the father of Nogai’s son-in-law – none other than Taz.⁴¹

Euphrosyne, the wife of Theodore Svetoslav and mother of the last descendant of the Terter dynasty George II (1322–1323) was remembered as a pious empress in Bulgarian tradition.⁴² Baptized on the court of Nogai, by his Greek wife, she was undoubtedly of Tatar or half-Tatar origin and his relative,⁴³

³⁸ Тизенгаузен, I, 117, 161 (Baybars al-Mansūrī, al-Nuwayri).

³⁹ Credibility of the report of Egyptian historian is accepted by Кръстев, *Тертеревци*, 109–110. Possible source of information of Baybars al-Mansūrī is discussed in: А.А. Порсин, *Источник информации Рукн ад-Дина Бейбарса в освещении им междоусобной войны в Золотой Орде в конце XIII - начале XIV веков*, Золотоордынское обозрение 4 (2015) 29–53.

⁴⁰ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica – Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, II, Leiden 1983², 179; Pachymeres/Failler, III, 291, n. 83; Кръстев, *Тертеревци*, 226.

⁴¹ Тизенгаузен, I, 109, 323 (Baybars al-Mansūrī, Ibn Dukmāk). The man of the same name is mentioned among Tokhta’s ‘noyons’ in 1299, but whether he was the same person as the father of Taz, remains unclear, cf. Тизенгаузен, I, 113 (Baybars al-Mansūrī).

⁴² Й. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, Известия на историческото дружество в София 4 (1915) 222, 226; *Синодик царя Борила*, ed. М.Г. Попруженко, София 1928, 88.

⁴³ Pantholeon, Euphrosyne’s grandfather by maternal side was Christian, but his ethnicity is not known. Considering numerous examples of Christianized Cumans and Tatars in the Black Sea ports, it is not certain that he was Greek or Genoese, as some historians supposed. However, it is possible that he is also mentioned in a Genoese document

but probably not by blood. As we have seen, there is a strong possibility that she was in fact a daughter of Manjuk, and (half?) sister of the influential Tatar noble Taz who was Nogai's son-in-law and leader of the rebellion against khan Uzbek after 1313. The hypothesis, based on the genealogical material preserved in sources and the identification *Mankous* – *Manjuk* also presents a conjecture, but one that is not without foundation. Moreover, the possible origin of Euphrosyne could explain the Bulgarian activities at the mouth of the Dniester and ties between Theodore Svetoslav and local Tatar elite in the Western Steppes in the middle of the second decade of the fourteenth century. What is certain, it should be taken into account in the future studies of the Bulgarian-Tatar relations and political conditions in the Western steppes during this turbulent era.

Restoration of the Tatar Sphere of Influence

Even if one disregards the previously emphasized possibility about the relationship between Theodore Svetoslav and Taz, it is evident that the establishment of the Bulgarian rule in Maurocastro did not have anything in common with an allegedly benevolent attitude of khan Tokhta. It did not take place in Tokhta's lifetime, but during the struggle between the center and the periphery in the lands of the Golden Horde that followed the khan's death, i.e. at the time of the rebellion of Taz and Tonguz against the central power in Sarai.

Moreover, it is certain that, like the conflict between the khan Uzbek and the Tatar separatist leaders, the Bulgarian rule in Maurocastro also proved to be short-lived. Even before the end of the reign of Theodore Svetoslav, the port was again under the Tatar control. Conspicuously, as early as in 1318, a bull of Pope John XXII, determining the domains of the bishop of Kaffa in Tatar lands (*ad partes Tartarorum*), stated that they stretched from Varna in Bulgaria to Sarai (*a villa de Varia in Bulgaria usque Saray inclusive in longitudine*).⁴⁴ In a document from 1323, containing the list of franciscan monasteries in the lands of 'Northern Tartars', those in Maurocastro and

dating from 1281, where financial activities of certain Pantaleo de Vicina are mentioned, Brătianu, *Recherches*, 48, 173; V. Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, trans. S. Willcocks, Leiden – Boston 2012, 260.

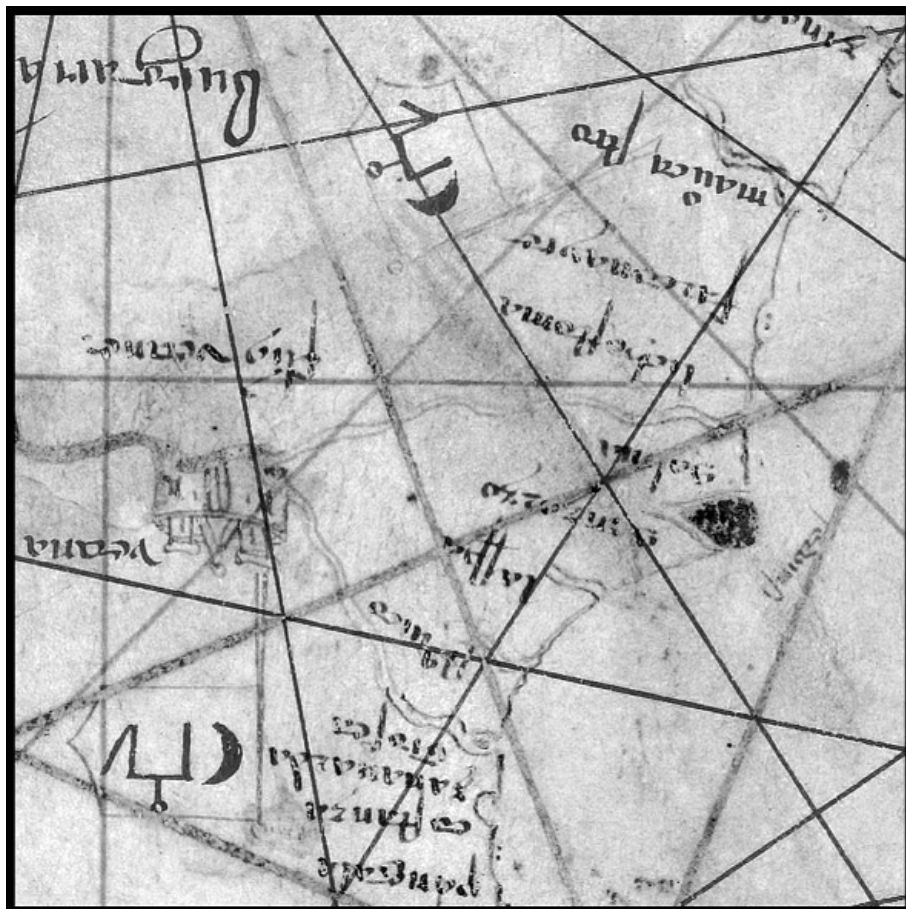
⁴⁴ L. Waddingus, *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, VI, Romae 1783, 549; *Caesaris Baronii Annales ecclesiastici denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti*, ed. A. Theiner, XXIV, Romae 1871, 187; Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, 404; Spinei, *Moldavia*, 124–125.

Vichina are recorded.⁴⁵ Arabic writer al-Umari enumerates Tuna (Danube) and Torlu (Dnieper) among the rivers that flow through the 'Khanate of Kipchak', stating in addition that Akchakerman was one of the Tatar cities.⁴⁶ Further evidence of the restoration of Tatar rule can be found on contemporary maps of Italian and Majorcan cartographical school; it is not accidental that on the map of Pietro Vesconte (1321) and mappamundi of Angelino Dulcert banners with Mongol tamghas stand above Maurocastro. There is no need to delve further into records of direct Tatar rule over Maurocastro and the Danube delta during the later part of the Uzbek's reign. It will be sufficient to note that from 1321 onwards the Empire of Tarnovo was firmly under the sway of khan Uzbek. Restoration of the central power of the Golden Horde on the fringes of the western steppes signalled the beginning of a new era of the Tatar expansion towards the Balkans.⁴⁷ For the next two decades, Bulgarian-Tatar relations were strengthened and the Golden Horde again assumed the dominant political and military role in Southeastern Europe.

⁴⁵ 'In Tartaria Aquilonari fratres minores habent monasteria immobilia 18, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina iuxta danubiu. In Mauro Castro. In Cersona', Brătianu, *Recherches*, 57; Spinei, *Moldavia*, 125; А. Б. Малышев, *Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой орде в XIV в.*, *Археология восточно-европейской степи* 4 (2007) 187.

⁴⁶ *Tuzenгаузен*, I, 236–237 (al-Umari).

⁴⁷ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I, ed. L. Schopen, Bonnae 1828, 188–189; A. Laiou, *Constantinople and the Latins – The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge-Massachusetts 1972, 281; Vasary, *Cumans and Tatars*, 123.

MAUROCASTRO (MAUO CASTRO),
map of Angelino Dulcert (1339)

Александар Узелац

ЛУКА МАВРОКАСТРО, ЦАР ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ И ТАТАРСКА ЕЛИТА ЦРНОМОРСКИХ СТЕПА

Резиме

Тема овог прилога је питање бугарске власти над црноморском луком Маврокастро почетком XIV века. Према често понављаном мишљењу, бугарски цар Теодор Светослав добио је Маврокастро и околно подручје смештено североисточно од делте Дунава од Токте (1291–1312/3), кана Златне хорде, у знак захвалности због уклањања његовог политичког противника, Ногајевог сина Чаке. Анализа извора, спроведена у овом тексту, показује да је такво мишљење неосновано, али у исто време и да се критика појединих историчара који су у потпуности одбацивали постојање бугарске власти над Маврокастром, не може прихватити. На основу анализе извора, може се закључити да је Маврокастро био под бугарском влашћу између 1314–1316, односно у време након смрти кана Токте када је уследила нова епоха унутрашње нестабилности у земљама Златне хорде.

Теодор Светослав је током боравка у Ногајевим областима крајем XIII века успоставио везе са утицајним представницима локалне татарске елите. Он се тада оженио Татарком Еуфросином, чија је кума била истоимена Ногајева византијска супруга. Чињеница да је потоња бугарска царица била у сродству са Ногајем до сада је углавном била занемарена у историографији. На основу посредних података у изворима, у овом тексту је представљена хипотеза сагласно којој је она била сестра или полусестра татарског заповедника Таза, Ногајевог зета који је у одсудном тренутку прешао на страну Токте, а након његове смрти дигао побуну против његовог наследника Узбека. Уколико се она прихвати, краткотрајна бугарска власт над Маврокастром у турбулентним годинама које су уследиле након Токтиног одласка са историјске позорнице могла би се управо објаснити блиским везама између бугарског владара и утицајних представника татарске елите у црноморским степима.

Кључне речи: Маврокастро, Теодор Светослав, Бугарска, Татари, Златна хорда, Токта, бугарска царица Еуфросина, центар – периферија

Чланак примљен: 28. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 21. 07. 2016.

Небојша ПОРЧИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

О УПОТРЕБИ ПОЈМА ВЛАДАРСKE МИЛОСТИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ДОКУМЕНТИМА НАМЕЊЕНИМ ДУБРОВЧАНИМА**

Анстракт: Употреба појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима може се пратити од средине 13. до средине 15. века у два основна документарна типа – уговорима и разрешницама. Као одраз хијерархијске надређености ауктора дестинатару, одлучујући подстицај добила је изгледа са променама у српско-дубровачким односима у време владавине краља Уроша I. Готово неизоставна у документима потоњих владара из династије Немањића, касније се среће само код обласних господара из породица Балшића и Лазаревића и код владара Српске деспотовине. Осим хијерархијског односа и природе правне радње, на њено присуство и појавне облике утицале су и дипломатичке форме.

Кључне речи: Србија, Дубровник, средњи век, владарска милост, Немањићи, обласни господари, српски деспоти, уговори, разрешнице.

Употреба појма *милост* у контексту описа владарске делатности спада међу оне теме које су најраније привукле и најтрајније задржавале пажњу истраживача српског средњег века, дајући повода великом броју

* nebojsa.porcic@f.bg.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

различитих, па и опречних тумачења. Недоумице су разрешене тек крајем 20. века, када је Милош Благојевић, у склопу своје студије о државној управи у средњовековним српским земљама, показао да је овај појам означавао правну радњу коју владар врши у корист свог поданика како би га наградио за његову верну службу. Вршење те радње описивано је као *стварање, чињење или давање милости*, а лице које би владар одредио да се стара о њеном извршењу називано је *милосник*, док је за писану потврду коју је владар тим поводом издавао коришћен назив *милосна књига* или једноставно, опет, *милост*.¹

Проучавајући већи број добро документованих примера владарске милости, Благојевић је утврдио да се она тичала давања права и повластица везаних за земљопоседе и за трговачки промет.² У првом случају милост је превасходно била усмерена према властели, црквеним лицима и црквеним установама са територије српске државе, а у другом на суседни град Дубровник и поједине његове грађане, дакле, чиниоце који нису спадали међу поданике српских владара. Усредсређен на питање садржине појма владарске милости, Благојевић није дубље улазио у разлоге за ову наизглед необичну појаву. Уместо тога, само ју је узгред објаснио српским усвајањем византијског схватања о високом пореклу владарске власти, на основу ког су византијски цареви споразуме са спољним чиниоцима писмено уобличавали као своје даровнице, а не као уговоре између равноправних странака.³ Исто тако, пошто је забележио да се „најстарији помен стварања милости налази у повељи коју је издао краљ Владислав цркви Богородице Бистричке“ око 1240. године, он није показао тежњу да у мноштву потоњих примера пронађе некакву дијахрону динамику, иако се они протежу практично све до пропасти средњовековне српске државе почетком друге половине 15. века.⁴ Једино

¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 59–97 (о милости); 99–157 (о милосницима), са исцрпним прегледима ранијих истраживања. Кључни резултати сажето су саопштени у оквиру одредница *милосник* и *милост* које је исти аутор написао за *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Тирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 406–407.

² М. Благојевић, *Државна управа*, 91, 92–93.

³ Исто, 64–65. Уп. Г. Острогорски, *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, Сабрана дела V: О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 273. Истовремено кад и Благојевић, до сличних закључака о пореклу појма милост у повељама српских владара Дубровнику дошла је С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 31–34.

⁴ Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 65–66, 72–91.

за документе који се тичу односа са Дубровником напомиње да их први владари из династије Немањића, од родоначелника Стефана Немање до краља Уроша, нису приређивали као давање милости него као „праве уговоре“. Тек је Урошев наследник Драгутин (1276–1282) „почео да ствара милост Дубровчанима“, да би се потом тај образац толико учврстио да су и после Немањића „обласни господари српских земаља стварали милост као што су то пре њих чинили српски краљеви и цареви“.⁵

Осим тога што је теми приступио са другим задацима, Благојевића је од подробнијег приказивања историјата употребе појма милост могла да одврати и раштрканост и застарелост расположивих издања српских средњовековних докумената која је знатно отежавала систематско проучавање већих корпуса грађе.⁶ Ипак, на том пољу су у међувремену учињени значајни помаци,⁷ што отвара могућност да се ово питање подробније размотри. За почетак, чини се оправданим да се пажња усмери управо на документе намењене Дубровчанима, као „велику и бројну групу“ примерака за коју је Благојевић утврдио да предњачи у употреби израза типа *створи милост*.⁸

У овом контексту, значајно је да се већ податак о Бистричкој повељи краља Владислава, као најстаријем помену стварања милости,⁹ може допунити са још два примера везана за истог владара. Један од њих је управо повеља о ослобађању Дубровчана од плаћања дажбина за винограде у пограничном подручју Жрновнице – њен главни

⁵ Исто, 65. Нешто израженији дијахрони приступ има С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 31–34, где се, поново углавном на примеру повеља намењених Дубровчанима, разматра прелаз са заклетвених на даровне документе у раздобљу Немањића.

⁶ О томе да је Благојевић био свестан овог проблема сведоче напомене „колико смо могли да утврдимо“ и „колико је могло да се утврди“, које стоје уз податак о Владислављевој Бистричкој повељи као првом примеру употребе израза *створи милост*, односно о Драгутину као првом владару који је стварао милост Дубровчанима.

⁷ Издања докумената из раздобља до 1321. године донео је *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011. Велики број докумената, претежно из раздобља 1321–1402, издат је појединачно у часопису *Стари српски архив* (= ССА) 1–13, 2002–2014. Из раздобља после Немањића нова издања у посебној збирци добили су документи Лазаревића – А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, и *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 63.

⁹ *Зборник* I, бр. 41, ред. 22.

диспозитивни глагол, то јест, израз којим је описана главна правна радња документа, гласи *дајем своју милост*.¹⁰ Други пример пружа споразум о војној помоћи српског краља грађанима Сплита, писмено забележен 23. јуна 1237, у ком се на месту главног глагола налази формулација *дајем своју милост и своје обећање*.¹¹ С обзиром на то да ова три примера обухватају готово половину укупног броја сачуваних Владислављевих докумената, оправдано је закључити да је појам владарске милости у његово време већ био чврсто укореван у српској средини. Такође, појављивање Дубровника и Сплита у улози дестинатара потврђује да је овај појам још тада налазио примену и у односима српских владара према чиниоцима изван српске државе.

Код овог последњег закључка ипак треба бити опрезан. Наиме, Владислављева милост Дубровчанима тицала се у ствари ослобађања од обавеза према владару као земаљском господару, баш као и милост коју је створио Бистричком манастиру у срцу своје државе. Једина разлика састојала се у томе што су у случају жрновничких винограда примаоци милости стицајем околности били страни поданици. Када се Владислав током своје владавине нашао у прилици да писмено уређује односе између Србије и Дубровника као међународних чинилаца, он је тим поводом издао документ у облику заклетвене изјаве без икаквог помена о давању милости, добивши заузврат исто тако срочену изјаву од дубровачког кнеза.¹² Доказ да је српска средина у Владислављево време познавала и милост која би се могла тумачити као одраз свести о постојању хијерархије међународних чинилаца представља тек повеља Сплиту – тиме што Сплићанима даје своју милост у контексту једног политичког споразума, Владислав јасно показује да у датом тренутку себе доживљава као хијерархијски надређеног сплитској градској општини. Није познато на чему се тачно заснивало такво схватање, али из краљевог образложења да милост даје *видев вашу веру и љубазно обећање краљевству ми* следи да су Сплићани према њему преузели некакве обавезе и поткрепили их заклетвом.¹³

¹⁰ Зборник I, бр. 39, ред. 1–2.

¹¹ Зборник I, бр. 33, ред. 3–4. Ово је уједно најранији прецизно датовани помен давања милости. Повеља Дубровнику датује се у раздобље 1235–1241, док се Бистричка смешта у најшире оквири Владислављеве владавине (1234–1243).

¹² Зборник I, бр. 29, 30. Овај тип српско-дубровачких уговора детаљно је анализирао М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65.

¹³ О околностима настанка овог документа видети: М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 91–94; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 313–314 (Б. Ферјанчић).

Овако изоштрена слика о употреби појма милост у доба краља Владислава веома је значајна за праћење потоњег историјата те појаве у односима са Дубровником. Пре свега, околност да је Владислав при уређивању односа са јадранским градским општинама давао милост Сплиту, али не и Дубровнику, указује на то да су за употребу појма милост на међународном плану постојали одређени критеријуми и да односи овог владара с Дубровником те критеријуме нису испуњавали. Они очигледно нису били испуњени ни 1243, као ни 1252–1254. године, када су закључена три сачувана српско-дубровачка уговора из времена владавине Владислављевог брата и наследника Уроша I.¹⁴ Међутим, у следећа три сачувана уговора, које је после свог доласка на власт 1276. године закључио Урошев син Драгутин, главна правна радња описана је као милост, и то у све три основне варијанте: са глаголима *створи*, *даје* и *чини*.¹⁵ На основу овог податка могло би се заиста рећи да је тек Драгутин почео да ствара праву „међународну“ милост Дубровчанима, али ако се има у виду да је за такав прелаз била неопходна нека крупна промена у српско-дубровачким односима, чини се да њу пре треба тражити у последње две деценије Урошеве владавине. Мада из тог времена нису сачувани никакви уговори, познато је да се град налазио под снажним притиском српског краља и да је био приморан на уступке, између осталог и на плаћање годишњег данка од 2.000 перпера.¹⁶ Та збивања могла су да представљају управо ону врсту преуређења међусобних односа која би послужила као основ за прелазак са споразума у облику узајамних заклетвених изјава на споразуме срочене као милост коју српски владар даје својим „подложницима“.¹⁷

Једном уведен, овај образац задржао се као основни начин уобличавања споразума са Дубровником до краја династије Немањића.

¹⁴ Зборник I, бр. 44, 50, 58.

¹⁵ Исто, бр. 77, 79, 80.

¹⁶ О овом „српском“ или „светодмитарском“ данку видети М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизјун браће Властковића*, Глас СКА 168 (1935) 224–239, нарочито стр. 225 (= М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 727–728). За шире околности видети: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 85–89; *Историја српског народа* I, 355–356 (С. Ћирковић); Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, ИЧ 56 (2008) 127–129.

¹⁷ У вези са настанком ове хијерархијске неравнотеже, можда није сасвим без значаја околност да су у дубровачкој заклетвеној повељи краљу Урошу, издатој у склопу међусобног уговора из 1254, деда и отац српског краља означени као *наша господа*, а Урошева супруга као *госпођа наша краљица* – Зборник I, бр. 59, ред. 9, 15, 37.

Међу 24 сачувана немањићко-дубровачка споразумна документа из времена после Драгутина, правни чин није означен као милост само у два особена случаја који се нису могли подвести под владарску награду верном подложнику.¹⁸ Сви остали примерци, углавном посвећени давању повластица или уступањуседа, описују правни чин као владареву милост, иако је он у ствари увек био производ преговора између двеју страна. Штавише, у чак 19 случајева као главни диспозитивни глагол јавља се израз *створи/учини милост*. У преостала три, помен милости срочен је другачије, чини се превасходно због дипломатичких особености, јер су то једине немањићке повеље Дубровнику које почињу аренгама. Једна од њих је повеља краља Душана о уступању Пељешца из 1333. године, чији главни диспозитивни глагол гласи *дадох им с милошћу*.¹⁹ Друге две, од којих се једна такође тиче уступања земљишта, а друга потврде повластица, издао је цар Урош истог дана, 25. априла 1357,²⁰ према готово идентичном обрасцу у ком се појам милост не јавља на месту главног глагола него на крају аренге посвећене обавези владара да дели дарове и издаје повеље: *изволи царство ми по том узору даровати и записати овај хрисовуљ и милост*. Додуше, у овом случају израз *милост* је можда употребљен као назив за документ, али присуство милости као владарског чина потврђује још један помен који се налази у повељи о уступању земљишта, на крају диспозиције, у облику короборативног израза *нека имају и држе с милошћу царства ми*.

Међу документима којима немањићки владари стварају милост Дубровнику налазе се и повеље краљице-мајке Јелене и бившег краља Драгутина из времена када су господарили засебним областима под врховном влашћу свог сина, односно брата, Милутина.²¹ Овај податак представља драгоцену уводну напомену за разматрање употребе појма милост у раздобљу после распада државе Немањића на самосталне

¹⁸ Реч је о повељи цара Душана која уређује исплату нагомиланих владаревих дугова дубровачким трговцима и о повељи цара Уроша која, у ствари, представља пропусницу за дубровачке посланике – Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта*, ССА 11 (2012) 48–51; Н. Порчић, *Пропусница цара Уроша за дубровачко посланство*, ССА 8 (2009) 87–100.

¹⁹ Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 31–32.

²⁰ Оба документа недавно је издала Марија Чернова: *Грамота царя Стефана Уроша Дубровчанам о дарених земли от Люты до Курила*, ССА 11 (2012) 93–94, односно *Хрисовул царя Стефана Уроша Дубровчанам*, ССА 12 (2013) 80–83.

²¹ *Зборник I*, бр. 86, 124.

области под влашћу појединих великашких породица. Показује се, наиме, да су ти нови властодршци ипак били много уздржанији у стварању милости Дубровчанима. На пример, већ потврда повластица коју је Дубровнику издао краљ Вукашин, савладар последњег Немањића и претендент на највишу власт, пропушта да у главном тексту назове тај чин милошћу, мада се у завршним одредбама помиње милосник и користи појам милост у значењу назива за документ.²² Повеље господара скромнијег ранга, Александра Комнина из 1368. и браће Црнојевић из 1395, сročене су, пак, попут докумената првих Немањића – као заклетве дубровачким властима без помена милости.²³

Простор за дубљу анализу и далекосежније закључке нуде три породице иза којих је остао већи број докумената – Лазаревићи, Бранковићи и Балшићи. Прва два примера су чврсто испреплетени и веома поучни. Они се могу пратити од 1387. године, када су кнез Лазар, као већ прихваћени предводник српског политичког простора, и Вук Бранковић, као његов зет и следбеник, издали своје потврде и допуне повластица Дубровнику. Док Лазарева повеља правни чин описује речима *господство ми потврди ... и још им створи милост*, Вуков документ, који иначе готово дословно понавља текст Лазаревог, на истом месту има: *потврдох, и овако учинисмо*.²⁴ Мада, попут раније повеље краља Вукашина, у завршном делу наводи милоснике и најављује датум изразом *писа се ова милост*, Вуков документ очигледно свесно избегава да тај појам употреби као ознаку за правни чин. Идентичне формулације понављају се 1405. године, када су потврде повластица издали Стефан Лазаревић, владар обновљене Србије са титулом деспота, и Вукови синови, наследници обласног господства Бранковића.²⁵ Овај други случај

²² *Ову милост краљевство ми учини да стоји у Дубровнику, а друга таква у кући краљевства ми*. Документ је иначе по структури веома сличан повељама цара Уроша од 25. априла 1357, са аренгом која је практично истоветна, осим што код Вукашина изостаје њен завршни део, заједно са поменом милости – уп. издање и коментар у С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 161–172.

²³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 163; С. Рудић, *Повеља Радича и Стефана Црнојевића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 158–159.

²⁴ За упоређивање текстова ових докумената најпогоднија су издања у F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 195, 196. Исприну упоредну анализу дао је недавно М. Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, ССА 9 (2010) 217–232, са упутима на старију литературу.

²⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 251, 252. Прва и у А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 155–158.

могао би се објаснити и преписивањем из повеља славних отаца, али додатну потврду да се Бранковићи заиста нису сматрали дораслим да стварају милост Дубровнику пружа још једна Вукова повеља, издата у време после Лазареве погибије, када је значај предводника куће Бранковића међу српском господом достигао највишу тачку – и тај документ срочен је као обична заклетва без помена милости.²⁶ Тек је Вуков син Ђурађ, пошто је наследио Стефана Лазаревића на месту владара Српске деспотовине, постао први Бранковић који је стварао/чинио милост Дубровнику, и то у све три своје сачуване споразумне повеље (једна из 1428. и две из 1445).²⁷

Насупрот доследности коју показује пракса Лазаревића и Бранковића, Балшићи пружају пример како је употреба појма милост могла бити подложна колебањима унутар једног истог аукторског круга, и то у распону од непуне три деценије. Међу шест њихових сачуваних докумената којима дају повластице Дубровнику,²⁸ само су повеље Балше II из 1379. и Ђурђа II из 1386. године уобличене као даровнице чијим се главним диспозитивним глаголом ствара милост. Наглашен даровни призив има још и повеља Балше II из 1385, али њен главни глагол гласи једноставно *потврђујем*, док се милост среће само у облику помена милосника у завршном делу. Насупрот томе, повеље Ђурђа I (1373) и његовог сина Константина (1395) срочене су као заклетве, иако се у њиховим завршницама такође јављају милосници, а у потоњој још и напомена да је писан *по милости* ауктора. Шароликост употпуњује даровно писмо браће Балшића из 1368. године, у чијој се необичној стилизацији ипак јасно уочавају елементи заклетвеног документа, уз одсуство било каквог помена милости.

²⁶ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом потврђује привилегије Дубровнику*, ССА 10 (2011) 111.

²⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 300, 350, 351.

²⁸ То су даровно писмо браће Страцимира, Ђурђа I и Балше II из 1368. године и повеље Ђурђа I из 1373, Балше II из 1379. и 1385, Ђурђа II из 1386. и Константина из 1395. године. Прве четири објавио је Срђан Рудић у свескама Старог српског архива: *Повеља Балшића Дубровчанима*, 9 (2010) 94–95; *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику*, 8 (2009) 102–103; *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа*, 10 (2011) 104; *Повеља дуке драчког Балше II Дубровчанима*, 11 (2012) 102. За последње две видети F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 194, 216. Поред њих, постоји и повеља-пропусница Ђурђа I из око 1375. године, која је с обзиром на природу правног чина сасвим очекивано стилизована као заклетва, без помена милости – С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 112.

Овај историјски преглед упућује на два основна закључка. Прво, увођење појма владарске милости у писану комуникацију српских владара са Дубровником, а пре тога и са Сплитом, очигледно је уследило као последица неких конкретних околности у српско-дубровачким и српско-сплитским односима у средишњим деценијама 13. века. Тај налаз упућује на преиспитивање става да се ова појава заснивала на схватању о начелној надређености српских владара преузета из византијске царске идеологије. Додуше, може се претпоставити да је ово начело у српској средини примењивано са одговарајућом гипкошћу, од случаја до случаја,²⁹ али улогу византијских узора доводи у питање и шири историјски контекст – у 13. веку старо царство било је из темеља уздрмано тешким ударцем који му је нанео Четврти крсташки поход, при чему је један од најупечатљивијих показатеља опадања његовог међународног статуса било управо одустајање од даровног обрасца у уобличавању међународних уговора, почев од склапања Нимфејског споразума са Ћеновом 1261.³⁰ Најзад, у византијској дипломатичкој пракси обележавање владареve радње као дара подређеном дестинатару вршено је превасходно кроз дипломатичку форму, а не кроз конкретне изразе.³¹ Због свега тога, чини се да би требало допустити и другу могућност – да се појам владарске милости јавио у Србији под утицајем западних идеолошких образаца за које је Србија краљева Владислава и Уроша, чији је отац Стефан 1217. добио краљевску круну од римског папе, свакако била отворена. Ти обрасци, развијени у контексту сложене феудалне хијерархије засноване на конкретним међусобним односима различитих чинилаца, обухватили су као једну од својих главних окосница управо појам милост (*gratia*) у значењу наклоности коју надређени исказује према својим верним подложницима, али и опипљивих видова њеног исказивања кроз правне радње у њихову корист. Што је посебно важно, појам *gratia* у наведеном смислу имао је веома широку примену у документима владара са простора целе западне Европе пре, током и након 13. века, уз немали број

²⁹ Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 33–34.

³⁰ Г. Острогорски, *Византијски цар*, 273.

³¹ W. Heinemeyer, *Die Verträge zwischen dem Oströmischen Reiche und den italischen Städten Genua, Pisa und Venedig vom 10. bis 12. Jahrhundert*, Archiv für Diplomatik 3 (1957) 83–86. На један занимљив пример оваквог приступа недавно је скренула пажњу М. Живојиновић, *Ελεημοσύνη – милост византијског цара*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Д. Медаковић – Џ. Грозданов, Београд 2011, 69–79, учачвајући да се овај еквивалент за појам владарске милости од друге половине 13. века често среће у административним актима, али никад у владарским документима.

примера употребе различитих варијанти израза *gratiam facere* који у потпуности одговара српском *створити милост*.³²

Други закључак који се може извести тиче се употребе појма милост у споразумним документима властодржаца који су се уздигли на српском простору после немањихке епохе. Иако је процес распадања Српског царства на обласна господства практично окончан још за живота последњег Немањиха, цара Уроша (умро 1371), господари попут браће Балшића и Александра Комнина у својим документима с краја Урошеве владавине не називају склапање споразума са Дубровником својом милошћу. Једино је краљ Вукашин, Урошев званични савладар, свој документ назвао милошћу, дао му даровни образац и поверио његово извршавање милоснику, али ни он није изричито употребио овај појам да опише сам правни чин.³³ Чак и касније, милост Дубровнику доследно стварају само властодршци који настављају главни ток српске средњовековне државности – кнез Лазар и владари Српске деспотовине. Од осталих, као творци милости јављају се још једино Балшићи, али недоследно, при чему најизричитији примерци припадају времену када су били на врхунцу моћи и угледа.³⁴

Споразуми са Дубровником такође представљају већи број различитих облика употребе појма владарске милости. Далеко најчешћи и свакако најупечатљивији са становишта повезивања појма са правним чином је израз *створи/учини/даде милост*, али са једнаким значењем користи се и израз *с милошћу*, придодат глаголима који описују било

³² Добра представа о употреби појма *gratia* може се стећи увидом у новија издања докумената немачких владара објављена у серији *Diplomata* едиције *Monumenta germaniae historica*, нпр. *Die Urkunden Heinrichs IV. Teil III*, ed. A. Gawlik, Hannover 1978; *Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190*, ed. H. Appelt et al., Hannover 1990; *Die Urkunden Friedrichs II. 1212–1217*, ed. W. Koch et al., Hannover 2007 (према регистрима). До примера употребе израза *gratiam fecimus* може се доћи претрагом у дигиталним базама текстова средњовековних докумената доступним на интернету (<http://www.dmgh.de>; <http://deeds.library.utoronto.ca/deeds-search>; <http://monasterium.net:8181/mom/search> – консултовано: 24. априла 2016). Уп. такође студију о друштвеном значају владарске милости: G. Althoff, *Huld. Überlegungen zu einem Zentralbegriff der mittelalterlichen Herrschaftsordnung*, *Frühmittelalterliche Studien* 25 (1991) 259–282 (енглески превод у зборнику: *Ordering Medieval Society: Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, University of Pennsylvania 2001, 243–270).

³³ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина*, 162–163.

³⁴ За синтетички приказ историје Балшића у време издавања ових докумената видети: *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 27–61 (С. Ћирковић – И. Божић).

аукторов правни чин или њиме омогућене дестинатареве радње.³⁵ Мада ови изрази далеко најчешће стоје на месту главног диспозитивног глагола документа, има случајева када су везани само за неку појединачну одредбу или смештени на крај диспозитива, у улози својеврсне короборације.³⁶ Осим тога, радња документа могла је да буде означена као милост у склопу аренге, с тим што код ових помена, као и код оних короборативних, није увек могуће утврдити да ли се мисли на милост као правну радњу или се већ ради о примерима употребе овог израза као назива за документ.³⁷ Најзад, једном код Немањића, а потом знатно чешће код обласних господара, срећу се помени милосника. При том је важно приметити да се милосници и употреба израза милост као назива за документ понекад јављају и у примерцима чија правна радња није изричито означена као владарска милост, што указује на могућност значењског „осамоштањења“ ових израза у правцу уопштенијих назива за извршиоце владарских налога, односно за владарске документе.³⁸

Осим у документима који су бележили њихове споразуме са дубровачким градским властима, српски владари користили су појам владарске милости у још једном типу докумената намењеном дубровачким дестинатарима – разрешницама рачуна. Настале из обичаја да се дубровачким пословним људима који су од српских владара закупуљивали право на убирање појединих владарских прихода издају писане потврде о измирењу закупнине, разрешнице у суштини такође бележе правни чин којим владар узвраћа свом подложнику за обављену службу.³⁹ Наравно, ови „подложници“ нису били српски поданици, али с обзиром на склоност српских владара да своје споразуме са самим градом Дубровником представљају као милост, није било никакве препреке да на исти начин посматрају уређивање односа са појединим дубровачким

³⁵ Поред *дах им с милошћу* у Душановој повељи из 1333, ту је и *да имају и држе с милошћу* у повељи цара Уроша о уступању земљишта од 25. априла 1357.

³⁶ Тако Душанова друга повеља о уступању Стона из 1334. има израз *створи милост* на месту главног глагола, а израз *да држе с милошћу* уз једну од одредби – Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 53–54.

³⁷ Уп. аренгални помен у повељи цара Уроша о уступању земљишта (горе, нап. 20).

³⁸ Најјаснији пример пружају повеље Бранковића из 1387. и 1405, које очигледно намерно избегавају да означе правну радњу као давање милости, али свеједно користе изразе милосник и милост као назив за документ.

³⁹ Опширно о историјату и дипломатичком аспекту разрешница видети Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 269–287, са пописом сачуваних докумената овог типа.

грађанима, утолико пре што је њихова делатност на убирању владарских прихода могла да се подведе под службу владару, суштински истоветну са разним видовима службе коју су вршили припадници домаће властеле.

Посебан значај разрешним документима, као узорку за проучавање историјата и употребних облика појма владарске милости, дају сразмерно велики број сачуваних примерака и дугачак временски распон који они обухватају – из око 120 година од почетка 14. до краја прве четвртине 15. века сачувано је укупно 66 јединица. Ипак, пошто су поводом разрешних чинова понекад издавана два документа – повеља намењена да служи самом закупцу као доказно средство и писмо којим су дубровачке власти обавештаване о измирењу закупнине – а понекад само један од та два,⁴⁰ право мерило заступљености појма милост не пружа број докумената у којима се он помиње, него број чинова који су њиме описани. Тако су од припадника династије Немањића, из раздобља између 1304. и 1355. године, сачувани документи о 20 разрешних чинова, при чему је правна радња обележена као владарска милост у њих 14 или 15.⁴¹ Међу њима се, као најстарији сачувани примерак докумената овог типа уопште, налази и разрешница краљице-мајке Јелене из времена њене управе у Приморју (1304),⁴² али не и разрешница Владислава, сина краља Драгутина – у време када као личност краљевског ранга без краљевске титуле господари северним деловима српске државе (1323), он закупцу уместо милости даје *душу и веру краљевства ми*.⁴³

Са 25 разрешних чинова разних обласних властодржаца из раздобља 1350–1423, слика употребе појма милост потпуно се мења. Он се разумљиво не појављује у два разрешна чина Јована Комнина, намесника Валоне у време цара Душана (1350), али ни у усамљеној разрешници моћног жупана Николе Алтомановића из времена цара Уроша (1369), као ни у било ком од шест разрешних чинова Жарковића (1398–1415) и девет разрешних чинова Бранковића (1406–1423). На помене милости наилази се само у два од три разрешна чина Балшића (1374–1379) и сва четири разрешна чина Лазаревића из раздобља 1398–1402.

⁴⁰ О разлозима због којих су разрешнице бележене и као повеље и као писма: Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 270, 274.

⁴¹ У једном случају проверу није могуће извршити услед оштећења – Н. Порчић, *Акт једног српског краља о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 12.

⁴² *Зборник I*, бр. 103.

⁴³ Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II кнезу и општини дубровачкој*, ССА 1 (2002) 33–35.

Међутим, код Лазаревића се у два наврата ради о поменима милосника и израза милост као назива за документ (*писа се ова милост*), а у друга два само о помену милосника,⁴⁴ док се једино код Балшића милост користи као назив за правни чин у облику израза *створи милост* на месту главног глагола.⁴⁵ Тај израз се јавља и у вези са првим разрешним чином Лазаревића након што је Лазарев син Стефан добио деспотску титулу,⁴⁶ али у шест потоњих деспотских примерака, који сви припадају Стефану Лазаревићу и обухватају већи део његове владавине (1406–1425), од тог или било ког другог облика појма милост као ознаке за владарски правни чин нема ни трага.⁴⁷

Одмах се може приметити да употреба појма милост у разрешницама у основи понавља образац уочен на примеру споразумних докумената – велика заступљеност код Немањића и знатно ређе присуство код обласних господара, међу којима овај појам користе само Балшићи и Лазаревићи. У исто време, падају у очи и неке значајне разлике. Тако, док се код немањићких споразумних докумената примери изостанка појма милост могу објаснити особеностима дотичних правних радњи,⁴⁸ код разрешница се не може приметити да су правне радње у случајевима када документи не садрже појам милост на било који начин другачије од оних у којима је овај појам присутан. Додуше, за Драгутиновог сина Владислава, чији документ саопштава разрешну радњу као заклетву, може се основано претпоставити да без краљевске титуле није сматрао себе власним да ствара милост,⁴⁹ али у остала четири случаја ради се о разрешним чиновима врховних владара немањићке државе који су у бар

⁴⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма*, 29, 31, 35–36.

⁴⁵ У питању су две разрешне повеље Балшића из 1374. и 1375. године, издате истом појединцу за два различита чина и пропраћене заједничким разрешним писмом (М. Пуцић, *Споменици српски* II, Београд 1862, бр. 33). У писму се правна радња обе повеље описује као чињење милости, али само једна од њих садржи израз *створи милост*, док друга само помиње милосника. Разрешни чин Балшића из 1379, о ком је сачувана једино повеља, не садржи никакав помен милости (К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) бр. 23).

⁴⁶ Израз се налази у разрешној повељи чији је издавач мајка деспота Стефана, кнегиња Милица. Повеља је пропраћена са два писма – Миличиним и Стефановим – у којима нема помена милости у било ком облику (А. Младеновић, *Повеље и писма*, 40–41).

⁴⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма*, 52–53, 54–55, 56, 63, 77–78, 80.

⁴⁸ Видети горе, нап. 18.

⁴⁹ Овде треба имати у виду да је сам Драгутин, иако и сам лишен титуле, десетак година раније употребио тај израз у свом споразумном документу (видети нап. 21).

13 других наврата описали такве чинове као своју милост. Исто питање поставља се у још оштријем облику у посленемањихком раздобљу, где појам милости практично потпуно изостаје из разрешница деспота Стефана, иако се доследно јавља у споразумним документима које су издавали он и његов наследник, деспот Ђурађ.

Чини се да је за изостанак помена милости у појединим немањихким разрешницама могуће понудити објашњење које има и шири значај за разумевање тог појма у српској средини. Наиме, пошто је јасно да међу разрешним чиновима немањихких владара који су обележени као милост и онима који то нису нема никакве суштинске разлике, остаје само да се закључи да присуство елемента владарске милости у некој правној радњи није нужно морало да буде поменуто у документу у ком је она забележена. Штавише, управо разрешни документи пружају чврст основ за претпоставку да је присуство таквог помена у великој мери зависило од дипломатичких образаца. Као што је речено, разрешни чиновни бележени су и у облику повеље и у облику писма, али док је први облик заиста био намењен записивању правних радњи, уз наглашену употребу диспозитивних глагола попут *створи милост*, други је за првенствени задатак имао пренос обавештења, због чега је глаголима правне радње било теже наћи место. Довољно је само запазити разлику између заступљености појма милост у немањихким документима ова два типа – док се код разрешних повеља овај појам јавља у 9/11 случајева, увек са изричитим *створи/даде милост* на месту главног глагола, у писмима се среће само у 6/17 примерака, при чему су неке од формулација упадљиво разблажене.⁵⁰ У посленемањихком раздобљу, разлика постаје још израженија, јер се, са изузетком једног разрешног писма Балшића, сви помени милости налазе у повељама. У ствари, изостанак милости из разрешница деспота Стефана можда управо треба приписати његовом обичају да документе тог типа издаје само као писма, дакле, у дипломатичком облику који није био подесан за исказивање природе владарева правне радње.

Предочени преглед употребе појма милости у документима српских владара намењеним дубровачкој градској општини и њеним житељима упућује на неколико закључака. У погледу историјата, показало се да је приказивање владарске правне радње као милости било чврсто укорено већ у доба краља Владислава, јер поред примера који

⁵⁰ На пример, *да ово му је милост* у разрешном писму краљице Јелене, или *учини им краљевство ми сигурност са овом милошћу* – Д. Јечменица, *Две разрешне повеље краља Стефана Душана за Дубровчане Марина, Миху и Живу Бунића, закупце царина у Зети и Призрену*, ССА 13 (2014) 68.

се односи на радње усмерене према сопственим поданицима, постоји пример давања милости Дубровчанима у улози упоредивој са статусом српских поданика, као и пример давања милости Сплиту у контексту правог међународнополитичког споразума. Такође, претпоставка да је почетак примене појма милост у описивању „међународних“ споразума са Дубровником морао бити заснован на стварним околностима међусобних односа указала је на владавину Владислављевог брата Уроша као највероватнији временски оквир за ту промену. Најзад, док је доследност потоњих Немањића у употреби милости јасно потврђена, како у споразумима са дубровачком општином тако и у разрешницама за поједине дубровачке грађане, показало се да је ова појава код обласних господара упадљиво слабије заступљена, свдећи се на недоречени примерак краља Вукашина, несталну праксу Балшића и самоуверене Лазаревиће, преко којих ће прећи и у споразумне документе између Дубровника и српских деспота.

У тесној вези са историјатом, тачније, са начином на који је милост ушла у немањићке споразуме са Дубровником, стоји претпоставка да главни подстицај за њено увођење у српску средину можда није дошао из Византије, него са европског Запада, где је исти појам (*gratia*) често коришћен у документима као ознака за разне видове испољавања наклоности надређеног према верним подложницима. Изостанак помена милости из појединих немањићких разрешних докумената показује, пак, да правни чин давања милости очигледно није нужно морао да буде забележен као такав. Тај случај скреће пажњу на питање различитих облика у којима се појам милости јављао, а ту се као одговор намеће утицај дипломатичких образаца. На пример, може се запазити да се најуобичајенија формулација *створи/даде/учини милост* често замењује другим решењима ако је у документу присутна аренга. Ипак, највећу тежину у овом погледу имао је избор општег дипломатичког обрасца – ако правна радња није била забележена у облику повеље, него у облику писма, као што је врло често био случај са разрешницама, вероватноћа да појам милост нађе своје место у тексту била је далеко мања. О томе најбоље сведочи пример његовог одсуства из разрешних докумената деспота Стефана, владара који је испуњавао све друге предуслове за његову употребу.

Приказ употребе појма милост у српским владарским документима намењеним Дубровчанима представља само део опште слике о употреби овог појма у српској средини. Као такав, он може да буде посебно драгоцен, не само због сразмерно великог броја и широког временског распона сачуваних примера, него и због особености милости

која је усмерена према политичкој целини и појединцима изван круга непосредних поданика српских владара. Опет, он не може да буде потпун без увида у историјат и обрасце употребе појма милост у документима намењеним домаћим чиниоцима, као другом великом пољу на ком се он јавља и које такође завређује да буде посебно размотрено.

Nebojša Porčić

USE OF THE TERM *ROYAL GRACE*
IN SERBIAN MEDIEVAL DOCUMENTS
FOR THE CITIZENS OF DUBROVNIK

Summary

The term *royal grace* (*milost*) in Serbian medieval documents has been found to denote a ruler's action performed to reward his faithful subjects. Although researchers have attributed its origin to Byzantine influence, the chronology and patterns of its use indicate that it was probably adopted from the Latin West. Its use to describe royal actions in favor of Dubrovnik, a political entity outside the Serbian state, resulted from close and complex relations between the two parties. First attested around 1240 in a document dealing with possession of land along the border by Dubrovnik nobles, it became firmly established in treaties regulating true "international" issues during the second half of the 13th century, when changes in mutual relations enabled Serbian rulers from the mighty Nemanjić dynasty to present themselves as hierarchically senior to the Dubrovnik commune. After that, the term was regularly used by the Nemanjićs both in treaties with the commune and in quittances settling business arrangements between the Serbian rulers and individual Dubrovnik citizens, most often in the form of the dispositive verbal phrase *stvoriti milost* ("to create grace"). However, among the much less powerful regional lords of the post-Nemanjić period, its use is limited to documents of the Balšić family (inconsistently) and of Prince Lazar and his successors. Rulers of the consolidated Serbian state (the Despotate), formed in the early 15th century, again applied it regularly in treaties, but not in quittances, probably due to incompatibility with the form of that document type.

Keywords: Serbia, Dubrovnik, Middle Ages, royal grace, Nemanjićs, regional lords, despots, treaties, quittances.

Чланак примљен: 30. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 07. 2016.

Марија ВАСИЉЕВИЋ*

стипендисткиња МПНТР

Београд

ГЕНЕАЛОГИЈЕ ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ: ПРИМЕР ПОРЕКЛА КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ**

Анстракт: У раду се на примеру порекла кнегиње Милице истражује улога генеалогичја у политичком животу. Кнегињи савремени извори неодређено говоре о постојању сродства са Немањићима, док једино родослови промовишу лозу Вукан–Милица. При том, лоза је записана након смрти кнегиње Милице као део лаичке генеалогичје популарне у време деспота Ђурђа Бранковића. Каснијим прерадама уводе се нове личности у родослов, да би дуготрајном преписивачком традицијом и преношењем генеалогичких белешки у сродне историографске врсте опстали у земљама северно од Саве и Дунава. Тиме се још једном показује постепено напуштање историјских оквира и доминација идеолошких назора у средњовековним генеалогичјама.

Кључне речи: средњи век, генеалогичје, лоза Вукан–Милица, решетка перцепције.

Средњовековне генеалогичје представљале су порекло и статус утицајних породица, због чега су имале значајну улогу у политичком животу.¹ У српском случају у време Немањића сликане су у владарским

* marijavasiljevic27@gmail.com

** Ауторка је као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије ангажована на пројекту *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. Бр. 177029).

¹ О улози генеалогичја у учвршћивању политичких позиција одређене породице, приказивању престижа, оправдању брачне политике итд., в. L. Genicot, *Les Généalogies. Typologie des sources du Moyen Âge Occidental fasc. 15*, Brepols – Tournhout

задужбинама и бележене у свечаним повељама.² Као самостална врста настају око 1371. године, те их је босански владар Твртко I искористио како би путем сродства са Немањићима истакао лично право на српску круну.³ Право на краљевску титулу приказано је удајом ћерке краља Стефана Драгутина у породицу Котроманића.

Други пример приказивања наследства српске династије захваљујући женском сроднику чини случај Лазаревића.⁴ У родословима је супруга кнеза Лазара, Милица, потомак кнеза Вукана, најстаријег сина Стефана Немање. Бројни преписи сведоче о дугорочној идеолошкој актуелности лозе Вукан–Милица. У науци јој је приписан велики значај због чега је најчешће усвајана, некада са напоменом о потреби за критичким односом према врсти дела, али без промене наратива.⁵ Због идеолошких импликација биће упоређена са вестима о сродству из разноврсних извора: повеља, историографских врста и прославних састава. Приступиће им се хронолошки, како би се уочио тренутак записивања и прихватања лозе. Ради лакшег тумачења вести ће бити

1975, 11–13, 36–37; G. Spiegel, *Genealogy: Form and Function in Medieval Historical Narrative*, *History and Theory* 22/1 (1983) 47.

² О сликаним родословима у владарским задужбинама и о интитулацијама као форми „скраћене“ генеалогije в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа као последица друштвених и политичких промена*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 97–98, са старијом литературом.

³ В. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 98–101. Лија Шопкоу (Leah Shopkow) сматра да позносредњовековне династичке историје, у које убраја и генеалогije, нису морале приказивати везу одређених породица и политичких јединица, односно територија. Оне су могле служити истицању веза са одређеном институцијом, попут краљевске, те могу бити посматране и као историје тих институција. Такав приступ може се применити на родослов бана Твртка, јер се не приказује пренос власти над територијом српске државе већ се оправдава преузимање краљевске круне, в. L. Shopkow, *Dynastic History*, *Historiography in the Middle Ages*, ed. by D. Mauskopf Deliyannis, Leiden–Boston 2003, 239–249.

⁴ О женским члановима као носиоцима породичне харизме в. B. Guenée, *Les généalogies entre l'histoire et la politique: la fierté d'être Capétien, en France, au Moyen Âge*, *Annales ESC* 33/3 (1978) 450–477.

⁵ Једино су Раде Михаљчић и Сима Ћирковић указали на могућност кривотворења ових података. Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд 1984, 16–17 истиче и често превиђане примерке према којима је кнез Лазар потомак цара Душана и потомак византијских Палеолога. С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Зборник радова Филозофског факултета 8/1 (Београд 1964) 347, нап. 25 одбацује ове податке уз тврдњу да су генеалогije потпуно исконструисане.

подељене у две групе. Прва ће се односити на оне које уопштено говоре о сродству кнегиње Милице са династијом Немањића. Другу групу чиниће оне које наводе њено порекло од кнеза Вукана.

Најпре ћемо се окренути повељама кнеза Лазара. Даровнице су, као најсвечанији званични акти, биле погодне за истицање породичног порекла. Међутим, у њима није забележен сроднички однос са Немањићима. Иако се то може учинити очекиваним, истицање афиналног сродства није било неуобичајено.⁶ Па ипак, овде налазимо само формалне помене, попут оних у даровници Дубровнику из 1387. године, где се кнез позива на повеље „прве госпде и цара Стефана“.⁷

Од историографских врста летописи–стеме се препоручују за анализу јер су савремени Лазаревићима и имају биографско-генеалогичку структуру.⁸ У најстаријим текстовима, из периода око 1371. године, Вуканова деца нису именована иако је бележено династичко гранање.⁹ Уколико су његови потомци били живи јасно је да у том тренутку нису играли запажену политичку улогу. Већ у следећој редакцији помиње се сродство кнегиње Милице са Немањићима. У питању су Студеничка и Пећка стема, настале у периоду између 1391/2. и 1405. године.¹⁰ Кнез Лазар је представљен као легитимни наследник цара Уроша, између осталог, истицањем порекла његове супруге од царске породице.¹¹ У

⁶ Знаменити пример из српске историје чине повеље краља Милутина у којима српски владар истиче да је зет византијског цара Андроника II, док га у повељи пиргу у Хрусији из 1313–1316. године назива својим родитељем. В. примере у: *Зборник средњовековних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186–1321, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011, бр. 104, стр. 380 и бр. 121, стр. 440.

⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 192–193.

⁸ О настанку летописа–стема в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 102–103.

⁹ У питању су Копорински и Врхобрезнички летопис–стема, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 62–84, 101–104. Насупрот одсуству Вуканових потомака, присутни су потомци краља Драгутина и краља Стефана Дечанског, Исто, 72–74, 80–82, 102–103.

¹⁰ О времену писања Пећке и Студеничке стеме в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 104, посебно нап. 37.

¹¹ Посебно је било важно приказати га као супротност уздицању Мрњавчевића који су били правни наследници српског престола, Ф. Kämpfer, *Прилог интерпретацији „Пећког летописа“*, Прилози КЈИФ 36, 1–2 (1970) 75–77; изворни текст: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 84–85.

Пећкој стеми стоји како је Лазар прѣкмакъ на учелство... ни же сынъ ни же вьноукъ прѣжде реченыхъ царе... жена же того ѿ самыя крѣве царскыя.¹² Исказ Студеничке гласи: Не бѣше бо ѿ царскыя крѣве, тѣчю жена его ѿ прѣжде поменутыхъ царь племенѣ вывши.¹³ Наведени делови имају различит значај у оквиру приповести о српском кнезу. У првом тексту, афинално сродство није било пресудно за преузимање власти у српским земљама. У првом плану је властеоско порекло, блискост Лазаревих предака са царевима а потом и његов лични однос са Стефаном Душаном, који му је „оделио“ земљу и дао кнежевску титулу. У ствари, брак са царевом сродником представља потврду предодређености за власт. У Студеничком, сведенијем, тексту сродство је пресудно и повезује одељке посвећене цару Урошу и кнезу наследнику.¹⁴

Од састава намењених култу Светог кнеза, само два помињу везу кнегиње Милице са светородном династијом. У питању су *Слово кнезу Лазару* од патријарха Данила, написано непосредно по преносу кнежевих моштију у Раваницу, и нешто млађе *Синаксарско житије*. Оба дела су писана вероватно пре 1398. године, док структура и садржај указују на њихову сродну намену.¹⁵ То може бити разлог због којег је преписивач унео део *Житија* у *Слово* Данила III.

Помало неочекивано, *Слово кнезу Лазару* почиње поменом краљева и царева из династије Немањића. Међу њима издвојен је „велики и силни цар Стефан“, који је са великим слугом Прибцем био као **единои д(оу)ши вѣ двоих(ъ) тѣлесех(ъ)**.¹⁶ Покрај цара, Лазар је одрастао у кротког

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 86.

¹³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 87.

¹⁴ Треба имати у виду да се поред кнегиње Милице од жена помиње само супруга краља Радослава, због које је изгубио престо: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 68–71. Помени двеју владарских супруга указује на то да је њихов утицај на ток историје био значајан. Чак је и краљица Јелена, супруга краља Уроша I, изостављена, а подизање манастира Градац приписано је њеном супругу.

¹⁵ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 40–112. О времену писања в. Исто, 69–72, 104–105. Оба дела се могу поделити на три целине: на Лазарев живот, страдање и пренос моштију, како стоји у наслову Даниловог дела. У *Слово* су унети уводни делови *Слова о кнезу Лазару* и *Синаксарског житија*, В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века*, Глас СКА 86 (1929) 83–85. О интерполацијама и другим преузимањима в. В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 35–42; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 41, 43–45.

¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 85–86. На тај начин конструисана је додатна веза између двају династија на основама сличности јунака, в. С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 77.

и разумног младића благе нарави. Цар Душан је, увидевши његове врлине, предсказао свом савету (синклиту) његову владавину.¹⁷ Због тога му је дао за супругу приси⁸ю с⁸родници⁸ тако д⁸щерь иже прои⁸сходе ѿ кор⁸ѣне их(ь) великаго кнеза Вратка д⁸щерь, титулу ставиоца и део земље да влада.¹⁸ Потврду о будућој власти над српским земљама доноси поређење њиховог односа са Мојсијем и Исусом Навином.¹⁹ Уочљива је сличност ових редова са Пећком стемом, уз разлику о врсти додељене титуле. То указује на зависност стеме од Даниловог дела и, следствено, на истоветне начине приказивања легитимитета власти.²⁰ После описа Косовске битке, ради истицања порекла државничких квалитета кнегиње Милице у *Слову* се наводи да је: **Быс(ть) же сѣа ѿ славных(ь) и прѣвѣих(ь) прои⁸сходе, ѿ корене с(ве)таго Нема⁸нк г(лаго)лю дѣщи же достохвалнаго и вл(а)гораздмнаго кнеза Врат'ка.**²¹ Из претходних редова није јасно да ли је кнез Вратко био пореклом Немањић или је то била његова супруга, Миличина мајка. Штавише, може се претпоставити да би, да је био потомак славне династије, у средини која је посебно вредновала родбинске везе остварене преко мушких чланова породице, то било јасно приказано. У том случају вероватно би била присутна (макар) скраћена генеалогичка.²² Најзад,

¹⁷ ...вѣдомо се да вѣдетъ вамъ силнѣим(ь), и сѣновитимъ, тако съ юноша имат(ь) что велико по нас(ь) быти, и господствовать сръбьскыми земл[ами]... В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 86.

¹⁸ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 86.

¹⁹ Описано поређење има још једну функцију осим приказа преноса власти. У питању је употреба lika Исуса Навина, који од XIV века постаје образац идеалног владара-ратника, којем ће кнез Лазар бити уподобљен у наставку дела. О Исусу Навину у време Немањића уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 222–232.

²⁰ У том случају, приликом писања Пећког летописа–стеме, аутор би због форме и краћег обима текста Лазару одмах приписао кнежевску титулу, како би додатно истакао легитимитет његове власти. Такође, у очима аутора, добијање титуле од српског цара може бити разлог за њено задржавање, те следи похвала кнезу због владарске скромности в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 86–88.

²¹ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 95.

²² О генеалошком представљању у *Слову* в. нап. 24. Историјски жупан Вратко био је војсковођа цара Душана за чије време се јавља као сведок у једној повељи. Уколико је био сродник Немањића није јасно зашто писац то не истиче. С друге стране, ако се претпостави да није био царев сродник, онда орођавање са владајућом династијом може имати веома важну улогу у даљем везивању младог великаша за амбициозног владара. О жупану Вратку в. *Српски биографски речник* 2, Нови Сад 2006, 319 (С. Ћирковић).

последњи податак односи се на кнегињину ћерку Мару. Приликом описа преноса моштију кнеза Лазара у Раваницу, супруга Вука Бранковића описана је као **съ быс(тъ) ѿ славныхъ и великихъ происходе, и съ ѿ Неманина племени**.²³ Када се ови редови упореде са родословом Вука Бранковића у наставку,²⁴ неодређеност исказа је још уочљивија.

На почетку *Синаксара* говори се о кнежевом пореклу и младости.²⁵ Због службе на двору цара Стефана и његовим старањем узео је себи за супругу **сѣродницѡу царевѡу дѣци некогѡ велѣмѡжа. И та рода свѣтла и славна, и нарочита и корене царскагѡ племени свѣтагѡ Симеѡна Неманин прѣвагѡ господина Срѣблѣмѣ**.²⁶ Видимо да се начини легитимизације не разликују у односу стеме и на *Слово*, иако су другачије формулисани. У стемама се инсистира на царском статусу Немањића, док је у прославним саставима у првом плану њихова светородност. Међутим, истицање Стефана Немање као корена царског рода је очекивано јер су текстови писани у средини којој су култ Светог Симеона и идеја светог корена били добро познати.²⁷ У односу на *Слово* уочљиво је да је у *Житију* кнегињин отац поменут као мање значајна личност, односно „неки велможа“. На крају, ослањајући се на ове текстове не би се могло прихватити да је кнез Вратко био потомак Немањића, јер исто није нарочито наведено.

²³ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 96.

²⁴ ...**велѣхвалны и бл(а)гочѣстивы Влькѣ...Бранка же севастократора с(и)нѣ Младенов же вѣнѣкѣ...**, В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 96.

²⁵ С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека*, Гласник СУД 21 (1867) 159. Аутор наводи како је био „благородних и благочастивих родитеља син, српског колена“. Врло је занимљиво питање зашто је истакнуто српско порекло кнеза Лазара. Чини се да је највероватнији одговор отпор политичким претензијама босанских краљева.

²⁶ С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 159.

²⁷ Мотив светог корена у прославним саставима, дипломатичкој грађи и сликаном програму задужбина јавља се први пут у време краља Стефана Уроша I. Идеолошка употреба мотива развија се са стапањем култова Св. Симеона и Саве у доба краља Стефана Уроша II, в. С. Марјановић-Душанић, *Мотив Лозе Јесејевог у доба Уроша I*, Зборник Филозофског факултета. Серија А: историјске науке 18 (1994) 119–129; Иста, *Молитве светих Симеона и Саве у владарском програму краља Милутина*, ЗРВИ 41 (2004) 235–250. Посебно место мотив светог корена има у програму цара Стефана Душана, где се неретко употребљава самостално. Из перспективе дипломатичке грађе в. М. Васиљевић, *Помени предака у повељама Немањића и легитимизација власти*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 84–90.

Даровнице кнеза и деспота Стефана Лазаревића садрже разнолике помене владарских претходника. У повељи којом се Хиландару прилаже црква Св. Ваведења, издатој у време канонизације кнеза Лазара, ауктор се очекивано позива на документа светих краљева српских, цара Стефана и родитеља кнеза Лазара.²⁸ Дечани су у даровници из 1399. године названи „обитељ господара Светог Краља Стефана Уроша Трећег“ а краљ „светим ктитором“.²⁹ Изостанак алузија на сродство је посебно важан јер се као суиздавач повеље јавља управо кнегиња Милица. Дубровачка повеља из 1405. године понавља текст очевог документа.³⁰ Ипак, прве промене према владарским претходницима уочавамо у даровници Хиландару из 1404–1405. године. Њом се потврђују поседи које су приложили **с(ве)таа моа господа, и хѣтиторіе и ц(а)ріе и краліе, и господа срѣвска**.³¹ Измењен однос према оснивачима великог манастира вероватно је постао могућ тек након смрти монаха Герасима и опадања утицаја Бранковића.³² Међутим, од тог периода уочљиве су промене и у другим документима. У повељи уз Закон о рудницима уочљиво је постепено прерастање култова Св. Симеона и Саве у трансдинастичке покровитеље који као помоћници делују покрај Бога и Богородице.³³ Сличан пример налазимо у Милешевској даровници, издатој око 1414. године, где се ауктор позива на помоћ и милост светитељског пара.³⁴

²⁸ ...с[ве]тих краљ ср(ъ)пских и ц(а)ра Стеф(а)на и г[оспо]д[и]на и род[и]телја ми с(ве)тѡпѡчившега кнеза Лазара, уп. М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 112; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 157.

²⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 392, 396 (превод).

³⁰ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 155–158.

³¹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Јевпраксији*, ССА 1 (2002) 135; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 176.

³² Герасим, брат Вука Бранковића, одржавао је породични утицај током последње деценије XIV века. О Герасиму и односу двеју породица према светогорским манастирима в. М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1989, 18–23; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 17–18; М. Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни господин*, Београд 2014, 129–130, 166–168.

³³ Уп. ћирилични и латинични препис у: А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 408–410 и 419–422. О односу према Светом кнезу и светитељском пару Св. Симеона и Саве у повељама Стефана Лазаревића в. С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић*, 85–87.

³⁴ У оквиру аренге, након интитулације, наводи се како је повеља писана за **многѡк милосрѣдіе, и неизглаголан'нѡю милость светыхъ господъ моихъ и хѣтѡрь срѣв'скихъ свѣтаго Свѣмѣна самодрж'ца срѣвскаго и мурѡточца и Савы свѣтаго Великааго ар'хѣпископа срѣвскаго**, у наставку се инсистира на помоћи у ступању

Немањићи, односно Свети Симеон и Сава, су названи прецима једино у даровници Хиландару из 1406. године.³⁵ Попут повеље уз Закон о рудницима и Милешевске даровнице, они су учесници у савременим дешавањима. Па ипак, само овде су названи прадедовима. У уводу у интитулацију ауктор наводи како влада захваљујући **м(о)л(и)твами с(ве)тих ми господь и ѡт(ъ)ць, и прѣдѣдъ и хтитѡрь Сѡмѡна и Савы...**³⁶ Треба додати да се Деспот Стефан први пут назива ктитором Хиландара захваљујући томе што манастиру враћа приходе које је доделио његов отац. Из тог разлога је вероватно преузет образац помена предака као учесника у власти.³⁷ Стога се може поставити питање да ли је истицање сродства служило додатном оправдању ктиторског звања. Одговор на питање не можемо дати, али треба имати на уму да је порекло од првих Немањића наведено једино у повељи где су дестинатар и околности писања то препоручивали.

Како су тиме заокружени текстови савремени кнегињи Милице, изнећемо једну корисну примедбу за разумевање помена Немањића у повељама обласних господара након 1371. године. Породица Драгаш била је део немањићког породичног круга преко Теодоре, ћерке краља Стефана Дечанског и Марије Палеолог. Ту породичну везу, односно порекло од Немањића, они истичу у даровницама Хиландару.³⁸ Као што се да

на престо, в. А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 362. Још у повељи за Хиландар с почетка владавине Свети Симеон и Сава се јављају у санкцији као извршитељи казне над прекршиоцем одредби документа. Поред овог примера, помени светитељског пара се налазе још у повељи за Милешеву и у Хиландарској повељи из 1406. године. Међутим, у питању је наслеђени образац формулисања санкција, подстакнут и околношћу да су у питању ктитори дотичних манастира, М. Васиљевић, *Помени предака у повељама Немањића*, 91–92.

³⁵ За новије датовање в. А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару о даривању 100 литара сребра годишње од рудника Ново Брдо*, ССА 12 (2013) 128–130.

³⁶ Пуна интитулација гласи: **М(и)л(о)стию великааго г(оспод)а моѡго ꙗ(ко)у Х(рист)а, х(о)д(о)ст(а)иствомъ же прѣс(ве)тыхъ Б(о)г(о)р(о)ди(ц)е, и м(о)л(и)твами с(ве)тихъ ми господь и ѡт(ъ)ць, и прѣдѣдъ и хтитѡрь Сѡмѡна и Савы, бл(а)говѣрныи деспотъ Стефанъ господиныхъ сръблѡмъ и Подоучавику, и великааго ц(а)р(ъ)скаго монастыра сръбскаго соуцаго въ С(ве)тѣи Горѣ Аѡнѣицѣи, хтитѡрь же и въноуѣрныи**, А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару*, 125. У односу на Милешевску повељу уочљиво је да је исказ проширен са циљем да се истакне породична повезаност са светим ктиторима.

³⁷ Молитве предака у уводу у интитулацију након проширене *dei Gratia* формуле чине врло важан део владарске репрезентације и носе значајну идеолошку поруку, М. Васиљевић, *Помени предака у повељама Немањића*, 92–94.

³⁸ Наиме, у двома повељама Хиландару помињу се „бивши цареви и господа и свети прародитељи и родитељи господства ми“ где епитет свети указује на то да

закључити из *Житија* и *Слова*, брак кнеза Лазара са кнегињом Милицом је био део исте праксе окупљања властеле око владарске породице. Степен блискости са династијом није морао бити велики, на шта упућују скромне дворске титуле Прибца и самог Лазара. Узевши описано у обзир уочљиво је да су два модела сродства са светородном династијом и њихов помен у актима истоветни.

Видљиво је да се разноврсни састави слажу у вестима о пореклу кнегиње Милице од Немањића. Задржали смо се на њима да би их сагледали у времену и у контексту у којем су настали и да би избегли замку да их тумачимо као потврду позније лозе. До сада испитане вести припадају првој групи и времену деспота Стефана Лазаревића. Додаћемо, иако родослови постоје у овим делима они нису искоришћени за приказивање везе између Немањића и Лазаревића.

Наредна фаза у истицању знаменитог сродства укључује генеалогije и везана је за доба деспота Ђурђа Бранковића, Миличиног унука преко ћерке Маре. Да бисмо разумели зашто је оно промовисано осврнућемо се на његове повеље. У ћириличним документима готово неизоставно се позива на свог претходника, деспота Стефана Лазаревића. Занимљиво је да помен гласи: **свето почившаго господина и родитеља моего, деспота Стефана** или у дужој верзији: **благочестиваго и христовљубиваго свето почившега господина и родитеља моего, деспота Стефана**.³⁹ Такав помен упућује на то да је темеље легитимитета Ђурађ налазио у вероватној

се мислило на претке из династије Немањића, в. Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима Војводе Дмитра* (Хил. 63), ССА 9 (2010) 115 и Исти, *Повеља Константина Драгаша Хиландару о даровању четири села у околини Врања* (Хил. 64), ССА 9 (2010), 138. Повеља Ђурђа II Балшића Дубровнику из 1386. године у којој се позива на „молитве прародитеља Симеона Немање, првог мироточца и светитеља Саву“ остаје нерешен проблем. Могуће је да је намера ових редова била истицање територијалних и политичких претензија, у периоду обележеном сукобима са краљем Твртком. Резултат би могао бити поновно преузимање „српског дохотка“, након периода 1373–1377. када су га добијали. Поставља се питање да ли је право на помен Ђурађ стекао женидбом са Лазаревом ћерком Јеленом, в. повељу: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 203–204.

³⁹ Примери су преузети из повеље којом се потврђују опште повластице Дубровнику из 1428. године, в. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 352–355. Истоветан помен српског деспота налази се у: двома повељама којима се потврђују поседи челнику Радичу из 1428. и 1429. (Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др*, Споменик СКА III (1890) 3–36, А2 и А3), две Ватопедске повеље из истих година

адопцији од стране првог српског деспота.⁴⁰ При том, ни у једном документу не помињу се родбинске везе са „првом српском господом“.

Имајући у виду да је деспот Ђурађ Бранковић темељио право на власт на усињењу, писање *Житија деспота Стефана* је било очекивано. Оно је требало да послужи установљењу култа светог деспота током тридесетих година XV века. На планове о канонизацији упућује јављање деспота Стефана са захтевом да се напише житије и опис чуда која су пратила његову смрт.⁴¹ Међутим, Константин Костенечки наводи да је дело писао као летописац „са свим осталим“.⁴² Поред хагиографије мање својственог садржаја, указано је и на то да је Константин Костенечки обликовао догађаје тако да служе грађењу lika деспота Стефана као идеалног владара. Из тог разлога је изостављено учешће кнеза Стефана у бици код Никопоља,⁴³ Вук Бранковић није поменут, док у сукобу са његовим синовима и братом Вуком Лазаревићем наступа као бранилац легитимне власти. Са тим на уму морају се тумачити и остали подаци.

У *Житију деспота Стефана* налазимо лозу Вукан–Милица, те тридесете године XV века представљају једину временску одредницу њеног настанка. Она се налази у уводу, који се састоји из две похвале.⁴⁴

(М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935) 180 и 182), Пантелејмонске из 1429. (Архимандрит Леонид, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, Гласник СУД 24 (1868) 285–287), друге повеље Дубровнику о повластицама и Сребреници, истовремено издате 1445. године (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 433–438) итд. Занимљиво је да се чак и у Есфигменској повељи деспот Ђурађ позива на наследство „родитеља господина Србљем“, П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурађа*, Београд – Смедерево 1989, 72. Такође в. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 24–27.

⁴⁰ М. Благојевић, *Деспот Ђурађ Вуковић и српска државност*, Пад Српске деспотовине: зборник радова са научног скупа, одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2009, 42–45, са старијом литературом.

⁴¹ Деспотово јављање помиње се у уводу и на крају дела. Опис чуда и јављања в. у: В. Јагић, *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Горњи Милановац 2004, 244, 323–326.

⁴² В. Јагић, *Константин Философ*, 327.

⁴³ О томе в. М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109–124.

⁴⁴ И сам аутор након похвале наводи како почиње *сладькоѹю и любослышаноѹю повѣсть*, и тиме одваја уводни део од остатка текста, в. В. Јагић, *Константин Философ*, 258.

Прва је акростихом издвојена похвала деспоту,⁴⁵ коју прати такође својеврстан еулогиј. Њиме се, према тростепеном моделу, слави земља,⁴⁶ људи који је обрађују и они који су њом достојно владали. Они су приказани опширном генеалогичком деспота Стефана, која постаје изходниште уводног дела.⁴⁷ Од владарских личности први су поменути Свети Симеон и равноапостолни Сава, чија дела заслужују многе похвале.⁴⁸ Помен претходи родослову који треба да покаже **виновѣааго корѣнь възыскати, да отъ тоѹдоѹ навѣкъше кѣто и отъ коѹдѣ и коихъ корѣни вѣтъвѣ и како процвѣтъвши въ наше роды...**⁴⁹ Потом се говори о божанском промислу који је сачувао род Константина Великог да **се кже царьскою и апостольскою дѣло испълнити.**⁵⁰ Следи позната генеалогичка, коју нећемо наводити у целини, већ ћемо истаћи за тему значајне личности: Константин – Ликиније – Стефан Немања – Вукан – Дмитар – Вратислав – Вратко – Милица – деспот Стефан.⁵¹ Одељак је закључен речима да је „лоза процветала, да ли Константином, да ли Ликинијем, није чудно“.

Претпоставља се да је прва верзија родослова настала на деспотском двору по узору на *Француску краљевску кућу*⁵² и да је потом укључена у *Житије*.⁵³ Ова околност га, заједно са садржајем, уклапа у модел лаичких генеалогича.⁵⁴ Њихова најважнија одлика јесте истицање

⁴⁵ Похвала је издвојена акростихом који чини првих 10 слова грчког алфабета. Деспот Стефан је окарактерисан као „печат хришћана“ и упоређен са Мојсијем, Исусом Навином, Давидом, Соломоном, пророком Данилом..., В. Јагић, *Константин Философ*, 245–248.

⁴⁶ Српску земљу је Бог украсио ваздухом, рудницима, виноградима и водама, док су реке упоређене са рајским, а Дунав је идентификован као Фисон, в. N. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stefan Lazarević by Constantine the Philosopher*, ЗРВИ 24–25 (1986) 446–448.

⁴⁷ Већ на почетку аутор указује на генеалогичку српских владара речима да ће говорити о земљи где ће „многи у последња времена процветати, о којима ће родослов рећи“, В. Јагић, *Константин Философ*, 250–259.

⁴⁸ В. Јагић, *Константин Философ*, 255.

⁴⁹ В. Јагић, *Константин Философ*, 255.

⁵⁰ В. Јагић, *Константин Философ*, 256.

⁵¹ В. Јагић, *Константин Философ*, 256–258. О жупану Дмитру в. *Српски биографски речник* 3, Нови Сад 2007, 202 (С. Ћирковић).

⁵² Н. Банашевић, *Летописци о пореклу Немањића*, Прилози КЛИФ 21, 1–2 (1955) 5–13.

⁵³ О могућем ауторству, односно прављењу редакције, од стране Константина Филозофа, в. Ђ. Сп. Радојичић, *Константин Философ и стари српски родослови*, Зборник института за проучавање књижевности I, Београд 1951, 57–61.

⁵⁴ G. Duby, *Remarques sur la littérature généalogique en France aux XIe et XIIe siècles*, Hommes et structures du Moyen Âge, Paris 1973, 295–297; L. Genicot, *Les Généalogies*, 42–43. О лаичким генеалогичама и о могућим разлозима за одабир Константина Великог в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 108–112.

наслеђа власти али и славе и престижа неког знаменитог претка. Такође, како би исконструисали сродство са славном личношћу, карактерише их слободан однос према прошлости и „историјским чињеницама“. Стога је за лаичке родослове било сасвим могуће приказивање Константина Великог као претка Стефана Немање преко ћерке Констанције.⁵⁵ Понављајући описани модел, свети цар је, захваљујући кнегињи Милицы, предак и деспота Стефана.⁵⁶

Припадност царској, владарској и светородној породици служи стварању утиска о предодређености деспота Стефана за велика дела. Тако је српски деспот „постао“ део веома дуговечне и непрекинуте династије. Исти случај налазимо међу европским генеалогима, у којима је неретко неколико владарских породица обједињено у једну.⁵⁷ Оне настају у временима великих промена када се, ради превазилажења насталих прекида, посеже далеко у прошлост да би се створили нови континуитети. Стога, аутори изнова тумаче али и изналазе и обликују нову историју.⁵⁸ На новим идеолошким основама обликована повест нуди нови доживљај (често) непријатне стварности.⁵⁹ Са истим циљем Константин Филозоф

⁵⁵ На овом месту треба напоменути да се у сачуваним родословима и другим генеалогским белешкама само још у једном случају помиње овакво сродство са Константином Великим. У верзији у *Житију* и у Руварчевом родослову Ликиније је ожењен Констанцијом, ћерком првог хришћанског цара, док је у свим другим примерцима она његова сестра.

⁵⁶ О прошлим догађајима који служе као образложење и оправдање актуелних поступака, стварајући нове континуитете уп. G. Spiegel, *Political Utility in Medieval Historiography: A Sketch*, *History and Theory* 14, 3 (1975) 319–322; B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980, 347.

⁵⁷ Француски случај *Великих краљевских хроника* показује се веома сличним српском примеру. Наиме, попут Житија деспота Стефана писани су у црквеној средини, у манастиру Сен-Денију. Монаси краљевског манастира ширили су пропаганду династије Капета, и у том контексту треба тумачити садржај хроника. У уводним генеалогским белешкама француски краљеви су приказани као потомци Тројанаца, затим Меровинга и Каролинга. Тако је створена идеологија о „трећој раси“ краљева. Штавише, из генерације у генерацију је истицано, често кривотворено, каролиншко порекло француских краљица са различитим циљевима, в. G. Spiegel, *The Reditus Regni ad stirpem Karoli Magni: A New Look*, *French Historical Studies* 7, 2 (1971) 145–174.

⁵⁸ О реинтерпретацији и реинвенцији прошлости в. B. Guenée, *Histoire et culture historique*, 347–351.

⁵⁹ G. Spiegel, *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*, Berkeley and Los Angeles 1993, 1–2.

слика родослов деспота Стефана, којим је „печат хришћана“ наследник двојице равноапостолних, цара Константина и архиепископа Саве, и владара-светитеља Симеона. Од њих наслеђује славу и право на власт. Из наведеног следи да су најважније личности родослова цар Константин, Свети Симеон и Сава и Стефан Лазаревић.⁶⁰ Потомак знаменитих светих, био је предодређен да испуни царско и апостолско дело. Следствено, лоза Вукан–Милица има кључну улогу у приказу те идеје.

Пошто смо видели да лоза има веома важно место у приказивању замишљеног династичког континуитета, у вези са њеном веродостојношћу потребно је поставити кључно питање. Уколико је порекло Стефана Немање од Константина Великог очигледан фалсификат, да ли исправно наведен родослов Немањића чини прихватање лозе Вукан–Милица оправданим? За време кнегињиног живота сродство са славном династијом се помиње али се не прецизира популарним генеалогским белешкама. Да ли је могуће да је аутор искористио постојање бочне гране Немањића, о којој нема података након XIII века, да би исказао универзалну идеју о преносу власти путем породичних веза?⁶¹ Пошто није могуће дати одговор, остаје да се истакну чињенице. Околности писања и идеолошка обојеност *Житија деспота Стефана*, присутне карактеристике лаичких генеалогича и одсуство живих протагониста упућују на уздржан однос према овим подацима. Такође, треба се запитати ко је имао највише користи од њеног промовисања? Кнезу и деспоту Стефану Лазаревићу је очева светост била основно средство легитимизације.⁶² Међутим, деспот Ђурађ би захваљујући овој лози свом наслеђу додао легитимитет Немањића.

Опширнији Загребски родослов вероватно је савремен *Житију*. Пошто није био прилагођен посебним функцијама *Житија*, лоза Вукан–

⁶⁰ „Велики кнез Лазар“ такође чини једну од кључних личности, али он не доноси породичну светост, каква је промовисана генеалогичком. Стога, у контексту порекла од Константина Великог и Немањића, он остаје по страни. Упркос томе, Житије почиње управо повешћу о кнезу Лазару и Косовској битки.

⁶¹ *Историја српског народа* 1, Београд 1981, 355 (С. Ђирковић). На овом месту треба указати на то да је била довољна једна личност да се створи континуитет између жупана Вратка и монаха Давида. Такође, иако је биолошки та веза била могућа, она претпоставља околност веома позног добијања наследника. Наиме, ако се узме у обзир да су се Вуканова деца рађала најкасније почетком XIII века, да би кнегиња Милица била вршњакиња кнеза Лазара, све три генерације између њих двоје добијали би децу са 40 или више година.

⁶² С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић*, 77–87.

Милица наведена је после родослова бана Твртка.⁶³ Занимљиво је да нема помена кнеза Лазара, односно да је пренос власти представљен искључиво путем везе са Немањићима.⁶⁴ Ова околност, која се понавља у најстаријим примерцима, потврђује закључак да су служиле приказивању идеолошких претензија Бранковића.⁶⁵

Следећој етапи припада родослов сремских Бранковића, писан у периоду 1486–1497. године.⁶⁶ У њему се, са циљем приказа права позних Бранковића на наслеђе Немањића скраћује лоза, те се од Вратислава и Вратка прави једна личност.⁶⁷ Карловачки примерак наставља исту идеју и додатно бележи пренос титуле српских деспота на породицу Јакшић.⁶⁸ Међутим, у овом случају је лоза кнегиње Милице, својствено жанру, наведена при првом помену кнеза Вукана.⁶⁹ Укључивање у основни текст показује да је почетком XVI века лоза била прихваћена као истинита. Занимљиво је и да трећи Миличин син носи име Лазар, иако се не мисли на Лазара Бранковића који је посебно наведен, док се као њен брат именује извесни жупан Никола. Чини се да би то могао бити Никола Алтомановић, јер је тако гласио његов потпис у документима и под тим именом се помиње у хроникама.⁷⁰ Поред тога, према годинама рођења он би могао бити старији брат кнегиње Милице.⁷¹ Уколико је жупан Никола

⁶³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 38.

⁶⁴ Константин Филозоф је вероватно имао пред собом неку од датих верзија, али је текст прилагодио потребама *Житија*, због чега је кнез Лазар добио посебно место у њему. Можда је верзија коју налазимо у Загребском родослову најближа првобитној.

⁶⁵ У вези са тим може да буде занимљиво тумачење о сузбијању култа кнеза Лазара. Наиме, Р. Михаљчић је, анализом разноврсних извора у које је укључио и родослове, закључио да су четрдесете године XV века време благог опадања култа кнеза Лазара. О томе в. Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 175–179.

⁶⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Из старе српске подунавске књижевности 1. Родослов сремских Бранковића с краја XV века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду III (1958) 159–170.

⁶⁷ О овом родослову в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 112–113.

⁶⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 38–43.

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 28.

⁷⁰ М. Пуцић, *Споменици српски* II, Београд 1962, бр. 30 и 31, 24–25; за хронике в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 112, 121.

⁷¹ Тако је, задржавши се вероватно у колективном сећању због сукоба са кнезом Лазаром, припојен породици Немањића. Жупан Никола је преко мајке, Витосаве, био потомак војводе Младена, родоначелника Бранковића, в. Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 130–131.

заиста Никола Алтомановић, открива се тежња да се познате личности српског средњег века путем генеалогичке обједине у јединствену породицу која траје од времена Константина Великог.

Позне прераде родослова доносе нове измене. Тако се у Врхобрезничком родослову, писаном око 1650. године мења место Вратислава и Вратка.⁷² У Пајсијевом се између Вукана и Дмитра умеће Стефан, вероватно такође Вуканов син,⁷³ а брат кнегиње Милице остаје „Никола жупан“. Пејатовићев родослов из XVII века као синове кнеза Вратислава наводи Вратка, Алтомана, Ксенију и Николу жупана.⁷⁴ Тако (вероватно) Никола Алтомановић „постаје“ кнегињин стриц заједно са његовим оцем Алтоманом. Од преостала три један користи другачија имена Миличиних предака док други наводи да је кнез Лазар син цара Стефана Душана.⁷⁵ Новаковићев развија до краја идеју о пореклу Бранковића од Немањића, те прави грану паралелну са Миличином, која гласи Вукан–Завида–Ђурђић–Младен итд.⁷⁶

Од девет испитаних родослова само Загребски понавља лозу Вукан–Милица из *Житија деспота Стефана*. У следећој фази уводе се нове личности и мешају родбински односи, да би на крају војвода Младен такође постао потомак Вукана Немањића. Истакли смо промене како бисмо указали на развитак лаичких генеалогичке и идеје које су превладавале. Имајући у виду претходне редове, може им се приступати само као изразима политичких програма, што и јесте њихова основна намена. Они су били актуелни у време деспота Ђурђа и његових наследника а потом су служили одржавању српске државне идеје. Занимљиво је да ови подаци нису ушли у званичне акте позних Бранковића. Тако у два повељама Хиландару, из 1486. и 1496. године, нема позивања на сродство ни са деспотом Стефаном Лазаревићем ни са Немањићима. Ктитори су названи „светим ктиторима“ и „светим оцима“ али не и сродницима.⁷⁷

⁷² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 39.

⁷³ Запамћен због оснивања манастира Морача, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 40.

⁷⁴ Родослов се завршава навођењем кнежеве деце и описом њихових бракова, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 50.

⁷⁵ У питању су Ђоровићев, који се завршава са деспотом Стефаном, и Руварчев родослов, који се завршава децом Стефана Јакшића, в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 53 и 54.

⁷⁶ Родослов долази до синова деспота Ђурђа, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 58.

⁷⁷ Овај податак истичемо јер су се повеље Хиландару до сада показале као најпогодније за истицање породичног порекла од Немањића. Међутим, у овом

Од летописа–стема само Цетињски наводи лозу кнегиње Милице. Текст се слаже са Студеничким, али је на месту где се говори о пореклу од царског племена уметнута кратка генеалогска белешка.⁷⁸ Међутим, како се у истом рукопису налази *Житије деспота Стефана*, јасно је одакле је преписивач преузео податке.⁷⁹ Тиме су посведочени несталност и међусобни утицаји историографских дела. Поред тога, пошто је оснивање Крушедола последњи податак у стеми, генеалогске белешке се још једном показују као део политичког програма позних Бранковића или њихових присталица.

У летописима–хроникама нема помена овог сродства. Они су подразумевали изостављање актуелних политичких програма и бележење значајних догађаја на простору некадашње српске државе.⁸⁰ Такав је случај са текстовима који су у издању Љ. Стојановића названи замеци летописа и летописи прве и друге групе.⁸¹ Летописи прве и друге групе представљају стеме са развијенијом хронологијом која постаје преовлађујући начин организовања текста са приближавањем краја династије Немањића. Завршавају се углавном XV веком.⁸²

Међутим, летописи из XVI и XVII века не изостављају лозу.⁸³ Ови текстови представљају даље стапање историографских жанрова, те су такође мешавина стема и хроника, док се утицај родослова огледа у белешкама о вези цара Константина са Немањићима⁸⁴ и о кнезу Вукану као претку кнегиње Милице. Међутим, ови летописи су од XV века

случају светост деспота Стефана Слепог је у првом плану, чиме се посредно прави паралела између првих српских светитеља и заштитника старе и нове династије. в. К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2009) 231–232 и К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274–277.

⁷⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 87.

⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, XXXV.

⁸⁰ О хроникама в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 113–114.

⁸¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, XLI–XLVII.

⁸² Текстови су се завршавали или 1458. (1460) или 1484. годином. Уколико постоје позније белешке оне су усамљене и начињене су вероватно приликом прављења преписа. Заједничке године завршетка и сродни текстови говоре о распрострањеној рукописној традицији која открива потребу за очувањем прошлости изван стега носиоца политичке моћи.

⁸³ Летописи треће и четврте групе, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, XLVII–LVIII.

⁸⁴ Наиме, у овим белешкама доминира верзија у којој је цар Ликиније био ожењен сестром Константина Великог, в. на странама: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*

сконцентрисани на сукобе Угарске и Османлија, јер се у тим оквирима одвијала историја српског народа.⁸⁵ Због бројности приказаћемо их збирно. Од 21 примерка, четири понављају лозу из *Жутија*, 16 међа место Вратислава и Вратка,⁸⁶ док Хроника грофа Ђорђа Бранковића понавља родослов патријарха Пајсија.⁸⁷ С обзиром на низ других грешака, попут мешања историјских личности, догађаја итд.⁸⁸ са сигурношћу можемо рећи да ове текстове можемо одбацити. Али, за предмет истраживања је занимљиво да Константинова верзија ни овде није превладавајућа.

На овом месту покушали бисмо да увидимо да ли нам ти летописи, осим садржајем, могу сугерисати још неке закључке. Оцена успеха историографских дела подразумева неколико фактора.⁸⁹ Први показатељ је квантитативни чинилац. Како смо већ видели, велики број записаних лоза сугерише популарност. Следећа два фактора односе се на место и време настанка и чувања рукописа. Наиме, већина преписа налази се северно од Саве и Дунава, односно на угарској територији.⁹⁰ Ова

и летописи, 175, 177, 181, 184–185, 190–191, 193, 197. Занимљиво је и да су два примерка, Белопољски и Ковиљски, спој родослова и дописаних летописних белешки, чак и носе назив „Родословље српских деспота“, Исто, 201–204.

⁸⁵ До сада се местом Угарске у српским летописима бавио Ђ. Бубало, *Угарска и Угри у старим српским летописима*, Српско-мађарски односи кроз историју, Нови Сад 2007, 27–41.

⁸⁶ Само један летопис помиње Николу жупана. Такође, занимљиво је да један од летописа у делу који говори о Драгутиновој предаји престола Милутину помиње Јелисавету која је родила два сина, Вратка (Миличиног оца?) и Вука. Тиме би кнегиња Милица постала потомак краља Милутина, в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 179. Међутим, касније се родослов приклања најраспрострањенијој верзији кнегињиног порекла.

⁸⁷ За родослове в. Исто, 200, 209–213, 286–287.

⁸⁸ Навешћемо само неке, поред фалсификованог порекла од Константина Великог: кнез Мирослав је назван Завида (Исто, 81, 197, 202), некад се мешају појмови жупанства и краљевства (Исто, 174, 178...), кнез Вукан је назван оснивачем Мораче, краљ Урош I (називан Драгославом) је синовац краља Владислава (Исто, 174), цара Уроша су убили краљ Вукашин и деспот Угљеша (Исто, 205) и многи други..

⁸⁹ Анализа ће бити спроведена пратећи постављени модел из В. Guenée, *Histoire et culture historique*, поглавље Le succes de l'oeuvre, 248–299.

⁹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, XLIV–LVIII. Осврт на рукописно наслеђе у XVI и XVII веку у Угарској в. у И. Веселинов, *Српске рукописне књиге у XVIII веку у Угарској*, Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности, Београд 1974, 95–97. О списима из Шафарикове збирке, који се данас налазе у Народном музеју у Прагу в. недавно објављени каталог И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић,

околност упућује на потребу тадашњих српских елита за одржавањем друштвеног идентитета, који је био неопходан за остваривање колективних права у хабзбуршким земљама.⁹¹ Поред тога, одређен број преписа је сачуван у Москви, што се могло очекивати уколико се има у виду веза између руске царске и српске деспотске породице преко Јакшића и честа путовања српских монаха ради потраживања прилога за српску цркву.⁹² Овим текстовима била је приказивана кратка историја заједнице у чије име су путовали у далеке земље. Истовремено, ширењу је поговарала сажетост ових дела, што их је чинило подесним за нове преписе и укључивање у разне зборнике.

Тиме се завршава испитивање друге групе вести. Јасно је да основ ове групе чине родослови који су настали после смрти кнегиње Милице, највероватније у периоду треће и четврте деценије XV века. Из тих текстова лоза Вукан–Милица „прелази“ у преостале историографске врсте. Осим чињенице да се лоза не налази изван помињаних жанрова, јасно је и да не постоји доследност у њеном навођењу. Прецизније, верзија коју налазимо у *Житију деспота Стефана* од Константина Филозофа понавља се тек у неколико случајева. Узевши до сада наведено у обзир, лози Вукан–Милица се не може поклонити поверење изван оквира изучавања идеологије савремене њиховом писању.

* * *

Вести које говоре о сродству кнегиње Милице са династијом Немањића подељене су у две групе. Првој групи припале су оне које уопштено говоре о његовом постојању. У њу су укључена разноврсна дела

Српске рукописне књиге у Чешкој, Београд 2015, на странама 35–38, 67–79, 89–95, 101–115.

⁹¹ О српским летописима као средству одржавања историјске свести в. Ћ. Бубало, *Угарска и Угри у старим српским летописима*, 38–39.

⁹² Наиме, Јелена, супруга деспота Јована Бранковића, била је рођена сестра Ане, мајке Јелене Глинске и бабе цара Ивана Грозног. Руварчев родослов је настао управо у време његове владавине, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, VIII. О црквеним везама и путовањима српских монаха у Русију в. С. Р. Долгова, Е. В. Иванова, *Руско-српске православне везе од XVI до XVII века* (превела Т. Суботин-Голубовић), Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Том 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век, прир. С. Долгова, Е. Иванова. А. Турилов, Т. Суботин-Голубовић, Београд – Москва 2013, 46–76.

настала за време владавине њеног сина деспота Стефана Лазаревића. Међу њима, примерци стема и прославних састава настали су за време кнегињиног живота, или, попут Хиландарске повеље, убрзо по њеној смрти. У другу групу сврстане су вести које приказују њено порекло од кнеза Вукана. Припадају јој лаичке генеалогije и, захваљујући уметнутим кратким родословима, један летопис–стема и позни летописи. Први пут се засигурно јављају тридесетих година XV века, иако се мора оставити могућност да су настали раније. Лоза Вукан–Милица послужила је деспоту Ђурђу Бранковићу и његовим потомцима као средство легитимизације, иако, треба нагласити, није постала део званичних докумената. Још једном се политичко-идеолошка решетка перцепције аутора, под утицајем промене културних образаца, показује кључном за процену њихове изворне вредности.⁹³ Период највеће актуелности родослови, а тиме и лоза, доживели су у XVI и XVII веку, као чинилац очувања колективног идентитета кроз реинтерпретацију прошлости. Међутим, околност да је лоза део макар делимично фалсификоване генеалогije, да највећи број примерака не понавља првобитну верзију и да су у познијим прерадама преплављени кривотворењима, не оставља простор за прихватање њене веродостојности. Стога, иако се не може понудити алтернативно решење, из методолошких разлога лоза Вукан–Милица не може бити прихваћена. Она остаје само једна могућност о природи везе са славном династијом. Најзад, то не мења чињеницу да је извесна врста сродства постојала, али каква у постојећим изворима није видљиво.

⁹³ О појму решетке перцепције и њеној условљености политичким, друштвеним и културним актуелностима в. G. Spiegel, *Genealogy: Form and Function*, 46–47. О решетки перцепције у случају српских родослова в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 114–115.

Marija Vasiljević

**GENEALOGIES BETWEEN HISTORY AND IDEOLOGY:
THE EXAMPLE OF THE ORIGIN OF PRINCESS MILICA**

Summary

Medieval genealogies were written with the intention to present a specific family's or person's origin. They illustrate the need to legitimize their hold on power or the aim to acquire it, and to demonstrate that the achieved or desired authority is legal. This paper explores the use of genealogies in the political life of late medieval Serbian lands. The case in question is that of the wife of prince Lazar, Milica, who is presented as a descendant of prince Vukan, the eldest son of the Serbian ruler-saint, Stefan Nemanja. The analysis is conducted by comparing all of the sources that refer to Milica's ancestry. The research shows that the available information can be divided into two groups: one where unspecified kinship with the Nemanjić dynasty is mentioned and the other where the Vukan-Milica lineage is clearly stated. Various sources, ranging from stemma-chronicles, liturgical texts and one charter issued by Milica's son, despot Stefan Lazarević, belong to the first group. Moreover, all of them were written during the life of the princess, or very shortly after her death.

The first genealogy that notes the Vukan-Milica lineage is found in the Life of despot Stefan Lazarević, written by Constantine of Kostenets at the time of despot Stefan's nephew and successor Đurađ Branković. This political and unconventional hagiography is marked by rewriting and reinterpretation of certain parts of the despot's life. With this questionable approach to the past, the author presents a genealogy of despot Stefan. Emperor Constantine the Great becomes an ancestor of the Nemanjić dynasty and, through the Vukan-Milica lineage, of the despot himself. This falsified genealogy belongs to the type of lay genealogies, characterized by ideological attitudes and loose attachment to the historical truth. Even though the main branch of the Nemanjićs is presented correctly, it is not possible to accept the lineage in question without confirmation from other sources. Yet, the other sources do not repeat it. Afterward, the lineage is often distorted and the aim to unite all the prominent figures of medieval times in a single family tree is quite noticeable. Consequently, genealogies become filled with further fabrications. Later on, they are interpolated in other historiographical genres, one stemma-chronicle from the 16th and chronicles from the 16th and 17th century.

In the end, although the Vukan-Milica lineage cannot be accepted from the methodological point of view, with the current state of the sources it is not possible to offer an alternative version of family relations between the princess and the Nemanjić dynasty. It could be argued that the success of the one we find in the Life of despot Stefan lies in the absence of living protagonists of the genealogy, an appropriate number of inserted personalities and the convenience of its narrative for despot Đurađ Branković and his successors.

Keywords: Middle Ages, genealogies, Vukan-Milica lineage, grid of perception.

Чланак примљен: 13. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 07. 2016.

Десанка КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

Српска академија наука и уметности

Београд

КУЋА ВОШТАНА (*GETO*) У ДУБРОВНИКУ ПРЕМА ТРГОВАЧКИМ КЊИГАМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ (1426–1433)*

Анстракт: У кући воштаној (*geto*) обављала се прерада сировог (*çera cruda*) у фини восак (*çera fina*). За проучавање овог процеса као и о самој организацији рада куће воштане (*geto*), посебан значај имају *Трговачке књиге браће Кабужић (1426–1433)* и то њихов *Sqarço (Подсјетник)*, који за разлику од *Дневника* и *Главне књиге*, није објављен. Значај ових сазнања је утолико већи, јер се у кући воштаној прерадом добијао фини восак *çera fina*, последице племенитих метала, главни предмет извоза из Србије и Босне преко Дубровника на страна тржишта.

Кључне ријечи: кућа воштана (*geto*), сирови восак (*çera cruda*), фини восак (*çera fina*), *Sqarço (Подсјетник)*, *Трговачке књиге браће Кабужић (1426–1433)*, браћа Кабужић, Дубровник, дубровачка влада, царина (*dohana del geto*), *officiales*, стручно особље (*maistori*), остало особље (*lavoranti, bastasi*).

Преко Дубровника се одвијао извоз великих количина воска из Србије и Босне на страна тржишта. Тиме се намеће потреба да се сазна нешто више о раду куће воштане (*geto*) гдје се обављала прерада сировог у фини восак.

Већ од XIII вијека све се интензивније трговало воском и све чешће се спомињао у уговорима о превозу робе, у тестаментима и у другој врсти извора из Дубровачког архива.¹ Тако Filip de Diversis у свом *Opisu Dubrovnika* из XV вијека међу најважније предмете увоза из балканског залеђа, одмах последице племенитих метала, наводи восак.²

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029)

¹ Р. Ћук, *Србија и Венеција у 14. и 15. веку*, Београд 1986, 112–114. М. Спремић, *Србија и Венеција (6–16. век)*, Београд 2014, 229–230.

² Filip de Diversis de Quartigianis, *Opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika*, превео Ivan Božić, *Dubrovnik* 3 (1973) 15.

Србија је током средњег вијека била веома позната по развијеном пчеларству па према томе и по производњи знатних количина воска.

О обиму и значају извоза воска најубједљивије свједочанство пружају трговачке књиге Николе и Луке Кабужић, вођене по систему двојног књиговодства.³ Браћа Кабужић су, како се види из њихових трговачких књига, у времену од 1426. до 1432. године извезли у данашњим мјерама око 13 вагона воска и то у градове средње Италије (Пезаро, Фано, Фермо, Римини). Потребно је нагласити да се у свим случајевима искључиво ради о фином воску.⁴ Временом је све више тражен као основна сировина за прераду свијећа, у то доба једног од главних начина расвете и у вјерске сврхе.

Пречишћавање сировог у фини восак обављало се у залеђу Дубровника, како у Србији тако и у Босни. У вријеме Стефана Дечанског, Которани су у Призрену подигли кућу *воштану* (у Дубровнику восковарница) и постројења за прераду и цијеђење воска, на црквеном земљишту. У повељи Богородици Љевишкој, краљ Стефан Дечански је призренском епископу, између осталог, даровао и ову кућу са искључивим правом цијеђења воска.⁵

Посебна кућа за топљење и цијеђење воска спомиње се у септембру 1355. године у Руднику *domum geti a cera qui est in Rudnicho*.⁶ Сигурно да је више оваквих топионица било у унутрашњости на све стране, нарочито тамо гдје се увелико трговало воском. Њихов број је несумњиво растао упоредо са потражњом воска. У дубровачким латинским изворима кућа *воштана* назива се *domus de cera, officium cere, iactus cere, conctus cere, getum, gectum, gethus, getto cere, domus geti a cera, domus cere cum gecto cere*. Напомињем да се у објављеним изворима восак (*cera*) пише неуједначено, двојако транскрибовано и то као: *cera* и *çera*.

Подаци о кући *воштаној* (*geto*), у Дубровнику налазе се у првом реду у одлукама дубровачке владе и то нарочито Малог вијећа. Наиме, дубровачка влада организовала је и надзирала рад куће *воштане* преко својих службеника. Велико (Мало) вијеће бирало је сваке године по два *officiales super gecto cere*. Радило се о млађој властели који су водили

³ Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426–1433*, Споменик САНУ 137. Одељење историјских наука 11 (1999).

⁴ Д. Ковачевић Којић, *О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис XVIII (1971) 143–153.

⁵ К. Лиречек, С. Радоњић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 171; *Историја Црне Горе*, 2/1, Титоград 1970, 34 (С. Ћирковић).

⁶ Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 113 (нап. 108).

надзор над радом куће воштане.⁷ Већ од 1325. године *officiales* се јављају у списку државних чиновника а прије тога су именовани само појединачно.⁸ Дакле, из одлука дубровачке владе може се сазнати о именовању службеника (*officiales*) али ништа ближе о видовима њиховог ангажовања у *getu*. Доследно се наглашава да су изабрани *officiales super geto cere* и то са разлогом, јер су *officiales* бирани и за друге институције са различитим функцијама.

Слично као у случају *geta*, дубровачка влада организовала је и надзирала рад и у осталим институцијама, у првом реду државне ковнице новца. Именовала је четири *officiales*-а као и техничко особље. За разлику од *geta*, организацију дубровачке ковнице новца могуће је реконструисати са много детаља, с обзиром на обимну изворну грађу. Сачувана је чак и књига дубровачке ковнице новца из 1422. године.⁹

За разлику од *officiales*-а, више су познате обавезе закупаца царине куће воштане. За цијеђење и прерађивање воска плаћао се обавезно одређени проценат царине (*doana gabela*). Кућа воштана, као и поменута царина били су државни монопол. Царина *doana domus cere* помиње се у изворима већ 1302. године.¹⁰ Издавана је под закуп на аукцији на једну или више година а износила је просечно 500–600 перпера, обично у ратама. По потреби склапана су друштва са циљем да топе (прерађују) восак, како би могли да плате царину.¹¹ Истовремено, закупца куће воштане, односно царине, имао је право да од воска који се претапао узме одређени проценат.¹²

И надаље у одлукама дубровачке владе *domus geti* помиње се углавном у вези са продајом царине појединцима у закуп, и то по уобичајеним условима.¹³ Знатно ријеђе налазе се одлуке које се односе на

⁷ F. Rački, *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, II, Zagreb 1882, 1328 (319); 1348 (27); 1349 (81–82); 1350 (108); 1356 (160–161); 1357 (194–195); 1358 (240–242). G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, Zagreb 1882, 1320 (169); 1325 (180–181); 1329 (274–275); 1330 (296–297); 1331 (327–328); 1332 (349–350).

⁸ G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, 28. III 1325 (180–181).

⁹ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I, Сремски Карловци 1924, 161–219; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, II, Београд 1963.

¹⁰ Consilium Maior, 7. VII 1302; G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, 32.

¹¹ G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, 14. X 1331 (334).

¹² *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 104–106 (Ђ. Бубало, *Воштана кућа*).

¹³ G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, 22. XII 1332 (373); М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, II, Београд 1964, 5. XII 1386, 305; 29. IX 1389, 566. Услов за продају *geto* је да купац произведе и двије добре свијеће, 29. IX 1389, 567.

саму кућу *воиштану*. Тако на примјер, 1357. године је одобрено да се могу извршити поправке на *кући воиштаном*.¹⁴

Својим садржајем и подацима издваја се одлука Малог вијећа од 25. јануара 1333. године. Том приликом издата је под закуп *domus cere cum geto* Јунију Лукаревићу за 600 перпера, и то у ратама, односно у четири рате, на двије године. Услов је био, између осталог, да за рад *dicto officio* држи једног протомајстора и четири мајстора. Општина се обавезује да ће му дати за овај посао средства за топлeње, поред осталог и котлове и разне посуде, а да их Јуније по истеку закупа од двије године исправно врати.

Дубровачка општина, са своје стране, у *кући воиштаном* поставља једну особу која зна да чита и пише, да спријечи злоупотребе и да прими свакога ко жели да преда восак на прераду. Он држи кључеве *domus cere* и треба да је чува од сваке злоупотребе. Такође, мора да буде присутан дању-ноћу када се восак прерађује. У супротном платиће казну по два гроша за дан и два гроша за ноћ. Од комуне ће сваке године за своју плату добити 40 перпера.¹⁵

Изложени подаци из одлука Вијећа дубровачке владе свједоче о раду *куће воиштане* у сталном континуитету као и о одредбама којима влада ову важну државну институцију надгледа. Међутим, то све још је недовољно да се добије одређенији увид о организацији њеног рада, као и о самом процесу прераде сировог у фини восак.

У том погледу посебан значај добијају већ поменуте трговачке књиге браће Николе и Луке Кабужић, у првом реду њихов *Подсјетник – Скварчо (Squarço)*. За разлику од *Дневника* и *Главне књиге*, *Скварчо*, због природе свога садржаја, није публикован. Настајао је нешто доцније (5. V 1427), а завршава се нешто раније од *Дневника* и *Главне књиге* (26.VII 1431).¹⁶ У *Скварчу* се, као и у *Дневнику*, за *кућу воиштану* употребљава поједностављен облик *geto*. Због тога је, као најприкладнији, овај облик примјењиван у даљем излагању.

Још прије 450 година, Бенко Котруљевић, први познати теоретичар двојног књиговодства, у својој чувеној расправи *О трговини и савршеном трговцу*, даје упутство како се пише *Скварчо*, односно *Подсјетник*. Према њему, неопходно је да се унесе детаљно све оно што

¹⁴ F. Rački, *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, II, 176.

¹⁵ G. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, II, 348; *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 305 (Ђ. Бубало, *Воиштана кућа*).

¹⁶ HAD, Privata XIX, Libro di negozio Nicolo Luca Caboga, 28/3: *Squarço*.

се тога дана преговарало и уговорило.¹⁷ И *Скварчо* браће Кабуџић је прави *Подсјетник* са свим могућим појединостима у вези са трговачким пословима.

Многе од ових појединости из *Скварча* нису имале значаја за систем двојног књиговодства, те нису даље преношени и књижени у *Дневнику* и *Главној књизи*. Управо те, са становишта двојног књиговодства неважне појединости, представљају основну грађу за проучавање рада и организације *куће воштане*.

* * *

Из *Скварча* се види да су се браћа Кабуџић, као извозници великих количина, снабђевали финим воском на разне начине. Један је био да су куповали сиров восак те га у својој режији давали у *кућу воштану* на топљење и пречишћавање. Поред основних великих количина, наводе се и додатно купљене мање количине сировог воска (*fondi*), односно један, два или више фонди (*piu fondi*). Цијена једног фонда се углавном кретала од три до шест перпера.¹⁸ Ове количине сировог воска, све заједно, заведене су у *Скварчу* што омогућује да се у појединостима прати процес пречишћавања, као што то показује доњи прилог.¹⁹

Squarço, fol. 7

In Christo 1427 a di 30 mago

mesi a cholar di çera chruda		trasi del (<i>geto</i>) di çera fina in. m.4 L. 812
L. 874 a pp. 21 go. 4 C.	pp. 186	go. 8
L. 180 breçe	pp. 3	go. 6
fo di fondi L. 136	pp.	go.
per aseto bastasi peso	pp. 2	go. 0
per doana del geto	pp. 4	go. 5
S.	pp. 196	go. 7

¹⁷ *Della mercatura et del mercante perfetto*, Libri quattro di M. Benedetto Cotrugli, Raugo. *O trgovini i savršenom trgovcu*, četiri knjige gospara Bene Kotruljića Dubrovčanina, reprint izdanje sa prevodom Ž. Muljačića i pogovorom A. Runjića, Dubrovnik 1989, 192–193.

¹⁸ Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga)*, 56, 6. VI 1428; 20, 6. VI 1428; 58, 16. VII 1428; 59, 24. VII 1428; 61, 16. IX 1428; 64, 18. X 1428.

¹⁹ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 7, 30. V 1427.

У *Скварчу* свака ставка о сировом воску почиње са *mesi a cholar di cera cruda*, чиме се означава почетак процеса прераде, пречишћавања одређене количине сировог воска и то исказане у литрима. Цијена по једном центенаријуму воска дата је у перперима као и износ за укупну количину сировог воска, такође у перперима. Затим у колони, један испод другог, наведено је све што је у вези са прерадом сировог у фини восак.

То су подаци о трошковима за носаче, за *breçe* (отпад), и на крају обавезно је одређени проценат за *doana del geto* (царина) којим се подмирује процес прераде сировог у фини восак. Све је исказано у перперима. На дну колоне наведен је укупан износ свих издатака изражен у перперима, а понекад је одређен однос перпера и дуката.

У другом дијелу ставке *zero crude*, десно од колоне, наводи се, после пречишћавања сировог воска добијена количина финог воска *cera fina* у литрима (*trato di cera fina del geto, di cera fina*). Такође, у другом дијелу ставке *zero crude* често се истиче да је *pagato per geto* са назначеним датумом. Ради се, у ствари, о наплати царине (*doana del geto*), јер износ уз *doana del geto* идентичан је са износом поред *pagato per geto*.²⁰ Датум уз наплату царине (*doane*), (*pagato per geto*) уједно указује када је завршен процес прераде сировог у фини восак. Упоређивањем са датумом када је овај процес започео, долазимо и до сазнања о дужини његовог трајања. Обично се одвијао у раздобљу од четири до девет дана.²¹ Наплату су обављали *officiales del geto*.²²

Поред тога што су у својој режији давали сиров восак на обраду, браћа Кабужић су се снабдијевали и куповином од више лица знатних количина, већ обрађеног финог воска. Тако се у *Скварчу* поред доле наведеног *ser Jacobo di Prodanello* налазе имена још неких властелина и то оних који су претходно дали у *кућу воштану* восак на прераду, па га затим продали браћи Кабужић. Један од њих је био и *ser Gugno di Crieva*.²³ Из редова грађанства нарочито често се спомиње *Piercho uliar*, са којим су они у сталним везама, углавном око трговине пречишћеним воском. Чак им је у једном случају на име дуга *Piercho* дао *in pegno* (у залог) *una gonela*,

²⁰ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 6', 24. V 1427; 28. V 1427; fol. 97, 18. XI 1429; 3. XII 1429; fol. 31', 17. V 1430; 28. V 1430; fol. 122, 12. X 1430; 21. X 1430. Иначе у *Скварчу* *pagato del geto* налази се више података.

²¹ Исто.

²² Libro di negozio, *Squarço*, fol. 71, 16. III 1429.

²³ *Hoficiales del geto* исплаћују *ser Gugno di Crieva* од кога су Кабужићи купили восак. Libro di negozio, *Squarço*, fol. 11', 1. VIII 1427; fol. 21, 21. XII 1427; Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga)*, 4. III 1432.

коју је добио назад када је подмирио дуг у износу од два перпера.²⁴ Њихова имена, као и садржај ових трансакција, су обавезно заведене у *Скварчу*.

Такође, досљедно је израчуната *tara (tarra)*, тј. колико је отпадало од тежине приликом пречишћавања сировог у фини восак, као што се наводи у доњем примјеру ставке *ser Jacobo di Prodanello*. Чак се у једном случају, у времену од седам дана, послје завршеног процеса пречишћавања сировог у фини восак, платило за тежину *tare (pagato per peso di tare rason a di 13 hotubio – 1427)*.²⁵ У даљем поступку, ови подаци о *tari*, исто као и о наплати царине, као неважни, не преносе се у *Дневник*, као што се види из доњег прилога.²⁶

Squarço, fol. 55

In Christo amen 1428 a di 28 hotubrio

ser Jachomo di Prodanelo die
dar duc. 95/18

ser Jacomo di Prodanelo die aver per (L.) 1295
tarra L. 21 resta L. 1274 a duc. 7^{1/2} duc. 95 go. 18

Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga)* стр. 64

4 novembrio 1428

Cera fina die dar a di 4 deto, per chasa die aver chonpria di ser Jacobo di Prodan(elo)
L. 1274 a duc. 7^{1/2}go. 1C, monta m.6 duc. 96

Вјероватно да је у коначном обрачуну пословних партнера *tara* узимана у обзир. Иначе, о тежини отпада може се доћи посредним путем, наиме одбијањем тежине финог од сировог воска. Тако допуњујемо увид не само у процес прераде већ и у износ трошкова прераде сваке поједине количине сировог у фини восак. Дакле, ради се о прегледу свих трошкова којима подлеже тај процес.

Ставке из *Скварча* о одређеној количини *çere crude* дате на прераду, идентично су пренете у *Дневник* са ријетким и мањим одступањима. Затим су у *Дневнику* браће Кабуџић, тачно поред *çere crude* са стране, лијево означени бројеви карте који повезују *Дневник* и *Главну књигу*, односно гдје се даље посебно разводе рачуни сировог воска од рачуна финог воска, као што се види из доњег прилога.²⁷

²⁴ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 30, 4. V 1428. Из редова грађанства нарочито често се јавља и неки *Giucho Marcchoovich*, као и многи други.

²⁵ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 17, 6. X 1427.

²⁶ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 55, 28. X 1428. Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga)*, 64, fol. 30', 4. XI 1428.

²⁷ Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga)*, 38, 30. V 1427.

Squarço, fol. 7

In Christo 1427 a di 30 mago
 mesi a cholar di çera chruda trasi del (*geto*) di çera fina in.
 m.4 L. 812
 L. 874 a pp. 21 go. 4 C. pp. 186 go. 8
 L. 180 breçe pp. 3 go. 6
 fo di fondi L. 136 pp. go.
 per aseto bastasi peso pp. 2 go. 0
 per doana del geto pp. 4 go. 5
 S. pp. 196 go. 7

Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga)*, 38.

Kal. 1427 a di 4 gugno

13 Çera chruda die dar a di 4 gugno, per
 chasa die aver chompria di piu
 L. 874 a pp. 21 go.4C. pp. 186 go. 8
 L. 180 di breçe pp. 3 go. 6
 L. 136 fondi pp. 00 go. 0
 per aseto bastasi peso pp. 02 go. 0
 per doana del geto pp. 4 go. 6
 20 S. pp. 196 go. 8 val a go. 34^{1/2} duc. 68 go. 14

У даљем поступку, према принципима система двојног књиговодства чак су из *Дневника у Главној књизи* изведене посебне ставке *çera cruda* (без детаља из *Дневника*) и *çera fina*. У *Главној књизи* у ставци *çera fina* поред количина добијених пречишћавањем, налазе се и количине већ раније прерађеног финог воска које су браћа Кабужић купили од више разних лица. Затим слиједе подаци о продаји финог воска на страна тржишта, у првом реду градове средње Италије (Пезаро, Фано, Фермо, Римини) са детаљима о количини испоруке, цијена власника брода као и лица коме се овај восак доставља. С обзиром да се ради о извозу, све цијене и укупни износи изражени су у дукатима.

* * *

Поред нових сазнања о процесу прераде сировог у фини восак, *Скварчо* пружа увид и у организацију *куће воштане (geto)* као и њеног

особља. Наиме, на основу одлука дубровачке владе о именовању *officiales geto* осим управних послова, мало се шта може сазнати о њиховим обавезама у раду *куће воштане*. Према *Скварчу*, они су такође обављали разне уплате и исплате трговцима како из редова властеле тако и пучана, који су трговали са браћом Кабуџић воском претходно прерађеним у *кући воштаној*.²⁸

Официјали су вршили и исплате запосленима у *кући воштаној* (*geto*), било да се ради о мајсторима, радницима (*laboranti*) или носачима (*bastasi*). Они су такође подмиривали трошкове око разних набавки за *кућу воштану* и то у првом реду за куповину дрвета (*legni*). Важна је њихова улога и у наплати обавезне царине последице обављеног процеса пречишћавања сировог у фини восак.²⁹

Одлуком Малог вијећа од 25. јануара 1333. године Општина је издала под закуп *domus cere cum geto* Јунију Лукаревићу а један од услова је био, између осталог, да за рад *dicto officio* држи једног мајстора и четири прото-мајстора.³⁰ Из *Скварча* сазнајемо да се оваква одлука спроводила у пракси.

Према *Скварчу*, од стручног особља у *кући воштаној* радио је *maestro Domingo* и од официјала је примио награду у знатном износу од 17 перпера и шест гроша.³¹ *Maistro*, без означеног имена, спомиње се такође и у јуну 1428.³² Могуће је да се ради о већ познатом Доменгу. Податци о *maistro*, без навођења имена, налазе се и 1430. године.³³ У сваком случају, чињеница је да су *maistri* као неопходни стручњаци, у континуитету присутни и ангажовани у процесу прераде сировог у фини восак.

Изгледа да је било још особа ангажованих у раду *geta*, а да њихово занимање није изричито наведено. Такав је случај Милута (*Milut, Milat*). Он је из године у годину од официјала примао новац, у износу од четири до девет перпера. Чак се у једном случају наводи да су у питању двије дневнице (*per 2 gornate*) што би указивало да је запослен у *кући воштаној*.³⁴ Можда је водио рачуна о одржавању ватре у котлу, јер се приликом једне исплате у износу од 3 *pp. 4go*, изричито наводи да је намењена за дрво (*per legni a Milat, per legni a Milut*), односно за куповину дрвета.³⁵

²⁸ Упореди напомене 23 и 24.

²⁹ Упореди напомене 22, 31, 34, 36.

³⁰ Упореди напомену 15.

³¹ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 56, 10, XI 1428.

³² Libro di negozio, *Squarço*, fol. 33', 6. VI 1428.

³³ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 122, 12. X 1430.

³⁴ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 111, 6. IV 1430; Libro di negozio, *Squarço*, fol. 114, 24. V 1430.

³⁵ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 135, 7. IV 1431.

Најбројнији у *кући воштаној* су били свакако радници (*lavoranti*). Њима често официјали исплаћују плату у разним износима, и то углавном од једног до седам перпера.³⁶ Понекад се исплате обављају у два пута (2 *volte*).³⁷ Није поближе позанто у чему су се састојали њихови послови, у сваком случају, око прераде воска.

Поред радника (*lavoranti*), често се срећу *bastasi* (носачи). Били су неопходни за преношење великих количина сировог и финог воска.³⁸ Изгледа да су неки од њих стално запослени у *кући воштаној*, јер се једном приликом наводе као *bastasi del geto*. Њих је компанија браће Кабужић додатно наградила одлуком да им се додјели и пиће (*per beber*).³⁹

* * *

Подаци из *Скварча* пружају нов и детаљан увид у процес производње као и у организацију рада *куће воштане (geto)*. Тако се на основу *Скварча* постепено добија заокружена слика о једној од важнијих институција у привредном животу Дубровника. Значај ових сазнања је утолико већи, јер се ту прерадом добијао фини восак (*çera fina*) послјије племенитих метала главни предмет извоза из Србије и Босне, преко Дубровника, на страна тржишта.

³⁶ Libro di negozio, *Squarço*, fol.17, 6. X 1427 (7 pp. 8 go.); fol. 87, 16.VII 1429 (1 pp. 4 go.).

³⁷ Libro di negozio, *Squarço*, fol.103, 2. I 1430.

³⁸ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 18, 28. X 1427; fol 36, 10. IV 1428; fol. 27, 14. II 1428; fol. 87, 16. VII 1429; fol. 83, 4. VII 1429.

³⁹ Libro di negozio, *Squarço*, fol. 1, 26. II 1428.

Desanka Kovačević Kojić

WAX HOUSE (GETO) IN DUBROVNIK ACCORDING TO TRADE BOOKS OF KABUŽIĆ BROTHERS (1426–1433)

Summary

The *wax house (geto)* was processing crude wax (*çera cruda*) into fine wax (*çera fina*). Particularly important for the examination of this process and operational organisation of the *wax house (geto)* are the *Trade Books of the Kabužić Brothers (1426-1433)*, i.e. their *Sqarço (Reminder)* which has not been published, unlike the Diary and the General Ledger.

Each item of *çera cruda* is accompanied with all elements relating to its processing (carrier costs, waste, a percentage for customs – *dohana del geto*). To the right, in the second part of the same *çera cruda* item, the quantity of *çera fina* obtained by purifying *çera cruda* is expressed. This process lasted most often from four to nine days.

Two officials, appointed from the ranks of nobility by the Dubrovnik government performed administrative activities, made payments to employees and collected mandatory customs (*dohana del geto*). Of other staff, there were primarily *maistori*, as well as numerous workers (*lavoranti*) and carriers (*bastasi*). They all worked for compensation.

Based on *Sqarço*, new knowledge is obtained about this important institution in Dubrovnik's economic life. The importance of such knowledge is all the more important as fine wax (*çera fina*) obtained through processing in the wax house was – after precious metals, the main item of export, from Serbia and Bosnia through Dubrovnik to foreign markets.

Keywords: wax house (*geto*), crude wax (*çera cruda*), fine wax (*çera fina*), *Sqarço (Reminder)*, Trade Books of the Kabužić Brothers (1426–1433), Kabužić brothers, Dubrovnik, Dubrovnik government, customs (*dohana del geto*), officials, expert staff (*maistori*), other staff (*lavoranti*, *bastasi*).

Чланак примљен: 15. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 28. 06. 2016.

Александар КРСТИЋ*

Историјски институт
Београд

СРПСКИ ГРАДОВИ И ТРГОВИ У УГАРСКОЈ ГРАЂИ ИЗ ВРЕМЕНА „ДУГЕ ВОЈНЕ“ (1443–1444)**

Анстракт: У раду се разматрају подаци о градовима и трговима у Србији које садржи угарска дипломатичка грађа из времена „Дуге војне“ (1443–1444). Неки од српских градова помињу се у извештајима са бојишта, али је већина њих забележена као место издавања повеља и писама краља Владислава I Јагелонца и других личности. Иако су многи од тих података одавно коришћени у историографији, постоје и они који до сада нису били познати, а неки су погрешно идентификовани. Тако се није знало да је угарски краљ у јануару 1444. године издавао повеље у Некудиму и Жабару (код Тополе). Нови подаци из угарске грађе омогућавају да се прецизније одреде правац и време кретања крсташке војске на појединим деоницама пута током војног похода. Такође, ова грађа, иако оскудна, допуњава наша сазнања о српским градовима и трговима у позном средњем веку и о мрежи средњовековних путних праваца на тлу Србије.

Кључне речи: Владислав I Јагелонац, Ђурађ Бранковић, Јован Хуњади, Београд, Бован, Ниш, Пирот, Прокупље, Крушевац, Некудим, Жабаре.

Војни поход против Турака, који су у јесен и зиму 1443–1444. године предводили пољски и угарски краљ Владислав I Јагелонац (1434/1440–1444), српски деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456), ердељски војвода Јован Хуњади и папски легат кардинал Јулијан Чезарини, предузет је не само за ослобађање Србије од османске окупације, већ и за протеривање Турака са Балкана. Ратовање које је трајало неколико месеци, а остало познато као „Дуга војна“, није остварило свој амбициозни циљ. Ипак, поход, током кога је крсташка војска састављена од угарских,

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs; albited@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

пољских, чешких, влашких и српских одреда, нижући победе, стигла од Београда до централне Бугарске, а затим се по великој зими и под сталним борбама вратила назад, није окончан без резултата. Ова кампања је, уз друге међународне војно-политичке заплете, у значајној мери допринела привременој обнови српске државе у августу 1444. године. Спектакуларни продор невелике крсташке војске у дубину османске територије изазвао је велико интересовање савременика, тако да су приказе „Дуге војне“ оставили бројни писци и историчари: пољски, угарски и италијански (Јан Длугош, Јанош Туроци, Антонио Бонфини, Филип Калимах, Енеја Силвије Пиколомини),¹ византијски (Лаоник Халкокондил, Михаило Дука),² османски (*Свети ратови султана Мурата*, Анонимна хроника, Муфасал хроника, Уруц, Нешри, Ашикпашазаде, Саадедин)³ и други, укључујући и Константина Михаиловића из

¹ J. Thwórcz, *Chronica Hungarorum*, ed. J. G. Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini I*, Vindobonae 1746, 317–319; J. Długosz, *Historie Polonicae Libri XII*, tom. IV, libri XI, XII, Cracoviae 1877, 686–690; P. Callimachus, *De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres*, ed. Schwandther, *Scriptores I/2*, Vindobone 1746, 488–496; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCCXCV*, Lipsiae 1771, 457–464; Æ. S. Piccolomini, *Opera geographica et historica*, Helmstadt 1699, 236–237.

² *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes II/1*, ed. E. Darkó, Budapestini 1923, 81–89; Ducas, *Istoria Turco-bizantina (1341–1462)*, ed. V. Grecu, București 1958, 271–273.

³ *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân, İzladi ve Varna Savaşları (1443–1444) Üzerinde Gazavatnâme*, ed. H. Inalcik, M. Oğuz, Ankara 1989; F. Giese, *Die Altosmanischen anonymen Chroniken I*, Breslau 1922, 66–68; II, Leipzig 1925, 90–91; F. Babinger, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hanover 1925, 53–55, 117; Neşri Tarihi, *Kitâb-i Cihan-nümâ II*, ed. F. R. Unat, M. A. Köymen, Ankara 1957, 644–647; *Tevârih-i Âl-i Osmân. Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, ed. Ç. Nihal Atsız, İstanbul 1949, 183–185; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih II*, ed. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1979, 208–212. Преводи на енглески језик анонимне османске историје *Свети ратови султана Мурата, сина султана Мехмеда хана* и других османских и неосманских извора (М. Бехајм, Ј. де Ваврин) о „Дугој војни“: С. Imber, *The Crusade of Varna 1443–45*, *Crusade Texts in Translation*, Aldershot 2006. Преводе одговарајућих одељака из дела Ашикпашазадеа, Анонимне хронике, Муфасал хронике, Уруца, Саадедина и Солакзадеа на српски језик доноси: Г. Елезовић, *Турски споменици I–I, 1348–1520*, Београд 1940, 1130–1139. Превод Ашикпашазадеа такође: Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из 15. века*, Браство 26 (1932) 70.

Островице.⁴ Међу најзначајнијим изворима за ово ратовање су свакако сведочанства самих учесника, писма са ратишта која су слали краљ Владислав, Хуњади и кардинал Чезарини, и која су се потом ширила Европом.⁵ Разумљиво је стога да је зимском војевању 1443–1444. године поклоњена значајна пажња у историјској науци и да постоји обимна историографска литература, како у свету,⁶ тако и код нас. Од српских и југословенских историчара који су се бавили „Дугом војном“ треба на првом месту поменути Чедомиља Мијатовића, Јована Радонића, затим Баришу Крекића, Јованку Калић, Момчила Спремића, Петера Рокаија и, недавно, Миломира Максимовића, али су свој допринос овој теми дали и други аутори.⁷ Зато ћемо се у овом прилогу усредсредити само на податке

⁴ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомење или турска хроника*, прир. Ђ. Живановић, Споменик 107 (1959) 24–25. Такође, кратка чешка хроника које је објавио: К. Jireček, *Válečníci české XV. století*, *Casopis Musea Království Českého* 33–2 (1859) 157–159. Српски летописи веома сумарно приказују војевање из 1443/1444. године: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 234.

⁵ B. della Pugliola, *Historia miscella Bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV*, *Rerum italicarum scriptores XVIII*, ed. L. Muratori, Mediolani 1731, col. 674–675; S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae XIII*, Buda 1790, 251–254; G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Buda 1844, 55–58; E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor I–2*, Bucureşti 1890, 687–688; XV–1, Bucureşti 1911, 30–31; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle III*, Paris 1902, 107–109, 142; R. Wolkan, *Der briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, *Fontes rerum Austriacarum II*, *Diplomataria et acta*, vol. 61, Wien 1909, 281–283, 565–566; G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen V (1438–1457)*, Bucureşti 1975, nr. 2472, 123–124.

⁶ Најновије: J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1448*, Brill History of Warfare, Vol. 76, Leiden – Boston 2012. Друге монографије и чланке релевантне за нашу тему навешћемо у одговарајућим напоменама у наставку излагања.

⁷ Ч. Мијатовић, *Деспот Бураж Бранковић I*, Београд 1880, 342–367; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 160–172; Б. Крекић, *Учешће Дубровчана у ратовима против Турака 1443. и 1444. године*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 145–157; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 117–120; Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 136–138; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, 47–48; М. Спремић, „Дуга војна“ и обнова државе, *Историја српског народа (=ИСН) II*, ур. Ј. Калић,

из угарске дипломатичке грађе који, с једне стране, омогућавају да се временски и просторно прецизније одреди кретање крсташке војске кроз Србију, и који су, с друге стране, значајни за историју српских средњовековних градова и тргова. Неки од њих помињу се у извештајима са бојишта, али је већина градова и тргова забележена као место издавања повеља и писама краља Владислава I Јагелонца и других личности. Није потребно наглашавати да су такве вести крајње штуре, и да би у срећнијим околностима, у ситуацији да су српски средњовековни извори сачувани у значајнијој мери, оне имале далеко мању важност за историју градова и тргова у Србији. Овако, сваки помен неког насеља у средњовековног Србији је драгоцен. Многи од тих података су одавно коришћени у историографији, како у радовима који су се бавили „Дугом војном“ или итинерером младог јагелонског краља,⁸ тако и у онима посвећеним средњовековној прошлости српских градских насеља.⁹ Ипак, један број ових података до сада није био познат, а неки топоними су погрешно идентификовани. То нас је навело да се овом приликом на свеобухватан начин позабавимо поменима српских градова и тргова у угарској дипломатичкој грађи из времена „Дуге војне“, и да успут саопштимо још понеки непознати податак о појединим насељима.

*

Београд 1982, 256–258; исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 278–283; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 141; најновије: М. Максимовић, *Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године*, Војноисторијски гласник 1 (2013) 45–71, где је наведена и друга домаћа и страна литература о „Дугој војни“.

⁸ S. Sroka, *Itinerarium Władysława Warneńczyka jako króla Węgier (1440–1444)*, Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu: szkice, Krakow 1995, 139–171.

⁹ М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 16–17; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8–9 (1979), 200; иста, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис (=ИЧ) 31 (1984) 37 (оба рада прештампана у: Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 369–407, 443–460); П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник Филозофског факултета (=ЗФФ) 15–1 (Београд 1985) 145–150; С. Мишић, *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, Зборник радова Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 55–56; А. Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001, 19–20.

Крсташки поход против Османлија започео је почетком јесени 1443. године, после дужих војних и дипломатских припрема.¹⁰ Краљ Владислав I је још 5. септембра боравио у Будиму,¹¹ али се убрзо потом упутио на југ, тако да је 21. септембра био у Футогу.¹² Успут је дочекивао остале ратне команданте, бароне и племиће са њиховим одредима и војницима. На пример, ердељске војводе Јован Хуњади и Никола Илочки су још 7. септембра 1443. године били у Сегедину.¹³ Није нам познато где

¹⁰ Радонић, *Западна Европа*, 124–160; Б. Цветкова, *Паметна битка на народите (Европскиот југоисток и османското завоевање – крај на XIV и првата половина на XV в.)*, Варна 1979², 252–263; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 48–52; Jefferson, *The Holy Wars*, 315–323.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (=MNL, OL), Diplomatikai levéltár (=DL) 44353, 72905; Sroka, *Itinerarium*, 161; Jefferson, *The Holy Wars*, 323. Старија историографија је краљев полазак из Будима стављала после 9. августа, половином истог месеца (V. Klaić, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* II/2, Zagreb 1901, 190; Радонић, *Западна Европа*, 139, нап. 1, 159) или, што је тачније, око половине септембра: Мијатовић, *Десном Бурџ*, 344. Иако је, дакле, одавно показано да Длугош греша када каже да је угарски владар кренуо из престонице 22. јула, овакво датовање се провлачи и у новијој литератури: J. Held, *Hunyadi's Long Campaign and the Battle of Varna 1443–1444*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete 16 (1988) 13; M. Chasin, *The Crusade of Varna*, A History of the Crusades, ed. K. M. Setton, vol. VI: The Impact of the Crusades on Europe, ed. H. Hazard – N. Zacour, Madison 1989, 291; М. Биелски, *Владислав III Варненчик на Балканите (1443–1444)*, Велико Търново 2006, 17; E. C. Antoché, *La croisade de 1443 dans les Balkans. Anatomie d'un échec*, Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669), Eastern European Studies I, ed. I. M. Damian, I. A. Pop, M. Popović, A. Simon, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2012, 15.

¹² Краљ је *in opido Fwthak* наградио двојице фамилијара палатина Ловре Хедерварија, дарујући им посед Вечеш у Пештанској жупнији: DL 13747; L. Szabó Bártfai, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*, Budapest 1938, 183, no 710; Sroka, *Itinerarium*, 161; Jefferson, *The Holy Wars*, 323.

¹³ Илочки и Хуњади су 7. септембра 1443. из Сегедина упутили једно писмо људима са подручја подунавских градова Храма и Торњишта који су се населили у Алпару, а потом у месту Тење, на поседима опатије Гарамсентбенедек у жупанијама Чонград, односно Спољни Солнок. Због штете коју су начинили у Алпару, војводе им забрањују да се поново тамо населе: DL 13745; регест: Gy. Benedek, M. Zádorné Zsoldos, *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*, Szolnok 1998, 267–268; F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék I*, Budapest 1880, 419–420; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, Зборник МС за историју (=ЗМСИ) 73 (2007) 40. У питању је највероватније она група „краљевских Срба“ на челу с војводом

се краљевој војсци прикључио српски деспот, које је вероватно скупљао ратнике на својим поседима у Угарској.¹⁴ Изгледа да се крсташка војска коначно окупила на простору данашњег Новог Сада, после чега је угарски владар са својим и другим одредима прешао Дунав код места Тидерев (Tüdőrev) између Чортановаца, Бешке и Крчедина.¹⁵ Наиме, у поеми Михаела Бехајма о ратовању краља Владислава против Турака каже се да је краљ са већином барона отишао у *Wardein*, састао се са својом угарском армијом која је укупно бројала 14.000 људи и да су прешли преко поседа званог *Tütenrib*.¹⁶ Краљ Владислав је затим стигао у деспотов град

Јаковом и „капетанима или судијама“ Ђорђем, Павлом и Радиславом, за које се у исправи краља Владислава I од 4. новембра 1442. каже да су насељени на истим тим поседима: DL 13691; I. Gyárfás, *A jász-kúnok története III (1301–1542)*, Szolnok 1883, Oklevéltár, 613–614, no 136; С. Ђирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, ЗМСИ 1 (1970) 79–82.

¹⁴ Callimachus, *De rebus*, 489, погрешно наводи да се деспот са својим људством придружио угарском краљу код Софије; Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, 457, каже да је деспот саставио своје са краљевим одредима *ad Danubium*. Више аутора сматра да је деспот кренуо заједно са краљем и кардиналом из Будима: О. Székely, *Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444)*, *Hadtörténelmi közlémenek* 20–22 (1919–1921) 35; Held, *Hunyadi's Long Campaign*, 13; Chasin, *The Crusade of Varna*, 219.

¹⁵ Краљ Алберт Хабзбуршки боравио је с војском у месту Тидерев, али и у Ковиљу, Сланкамену, Петроварадину и Футогу у августу и септембру 1439. године, у време првог османског освајања Србије. Правац кретања војске и владара 1439. и 1443, дакле, био је скоро идентичан захваљујући уходаним путним правцима прелазака великих река у овом делу Паноније. О прелазу Тидерев (*Tyderew*, *Tydwew*) видети: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894, 139–140; П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 165–166. Село Тидија, сада потес у атару Чортановаца, постојало је у другој половини 16. века, када су његови становници Срби чували скелу на Дунаву и вршили возарску службу, а почетком 18. века је запустело: В. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 206–207; Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7. Историја насеља и становништва*, Београд 1959, 106, 112; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976, 5, 58–59, 95; М. Јачов, *Срем на прелому два века (17–18)*, Београд 1990, 71.

¹⁶ Th. G. von Karajan, *Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Österreichs und Ungerns*, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Litteratur und Kunst, Wien 1849, 36; енглески превод: Imber, *The Crusade*, 167, који Бехајмов Вардеин идентификује као Велики Варадин (*Großwardein* / *Nagyvárad* / *Oradea*, град у северозападној Румунији). Међутим, у средњем веку назив *Várad* користио се и за Петроварадин на сремској, и за онај на супротној, бачкој обали Дунава,

Сланкамен, где се налазио 28. септембра 1443. године.¹⁷ У ранијој историографији се наводило да је угарски владар прешао Дунав код Титела, али је такав закључак по свему судећи последица погрешне идентификације Бехајмовог *Tűtenrib*-а и сазнања о краљевом боравку у Сланкамену.¹⁸ Наравно, није искључено да су поједини делови крсташке војске заиста користили прелазе између Титела и Сланкамена, који, уосталом, и нису били далеко. Из Сланкамена крсташка војска се према раније утврђеном плану¹⁹ упутила ка Земуну, још једном деспотовом граду у Срему,²⁰ где је прешла Дунав и приспела у Београд.²¹ Кардинал

на месту Новог Сада (познат и као Вашарош Варад): М. Ердујхељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894, 44–50, 72–78; Székely, *Hunyadi*, 39–40; П. Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада*, ЗМСИ 11 (1975) 105–110; исти, „Бродови“, 162–163. Jefferson, *The Holy Wars*, 323, п. 103, сматра да се Бехајмов податак односи на (данашњи) Петроварадин.

¹⁷ Краљ Владислав писмом из Сланкамена обавештава Сасе у Брашову и читавом Бурзенланду да су дужни да годишњи порез који плаћају на празник Светог Мартина предају ердељским војводама Јовану Хуњадију и Николи Илчком ради одбране краљевине: MNL, OL, *Diplomatikai fényképgyűjtemény* (=DF) 246903; Gündisch, *Urkundenbuch V*, 119–120, nr. 2465; Sroka, *Itinerarium*, 161; Jefferson, *The Holy Wars*, 323–324.

¹⁸ Бонфини, Длугош и Калимах помињу да су угарски одреди *ad Salsum Lapidem*, дакле код Сланкамена прешли Дунав: Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, 457, Długosz, *Historie*, 687; Callimachus, *De rebus*, 488–489; Рокаи, „Бродови“, 166, са старијом литературом; Спремић, *Десном Ђурађ*, 278.

¹⁹ Угарски краљ је још 28. јуна 1443. обавештавао Николу Вардаија и његову браћу да креће у рат против Турака и да ће ићи преко Београда, позивајући их да му се тамо прикључе са својим људима: E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo IX*, Budapest 1899, 60; Радонић, *Западна Европа*, 136; Калић-Мијушковић, *Београд*, 118, 378.

²⁰ Земун се не помиње директно у изворима, али је хришћанска војска из Сланкамена ка Београду свакако ишла сремском, а не банатском, мочварном трасом. Најраније сведочанство о Земуну као поседу деспота Ђурђа оставио је 1433. године Бертрандон дела Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 132–133. О земунском „броду“ и пристаништу уп. Рокаи, „Бродови“, 168.

²¹ Прелазак Дунава код Београда помиње се и у појединим западним и османским наративним изворима: Długosz, *Historie*, 687; *Gazavât*, 8; Imber, *The Crusade*, 48. С друге стране, Бонфини наводи да је угарски краљ прешао Дунав код Ковина, насупрот Смедерева: Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, 457. Иако је Бонфинијев податак одавно одбачен као нетачан (в. А. Huber, *Die Kriege zwischen Ungarn und den Turken 1440–1443*, Wien 1886, 20; Székely, *Hunyadi*, 40–41), Antoeche, *La croisade de 1443*, 15, 19, сматра да се крсташка војска окупила код Ковина, да јој

Чезарини је у писму упућеном 8. новембра Фридриху III посведочио да су краљ, деспот, војвода Хуњади и он лично са својим одредима прешли код Београда и ушли у Рашку,²² али тачан датум када се то догодило није познат. На основу чињенице да дубровачка влада ни 7. октобра још није била поуздано упозната с тиме да је угарски краљ кренуо у рат против Турака, Јован Радонић је закључио како је крсташка војска прешла у Београд крајем септембра или почетком октобра 1443. године, а Бариша Крекић се определио за почетак октобра. Такав временски оквир за долазак крсташке војске на територију Србије потом је прихваћен у нашој историографији.²³ Чини нам се да је Крекићево датовање ближе истини, односно да га потврђује грађа проистекла из рада канцеларије краља Пољске и Угарске. Наиме, краљ Владислав је 11. октобра издавао повеље „sub castro nostro Albanander“, што показује да је до тог датума млади Јагелонац са својом војском већ био на подручју бивше српске престонице.²⁴ Иако је незахвално доносити коначне закључке о томе када су крсташки приспели у Београд, имајући у виду да од 28. септембра до 11. октобра нема сачуваних краљевих аката, верујемо да се то највероватније догодило крајем прве декаде октобра.

се тамо придружио и деспот Ђурађ са својим људима, и да је армија прешла Дунав у рејону Смедерева крајем септембра.

²² Jorga, *Notes et extraits* III, 107–108; Wolkan, *Der briefwechsel*, 281; Калић-Мијушковић, *Београд*, 378, нап. 57. Зато нам се не чини вероватном претпоставка Џ. Џеферсона да се угарски краљ састао са ердељским војводом и српским деспотом тек у Београду: Jefferson, *The Holy Wars*, 324, а ни текст анонимног османског писца на који се овај аутор позива не даје основ за такав закључак, напротив: *Gazavât*, 8; Imber, *The Crusade*, 48. Chasin, *The Crusade of Varna*, 291, сматра да се Хуњади са својим снагама прикључио краљевој војсци у октобру у Београду, док Биелски, *Владислав III*, 18, мисли да се српски деспот са својим војницима сјединио с краљевим трупима у околини Смедерева.

²³ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I–I*, Београд 1934, 463–464; исти, *Западна Европа*, 160; Крекић, *Учешће Дубровчана*, 148; Калић-Мијушковић, *Београд*, 118; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 278; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 52–53. С друге стране, Székely, *Hunyadi*, 41, веровао је да је краљева војска прешла Дунав око 15. октобра.

²⁴ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* IV, wyd. F. Piekosiński, Krakow 1905, 424, no 1450 (није нам била доступна публикација *Zbiór dokumentów Małopolskich VIII: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975, nos 2471, 2472); Sroka, *Itinerarium*, 161; Jefferson, *The Holy Wars*, 324.

Пошто су крсташи ушли у Србију, деспоту се прикључило око 8.000 српских коњаника и пешака, као и војни одред босанског војводе Петра Ковачевића од 600 до 700 коњаника. Од Београда, хришћанска војска се Цариградским друмом упутила ка долини Мораве, где је после пет-шест дана дошло до првог сукоба са једним турским одредом.²⁵ После тог сукоба Хуњади се по краљевој дозволи одвојио са 12.000 најбољих коњаника и, остављајући у војном логору поред Мораве краља и деспота са другим трупима и прешао на десну обалу реке тражећи непријатеља. Где се могао налазити краљев војни логор поред Мораве који помиње и Филип Калимах?²⁶ Краљ Владислав I Јагелонац је 31. октобра 1443. године издао једну повељу „w Szanocku“.²⁷ Станислав Срока овај топоним наводи као „Sanas“, а Џон Џеферсон мисли да би то могао бити „Savas“, тј. Шавац, насеље на Великој Морави код Параћина. Овај аутор претпоставља да је ту био смештен краљев и деспотов табор, одакле је Хуњади кренуо према Нишу.²⁸ Због датума издавања повеље, разумљиво је што су ови аутори поменути топоним тражили у Србији. Шавац, тј. средњовековно село Шавче, заиста се налази поред Велике Мораве, додуше на десној обали реке.²⁹ Такође, на левој обали Западне Мораве, насупрот Крушевца, постоји село Шанац. Можда Морава поменута у изворима заправо и није Велика, већ Западна Морава? Преласком преко

²⁵ Jorga, *Notes et extraits* III, 108–109; Wolkan, *Der briefwechsel*, 281–282; Радонић, *Западна Европа*, 160–161; Спремић, *Десном Бурађ*, 278; Jefferson, *The Holy Wars*, 324. Тврдња М. Максимовића, *Срби и „Дуга војна“*, 52–53, 59, да су се 8.000 Срба и војвода П. Ковачевић прикључили деспоту тек после победе код Ниша, односно пред долазак крсташа у Софију, директно је супротна наводу у писму кардинала Чезаринија на које се овај аутор позива.

²⁶ Katona, *Historia critica* XIII, 251–252; Fejér, *Genus*, 55–56; Hurmuzaki, *Documente* I–2, 687; Jorga, *Notes* III, 108; Callimachus, *De rebus*, 489.

²⁷ Краљ Владислав је том повељом кнезу Николају Пинском дао патронат над манастиром у Уњејову у Пољској: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. X, Lwów 1884, 6, no 87.

²⁸ Sroka, *Itinerarium*, 161; Jefferson, *The Holy Wars*, 326, n. 110, 328.

²⁹ Село Шавче, као и суседно село Чепури, кнез Лазар је даровао манастиру Раваници: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 53, 73, 92, 110; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 35; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 90.

ове реке Хуњадијеве снаге би се нашле код Крушевца, који је, као што ћемо видети, заиста био на мети крсташа.³⁰ Ипак, колико је нама познато, топоним Шанац није забележен у српској средњовековној грађи,³¹ а насеље таквог имена не среће се ни у османским дефтерима из друге половине 15. и прве половине 16. века.³² С друге стране, треба истаћи да се у граду Саноку у јужној Пољској налазила једна од краљевских резиденција, коју је мајка краља Владислава I, краљица Софија Халшањска добила још 1424. године и у којој је често боравила током синовљеве владавине у Угарској 1440–1444, као и касније, све до краја свог живота 1461. године.³³ Како нам је исправа позната само на основу веома кратког регеста, тешко је просудити да ли ју је пољски и угарски краљ заиста издао током своје кампање на Балкану, или је то у његово име учинила краљевска канцеларија у Пољској. Осим тога, није сасвим искључена могућност да је датум издавања повеље погрешно наведен, односно да је млади Јагелонац поменути документ издао приликом неке посете мајци у Саноку пре доласка у Угарску. Иако ово питање захтева даље истраживање,³⁴ због свега наведеног, склони смо мишљењу да „Szanoek“ не треба тражити у Србији.

После напуштања (за сада, чини се, ипак неубицираног) краљевог логора поред Мораве и преласка преко реке, Хуњади је са својим снагама кренуо на југ и продро до града Ниша (*civitatem Nissa vocatam*), који је

³⁰ У старијој литератури сматрало се да је крсташка војска продирала путем преко Крагујевца и Крушевца, и да је после заузимања овог града избила у долину Јужне Мораве код Алексинца: Huber, *Die Kriege*, 25; L. Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526*, Wien – Leipzig 1899, 70. Иако је овакво схватање напуштено, постоје мишљења да је краљев логор био у рејону Крушевца: Биелски, *Владислав III*, 19.

³¹ Реч „шанац“ је немачког порекла и не бележи је Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд 1864, 485.

³² Уп. списак насеља забележених у дефтерима Смедеревског санцака из прве половине 16. века: MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530) < *Dizin ve Tıpkıbasım* >, Ankara 2009, 52–54.

³³ <http://www.muzeum.sanok.pl/index.php/en/informacje/historia-zamku> (конс. 21. 3. 2016.); M. Duczmal, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań – Kraków 1996, 421–432.

³⁴ На жалост, није нам била доступна литература о раду пољске краљевске канцеларије у 15. веку, на пример: I. Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław 1967; eadem, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370–1444*, Warszawa 1977; J. Krzyżaniakowa, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku I–II*, Poznań 1972–1979.

освојио, опљачкао и спалио. Међутим, још док је био „један или више дана“ марша удаљен од Ниша, Хуњади се сукобио са снагама крушевачког санџакбега Синана. Синан-бег је покушавао да му препречи пут до Ниша (*ab aditu dicte Nysse civitatis*), али га је војвода Трансилваније потукао.³⁵ Према познијим османским изворима, Хуњади и деспот Ђурађ су заузели, порушили и спалили Крушевац, што се вероватно догодило после победе над крушевачким санџакбегом.³⁶ Пошто је освојио Ниш и сместио свој логор поред разореног града и у њему неко време боравио, трансилвански војвода је добио извештаје о приближавању три османске војске. Ове војске ипак нису успеле да се сједине и заједно нападну Хуњадијев табор, јер их је он енергичном акцијом једну по једну разбио. Хуњади је потом кренуо у потеру за непријатељем и стигао у један град који не именује (*in quamdam civitatem*). У том граду Хуњади је боравио извесно време, док му није стигла вест о доласку велике турске војске с левог бока, која се упутила према краљевом логору. Због приближавања великих непријатељских снага Хуњади се одмах вратио према краљевом табору, и у једној равници се сукобио са трупама румелијског беглербега Касим-паше и више других османских заповедника, које је потукао до ногу 3. новембра 1443. године. Заробљенике и заплењене заставе Хуњади је после боја даровао краљу Владиславу. Опширан извештај о овим догађајима ердељски војвода је саставио 8. новембра 1443. године, боравећи „насупротив срушене тврђаве Болван“ (*in descensu regali scaronensi, octavo die Omnium sanctorum ad oppositum castris rupti, Balvan dicti*).³⁷ О тим

³⁵ О овом сукобу не говори ниједан извор из времена „Дуге војне“, али је описан у Хуњадијевој повељи Николи, сину Јована Онгора од Бајештија од 6. маја 1449. године, која евоцира ратне заслуге Николиног оца у „Дугој војни“. Поменути Хуњадијев фамилијар се истакао у овом боју, битно доприневши победи, а храбро је погинуо у наредној бици код Ниша 3. новембра: Hurmuzaki, *Documente* I–2, 761–762; Székely, *Hunyadi*, 44–46, сматра да је битка против Синан-бега вођена крајем октобра; в. такође: Antoche, *La croisade de 1443*, 19–20.

³⁶ Податак о крсташком заузимању Крушевца оставили су Нешири крајем 15. века, Хоџа Садедин средином 16. века и Солакзаде у 17. веку: Neşrî Tarihî II, 644–645; Носа Sadeddin, *Tâcü't-tevârih* II, 208; Г. Елезовић, *Турски споменици* I–1, 1134, 1138; Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, 346; Спремић, *Крушевац*, 16; Цветкова, *Паметна битка*, 266; Рокаи, *Боравак*, 145–146; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 53, 64; Chasin, *The Crusade of Varna*, 292, погрешно наводи да је у питању Крагујевац, као и да је Илочки заједно с Хуњадијем био на челу одреда крсташа који је заузео Ниш. В. следећу напомену.

³⁷ Хуњади је писмо из Болвана упутио Николи Илочком, ердељском војводи, мачванском бану и заповеднику Београда, који се због болести нешто касније

војним успесима у исто време пише и кардинал Чезарини, али унеколико другачије. Кардинал наводи да се турски паша, који се налазио на два дана хода од Хуњадија, повукао испред снага ердељског војводе, након чега је он допро *ad quandam civitatem vocatam Nysam in introitu Bulgarie*, који је заузео. Пошто је паша сакупио велику војску, дошао је 3. новембра поподне *prope locum residencie ipsius domini Johannis*. Хуњади је потукао османску војску, заробио велики број Турака и задобио знатан плен, са којим се тријумфално вратио у војни логор, док је заплењене заставе предао краљу.³⁸ Трећи извештај учесника у поменутих догађајима долази од самог краља Владислава Јагелонца. У краљевом писму упућеном 9. новембра 1443. године млетачком дужду Франческу Фоскарију из логора крај Ниша (*appresso le contrade die Ongheria, e appresso la fortezza chiamata Nissa, e appresso il luogo della rotta predetta*), наводи се да су у бици на једном отвореном пољу 3. новембра турски „вице-император“ паша и његови бројни великодостојници доживели тежак пораз и били потпуно разбијени.³⁹ У писму грађанима Брашова које је упутио из Прокупља 6. јануара 1444. године, Хуњади помиње прве три победе и четврту, 3. новембра 1443. године, извојевану против Касим-паше и других заповедника у близини града Ниша и на његовом подручју, те по околним брдима и скровиштима (*circa civitatem Nys ac in arcis indaginibus /.../, moncium sew latibulorum eiusdem*).⁴⁰ Шест година касније, у повељи

прикључио експедицији: DF 285892 (копија из 19. века из Бискупског архива у Печују); Katona, *Historia* XIII, 251–254; Fejér, *Genus*, 55–58; Hurmuzaki, *Documente* I–2, 687–688; регест и датум: L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 143; превод писма: Klaić, *Povijest* II/2, 191–192, где је, према Катонином издању, *Balvan* погрешно наведен као *Balran*; осим тога, Клаић (као ни Мијатовић, *Десном Бугађ*, 349–350) није разумео да израз *scaronensi* значи „војни“ (*scara* је војни одред, односно војна служба: J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976, 943); Радонић, *Западна Европа*, 161–162; Спремић, *Десном Бугађ*, 278.

³⁸ Jorga, *Notes et extraits* III, 108–109; Wolkan, *Der briefwechsel*, 282.

³⁹ B. della Pugliola, *Historia miscella Bononiensis ab anno MCIV usque ad annum MCCCXCIV*, *Rerum italicarum scriptores* XVIII, ed. L. Muratori, Mediolani 1731, col. 674–675.

⁴⁰ E. Hurmuzaki, *Documente* XV–1, București 1911, 30–31. У средњовековној Угарској појмом *indagines* (мађ. *gyerű*) првобитно је означавао посебан одбрамбени погранични систем, који се састојао од балвана, ровова и ограда од коља постављених на путним правцима. Термин је временом почео да се односи на границе краљевине: A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Budapest 1901, 329; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval*

за Онгора од Бајештија, Хуњади приповеда како је после освајања града Ниша (*post captam ipsam Nysam civitatem*) намеравао одмах да крене ка Софији, али се због бочног продора велике турске војске морао вратити скоро чак до Ниша, где је на пољу поред реке Мораве водио други велики победоносни бој с Турцима.⁴¹

Није тешко приметити да и поред основних подударности у свим извештајима постоје и одређене разлике, првенствено од значаја за тему нашег излагања. Поставља се питање у ком граду је Хуњади боравио после првих победа над три турске војске код Ниша, где се тачно одиграла велика битка с удруженим османским снагама и где се налазио краљев логор. У историографији су на ова питања давани различити одговори, па се узимало да је значајна крсташка победа извојевана на пољу западно од Ниша, код ушћа Нишаве у Јужну Мораву,⁴² између Бовна и Ниша,⁴³ у долини Јужне Мораве код данашњег Алексинца,⁴⁴ или, западно од „града Алексинца“, код

Hungary 895–1526, London – New York 2001, 73–74. Дакле, цитирана формулација може се разумети тако да се битка одиграла унутар спољашњег одбрамбеног система нишке тврђаве, изграђеног од палисада и ровова. Међутим, имајући у виду друге извештаје о бици, који помињу само равно поље или равницу поред Мораве као њено поприште, сматрамо да *indagines* овде означавају границе подручја града, односно тврђаве Ниш.

⁴¹ Hurmuzaki, *Documente* I–2, 761–762.

⁴² Huber, *Die Kriege*, 23; такав закључак близак је и Székely, *Hunyadi*, 49–50; Радонић, *Западна Европа*, 161–162, наводи да је Хуњади после првих победа код Ниша гонио непријатеља на југ, потом се вратио назад и код Ниша нанео Турцима велики пораз; Цветкова, *Паметна битка*, 266–267, каже да је битка била код Ниша; такође и Chasin, *The Crusade of Varna*, 291–292.

⁴³ К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 366; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010, 26; К. М. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571) II. The Fifteenth Century*, Philadelphia 1978, 76; Н. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades*, A History of the Crusades, ed. К. М. Setton, vol. VI: The Impact of the Crusades on Europe, ed. Н. Hazard – N. Zacour, Madison 1989, 270; Калић, *Ниш у средњем веку*, 37; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 278. Биелски, *Владислав III*, 19, наводи да је Хуњади у равници код ушћа Нишаве потукао две турске војске, а да је код Алексинца разбио Касим-пашу који се упутио ка краљевом логору код Крушевца. Antoché, *La croisade de 1443*, 21, ослањајући се на поједине раније ауторе, погрешно идентификује Болван са местом „Белесинац“ јужно од Ниша (заправо, Белотинац у општини Дољевац). Зато сматра да се битка одиграла јужно од Ниша, и да је тамо Хуњади после боја сјединио своје снаге с краљевим.

⁴⁴ Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 55.

кога је Хуњади поставио свој логор.⁴⁵ Треба, међутим, нагласити да насеље Алексинац није познато из сачуваних средњовековних извора. Колико се сада зна, први пут је документовано у османском попису Крушевачког санџака из 1516. године.⁴⁶ То наравно, нипошто не искључује могућност да је у питању средњовековно насеље, али је тешко поверовати да градско насеље на Цариградском друму не би оставило никаквог трага у изворима. Зато смо мишљења да Алексинац крајем прве половине 15. века није могао бити сматран градом и да неименовани град у коме је Хуњади боравио почетком новембра није Алексинац.

Из Хуњадијевог писма Илочком заиста произилази да је до битке дошло у близини краљевог логора, а место датовања ове посланице упућује на околину града Болвана. Средњовековна тврђава Болван налазила се на изласку из Моравичке клисуре, два километра јужно од данашњег насеља Бован (9 км северно од Алексинца). Тврђава је лежала поред једне трасе Цариградског друма, а контролисала је и пут који је из долине Мораве водио у долину Тимока. Такође, град Болван је са оближњим Липовцем штитио источну српску границу крајем 14. и почетком 15. века (Липовачко крајиште). Поред тврђаве је постојао истоимени трг.⁴⁷ Уколико је Касим-пашина ордија дошла из правца Пирота као што кажу османски извори, стигла до Ниша и кретала се ка северозападу, према претпостављеном краљевом табору код Болвана, поставља се питање где се Хуњади налазио у том тренутку. Према сопственој тврдњи из 1449. године, намеравао је да крене право на

⁴⁵ Jefferson, *The Holy Wars*, 328–332, наводи да се Хуњади, после успешних окршаја код Ниша, повукао према краљевом кампу код „Санца/Савца“, тј. Шавца, те да је поставио логор код града Алексинца. Са удруженим османским снагама које су ишле према Крушевцу сукобио се у равници западно од Алексинца. После победе Хуњади се 4. новембра сместио у замку Болван, где је сачекао краља и деспота.

⁴⁶ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7 (1970) 164–166. В. и радове у најновијем зборнику, који је изашао пошто је овај текст већ предат за штампу: М. Штетић, *Алексиначки крај у средњем веку*, Алексинац и околина у прошлости. 500 година од првог писаног помена 1516–2016, гл. ур. С. Рајић, Алексинац 2016, 49–64; О. Думић, Н. Ђокић, *Из историје Алексинца и околине у 16. веку*, 65–106; Д. Амедоски, *Прилог проучавању сеоске привреде у нахији Бован у 16. веку*, 107–124.

⁴⁷ О средњовековном Болвану видети: С. Мишић, *Болван у средњем веку*, Караџић н. с. 1 (Алексинац 2009) 15–19; исти, *Болван/Бован*, Лексикон градова и тргова, 50. Овај аутор, међутим, није искористио добро познати податак о боравку крсташа код Болвана 1443. године, па не помиње ни да је тврђава била разорена у то време.

Софију, али је због бочног продора Турака морао да се врати чак до Ниша. Или се трансилвански војвода некако мимоишао с главнином турске војске на путу ка Пироту, па је морао да се враћа назад, или је, вероватније, у гоњењу претходно потиснутих турских јединица стигао у неки други град у широј околини Ниша који није ни био на траси Цариградског друма. Да ли је дошао до Прокупља, на пример, или до Сврљига, или се поред Копријана упутио на југ ка Лесковцу, како су одавно сматрали поједини истраживачи?⁴⁸ На то питање није лако дати одговор, али се под озбиљну сумњу мора ставити закључак да је до одлучујуће битке дошло у рејону Болвана, односно Алексинца. Прво, кардинал Чезарини, који је био с краљем, говори само о Нишу и наводи да се битка одиграла поред Хуњадијевог, а не краљевог логора. Затим, свега један дан пошто је Хуњади писао Илочком из Болвана, и сâм пољски и угарски владар изричито помиње да је битка била у близини тврђаве Ниш, и да се поред њеног попришта налазио и његов тадашњи логор. Додуше, краљ и војвода нису тих дана морали боравити у истом месту, а могли су и прећи пут од четрдесетак километара од Болвана до Ниша за један или један и по дан. Ипак, то је сувише велика раздаљина да би се за нешто, што се догодило код Бовна или Алексинца, рекло да се одиграло у близини Ниша.⁴⁹ Најважније је, ипак, што Хуњади у писму Брашованима

⁴⁸ Према реконструкцији догађаја коју даје Kupelwieser, *Die Kämpfe*, 71–73, и коју у основи прихватају и поједини модерни историчари, на пример: Held, *Hunyadi's Long Campaign*, 15 и Antoché, *La croisade de 1443*, 20–21, Хуњади је прво потукао снаге Иса-бега источно од Ниша, на путу за Сврљиг код села Малча, а затим на левој обали Нишаве војску која је ишла из правца Пирота и Софије. Сутрадан је испред Курвин Града на путу за Лесковац потиснуо и одреде Турахан-бега. После тога је Хуњади поставио логор поред Мораве, а затим се 3. новембра јужно од Ниша сукобио с војском Касим-паше.

⁴⁹ Sroka, *Itinerarium*, 161–162, наводи да је краљ Владислав 3. новембра 1443. био у Нишу, а 9. новембра у Болвану. Jefferson, *The Holy Wars*, 333, на основу Срокиног итинерера такође држи да је краљ био у логору у Болвану 9. новембра, и да је после тог датума кренуо из Болвана према Пироту.

Џон Цеферсон сматра да се једно писмо краља Владислава упућено поданицима, које описује победу над двојицом турских команданата и њихово заробљавање *prope civitatem Zofia* заправо односи на битку код Ниша/Алексинца. Битка се одиграла на празник преноса моштију светог Адалберта, а писмо је настало истог дана на бојном пољу: A. Lewicki, *Codex Epistolaris Saeculi Decimi Quinti II (1382–1445)*, Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII, Krakow 1891, 445–446, nr. 295. Постоји још једна верзија овог писма, датована „трећег дана од празника светог евангелисте Луке“, што би значило такође 20. октобра 1443: A. Bachmann, *Urkunden und Actenstücke zur Österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III und König Georgs von Böhmen (1440–1471)*,

каже да је битка била у близини Ниша, а у повељи за Николу Онгора од Бајештија прецизира да је бој вођен поред Мораве код Ниша. Уосталом, и српски летописи кратко и јасно наводе да је паша разбијен „под Нишем“.⁵⁰ Дакле, битка 3. новембра није била ни код Алексинца, ни код Болвана, већ код Ниша. Хуњади се потом са пленом, трофејима и заробљеницима упућује у краљев логор, који се највероватније налазио код срушене тврђаве Болван. Ако није страдало у тадашњим борбама, болванско утврђење је можда лежало у рушевинама још од османског освајања источних делова српске државе 1427. године.⁵¹ Одатле 8.

Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts Quellen, Diplomataria et acta 42, Wien 1879, 10–11. Џеферсон је понудио разложно решење проблема који представља датум битке и самог писма: празник преноса моштију Светог Адалберта у Пољску слави се 20. октобра, али би се овде радило о преносу свечевих моштију у Угарску, што се празнује 6. новембра. Према истом аутору, у другој верзији писма, датованој по Светом Луки, пољски преписивач је накнадно променио празник, полазећи притом од погрешног уверења да се ради о 20. октобру. Ипак, остаје проблем места где се битка одиграла. Наиме, објашњење које Џеферсон нуди, да је краљ сместио битку „поред Софије“ и тамо датовао писмо зато што Ниш или Алексинац нису били познати његовим средњоевропским поданицима не звучи уверљиво: Jefferson, *The Holy Wars*, 329–331, n. 124, где је донет и интегрални текст писма. Ово не само због раздаљине између Ниша и Софије већ и због чињенице да је писмо млетачком дужду краљ 9. новембра датовао „поред тврђаве Ниш“. С друге стране, J. Dąbrowski, *Władysław I Jagiellonczik na Węgrzech (1440–1444)*, Warszawa 1922, 126, полазећи од преписа датованог по Св. Луки, сматрао је да се заправо ради о празнику Свете Луције, да је писмо настало 6. јануара 1444. године и да се односи на битку код Златице. То је мало вероватно, зато што краљ писмом оглашава победу и најављује даље напредовање ка Једрену. Такође, тешко би се могло прихватити и тумачење Левицког да се не ради о бугарској Софији, него о неком истоименом месту у Србији, између Београда и Ниша: Lewicki, *Codex*, 446, n. 1. Székely, *Hunyadi*, 43–44, сматрао је такође да се писмо односи на прве октобарске сукобе у долини Мораве и да сведочи о краљевом непознавању географије, што исто није вероватно. Чини нам се да проблем који ствара неусклађеност садржаја и датума краљевог писма за сада остаје нерешен. Осим датума, у постојећим верзијама се различито наводе и имена заробљених османских заповедника: *Burhemben/Burhamben* (што је, по Џеферсону, Балабан-паша) и *Ezemben* (Иса-бег) односно *Tranhibek* (Турахан-бег?) и *Czebek palatinus* (титула асоцира на ону *vice-imperator Turcorum*, којом је у другим писмима крсташких вођа „почашћен“ румелијски беглербег).

⁵⁰ Стојановић, *Родослови и летописи*, 234.

⁵¹ Уп. Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 64.

новембра шаље писмо Илочком, а највероватније још истог дана сједињене крсташке снаге крећу према Нишу. У околини овог града, недалеко од попришта победоносне битке, краљ Владислав и остале вође похода логорују већ сутрадан, 9. новембра 1443. године.

Да би се разумело значење података о српским градовима и трговима које пружају угарски извори треба нешто рећи о номенклатури градских насеља која се користила у средњовековој Угарској. Правни положај градских насеља у Угарској и степен њихове аутономије у средњем веку био је различит, али је један од важнијих услова да насеље стекне статус града и буде означено као *civitas* био да има градске зидине. У случају да их нема, грађани су добијањем градских привилегија били обавезни да их изграде. Тако су од 1370-их година неутврђена градска насеља, и уколико су се налазила поред неке тврђаве (*castrum*), правно сматрана за *oppida* –трговишта или вароши. Термин *oppidum* (мађ. *mezőváros*) је, дакле, коришћен да означи отворена насеља, често и она недовољно урбанизована, која су у руралним срединама играла улогу регионалних привредних центара.⁵² Она су по свом изгледу и функцији прилично блиска српским средњовековним *трговима*.⁵³ Ниш се у Хуњадијевим писмима и повељама и у кардиналовом писму помиње као град (*civitas*), у краљевом као тврђава (*fortezza*). За угарског војводу који га је рушио и палио, али и за италијанског прелата који је морао имати још виша мерила о томе шта је прави позносредњовековни град, Ниш је по свом изгледу крајем прве половине 15. века заслуживао такав статус.⁵⁴

⁵² У пракси, нису баш сви градови добили градске зидине (на пример, Дебрецин), а статус града имале су и неутврђене вароши уколико су биле епископска средишта: А. Kubinyi, *Város*, *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század), ed. Gy. Kristó, Budapest 1994, 716–718, с прегледом одговарајуће литературе; idem, *König Sigismund und das ungarische Städtewesen*, *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, ed. T. Schmidt, P. Gunst, Debrecen 2000, 109–119; Engel, *The Realm*, 250–264; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 79–81, 105.

⁵³ О трговима видети: Д. Ковачевић-Којић, *Трг*, Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 737–739, где је наведена релевантна литература.

⁵⁴ „Заслуге“ за разарање Ниша, Пирота, Софије и бројних других насеља на траси ратних операција угарски и османски извори приписују обема војскама, и то, иронично, често управо својој страни. Тако крсташки вођи у својим писмима говоре како су спалили и опљачкали Ниш и Софију, што потврђују и каснији османски извори. Овакви наводи се срећу и у повељама које су угарски владари Владислав I и његов наследник Ладислав V издавали учесницима похода. Поред

Није познато колико се хришћанска армија задржала на простору Ниша и када је кренула даље ка Софији, трасом Цариградског друма која је ишла преко обронака Суве планине (Куновице). У сваком случају, вође похода стигле су у Пирот до 22. новембра. Краљ Владислав је тога дана издао повељу деспоту Ђурђу, којом му је дао право да из редова својих угарских фамилијара постави жупана жупаније Спољни Солнок. Краљ је повељу датовао *in descensu nostro exercituali campestri prope opidum Pyrotha vocatum parcium Bulgariae*.⁵⁵ За разлику од Ниша, који је поред отворених предграђа имао и урбану целину заштићену градским зидинама, Пирот је био неутврђено трговиште поред кога се налазио невелики замак. Такав опис Пирота оставио нам је Бертрандон де ла Брокијер, који је тачно деценију раније прошао кроз ову варош.⁵⁶

више исправа краља Владислава Јагелонца поменутих у овом раду, навешћемо и повеље краља Ладислава V за Јована Хуњадија од 30. 1. 1453. (J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pest 1853, 351–352, 360) и за Николу Илчког од 14. 9. 1453. године (DL 14726; делимично издање: Katona, XIII, 255–256, и S. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* I, Vindobonae 1767, 371–372) у којима се помиње како су угарске снаге прошле преко „Србије или Рашке“ и Бугарске до граница Романије, и да су *civitas Sophia* и други градови, вароши и тврђаве освојени и разорени „огњем и мачем“. Такође, Хуњади у повељи за браћу Кендефи од 5. 8. 1447. каже: *Rex, levato suo exercitu, partes Rascie subintrando, multa preda capta, et igne, et gladio, vastasset*: F. Sólyom Fekete, *Syl-völgy s benépesítése, valamint annak egyébb történetei*, A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve 4 (Budapest 1888) 90. Међутим, *Свети ратови султана Мурата*, настали из пера очевидца, говоре да су сами турски заповедници и пре доласка крсташке војске опустошили Ниш, Пирот, Софију и друга насеља, да би отежали продор непријатеља и онемогућили му снабдевање. После проласка крсташа кроз ова места, Османлије су још суровије кажњавали локално хришћанско становништво које се вољно или невољно прикључило „неверницима“: *Gazavât*, 9–10, 15–16; Imber, *The Crusade*, 48–49, 55–57; idem, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990, 122–124; N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 281–282; Цветкова, *Паметна битка*, 270–273; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 56; Jefferson, *The Holy Wars*, 337–340.

⁵⁵ Štátny archív v Banskej Bystrici Pobočka Kremnica, t. I, fonte 26, fasc. 1, no 15b; снимак у MNL: DF 250000; F. Balássy, *A körmöcz-bányai levéltárnak a Kátay-nemzetségre vonatkozó oklevelei s azoknak feltűnőbb részletei*, Századok 9 (1875) 251; Ћирковић, *Rasciani regales*, 80, нап. 2; Калић, *Пиротски крај*, 200; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 56.

⁵⁶ Брокијер, *Путовање*, 126–127; Калић, *Пиротски крај*, 189; Крстић, *Понишавље*, 53–54. Најпространији, Доњи град пиротског утврђења потиче из периода под османском влашћу (17–18. век?): П. Пејић, *Пиротски град кроз векове*, Пирот 1996, 17–32. О средњовековном Пироту и Пиротској тврђави вид. и: М. Копривица, *Пирот*, Лексикон градова и тргова, 212–214, с изворима и литературом.

Занимљиво је, међутим, да је десет година после „Дуге војне“ (1454), извештавајући о свом тадашњем дубоком продору на османску територију, Јован Хуњади Пирот окарактерисао као *civitas*.⁵⁷

Имајући у виду вишевековну бугарску власт над Понишављем, и околност да су путописци још у 16. веку Ниш и нишки крај сматрали границом Бугарске, разумљиво је зашто је за италијанског кардинала и трансилванског војводу Ниш град на уласку у Бугарску,⁵⁸ а за пољско-угарског краља Пирот варош у Бугарској. Чини се и да Константин Михаиловић из Островице такође не убраја Понишавље у „Рашку земљу“.⁵⁹ Ипак, треба приметити да су Ниш и Пирот припадали српској држави деспота Стефана Лазаревића пре него што су их Турци дефинитивно освојили током офанзиве 1427. године.⁶⁰ С друге стране,

⁵⁷ Fejér, *Genus*, 203.

⁵⁸ Схватање да Јужна Морава дели Србију и Бугарску, односно да је Куновица скоро на самој граници Србије, изнето је и Хуњадијевој исправи од 1. 5. 1446. (или 1449) која се односи на заслуге Стефана од Фаркадина у „Дугој војни“. Говорећи о повлачењу крсташке војске и њеном приспећу до Куновице, губернатор каже: *per Bulgariam Rasciamque victores Nandor Albam ituri iterum regrederemur et in primis iam fere Rascie terminis ad montem Cunobiza dictum constituti essemus*: A. A. Rusu, I. A. Pop, I. Drăgan, *Izvoare privind evul mediu Românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, Cluj-Napoca 1989, 135.

⁵⁹ После Софије, краљ Владислав је по Константину „кренуо назад у Рашку земљу (*do Rackiej ziemie*)“, дошао је у Пирот, потом је победио Турке на Куновици, а после битке „весело крену у Рашку земљу и приспе на поље Добригић“, тј. Добрич, „хотећи ту у Рашкој земљи (*tam w Rackiej ziemi*) преко зиме остати...“: Михаиловић, *Јаничарево успомење*, 25.

⁶⁰ Из Брокијеровог излагања излазило би да је Ниш освојен наредне 1428. године, али је тешко поверовати да се град одржао више месеци пошто су пали Крушевац и други градови и крајеви на истоку деспотове државе: Брокијер, *Путовање*, 126–127; М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, Историјски гласник (=ИГ) 1–2 (1995) 23–26, допушта такву могућност. Ниш је био под српском влашћу током столећа од Велбушке битке (1330) до коначног турског освајања, изузев периода од 1386. до почетка 15. века, када су га држали Турци: Калић, *Ниш у средњем веку*, 29–36; Крстић, *Понишавље*, 13–19; Копривица, *Нишка област*, 4–10. Пирот и пиротски крај припали су деспоту Стефану после победе над принцем Мусом 1413. године, а изгледа да их је у једном тренутку држао и кнез Лазар: Калић, *Пиротски крај*, 196–199. За аргументацију да је Пирот, као и Ниш, доспео под српску власт после битке код Велбужда, видети: Мишић, *Пирот*, 51–56; исти, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 31, 37–39, 41–42; В. Алексић, И. Стаменовић, *Црква Светог Николе у Станичењу и српско-бугарско разграничење у Понишављу у 13–14. веку*, Београдски

колико год мишљење савременика о географској или етничкој припадности једне пограничне области било важно, не мора увек и нужно бити тачно, посебно када долази од странаца. Примера ради, за Ђан Марија Анђолела, који је у војсци султана Мехмеда II 1476. године и сам боравио у Софији, то је био град у Србији.⁶¹ За дубровачку владу, Пирот је 1498. године такође било место у Србији.⁶²

После одласка из Пирота,⁶³ хришћанска војска је око 1. децембра стигла у Софију, управно средиште Румелије, коју су Османлије евакуисале и спалиле. Код Софије (*apud Sophiam*) кардинал Јулијан Чезарини писао је 4. децембра Млечанима, тражећи да се што пре опреми флота која ће успоставити контролу над мореузима и спречити пребацивање турских снага из Анадолије у Румелију.⁶⁴ Крсташи су од Софије наставили даље према Једрену, а ердељски војвода је, као и раније, кренуо први. Он је већ 3. децембра писао грађанима Брашова *in progressu nostro exercituali de civitate Sophie versus civitatem Drenopolim*, износећи своје очекивање да ће за шест до осам дана војска приспети до тадашње османске престонице.⁶⁵ Ипак, хришћанска војска је до 12. децембра стигла до пролаза Златице у средњој Бугарској (*mons et strictum Zelathicza*),⁶⁶ али суочена са снажним

историјски гласник (=БИГ) 6 (2015) 102–111. С друге стране, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, История на България в три тома, том I, София 1999, 586, 614, сматрају да је читаво Понишавље и после 1330. године остало под бугарском влашћу.

⁶¹ Donado de Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*, ed. I. Ursu, București 1909, 92, 147; J. Радонић, *Donado de Lezze и његова „Historia turchesca“*, Годишњица Николе Чупића 32 (1913) 330. У бугарској историографији се углавном сматра да су не само Понишавље, већ и Браничево и источни део Поморавља и током 15. века задржали бугарски етнички карактер. Видети, на пример: X. Димитров, *Българо-унгарски отношения през средновековието*, София 1998, 264–270, 272–274, 276.

⁶² Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII столећа*, ИГ 1–2 (1951) 115; Калић, *Пиротски крај*, 201; Мишић, *Пирот*, 52; Крстић, *Понишавље*, 74.

⁶³ Боравак крсташа у Пироту (Şehir Köy), али и њихово разарање града, помињу и османски историчари Нешири, Саадедин и Солакзаде: Neşrî Tarihi, II, 644–645; Sadeddin, *Tâc üt-tevârih*, 208–209; Елезовић, *Турски споменици* I/1, 1134, 1138.

⁶⁴ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* IX, Zagreb 1890, 183–184; A. Cieszkowski, *Fontes rerum polonicarum e tabulario reipublicae Venetae* I–2, Posnaniae 1890, 79–81; Радонић, *Западна Европа*, 166; Спремић, *Децном Бугај*, 279–280; Jefferson, *The Holy Wars*, 344.

⁶⁵ Hurmuzaki, *Documente* XV–1, 29.

⁶⁶ Продор до Златице и тамошње борбе описане су у више Хуњадијевих исправа: F. Sólyom Fekete, *Syl-völgy s benépesítése*, 90; Hurmuzaki, *Documente* I–2, 743; XV–1, 30; Rusu, Pop, Drăgan, *Izvoare*, 135.

турским отпором, није успела да се пробије кроз планинске кланце који воде према Пловдиву. Због тога, велике хладноће и несташнице хране, краљ Владислав и друге вође похода коначно су одлучили да обуставе даље напредовање и врате се назад. Војска се од Златице повлачила измењеном, јужнијом рутом преко Германа, Перника и Брезника, вероватно због тога што су Турци опустошили насеља у Софијској котлини која су их пријатељски дочекала и због тога што су им постављали препреке на путу.⁶⁷ Гоњени од Турака, потукли су Касим-пашу код Мелштице недалеко од Софије 24. децембра 1443. године,⁶⁸ а затим су преко Драгоманског кланца наставили према Пироту,⁶⁹ а одатле ка Нишу. У бици на планини Куновици између Пирота и Ниша 2. јануара 1444. године Османлије су доживеле најтежи пораз, многи њихови војници и заповедници су побијени а други заробљени, међу њима и султанов шурак и брат великог везира. Ни ова победа није променила одлуку краља Владислава да се исцрпљена војска врати у Угарску, иако је деспот Ђурађ покушао да их приволи да презиме у Србији, нудећи и новац за издржавање војске.⁷⁰

Тако су хришћанске снаге преко Добрич-поља⁷¹ стигле у Прокупље (*in civitate Proscopia*), одакле је војвода Јован Хуњади 6. јануара послао писмо грађанима Брашова у Трансилванији, исцрпно их информишући о току ратних операција.⁷² „Град светог

⁶⁷ Цветкова, *Паметна битка*, 271–277; Биелски, *Владислав III*, 20–22; Antoche, *La croisade de 1443*, 23–26; Jefferson, *The Holy Wars*, 337–348.

⁶⁸ Hurmuzaki, *Documente XV*–1, 30; Gündisch, *Urkundenbuch V*, 124.

⁶⁹ Михаиловић, *Јаничарење усмене*, 25; Gazavât, 24; Imber, *The Crusade*, 64.

⁷⁰ Мијатовић, *Деспот Ђурађ*, 351–361; Радонић, *Западна Европа*, 170–171; Székely, *Hunyadi*, 57–60; Цветкова, *Паметна битка*, 277; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 280–282; Antoche, *La croisade de 1443*, 27–28; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 59–62; Jefferson, *The Holy Wars*, 348–355.

⁷¹ Михаиловић, *Јаничарење усмене*, 25; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 62.

⁷² Arhivele Statului Braşov, coll. Schnell, no 137; MNL, DF 246803; Hurmuzaki, *Documente XV*–1, 30–31; Gündisch, *Urkundenbuch V*, 123–125, no 2472; Јиречек, *Историја Срба I*, 367; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 282; Antoche, *La croisade de 1443*, 28. М. Максимовић доводи у везу боравак крсташа у Прокупљу (који омашком датује у 4, уместо у 6. јануар) са антитурском побуну у Новом Брду, која је избила у то време. Аутор сматра да је из Прокупља деспот Ђурађ помагао или подстакао устанак у Новом Брду: Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 62, 64, 66. Претходне победе и присуство хришћанске армаде на српској територији највероватније јесу дали подстицај устаницима у Новом Брду да крену у акцију. Међутим, брзи одлазак крсташке војске из Прокупља ка Крушевцу и Београду

Прокопија⁷³ имао је значајну фортификацију, која се састојала од цитаделе (горњег града) и два доња града на брду Хисар, са три стране окруженом реком Топлицом.⁷⁴ Прокупље је било важно култно средиште са старом црквом Светог Прокопија у коју су из Ниша пренете мошти овог свеца, због чега је насеље добило садашње име пре краја 14. столећа. Археолошки налази указују да средњовековна урбана структура Прокупља није била мала: простирала се и на подручју око храма Светог Прокопија и тзв. Латинске цркве испод Хисара. Изгледа да су се предграђа протезала и на простор данашњег градског језгра североисточно од Хисара, према средњовековној некрополи чији су делови откривени у парку испред зграде општине.⁷⁵ У сваком случају, треба констатовати да је Хуњади означио Прокупље као прави град, *civitas*, а не као трговиште, односно отворену варош.

упућује на закључак да крсташи, па ни српски деспот, нису значајније помогли антиосмански покрет у Новом Брду. О овој неуспелој побуни, угушеној већ у фебруару 1444, в. и: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 61–62; Спремић, *Деспот Бурђа*, 283.

⁷³ Под тим именом град је забележен у повељи монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) са синовима Стефаном и Вуком светогорском манастиру Светог Пантелејмона из 1395. године: А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 295.

⁷⁴ Ј. Кузмановић-Цветковић, *Средњовековно утврђење у Прокупљу*, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд – Прокупље 1999, 179–193; иста, *Прокупље. Град Светог Прокопија*, Прокупље 2006, 95–101, за „доњи град“ користи израз „подграђе“. Аустријски план Прокупља из 1689. године, који поједностављено и шематски приказује изглед фортификација, али и једна фотографија Хисара с краја 19. века, сведоче да је испод камених бедема доњег града са кулама у турско време такође постојало утврђено подграђе. Међутим, није познато када је изграђен тај спољни бедем, можда палисадни, на коме се налазила једна улазна кула. Према поменутом аустријском плану, у овај спољашњи бедем била је уклопљена тзв. Југ-Богданова кула поред Топлице, на којој је на том месту постојао мост: И. Здравковић, *Стари планови у збиркама неких установа у Бечу*, Зборник заштите споменика културе 16 (1965) 221; Кузмановић-Цветковић, *Средњовековно утврђење*, 179, сл. 1; иста, *Прокупље*, 95, сл. 37. Ауторка другачије од нас тумачи поменути аустријски план, сматрајући да део фортификације на левој страни, унутар кога је натпис *Prokopia*, представља горњи град, а не утврђено подграђе.

⁷⁵ Г. Милошевић, *Цркве у подножју Хисара у Прокупљу*, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, 161–171; Кузмановић-Цветковић, *Прокупље*, 72–78, 102–105; В. Алексић, *Прокупље*, Лексикон градова и тргова, 229–231, где је наведена и друга релевантна литература.

Пре три деценије Петер Рокаи је објавио једну повељу из које се види да је краљ Владислав I Јагелонац у јануару 1444. године боравио у Крушевцу. Повеља, коју је угарски краљ издао *prope oppidum Krwsowcz partium [Rascie]*, награђујући тројицу племића за заслуге исказане током „Дуге војне“, оштећена је управо на месту где се налазио датум. Ипак, професор Рокаи је пажљивом анализом установио да је она морала бити издата између 6. и 13. јануара 1444. године.⁷⁶ Сада смо у прилици да у потпуности потврдимо овај закључак, али и да још тачније одредимо време краљевог боравка у Крушевцу. Наиме, поред повеље коју је пронашао и објавио Петер Рокаи, постоји још једна коју је краљ Владислав Јагелонац издао код Крушевца 13. јануара (*datum in descensu nostro exercituali prope oppidum Krwsowcz partium Rascie, octavo die festi Epiphaniarum Domini*).⁷⁷ Краљ Пољске и Угарске је код Крушевца могао боравити неколико дана, тако да поменуте две повеље нису морале настати баш истог дана. Занимљиво је да је у оба краљева документа Крушевац наведен као варош или трговиште, а не као град. С друге стране, шест и по година раније, Јован Марцали пише како је угарска војска под његовом командом 23. јуна 1437. године спалила *castrum et civitatem Crusolcz*.⁷⁸ Чини се да је градско насеље које се развило поред тврђаве кнеза Лазара остављало различит утисак на угарског војног заповедника и службенике краљеве канцеларије. Терминолошка разлика је можда сасвим небитна, а можда је и последица стања у коме се Крушевац налазио пре и после угарског разарања из јуна 1437. и оног из

⁷⁶ П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, ЗФФ 15–1 (1985) 145–150.

⁷⁷ У питању је краљев налог каптолу у Ђулафехервару/Алба Јулији да Андрију од Пештјена, Хуњадијевог фамилијара, уведе у посед једног влашког села и једне пустаре у Хуњадској жупанији: DL 29476; у издању: Rusu, Pop, Drăgan, *Izvoare*, 116–117, по 96, место издавања исправе погрешно је рашчитано као „opidum Kwsowz vocatum in Rascia“; уп. и: Székely, *Hunyadi*, 62, п. 1. Под истом сигнатуром у MNL-у чува се и препис ове повеље из 18–19. века, а занимљиво је да преписивач није могао да разуме где је повеља издата, па је у препису оставио: *prope oppidum Ku _____ Pascha _____ octo die* итд.

⁷⁸ Писмо Јована Марцалија Јакову Маркијском од 7. јула 1437. године: E. Fermentžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 143 (погрешно датовано у 4. 7. 1434. године). Говорећи о истим догађајима у повељи за браћу Таловце од 27. 9. 1437, краљ Жигмунд помиње само тврђаву, тј. *castrum Crusowcz*: Thallóczy, Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 119–120.

прве фазе „Дуге војне“ с краја октобра 1443. године, о чему говоре османски извори.⁷⁹

Боравак крсташких вођа у Прокупљу и Крушевцу указује да се хришћанска војска од Ниша ка Београду није упутила Цариградским друмом којим је дошла, већ се определила за нешто другачију трасу преко Топлице. Одатле су крсташи кренули ка Крушевцу, највероватније оним правцем који ће Хуњади користити и четири и по године касније, само у супротном смеру – путем кроз потоњу „Јанкову клисуру“. Међутим, у *Светим ратовима султана Мурата* наводи се да су „неверници“ стигли до Параћина, а затим се говори како су прешли преко Мораве и на крају приспели у Београд.⁸⁰ Да ли је заиста у питању контрадикторност између података угарских дипломатичких и савременог османског наративног извора о правцу повлачења хришћанских снага или није? Наиме, осим претпоставки да је анонимни османски писац нешто помешао или да су се хришћанске снаге повлачиле у две различите колоне, различитим путним правцима, могуће је још једно објашњење. А то је да су крсташи од Крушевца окренули на североисток, и преко Сталаћа поново ушли у долину Мораве и затим стигли до Параћина. Одатле су могли наставити трасом Цариградског друма ка Београду. Стицајем околности, наредни, до сада непознати податак из угарске архивске грађе о итинереру краља Владислава ипак не нуди недвосмислено јасан одговор на ову дилему.

Наиме, шест дана пошто је издавао повеље у Крушевцу, краљ Владислав Јагелонац је исто учинио и у тргу Жабар (*datum in descensu nostro exercituali campestri in opido Sabar parcium Rascie, die dominica proxima ante festum beatorum Fabiani et Sebastiani martirum*).⁸¹ Поставља

⁷⁹ Neşri Tarihi II, 644–645; Saadedin, *Tâc üt-Tevârih*, 208; Елезовић, *Турски споменици* I–1, 1134, 1138; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 53. О средњовековном Крушевцу, с обимном ранијом литературом: Н. Ђокић, *Крушевац*, Лексикон градова и тргова, 152–160.

⁸⁰ После навода да су крсташи прешли Мораву у великом страху од исламске војске, у *Светим ратовима* се прави дигресија о томе како су још после проласка кроз кланац „Капулу“ оставили сав плен и комору, због чега су били у једном стању. Зато је краљ Владислав по преласку преко Мораве наредио да се организује свечана гозба. Наведени кланац није, дакле, био у Србији, већ у Бугарској, што се види и из претходног излагања, када је султан Мурат прошао кроз њега повлачећи се од Софије: *Gazavât*, 15, 27; Imber, *The Crusade*, 55, 67. Уп. Цветкова, *Паметна битка*, 271 (пролаз у Ихтиманском горју); Jefferson, *The Holy Wars*, 341, n. 167 (пролаз поред Василице); Antioche, *La croisade de 1443*, 18 (Трајанова врата).

⁸¹ Краљ Владислав је због заслуга магистра Ђорђа, будимског литерате и трубача Петра, учињених његовим претходницима, краљевима Жигмунду и Алберту, као

се питање где је боравио пољско-угарски краљ у недељу 19. јануара 1444. године? У обзир (за сада) долазе три могућности: садашње село Жабаре југозападно од Крушевца, село Жабаре североисточно од Тополе и варошица Жабари у долини Велике Мораве у Браничевском округу. Пошто је краљ Владислав већ следећег дана боравио у Некудиму, село код Крушевца се мора одбацити као место у коме је он издао своју повелу. Дакле, хришћанска војска је после 13. јануара могла наставити своје повлачење према Београду, тако што се из Крушевца упутила у долину Велике Мораве, и преко Параћина, крећући се Цариградским друмом, до 19. јануара стигла у Жабаре западно од Петровца на Млави. Одатле су крсташи могли окренути на запад, прећи Мораву на броду код Ливадице⁸² и наредног дана доћи у деспотов двор у Некудиму код села Придворице, југозападно од Смедеревске Паланке. Растојање између моравских Жабара и Некудима је око 25 километара ваздушном линијом, дакле могло се лако прећи за један дан. С друге стране, од Крушевца су хришћанске снаге могле да се повлаче и другом трасом преко Крагујевца, и тако приспеју у Жабаре код Тополе до 19. јануара, а одатле за један дан стигну у Некудим, удаљен око 17 километара. Пре него што се определимо за једну од ове две могућности, напоменућемо да је приликом свог продора у Србију крајем септембра и почетком октобра 1454. године, када је такође ратовао против Османлија, Јован Хуњади користио исти пут који је повезивао Београд, Рудишта под Авалом, Жабар и Крушевац.⁸³ Дакле,

и њему лично у Угарској, односно Трансилванији, али и за њихову храброст и проливену крв током Дуге војне, њима и Ђорђевој супрузи, браћи и другим сродницима, као и њиховим потомцима даровао седам пустара у Пештанској жупанији: DL 44357. Повела је издата по личном налогу краља (*Comissio propria domini regis*), што сведочи да је владар Пољске и Угарске заиста 19. јануара 1444. године боравио у Жабару. Уп. Рокаи, *Боравак*, 148–149; А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?*, ИЧ 61 (2012) 124, нап. 39.

⁸² О броду код Ливадице видети: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у средњем веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 142, 244, 249.

⁸³ В. Макушев, *Историјски споменици Јужног Словенства и околних народа II*, Београд 1882, 81–84; Thallóczy, Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 187–188; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 59–60; Калић-Мијушковић, *Београд*, 124; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 421–422; Д. Динић-Кнежевић, *Српска Деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 6 (1961) 132; ИСН II, 296 (М. Спремић, Ј. Калић). Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 103, погрешно тумачи Хуњадијеву маршруту, сматрајући да је *via de Rudisca* руднички пут, а *Xabaz* – Шабац.

крсташка армада се није случајно нашла у Жабару у јануару 1444. године. Поменути трг налазио се на значајној саобраћајници, што је сасвим сигурно и допринело успону овог насеља. Жабари у долини Мораве лежали су на једној од траса Цариградског друма, најзначајније комуникације на простору Србије још од античких времена. Иако траса Цариградског друма која је ишла кроз Браничево дуж десне обале Велике Мораве у 15. веку више није била најважнија траса овог пута,⁸⁴ на простору Жабара у то време јесте постојао трг. Међутим, из грађе коју пружају први османски дефтери из 1467. и 1476/1477. године, може се закључити да је средњовековни трг био у месту које се звало Старци. По свему судећи, Жабари у близини тог ранијег трга не само да су стекли статус пазарног места између два пописа, већ су чак и настали у то време, насељавањем становника из пазарног места Жабаре код Тополе. Дакле, Жабаре (*Jabare*) код Тополе је 1476/1477. године убележено у дефтер као место где се држао пазар и панађур, што упућује на закључак да је у питању средњовековни трг.⁸⁵ Због свега наведеног, склонили смо да *opidum Sabar* из Владислављеве повеље од 19. јануара 1444. и *Yxabar/Xabaz* из дубровачког извештаја о Хуњадијевом војном походу од 10. октобра 1454. године радије идентификујемо са насељем код Тополе него са оним у долини Велике Мораве. То би даље, по нашем мишљењу, значило да је вероватније да се крсташка војска, или њена главнина, у свом повлачењу од Крушевца до Београда кретала кроз Шумадију, преко Крагујевца (који је такође убележен као пазарно место, тј. трг у попису из 1476. године),⁸⁶ него Цариградским друмом. Истим правцем, али у супротном смеру, Хуњади је деценију касније продро до Крушевца (који је поново спалио). Избор ове западније трасе могао је бити условљен претходним разарањима насеља у долини Велике Мораве, што би исцрпљеној војсци стварало проблеме у снабдевању. С друге стране, можда су вођи похода страховали и од турских засада дуж Цариградског друма.

⁸⁴ Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 21, 23–34; Шкриванић, *Путеви*, 82–83; Крстић, Миљковић, *Браничево*, 244–245.

⁸⁵ М. Stojaković, *Braničevski defteri*, Beograd 1987, 126; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Istanbul, *Tapu tahrir defteri* 16 (1476) 405–406; детаљније о питању настанка трга у Жабарима у долини Мораве: А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја, књижевност, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 103; Крстић, Миљковић, *Браничево*, 39, 47, 164–165.

⁸⁶ О Крагујевцу видети: Д. Обрадовић, *Крагујевац и околина у 15. веку*, Моравска Србија: историја, култура уметност, 213–229.

Као што смо већ напоменули, крсташи су из Жабара стигли до Некудима, поред кога је (*prope opidum Nicodin*) краљ Владислав Јагелонац у понедељак 20. јануара 1444. године такође издао једну исправу.⁸⁷ Пошто смо се својевремено детаљно бавили Некудимом,⁸⁸ овде ћемо само кратко навести да је насеље познато као боравиште деспота Стефана и деспота Ђурђа и да га Бертрандон дела Брокијер карактерише врло слично краљу Владиславу, као трговиште, односно као отворену варош (*ville champestre*).⁸⁹ Том приликом смо показали да је поред трга и владарског двора у Некудиму постојало и утврђење (*castrum Nicodem*) поред кога је 12. новембра 1389. године логоровао краљ Жигмунд Луксембуршки, што је уједно и најранији помен Некудима.⁹⁰ Постојање тврђаве као рефугијума у близини владарског боравишта је сасвим разумљиво, а такође се уклапа и у познату чињеницу да је убедљиво највећи број познатих *власти*, војно-административних јединица из времена деспота, имао своја средишта у утврђеним градовима.⁹¹ Уз краља Владислава, у

⁸⁷ Краљ том повељом налаже Колошмоношторском конвенту да двојицу племића, Блажа од Егервара и Ладислава од Угра, уведе у један посед у Кикилској жупанији у Трансилванији: DL 27658; Gündisch, *Urkundenbuch* V, 127, no 2475; K. Ráth, *A magyar királyok, erdélyi fejedelmek hadjárati, utazási és tartózkodási helyeik* II, Győr 1866, 180. Као и у случају крушевачке повеље, у Мађарском националном архиву се уз оригинал краљеве некудимске исправе чува и њен препис из 18–19. века. И овде преписивач није могао да протумачи за њега непознати топоним, па је у датуму оставио празно место, у коме је неко касније оловком дописао „Mudin“.

⁸⁸ А. Крстић, *Град Некудим и Некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 99–111; исти, *Некудим*, Лексикон градова и тргова, 185–186. Тамо су наведени извори и ранија литература.

⁸⁹ Брокијер, *Путовање*, 130.

⁹⁰ Током своје војне кампање у Србији у јесен 1389. године, краљ Жигмунд је 12. новембра *in terra Rassciae ... prope castrum Nicodem* издао једну даровницу крашовском жупану Стефану Корођију, а истог дана је наложио Босанском каптолу да уведе Корођија у посед добијених имања у Вуковској жупанији. Некудимске исправе краља Жигмунда сачуване су у препису у његовој повељи од 1. јануара 1406. године: DL 7530. Видети и: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I*, Budapest 1996, 375; idem, *A török-magyar háborúk első éve (1389–1392)*, Memoria rerum Sigismundi regis, Hadtörténelmi közlemények 111/3 (Budapest 1998) 558; P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)*, Budapest 2005, 62; П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 145; Крстић, *Град Некудим*, 100–101.

⁹¹ Крстић, *Град Некудим*, 102, 104, 109–110. О властима видети и: М. Динић, *Власти у време Деспотовине*, ЗФФ 10–1 (1968) 237–244; М. Ивановић, *Смедеревска и голуbacher власт у време владавине деспота Ђурђа Бранковића*, Наш траг (2010) 437–449.

Некудиму су у јануару 1444. године сасвим сигурно боравили и други вођи крсташког похода, пре свих деспот Ђурађ. Логично је претпоставити да је управо српски деспот довео хришћанску војску на коначиште код једног од својих дворова. Боравак крсташа у Некудиму до сада није био познат нашој историографији, иако се још од 19. века помиње у мађарској литератури, а сажетак краљеве исправе објављен је пре четири деценије. С друге стране, због тога што инострани историчари попут Отокара Секеља и Станислава Сроке нису знали ни за постојање насеља Некудим нити за његову улогу владарске резиденције, погрешно су топоним *Nicodin* идентификовали као Јагодину. Такву погрешну идентификацију преузео је и Џон Џеферсон, што је довело и до закључка да се крсташка војска повлачила према Београду Цариградским друмом, долином Велике Мораве.⁹²

Овде је прилика да се помене још један непримећени податак везан за Некудим и за деспота Стефана Лазаревића. Одавно се зна да је деспот Стефан у Некудиму 29. јануара 1412. године донео (или потврдио) рударски закон и статут Новог Брда.⁹³ Сада се са сигурношћу може тврдити да је у некудимском двору овај српски владар боравао и пред крај живота, 6. маја 1427. године. Тога дана деспот Стефан је издао привилегију општини и грађанима угарског града Мункача (Мукачева), који се налазио у његовом поседу вероватно од 1422. године. Том повељом српски деспот је по одобрењу краља Жигмунда становницима Мункача доделио право да одржавају годишњи сајам, који је почињао на празник Светих Козме и Дамјана (27. септембра) и трајао петнаест дана. Повеља је датована у складу са угарском дипломатичком праксом на следећи начин: *datum Nicodemia in festo beati Johannis ante portam latinam*.⁹⁴ Сасвим је јасно да се под овим деформисаним обликом крије име Некудима.⁹⁵

⁹² Székely, *Hunyadi*, 62; Sroka, *Itinerarium*, 162; Jefferson, *The Holy Wars*, 355.

⁹³ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 37; С. Ђирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 170–172, сматра, на основу аутобиографског увода и индикта 13 (који одговара 1390. години), да је законик могао настати 1390, а да је потврђен 1412. године.

⁹⁴ Кратак садржај ове исправе, као и наведено датовање саопштио је: J. Balajthy, *Munkács. Azaz: Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és statisztikai leírása*, Debreczen 1836, 170; мађарски регест повеље доноси и Андор Шаш, наводећи да је исправа издата у месту Nikodém, без образлагања где се оно налази: A. Sas, *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. A régi városi archivum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése*, Munkács 1927, 28, 29, 54, 128.

⁹⁵ Име Некудима се у угарским (Жигмундовим и Владислављевим) актима, као и у Брокијеровом путопису редовно наводи у искривљеном облику. Једини латински

Пут од Некудима до Београда Брокијер је превалио за дан и по,⁹⁶ а толико је требало и крсташким вођама десетак година касније. Већ 22. јануара 1444. године владар Пољске и Угарске поново издаје исправе у Београду.⁹⁷ То је три дана раније него што је било познато на основу претходно објављених краљевих аката.⁹⁸ Краљ Владислав I је и 26. јануара

помен Некудима који тачно преноси овај топоним потиче, сасвим разумљиво, из Дубровника. Мало веће је 17. октобра 1432. године одредило један судски колегиј у саставу Сладан Новаковић, конзул, и судије Тодор Илић и Сотко Утишеновић *in Necudim*, по тужби Николе де Форте (Николе Твртка Главића) и Николе Живолиновића против Милтоша, Милатовог брата: Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Minoris Consilii*, 5, fol. 224. Белешка о одређивању овог конзулата није објављена у: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997. В. и: М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 60; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 14 (1984) 54; Спремић, *Десном Бурађ*, 704–705.

⁹⁶ Брокијер, *Путовање*, 130.

⁹⁷ Краљ писмом насталом *in Nandoralba in festo beati Vincencii martiris* обавештава Чанадски каптол да је властелинства Рекаш и Сегехазу у Тамишкој жупанији, која су после изумирања њихових власника дошли у посед круне, дао у залог петорици влашких племића: Михаилу и Балашу, син Стојана од Чоме, Мусини и Шандору од Дамшуша/Денсуша и Николи Бизереију, и налаже каптолу да их уведе у државину заложенних имања. Краљево писмо је сачувано у препису, у извештају Чанадског каптола од 1. марта 1444, као и у повељи краља Матије Корвина од 1. децембра 1481. године: DL 59284, 59680; F. Pesty, L. Magina, A. Magina, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegyé és Temesvár város történetéhez II (1430–1470)*, Cluj-Napoca 2014, 123–124, 125–126, nos 105, 107; Sroka, *Itinerarium*, 162; Jefferson, *The Holy Wars*, 356.

⁹⁸ Краљ Владислав је 25. јануара 1444. *in castro nostro Nandoralbensi* издао повељу, којом је наградио заслуге племића Ладислава, сина Николе од Геренде, Хуњадијевог фамилијара, који је учествовао у бројним сукобима с Турцима, укључујући и текући краљев поход, током кога је „преко Рашке и Бугарске стигао до граница Романије“. Даровани племић и његова браћа добили су једну пустару поред Мориша у жупанији Торда: DL 13757; регест: Thallóczy–Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 144, no 207. Угарски владар је истог дана из Београда такође наложио каптолу у Ђулафехервару (Алба Јулији) да тројицу племића из породице Сакољи уведу у посед једног имања у Кикилској жупанији у Трансилванији: DL 80803; Kammerer, *Codex comitum Zichy IX*, 66–67; регест: Gündisch, *Urkundenbuch*, 127, nr. 2476; Калић, *Београд*, 119, 378, нап. 59; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 63.

Истог дана, 25. јануара 1444, краљ Владислав I је у Београду издао још две исправе, које до сада нису биле познате у нашој историографији. Првом од њих,

1444. године у Београду издао две исправе.⁹⁹ Крсташки вођи се у граду на ушћу Саве у Дунав нису задржали дуго, највише око недељу дана. Тако су Дубровчани у Ђурђевцу на левој обали Дрине, недалеко од Сребренице, већ 4. фебруара били обавештени да је деспот „прешао Саву на путу за Угарску“.¹⁰⁰ Боравак угарског краља, папског легата, српског деспота и ердељског војводе с војском у Београду бележи и више наративних извора.¹⁰¹ Међутим, једно кратко Хуњадијево писмо отвара питање где се војвода Трансилваније заправо налазио 22. јануара 1444. године. Наиме, дописом датованим *in Sibinio feria quarta proxima post festum beati Anthonii, anno Domini M^{mo} CCCC^o XL^{mo} quarto*, Хуњади обавештава Ђурђа од Сентјаноша да му шаље свог поверљивог човека Михаила Доција, чијим речима треба да верује.¹⁰² Уколико је ово писмо датовано према празнику Светог Антонија Великог који се слави 17. јануара, то би значило да је наредне среде, 22. јануара,¹⁰³ Јован Хуњади

краљ је наложио Трансилванском каптолу да уведе тројицу племића из породице Форо, Симона и Блажа од Белена и њиховог блиског сродника Јована Секеља, у посед два добијена села у дистрикту Барца у Фехерској жупанији у Ердељу. Краљево писмо сачувано је у трансумпту у акту Трансилванског каптола од 24. марта исте године, којим се извештава о спроведеном увођењу поменутих племића у посед добијених имања: DL 29252. Истог дана, такође *in castro nostro Nanndorlbensi*, по личном краљевом налогу настала је донациона повеља за Дионисија од Форнаша, фамилијара и стегоношу Јована Хуњадија. Имајући у виду његове заслуге још из времена краљева Жигмунда и Алберта, као и учешће у бројним бојевима које је Хуњади водио против Турака, укључујући и оне у актуелном краљевом походу, у којима је поменути Дионисије задобио две ране храбро носећи Хуњадијев барјак, краљ Владислав Јагелонац њему и његовој породици, као и потомству, дарује право да сваке године из краљевских рудника соли у Торданској жупанији узимају четири товара (*tumenos*) соли и да га продају коморама соли на читавом подручју краљевине: DL 30808; Sroka, *Itinerarium*, 162. Истог дана, једна повеља издата је у краљево име у Будиму: DF 250252.

⁹⁹ Угарски владар 26. јануара *in castro nostro Alba Nandor* налаже Ердељском каптолу да Андрију од Пештјена уведе у посед једног села у Хуњадској жупанији: DL 29477, каснији препис: DL 74081; Rusu, Pop, Drăgan, *Izvoare*, 118–119. Истог дана настао је у Београду још један краљев акт, који се у MNL, OL чува под сигнатуром DL 37087, али чији нам снимак није био доступан.

¹⁰⁰ Динић, *Грађа* II, 55; Спремић, *Десном Ђурађ*, 282–283; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 63.

¹⁰¹ Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, 464; Długosz, *Historie*, 690; Callimachus, *De rebus*, 496; Karajan, *Zehn Gedichte*, 37; Gazavât, 28; Imber, *The Crusade*, 67–68, 169.

¹⁰² DL 55269.

¹⁰³ Архивисти из Мађарског националног архива су поменуто писмо датовали према овом празнику Светог Антонија, дакле у 22. јануар 1444. године.

био у Сибињу у Трансилванији. Из тога би даље произишло да се он раније одвојио од главнине војске и прешао у Угарску пре него што су остале вође похода предвођене угарско-пољским владарем и српским деспотом стигле у Београд. Ипак, пошто поменути наративни извори наводе да је војвода био у Београду заједно с другим крсташим првацима, можда његово сибињско писмо ипак треба датовати другачије, према празнику Светог Антонија Падованског, који се слави 13. јуна. У том случају, Хуњади би ово писмо написао у Сибињу 17. јуна 1444. године.¹⁰⁴ Како год било, исцрпљена крсташка војска свечано је ушла у Будим пре 13. фебруара, од када владар Пољске и Угарске поново издаје исправе у својој угарској престоници.¹⁰⁵ Да је уз њега и даље био српски деспот

¹⁰⁴ На такво датовање посредно упућује и једно садржински и физички веома слично Хуњадијево писмо (које је, додуше, писао други писар), упућено 21. јуна 1444. чанадском поджупану из места Керц, тридесетак километара источно од Сибиња: DL 55293; Pesty, Magina, Magina, *Diplome*, 147, no 115. С друге стране, поменути Михаило Доци је 17. јуна био на скупштини племства Торонталске жупаније у Арачи код Бечеја, где је пред жупанијским дужносницима забранио отуђење поседа Вамхалом (код Новог Милошева): DL 55273; Pesty, Magina, Magina, *Diplome*, 146–147, no 114. Такође, треба поменути да је неколико угарских исправа насталих 16. и 17. јуна 1444. године, које су издавали краљ, поједини барони, жупаније и приватне личности датовано различито, према празницима Тела Христовог (падао је 11. јуна), Светог Варнаве (такође 11. јун) и Светог Вита (15. јун), али не и према празнику Св. Антонија Падованског: DL 44370, 92968, 202751, 55273, DF 241965. На жалост, није нам био приступачан рад: A. A. Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, Anuarul Institutului de istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” 27 (Iași 1990) 171–185, који би нам вероватно помогао у решавању овог проблема.

¹⁰⁵ Краљев налог Трансилванском каптолу да се Валентин од Хидвеђа и Тома од Чернатона уведу у посед једне пустаре у жупанији Фехер у Трансилванији: DL 29253, 29254. Војвода Хуњади у то време ипак није био с краљем у Будиму, већ у Темишвару, где је 14. фебруара издао налог својим службеницима да извесном Јовану Бекчу од Сантоа дају товар соли из соних комора у местима *Zeek* или *Dees*: DL 65058.

Бројни аутори наводе да је краљ Владислав био у Будиму већ 2. фебруара 1444. године. Међу њима Székely, *Hunyadi*, 62, позивајући се на дело V. Fraknói, *Cesarini Julián bibornok magyarországi pápai követ élete*, Budapest 1890, 39, и на коментар П. Иванића, издавача посланица Ивана Витеза од Средне: *Epistolarum Johannis de Zredna*, ed. Schwandtner, Scriptorum II, Vindobone 1746, 16. Фракнојева књига нам је недоступна, тако да не знамо на ком се извору заправо заснива та тврдња (исти податак се налази и у Чезаринијевој биографији објављеној у: V. Fraknói, *Egyháznagyok a magyar középkorból*, Budapest 1916, 31, али без критичког апарата). Међутим, у Иванићевој напмени на поменутом месту (на које се позива

показује повеља Дубровчанима, коју је Владислав I издао у Будиму 22. фебруара 1444. године, потврђујући повластице које је дубровачка општина раније уживала.¹⁰⁶ Тиме је „Дуга војна“ била окончана, али не и решеност младог Јагелонца и кардинала Јулијана Чезаринија да наставе војевање с Турцима. Међутим, наставак крсташког ратовања краља Владислава, које је несрећно окончано код Варне 10. новембра 1444. године, излази из оквира теме коју смо себи поставили овом приликом.

На крају, можемо да закључимо да угарска дипломатичка грађа из времена „Дуге војне“ садржи податке о већем броју насеља у Србији него што се то раније мислило, и да њена изворна вредност није сасвим занемарљива. Поред Београда, Ниша, Болвана, Пирота, Прокупља и Крушевца, показали смо да је угарски краљ Владислав I такође издавао повеље и у Жабару и код Некудима. Ове исправе, као и оне издате у другим местима (као што су Београд и Крушевац) које раније нису биле примећене, омогућавају да се прецизније одреде правци и време кретања крсташке војске кроз Србију, како у њеном напредовању у јесен и рану зиму 1443, тако и приликом повлачења у јануару 1444. године. Истовремено, настојали смо да отклонимо и неке непрецизности у историографији везане за поједине догађаје (битка код Ниша 3. новембра 1443), као и да укажемо на грешке у убикацији топонима у Србији, које се јављају махом у иностраној научној литератури (Санок, Јагодина место Некудим). Такође, разматрајући номенклатуру насеља коришћену у угарским изворима овог периода, покушали смо и да укажемо на то како су крсташки вођи видели и доживљавали српска урбана насеља кроз која су пролазили и која су не ретко разарали.

и Sroka, *Itinerarium*, 162), пише само да је поход трајао до средине фебруара или нешто краће. Да је краљ свечано ушао у Будим 2. фебруара 1444. наводе и: Setton, *The Papacy*, 77; Held, *Hunyadi's Long Campaign*, 17; Биелски, *Владислав III*, 25; Antioche, *La croisade*, 28–29; Jefferson, *The Holy Wars*, 356 (према Срокином итинереру).

¹⁰⁶ Деспот Ђурађ је поменут у овој привилегији међу 26 угарских духовних и световних барона, али навођење великодостојника у свечаним угарским владарским актима нужно не имплицира њихово присуство издавању исправе. Међутим, повеља је, поред краљевог, оверена печатима шеснаесторице званичника, међу којима су и деспотов велики печат, лево од краљевог, и печат ердељског војводе и северинског бана Јована Хуњадија: Радонић, *Дубровачка акта и повеље I–1*, 472–474; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 285; Максимовић, *Срби и „Дуга војна“*, 66.

Aleksandar Krstić

**SERBIAN CITIES AND MARKET PLACES
IN HUNGARIAN DOCUMENTARY SOURCES
FROM THE TIME OF THE “LONG CAMPAIGN” (1443–1444)**

Summary

This paper discusses the data on the cities, towns and market places at the territory of present day Serbia, which are preserved in the Hungarian documentary sources from the time of the “Long campaign” (1443–1444). Some of the cities were mentioned in the reports from the battlefield (like Belgrade and Niš), but the most of settlements were recorded as the places of issuing of charters and letters of King Wladislas I Jagiello, Voivode John Hunyadi and Cardinal Julian Cesarini (Belgrade, Bo/l/van, Niš, Piro, Prokuplje, Kruševac). Although many of these data has been used in historiography for a long time, there are also some which have not been known, and some toponyms are incorrectly identified. Thus it was not known that the king of Hungary issued charters in Nekudim near Smedrevska Palanka and Žabar near Topola in January 1444. Nekudim was one of the residencies of the Serbian despots, and Žabar was also mentioned as the market place in the first Ottoman census book (*defter*) of the Smeredevo sancak in 1476/1477. In some historiographical works concerning the “Long campaign” it was wrongly considered that the king’s charter from Nekudim was issued in Jagodina in the Morava valley. Also, the author expressed his doubts that the toponym Szanock, recorded as the place of publication of one Polish charter of King Wladislas, refers to the village Šavac (medieval Šavče) in the valley of the Velika Morava, either to the village Šanac on the Zapadna Morava next to Kruševac, or any other place in Serbia. It is more likely that the document was issued by the royal chancery in the city of Sanok in Poland. New data concerning the charters of King Wladislas I issued in or near Belgrade, Niš and Kruševac, and which have not been known in the Serbian historiography, are also presented. At the same time, the author tried to correct some inaccuracies in the earlier literature related to certain events (for example, the analyses of the sources shows that the Hunyadi’s battle with the Ottomans from November 3, 1443, was not fought near the village Aleksinac, but took place in the vicinity of the city of Niš). The new data from the Hungarian documentary sources makes it possible to determine more accurately the direction and time of movement of the Crusader army at certain road sections

in Serbia, both in its progression in the fall and early winter of 1443, and during its retreat in January 1444. This source material, though scarce, improves our knowledge of the Serbian cities, towns and market places in the late Middle Ages and of the network of medieval roads in the territory of Serbia. Also, considering the nomenclature of settlements used in the Hungarian sources of this period, the author tried to point out how the crusade leaders saw and perceived Serbian urban settlements through which they passed.

Keywords: Wladislas I (III) Jagiello, Đurađ Branković, John Hunyadi, Belgrade, Bovan, Niš, Pirot, Prokuplje, Kruševac, Nekudim, Žabare.

Чланак примљен: 29. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 08. 2016.

Кирилл Александрович КОЧЕГАРОВ

Институт славяноведения
Российской академии наук
Москва
Россия

К ИСТОРИИ РУССКО-УКРАИНСКО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XVIII В.: «ЗАБЫТАЯ» МИССИЯ В РОССИЮ КАПИТАНА АРСЕНИЯ ЛЕШЕВИЧА*

Абстракт: Статья посвящена неизвестным ранее аспектам контактов сербского офицерства с Россией в начале XVIII в. В 1703 г. состоялся визит в Россию сербского капитана А. Лешевича, предлагавшего царскому правительству участие сербских вооруженных формирований в войне против Османской империи. Приводятся неизвестные ранее факты, касающиеся приезда в Россию полковника П. Божича в 1708 г., испрашивавшего у царского правительства позволения на создание сербского полка на русско-турецкой границе.

Ключевые слова: русско-сербские отношения, П. Божич, А. Лешевич.

Вряд ли можно сказать, что история русско-сербских отношений в XVIII в. обойдена вниманием историков. Этой теме посвящено немало работ¹, в научный оборот введены значительные комплексы источников,

* Исследование выполнено при поддержке Российского гуманитарного научного фонда. Проект № 15-01-00229 «Русско-украинские отношения накануне измены гетмана И.С. Мазепы. 1704–1708 гг.»

¹ См., например: С. Богоявленский, *Из русско-сербских отношений при Петре Первом*, Вопросы истории, № 8–9 (1948) 19–41; *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Српска академија наука и уметности, Београд 1986, Научни скупови, књ. XXXII. Одељење историјских наука, књ. 8 (Далее – *Југословенске земље и Русија*); П. Рудјаков, *Сеоба Срба у Русију у 18. веку*, Београд 1995; И.И. Лещиловская, *Петр I и Балканы*, Вопросы истории, № 2 (2001) 46–57; *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века* : зборник радова са Међународног

главным образом материалы Посольского приказа, Коллегии иностранных дел, Сената и других учреждений, связанных с русско-греческими и русско-сербскими отношениями². Однако учитывая то, что немало сербских выходцев оказались на территории Гетманской Украины, документы по русско-сербским отношениям отложились и в малороссийских делах. Их изучение позволяет как сделать ряд важных дополнений к уже известным фактам, так и ввести в научный оборот совершенно неизвестную ранее информацию.

Связи России с сербами в конце XVII – начале XVIII в. развивались на фоне активного участия последних в войне с турками на стороне австрийских Габсбургов, массового переселения значительной их части на территорию Военной границы и последовавшей после этого напряженности в отношениях переселенцев и местной администрации. Все эти факторы обусловили поиск представителями сербских духовных и светских кругов поддержки России. Так, в частности, широко известным является случай сербского полковника Пантелеймона Божича. Он прибыл в Россию осенью 1704 г. с секретной миссией от имени сербов, живших под властью Габсбургов, с просьбой принять их в русское подданство. Божич заявил о готовности его соотечественников выставить многочисленную армию. Сам он попросился на царскую службу. В феврале 1708 г., на съезде сербских офицеров в монастыре Крушедол, было решено признать П. Божича представителем сербского народа в России³.

Карьера П. Божича в России в немалой степени была связана с украинскими землями. Так, в 1704 Мазепы, который 18 августа в лагере

научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003, Нови Сад 2005; А. Кирпиченок, *Сербские поселения на Украине в середине XVIII века*, Санкт-Петербург 2007; В.А. Артамонов, *Сербы и турецко-русская война 1710–1713 гг.* : (к 300-летию русско-сербского боевого содружества), Известия Самарского научного центра Российской академии наук, Т. 13, № 3 (2) (2011) 333–341 и др. См. также библиографию в указанных изданиях.

² С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик Српске краљевске академије LIII. Други разред 45 (Сарајево 1922); *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.* : Документы, Москва 1984; *Москва – Србија, Београд – Русија = Москва – Сербия, Белград – Россия* : документа и материјали = сборник документов и материалов, Т. 1, *Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век = Обществено-политические связи XVI–XVIII вв.*, Москва, Белград 2009.

³ О русско-сербских отношениях и выезде П. Божича см.: С. Богоявленский, *Из русско-сербских отношений*, 19–25; Р. Веселиновић, *Српско-руске везе крајем XVII и првих година XVIII столећа*, Југословенске земље, 30–36.

под Чудновым на Правобережной Украине выдал ему «проезжий лист»⁴. В мае 1709 г., уже после ухода Мазепы к шведам, живший в Нежине сербский офицер получил от нового гетмана И.И. Скоропадского универсал на владение городским двором и двумя окрестными селами. В 1710 г. «особый охранный “указ”» на владения (две деревни и мельница) выдал «сербскому полковнику» киевский губернатор Д.М. Голицын, который ссылался на царское повеление Божичу жить «в малороссийских городах». Обнародовавший эти факты А.М. Лазаревский не мог однозначно утверждать, каким образом сербский офицер оказался в Малороссии, лишь предполагая, что тот «вышел из Сербии в тревожное время Мазепиной измены и чем-то заслужил особою милость» царя Петра Великого. Сын Божича Иван в 1742 г. стал нежинским полковником⁵. Как следует из ряда известных историкам документов (письмо Ф.А. Головину от 1706 г. из валашского города Тарговиште и др.), после первого приезда П. Божич вскоре покинул Москву. Вместе с ним из России были отправлены для сербов церковные книги⁶. Как позднее вспоминал П. Божич, сербские священники за полученные книги «поминают царя Петра I на тайной службе». Вскоре, он, однако, вновь прибыл в пределы русского государства, чтобы теперь уже остаться здесь навсегда⁷.

Об этом втором приезде, обстоятельства которого были не совсем ясны, сообщается в письме руководителя посольских дел Г.И. Головкина И.С. Мазепе весной 1708 г. Сербский полковник прибыл в ставку царя в

⁴ Москва – Сербия, Белград – Россия, Т. 1, 366; Р. Веселиновић, *Српско-руске везе*, 30–31.

⁵ А.М. Лазаревский, *Описание старой Малороссии* : Материалы для истории заселения, землевладения и управления, Т. 2, *Полк Нежинский*, Киев 1893, 16–17. См. также родословие Божичей у В.Л. Модзалевского: В.Л. Модзалевский, *Малороссийский родословник*, Т. 1, А.–Д., Киев 1908, 60–62.

⁶ Р. Веселиновић, *Српско-руске везе*, 35–36; *Политические и культурные отношения*, 27–28. О книгах, посланных с П. Божичем, см. специальную заметку: А. Форишковић, *Руске књиге Пантелејмона Божића*, *Југословенске земље*, 51–53. Автор приводит любопытную запись 1706 г. в честь присылки книг, сохранившуюся на псалтыри одной из церквей г. Шид, с обязательством поминать на литургии «пресветлого» царя, пока существует подаренная им книга.

⁷ Р. Веселиновић, *Српско-руске везе*, 35–36. Р. Веселинович ссылается на письмо П. Божича Г.И. Головкину от 20 января 1709 г. из Нежина, оригинал которого из фонда «Греческих дел» РГАДА опубликован С. Дмитриевичем (С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 248). Перевод его также отложился в малороссийских делах. См.: РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 г. Д. 112. Л. 2–2 об.

Минске (в самом начале февраля), затем сопровождал монарха в Смоленск и Бешенковичи, где «видел царские очи» (то есть получил аудиенцию у Петра I), прося «дать ему место» на Украине «при границах для жития», где он мог бы организовать «сербский полк» на царской службе. Гетману было указано принять сербского офицера и поселить его в Малой России. «А о сербах, – говорилось далее, – что оной обещался полк получит, его царское величество отложит изволил до иного времени», по причине того, что подобный «нынешней случай» может дать повод для недовольства Османской империи⁸. Как видно, приехав в Россию повторно, Божич не просто желал поступить на службу к царю, а возглавить специально созданное сербское военное формирование, которое должно было охранять границы русского государства подобно тому, как сербы делали это на рубежах габсбургских и османских владений.

Согласно написанному уже в декабре 1708 г., после измены Мазепы, письму Божича руководителю русских посольских дел⁹, царское распоряжение вызвало нескрываемое раздражение украинского гетмана, который «не малим гневом разсверепевшы», заявил офицеру: «Для чого тебе не дано местце в Москве, но ко мне отслано?». Подобная реакция Мазепы вполне понятна: содержание сербского эмигранта должно было повлечь за собой не только материальные издержки, но и в определенном смысле являлось вторжением в неписанные прерогативы гетманской власти самостоятельно принимать и наделять земельными владениями или иными источниками дохода на украинских землях выходцев из иных стран, которые были таким образом обязаны своей карьерой и состоянием не царю, а гетману. Подобные примеры мы можем во множестве наблюдать во второй половине XVII в., когда, в частности, сербские выходцы даже занимали должности полковников или генеральной старшины¹⁰.

Скрепя сердце Мазепа пошел на определение временного содержания Божичу из доходов ратуши г. Нежина, однако сербский офицер не был до конца удовлетворен этим, о чем свидетельствует его попытка вновь добиться свидания с Головкиным в декабре 1708 г. Случай с Божичем стал, помимо прочего, также первым пробным шаром в царской политике, которая позднее сыграла заметную роль в размывании украинской автономии путем расселения в Малой России лояльных

⁸ Г.И. Головкин – И.С. Мазепе. 17 III 1708. – РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 г. Д. 2. Л. 65–65 об.

⁹ См. Приложение, док. № 2.

¹⁰ Ф.П. Шевченко, *Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.*, Питання історії та культури слов'ян, Ч. 1, Київ 1963, 70–76.

центральному правительству выходцев с Балкан, составлявших определенную опору его власти в регионе. Вышеприведенные сведения А.М. Лазаревского о пожаловании Божичу деревень в 1709 г., когда монополия гетманской власти на раздачу земель в Малой России исключительно представителям украинского общества оказалась заметно подорвана¹¹, показывают, что попытки сербского эмигранта улучшить свое материальное положение были успешными.

Как уже упоминалось, с П. Божичем традиционно связывается знаменательное для русско-сербских отношений начало интенсивных контактов с Россией светских представителей сербского общества – офицерства, ветеранов войны с Османской империей 1683–1699 г. в составе армии Габсбургов. Между тем первым таким посланником был сербский капитан А. Лешевич, побывавший в Москве почти на два года ранее Божича.

Посредником в данном контакте России с сербами и валашским господарем выступил гетман И.С. Мазепа. А. Лешевич приехал к последнему с рекомендациями, данными ему валашским стольником Константином Кантакузином по указу самого господаря Валахии Константина Брынковяну. Серб характеризовался как человек «рыцарский и во многих оказиях военных знатный». Гетман, в свою очередь, дал капитану рекомендательное письмо к руководителю русских посольских дел Ф.А. Головину, отметив, что Лешевич «яко сам православной восточной церкви сын» направляется «к православному нашему единому под солнцем пресветло сияющему монарху» подобно многим «иноземцам», которые «от многих стран <...> идут и притекают к великому государю нашему, ища себе тут защищения, прибежища и службы»¹².

Миссия А. Лешевича тесно связана с активным сотрудничеством с русским правительством, которое развернул в начале XVIII в. К. Брынковяну, один из первых кавалеров ордена Святого Андрея Первозванного. Заручившись поддержкой русских властей, господарь в 1702 г. собрал тайное совещание с участием бояр Михаила и Константина Кантакузино, иерусалимского патриарха Досифея для обсуждения проекта коалиции балканских народов против Османской империи. По результатам этой встречи в Москву выехал опытный валашский дипломат, чауш Давид Корбя, ставший постоянным представителем

¹¹ См. об этом, например: А.М. Лазаревский, *Семья Скоропадских. (1674–1758)*, Исторический вестник, Т. 2, № 8 (1880) 713–716.

¹² И.С. Мазепа – Ф.А. Головину. Батулин. 19 I 1703. – РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1703 г. Д. 5. Л. 8–9 об.

господаря в столице¹³. Прибыв в Москву в конце 1702 г. он подал русским властям обширный мемориал с просьбой о защите и покровительстве, заверениями в готовности балканских народов поучаствовать под главенством России в войне с Турцией ради освобождения Балкан, жалобами на принуждение православных под властью Габсбургов к унии и т.д. В мемориале, между прочим, упоминалось, что живущие под властью «цесаря» сербы присылали к валашскому господарю «некоторого пана, которой обершер в титуле» с просьбой помочь поискать поддержки в Москве для войны с турками и освобождения от власти Габсбургов¹⁴. Этим «обершером», то есть полковником, был по-видимому П. Божич, однако он по неизвестным причинам в Москву не поехал. Вместо него практически вслед за Корбей в русскую столицу прибыл А. Лешевич. У истоков его миссии, как это следует из показаний сербского капитана, стояли К. Брынковяну и его приближенные, в частности стольник К. Кантакузин. Именно к ним в первую очередь обратились сербы за советом, и именно господарь, по словам Лешевича, рекомендовал обратиться за поддержкой к православному царю. Кроме того, Брынковяну прямо посоветовал капитану, чтобы тот «о помощи промышлял с посланцом ево (то есть с Д. Корбей. – К.К.) обще»¹⁵.

Миссия Лешевича не зря была поддержана бухарестскими политиками. Она должна была наглядно продемонстрировать русскому правительству реальность изложенных в мемориале обещаний о готовности балканских народов участвовать в борьбе с Портой. В подтверждение этого тезиса Лешевич сообщил о тайных договоренностях сербов с Брынковяну о выставлении в помощь последнему десятитысячного войска.

Более значительное содействие капитан в тех же целях предлагал России, обещая, что в случае начала русско-турецкой войны сербы готовы выставить сорокатысячную армию, не требуя для нее какого-либо содержания. В более общем смысле Лешевич просил царя о приеме сербов в «милостивую оборону и подданство», что отражало их надежды на установление постоянных связей и покровительство со стороны российского двора, который должен был стать гарантом их прав в сношениях с Габсбургами и османами.

¹³ Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV– начало XIX в. : (Очерки внешнеполитической истории)*, Москва 2006, 267–269.

¹⁴ См. публикацию мемориала: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV–начале XVIII в. : Документы и материалы в трех томах*, Т. 3, 1673 – 1711, Москва 1970, 176–183.

¹⁵ См. Приложение, док. № 1.

Лешевич раскрыл и основные причины обращения сербского офицерства за помощью к России: после войны у габсбургской администрации отсутствовали средства на содержание сербских отрядов, в связи с чем прекратилась выплата жалованья. Кроме того, владения офицеров-дворян были обложены «великими поборами». Сам посланец, понимая отдаленность рисовавшихся им в Посольском приказе перспектив, пользуясь случаем просился на русскую службу, намереваясь перевезти в Россию свою семью¹⁶.

Лешевич, в отличие от Д. Корби, не имел каких-то официальных документов, подтверждавших его полномочия. Однако, думается, не только это стало причиной отсутствия какой-то реакции официальных царских властей на озвученные им предложения. В указанный момент Россия, втянутая в тяжелую и кровопролитную Северную войну, отнюдь не желала портить из-за сербов отношения с турками, ни тем более с Габсбургами. В случае с Портой Россия даже отказалась в 1708 г. пойти на предложение Божича и сформировать сербский полк на пограничных землях Украины, опасаясь, что это вызовет осложнения в русско-османских отношениях.

В дальнейшем в известных источниках отсутствуют какие-либо сведения о Лешевиче и его службе в России или возвращении в Сербию. Все это вкупе с официальным молчанием российского двора в ответ на миссию сербского капитана стало причиной того, что первое в истории обращение светских представителей сербского общества с просьбой о русском подданстве и военной службе оставалось неизвестным историкам более трехсот лет. В результате начало нового этапа в истории русско-сербских контактов, итогом которого стало возникновение сербских формирований на русской службе и сербских поселений в Новороссии в середине XVIII в., в историографии традиционно связывается с более удачливым в своей российской карьере П. Божичем. Последний, как было показано, действительно первым выдвинул идею формирования пограничного сербского полка уже в 1708 г. Что же касается его предшественника А. Лешевича, то забвению его визита отчасти поспособствовал и сам полковник. В своих разговорах в Москве Божич ссылаясь на миссию Д. Корби, но почему-то ничего не сказал о предыдущем визите своего земляка, хотя вряд ли не знал о нем. По сути же предложения, изложенные Божичем, представляли собой более краткий пересказ информации Лешевича¹⁷, который в своих донесениях русскому правительству был более конкретен, чем его последователь.

¹⁶ Там же.

¹⁷ См. последнюю публикацию «доношения» П. Божича: *Москва – Сербия. Белград – Россия*, Т. 1, 367–368.

Новые документы, связанные с миссией А. Лешевича и пребыванием П. Божича в Малой России, публикуются в приложении, как имеющие несомненный интерес для изучения русско-сербских связей в раннее Новое время. Публикация осуществлена согласно «Правилам издания исторических документов» (М., 1990).

Приложение

№ 1

1703 г. февраля 2. – Материалы допроса в Посольском приказе сербского капитана Арсения Лешевича

(Л. 10) И 1703 года февраля 2 дня на Москве в государственном Посольском приказе приезжей из Сербской земли Арсений Иванов сын Лешевич в роспросе сказал.

Родился де он в Сербской земле в городе Ужице¹⁸, отец ево Иван Лешевич жил в своем имении и маетностях шляхтичем. И во время прошедшей войны у турка с цесарем¹⁹ отец ево служил турецкому салтану. И как де цесар у турка взял Будин²⁰, и Белград²¹, и иные города (10 об.) и их Сербскую землю завоевал и они де, поддався цесарю, почали воевать против турков. И он де служил в цесарском войску против турка у конницы офицером девять лет, да шесть лет в чину капитанском, и как де у цесаря с турком учинился мир, и им служивым людем цесарского жалованья давать не почали, а учили с них и с маетностей их на цесаря имать великие поборы, и в вере греческой от римлян почало быть великое утеснение и ево де (л. 11) всею Сербскую землю, не терпя такого утеснения, послали для совету к мулянскому господарю, потому, что живет с ними блиско. И в делех им согласен просить помощи, чем бы они могли от такого тяжкого ига свободится и всчать войну с турком, потому что цесарцы с турком хотят жить в миру, а войны не хотят, а соберетца де их, сербов, на войну в готовности конницы и пехоты тысяч сорок или

¹⁸ Город на западе современной Сербии.

¹⁹ Речь идет о войне коалиции христианских держав с Османской империей 1683–1699 гг.

²⁰ Буда была взята австрийскими войсками в 1686 г.

²¹ Белград был взят австрийскими войсками в 1688 г.

болши, и мултянской де (л. 11 об.) господарь ему сказал, что в нынешнее время ему никакого им совету подать невозможно, а имеет де он, господар, крепкую надежду на великого государя российского. И для такого ж дела и посланца своего Давыда-чауша к Москве послал, и что б и он, Арсений, ехал к великому государю к Москве и о избавлении своем, и о помощи промышлял с посланцом ево обще. А кроме де той надежды во избавлении никакого нет. И он де по тому мултянского господаря совету к Москве приехал, (л. 12) и бьет челом ему великому государю от всей Сербской земли, чтоб великий государь их пожаловал, повелел их принять в свою милостивую оборону и подданство, а они де ему, великому государю служить ради. И воевать с турком готовы и без его великого государя жалованья на своем хлебе и коште, толко б дабы надежда в той войне на помощь великого государя, чтоб он великий государь их не оставил, а они де мултянскому господарю (л. 12 об.) обещалис, есть ли он будет их просить на помочь, то они войска своего десять тысяч соберут тотчас и пошлют к нему на помочь тайно, так, что не токмо турок, но и цесар, и венгрин не сведает. И ныне де он приехал к великому государю к Москве просить от него, великого государя, надежды и упования, изволит ли их, сербов, тем обнадежить и милость свою государскую к ним показать, что естли б когда (л. 13) у великого государя с турским салтаном учинилас война, примет ли их под свою оборону его царское величество ис-под ига цесарского, и надежно ль им то будет, что они в свое время такую его государскую милость получают и оборону ево от тех неприятелей, как от турка, так и от цесаря восприимут. И для такого великого дела послали ево всюю Сербскою землею тайно. И велели ему о том, кому належит, донести словесно, а писмянного прошения (л. 13 об.) с ним к великому государю о том они, сербы, с ним не послали, опасаяс многих неприятелей, чтоб им о том было неведомо, да и мултянской де господар никакова с ним писма ни х кому о том не послал. А наказал ему словесно в тех делех с посланцом своим быть согласну и восприят ответ, и с тем ответом велели ему приезжать в Сербскую землю немедленно. А есть ли им какой надежды всей Сербской земле в приня (л. 14) тие подданства за какими мерами в нынешнее время быть невозможно, то б объявить им надежду, в каково время впред то может ли учинится или нет. Чтоб они о том знали, и буде вскоре тому учинится нельзя, то б великий государь, ево, Арсенья, пожаловал, повелел ево принять в свою государеву службу в капитаны и отпустить ево на вышеписанное прошение с отповедью в Сербскую землю по жену ево, (л. 14 об.) а он взяв жену свою из Сербии, приедет к Москве немедленно.

А у цесаря де ныне с французом война²², и в той де войне цесарь француз у силен и войска ево побивает и города берет, а их де сербских войск на француза в помощь цесарь не берет. А хотят они, сербы, воевать толко одного турка.

(Л. 15) А цесарцы де, взяв у турка в Венгерской земле города болшие, разорили, а имянно: Канежу Великую²³, и Эгру Великую²⁴, и Печьвар²⁵, и Капушвар²⁶ для того, что цесарцом за нынешнею войною и за скудостью ратных людей держать им таких городов невозможно. А на них де, сербов, они, цесарцы, ненадежны.

А болши того ничего не ведает.

РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1703 г. Д. 5.

№ 2.

1708 г. декабря 14. – Письмо П. Божича Г.И. Головкину

(Л. 1.) Сиятелнейшему и превосходителнейшему високопочтенному господину Гаврилу Ивановичу Головкину, великому министру а моему всемилостивейшему господину от всевишного Бога мира, здравия а при благополучие и душевного спасения желаю сердечне.

В мимошедшом году бувши мне пред лицом вашего сиятельства в граде Витепску и тамо милостивое отеческое ко себе получих призрение за что всевишнего Бога десница воздаянием вечних благ вашему сиятельству да наградит.

Его царского пресветлого величества указом от вашего сиятельства обретох поважное писание до Мазепи, на тот час будучого гетманом, который не малим гневом разсверепевшы на мене так мовил: «Для чого тебе не дано местце в Москве, но ко мне отслано, а я оному мовил, же и ты сам государев слуга и должен еси исполнити указ». Потом он, Мазепа, повелел мне з ратушы нежинской дать препитание до повторного указа, и на том он препомнел²⁷ страх Божий и крестное целование и его царскому пресветлому величеству зменил.

²² Речь идет о Войне за испанское наследство 1701–1714 гг.

²³ Канижа – город в исторической области Банат, ныне в Сербии.

²⁴ Эгер, ныне город в Венгрии.

²⁵ Видимо, Печварад, город на юго-западе современной Венгрии.

²⁶ Капошвар, ныне город в Венгрии.

²⁷ Здесь в смысле «забыл».

Ныне рабско и смиренно упадаю до ног вашему сиятельству и молю крайнее твое благоутробие, яви ко мне твое миласердие, напишы писание до благородного князя и воеводы нежинского Феодора Михайловича²⁸, дабы он мне учинил вспоможение и отпустил мене до вашего сиятельства з своим указом. (л. 1 об.) О все тое вашего сиятельного господства покорственню молю, не остави мене чужда и отриновенна, яко странного инноземца, понеже по Бозе не имею иного прибежища и патрона кроме царского пресветлого величества и вашего господства всепокорне молю. По сим пребываю и пребивати желаю доживотне.

З Нежина декабря 14
Року 1708 *.

Вашего сиятельства всепокорный
раб
и унежоний слуга
Пантелемон Божич, полковник от Серб-
ския земли.

Подпись на конверте: (л. 3 об.) Благородному и високопочтенному господину, господину сиятельному графы **, кавалеру Белого орла²⁹ Гавриилу Ивановичу, моему всемилостивому господину покорство да вручится.

РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 г. Д. 112.

²⁸ Нежинский воевода, князь Ф.М. Кольцов-Мосальский.

* Фраза отчеркнута от верхней горизонтальной чертой с завитками по краям.

** Так в тексте. Должно быть «графу».

²⁹ Речь идет о польском ордене Белого орла.

Кирил Александрович Кочегаров

**ИЗ ИСТОРИЈЕ РУСКО-УКРАЈИНСКО-СРПСКИХ ОДНОСА
ПОЧЕТКОМ XVIII ВЕКА: „ЗАБОРАВЉЕНА“ МИСИЈА
КАПЕТАНА АРСЕНИЈА ЉЕШЕВИЋА У РУСИЈИ**

Резиме

Везе српских официра са Русијом на почетку XVIII века су доста добро познате и обрађене у литератури. После активног учешћа у рату са Турцима на страни аустријских Хабзбурга, њихови представници тражили су подршку Русије, како у случају избијања новог рата са Османском империјом, тако и у вези преселења и ступања у руску службу. У историографији се раније сматрало да је прва таква посета био долазак пуковника Пантелејмона Божића у Русију 1704. године. Допуњавајући познате чињенице о тој мисији, аутор износи досада непознате детаље његовог сусрета са царем Петром I и шефом руске дипломатије Г. И. Головкином из 1708. године, када је српски официр први пут предложио руским властима да оформе специјални српски пук на руско-турској граници. Руска влада није прихватила ту идеју, не желећи да заоштрава односе са Турском. Одлучили су да Божића пошаљу код украјинског хетмана И. С. Мазепеа, који је требао да му одреди издржавање из локалних прихода.

Потпуно непозната за историчаре остала је и једна епизода руско-српских веза с почетка XVIII века, везана за посету капетана Арсенија Љешевеића Русији 1703. године, који је царској влади предложио учешће српских наоружаних снага у рату против Османске империје. Његова мисија била је јасно повезана са плановима антитурске коалиције, створене на двору валашког господара Константина Бринковјана. А. Љешевеић је такође затражио да ступи у руску службу и да породицу пресели у Русију, али, ни одлука царске владе, ни даља судбина српског официра, није позната. У прилогу објављују се за историчаре досада непозната документа, која се тичу горепоменутих питања.

Кључне речи: руско-српски односи, П. Божић, А. Љешевеић.

Чланак примљен: 30. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 07. 2016.

Марина МАТИЋ*

Београд

БОРБА ЗА ДАЛМАТИНСКО-БОКЕЉСКУ ЕПИСКОПИЈУ У XVIII ВЕКУ**

Анстракт: У тексту се бавимо настојањима православних Срба Далмације и Боке да издејствују право на епископа за та подручја у XVIII веку, под млетачком влашћу. Манастир Савина био је важно упориште те борбе, као и верско-политички центар православних Срба у Боки XVIII века. Под његовим окриљем деловали су епископи Саватије и Стефан Љубибратић, као и предузимљиви савински настојатељи Леонтије Рајовић и Арсеније Милутиновић. Велика ризница необјављене млетачке архивске грађе из XVIII века, углавном похрањене у Архиву Херцег Новог и Архиву манастира Савина, омогућила нам је да многа питања о овој теми употпунимо, те отколонио извесне недоумице и нетачности.

Кључне речи: манастир Савина, XVIII век, Бока Которска, Далматинско-бокељска епископија, млетачка власт, јурисдикција.

Недефинисаност јурисдикционе ситуације на бокелском приморју и у његовом залеђу, изражена и пре Морејског рата (1683–1699),¹ додатно се компликује крајем XVII века млетачким освајањем територија које су до тада биле под турском влашћу (део Херцеговине, део далматинског

* maticmarina@yahoo.com

** Текст је обликован као оригинални научни рад и резултат је вишегодишњег истраживачког (геренског и архивског) проучавања на подручју Боке Которске (Херцег Новог). Синтетизован је из докторске дисертације насловљене „Манастир Савина у XVIII веку“, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду (15. децембра 2015).

¹ Овај рат називан је још *Бечким ратом*, *Великим турским ратом* или *Ратом Свете лиге*. Рат су водиле тадашње велике европске силе, обједињене у Свету лигу, против Турске. У овом рату Турска је знатно ослабљена, а мир је потписан у Сремским Карловцима 1699.

залеђа и северозападни део Боке Которске).² Манастир Савина налазио се управо на новоосвојеном млетачком подручју Боке, за које су јурисдикционо били заинтересовани, поред Католичке цркве, више православних епископија. Проблем се знатно компликује притиском *Конгрегације за пропаганду вере* (*Congregatio de Propaganda Fide*) и млетачком интересном политиком, те отпором потреби да се именује православни епископ за област Далмације и Боке. У таквој ситуацији, манастир Савина и северозападни део Боке, историјски везан за Херцеговину, постају важно верско-политичко упориште херцеговачком епископу Саватију, касније и Стефану Љубибратићу, у покушајима да се реши питање православног епископа за ово подручје.

По завршетку ратова и потписивању Карловачког мира (1699),³ касније и Пожаревачког (1718), питање верске јурисдикције над поменутиим територијама постаје још сложеније. Како ратне претње јењавају, тако и млетачка власт постаје све мање толерантна према православнима који јој више нису преко потребни у борбеним подухватима. Полемике о црквеним јурисдикцијама наставиће се скоро до пред крај млетачке владавине у Далмацији, а православни ће практично кроз читав XVIII век бити без српског епископа. У оваквом поретку ствари, манастир Савина имаће улогу центра и стуба за православно становништво Боке и шире. У расветљавању његове улоге у тадашњим геополитичким околностима, од неизмерне важности била нам је, до сада неистражена, млетачка грађа из више архива: *Архив Херцег Новог*; *Архив манастира Савина*; *Архив САНУ*, Заоставштина Јована Томића, *Archivio di Stato di Venezia*.

Херцег Нови, још по његовом освајању од стране Млечана (1687), и северозападни део Боке, иако историјски делови Херцеговине, постају природно, због исте политичке власти и географске условљености, све више везани за Далмацију. Проблем јурисдикције у Далмацији и Боки знатно је израженији одласком епископа Никодима Бусовића⁴ из

² Шире о млетачким освајањима на овом подручју: Г. Станојевић, *Далмација у доба Морејског рата 1684–1699*, Београд 1962.

³ Ђ. Миловић, *Одраси Карловачког мира на територијама Херцеговог и Рисна*, Историјски записи (надаље ИЗ) 1–2 (1957) 247.

⁴ Никодим Бусовић постао је епископ далматински 24. јуна 1693. Хиротонисао га је у Млечима филаделфијски архиепископ Мелентије Типалди (Н. Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV–XIX века*, Задар 1899, 118). Сматра се да је тада примио унију, мада изгледа под доста нејасним околностима и канонским недоследностима. Патријарх српски Арсеније III признао му је епископску хиротонију 1696, уз одрицање од уније (С. Вуковић,

Далмације на Свету гору почетком XVIII века.⁵ Иако су далматински бискупи тврдили, да је Бусовић продао епископску титулу херцеговачком владици Саватију Љубибратићу за стотину дуката, реалност је била другачија.⁶ Од 1708. године владика Саватије, који обитава у Херцег Новом од млетачког освајања,⁷ подузима интензивније активности како би издејствовао званичну надлежност од млетачких власти за подручја Далмације и Боке. Уверавао је млетачке власти да је на српском Сабору у Крушедолу, исте године, изабран за епископа далматинског наместо Бусовића. Тиме су му припали право и дужност да обилази цркве и народ православне вероисповести и обавља сваку верску дужност која му буде поверена на тим подручјима.⁸ Управо у овом периоду јавља се и промена у Саватијевој титулацији, те уз титулу херцеговачког митрополита постепено придодаје и звање епископа приморског или далматинског.⁹

Млечани су толерисали улогу епископа Саватија на локализованом подручју Херцег Новог и Рисна, али његово присуство на подручју целе Далмације није им било по вољи. Ратна дејства била су окончана, те

Никодим Бусовић, Српски биографски речник 1 (А–Б), Нови Сад 2004, 905–906). Његова јурисдикција на подручју Далмације није одговарала далматинским католичким бискупима, који су се од 1702. синхронизовано обрушили на њега, оптужујући га за „тешке злоупотребе и „лажно унијаћење“ пред *Конгрегацијом за пропаганду вере* (М. Воговић, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji*, Zagreb 1982, 50). Бусовић је тада био принуђен да оде на Свету гору, а у Далмацију се враћа око 1707 (С. Вуковић, нав. дело, 905–906).

⁵ М. Јачов, *Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској*, Споменик 122 (1981) 70.

⁶ Н. Милаш, нав. дело, 110, 126.

⁷ М. Јачов, нав. дело, 71; Н. Милаш, нав. дело, 238.

⁸ М. Јачов, нав. дело, 71. О томе сведочи и писмо самог митрополита Стефана (Метохијца), сремског митрополита и администратора Крушедолске митрополије, од 13. августа 1708. године, упућено из Крушедола, у којем обавештава провидура Вендрамина да је Сабор свих митрополита одлучио да Саватије преузме бригу над православном паством у Далмацији, после одласка епископа Бусовића. Митрополит Стефан тражи покровитељство и подршку млетачке власти за епископа Саватија, како би несметано могао да обавља своју епископску дужност на тим просторима [АСАНУ (Архив Српске академије наука и уметности)], *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711/XXII–е/8). Истинитост оваквих Саватијевих ингеренција није потврђена, неки их наводе и као нетачне [М. Шоргић, *Саватије Љубибратић*, Српски биографски речник 5 (Кв–Мао), Нови Сад 2011, 702–703].

⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, бр. 1306, 335; Љ. Стојановић, нав. дело II, Београд 1903, бр. 2114, 5.

више нису морали да имају много обзира према поданицима друге вероисповести. Да су Саватија и до тада толерисали и потпомагали само ради стабилности своје власти и могућности да у случају новог рата опет затраже његову подршку, јасно предочава и провидур Данјел Долфин.¹⁰ Млечане је нарочито бринуло то што је српски Сабор, на чијем је челу избегли пећки патријарх Арсеније III,¹¹ подређен царској власти (Хабзбуршкој монархији) и истовремено независан од васељенског патријарха.¹² Сматрали су да тај српски Сабор нема своју јурисдикцију, већ је под царевом. Стога епископи које он бира не могу да спроводе своју мисију под влашћу другог владара, слободног и независног.¹³ У прилог оваквом ставу иду и декрети од 22. јануара 1694. године и 19. маја 1696. године, којима је Сенат прогласио да нове области потпале под власт Републике не могу бити посећиване од страних епископа, нити се те области могу потчињавати некој другој управи мимо млетачких државних власти и католичких бискупа надлежних за те просторе.¹⁴

Узевши све ово у обзир, Сенат није био рад да одобри епископу Саватију јурисдикцију и редовне визитације у Далмацији. Извесно је да су таквом ставу допринели и далматински бискупи, који никако нису могли да поднесу присуство православних епископа на „својој територији“, у чему су потпору налазили и у начелима Католичке цркве усвојеним на саборима.¹⁵ Посебну важност у том смислу имао је IV Латерански сабор (1215) и његов канон IX, на који се позивају сви католички бискупи (на свим територијама) када се противе оснивању нових и опстанку старих православних епархија.¹⁶ То потврђује и чињеница да се поводом Саватијеве молбе за одобрење визитација у Далмацији (1710. године) умешао и задарски надбискуп Виктор Приули. Он је тражио да га Сенат саслуша у

¹⁰ Н. Милаш, нав. дело, 238.

¹¹ Требало би имати у виду да Арсеније III умире 1706, те Саборима након тога председавају епископи, те митрополити (најближи Арсенијеви сарадници били су епископи Стефан Метохијац и Исаија Ђаковић), јер везе са Пећком патријаршијом и њен примат нису укинута. Године 1708. основана је и Крушедолска митрополија на челу са Исаијом Ђаковићем (С. Вуковић, *Исаија Ђаковић*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 203–207.

¹² М. Јачов, нав. дело, 71.

¹³ Исто, 71.

¹⁴ Исто, 72.

¹⁵ М. Bogović, нав. дело, 117–118.

¹⁶ Њега у свом *Извештају против православних Срба у Далмацији* (1726) наводи и задарски надбискуп Вићентије Змајевић (Н. Милаш, нав. дело, 199).

вези са питањем да ли постоје довољни разлози за позитиван одговор на наведену молбу.¹⁷ Приулијева ревност и деловање одобравани су и хваљени од стране млетачке власти, што потврђује и писмо Изепа Цуката упућено генералном провидуру 18. јуна 1711. године. Истовремено са похвалама упућеним Приулију, у писму се истиче да је непримерен захтев православног владике Саватија да добије јурисдикцију у овој области и уђе на то подручје.¹⁸ Како изгледа, епископ Саватије је у више наврата покушавао да добије званична овлашћења Сената да може да визитира православне цркве у Далмацији после одласка епископа Бусовића. У том правцу радио је одмах по свом наводном именовању за епископа далматинског, 1708. године, од стране митрополита Стефана (Метохијца) и по одобрењу пећког патријарха (Калиника I).¹⁹ Епископ Саватије је, како каже у свом писму, приложио Сенату и повељу којом је постављен за епископа далматинског наместо Бусовића.²⁰ Иако до сада та повеља није нађена, у прилог могућности да су ови наводи тачни иде помињани документ који су издали правни саветници 15. септембра 1710. године. Ту се јасно предочавају управо ови исти подаци о Саватијевом постављењу, које саветници нису доводили у питање.²¹ Стога је логично претпоставити, уз примерену задршку због одсуства оригиналног извора, да су они дотичну повељу о постављењу имали на увид, као што и сам Саватије наводи.

Епископ Саватије није добио позитиван одговор за визитацију Далмације. Ипак, постоје извесни докази да је и без одобрења власти визитирао српске цркве у Далмацији и то можда чак у више наврата. Један документ генералног провидура Изепа Цуката од 3. новембра 1707, који говори о штети коју православни епископи и калуђери наносе католицима, јасно наводи: „... Догодиле су се извесне посете на територији која је под млетачком влашћу, без претходног обавештења и добијања дозволе од

¹⁷ М. Јачов, нав. дело, 72.

¹⁸ АСАНУ, *Заоставитина Јована Томића*, бр. 8711/VIII–f/41 („Comendabile è la singolare pietà et il fervore del zelo con che assiste e dirige li Cattolici di quelle Diocesi Mon. Arcivescovo Priuli, ma quanto impropria si tende la pretesa del Vescovo del Rito Greco Savatia d’essercitar atti di giurisdizione nella Diocesi stessa, e introdursi nel Paese, sarà altrettanto ben impiegata la vostra non mai intermessa avvertenza ai suoi passi, et andamenti”).

¹⁹ АСАНУ, исто, бр. 8711/XXII–e/6 („Seguita la renuncia si Mons. Nico Dimov Bussovich che esercitava l’amministratore spirituale del Rito Greco in cotesti Conventi e giunte le Patenti del nostro Patriarca con le quali ingiunge alla mia debolezza la cura pastorale delli medesimi in luogo del preacennato renunciato...“).

²⁰ АСАНУ, исто, бр. 8711/XXII–e/6.

²¹ М. Јачов, нав. дело, 71.

стране непосредних представника власти.“²² Нешто касније Саватије је изгледа имао усмено одобрење провидура Вендрамина (1708–1711) који је 1708. године заменио непопустљивог Јустина Риву. То потврђује изјава задарског надбискупа Вићентија Змајевића, у писму од 26. августа 1719. године. Саватије је узалудно покушавао да под различитим провидурима добије одобрење да визитира Далмацију, каже Змајевић, и напослетку је успео да од провидура Вендрамина добије овлашно усмено одобрење, али само за једну посету.²³ Доказ да је Саватије визитирао Далмацију налазимо и у писму провидура Моћенига.²⁴

Иако је искористио ову прилику и посетио Далмацију, прикупивши уобичајене прилоге, те поставивши и сменивши свештенике у неким парохјама, Саватије није престао да тражи и званични дукал о својој јурисдикцији над тим подручјем.²⁵ У више наврата је током 1710/11. године подносио молбе званичницима да му се одобре такве ингеренције.²⁶ Можда би у неким другачијим околностима део ингеренција и успео да озваничи код млетачких власти, али се од пролећа 1711. године нови фактор појавио на граници Далмације: наговештај избијања устанка херцеговачких и црногорских племена против Турске, уз велику могућност да се борбе прелију преко границе и на просторе Републике.²⁷ Млетачка власт није била рада, поготову у таквим околностима, да направи тако крупан корак и једном православном епископу одобри превелика овлашћења.

Након смрти владике Саватија,²⁸ бригу о пастви на овим подручјима постепено преузима његов нећак Стефан Љубибратић. Околности у којима је деловао биле су још компликованије и теже, те у датим приликама није могао коначно да се избори за право на српског епископа у Далмацији. Иако се чинило да му је стриц Саватије у доброј мери

²² АСАНУ, нав. дело, бр. 8711/VIII-f/29 („... nonchè di alcune visite nel Dominio nostro senza notitia e permissione di cotesta Primaria Rappresentanza...”).

²³ Н. Милаш, нав. дело, 110.

²⁴ Исто, 118.

²⁵ М. Bogović, нав. дело, 56–60.

²⁶ М. Јачов, нав. дело, 70–72; АСАНУ, нав. дело, бр. 8711/VIII-f/41.

²⁷ У питању је био Руско-турски рат из 1710. године, када руски цар Петар Велики упућује своје емисаре на Балкан са задатком да изазову шири устанак на Балкану, како би Русији био олакшан рат, а у Турској изазван што већи метеж [Ј. Томић, *Турски поход на Црну Гору 1712. год*, Глас СКА 96 (1920) 161].

²⁸ Владика Саватије умро је 23. априла 1716. и сахрањен је у манастиру Савина [В. Песторић, *Попис књижног фонда православних цркава на подручју Општине Херцег-Нови*, Бока 25 (2005) бр. 306, 282].

трасирао пут, показао начин деловања, начинио од њега образованог и способног наследника, припремио га за све недаће које га очекују, време и околности нису му ишли на руку. Недуго након Стефановог устоличења за епископа далматинског, почетком 1719,²⁹ од стране патријарха Мојсија Рајовића,³⁰ започела је хајка за његово одстрањење из Боке и Далмације.

Сенат је на седници 25. јануара 1720. године већином гласова донео одлуку да епископ Стефан мора да буде протеран из Далмације.³¹ У одлуци је изричито наглашено провидуру Моћенигу да повуче сваки документ који је евентуално издао Љубибратићу, како се никада не би помислило да је српски патријарх имао и најмању јурисдикцију у Далмацији.³² Након тога уследила су још два указа о његовом прогонству, 18. априла и 5. септембра 1720. године.³³ Провидур Моћениго није поступио по траженој одлуци, већ је на све начине настојао да се избори да Стефан Љубибратић остане на својој функцији. Под Моћениговим утицајем, али и жељом да истина изађе на видело, бројни католички световни и црквени великодостојници доставили су 1. августа 1720. године писмо Сенату, бранећи Стефана од непримерених напада.³⁴ Одмах затим Моћениго упућује Стефана и у Венецију не би ли директно, својом појавом, личношћу, елоквенцијом, поштењем и исправношћу, успео да пред Сенатом одбрани своја права и одагна непоштене и тенденциозне нападе Вићентија Змајевића и других бискупа. Средином октобра 1720. године Стефан стиже у Венецију. Ипак, није био примљен директно пред Сенат, већ је у Сенату разматран само његов писмени извештај.³⁵ Коначна

²⁹ Нешто пре Стефановог устоличења, 18. марта 1718, Новљани су предочили молбу дужду, преко делегације од четворице угледних људи, у којој се, поред осталог, као најважније истиче потреба постављења српског епископа. У тој молби се тражи: „... Слобода наших цркава и бискупа и свега реда црковнога, да буде унапред потврђено и допуштено како је и од пре, да не допусти Ваша Ведрина да се што изнова супротно од тога не постави, највише за владику који ће бити од нашега српскога рода и закона.“ (АН РУМА, књ. 11, 75–76; Д. Радојичић, *Крајина новска у судару светова*, Београд 1994, 35).

³⁰ Н. Милаш, нав. дело, 115–116.

³¹ Исто, 114.

³² Исто, 114–115. Стефан је 14. јула 1718. успео да издејствује у задњи час, преко провидура Моћенига, дукал потврђен од Сената. Њиме је православним Србима из околине Херцег Новог дата слобода вероисповести и још неке повластице [Г. Петрановић, *Србске старине*, Србско-далматинскиј магазинъ за годину 1864 (надаље СДМ) (1864) 149–150].

³³ Н. Милаш, нав. дело, 131.

³⁴ Исто, 156–157.

³⁵ М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984, 30–32.

одлука била је још једна потврда претходних, саопштена крајем 1721. године.³⁶ Да би ипак ублажио своје ставове и предупредио евентуалне немире, јер су Срби из Херцег Новог нешто пре тога (21. септембра 1721. године) послали захтев провидуру Диеду тражећи по сваку цену да им врате епископа, Сенат 11. априла 1722. године издаје декрет по коме се далматинским Србима даје могућност да предложи четири кандидата од којих ће један бити изабран за епископа.³⁷ На то је вероватно утицала и сугестија херцегновског провидура од 25. септембра 1721. године (дакле само четири дана после одлучног захтева православних да им врате епископа) упућена Сенату: „... Уз посредовање једног поштованог, захвалног и прихваћеног вође, било би лакше народу наметнути умереност, утврдити и открити злоупотребе. Верујем да би они били задовољни да им буде дозвољен прелат грчке вере, будући да за њим толико жуде и чезну. Уколико у Провинцији нема епископа, они који имају аспирације да буду свештеници прелазе у отоманске и царске крајеве да се заређују и примају упутства религиозног карактера. Поред новца који се тим епископима тамо нуди, они бивају потчињени страном власти...“.³⁸ У то време и црногорски главари дижу глас и шаљу представку млетачким властима против верске пресије католичких бискупа према Црној Гори. У наведеном писму они се осврћу, „зловолни и зачуђени“, и на поступање према Стефану Љубибратићу, кога Млечани већ дуго држе у Венецији не дајући му „достојну стиму и не чинећи како је право и Господу Богу угодно, јер је он прави епископ и право посвећен на епископство како Бог заповеда...“.³⁹ Следеће године, 20. априла 1723, поновљено је одобрење Сената да се свештеници пријаве за епископску кандидатуру.⁴⁰ Треба нагласити да је приликом издавања ових декрета постојала клаузула да

³⁶ М. Јачов, нав. дело, 36.

³⁷ Исто, 36.

³⁸ ASV (Archivio di Stato di Venezia) SDRE (*Senato – Deliberazion Roma Expulsis*), fil. 31, fnc. (“Con questo riguardo e con questo assieme, ch’avendovi un Capo di credito, gratto, et accetto a Popoli sarà agevole col lui mezzo d’imprimerle la conveniente moderatione, riconoscer, e svelar gli abusi, io crederei consentaneo che venga loro assentito il Prelato di Rito Greco, già ch’anco tanto lo bramano, e lo sospirano. Ch’in mancanza dall’ordinario in Prov.a; quelli, che aspirano al Sacerdotio, passano nei Paesi Ottomani ò Cesarei, per ricevere gli ordini e l’impressione del sacro carattere, et oltr’il dannaro ch’offeriscono a quei Vescovi, si fanno in certo modo loro dipendenti...”).

³⁹ Г. Станојевић, *Једна представка црногорских главара млетачком Сенату из 1722. године*, ИЗ 1 (1963) 144.

⁴⁰ Н. Милаш, нав. дело, 185–186.

нови епископ треба да буде пастир народа у подручјима која припадају јурисдикцији пећког патријарха. То би значило да се одобрење односи само на делове Боке, а не и на целу Далмацију.⁴¹ Иако је Моћениго свесрдно али безуспешно, сада као дужд, покушавао да молбу са кандидатима далматинских Срба представи Сенату, било је јасно да је Сенат ту одлуку донео само да би Србе држао у нади и покорности. Млетачка власт није ни помишљала да донесену одлуку спроведе у дело. Нешто касније, 7. септембра 1723. године, дужд је под притиском Стефану дефинитивно забранио да врши своју епископску дужност. Његово присуство у Далмацији још увек је, како-тако, толерисано.⁴² Али, било је очигледно да се питање епископа неће решити повољно за Србе у Далмацији и Боки.

Епископ Стефан Љубибратић је још неко време, иако није био у могућности да јавно обавља своју дужност, остао на територији Млетачке републике. О томе нам сведоче неки документи из Архива Херцег Новог и Архива манастира Савина. Тако се његово име помиње у потврди од 26. марта 1723. године у вези са заоставштином Герасима Рупића.⁴³ Током 1725. срећемо га у више спорова на територији Херцег Новог. Помиње се у вези са судским позивом Јовану Бакинију који је требало да од њега откупи залог од два пара златних минђуша.⁴⁴ Августа 1725. епископ Стефан је био позван од провидура, преко преводиоца Пјера Фонтане, да дође у Рисан неким послом.⁴⁵ Владика Стефан није могао да удовољи провидуровом позиву, јер је морао да иде на Збор поглавара на Топлој, „ради општег интереса и мира“.⁴⁶ Затим се помиње исте 1725. године, током септембра и октобра, у вези са наплатом дуга од Ђорђа Кајића из Херцег Новог. Владика Стефан управо септембра 1725. године именује Јова Лупешковића за свог опуномоћеника у поступку наплате реченог дуга.⁴⁷ Овај спор предат је у руке Добрих људи⁴⁸ 11. октобра 1725. године,

⁴¹ М. Bogović, нав. дело, 67.

⁴² М. Јачов, *Венеција и Срби*, 37.

⁴³ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, 27.

⁴⁴ АН (Архив Херцег Новог) РУМА [*Политичко управни млетачки архив* (1689–1797)] f. 77, 98 (1).

⁴⁵ АН РУМА, f. 330, 20 (1).

⁴⁶ АН РУМА, f. 330, 20 (1).

⁴⁷ АН РУМА, f. 83, 13 (1).

⁴⁸ Институција Суда добрих људи подразумевала је примену обичајног права на грађанске спорове првог степена. Такве ингеренције добијене су за Крајину новску млетачким дукалом од 14. јула 1718. Судови добрих људи нису имали право доношења одлука у апелационом поступку, нити суђења у кривичним

а дан касније изречена је и пресуда.⁴⁹ Истраживањем у млетачком архиву у Херцег Новом установљено је да је управо спор са Ђорђем Кајићем последњи у коме је владика Стефан Љубибратић директно учествовао. Али, као што смо предочили, у септембру 1725. године ипак узима пуномоћника, јер се очигледно спремао да под притиском напусти Херцег Нови и Далмацију. Иако се спорадично и касније помиње његово име у неким парничним документима, то су углавном обнове и жалбе на раније спорове, а њима се бавио Стефанов пуномоћник Лупешковић.⁵⁰ Епископа Стефана Љубибратића нема више директно ни у једном новом парничном случају, јер он, по свој прилици, у јесен 1725. године одлази из Херцег Новог и Далмације.⁵¹ На то упућује и млетачки документ којим је Стефану одобрен пасош, октобра 1725, и којим му се обезбеђује несметани пролазак са још петорицом монаха приликом трајног исељења.⁵² Он је прво требало да оде у Пећ, код патријарха у отоманској држави, а касније у Београд. Такође и писмо цетињског владике Данила грофу Головкину, од 22. новембра 1725. године, говори у прилог томе да је Стефан свакако био у фази одласка, можда у неком тренутку намеран да оде и у Русију. Данило у писму препоручује Стефана да му у Русији пружи дужну пажњу, јер је много страдао.⁵³

У нади да ће без њега притисак на православне можда бити мањи, Стефан напушта Далмацију. Чим је он отишао, српски патријарх је покушао, преко свог егзарха Јосифа, да изврши канонску визитацију далматинским Србима. Том приликом је планирао да посети которску и будванску дијацезу.⁵⁴ Зна се поуздано да је фебруара 1726. године стигао

споровима. Ипак, у пракси, институције млетачких власти преносиле су, током времена, и ове ингеренције на Судове добрих људи. Вероватно је тих ситних кривично-правних спорова било много, а и није било већег интереса млетачких власти да се меша у такве спорове домаћег становништва. Народу је такође било прихватљивије властито обичајно право, него казне венецијанских закона (Д. Радојичић, нав. дело, 199–213; Ђ. Д. Миловић, *Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комуниади топаљској (млетачки период)*, Цетиње 1959).

⁴⁹ АН РУМА, f. 83, 15 (1), 19 (5), 99 (15), 108.

⁵⁰ АН РУМА, f. 83, 74 (2), 99 (15), 108, f. 100, 35 (1), 103, 171 (1), 245 (1).

⁵¹ Неки аутори сматрају да се то догодило нешто касније, почетком 1726. године (М. Јачов, *Венеција и Срби*, 38).

⁵² АН РУМА, f. 78, 33.

⁵³ Р. В. Петровић, *Односи Русије са Црном Гором у XVIII веку*, Београд 1998, 20.

⁵⁴ М. Јачов, нав. дело, 38–39.

до Подгорице, намеран да се спусти у приморје.⁵⁵ До тога није дошло због интервенције надбискупа Змајевића.⁵⁶

Коначним уклањањем владике Стефана Љубибратића постало је јасно да православним Србима у Далмацији и Боки неће бити дозвољен епископ њихове вероисповести. Иако се Стефан и после одласка надао да ће можда ипак успети да се након извесног времена врати у своју Далмацију, на шта указује и писмо послато преводиоцу Пјеру Фонтани у Херцег Нови 24. маја 1726. године, то се није догодило.⁵⁷ Његова писмена изјава од 18. фебруара 1729. године јасно предочава да је и сам био помирен са тим да, због прогона православних, мора да остави своју Далматинску епархију и пређе у Хабзбуршку монархију.⁵⁸ Тамо је и умро 1737. године као епископ костајнички, остављајући у аманет да се у манастир Савина врате епитрахил и наруквице, које је понео из манастира када је напуштао Далмацију, и да се за његову душу и вечни помен поклоне манастиру два фелона и два стихара од свиле.⁵⁹

Након одласка епископа Стефана Љубибратића из Боке и Далмације, православни задуго остају без српског епископа. У таквој изнудици, манастири са својим архимандритима и игуманима преузимају улогу у организовању живота православних под млетачком влашћу, али и настављају свим снагама борбу за добијање епископа.⁶⁰ У Далмацији су стожерну улогу имали манастири Крупа, Крка и Драговић, док је у Боки Савина преузела ту улогу, предвођена енергичним архимандритом Леонтијем Аврамовићем (Рајовићем) и игуманом Арсенијем Милутиновићем (Аврамовићем).

⁵⁵ Црна Гора – Извештаји млетачких провидура 1687-1735, прир. Д. К. Вукчевић, Подгорица 1998, 151.

⁵⁶ М. Јачов, нав. дело, 38–39.

⁵⁷ П. Д. Шеровић, *Неколико ријечи о имену вароши Херцегновога*, ИЗ 1 (1948) 369–370.

⁵⁸ И. Руварац, *Старине*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1889 (надаље ШПЕБДС) (1889) 37–39.

⁵⁹ Д. Руварац, *Тестамент Стефана Љубибратића, владике Костајничког*, Српски Сион 10 (1905) 276.

⁶⁰ Сличан значај и функцију имали су архимандрити и игумани манастира под турском влашћу, након укидања Пећке патријаршије 1766, када тамошњи манастири опстају захваљујући њиховом ангажовању у прикупљању лемозина и улагањима у обнове [Н. Макуљевић, *Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском*, Милешевски записи 3 (1998) 119–120].

После нереализованог декрета млетачког дужда од 11. августа 1722. године, којим је дозвољено да се изабере православни епископ од четири понуђена кандидата, православни Далмације и Боке настављају да траже своја права од Сената. Да би спречио непрекидне тензије, проузроковане тим потраживањима и настојањима Римске курије и латинских бискупа да их оспоре, Сенат одлучује да забрани слање молби које имају за циљ именовање епископа источног обреда у Далмацији.⁶¹ Тиме се ствар није смирила, већ су се комешања продубила, те генерални провидур Себастијан Вендрамин (1729–1732) дозвољава Симеону Кончаревићу, кога је још 1720. рукоположио за бенковачког пароха епископ Стефан Љубибратић, да 16. јуна 1731. сазове Скупштину свештеника у Бенковцу.⁶² На Скупштини је било двадесет два црквена заступника. Од двојице присутних јеромонаха из Боке, један је био савински архимандрит Леонтије Аврамовић. И поред залагања провидура Вендрамина код млетачких власти, у писму од 25. јула 1731, да се православнима дозволи избор епископа како би се очувао мир и стало на пут нередима и лошим обичајима неупућеног народа, Сенат није позитивно одговорио.⁶³ Декретом од 16. јануара 1732, молбе православних су одбијене.⁶⁴ Пошто су визитације католичких бискупа у православним храмовима настављане, са поновним одобрењем провидура Долфина од 15. септембра 1735, заоштравају се и сукоби. Већ 23. септембра 1735. православни подносе нову молбу Сенату да им се одобри за епископа савински игуман Леонтије Аврамовић. Иако провидур Долфин и латински бискупи нису нимало подржавали такву одлуку, наглашавајући Аврамовићеве везе са Русијом,⁶⁵ 28. јула 1736. Сенат одлучује да прихвати молбу православних Далмације и да потврди Леонтија Аврамовића за епископа Далмације и Боке.⁶⁶ Сматра се да је на овакву одлуку Сената утицала и тадашња компликована политичка ситуација. Наиме, постојала је реална могућност рата Русије и Аустрије са Турском, у који би могла лако да буде увучена и Млетачка република. Стално незадовољство православних у Далмацији и Боки могло би у томе знатно да погорша ствар.⁶⁷ Ипак, на жустру

⁶¹ М. Bogović, нав. дело, 69–70.

⁶² М. Јачов, *Венеција и Срби*, 62.

⁶³ Н. Милаш, нав. дело, 209–211.

⁶⁴ М. Bogović, нав. дело, 70–71.

⁶⁵ Н. Милаш, нав. дело, 241.

⁶⁶ Исто, 236–237.

⁶⁷ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 606.

интервенцију кардинала Петра, префекта *Конгрегације за пропаганду вере*, као и самог папе, одлучено је да се затражи поништење поменутог декрета млетачког Сената. Почетком октобра 1736, одобравајући декрет о избору кандидата за епископа био је повучен.⁶⁸

Мада до избора епископа није дошло, јасно је колики је био углед савинског архимандрита Леонтија Аврамовића и манастира којим је управљао.

Поред Леонтија, велики значај и углед имао је савински игуман Арсеније Милутиновић.⁶⁹ Сматра се да је пореклом из околине Требиња у Херцеговини.⁷⁰ Као игуман савински, веома се истакао у бурним догађајима током покушаја да се успостави православна епископија у Далмацији и Боки половином XVIII века. Већ у раним четрдесетим годинама XVIII века видимо га као једног од потписника *Представке српског православног народа Далмације* (1743–5) упућене млетачкој власти, којом се тражило одобрење да имају свог епископа.⁷¹ Управо у том периоду, како сазнајемо из једног писма од 18. августа 1745, игуман Арсеније је заједно са Драгутином Магазиновићем, капетаном Топалске комунитаци,⁷² позајмио далматинским

⁶⁸ М. Јачов, нав. дело, 66–68.

⁶⁹ М. Матић, *Арсеније Милутиновић*, Српски биографски речник 5 (Кв–Мао), Нови Сад 2011, 701.

⁷⁰ М. Црногорчевић, *Манастир Савина у Боци Которској*, Београд 1901, 73; С. Накићеновић, *Неколико читула у Манастиру Савини*, Гласник православне далматинске цркве 5 (1910) 83–84.

⁷¹ Н. Милаш, нав. дело, 368–375. Иако овај документ Милаш датира у 1759. годину, из више разлога јасно смо закључили да је у питању грешка. Наиме, Арсеније Милутиновић није могао да буде потписник ниједног документа 1759. јер је преминуо пет година раније. Такође, анализирајући документацију у којој су пописани сви капетани и суђе Топалске комунитад до године 1759, јасно се указује да су потписници из поменутог документа Милашевих *Списица* били на тим функцијама између 1743. и 1745. године, а не 1759 [М. Срнић-Пејовић, *Popis kapetana, suđa i kancelijera topaljske opštine za period 1719–1759. godina*, Вока 9 (1977) 385].

⁷² Топалска комунитад (општина) основана је 14. јула 1718. године дукалом млетачког дужда Корнелија. Истим дукалом одређено је да народ такозване Крајине новске (Топла са данашњим Игалом, Мојдеж, Ратишевина, Сушћепан, Требесин, Поди, Камено, Мокрине, Жлијебе, Сасовић, Кути, Кумбор, Ђеновићи, Баошићи, Бијела, Крушевице и Јошице) између себе бира капетана, четири суђе и канцелара-писара, који су били на челу општине, а бирани су сваке године. Њихова овлашћења су била широка. Судили су у грађанским споровима, по одобрењу дужда, али се у пракси то право преносило и на кривичне спорове, примењујући обичајно право (Д. Радојичић, нав. дело, 7–8). Седиште Топалске општине било је у Цркви Светог Спаса на Топлој, те је и званични печат Комунилади имао представу Вазнесења Христовог [још о томе: П. Шеровић, *Стара Топалска општина у Боци Которској 1718–1797*, ИЗ 1–2 (1957) 194].

манастирима (Крка, Крупа и Драговић) 350 златних венецијанских цекина. Новац су манастири узајмили баш за потребе поменутог успостављања епископије или, како сами наводе, „општег ђела“.⁷³ Увид у Арсенијево деловање на том пољу даје нам и његова преписка са Марком Мирковићем, заступником православне цркве и Топалске комунитати у Венецији. То заступање подразумевало је да се издејствује одлука Сената и трајно реши питање православног епископа за српски народ на подручју Далмације и Боке. Кренувши у Венецију, Мирковић 17. марта 1746. за те потребе добија од игумана Арсенија Милутиновића 100 цекина.⁷⁴ Уколико Мирковић не би успео да заврши поменути посао у интересу православне цркве, био је дужан да врати новац братији манастира Савина.⁷⁵ Како сазнајемо из бројних писама, Мирковић је требало, поред осталог, да посредује између далматинских Срба и намесника грчке цркве у Венецији архимандрита Муаца, који је преговарао у заједничком интересу код Сената. Муацо је био уверен да ће одобрење Сената за избор српског православног епископа стићи сваког часа. О томе Мирковић пише далматинском протопопу Димитрију Крички, јула 1751: „Господин викар (Муацо) ми је наложио да одмах јавим господину Кончаревићу да што пре оде или у Угарску или у Херцег Нови и да се рукоположи за епископа, као што смо овде испланирали. Имаћемо декрет Сената до краја ове недеље, чију ћу вам копију доставити...“⁷⁶ Иако одобрење Сената није добијено, поменути дуг манастиру Савина није одмах враћен.

Због отвореног подржавања поменуте мисије, која је требало да коначно реши питање епископа за Далмацију и Боку, игуман Арсеније је имао затегнуте односе са црногорским митрополитом Савом, а потом и отворен сукоб. Писмо које је митрополит Сава упутио Арсенију Милутиновићу, 3. априла 1749,⁷⁷ било је увод у предстојећи спор који је ескалирао око рукоположења Симеона Кончаревића за епископа. Тиме су, како је сматрао митрополит Сава, били директно угрожени његови јурисдикциони интереси, иако правног основа за њих није имао. Он је Боку прећутно сматрао својом јурисдикционом зоном, те одлука

⁷³ Г. Петрановић, *Биљешке и подаци*, ШПЕБДС за годину 1880 (1880) 34.

⁷⁴ Г. Петрановић, *Биљешке и подаци*, ШПЕБДС за годину 1881 (1881) 31.

⁷⁵ Исто, 31.

⁷⁶ М. Vоговић, нав. дело, 74. Наведени цитат из млетачког документа помиње Матеја Мирковића, али је свакако у питању грешка у транскрипцији.

⁷⁷ Ј. М. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1782)*, Цетиње 1956, 208.

патријарха Атанасија II Гавриловића да Кончаревића именује епископом Далмације и Боке, како би решио проблем православних Срба под млетачком влашћу, није била по вољи цетињским владикама. Стога на Кончаревићевој хиротонији, у манастиру Дужи 15. септембра 1751,⁷⁸ нису били ни Сава, ни Василије Петровић. Још од 3. јула 1750. митрополит Сава у више наврата шаље протестна писма ванредном провидуру Валерију Антелмију. У њима се жали на „два калуђера који су дошли от Ћесаровине и замутили сву новску комунитад“.⁷⁹ Једно од писама владике Василија, упућено само три недеље по хиротонисању Кончаревића, изричито помиње Нектарија Љубибратића из Савине „који је постао калуђер у царским земљама и који је са једним далматинским свештеником отишао на турску територију у Требиње где је дотични свештеник посвећен за епископа далматинског, а сам Нектарије произведен за архимандрита“.⁸⁰ Василије се ни овде није зауставио, па већ 8. октобра 1751. из Кртола поново протестује код млетачке владе. Забринут је, каже, за верска права у Боки, јер се епископ Кончаревић не задовољава само дијацезом Далмације, већ хоће и Боку.⁸¹ У марту 1752. слично је писао и митрополит Сава, пренебрегавајући чињеницу да Херцег Нови и Рисан никад нису били под јурисдикцијом цетињских, већ херцеговачких владика.⁸²

⁷⁸ Н. Милаш, нав. дело, 322.

⁷⁹ Ј. М. Миловић, нав. дело, 215, 222. Да би спречио Кончаревићево устоличење, цетињски митрополит је изгледа, како наводе неки аутори, ишао тако далеко да је писао и Матији Караману, задарском надбискупу, знајући колико је он против успостављања православне епископске столице у Далмацији (М. Воговић, нав. дело, 76).

⁸⁰ В. Ћоровић, *Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 50–53.

⁸¹ Г. Станојевић, *Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека*, Историски гласник 1 (1955) 93.

⁸² Г. Станојевић, нав. дело, 93. Сличан став имали су цетињски митрополити и према могућој кандидатури егзарха Лаврентија. Они су свим расположивим средствима спречавали поменућу кандидатуру, упозоравајући и синдике и инквизиторе да је Лаврентије човек неоправданих захтева, смутљивац и лопов (М. Воговић, нав. дело, 76). У овом пренаглашеном апеловању владике Василија вероватно је имало удела и то што је 22. августа 1750. рукоположен од стране патријарха Атанасија II за митрополита. Том приликом добио је титулу егзарха и благослов да може „молити, читати и благословеније преподавати во всјех епархијах Патријаршества нашего“ [Р. Ј. Драгићевић, *Неколико нових докумената од 1748. до 1834. године*, ИЗЗ 3 (1949) 76–77, 80)]. Титула и истицање ауторитета црногорског владике, који је при том и сам сматрао да је „митрополит скендериски

Како видимо, давно ишчекивани избор новог далматинског епископа подржан је и од манастира Савина, иако су вазда прижељкивали да то буде неко из њиховог братства. О томе сведоче два писма игумана Арсенија Милутиновића из 1750. године. Прво писмо упутио је 15. априла 1750. Вуковоју Вукову, капетану Топалске комунитади.⁸³ Млетачки инквизитори тражили су од игумана Милутиновића да им достави информације и предлоге кандидата за православног епископа. Милутиновић наводи да су савинци одлучили да предложи два просвећена припадника манастира Савина, Партенија Павловића и протосинђела Нектарија Кузманова Лучића. Игуман Арсеније још каже да ће манастир сносити све трошкове око избора поменутих кандидата, али, уколико ниједан од наведене двојице не буде постављен за епископа, ни он ни братство немају намеру нити ће моћи да потроше више од онога што су већ дали (сл. 1).⁸⁴ Друго писмо игуман

и приморски најстари у Србији, Босни и Бугарији“ (Ј. М. Миловић, нав. дело, 225), додатно је потхранило његове неосноване аспирације да прошири своју јурисдикцију, позивајући се на недоречени дукал од 4. јуна 1718. (*Црна Гора – Извештаји*, 146).

⁸³ Из писма сазнајемо да се протопоп Димитрије Кричка тада бавио питањем избора епископа у Венецији.

⁸⁴ АМС (Архив манастира Савина), *Расути списи*. Због изузетне важности писма, до сада непознатог у јавности, наводимо га у оригиналу, целог. („Al molto Reverendo Sign. Cap. Vukovoi Vukov e Sud. della Comunità fedel di Topla territorio di Castel Novo

E proprio riconosciamo dal di lei buon cuore della lettera di Sign Protopop Demetrie Greco, il quale anche in adesso oppera in Venezia per li nostri affari tendenti al Vescovo, nella quale vediamo quanto vive la Comunità anco a noi separatamente come hanno risposto li Sindaci e Inquisitori di Dalmazia e d'Albania al Ecc.mo Senato, l'informazione che mi ha ricercato per il nostro Vescovo occorrentemente al nostro popolo Slavo di rito, che vadi di nuovo per mandatario il Sign. Mircovich vostro collega, il quale diede principio in tal affare, e che lui abbia anco a finire perchè senza di lui non si può finire niente e che noi diamo il nome del Sacerdote nostro che credessimo che posui esercitare il Vescovato e per ciò abbiamo scelto due nomi il Rever. Padre Proto Singel Partenije Pavlovic ed il Reverendissimo Proto Singel Nectraie Casmanov Lucich che tutti due religiosi illuminati di questo Monastero di Savina quale potrebbero esser Vescovi e tutti due esercitano li propri religiosi doveri come comanda la Chiesa secondo i voleri di Dio, e fedeltà del Protopop e più li comandi della nostra onorata Comunità in adesso esaminate e guardate cosa sarà per meglio in quanto alle spese, fra tanto vi diamo le nomi e si affiliamo da parte di tutti li fratelli del Monastero nostro, in questo modo che nesun di uno de due nomi per elegersi Vescovo quello che le pare a lei, noi sborseremo tutte quelle spese che avrà per incontrare sino al compimento di quanto desideriamo, sarà subito esborsato come abbiamo

Арсеније упутио је 10. августа 1750. Марку Мирковићу у Венецију (сл. 2).⁸⁵ У њему поново изражава жељу да кандидат за епископа буде неко из Савине, као што је некад био Леонтије Рајовић: „Да ми нађемо овамо онога који би био достоин возити на степен архијерејства.“ У истом писму, међутим, Арсеније Милутиновић оштро оспорава могућност да се за епископа изабере спорни калуђер Лаврентије, наглашавајући да ће у том случају узети назад манастирску лемозину дату да се употреби за „опште ђело“.⁸⁶ Игуман Арсеније наглашава да се егзарх Лаврентије пре више од двадесет пет година разлучио и пошао од њих по својој вољи, „нити је он од наше обитељи, ни она познава њега ни он њу“.⁸⁷ Овакво децидирано одбијање Арсенија Милутиновића сваког помена о Лаврентију, који је некада био у саставу савинског братства, наводи на закључак да је Лаврентије свакако био у немилости из неких разлога. Иако о егзарху Лаврентију нема много података, зна се да је дужност егзарха вршио у време кратког митрополитства Исаије Антоновића 1748–49, за кога се говорило да је „унијат и шокац“.⁸⁸ Неколико месеци по Исајијиној изненадној смрти, егзарх Лаврентије добија од Дворског ратног савета пасош за Рим (30. јуна 1749), вероватно ради обављања неког црквеног посла, могуће чак и у вези са унијом.⁸⁹ Зна се поуздано да је у неким круговима био виђен као кандидат за епископа далматинског, али је то вероватно било оспорено његовим сумњивим везама са Римом. Дилема је разрешена на Црквено-народном збору код Цркве Светог Илије у Далматинском Косову, 4. децембра 1750,

scritto a Marco Mircovich con la lettera -17-giugno-1746- e ogni volta mandasse il Sign. Marco Mircovich una cambiale con la lettera a Ducale che subito sarà contata quanto fosse speso e delli due che fossero eletti che debano suplire tutto quello che sarà di spesa per tal affare e se non resterà per Vescovo uno delli due nessuno di noi intendiamo, ne possiamo spender niente più a quello che abbiamo speso, e noi e voi sino ad ora e ne a noi sia rimborsato subito da quello che resterà eletto e se fosse qualche altro che riprenda cura da se, e che spendi del suo, e per maggior forza, e validità ci sottoscriviamo e sigilliamo col sigillo del Monastero, con che restiamo tutti della Comunità augurandovi del bene con l'onorate vostre e quelle di Savina nel territorio di Castel Novo.

Adi: 15 Aprile 1750

Arsenie Milutinovich Iguman con li fratelli, lo Diacon Steffano Abramovich sottoscritto per il Padre Iguman con suo ordine, essendogli incomodata la mano“.)

⁸⁵ АМС, *Расути списи*.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ С. Гавриловић, *Пасош митрополитског егзарха Лаврентија за путовање у Рим 1749. године*, Истраживања 16 (2005) 91.

⁸⁹ С. Гавриловић, нав. дело, 92.

где је одлучено да кандидат за епископа буде Кончаревић.⁹⁰ Такође, закључено је да се за његову посвету тражи одобрење пећког патријарха.⁹¹ Од Сената се нису више ничему надали, јер безуспешне молбе и акције у том правцу, започете од септембра 1750, нису имале никаквог ефекта.⁹² Одобрење патријарха Атанасија II стигло је 21. августа 1751,⁹³ а убрзо је уследило и устоличење.

Неуспели покушај из половине XVIII века за успостављањем далматинско-бокељке епископије, имао је велики одраз на читаво подручје. Православни ових крајева покушали су 20. новембра 1754. да предложе новог кандидата: будимског епископа Дионисија Новаковића.⁹⁴ Били су охрабрени тренутном вољношћу Сената, коју увиђамо из писма провидуру Гриманију од 24. августа 1754, да због великог незадовољства народа насталог протеривањем Кончаревића и због започетог исељавања Срба из Далмације, дозволи епископа православнима.⁹⁵ Није лоше подсетити се да је само нешто више од месец дана по Кончаревићевом одласку из Далмације, 17. априла 1753, архимандрит манастира Савина Нектарије Љубибратић отишао код епископа Дионисија Новаковића, иначе пострижника манастира Савина, тражећи од њега дозволу да по његовој епархији скупља лемозину за манастир Савина (29. маја 1753).⁹⁶ Имајући у виду активну улогу савинског братства у поменутих догађајима, можемо се запитати: да ли је том приликом Нектарије имао још неку мисију осим прикупљања прилога?⁹⁷

⁹⁰ Д. Ст. Лакић, *Симеон Кончаревић – епископ далматински и бокопоторски (1751–1757; † 1769)*, Далматински епископ Симеон Кончаревић и његово доба – споменица о 200-годишњици његове смрти (1769–1969), Београд 1970, 33.

⁹¹ В. Ћоровић, *Владика Василије Петровић против Симеона Кончаревића*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935) 50–51.

⁹² В. Ћоровић, *Топалска општина код Херцег-Новог*, Гласник Географског друштва (1929) 8.

⁹³ Н. Милаш, нав. дело, 320–321.

⁹⁴ Г. Петрановић, *Љетопис православне цркве у Далмацији*, СДМ за годину 1864 (1864) 154–156.

⁹⁵ Г. Петрановић, *Љетопис православне цркве у Далмацији*, СДМ за годину 1869 (1869) 135–138. Такође, недуго затим, 22. октобра 1754, уследила је и наредба провидура Гриманија у корист православних (Г. Петрановић, нав. дело, 142–143).

⁹⁶ АСАНУК (Архив Српске академије наука и уметности у С. Карловцима), МП-Б (Митрополијско-патријаршијски фонд), 1753/111.

⁹⁷ Пошто је било јасно да Кончаревићу повратка нема, а како је тренутна клима била наклоњена православнима, архимандрит Нектарије је можда у Сентандреји требало да се договори о предстојећој Новаковићевој кандидатури за епископа далматинско-бокељског.

Ипак, и ова прошња православних, да се за епископа далматинског и бокељког изабере Дионисије Новаковић, била је узалудна. Суочавање са реалношћу да до даљњег неће бити српског православног пастира на овим подручјима, као и незнање које је наступило због тешке економске ситуације, проузроковаће миграције становништва у Русију. Република коначно почиње да схвата да мора нешто да предузме у вези са озбиљним одливом својих поданика. Видевши да се свештенство веома ангажовало на том исељавању и знајући да је један од основних узрока одласка нерешено верско питање (католичке породице које су социјално-економски биле у истом положају углавном се нису исељавале), власт први пут заузима одлучнији став у бар делимичном решавању тог проблема. О томе сведоче и извештаји генералних провидура са лица места.⁹⁸ Најзад, Млетачка влада одлучује да на функцију филаделфијског архиепископа устоличи 1780. Софронија Кутувалија, а да за генерал-викара у Далмацији постави игумана манастира Крка (1783), Никанора Богуновића.⁹⁹ Венеција, немоћна да се ухвати у коштац са економским проблемима, сматрала је да ће овим задовољити бар захтеве далматинских Срба за епископом и зауставити даља исељавања.¹⁰⁰ Али владини потези нису били решење за Србе Далмације и Боке. Они су заједно, у још неколико наврата до пада Републике (1797), тражили да им се омогући српски епископ (1785¹⁰¹, 1795–6¹⁰²), али без успеха.

⁹⁸ Тако провидур Граденико, у свом извештају од јуна 1775, говори у прилог томе да је млетачка власт имала свест о нерешеном верском питању православних и недостатку епископске главе. Гарденико не жели да сагледа суштину проблема, тврдећи да је исељавање производ кухиње православних свештеника који долазе из иностраних земаља и без контроле заводе и побуњују неуки народ. („Самоволни црковњаци, иностранци без достојанственика и поглавице, заузеле се из петних жила да толике породице из ових крајева преселе, самоволно чинећи што им је драго...“). Али, он ипак говори о неопходности постављања православног епископа [Г. Петрановић, *Љетопис православне цркве у Далмацији*, СДМ за годину 1868 (1868) 135].

⁹⁹ Г. Петрановић, *Љетопис православне цркве у Далмацији*, СДМ за 1862 годину (1862) 145–151.

¹⁰⁰ Такође, према извештају анонимног повереника бечке владе, Република је веровала да ће тиме привући незадовољно православно становништво из турске Босне под своје окриље, а нарочито оне православне који су за време последњег рата између Русије и Турске (1768–1774) пребегли у Далмацију [G. Novak, *Dalmacija god. 1775/6 gledana očima jednog suvremenika*, *Starine JAZU* 49 (1959) 21].

¹⁰¹ Г. Петрановић, *Љетопис православне цркве у Далмацији*, СДМ за годину 1870–1 (1871) 131–132.

¹⁰² Г. Петрановић, нав. дело (1868) 138–139.

La lettera in Breve.
 al Most. Vesc. Sig. Paolo Vescovo Vicario e Sacerdote della Comunità fedelissima
 di quella Santissima di S. Pietro.

Quando riconosciamo dal di lei buon cuore della lettera de S. Pietro
 Pop. Demetrio, Vesc. il quale anche in adesso opera in Venezia
 per li nostri affari pendenti al Vescovo nella quale vediamo quanto
 enire la Comunità anno a noi sapantissimi come hanno ingiunto li
 Indici, e Inquisitori di Palermo, ed Albano, al Sacerdote Senato l'inter-
 mazione che mi ha ricevuto per il nostro Vescovo occorrendo al nostro
 Popolo l'aver di rito che vadi di nuovo per mandatario il Sig. Mier-
 covich vostro oblige il quale debe principio in tal affare, e che lui
 abbia anno a finire, perche senza di lui non si può finire niente
 e che noi diamo il nome del Sacerdote nostro che credessimo, che
 possi esercitare il Vescovado, e non usi abbiamo lieto due nomi.
 1. il Rev. Padre Santo Singel Pastore Carlovic, 2. il Rev. Padre
 Singel Nectario Cufmanov. Quasi tutti due religiosi illuminati
 di questo Monastero di Savina, qualche pastore per Vescovi, e tut-
 ti due esercitano li propri religiosi doveri come comanda la Chiesa
 secondo i voleri di Dio, e fedeltà del Popolo, e più li comandi del
 la nostra Onorata Comunità, in adesso esaminare e quando de-
 vo sarà per meglio in quanto alla spesa, trattato vi diamo li
 nomi, e vi obblighiamo da parte di tutti li fratelli del Monastero
 nostro in questo modo che ricevuti uno de due nomi per
 elegersi Vescovo quello che le pare a lei noi sborseremo tutta
 quella spesa che sarà per incontrare sino al compimento di
 quanto desideriamo, sarà subito sborsato come abbiamo scritto
 a Marco Mircovitch con la lettera - 17 - Giugno - 1745 - e ogni qual
 volta mandare il Sig. Marco Mircovitch una cambiale, con la
 lettera, o Duca, che subito sarà contata quanto fosse 140, e

сл. 1. Писмо савинског игумана Арсенија Милутиновића
упућено Вуковоју Вукову, 15. април 1750.

detti due che fossero eletti che debbano supplire tutto quello che
 sarà di spesa per tal affare e se non resterà per bisogno uno delle
 due, nessuno di noi interviene, ne possiamo spendere niente,
 più di quello che abbiamo preso, e noi, e voi uno ad' ora, e se a
 noi sia rimborzato subito da quello che resterà eletto, e
 se fosse qualche altro che si prendeva cura da se, e che spende del
 suo, e per maggior forza, e validità ci sottoscriviamo, e sigilli-
 amo col sigillo del monastero, con che restiamo tutti della Santa
 augurandovi del bene con L. brasi vostre, e quelle di Savina nel
 Convento di Caf. Novo.

Adi. 15. Aprile. 1750.

Arsenio Milutinovič Ighuman con li fratelli
 So Dicaon Steffano Abramovič Sotofonovo per il Padre
 Ighuman con suo ordine spendogli in comodata Ameno

Adi. 16. Feb. 1751. m. v. Caf. Novo.
 Fatta Traduzione d'altra simile in Serbiano
 per me.

Marco G. masin Gordano
 Pub. Intendente della Lingua
 Minica.

сл. 1. Писмо савинског игумана Арсенија Милутиновића
 упућено Вуковоју Вукову, 15. април 1750. (наставак)

[illegible]

сл. 2. Писмо игумана Арсенија Милутиновића
упућено Марку Мирковићу, 10. август 1750.

[illegible]

сл. 2. Писмо игумана Арсенија Милутиновића
упућено Марку Мирковићу, 10. август 1750. (наставак)

Marina Matić

FIGHT FOR THE DIOCESE OF DALMATIA AND BOKA IN XVIII CENTURY

Summary

The text deals with the attempts of Orthodox Christian Serbs in Dalmatia and Boka to obtain the right to have a bishop for these areas in the XVIII century, under Venetian rule. The Savina Monastery was an important stronghold of the fight, as well as a religious, political and spiritual center of Orthodox Serbs in the XVIII-century Boka, at the time when there was neither a state nor church organization there. Bishops Savatije and Stefan Ljubibratić were active within the Monastery and persistently attempted to solve the issue of the Bishop of Dalmatia and Boka. Entrepreneurial priors of Savina, above all Archimandrite Leontije Rajović and Prior Arsenije Milutinović, would later continue to fight for the same cause. A large repository of unpublished Venetian XVIII-century archive material, most of it stored in the Archive of Herceg-Novi and Archive of the Savina Monastery, enabled us to complete the answers to many questions about this subject, to shed light on the roles of the mentioned persons, as well as to eliminate certain doubts and inaccuracies.

Keywords: Savina Monastery, XVIII century, Boka Kotorska, Diocese of Dalmatia and Boka, Venetian rule, jurisdiction.

Чланак примљен: 13. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2016.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ДЕЛАТНОСТ ПРВОГ РУСКОГ КОНЗУЛА У СРБИЈИ ГЕРАСИМА ВАШЋЕНКА 1838–1843. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду је приказана делатност првог руског конзула у Србији Герасима Васиљевича Вашћенка. Вашћенко је први званични конзул Руског царства у Србији (1838–1843). Његова служба прошла је кроз три етапе: борбу против ширења британског утицаја у Србији и рад на свргавању кнеза Милоша, сарадња и подршка влади кнеза Михаила и на крају сукоб са уставобранитељима 1842/43. Дочекан с великим очекивањима 1838. Србију је тихо напустио 1843. Вашћенко је добрим делом својим тврдим ставом допринео захлађењу српско-руских односа на почетку пете деценије 19. века.

Кључне речи: Вашћенко, руски конзул, Русија, Србија, 1838, кнез Милош, уставобранитељи, 1843.

Најзначајнији спољнополитички савезник Србије у 19. веку била је Русија. Србија је своју државност обновила колико сопственом борбом, толико и руском дипломатском подршком. Упркос русофилским осећањима српског народа и симпатијама руских просвећених кругова према Србима, у политичким односима између Србије и Русије у 19. веку било је периода када су ти односи били хладни и пуни неразумевања. Као империјална сила, Русија је своју међународну позицију градила односом према осталим великим силама, док је Србија тежила да циљеве

* rjpopovic@gmail.com

* radomir.popovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. Бр. 177031).

националне политике оствари, првенствено, уз помоћ Русије. Када би покушала да нађе савезника на другој страни, наилазила је на руско неразумеваше, па чак и противљење. Службовање првог руског конзула у Србији Герасима Васиљевича Вашћенка (1838–1843) један је од периода помућених српско-руских односа. Треба нагласити и то да су пре Вашћенка руски дипломатски изасланици у Србији били Константин Константинович Родофиникин (1807–1809), Теодор Иванович Недоба (1809–1813), Марко Ивелич (1812), официри-чланови комисије за разграничење Србије и Османског царства – Коцебу и Сашаљски (1830/31), Андреј Феодорович Будберг (1834), Петар Иванович Рикман (1835) и кнез Василије Андрејевич Долгоруков (1837).

У српској историографији Вашћенково конзулство у Србији, уосталом, као и српско-руски односи од четврте до шесте деценије 19. Века, нису били предмет посебних изучавања и приказани су уопштено у монографијама које се баве другим темама.¹ Са друге стране, у руској историографији постоје бројне студије о руској спољној политици средином 19. века из којих је могуће пратити главне правце те политике и уочавати промене.²

Средином тридесетих година 19. века Србију је потресала политичка и уставна криза. Укидањем Сретењског устава 1835. године Османско царство, као сизеренска сила и Русија као покровитељ српске аутономије, уз подршку Аустрије, ставиле су до знања кнезу Милошу да се либералне идеје – изражене у Сретењском уставу – не могу примењивати у Србији. Русија је као протектор српске аутономије преузела одлучујућу

¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I–III, Београд 1908, 1909, 1912; В. Поповић, *Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932; В. Вучковић, *Српска криза у Источном питању 1842–1843*, Београд 1957; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986; Исти, *Прво намесништво 1839–1840*, Београд 1995; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд 2007.

² И. С. Достян, *К вопросу об англо-русском соперничестве в Сербском Княжестве в 30-е годы XIX в.*, Советское славяноведение 6 (1966) 17–30; В. А. Георгиев, *Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 – начале 40-х годов XIX в.*, Москва 1975; Н. А. Дулина, *Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.)*, Москва 1980; *Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг.*, Москва 1990; К. В. Никифоров, *Сербия в середине XIX в. (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Москва 1995; Е. П. Кудрявцева, *Россия и Сербия в 30-40-х годах 19. века*, Москва 2002; Иста, *Русские на Босфоре, Российское посольство в Константинополе в первой половине XIX века*, Москва 2010.

улогу у редакцији будућег српског устава, па су с тим у вези доласци руских дипломата у Кнежевину: генералног конзула у Влашкој П. И. Рикмана (1835) и царевог ађутанта В. А. Долгорукова (1837).³ Кнежевина Србија је услед уставне и политичке кризе у другој половини четврте деценије 19. века постала поље дипломатског надметања Русије и Велике Британије. Кнез Милош у настојању да сачува аутократски начин владавине покушавао је спољну политику Србије да веже за В. Британију. Именовање Лојда Џорџа Хоџеса 1837. за конзула у Кнежевину имало је за циљ учвршћивање британског и сузбијање руског утицаја. Опозиција у Србији подршку је пронашла у Русији.⁴ То су, у најкраћем, околности које су претходиле постављењу првог званичног дипломатског представника Русије у Србији.

* * *

Герасим Васиљевич Вашћенко (1790–?) је попут већине руских дипломата који су службовали на територији Османског царства каријеру започео у руском посланству у Цариграду (1817–1821; 1826–1828). Ту је као драгоман (преводиалац) усавршавао француски и турски језик и стицао практична знања неопходна за рад у дипломатији. У време грчког устанка био је секретар комисије за збрињавање грчких избеглица у Одеси (1821–1826), па члан руске делегације на преговорима са Турцима у Акерману (мај–октобар 1826) и члан руске мисије у Влашкој и Молдавији (1828–1830). Први је руски конзул на територији данашње Бугарске у Сливену (1830–1833). Потом је од 1833. до 1835, задржавши звање конзула, управљао Трговачком канцеларијом у посланству у Цариграду, одакле је именован за конзула у Молдавији (1835–1837) и конзула у Оршави (1837–1838).⁵

³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 374–376; *Политические и культурные отношения России и Сербии в 30-50-е годы XIX века, Документы российского МИД*, Москва 2013, 51–53 (даље: *Политические и культурные отношения*).

⁴ *Международные отношения на Балканах*, 137–138; М. Гавриловић, *Почеци дипломатских односа Велике Британије и Србије*, Из нове српске историје, Београд 1926, 98–194.

⁵ Е. П. Кудрявцева, *Русские на Босфоре*, 141–178; О. В. Медведева, *Деятельность российского консула в Сливене Г. В. Ващенко (1830–1833 годы)*, *Славяноведение* 4 (1999) 71–76. <http://www.rusdiplomats.narod.ru/vaxenko-gv.html>; Р. Љушић, *Руски конзул Вашћенко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века*, *Историјски часопис* 29–30 (1983) 327–338.

Кнез Милош је на почетку владавине био заинтересован за успостављање дипломатских веза са петроградским двором, али после стицања аутономије није поновио тај захтев.⁶ Када је 1836. отворен аустријски конзулат у Београду, руски посланик у Цариграду А. Бутењев предлагао је канцелару К. Неселродеу у новембру исте године да се у Београду оснује конзулат, али је предлог одбијен.⁷ Русија, иако није имала дипломатског представника у Србији, из конзулата у Букурешту пратила је збивања у Кнежевини одакле су обавештења прослеђивана у посланство у Цариград и Министарство иностраних дела. Отварање британског конзулата у Србији подстакло је Русију на живљу активност. Већ 1837. године у Оршави, недалеко од српске границе, основан је конзулат у којем је конзул Вашћенко био задужен да надзире руску трговину на Дунаву, али и да прати политичку ситуацију у Србији.⁸ После поменуте мисије В. А. Долгорукова убрзано је слање дипломатског представника Русије у Србију, који је у Кнежевини требало да оснажи руски утицај и пресече нежељене стране упливе.⁹

Вашћенкова петогодишња конзулска служба у Србији прошла је, условно, кроз три фазе. У прве две године радио је најпре на сузбијању британског утицаја у Србији, увођењу устава и закона у живот, те прогонству кнеза Милоша са власти. Потом је током 1841/42. године подржавао владу кнеза Михаила која је водила проруску политику. Последња година његова службе у Србији, од Вучићева буне 1842. до смене 1843. године, обележена је сукобом са уставобранитељима и заоштравањем српско-руских односа.

⁶ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 360.

⁷ *Политические и культурные отношения*, 79–86.

⁸ Тиме је опозиција у Кнежевини успоставила непосредну везу са руском дипломатијом. О Вашћенковим везама са српском опозицијом у Оршави видети: Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901, 567–568.

⁹ *Международные отношения на Балканах*, 139. Почетком 1838. опозиционо настројени Савет молио је руског посланика у Цариграду Бутењева да убрза именовање руског конзула у Србији. „[Совјет] је уверен, да без руског конзула у Србији, нема среће Србији, поретка и благостања, и зато моли он ваше високоблагородије, да би имали милост и објавити или књазу Долгоруку, или саоме министарству ово бедно стање наше и умолили у име доборжељајући и Русији с душом и срцем привржени Србаља, да би убрзали долазак конзула руског у Србију, кога очекују као што су Израелћани Месију свога очекивали” (*Политические и культурные отношения*, 102).

* * *

Министарство иностраних дела Русије упућујући Вашћенка у мисију у Србију јануара 1838. није га разрешило конзулског положаја у Оршави („сохранаяя впрочем, носимое вами звание консула в Орсове”).¹⁰ Инструкције Министарства иностраних дела биле су прецизне. Вашћенко је кнезу Милошу требало да саопшти да „императорски двор” води рачуна о интересима Србије, која жели да српски народ живи у миру, користећи погодности које су му обезбеђене уговорима Русије с Портом. Кнеза је требало да саветује на покорност према султану и удовољењу тежњи народа у вези унутрашњег уређења („сообразно начертаниями [руског-прим. Р.П.] министерства”) и обећа царску милост уколико у потпуности испуни захтеве које му је уручио кнез Долгоруков. Код чиновника и народних првака треба да подстиче приврженост према Русији и да народу указује на важност очувања православне вере и одврати од повођења за страним обичајима и утицајима.¹¹

Вашћенко је из Оршаве, Панчева и Вишњице дошао у Београд 22. фебруара 1838. године¹² „на простим таљигама”. Долазио је са извесним предубеђењем коју страну треба подржати – опозицију.¹³ Истог дана састао се са Јевремом Обреновићем и Томом Вучићем. Сутрадан је у присуству бројних чиновника изјавио следеће кнезу Милошу: „По заповести господара и цара а по налогу министарства, ја имам дужност да се нађем код ваше личности за време, докле то моја дужност изискује.“ Потом је кнезу предао акредитиве и одобрење руске владе да се кнез Милошеви синови школују у Русији.¹⁴

¹⁰ *Политические и культурные отношения*, 105–106; *Српске новине* 7 (18. фебруар 1838).

¹¹ *Исто*.

¹² Датуми у тексту су по грегоријанском календару. Датуми докумената и периодике из 19. века у напоменама дати су према јулијанском календару.

¹³ *Политические и культурные отношения*, 120.

¹⁴ Први сусрет кнеза Милоша и Вашћенка није протекао у пријатељској атмосфери. Кнез се жалио да га Русија, уместо покровитељства, тиранише и да је спречила да добије титулу „светлости.” Вашћенко га је уверавао у добре намере руског двора и питао га је да ли се устав припрема у складу са препорукама кнеза Долгорукова (Н. Попов, *нав. дело*, 355). Вашћенко је у првом извештају Азијском департману МИД 15/27. фебруара 1838. написао: „Стот народ истинно предан России оживляется ныне надеждою на лучшую будущность своего отечества” (*Политические и культурные отношения*, 111–112). Енглеском конзулу Хоцесу

Вашћенков долазак у Србију убрзао је рад на изради устава. Образована је велика уставотворна комисија у којој су били представници опозиције и кнежеви приврженици. Вашћенко је настојао да се устав изради у складу са руским очекивањима. Пожуривао је рад комисије и присуствовао је њеним заседањима. Када му је на увид предат нацрт устава који су израдили кнежеве присталице Ј. Живановић и С. Радичевић, Вашћенко га је одбацио с образложењем да даје широка права кнезу на штету Савета и да је сачињен с намером да буде одбачен од Русије.¹⁵ На кнеза Милоша и његову политику Вашћенко се жалио у писму П. И. Рикамну 1. априла 1838. године. По његовом мишљењу, кнез подстицан од Енглеске, машта о политичкој независности Србије и покушава да одбаци руски утицај. Иако кнез истиче своју приврженост царском двору, у комуникацији с њим не опонира, ипак не испуњава руска очекивања. Као пример Милошеве притворности и антируске политике навео је догађај са заседања у Савету, када је кнез саопштио да се Вашћенко, наводно, противи томе да се Србија назива кнежевином, а чланове Савета упитао је да ли је дужан да привилегије које Србија ужива жртвује интересима руског двора.¹⁶

Вашћенкови напори да се у складу са руским препорукама и интересима донесе устав Србије нису уродили плодом. У приближно исто време када је Вашћенко преузео дужност у Србији, кнез Милош је од Порте добио позив за слање делегације у Цариград где би се то питање решило. Русија се с тим кораком Порте сагласила тек у априлу 1838. године. За ту, како је назива, „британску интригу” Вашћенко је сазнао по доласку у Београд о чему је преко конзулата у Букурешту обавестио надлежне у Санкт Петербургу.¹⁷ Слањем тзв. „чрезвичайне депутације“ у Цариград априла 1838. године тежиште политичке и дипломатске борбе Русије и В. Британије око устава Србије пренето је у Цариград.¹⁸

Вашћенко је током 1838. Године, подржаван од опозиције, водио борбу против кнеза Милоша и британског утицаја у Србији. Када је у мају

сметало је то што је београдски везир Јусуф-паша Вашћенка дочекао с више почасти него што је њега (М. Гавриловић, *Почеци дипломатских односа*, 140).

¹⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 160–161.

¹⁶ *Политические и культурные отношения*, 118–119; Р. Љушић, *нав. дело*, 161–162.

¹⁷ *Политические и культурные отношения*, 116. Пошто се Русија сагласила са слањем српске делегације у Цариград чврсто је била решена да не дозволи мешање Британије у решавање српског уставног питања (Р. Љушић, *нав. дело*, 165–167).

¹⁸ Р. Љушић, *нав. дело*, 166–193.

1838. кнез Милош сменио председника Савета, опозиционо настројеног Стефана Стефановића Тенку, Вашћенко је у званичној ноти осудио кнежеву одлуку, наводећи да старешине без доказане кривице према Порти не могу бити смењиване и лишене звања. Секретара руског посланства у Цариграду Владимира Титова, који је заступао А. Бутејева, известио је 26. маја 1838. о кнез Милошевој безграничној вери у британску подршку, толико да за Русе не жели да зна. Жалио се на то да му ни посланство из Цариграда ни Министарство из Русије не шаљу ни најмањи наговештај које кораке да предузме, па мислећи на српског кнеза готово очајнички вапи: „Неужели мы не в состоянии сломать кичливости этого дикаря?”¹⁹ Вашћенко је успоставио чврсте везе са предводником депутације Аврамом Петронијевићем који му је уочи поласка у Цариград обећао да ће се придржавати руских упутстава и са њим је водио поверљиву преписку.²⁰

У односу на дипломатске представнике осталих земаља, руски конзули у Србији имали су посебан третман, те су срдачније и с поверењем предусретани. Када се зна да је Вашћенка опозиција дочекала као „Месију”, онда је разумљиво како је он веома брзо по доласку успоставио развијену мрежу достављача који су га обавештавали о свим одлукама кнеза и Савета.²¹ Стога су Вашћенкови извештаји из Србије поткрепљени бројним прилозима до којих је релативно лако долазио. С једне стране, ти извештаји омогућили су руском Министарству иностраних дела да стекне поуздан увид у стање у Србији, а са друге стране, посредством Вашћенка, руска влада је утицала на политичке прилике у Србији. У званичним извештајима Вашћенко нимало бираним речима оцењивао је личност и владавину кнеза Милоша. У писму П.

¹⁹ *Политические и культурные отношения*, 138.

²⁰ Н. Попов, *нав. дело*, 419; Б. Куниберт, *нав. дело*, 634; Р. Љушић, *нав. дело*, 167. А. Петронијевић пред смрт сећао се свог рада на изради Устава из 1838. „Убио, вели, Бог Јефрема Обреновића и Вашченка, који су ми додијали били с приватним писмима из Београда у којима су ми претили осветом народном, ако у овој тачки попустим“ (Ј. Живановић, *Неколико примечанија на књигу Славени у Турској од Кипријана Роберта*, Споменик СКА VI (1890) 96–97); Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 110.

²¹ Ради се о највишим српским чиновницима: секретару кнеза Милоша Пауну Јанковићу, због русофилства названог Баћа, председнику Савета Стефану Стефановићу Тенки, Томи Вучићу Перишићу, тада најутицајнијем политичару у Србији, Јанићију Ђурићу члану Савета и другим. Према мишљењу Н. Попова један чиновник из кнежеве канцеларије доставио је Вучићу кореспонденцију кнеза Милоша са британским конзулом. Вучић је ту поверљиву преписку потом доставио руским дипломатама (Н. Попов, *нав. дело*, 353).

Рикману 1. априла 1838. пише: „Вот каков между тем человек, управляющий, к несчастию, добрым народом сербским. Властолюбив, корыстолюбец, жестокосердый, грабитель, метительный, завистливый, притворный, не терпящий никакого согласия, худой правитель и худой муж семейства (...).”²²

Поступајући по налозима Азијског департмана Министарства иностраних дела Вашћенко је током лета и јесени 1838. одржавао тесне везе са београдским везиром Јусуф-пашом, у складу са „дружественными связями которые существуют между Россиею и Турциею”.²³ Незвесност која ће страна победити, кнежева или опозициона, односно, британска или руска, довели су Србију на ивицу унутрашњег сукоба. Тома Вучић је у септембру 1838. Вашћенку изнео план по коме би окупио народ из свих крајева Србије и довео га у Крагујевац, па приморао кнеза на абдикацију. Међутим, Вашћенко је уздржавао опозицију, пре свега Вучића, Јеврема Обреновића и Стојана Симића од непромишљених подухвата.²⁴ Кнез Милош је с друге стране настојао да пажљивим односом одобровољи руског конзула. Тако је августу 1838. године наредио старешинама Пожаревачког и Крајинског округа да организују дочек и спровод до Београда Вашћенкове породице која је из Русије приспела у Србију.²⁵ Такође, препоручио је да државна зграда код данашњег Студентског трга, предвиђена за руски конзулат, Вашћенку буде издата по повољној цени.²⁶ Међутим, ти кнежеви

²² *Политические и культурные отношения*, 120.

²³ *Исто*, 141–142.

²⁴ *Исто*, 151–154, 160.

²⁵ Кнез Милош је 8. августа 1838. наредио Стефану Стојановићу, команданту дунавско-тимочком, Настасу Петровићу, економу државних и кнежевих добара у Округу пожаревачком и старешини Среза моравског Петру Илићу да Вашћенкову породицу дочекају у Фетисламу. Међутим, Вашћенко је истог дана дошао у Кладово где му је породица већ била приспела, а наредног 9/21. августа „с фамилијом својом на једном праму за у Београд отпратио се“. Вашћенка је у Кладову угостио трговац Крачун Николајевић. Вашћенко је у Пожаревац стигао 12. августа „и не бавећи се по ручку нимало, но одма пошао је у Смедерево на конач“ (АС, Поклони и откупи, даље: ПО, к. 98, бр. 135).

²⁶ Уговор о закупу куће у којој је смештен руски конзулат потписали су у име кнеза Милоша ађутант Алекса Симић и директор казначејства Павле Станишић 11. септембра 1838. Кнез Милош је поручио Симићу и Станишићу: „Гледајте да ствар ту с њиме тако окончате, како му се неће чинити да је сума за кирју претерана“. Та зграда је својевремено купљена од трговца Димитрија Радовића. Вашћенку је издата за стотину аустријских дуката годишњег закупа. „Господин Вашћенко задовољан је с ценом и плаћаће је с благодарностју“ (АС, ПО, 98–146).

знаци пажње нису допринели отопљавању односа.²⁷ Посебно непријатан сусрет кнеза Милоша и Вашћенка десио се почетком октобра 1838. када је руски конзул отворено пребацио кнезу Милошу везивање за Енглеze. „Видите, дакле, да не треба да верујете таквим лажним обећањима, ако вам је уопште стало до руске заштите. ... Ви сте криви што се Енглеска умешала у српско питање у Цариграду, а и иначе“.²⁸

Устав из 1838. године донет је крајем децембра. Од тада кнежев однос према Русији и Вашћенку у потпуности се променио. На састанку са Вашћенком 22. јануара 1839. кнез Милош га је упитао да ли и даље може рачунати на царску милост, нашта му је руски представник одговорио да су кнежеви поступци штетили њему као владару и народу, али се нада кнежевом повратку на „спасоносни пут.“²⁹

Извори српског порекла који су нашли своје место у историографској литератури, недвосмислено указују на одлучујућу Вашћенкову улогу у политичким процесима у Србији у првој половини 1839. године. Његовом заслугом осујећена је намера кнеза Милоша да устав уместо у Београду обнародује у Крагујевцу, где је кнез имао снажније упориште.³⁰ Именовање виших чиновника и усвајање закона нису могли проћи без Вашћенкове сагласности. Поставио се као врховни арбитар у споровима кнеза и Савета. У марту 1839. кренуо је за кнезом Милошем у Крагујевац, намеравајући да остане у престоници све док се не донесу неопходни закони.³¹ У ствари, Вашћенко је поступао по налозима своје владе. Канцелар Неселроде упозоравао је посланика А. Бутењева 26. фебруара 1839. године да се, без обзира што је устав проглашен, знајући карактер кнеза Милоша и његов обичај да неиспуњава обећања, строго надзире примена устава и закона.³² У цариградском посланству Вашћенков дотадашњи ангажман у Србији сматрали су успешним, па је А. Бутењев предложио К. Неселродеу 19. марта 1839. да

²⁷ Куниберт пише да је Вашћенко идући кнезу из Београда у Крагујевац у механама у којима се задржавао, окупљеном народу говорио да се кнез окренуо против Русије и приклонио Енглеzима, којима ће одобрити да исеку шуме, те да ће Енглези довести протестантске мисионаре од којих се Срби неће моћи одбрани (Б. Куниберт, *нав. дело*, 660–662).

²⁸ М. Гавриловић, *нав. дело*, 159; Б. Куниберт, *нав. дело*, 674–676; *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића у два дела од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867.*, приредио Живан Живановић, Београд 1928, 292.

²⁹ *Политические и культурные отношения*, 175–176.

³⁰ Р. Љушић, *нав. дело*, 183–184; *Политические и культурные отношения*, 183.

³¹ Р. Љушић, *нав. дело*, 437.

³² *Политические и культурные отношения*, 182.

се награди: „Его усилия увенчались полным успехом и внутреннее спокойствие Сербии, столько раз находившееся под угрозой, серьезным образом не было нарушено.”³³

Неспремност кнеза Милоша да се повинује Уставу и законима, додатно је заострила политичке односе у Кнежевини.³⁴ У свим тим збивањима током маја и јуна 1839. године Вашћенко је имао одлучујућу улогу. Објављени руски дипломатски извори указују да су Вашћенкови извештаји из Србије у великој мери утицали на одлуку руског двора да крајем 1838. разматра могућност смене на српском престолу. Канцелар Неселроде писао је посланику Бутењеву 25. децембра 1838. године: „Если она [Порта-Р.П.] сочтет смещение Милоша полезным и реально осуществимым, император, со своей стороны, не выскажет никаких возражений против этой меры. Более того, его величество уполномочивает вас заявить о полном его на то согласии и при случае договориться о средствах осуществления оной меры, коль скоро обстоятельства могут того потребовать.”³⁵ Покретање Јованове буне крајем маја 1839. представљао је последњи покушај кнеза Милоша да сруши устав и очува власт. Вашћенко је присуствовао седници Савета на којој се расправљало о мерама које је требало предузети. Поједини саветници су тада отворено оптуживали кнеза да стоји иза побуне и предлагали су његово заточење у београдској тврђави. Вашћенко је морао да смирује саветнике, а Бутењева је известио да се кнез малодушно, без изговорене речи саглашавао са свим шта је од њега тражено.³⁶ Буну је угушио Тома Вучић Перишић који је иницирао сазивање народне скупштине на којој је требало утврдити кривце, алудирајући на кнеза Милоша. Почетком јуна 1839. године кнез Милош се одлучио на абдикацију. Претходно је од Вашћенка добио објашњење да престо припада кнежевићу Милану. Кнежев предстваник и министар иностраних дела А. Петронијевић је саставио, а Вашћенко прегледао два акта којима је власт с кнеза Милоша пренета на његовог сина Милана: *Отреченије* и *Уступленије*. Као разлог „доброволног“ повлачења с власти кнез Милош у оба документа наводи „слабост здравља“, изражава задовољство што оставља земљу „обезбеђену правима и преимућствима.”³⁷ Накнадно је кнез Милош у

³³ *Исто*, 188.

³⁴ Пошто је комисија израдила нацрт закона о Савету Вашћенко је рецензирао тај закон (Р. Љушић, *нав. дело*, 219–221).

³⁵ *Политические и культурные отношения*, 173.

³⁶ Р. Љушић, *нав. дело*, 446.

³⁷ Н. Попов, *нав. дело*, 13; Р. Љушић, *Прво намесничство*, 13; Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 97–108; Исти, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, 119.

представци руском двору оптуживао Петронијевића и Вашћенка да су „од њега на превару и силу изнудили оставку.“³⁸

Догађаји из 1838/39. године уверили су руску владу да је неопходно оснивање генералног конзулата у Србији. То што су и друге европске силе имале конзулате у Србији и због обима послова у Оршасти који захтевају стално присуство руског дипломатског представника били су аргументи канцелара Неселродеа које је 23. априла 1839. године навео у прилог оснивања генералног конзулата Русије у Србији.³⁹ Пошто су од Порте прибављени ферман и берат, руски генерални конзулат у Београду је званично отворен 15. септембра 1839. године. Вашћенко је тиме постао први генерални конзул Русије у Србији. Намесници, чланови Савета, митрополит Петар, бројни чиновници и око две хиљаде грађана присуствовало је подизању руске заставе испред зграде конзулата. Потом је митрополит освештао конзулат, а члан намесништва и министар иностраних дела Аврам Петронијевић, честитао Вашћенку именовање. Вашћенко је узвратио да ће се трудити да и убудуће српском народу обезбеди „покровитељство Велике Русије.“⁴⁰

У први мах се чинило да је абдикацијом кнеза Милоша испуњен циљ руске политике у Србији. Међутим, за време владавине намесништва од јуна 1839. до марта 1840, унутрашњи сукоби су настављени и попримили су династичко обележје.⁴¹ У извештају Бутењеву 4. јануара 1840. године Вашћенко пише о честим свађама на седницима Савета, о подели на присталице Томе Вучића Перишића и на присталице Јеврема Обреновића, који се више консултује са аустријским конзулом Атанцковићем него са њим, о намери владе да измести престоницу из Београда у Крагујевац, пасквилама и, уопште, великом раздору међу

³⁸ Н. Попов, *Русија и Србија* 3–4, Београд 1870, 15; *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, 133–134; Р. Љушић, *Прво намесништво*, 107. Пошто је угушена Јованова буна, на предлог Томе Вучића основан је „Чрезвичайни суд над бунтовницима“ који је судио учесницима буне. Изречене казне су штампане у „Српским новинама“, али су пре штампања достављане Вашћенку „надлежног поступка ради“ (Р. Љушић, *Прво намесништво*, 126–127).

³⁹ Цар Никола I на полеђини те представке написао је: „Исполнить“ (*Политические и культурные отношения*, 189).

⁴⁰ *Српске новине* 40 (9. септембар 1839); Е. П. Кудрявцева, *Русские на Босфоре*, 155–158.

⁴¹ Петронијевић и Вучић дозволили су прелазак у Србију Карађорђевој породици. На Вашћенково инистирање одлука је опозвана у септембру 1839. (*Политические и культурные отношения*, 206–209; Р. Љушић, *Прво намесништво*, 47).

чиновницима. Стога, предлаже што скорији долазак кнеза Михаила у Србију.⁴²

Међутим, ступање на власт кнеза Михаила у марту 1840. године само је заострило политичке сукобе у Србији. Наиме, Вучић и Петронијевић су именовани за кнежеве саветнике што је изазвало реакцију обреновићеваца који су протествовали због додатног ограничења кнежевске власти, па су широм земље организовани покрети подршке српском кнезу. Вашћенко и руска дипломатија подржали су Вучићево и Петронијевићево постављење за саветнике и то је био један од разлога кнез Михаилове уздражаности према Русији на почетку владавине. Вашћенку је онемогућено да присуствује седницама Савета, сметало му је што је један од министара – Стефан Радичевић – раније иступао против Русије и што је кнез хладан и уздражан према њему. Вашћенко је крајем априла 1840. уверавао кнеза да ужива подршку царске владе. То што је кнез на његов предлог именовао агента у Бечу Филипсборна, Вашћенко је сматрао да је довољно за успостављање обостраног поверења.⁴³ Под притиском обреновићеваца Вучић и Петронијевић су почетком маја 1840. поднели оставке на све функције и побегли под турску заштиту. Покрети обреновићеваца постали су масовнији. Међутим, конзулу Вашћенку су сметала антируска иступања појединих кнежевих приврженика, Петра Вулићевића и извесног Милије који су у Смедеревском округу јавно говорили да Вучић и Петронијевић намеравају да предају Србију руској управи. Тим поводом конзул се у званичној ноти пожалио кнезу Михаилу 28. маја 1840. године.⁴⁴ У лето 1840. године

⁴² *Политические и культурные отношения*, 206–209. Вашћенко је за време владавине Намесништва 1839/40. често позиван на тзв. опште заседање Савета, односно заједничке седнице Савета и Намесништва (Р. Љушић, *Прво наменскиштво*, 78).

⁴³ *Политические и культурные отношения*, 206–209, 217–217.

⁴⁴ *Исто*, 218–219; Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 123–125. У фонду Министарства иностраних дела Србије који се чува у Архиву Србије, сачувано је осам предмета из 1841. године које је Министарство разменило са Вашћенком. Српско министарство је 1840. године тражило од Вашћенка податке о Филипу Лучићу из Одесе, којем је српска влада наводно дала 40.000 форинти за куповину наоружања у Русији. Вашћенко је у писму од 29. априла 1841. известио Министарство да у папирима покојног Лучића није пронашло ниједан доказ да је српска влада дала новац за куповину 2.000 пушака. У августу 1841. Вашћенко је обавестио Министарство да су српски депутати из 1812. године Јаков Ненадовић, Сима Марковић и Михаило Грујовић одликовани златним медаљама, а не орденом Св. Ане како је тврдио Грујовић. У октобру 1841. Вашћенко извештава Министарство о одлуци цара Николе да прими четворицу младића из Србије на школовање у војне школе у Русији (АС, МИД-и, деловодни протокол, 1841, 198, 229, 262, 499, 1462, 1632, 2342)

уследила је мисија Портиног комесара Муса-ефендије који је требало да извиди унутрашње несугласице у Србији. Посланик Бутењев саветовао је Вашћенка 18. јуна 1840. да буде на руци Муса-ефендији, али и да води рачуна о томе да турски емисар не поступа по тајним налозима. Већ тада је Вашћенко заузео став који је изнео Бутењеву, да Вучићево и Петронијевићево враћање на раније дужности, ради мира, у земљи није било могуће. Циљ руске дипломатије у том тренутку био је успостављање мира и поретка у Србији, а кнез Михаило требало је да се клони утицаја чланова своје породице, спречи евентуални повратак кнеза Милоша у Србију и да се уздржава од промене устава. Те захтеве кнезу Михаилу је саопштио 24. јуна 1840. године руски посланик на Порти Бутењев.⁴⁵ Вашћенко је заједно са турским комесаром Муса-ефендијом, кнезом Михаилом и највишим српским чиновницима присуствовао Народној скупштини у Београду 1. августа 1840. године. Криза је привремено решена у октобру 1840. када је Портин емисар Муса-ефендија у емиграцију повео 37 уставобранитељских првака.⁴⁶

Да би побољшао позицију своје владе, кнез Михаило је у јесен 1840. у Цариград послао Јована Германа. Овај му је 1. децембра 1840. писао да о српској влади Порте и руско посланство у Цариграду немају најбоље мишљење. Предлагао је кнезу да „сваким начином“ на своју страну придобије Вашћенка, „ма и с новцем било“, како би овај што повољније извештаје из Србије слао. „Да би га убедили на то, треба Вам много ласкати му, често к њему одлазити презивати га, па запитати за совјете у правитељственим делима у која се он радо меша и за њи се интересује, да му докажете да сте сасвим, и Ви и српско правитељство, душом и срцем, покровитељеници одани и привржени.“⁴⁷

Египатска криза 1840/41. године и истицање важности Ункијар-Искелеског уговора утицали су на промену политике Русије према

⁴⁵ *Политические и культурные отношения*, 218–219; 221–222.

⁴⁶ В. Вучковић, *нав. дело*, 15–16.

⁴⁷ Ј. Герман – кнезу Михаилу. Цариград, 19. новембар 1840, АС, фонд Илије Гарашанина, 51. Герман је тражио да му кнез пошаље у Цариград између 20 и 30 хиљада дуката којима би могао „задобити на нашу страну главна овде лица“. Поводом тзв. „немира колубарског“ који су у пролеће 1841. организовали обреновићевци Герман је писао кнезу Михаилу: „Из рапорта Ђамил-паше и г. Вашћенка две власти на своје негодованије и незадовољство добиле су о овоме известије. Коловођом овог бунта сматрају овде Вашу свету мајку. Обе пак власти задовољне су на мерама, које сте предузели, да све то предупредите“ (Ј. Герман – кнезу Михаилу, Цариград 2/14. јул 1841 АС, Збирка Мите Петровића, даље: ЗМП, 8006).

Османском царству, али и према влади кнеза Михаила.⁴⁸ Ставом о повратку уставобранитељских емиграната у земљу и подршком влади кнеза Михаила поводом такозване Нишке буне најбоље се уочава промењени став руске дипломатије према Србији. Што се тиче повратка уставобранитеља, Русија је била у договору са Портом и тежила је компромису. Наиме, велики везир Реуф-паша у децембру 1840. обећавао је уставобранитељима да ће их султан, у договору са руском владом, вратити на ранија звања, па су сличне инструкције добили и београдски мухафис Ђамил-паша – од Порте – и руски конзул Вашћенко од своје владе. Из писма које је кнез упутио Вашћенку 6. фебруара 1841. сазнајемо да је руски конзул у „вишекратним састаницима са кнезом“ и „ради општег спокојствија и уклоненију даљи непријатности“ предлагао давање потпуне амнестије „одцепљеним од правитељства лицима“, њихов повратак кућама, те да се бившим саветницима врате пензије. Вашћенков предлог кнез Михаилу је проследио Савету, који је инсистирао да се Вучићу, Стојану Симићу и Милутину Гарашанину, као главним противницима кнеза Михаила, за извесно време онемогући повратак у отаџбину.⁴⁹ Из овог се види да су руска дипломатија и Вашћенко као њен представник у Србији у зиму 1840/41. године држали још увек страну уставобранитељима, који су са своје стране морали да се обавежу да неће радити против владе кнеза Михаила.⁵⁰

Сложене политичке прилике у Румелији подстакле су руску дипломатију да оснажи присуство у Србији, па је поред генералног конзула Вашћенка у пролеће 1841. године у Србију упутила специјалног изасланика барона Николаја Ливена. Управо је барон Ливен саопштио кнезу Михаилу промену курса руске политике према Османском царству. Посланик у Цариграду Владимир Титов у писму Вашћенку 5. марта 1841. препоручивао је да сарађује са Ливеном, чији је задатак био да подржи владу кнеза Михаила и обузда самољубље старешина.⁵¹ Титов је истог дана упутио писмо и кнезу Михаилу у којем га је обавестио да је долазак барона Ливена у Србију доказ добронамерног става цара према српском народу.⁵²

⁴⁸ В. Вучковић, *нав. дело*, 27; *Международные отношения*, 141.

⁴⁹ АС, ЗМП, 8009.

⁵⁰ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петровијевић*, 137–138.

⁵¹ „Поддерживать местное правительство, обуздывать самолюбие и своеволие старейшин (...) таковы всегдашние обязанности вверенного вам поста...” (*Политические и культурные отношения*, 224).

⁵² „Наш генеральный консул, ... свидетельствует об искренней готовности вашей предать забвению неприятности, в минувшем году возникшие с некоторыми из

Углед кнеза Михаила у очима руских дипломата порастао је нарочито за време такозване Нишке буне, која је према најновијим истраживањима Милоша Јагодића била припремана током 1840. и 1841. године и требало је да захвати не само подручје Ниша и шире околине, већ Новог Пазара, Сјенице, Косова, па чак постоје индиције да је буна припремана у Метохији и околини Скопља. Специјални руски изасланик барон Ливен је насупрот инструкцијама својих претпостављених, „охрабривао“ устанике и са њима се састајао.⁵³ Међутим, конзул Вашћенко је уочи избијања буне делегацију побуњеника која је у Београду марта 1841. године молила за помоћ Русије, одбио и саветовао да се покоре „вољи султановој“.⁵⁴ За време трајања буне кнез Михаил је одлучно реаговао, пружио је уточиште за око 1.400 породица које су пребегле у Србију и активно је сарађивао са руским представницима. Извештај барона Ливена Министарству иностраних дела 2. јуна 1841. садржавао је похвалне оцене о „младом војду Срба“, његовим племенитим намерама и неочекивано чврстом карактеру за тако младог човека, што је било опредељујуће за промену става Русије према кнезу Михаилу.⁵⁵

На другој страни, уставобранитељи у Цариграду, због промењеног руског става према њиховом повратку, још више су се ослонили на Порту. Петронијевић и Вучић оптуживали су Русију да је умешана у буну, истицали

уважаемых в народе старейшин, и употребить самые деятельные меры к примирению враждующих партий, успокоению умов и водворению тишины на прочных основах всеобщего единодушия и доверия” (*Политические и культурные отношения*, 225). Барон Ливен је имао царев налог да „књазу од височајшег имена да совјете и внушенија која ће најсообразнија бити с настојашћим обостојатељствама ... и представити „сву опасност садашњег положенија Србије, расејати заблуђења којим би књаз по причини младости своје увучен био“ (АС, ЗМП, 8009); А. Ивић, *Борба кнеза Михаила и Томе Вучића Перишића од 1840. до 1842*, Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра, Београд 1984, 83–84.

⁵³ М. Jagodić, *Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841*, *Limes plus* XII, № 3 (2015) 47–48; В. Вучковић, *нав. дело*, 25.

⁵⁴ М. Јагодић, *исто*.

⁵⁵ *Политические и культурные отношения*, 232. Похвале на рачун кнежевог држања изнео је и руски агент Д. Ф. Козинц који је у јулу 1841. године у Београду разговарао са њим и конзулом Вашћенком. „Молодой князь сколько я мог заметить, был в полной мере, обрадован тем, что действия его в время бедственных событий в Бугарии были одобрены государем императором ...” (*Политические и культурные отношения*, 238).

су конспиративну улогу барона Ливена и конзула Вашћенка у припреми те буне. У „Српским народним новинама“ у Пешти појавили су се чланци које су достављали уставобранитељи из Цариграда и њихови симпатизери из Србије у којима је истицана штетност руског протектората за Србију, која је уместо једног (османског), имала два господара (османског и руског), па је писало „ако се кадгод вопрос самосталности српске покренуо буде, лакше ће бити Србији опростити се терета турског, него пријатељства руског“.⁵⁶ Преко ноћи улоге су се промениле. Некадашњи пријатељи Русије и Вашћенкови сарадници у обарању с власти кнеза Милоша, сада су постали противници, а кнез Милошев син уживао је руску подршку.

Иако је био добро обавештен и утицајан, Вашћенка је изненадио династички преврат у Србији у септембру 1842. године. Вашћенко је, додуше, у једном извештају у јуну 1842. године тачно предвидео да би евентуалну буну у Србији подстакли београдски везир, специјални аустријски изасланик на српској граници генерал Хауер и неколико српских незадовољника.⁵⁷ Занимљиво је и то да је секретар руског конзулата у Београду Вранов, дакле, најближи Вашћенков сарадник, био умешан у припреме Вучићеве буне, због чега је смењен.⁵⁸ Као што је био случај приликом кнез Милошеве абдикације 1839. године, тако је и кнез Михаило у одсудном тренутку затражио састанак са Вашћенком. Притиснут Вучићевим побуњеницима, кнез је стигао у Топчидер 6. септембра 1842. године. Од Вашћенка је тражио савет шта да чини. Конзул му је најпре предложио да затражи заштиту код београдског везира, а када је кнез Михаило одлучно одбио предлог и пошто Вашћенко није могао да му гарантује безбедност у свом конзулату, кнез је у страху за сопствени живот у ноћи између 6. и 7. септембра прешао у Аустрију.⁵⁹

Одмах после кнежевог напуштања Србије Вашћенко је 7. септембра 1842. године у руском конзулату окупио стране конзуле у Србији и тада су саставили заједничку декларацију коју су предали београдском везиру Ђамил-паши. У том документу истакнуто је да је буна у Србији уперена против султана, Вучић је означен као главни кривац и потврђено је право кнеза Михаила на владу. Вашћенко је са

⁵⁶ Н. Попов, *нав. дело*, 126–127; Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 142.

⁵⁷ *Политические и культурные отношения*, 270.

⁵⁸ *Политические и культурные отношения*, 272. Наиме, улога Вранова састојала се у томе што је тужбу против кнеза Михаила са неколико стотина потписа однео у Петроград, али је као кривоклетник српске владе и Вашћенка ухапшен и лишен службе (Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 6).

⁵⁹ Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, 75–76.

осталим конзулима наредног дана посетио Ђамил-пашу и Портиног изасланика Шекиб-ефендију где су уложили жалбу на протеривање кнеза Михаила.⁶⁰ У међувремену, од посланства у Цариграду Вашћенко је добио налог да привремену српску владу сматра нелегитимном и да, до даље наредбе, избегава сваки контакт који би се могао сматрати као признање новонасталог стања.⁶¹ Колико је Вучићева буна узнемирила Вашћенка сведочи извод из његовог писма А. П. Бутењеву 8. октобра 1842. године: „Не могу выразить сколько все это нанесло мне неприятностей и огорчений, знаю только что я устарел здесь прежде времени и потерял почти зрение.” Жалио је „младог Обреновића” који се исувише ослањао на саветнике који нису добро радили, нити су прихватили руске савете. Сматрао је да кнез Александар нема владарских способности и да ће Вучићева диктатура привремено утврдити владу, која ће се убрзо растројити због личних сукоба, „ибо зависть и упрямство суть отличительные черты сербов.”⁶²

⁶⁰ На том састанку турски представници рекли су конзулима да једино руски конзул има право да се меша у политичка питања у Србији, стављајући до знања осталим конзулима да су они званично трговачки агенти (Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, 81–82; В. Вучковић, *нав. дело*, 45–46). Министарство иностраних дела Русије није се сагласило са тим Вашћенковим кораком јер је Русију ставио у исти ранг са представницима осталих сила које нису имале уговорно право са Портом у српским пословима (Д. Страњаковић, *нав. дело*, 79–80; В. Вучковић, *нав. дело*, 49).

⁶¹ В. Вучковић, *нав. дело*, 49, 65; Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 146.

⁶² *Политические и культурные отношения*, 252–254; 272. У првим недељама после Вучићеве буне Вашћенко је безрезервно подржавао свргнутог кнеза Михаила. Кнез Михаило је 12. септембра 1842. позвао Вашћенка да са секретаром С. Петровићем пређе у Земун. На састанак је послат Петровић који је Вашћенку пренео кнежев захтев да му се из Београда пошаљу путна кола за делегацију коју је намеревао да пошаље у Петроград (АС, ПО 23–58, 61). Кнез је потом 2. септембра 1842. замолио Вашћенка да писма посланику Титову и Сарим-ефендији спроведе у Цариград (АС, ПО, 23–63). Кнез Михаило је 1. октобра 1842. обавестио Вашћенка о именовању Јована Николића за свог изванредног опуномоћеника у депутацији коју шаље у Цариград (АС, ПО, 23–108). Вашћенка је о односима у обреновићевској емиграцији у Земуну и новостима уопште обавештавао и Милош Богићевић. У писму 29. октобра 1842. пише о проласку Акиф-ефендије кроз Земун и Портином признању А. Карађорђевића за кнеза Србије (АС, ПО, 23–140). Два дана касније, о састанку у Земуну Вучића, Петронијевића са саветницима Марковићем, Хербезом и Протићем (АС, ПО, 23–144). У писму 11. децембра 1842. послат је списак пребеглих официра из Србије (АС, ПО, 23–172, 174, 175, 176, 178). У писму 30. децембра 1843. Богићевић се правдао Вашћенку „за неистине у својим писмима“

Лично писмо цара Николе I султану Абдулу Мециду, које је султану предато 24. новембра 1842, открило је намере руске владе према догађајима у Србији. Династички преврат сматран је револуционарним чином и актом упереним против интереса Русије.⁶³ У специјалну мисију у Србију поново је био упућен барон Ливен који је у Бечу, Београду и Цариграду требало да прикупи обавештења о правом стању ствари и помогне Порти у успостављању законитог поретка. Од тада барон Ливен, а не конзул Вашћенко, води главну реч у преговорима са турским званичницима и уставобранитељима у време кризе 1842/43. године. Ливен је три пута долазио у Србију (новембар 1842, јун 1843. и јул–новембар 1843). Руски историчар К. Никифоров попустљиву струју у Министарству иностраних дела Русије према српском питању назива „линија Ливен–Данилевски“, на супрот које је стајала чврста струја оличена у канцелару К. Неслеродеу и конзулу Вашћенку.⁶⁴

Вашћенков тврд став према уставобранитељској влади може се правдати тиме што је у пролеће 1843. године кнежев представник и министар иностраних дела Аврам Петронијевић водио отворену антируску политику. Петронијевић се залагао за отпор руским захтевима и уздао се у савезништво са пољском емиграцијом и посредством ње са Француском и В. Британијом. Убрзо се показало да су уставобранитељи прецењивали обећања пољске емиграције и западних влада. Руска влада у марту 1843. наредила је Бутењеву да напусти Цариград, а Вашћенку Београд, уколико Порта одбије да испуни руске захтеве. Суочене са непоколебљивим руским ставом, Велика Британија, Француска и Аустрија саветовале су тада Порти да прихвати руске услове: сазивање

и наводи лица од којих је слушао о неким догађајима (АС, ПО, 23–179). Кнез Михаилова канцеларија писала је Вашћенку 28. децембра 1842. о исказима учесника Нишке буне које су ови дали после бекства из Србије у Земунском магистрату, док је 3. јануара 1843. упутио писма за посланика у Цариграду Бутењева и царског изасланика Ливена (АС, ПО, 24–2).

⁶³ Н. Попов, *нав. дело*, 460; В. Вучковић, *нав. дело*, 68; А. Растовић, *Енглези о бунама у Кнежевини Србији 1842–1844. године*, Историјски часопис 62 (2013) 229–243.

⁶⁴ *Политические и культурные отношения*, 290–291. Династички преврат у Србији уздрмао је Вашћенкову конзулску позицију. Руски посланик у Цариграду Бутењев у писму Вашћенку 5. маја 1843. истиче да је Ливеново именовање имало за циљ да, уочи поновљених избора за српског кнеза, одагна сумње како руски двор подржава било коју страну у Србији (К. В. Никифоров, *Србија в средине XIX века*, 38–39). Из овог се посредно закључује да је руско министарство рачунало на Вашћенкову пристрасност у корист свргнутог кнеза Михаила.

скупштине на којој би се поново бирао српски кнез, удаљавање одговорних за избијање буне, демисија Тамил-паше из Београда и удаљавање Вучића и Петронијевића са положаја. Инсистирајући на испуњењу тих захтева руска влада је запретила слањем војске у Србију.⁶⁵

На Народној скупштини 27. јуна 1843. у Топчидеру, на којој је Вашћенко присуствовао, Александар Карађорђевић је поново изабран са српског кнеза. Вучић и Петронијевић, после договора са бароном Ливеном, из Београда су „протерани” у Крагујевац, односно Јагодину. Извесно отопљавање односа између руског генералног конзула Вашћенка и уставобранитељске владе уследило је после те скупштине. Наиме, Јован Хацић обавестио је Вучића 8. јула 1843. како је „г. Вашћенко са госпођом посетио у недељу књаза и књагињу, а ови су му у четвртак вратили посештеније њима.”⁶⁶

Међутим, руска влада није била задовољна протеривањем Вучића и Петронијевића у унутрашњост Србије. Барон Ливен се у јулу 1843. вратио у Београд и испоставио захтев да предводници преврата из 1842. морају напустити Србију. Народна скупштина у Крагујевцу у августу 1843. године сагласила се с тим предлогом, после чега су Вучић и Петронијевић кренули у егзил у Османско царство. Захтеви Русије тиме су се испунили. У септембру 1843. године кнез Александар је по други пут добио берат којим је потврђен за кнеза Србије, али сада уз сагласност Русије.

Признање уставобранитељског режима од стране Русије значило је и крај Вашћенкове конзулске службе у Кнежевини. Он је у мају 1843. године именован за генералног конзула у Букурешту, где је сменио Д. В. Дашкова, али је дужност у Србији предао тек у зиму 1843. године. У *Српским новинама* 10. децембра 1843. објављена је кратка вест о одласку руског „бившег овде генерал конзула” који је паробродом отпутовао у

⁶⁵ Д. Стражаковић, *Влада уставобранитеља*, 45–58; В. Вучковић, *нав. дело*, 86–87; *Международные отношения*, 142–144; К. Никофоров, *нав. дело*, 30–33;

⁶⁶ АС, ПО, 70–255. После преврата 1842. године прво званично писмо руског конзулата у Београду Министарству иностраних дела Србије упућено је 14. јуна 1843. у вези намирења дуга бившег министра Стефана Радичевића. Потом је конзулат по молби кнеза Михаила 3. јула обавестио Министарство да је бивши кнез Михаило за надзорника својих добара у Србији именовао потпуковника Милоша Богићевића. Истог дана конзулат је Министарству представио потраживање дуга свог држављанина надворног саветника Димитрија Момировића који је тражио да му Григорије Зорић, бивши директор школа у Србији, исплати 50 дуката, и тако даље (АС, МИД-и, деловодни протокол, 1843, 714, 825, 826, 883, 1039, 1225, 1340, 1368, 1415, 1542, 1555, 1556).

Цариград.⁶⁷ За свој рад у Србији Вашћенко је одликован орденом Св. Ане другог степена и то је једно од три одликовања које је добио током рада у дипломатији.⁶⁸ Григориј Иванович Данилевски именован је за новог генералног конзула Русије у Србији.

Служба првог конзула Русије у Србији Герасима В. Вашћенка (1838–1843) није допринела унапређењу односа Руског царства и Кнежевине Србије. Поред различитих државних интереса, томе су допринеле и Вашћенкове карактерне особине. Куниберт је описао Вашћенка као човека пријатне спољашњости, али и охолог, који је с извесним презрењем гледао на околину. Такво држање више је одбијало, него што је привлачило.⁶⁹ Из расположивих извора може се закључити да је Вашћенко био ревностан дипломата. Он је настојао да тврдње у својим извештајима поткрепи преписом неког документа или усменим исказом. Аврам Петронијевић је знао да је Вашћенко „за важно држао и најмању спрдњу баба београдских и онакову, или изопачену, шиљао ју је у кабинет руски”.⁷⁰ И Вашћенко није имао високо мишење о српким владарима и политичарима. У тексту смо видели шта је мислио о кнезу Милошу, кнеза Александра је називао „мужицом“, док је Аврам Петронијевић по њему био лукав, „глуп, до крајности честољубив [и] почитује себе за најпапетнијег од свију”.⁷¹

Хладни односи између Русије и Србије потрајали су до краја владавине уставобранитеља. Те односе оптерећивале су интензивне везе уставобранитељских првака са пољском емиграцијом до револуције 1848/49, а педесетих година отворена аустрофилска политика кнеза Александра и дворске камариле. За водеће уставобранитељске прваке,

⁶⁷ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности 1812–1856*, Москва 2009, 151; *Српске новине* 96 (1. децембар 1843).

⁶⁸ *Политические и культурные отношения*, 315. Вашћенко је одликован још једним одредном Св. Ане другог степена и орденом Св. Владимира са мачевима (О. В. Медведева, *нав. дело*, 76).

⁶⁹ Занимљив поглед на Вашћенково конзулство у Србији дао је лекар кнеза Милоша и мемоариста Бартоломео Куниберт који је сматрао да Вашћенко није добро познавао „карактер“ Срба, да је рачунао да ће с позиције руског конзула „своју вољу наметнути Милошу“. Поред тога Вашћенково држање било је охоло. „Да је боље познавао природу овог народа онда би се брзо и лако уверио да такво држање не може код њега (српског народа – прим. Р. П.) имати онај успех и утицај који је могао имати код Грка и Бугара, те би за времена могао изменити начин свог поступања и понашања“ Б. Куниберт, *нав. дело*, 621).

⁷⁰ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 178.

⁷¹ АС, фонд Илије Гаршанина, 141.

пре свих Аврама Петронијевића и Илију Гарашанина, протекторат Русије схватан је као препрека за остваривање националних интереса. Српско-руски односи кренули су узлазном линијом тек повратком Обреновића на престо Србије 1858. године.

Radomir J. Popović

**ACTIVITY OF THE FIRST RUSSIAN CONSUL IN SERBIA
GERASIM VASCHENKO 1838–1843**

Summary

Gerasim Vasilevich Vaschenko, born in 1790, was the first Russian consul in Serbia. Like the majority of Russian diplomats in the Ottoman Empire, he began with his service in the Russian legation in Constantinople. As a dragoman (interpreter), he was perfecting his French and Turkish, and gaining practical knowledge necessary for diplomatic work. At the time of the Greek uprising, he was secretary to the commission for sheltering Greek refugees in Odessa (1821–1826), member of the Russian delegation in negotiations with the Turks in Akerman (May–October 1826), and member of the Russian mission in Wallachia and Moldova (1828–1830). He was the first Russian consul in the territory of present-day Bulgaria in Sliven (1830–1833). He also served as a consul in Orşova, Wallachia, from 1837 to 1838. Vaschenko's consulship in Serbia (1838–1843) may be tentatively divided into three phases. In the first phase (1838–1839), he worked on suppressing British influence in Serbia, supporting the opposition in its struggle against Prince Miloš. A change in the course of Russian foreign policy at the time of the second Egyptian crisis of 1840/41 resulted in Vaschenko's active support of Prince Mihailo's Government in 1841/42. The Russian influence in Serbia diminished significantly with the outbreak of Vučić's riot in 1842 and the banishment of Prince Mihailo. Vaschenko's consulship did not help improve relations between the Russian Empire and the Principality of Serbia. This was due not only to differing state interests, but also to Vaschenko's traits – his presumptuous behaviour and a derisive attitude which was off-putting rather than appealing.

Keywords: Vaschenko, Russian consul, Russia, Serbia, 1838, Prince Miloš, defenders of the Constitution, 1843.

Чланак примљен: 08. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 07. 2016.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ*

Историјски институт
Београд

РОСТИСЛАВ ФАДЕЈЕВ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ**

Апстракт: Велике промене које су се догодиле на међународној европској позорници у седмој и осмој деценији XIX века, одразиле су се и на друштво, нарочито на оно у Русији, где настаје нови интелектуални покрет, панславизам. Кључ за решавање Источног питања за руске панслависте лежао је у избијању општебалканског устанка, коме би се придружила и Русија, а који би се завршио ослобођењем Словена од османске и хаџбуршке власти и уједињењем свих словенских народа у *Свесловенску конфедерацију*, под окриљем руског цара, са престоницом у Цариграду. Прави представник ове струје био је руски генерал и публициста Ростислав Андрејевич Фадејев. Циљ овог рада јесте да прикаже Фадејевљево виђење Источног питања и начин на који је он видео његово решавање у светлу догађаја Велике источне кризе (1875–1878).

Кључне речи: Ростислав Андрејевич Фадејев, Николај Павлович Игњатијев, панславизам, Источно питање, Русија, Милан Обреновић, Јован Ристић, Србија, Бугарска.

У времену када се Русија спремала да изађе из међународне изолације и наметне у решавању Источног питања, а након актуализације словенског питања у Русији после Московског свесловенског конгреса, неколицина интелектуалаца окупљена око новооснованог Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета почиње да објављује радове у духу панславизма. Најпознатији радови који су

* jovana.blazic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

позивали на политичко обједињавање Словена били су *Россия и Европа* (1869) Николаја Јаковљевича Данилевског и *Мнение о Восточном вопросе* (1870) Ростислава Андрејевича Фадејева.¹

I

Ростислав Андрејевич Фадејев (1824–1884)², рођен у Јекатеринославу (данашњи Дњепропетровск), потицао је из старе руске племићке породице. Отац му је био саратовски генерал-губернатор, те тајни саветник и члан Савета Главне управе кавкаског намесника, а по мајци био је потомак угледне аристократске породице Долгоруки. Од ране младости показивао је интересовање за војну каријеру, па је недуго након једногодишњег школовања на Петроградској (Михајловској) артиљеријској школи (1837–1838), војну афирмацију потражио на Кавказу. За време дугогодишње кавкаске службе (1849–1868), Фадејев је стекао војно признање, а по завршетку Кавкаског рата (1817–1864) и чин генерал-мајора. Године 1868. напустио је Кавказ, а непуне две године касније био је приморан да напусти и државну службу.³ По повратку с Кавказа, постаје члан Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета.⁴

¹ Више о руском панславизму: М. В. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, New York – London 1956; В. N. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden – London 1962, 56–80; D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca – New York 1967; J. Milojković-Đurić, *Pan Slavism and National Identity in Russia and in Balkans 1830–1880: Images of the Self and the Others*, Boulder 1994; S. Terzić, *About Eastern and Western Pan Slavism (in the XIX-th and beginning of the XX-th century)*, Историјски часопис LIII (2006) 317–332; Б. А. Прокудин, *Идея славянского единства в политической мысли России XIX века*, Москва 2007.

² Сви датуми у тексту дати су по новом календару.

³ Више о биографији Р. А. Фадејева: Н. А. Фадеева, *Воспоминания о Ростиславе Фадееве*, Собрание сочинений Р. А. Фадеева, Т. 1, Санкт Петербург 1889, 1–68; С. Ю. Витте, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924, 15–28; В. N. Sumner, *nav. delo*, 69–77; О. В. Кузнецов, *Р. А. Фадеев: генерал и публицист*, Волгоград 1998; С. В. Лебедев, *Предисловие: Государственный порядок. Россия и Кавказ*, Москва 2010, 5–32; Л. Ю. Пахомова, *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Москва 2011, 77–106.

⁴ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960, 60, 63.

У Петрограду Фадејев се посветио писању,⁵ приклањајући се војној опозицији, коју је предводио некадашњи кавкаски намесник генерал-фельдмаршал кнез Александар Иванович Барјатински, која је крајем седме и почетком осме деценије жустро критиковала државни врх,⁶ а нарочито министра војске Дмитрија Андрејевича Миљутина (1861–1881) и његове реформе.⁷ Директан сукоб с властима лишио га је даље напредовања у војсци, те је по наређењу цара пребачен у Министарство унутрашњих послова, где је шест месеци службовао без икакве материјалне надокнаде. Маја 1870. године поднео је оставку, званично из здравствених разлога,⁸ а за стварни разлог принудног пензионисања сматра се његово објављивање дела *Вооруженные силы России и Мнение о Восточном вопросе*⁹. У писму престолонаследнику Великом кнезу

⁵ Већ за време служења на Кавказу почео је да пише, занимајући се превасходно за теме из области војне историје. Прво значајније дело било је *Шестьдесят лет Кавказской войны* (1859) које му је и донело прва признања, те је марта 1860. године изабран за члана Руског географског друштва. Затим, низала су се дела *Письма с Кавказа* (1865), те *Вооруженные силы России* (1868), *Мнение о Восточном вопросе* (1870), *О мерах для восстановления русской армии* (1873), *Русское общество в настоящем и будущем (Чем нам быть?)* (1874), *Письма о современном состоянии России* (1881) и др. Фадејевљева сестра Надежда Алексејевна Фадејева објавила је његова сабрана дела у три тома: *Собрание сочинений Р. А. Фадеева*, Т. 1–3, Санкт Петербург 1889.

⁶ Постоје подаци да је руска штампарија у Бечу била центар пропаганде Барјатинског, а да су, делујући под покровитељством Великог кнеза Константина Николајевича, почетком 1869. године покренули лист *Borse Zeitung*, чији је политички део уређивао Фадејев: А. Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, prevela M. Najbar-Agičić, Zagreb 2006, 155.

⁷ У *Сећањима* за 1873. годину Миљутин је забележио: „Кнез Барјатински је за своје оруђе узео заједљиво и непоштено перо Фадејева који је за њега већ припремао памфлете уперене на Министарство војске“. Министар војске је навео да је познати сплеткарош Фадејев на почетку његовог управљања хвалио предузете реформе, а да је по повратку с Кавказа критиковао све што се радило у Министарству војске, те да је објавио низ брошура које су подигле прашину у Европи и зададе доста мука Министарству спољних послова: „Фадејев, без длаке на језику и у писму, дволични, лукави и улагљиви“: *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1868–половина 1873*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2006, 55–57, 579.

⁸ Л. Ю. Пахомова, *нав. дело*, 80.

⁹ Фадејевљев сестрић, руски државник Сергеј Јуљевич Вите, навео је да је брошура *Мнение о Восточном вопросе* „узбуркала“ односе Русије и Аустроугарске, те да се кнез Горчаков пожалио Александру II, који је Фадејева принудио да поднесе оставку: С. Ю. Вите, *нав. дело*, 25.

Александру Александровичу Фадејев је признао да кад је постао свестан свог положаја, хтео је одмах да поднесе оставку, али је замољен да издржи још неко време: „Случајно и с моје стране неочекивано, моје име је стекло популарност у словенским и другим земљама наклоњеним Русији, тако да оно све до сад не силази са стубаца немачких и словенских новина; више пута сам био замољен, да ће моја оставка у овом тренутку у страној штампи бити пренета као протеривање из службе за исказано мишљење што би одредило крај словенске наклоности, што би оставило лош утисак“.¹⁰

Мнение о Восточном вопросе, које је прво објављено у деловима новембра 1869. године у листу *Биржевые новости*, те неколико месеци касније и као посебна брошура, није изазвало много интересовања у Русији.¹¹ Далеко веће признање чекало га је међу Словенима.¹² Изнета мишљења и погледи везана за Источно питање нису се подударали са ставовима званичне руске државне политике, са ставовима руског канцелара Александра Михайловича Горчакова. Међутим, како је државни врх тога времена био подељен по питању вођења спољне политике, његов текст побрао је симпатије у редовима „ратоборније струје“, код престолонаследника, руског посланика у Цариграду грофа Николаја Павловича Игњатијева и у редовима војне опозиције. Брошура је веома брзо преведена на неколико језика (енглески, немачки, чешки, пољски, српски).¹³

Шта је за Ростислава Фадејева представљало Источно питање? Како га је требало решити и на који начин се долазило до његовог

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), Ф. 677, Оп. 1, Д. 1023, Л. 1–6. *Р. А. Фадејев – Александар Александрович (касније Александар III), Петроград, 11. мај 1870.*

¹¹ Фебруара 1871. године у вези ове његове књиге обратио му се Василиј Борисович Бланк, некадашњи радник у руском посланству у Цариграду (1846–1848) и навео да би његова књига могла да носи име „о словенском питању“ и уједно изложио своје мишљење о Источном питању, које се није подударало са изнетим: Российский государственный исторический архив (даље: РГИА), Ф. 1100, Оп. 1, Д. 37, Л. 1–4 об. *В. Б. Бланк – Р. А. Фадејев, 2. фебруар 1871.*

¹² С. А. Никитин, *Панслависткие теории конца 60-х годов*, Неизданные главы книги С. А. Никитина „Русское общество и вопросы балканской политики России. 1853–1876 гг, Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина: сборник статей, под редакцией И. В. Чуркиной, С. И. Данчевой и М. М. Фроловой, Москва 2013, 322–323. Неколико словенских градова доделило му је статус почасног грађанина: Н. А. Фадеева, *нав. дело*, 45.

¹³ С. А. Никитин, *Панслависткие теории конца 60-х годов*, 322–323. Ољег Владимирович Кузнецов помиње чак и бугарски превод брошуре: О. В. Кузнецов, *нав. дело*, 45.

решавања? То су питања која је он отворио. За Ростислава Фадејева, од историјског Источног питања остао је само термин, јер је оно сада прерасло у много важније општесловенско питање – свесловенско.¹⁴ Главни руски противник у решавању Источног питања је Аустроугарска, преко које води пут до Турске,¹⁵ јер за разлику од остатка Европе, једино за Аустроугарску и Русију оно није политичко већ животно питање.¹⁶ Стога, његова основна мисао везана за решавање Источног питања лежала је у избијању општебалканског устанка, коме би се придружила и Руска империја, а који би резултирао ослобођењем Словена од османске и хабзбуршке власти и уједињењем свих словенских народа у *Свесловенску федерацију*, на чијем челу би се нашао руски цар, а престоница „словенског савеза“ била би у Цариграду.¹⁷ У састав заједничке словенске државе не би ушли само Словени, већ и поједини несловенски народи, Грци и Румуни.¹⁸ Сви словенски народи имали би своје владе за обављање унутрашњих послова, док би општи заједнички послови, међународни односи и војно командовање, били поверени руском цару.¹⁹ Службени језик био би руски, а руски народ сачувао би право првенства.²⁰ Фадејев је указивао да је садашње стање ствари такво да су Словени у Турској и Аустроугарској наклоњени Русији само литерарно, што нема практичног значаја, па чак и у Србији која има статус аутономне кнежевине. За разлику од „поносних Срба“ који мисле да могу све сами,²¹ Фадејев наводи да једино галички Руси и Бугари желе руску помоћ.²² Да би се дошло до циља, до стварања „словенског савеза“, Фадејев је био убеђен да и руска држава и руско друштво морају активно да раде на придобијању Словена, да их увере у руску подршку и помоћ.²³ На крају брошуре закључио је да, иако ће неко његову искреност видети као неопрезност, остаје убеђен да сваки Рус треба отворено говорити о пословима своје отаџбине. Народи и државе о којима је он говорио

¹⁴ Р. Фадеев, *Мнение о Восточном вопросе 1869 г.*, Государственный порядок. Россия и Кавказ, составили С. В. Лебедев и Т. В. Линицкая, Москва 2010, 653–654.

¹⁵ Исто, 647–649, 658–659.

¹⁶ Исто, 640–641.

¹⁷ Исто, 635–718.

¹⁸ Исто, 666.

¹⁹ Исто, 682, 691.

²⁰ Исто, 689.

²¹ Исто, 664–665.

²² Исто, 661–662.

²³ Исто, 665–666.

равнодушни су према ономе што он мисли, али „кад мисао о Свесловенству постане и мисао државе, засијаће свима у очима, као муња, и тада за тајне неће бити места; наши послови кренуће успешно само онда када и сеоске жене на обали Молдавије или на обронцима Балкана, успављујући своје дете, буду му говориле: не плачи, ево ускоро ће доћи Руси да нам помогну, и теби ће донети поклон“.²⁴

Српски превод Фадејевљеве брошуре *Расправа о питању источном и словенском* изашао је из штампе исте 1870. године, само неколико месеци након објављивања делова у Каљевићевој *Србији* у преводу капетана у руској војсци Константина Митричевића.²⁵ Приређивач српског издања, Јанко Шафарик,²⁶ некритички је истакао значај и квалитете брошуре и „државничку женијалност и политичку трезвеност“ њеног аутора,²⁷ те је подвукао да је она доказ „да се словенски дух и словенски програм почео ширити и пуштати своје жиле и у државничким и у војничким круговима“. Ипак, сходно политици коју је водило Друго намесништво (1868–1872), панславистичке идеје ни у Србији нису имале већег одзива. Миливоје Петровић Блазнавац, видевши у Фадејевљевој брошури могућност за аоштравање односа са Аустроугарском и Турском, учинио је све да спречи њено даље ширење у Србији.²⁸ Међутим, српска штампа наставила је да прати рад Фадејева.²⁹ Како у то време, српско-руски односи нису добро стајали, радило се на превазилажењу несугласица. Октобра 1871. године малолетни кнез Милан Обреновић, у пратњи првог намесника, посетио је руског цара Александра II у Ливадији. Кримска посета умногоме је

²⁴ Исто, 693–694.

²⁵ *Србија: лист за политику, трговину и просвету* 52 (8/20. мај 1870).

²⁶ С. Новаковић, *Библиографија српске и хрватске књижевности за 1870. год. (са додатком онога што су странци о нама писали)*, Гласник Српског ученог друштва XXXI (1871) 389.

²⁷ Генерала Растислава Андрејевича Фадејева, *Расправа о питању, источном и словенском*, [превео Ј. Шафарик], б. м. 1870, 1–2.

²⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 111–112.

²⁹ *Српски народ* априла 1870. године преноси да је Фадејев објавио чланак *Бојиште црноморско*, да би *Застава* јула 1872. године пренела у изводу чланак о руској војсци (преузет из листа *Русский мир*), а месец дана касније и *Глас народа* преноси да је Фадејев у листу *Русский мир* навео да ће одлучујућу улогу у Европи имати сила „која има највеће коњиштво стрелаца“, а то по њему може бити само Русија: *Српски народ: лист за политику и народну просвету* 38 (8. април 1870); *Застава* 82 (14. јул 1872); *Глас народа: лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву* 31 (30. јул 1872).

поправила српско-руске односе и ублажила неповерење које је владало између Петрограда и Намесништва. На путу из Ливадије, Блазнавац се у Одеси састао са Фадејевим, коме је, за време дужег разговора, саопштио да код руског цара није приметио „панславистичке идеје“, изнео му свој лични став и покушао да га убеди да су његови ставови штетни по словенске интересе.³⁰ Истовремено, у суседству било је позитивних одјека на објављену брошуру. Занимљив податак представља став хрватског професора из околине Вараждина, Петра Томића, који је, „са весељем“ прочитао Фадејевљеву брошуру и изразио став да Русија може и мора да оствари задатак и мисију која јој је поверена.³¹

II

Ростислав Андрејевич Фадејев, у два наврата у току 1875. године путовао је у Египат. У предвечерје избијања Велике источне кризе, од марта до маја 1875. године, борио је у првој посети Египту. Иако су његове посете званично имале приватни карактер, под велом учешћа у преуређењу египатске војске,³² његов задатак био је да опипа пулс и египатског кедива Исмаила³³ придобије на страну Русије. Иницијатор египатске мисије био је гроф Николај Павлович Игњатијев, кога је иначе у годинама Велике источне кризе пензионисани генерал-мајор верно служио.

³⁰ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, приредио А. Раденић, Београд 2002, 415.

³¹ Према мишљењу Петра Томића, било је потребно да на све стране Русија разгранана мреже школа и железница, да се поспеши културна размена Русије са словенским народима и сл. Он је закључио да се „само тако осваја Цариград“: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 6, Л. 1–6. *П. П. Томић – Н. А. Попов, Зелендор, 9. мај 1870.*

³² У свом писму Н. П. Игњатијеву од 7. марта 1876. признао је да никада није имао стварну намеру да се бави реорганизацијом египатске војске. Да му је то била намера, у том случају, морао би да преузме команду над египатском војском и заузме положај министра војске, за шта је био сигуран да гроф Игњатијев, па и кедив Исмаил, не би пристали. Истовремено, сматрао је египатску војску веома слабом. Према његовом мишљењу, она би могла да ратује са азијским Турцима, али не и са европским Турцима, и да за то треба минимум пет година обуке. ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 20–21 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Каиро, 24. фебруар/7. март 1876.*

³³ Исмаил-паша (1830–1895), египатски паша (1863–1867), касније кедив Египта и Судана (1867–1879).

Прво египатско путовање Фадејев и Игњатијев оценили су као веома успешно. Исмаил кедив предложио му је да заузме место повереника у реорганизацији египатске војске што је Фадејев и прихватио, али под условом да не иступа званично и да не носи египатску униформу, већ да остане у статусу грађанина. Резултате мисије Фадејев је представио престолонаследнику, али је све требало да остане у тајности до јесени, до његовог поновног повратка у Египат. На тај начин, гроф Игњатијев је покушао да се заштити да Велика Британија не поквари реорганизацију египатске војске, али и од Министарства спољних послова Руске империје „које се толико навикло на политику одгађања да се ужасава од оваквих ствари“.³⁴ Све је то јасно осликавало руску политику која се због подела и разгласја „кретала у два колосека“. С једне стране, „мирољубива струја“, коју је заговарао кнез Горчаков, залагала се за мирно решење и споразум са великим силама, а с друге стране, „ратоборна струја“, чији је заговорник био гроф Игњатијев, захтевала је активнију политику Русије на Балкану. Александар II подржавао је руског канцелара, али свакако да није могао бити имун ни на ангажовање његове породице, руске царице, а нарочито престолонаследника, што је на другој страни често доводило до великог неразумевања и нејасног поимања руске државне политике.³⁵ У сваком случају, руска влада није учинила ништа да спречи Фадејевљево уплитање у догађања на Истоку, јер јој је у прилог ишла египатска непослушност према Порти и евентуално онемогућавање да Велика Британија контролише Суецки канал.³⁶

У међувремену, 9. јула 1875. године избила је „Невесинска пушка“ која је означила почетак Велике источне кризе. Устанак се брзо ширио и ти немири уздрмали су читав Балкан, те и Европу. За главног иницијатора устанка означена је Аустроугарска. Московски словенски добротворни комитет и његова одељења свесрдно су помагали устанике. Пошто је прва посета била извиђачког карактера, након заопштравања ситуације на Балкану, јесени 1875. године, Ростислав Фадејев, поновно је кренуо пут Египта.³⁷ У међувремену, новембра 1875. године египатски кедив продао је Британцима акције Суецке компаније.³⁸

³⁴ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 1023, Л. 9–10 об. Р. А. Фадејев – Александар Александрович (касније Александар III), Одеса, 24. мај 1875.

³⁵ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 148–151; В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914*, Москва 2010, 329–426.

³⁶ О. В. Кузнецов, *нав. дело*, 89–90.

³⁷ Исто, 90.

³⁸ М. Ковић, *нав. дело*, 147–148.

Ростислав Фадејев 7. марта 1876. године јавио се из Каира Игњатијеву са вестима да је убедио кедива Исмаила да уколико избије српско-турски рат, на руски знак египатска војска крене на Сирију³⁹. Фадејев је сматрао да је важно да египатски кедив верује у руско покровитељство, да је за Русију важна независност Египта, која се може осигурати само заузимањем Сирије. Руски панслависта истицао је важност овог споразума, да „држањем египатског кедива у рукаву“, ⁴⁰ гроф Игњатијев може лакше управљати Источним питањем, с обзиром да он „може ваљати за различите сосове, његова побуна значи – кућа на два дела“. ⁴¹ По постизању споразума, Фадејев је априла 1876. године напустио Каиро. ⁴² „Египатски план“ остао је нереализован, јер није добио одобрење Министарства спољних послова и Министарства војске, а Фадејевљева мисија означена је за авантуру, иако је Игњатијев неко време заиста рачунао на тај план. ⁴³

Истовремено, током зиме 1875/1876. године, Ростислав Фадејев прати догађања у Србији. У преписци он саветује Милана Обреновића да ратна дејства треба одложити до јесени, да међународне прилике не погодују ни Србији ни Русији. Саветовао га је да би за то време Србија требала порадити на војној спреми, на реорганизацији батаљона и повећању броја војника: „Сходно томе да је за један рат потребно имати добру војну спремину, финансије, рачунати на болести и дезертерство, да ли мислите да сте спремни? Ја у то заиста сумњам“. ⁴⁴ Напуштајући Каиро, Фадејев је планирао прво да посети Цариград, па Западну Европу, те на крају и Србију. У међувремену, Николај Николајевич Дурново, члан Московског словенског добротворног комитета и пријатељ српског митрополита, априла 1876. године, преноси митрополиту Михаилу вести да је Фадејев мишљења да је Русија одлично поступала, уздржавајући

³⁹ За наступање египатске војске у Сирији као најпогодније време видео је јесен 1876. године: ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 463, Л. 1–9. *Тајни мемоар о кризи на Оријенту, [1876].*

⁴⁰ Фадејев је писао грофу Игњатијеву: „Са кедивом у рукаву Ви можете са ланца пустити Србију и Црну Гору кад год, у крајњој мери домаће локално турско питање имате у цепу“: ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 20–21 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Каиро, 24. фебруар/7. март 1876.*

⁴¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 20–21 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Каиро, 24. фебруар/7. март 1876.*

⁴² ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 22–22 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Каиро, 14. април 1876.*

⁴³ В. М. Хевролина, *Николай Павлович Игнатъев. Российский дипломат*, Москва 2009, 281–282.

⁴⁴ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 462, Л. 1–4. *Р. А. Фадејев – [Милан Обреновић], [1876].*

Србију и Црну Гору од рата, јер је било потребно Турску ослабити што је више могуће у Босни и Херцеговини, толико да би она сама објавила рат Србији, али да се ситуација сада променила. Аустроугарска је затворила границу и Србија мора да реагује. Ова порука је требала бити пренета српском кнезу, а Дурново је подвукао да „овдашњи словенофили не седе скрштених руку“.⁴⁵

У међувремену, избио је устанак у Бугарској и „априлски ужаси“ привукли су пажњу читаве Европе, нарочито Московског словенског добротворног комитета.⁴⁶ Из Цариграда, Фадејев је маја 1876. године допутовао у Одесу. Тамо га је дочекао познаник „из кавкаских времена“, Бугарин Иван Кирович Кишељски, који је постао главни повереник за припремање устанка у Бугарској, без одобрења, али уз знање Горчаковљевог заменика и директора Азијског департмана Николаја Карловича Гирса и Миљутина.⁴⁷ Кишељски му је изложио своје ставове и планове везане за припремање устанка у Бугарској, те да је позвао генерала Черњајева да преузме команду над Бугарима.⁴⁸ Кишељски га је уверавао да руска влада не бежи од активније политике већ само тражи адекватан начин и повољан тренутак. Сумњајући у „неостварљиве петроградске полузамисли“, ⁴⁹ Фадејев га је наговорио да „прекине кокетирање са министарствима“ и послао у Цариград.⁵⁰

⁴⁵ Архив Србије (даље: АС), Поклони и откупи (даље: ПО), 29/73. *Н. Н. Дурново – Митрополит Михаило*, [1876].

⁴⁶ Словенски добротворни комитети у Петрограду и Москви предузели су финансирање покрета: *Обраћање Московског словенског комитета*, 5/17. мај 1876, Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878, под редакцией А. Л. Нарочницкого, Москва 1978, 106–107; *В. К. Караконовски – Н. А. Попов, Цариград*, 17/29. мај 1876, Освобождение Болгарии от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877: документы в трех томах, I, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, А. К. Бурмова и Н. Т. Тодорова, Москва 1961, 223–225; *В. С. Јонин – Н. А. Попов, Москва*, 4/16. јун 1876, Исто, 244–245; *А. И. Васиљчиков – И. К. Јанкулио, Трубетчино*, 4/16. јун 1876, Исто, 245–246.

⁴⁷ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 457, Л. 1–2 об. *Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, Одеса*, 3. мај 1876.

⁴⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 23–23 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Одеса*, 3. мај 1876.

⁴⁹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 23–23 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Одеса*, 3. мај 1876.

⁵⁰ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 457, Л. 1–2 об. *Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, Одеса*, 3. мај 1876.

Фадејев је сматрао да, ако је питање важно, оно се мора наћи у рукама Игњатијева као оружје.⁵¹

За Србију године Велике источне кризе представљале су велики изазов не само војно већ и на пољу дипломатије. Требало је правилно протумачити све сигнале које су европске силе слале, нарочито оне из Русије, што нимало није било једноставно. Под утицајем подстицаја који су долазили од стране руског конзула Андреја Николајевича Карцова,⁵² те и од грофа Игњатијева,⁵³ да ће Русија стати иза Србије у рату против Турске, а под притиском српског националног покрета, Кнежевина Србија ужурбаном се спремала за рат са Турском. Када је рат постао готово изванредан и када су почеле припреме, поставило се питање главног заповедника. Према сећањима Алимпија Васиљевића, митрополит Михаило предложио је управо генерала Фадејева, који је међу Србима био познат по својим радовима и мишљењу „да пут до Цариграда води преко Беча“. Међутим, Димитрије Ђурић и Јеврем Грујић, српски официри школовани на Петроградској војној академији, препоручили су генерала Михаила Григорјевича Черњајева, истакнутог „лава од Ташкента“.⁵⁴ Убрзо, маја 1876. године, и Фадејев је примио вести из Србије да је рат неизбежан.⁵⁵

По повратку у Петроград, Ростислав Фадејев се окреће Бугарима, верујући као уосталом и многи други тада, да Русија само преко Бугарске може доћи до Цариграда. Престолонаследнику, који је иначе, преко начелника штаба гардијског корпуса Илариона Ивановича Воронцова Дашкова, био упознат са свим његовим пословима, „да није отишао да служи кедиву већ Источном питању“, излаже план о организацији новог устанка у Бугарској. Без обзира на све вести, и даље је веровао да устанак у Бугарској, српско-црногорско-турски рат, те и ступање египатског кедива на позорницу треба одложити до јесени.⁵⁶ Србија и Црна Гора 11.

⁵¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 23–23 об. Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Одеса, 3. мај 1876.

⁵² Ј. Блажић, *Руски словенофили и балкански одметници: почетак Велике источне кризе (1875–1876)*, Sborník Konference mladých slavistů „Slovanský areál Evropa“, editori Václav Čermák a Marek Příhoda, Praha 2010, 198–199.

⁵³ А. Васиљевић, *Моје успомене, приредио Р. Љушић*, Београд 1990, 109; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 301.

⁵⁴ А. Васиљевић, *нав. дело*, 108–109.

⁵⁵ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 457, Л. 1–2 об. Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, Одеса, 3. мај 1876.

⁵⁶ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 457, Л. 1–2 об. Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, Одеса, 3. мај 1876.

јула 1876. године улазе у рат против Турске, а уочи самог избијања Фадејев је имао намеру да посети Србију, као спољну базу за припрему устанка у Бугарској,⁵⁷ али му је, по царском наређењу, забрањено да путује у Србију и Црну Гору, као и било какав вид учешћа у устанку у Турској.⁵⁸

Пошто су престолонаследник⁵⁹ и Гирс тајно одобрили планове за припремање Бугарског устанка, Фадејев и Кишељски почели су да прикупљају средства за наоружавање Бугара. Српско-турски рат била је савршена прилика да се устанци на Балкану удруже. Фадејев је непрестано указивао на Бугаре, које је због географског положаја издвајао у односу на остале балканске народе, наводећи да ће једино Бугари ићи са Русима до самог краја, до Цариграда. За њега је устанак у Бугарској био далеко значајнији и опаснији, као „рак желудца“, у односу на ратове Србије и Грчке против Турске, који су као „рак чланака“, и настојао је да у то увери и руску владу и руско друштво,⁶⁰ те се стога обратио и лично Горчакову. Изнео му је да је бугарско питање основа Источног питања, да у организовању Бугарског устанка лежи кључ решавања Источног питања, али да су за то потребна средства, те га је замолио да буде покровитељ акције.⁶¹ Недуго након тога, министар војске је забележио да је опазио промену код Горчакова, који је све мање веровао да ће Русија успети да избегне рат, чак напротив, говорио је о незваничној војној помоћи балканским народима. То је Миљутина навело да помисли да је „тај дрзник“ можда успео да донекле превари остарелог канцелара који је за њега рекао да је веома интелигентан, али да не заслужује поверење. Фадејев му је тада поднео белешку, коју је пре тога поднео наследнику

⁵⁷ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 26–27 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 15/27. јун 1876.*

⁵⁸ *А. Л. Потапов – Н. В. Мезенцов, Емс, 30. мај/11. јун 1876. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877: документы в трех томах, I, 237.*

⁵⁹ Престолонаследник, као заговорник активније политике Русије у Источној кризи, у великој мери подржавао је тежње словенских народа. То је вероватно био утицај његовог учитеља Константина Победоносцева. Његова подршка додатно је уверавала да је Русија спремна да ступи у рат против Турске: ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 960, Л. 7–8. *К. Победоносцев – Престолонаследник Александар, 25. јун/7. јул 1876;* ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 960, Л. 10–13. *К. Победоносцев – Престолонаследник Алексанадар, 3. октобар 1876.*

⁶⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 26–27 об. *Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 15/27. јун 1876.*

⁶¹ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, Ед. хр. 665, Л. 1–2 об. *Р. А. Фадејев – А. М. Горчаков, Петроград, 10. јул 1876.*

престола, да египатски кедив може да помогне да се балкански хришћани ослободе турске власти и докрајчи Порта.⁶²

Ростислав Фадејев, прикупивши довољно људства и новца, септембра 1876. године, предлаже грофу Игњатијеву да се за потребе руско-турског рата (који се очекује на јесен идуће године) формирају бугарске добровољачке јединице, „поуздана војска за коју нико не одговара“ тзв. *Болгарское дело в турецкой войне*, која би била под руском командом. Оне би послужиле за „буђење“ Бугара, јер уколико би избио устанак од Дунава до мора, „много лакше би се од Европе затражила њена аутономија“. Мисао је била да се оне формирају на српској територији, али се Черњајев томе успротивио.⁶³ Истовремено, због потреба српско-турског рата, престолонаследник је затражио да се средства и оружје који су прикупљени за бугарске одреде уступе Србији, што је наишло на негодовање Фадејева. Правдао се да су те јединице веома корисне у избијању руско-турског рата и да Бугарска мора да зна да има подршку, и да је најбоље да средствима и наоружањем управља Кишелски „који по вољи владе давно управља бугарским питањем и који има потпуно поверење бугарских комитета, искусан војник и дипломата“.⁶⁴

У међувремену, Фадејев је у послове око формирања бугарских добровољачких јединица укључио и Ивана Сергејевича Аксакова, председника Московског словенског добротворног комитета, што се касније за њега показало као погрешан потез.⁶⁵ До 1876. године познавали су се само површно, с обзиром на то да је Фадејев био члан Петроградског одељења, које је практично било самостално, и није имао потребе да одржава сталне контакте са члановима формалног центра у Москви.⁶⁶

⁶² *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1876–1878*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2009, 89–90.

⁶³ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 33–34. Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 4. септембар 1876.

⁶⁴ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 1023, Л. 11–13 об. Р. А. Фадејев – Александар Александрович (касније Александар III), Петроград, 14. септембар 1876.

⁶⁵ Р. А. Фадејев – И. С. Аксаков, Петроград, 17. јул 1876. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877: документы в трех томах, I, 300–302.

⁶⁶ Ростислав Фадејев и Иван Аксаков започињу прву преписку 1874. и 1875. године. Године 1874. Фадејев му је послао своју књигу *Русское общество в настоящем и будущем (Чем нам быть?)*, на шта је Аксаков узвратио слањем своје биографије о Тјутчеву. Аксаков је тада навео да је упознат са његовим радовима, да су они лепо написани, али да се не слаже са свим радовима горепоменуте књиге, „но мора да призна истинитост почетних тачака и критику многих основних

Иако је за Аксакова Фадејев био „антипатичан до гнушања“, није могао да оспори да је његов „бугарски план“ користан,⁶⁷ али се потрудио да га из њега потисне. Прихватајући позив, Аксаков га је уверавао да подржава бугарско питање и да није присталица „великосрпске идеје“, ⁶⁸ на шта му је Фадејев одговорио да Србија сигурно неће погинути, јер је Русија као опште питање узела у своје руке, али да се не може надати ни успесима, те да ће у случају руско-турског рата све зависити од тога када ће Бугарска „показати своје постојање“. ⁶⁹ Истовремено, Аксаков је код престолонаследника негодовао зато што је „бугарска ствар“ поверена Фадејеву, јер се „шушкало“ да је изгубио у њега поверење. ⁷⁰ По наређењу цара, 5. октобра 1876. године, Фадејев је стављен под надзор Трећег одељења, ⁷¹ а почетком новембра посетиће Александра Александровича у Ливадији. ⁷² Поновно разгласје оца

положаја“: РГИА, Ф. 1100, Оп. 1, Д. 36, Л. 1–1 об. *И. С. Аксаков – Р. А. Фадејев, Москва, 12. новембар 1874.* С друге стране, Фадејев је навео да Аксакова зна као талентованог публицисту, а сада и као мислиоца, као и да је давно упознат са „московским словенским учењем“. Навео је да је Аксаков „извео на пут“ његова два брата, његове пријатеље, међу којима је био и генерал Черњајев: Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома) Российской академии наук (даље: РО ИРЛИ РАН), Ф. 3, Оп. 4, Д. 639, Л. 10–11 об. *Р. А. Фадејев – И. С. Аксаков, Одеса, [1875].*

⁶⁷ Иван Аксаков се сложио с њим да Србија и Црна Гора неће ићи до решавања општесловенског питања, већ до стицање независности и територијалног проширења, оне се неће борити до независности Бугарске или до заузећа Босфора и Дарданела од стране Русије, те да је решавање бугарског питања питање опстанка Турске, којим би Русија требало да се позабави, јер се ближи час решавања Источног питања: *И. С. Аксаков – М. Г. Черњајев, Москва, 7. септембар 1876.* Освобождение Болгарии от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877: документы в трех томах, I, 386–389.

⁶⁸ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (даље: ОР РНБ), Ф. 14, Д. 28, Л. 1–2. *Московски словенски комитет (И. С. Аксаков) – Р. А. Фадејев, 16. септембар 1876.*

⁶⁹ ОР РНБ, Ф. 14, Д. 440, Л. 14–18 об. *Р. А. Фадејев – И. С. Аксаков, Петроград, 20. септембар 1876.*

⁷⁰ *К. П. Победоносцев – Александар Александрович (Александар III), Петроград, 21. септембар 1876.* Писма Победоносцева Александру III, I, с преусловием М. Н. Покровского, Москва 1925, 47.

⁷¹ ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, Д. 456, Л. 1. *Белешка Трећег одељења, 23. септембар 1876.*

⁷² ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, Д. 456, Л. 19. *Белешка Трећег одељења, 12. октобар 1876;* ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, Д. 456, Л. 28. *Белешка Трећег одељења, 21. октобар 1876.* У Петроград се вратио 11. новембра 1876. године, након чега немамо података о даљем надзору: ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, Д. 456, Л. 29. *Петроградска губернијска жандармска управа – Мајор Блументал, Петроград, 4. новембар 1876.*

и сина о вођењу спољне политике показало се на делу. Миљутин је осудио цареву „дволичну политику“, нарочито везано за слање добровољаца у Србију, сматрајући да је толеришући поступке свог сина, „најактивнијег у словенском питању“, који нису били у вези са ставовима званичне политике, делимично и сам допринео уверењу да руска влада то одобрава. Миљутин је навео да су престолонаследника завели „пробисвети попут Фадејева“ и скептично се запитао да ли услед такве двојакости може постојати јасан план.⁷³

По доношењу одлуке о покретању рата, те и о формирању бугарских добровољачких јединица,⁷⁴ оно је поверено Московском словенском добротворном комитету, а за команданта одреда одређен је генерал-мајор Николај Григорјевич Стољетов. Представници Московског словенског добротворног комитета, те и Аксаков, замолили су Миљутина да не дозволи учешће Фадејева у „бугарској ствари“ и уопште у „словенској ствари“. Упркос томе што је после дугогодишњег „препуцавања“ у јавности признао министру војске да је променио мишљење везано за војне реформе и што се хвалио „да му је још на рођењу одређено да ће бити познат и утицајан у словенском свету од Чешке до Солуна“, Миљутин није услишио његове молбе да се врати у службу било за формирање бугарских одреда било за одржавање рата у Црној Гори.⁷⁵

Уочи избијања руско-турског рата, априла 1877. године, преко Кишињева,⁷⁶ Ростислав Фадејев, посетио је Београд.⁷⁷ У Београду се представио као званично лице руске владе које је допутовало са намером да Милану Обреновићу пренесе поруку да руски цар очекује да Кнежевина Србија узме учешће у предстојећем сукобу и позвао кнеза да посети Александра II ради прецизнијих упутстава.⁷⁸ Руски конзул у Београду слао је извештаје да се пензионисани генерал често састаје са

⁷³ *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютин 1876–1878*, 126.

⁷⁴ Р. Бицаева-Стоянова, *Генерал Иван Попкиров Кишелъский – один из достойнейших болгарских патриотов*, Велико Тырново 2009, 174–175.

⁷⁵ *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютин 1876–1878*, 154.

⁷⁶ Исто, 220.

⁷⁷ Српска штампа пренела је вест о Фадејевљевом боравку у Београду. *Застава* је писала да су се пронели гласови да ће Србија ући у рат „јер народ неће да буде прост гледалац него хоће свима народима да покаже да српски народ није клонуо усред последњег рата“: *Застава* 57 (13/25. април 1877).

⁷⁸ *Записи Јеврема Грујића. Друга влада Обреновића и турски ратови*, III, Београд 1923, 289–290.

српским кнезом.⁷⁹ У Кишињев, где се налазио руски цар, српска влада послала је кнежевог ујака пуковника Ђорђа Катарџија. У међувремену, преко Игњатијева, који је такође боравио у Кишињеву, Фадејев је пренео вести да је Србија спремна да стане „под руски барјак“ и да српске власти моле за аудијенцију код руског цара.⁸⁰

Не желећи да буде неми посматрач догађаја који следе, генерал Фадејев је разрадио план о руско-српској војној сарадњи. По њему, требало је заузети све главне бугарске центре, одакле би се даље ширила политичка и војна организација међу Бугарима. Пошто је за то било потребно више од шест корпуса под командом генерала Стољетова, за постизање „политичког резултата“ било је потребно увући у рат и Србију, која би деловала с бока. Навео је да при томе уопште није мислио на „распиривање пепела српске ствари која је пропала још прошле године“, већ на руско-српску војну сарадњу при преласку Дунава и окршају са војском у Видину. Било је предвиђено и да се неколико одреда српске војске, уз један или два руска пука или без њих, споје са бугарским добровољачким јединицама, са којима би заједно даље наступали, заузимајући те главне центре и ширећи устанак. Други српски одреди заузели би Стару Србију, горње токове Мораве и Нишаве. Срби би требало да буду опрезни само са стране Босне, да се никако не сударе са Аустроугарима. Као коначан резултат уследио би долазак до Једрена, и тада се не би морало трговати аутономијама Бугара и других хришћана, већ би то по њему била готова ствар. Тако би се Источно питање решило у руску корист. Уверавао је да је српска војска способна за ове наступе,⁸¹ да су извукли поуке из прошлог рата, да им је потребно не више од 40.000 војника, којима ће командовати српски кнез, а коме је потребан само добар начелник штаба и новчана помоћ.⁸² Помињући начелника српског штаба вероватно је мислио на себе.

⁷⁹ А. Н. Карцов – Министарство иностраних дела, 15/27. април 1877, Освобождение Болгарии от турецкого ига. Борьба за национальное освобождение Болгарии в период русско-турецкой войны 1877–1878, Т. 2, под ред. С. А. Никитина, Д. К. Косева, В. Д. Конобеева и Г. Д. Тодорова, Москва 1964, 21–22.

⁸⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 42–47 об. Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Београд, 12. април 1877.

⁸¹ Вести које су преносили руски добровољци са ратишта (1876) створиле су лоше мишљење о српској војсци: ГАРФ, Ф. 109, Оп. 4а, Д. 451, Л. 4–4 об. Непознато лице – О. В. Демидова, 20. октобар 1876.

⁸² ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4050, Л. 42–47 об. Р. А. Фадејев – Н. П. Игњатијев, Београд, 12. април 1877.

Руска влада демантовала је његове тврдње да се налази у званичној мисији. Само две недеље по доласку, маја 1877. године, опозван је из Србије, а по одласку српски кнез га је наградио Орденом Таковског крста.⁸³ *Застава* од 7. јуна пренела је вести свог дописника из Београда да је за време посете Фадејева склопљен руско-српски уговор по коме је Русија стекла право да у случају нужде пређе преко Дунава од Турн-Северина у Кладово. Сходно томе, јављено је да се Србија у Кладову и Неготину „колосално спремила“.⁸⁴ Месец дана од посете, српски кнез и Јован Ристић посетили су руског цара у Плоешћу, не би ли се лично уверили у Фадејевљеве тврдње. Саветовано им је да се суздрже од рата све док руска војска не пређе Дунав.⁸⁵

Нову посету Београду Фадејев је учинио августа 1877. године. Тамо га је сачекао телеграм руског канцелара да његова посета нема званично одобрење руске владе. Српска влада, која се обавезала на слушање само званичних савета, одбила је Фадејевљев предлог да се стави у њену службу, те се он упутио даље на Цетиње. Јован Ристић је тврдио да га српска влада никада не би примила у службу због његове лоше репутације у Аустроугарској, све и да немају лоше искуство са Русима из 1876. године.⁸⁶ Горчаковљево одбацивање Срба у борбама с Турцима, како је мислио и Фадејев, показало се погрешно већ августа 1877. године, када се руска војска зауставила код Плевне. Фадејев је тврдио да је српски кнез био спреман да отпочне рат, али да се чекао званични пристанак и договор. Поново се радило о неусклађености и неодлучности руског државног врха, о избегавању заједничке руско-српске акције зарад мира с Аустроугарском.⁸⁷

На Цетињу Фадејев је био лепо примљен, јер је црногорски књаз био обавештен да он долази као повереник министра војске и да ужива велико поверење руске владе.⁸⁸ По доласку, октобра 1877. године,

⁸³ Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, *Букурешт, 12. септембар 1877*, Ростислав Фадејев о руско-српској савезничкој акцији ратне 1877. године, приредила С. Рајић, *Мешовита грађа (Miscellanea) XXXVI* (2015) 245–249.

⁸⁴ *Застава* 81 (27. мај/8. јун 1877).

⁸⁵ Н. П. Игнатъев, *Походные письма 1877 года. Письма Е. А. Игнатъвой с балканского театра военных действий*, подготовка текста, вступительная статья и комментарии В. М. Хевролиной, Москва 1999, 42.

⁸⁶ *Јован Ристић – Филип Христић, Београд, 16. август 1877*. Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873, и од 1877. до 1880, Београд 1931, 251–253.

⁸⁷ Р. А. Фадејев – И. И. Воронцов Дашков, *Букурешт, 12. септембар 1877*, Ростислав Фадејев о руско-српској савезничкој акцији ратне 1877. године, 245–249.

⁸⁸ Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње 1977, 300.

учествује на саветовању и износи тајни план о удруженој акцији српске и црногорске војске према Бару и на простору Старе Србије, која би се одвијала под његовом командом и у координацији са дејствима руске војске. Никола Петровић и руски конзул у Дубровнику Александар Семјонович Јонин одобрили су план, који је након тога представљен и у Петрограду. Иако је Миљутин сумњао у могућност сарадње српске и црногорске војске, те и у Фадејевљеве способности да командује удруженим војскама, план је изложен цару. Одлучено је да ове операције треба имати у виду, али тек можда на пролеће.⁸⁹ Након пада Плевне, Фадејев је покушао да свој план и реализује, тврдећи да се судбина западног и источног дела Балкана треба решавати паралелно, али како се ускоро почело радити на примирју, од тога се дефинитивно одустало.⁹⁰ По завршетку рата, црногорски књаз поклонио му је имање недалеко од Бара, које је он касније продао.⁹¹

III

Као представник пораженог руског панславизма, у време када су се у Берлину верификовале већ донете одлуке, Ростислав Фадејев поновно се ставио на располагање министру војске и упутио на Балкан „да у оквиру новог путовања преиспита тамошње стање ствари и расположење интелектуалаца“. Николај Гирс послао је руским конзулима у Београду и Дубровнику тајни допис да је Фадејевљево путовање одобрио руски цар и да му помогну уколико за то буде потребе, и истовремено подвукао, да оно мора сачувати апсолутно незванични карактер.⁹² Његов тајни задатак био је да подстакне нове немире у Босни и утврди, у случају да дође до рата између Русије и Аустроугарске, може ли се рачунати на подршку балканских савезница.⁹³ У случају пропасти

⁸⁹ *Дневник генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1876–1878*, 332.

⁹⁰ Исто, 301–302; Л. Ю. Пахомова, *нав. дело*, 85–87.

⁹¹ С. Ю. Витте, *нав. дело*, 25.

⁹² Библиотечко-архивско одељење Народног музеја Црне Горе (даље: БАО НМЦГ), Ф. Приновљени рукописи, 1878. *Н. К. Гирс – А. С. Јонин*, 24. мај 1878.

⁹³ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, Београд 1997, 294–295; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878 – 1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 52; С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, 558.

Берлинског конгреса Русија је страховала од поновљеног сценарија из доба Кримског рата.

Његова прва станица био је Београд, где је допутовао 24. јуна 1878. године.⁹⁴ Руски генерални конзул у Београду Александар Иванович Персијани, његово путовање представио је као званичну тајну мисију Министарства војске,⁹⁵ са одобрењем Александра II.⁹⁶ Од српске владе затражио је да га извести о саставу и размештају аустроугарске војске дуж српске и босанске границе, „да му означе сигурне људе“, да се од руског новца распитају о расположењу хришћана и муслимана према окупацији.⁹⁷ Фадејев је извештавао да је, иако изнурена од ратова због Босне, која је њена „света рана“, Србија спремна на све, што тада није одговарало истини, у шта се и сам убрзо уверио.⁹⁸ Српске власти биле су веома неповерљиве и опрезне, не желећи да ризикују да изгубе аустроугарску подршку у тренутку када им је она била неопходна.⁹⁹ Веровали су да Русија и овога пута „игра на две карте“: да с једне стране уређује мир, а с друге, покушава да спречи окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, те и да се, у случају потребе, припрема и за рат против исте.¹⁰⁰ Милан Обреновић, имајући на уму и претходну његову визиту, која је такође представљена као званична, а која је на кнеза оставила горак утисак, одбио

⁹⁴ *Застава* је пренела допис из Београда да узрок доласка познатог генерала није познат „али на сваки начин може се очекивати да није дошао у Београд да се лечи и ужива ладноћу, него за нешто друго, како било, сретан му био долазак“: *Застава* 92 (14/26. јун 1878).

⁹⁵ Постоје подаци да је Фадејев са собом носио препоруку генерала Едуарда Ивановича Тотлебена, главнокомандујућег у руској војсци: Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 36.

⁹⁶ *Јеврем Грујић – Јован Ристић, Београд, 10/22. јун 1878*, Србија 1878: документи, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарцић, Београд 1974, 441; О. В. Кузнецов, *нав. дело*, 107.

⁹⁷ *Јеврем Грујић – Јован Ристић, Београд, 13/25. јун 1878*. Србија 1878: документи, 452. Милорад Екмечић наводи један за њега непоуздан извор који потврђује да се нешто на томе и радило. Наводно је у Сарајево послат извесни Спасић да испита терен, и нека друга лица, која су радила на успостављању сарадње са муслиманима: М. Екмечић, *Устанак у Босни*, Београд 1996, 386.

⁹⁸ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 53.

⁹⁹ *Јован Ристић – Јеврем Грујић, Берлин, 14/26. јун 1878*, Србија 1878: документи, 454–455.

¹⁰⁰ *Јеврем Грујић – Јован Ристић, Београд, 13/25. јун 1878*, Србија 1878: документи, 452; *Записи Јеврема Грујића: Друга влада Обреновића и турски ратови*, III, 338–339.

је да се с њим састане.¹⁰¹ Фадејев се у Београду састао и са виђенијим представницима русофилске струје, којима је изнео предлог о отварању Словенског добротворног комитета у Београду, који би окупио присталице и са простора јужне Угарске, Хрватске, Босне и Херцеговине,¹⁰² а помоћу кога би се управљало покретом у Босни.¹⁰³ Одржавао је контакте и материјално помагао босанскохерцеговачке устанике.¹⁰⁴ Познато је да је био у контакту са Голубом Бабићем.¹⁰⁵

Из Београда Фадејев је отпутовао у црногорску престоницу,¹⁰⁶ где се задржао до 3. августа 1878. године,¹⁰⁷ да би у повратку поновно свратио у Београд¹⁰⁸ и у разговорима са британским конзулом тврдио да ће Аустроугарска у Босни и Херцеговини наићи на озбиљан отпор.¹⁰⁹ Иако се знало да је Фадејев склон да ради на сопствену руку, овога пута све је указивало да ужива подршку званичног Петрограда. Страни представници чврсто су веровали да се радило о званичној мисији ради испитивања терена у случају руско-аустроугарског рата,¹¹⁰ те повезивали и са намерама Московског словенског добротворног друштва да се спречи

¹⁰¹ Милан Обреновић – Јеврем Грујић, *Ниш*, 10/22. јун 1878, Србија 1878: документи, 440.

¹⁰² Та његова намера стигла је и до аустроугарске владе: В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996, 314.

¹⁰³ Хјуберт Цернинггам – Роберт Солзбери, *Београд*, 8/20. јун 1878, Србија 1878: документи, 433–436.

¹⁰⁴ Хјуберт Цернинггам – Роберт Солзбери, *Београд*, 13/25. јун 1878, Србија 1878: документи, 452–454.

¹⁰⁵ Јован Ристић је уверавао аустроугарског конзула да Фадејев неће имати успеха. Голуб Бабић, кога је Фадејев наговарао на савез са муслиманима и заједнички отпор окупацији, а кога је истовремено Ристић уздржавао од тога, вратио се убрзо у Босну: М. Екмечић, *Устанак у Босни*, 386–387.

¹⁰⁶ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 294; Н. И. Хитрова, *Черногория в период Восточного кризиса 1875–1878 гг*, Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в, под редакцией А. И. Федосова, Москва 1981, 71.

¹⁰⁷ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 295.

¹⁰⁸ Коста Цукић – Јован Ристић, *Беч*, 29. јул/10. август 1878, Србија 1878: документи, 605–607.

¹⁰⁹ Хјуберт Цернинггам – Роберт Солзбери, *Београд*, 17/29. јул 1878, Србија 1878: документи, 594.

¹¹⁰ Хјуберт Цернинггам – Роберт Солзбери, *Београд*, 13/25. јун 1878, Србија 1878: документи, 452–454; Хјуберт Цернинггам – Роберт Солзбери, *Београд*, 17/29. јун 1878, Србија 1878: документи, 478–480.

окупација Босне и Херцеговине.¹¹¹ Аустроугарски канцелар Ђула Андраши замолио је српске власти да испрате Фадејева, те је он 19. августа напустио Београд и вратио се у Русију.¹¹² Постоје подаци да је и Призренска лига рачунала на укључивање у покрет отпора у Босни.¹¹³

Након Берлинског конгреса, иако се посветио критици државне унутрашње политике, није заборављао ни на Источно питање. Сходно томе да је аустроугарски утицај после 1878. године нагло порастао у Србији, а да се српска влада обавезала на изградњу железнице Београд–Врање, Русија није желела да остане неми посматрач, те је октобра 1878. године Ростислав Фадејев добио тајни налог да ступи у преговоре са железничким компанијама, не би ли „приватним путем“ градили железницу. Фадејев је сматрао да Русија на Балкану треба да склапа трговинско-политичке споразуме и да балканске народе помаже колико може, и истовремено, да спроводи политику мира. У складу с тиме, понудио је руској влади решење српског железничког питања и као представник московског предузимача Саве Ивановича Мамонтова боравио у Србији 1880. године.¹¹⁴ Само две године касније, постоје подаци да је за време Херцеговачког устанка 1882. године, поред руског генералног конзула у Бугарској Михаила Александровича Хитрова, био један од организатора регрутовања и пребацивања бугарских добровољаца у Херцеговину.¹¹⁵

¹¹¹ Хјуберт Цернингем – Роберт Солзбери, *Београд, 8/20. јун 1878*, Србија 1878: документи, 433–436.

¹¹² Аустроугарски канцелар је Кости Цукићу рекао да би његова делатност могла друге навести на свакојаке закључке, те да би било добро да се тај човек, за кога сам руски цар каже „да нема никакве вредности ни као генерал ни као државник“, као „смутљивац“ уклони из Београда: *Коста Цукић – Јован Ристић, Беч, 7/19. август 1878*, Србија 1878: документи, 614–618. У исто време, стигла је и наредба генерала Н. Н. Обручева да се Фадејев врати у Русију: Л. Ю. Пахомова, *нав. дело*, 101.

¹¹³ У августу 1878. године Персијани телеграфише у Петроград да је Фадејев замолио да се обавести министар војске да 20.000 Албанаца чека одлуку револуционарне турске скупштине у Новом Пазару да се укључи у покрет против Аустроугарске: И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, Сарајево 1988, 489.

¹¹⁴ Више о питању српске железнице у Русији: С. И. Данченко, *Руско-српски односи крајем седамдесетих и у првој половини осамдесетих година XIX века*, Историјски часопис XXXVI (1989) 99–109; Исти, *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903*, Москва 1996, 46–48; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 86–102.

¹¹⁵ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 344; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 181.

* * *

Ростислав Андрејевич Фадејев, руски генерал-мајор и публициста, панслависта и члан Петроградског словенског добротворног друштва, имао је веома запажену улогу на Балкану у доба Велике источне кризе. Његов пример јасно осликава двоструку политику Руске империје, која је, у сврху остваривања спољнополитичких интереса, била спремна да игра и на карту руских панслависта. Избијање Велике источне кризе доживео је као наступање тренутка на који се дуго чекало. Као човек сумњиве репутације, чије су мисије Европи могле бити представљене као „личне авантуре“, а чије су везе и војна каријера у исто време уливале поверење на Балкану, поседовао је савршен спој да се искористи као средство једног дела руског државног апарата да путем његовог деловања покуша да утиче на политике балканских кнежевина и Источно питање реши у корист Русије. Био је заговорник подржавања и решавања бугарског питања, верујући да само оно Русију може довести до Цариграда, до остварења вековне тежње, излаза на топла мора.

Jovana Blažić Pejić

ROSTISLAV FADEEV AND THE EASTERN QUESTION

Summary

Big changes which took place in Europe in the sixties and seventies of the 19th century also reflected on society. In Russia, a new intellectual movement emerged – Pan-Slavism, which often worked to the benefit of the official foreign policy of the Russian Empire. The leading publicist of Russian Pan-Slavism was Rostislav Andreyevich Fadeyev (1824–1884), a resigning general. His basic idea concerning the Eastern Question was to initiate a pan-Balkan uprising, to be joined by the Russian Empire, leading to the liberation and unification of all Slavs into a pan-Slavic federation, seated in Tsarigrad, under the auspices of the Russian Tsar. The necessary condition precedent for the establishment of a common Slavic state was the destruction of Austria-Hungary. That was exactly the essence of Russian Pan-Slavism.

Highly interested in solving the Eastern Question “in Russian spirit“, R. A. Fadeyev saw his opportunity in the outbreak of the Great Eastern Crisis (1875–1878). Between 1876 and 1878, with the support of the highest Russian officials, general Fadeyev travelled to the Balkans on several occasions, trying to influence the course of events there by his actions. His activity was embodied in the wholehearted support to Bulgarians because Tsarigrad, by its nature, was accessible only via Bulgaria. He strongly believed that with military cooperation between Balkan allies and the Russian Empire, Tsarigrad could fall into the Russian hands. The Treaty of Berlin represented a great defeat for Russian Pan-Slavism. As a typical representative of Russian Pan-Slavists, during the Berlin meetings of the European powers’ delegates, general Fadeyev, with the support of Russian officials, tried to instigate new turmoil in the Balkans; however, that was no longer possible.

Keywords: Rostislav Andreevich Fadeev, Nikolay Pavlovich Ignatyev, Pan-Slavism, Eastern Question, Russia, Milan Obrenović, Jovan Ristić, Serbia, Bulgaria.

Чланак примљен: 30. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 08. 2016.

Момир САМАРЦИЋ*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад

АУСТРО-СРПСКИ ОДНОСИ И ПИТАЊЕ ГРАНИЦЕ НА ДРИНИ 1878–1879.**

Анстракт: Питање границе на Дрини једно је од мање значајних питања која су се појавила у контексту завршне фазе Велике источне кризе, решења Берлинског конгреса и спровођења одлука о новим границама током рада *Међународне комисије за разграничење Србије 1878–1879*. Међутим, сматрамо да је кроз његову анализу могуће посматрати почетке процеса дефинисања новог спољнополитичког положаја Србије после Берлинског конгреса, као и указати на оквире и могућности деловања једне номинално независне балканске државе у суседству велике силе чију спољну политику према Србији, у свим питањима која могу да се посматрају као билатерална, дефинише став да треба искључити могућност мешања неке друге велике силе.

Кључне речи: Србија – Аустроугарска – Берлински конгрес – Дрина – обележавање границе – 1878–1879.

У монографији посвећеној обележавању граница Србије после Берлинског конгреса и раду Међународне комисије за разграничење Србије 1878–1879. на обележавању нових граница уочили смо постојање проблема обележавања границе на Дрини.¹ Поменути монографија била

* momir.samardzic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

¹ М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006.

је заснована на домаћем архивском материјалу, објављеним протоколима заседања међународне комисије, као и фондовима министарстава спољних послова Велике Британије и Француске. У наведеним фондовима питање границе на Дрини помиње се тек узгредно и не пружа довољно јасну слику проблема, као ни динамику његовог развоја. Међутим, каснија истраживања у Министарству спољних послова Аустроугарске пружају могућност потпунијег сагледавања проблема, те његову контекстуализацију у оквиру нове динамике односа Двојне монархије и независне Кнежевине Србије, односно рада *Међународне комисије за разграничење Србије* и супротстављених интереса великих сила на Балкану. Управо формализовање новог стања на Дрини, иако маргиналног значаја како у аустро-српским односима, тако и целокупној проблематици обележавања нових граница Кнежевине Србије, на парадигматичан начин, на микро плану, указује на специфичност новог, независног, положаја Кнежевине, посебно у оквирима односа са суседном Монархијом који су захтевали ново дефинисање после геостратешких промена условљених решењима Берлинског конгреса.

* * *

Пре 1878. река Дрина представљала је границу између аутономне Кнежевине Србије и остатка Османског царства, а формално-правно она је чинила границу са Османским царством и после стицања независности, без обзира на аустроугарску окупацију. Улазак територије на десној обали Дрине у оквиру Кнежевине предвиђено је првим хатишерифом из 1829, али је процес прикључења територија Јадра и Рађевине, који пре устанка нису били део Београдског, већ Босанског пашалука, текао различито од области у које је ушла народна војска 1833, односно преузимањем плаћања данка и постепеним увођењем српске управе.² Границу је на терену почетком 1831. одредила руско-османска, а обележила почетком 1834. српско-османска комисија, при чему на Дрини, као природној препреци, граница из јасних разлога није посебно обележавана.³ Иако је са хатишерифом из 1833. и Коцебуовом картом нових граница, као резултатом рада комисије 1831, са Порте стигла и бујурулдија о иселјавању муслимана,⁴ становништво насупрот Зворнику

² Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 26–35.

³ М. Петровић, *Установе и финансије обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1901², 312–324.

⁴ Р. Љушић, нав. дело, 40.

– у селима Мали Зворник (око 100–120 кућа) и Сакар (око 30–40 кућа), није желело да напусти домове.⁵ Питање њиховог исељавања представљало је тему у односима између Србије и Порте у више наврата, а пре свега шездесетих година у време криза 1862. и 1867, те почетком седамдесетих.⁶ Одјек проблема које је у односима Србије и Османског царства, па самим тим и нелагоду европских дипломата на Порти, узроковало ово наизглед маргинално питање, представљало је дефинисање границе на Дрини на Берлинском конгресу уз посебно наглашавање да Србији остају Мали Зворник и Сакар, иако су ова места ушла у оквире Кнежевине већ приликом конституисања њене аутономије 1829–1833, те није било неопходно формално наглашавање ове чињенице.⁷

У целокупној проблематици територијалног проширења Србије после ратова 1876–1878, односно настојања српске владе да у неповољним међународним околностима осигура бар припајање области које је запосела српска војска у успешном другом рату против Османског царства, питање границе на Дрини било је маргиналног значаја. У суштини, оно није ни постојало, јер на западној граници Кнежевине није било померања граничне линије, а укључење малог Зворника и Сакара се подразумевало, јер је било предвиђено актима о конституисању Кнежевине тридесетих година. Неактивност српске војске на босанској граници, насупрот деценијској тежњи за територијалним проширењем преко Дрине, била је последица упозорења која су долазила из Беча од

⁵ Према наводима Михаила Гавриловића, „подрински Турци не само што су се имали иселити по хатишерифу, већ су и иначе били несносни“. Обележавање границе није у Подрињу прошло без проблема, услед ослонаца који је локално муслиманско становништво имало у босанском беговату и код локалних паша. Муслиманско становништво исељено је насилно током 1834, али не и Мали Зворник и Сакар, који су били „под топовима града Зворника“, односно у домету артиљерије из града, па је њихово насилно исељавање могло да доведе до већег сукоба. Гавриловић наводи да је у том тренутку Сакар имао једанаест кућа. (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, Београд 1912, 506–508.)

⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега доба*, III, Београд 1901, 263–270; Ч. Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд 1974, 128–138.

⁷ *Србија 1878: документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, 569. У суштини, формулација о граници, у којој се наглашава да Мали Зворник и Сакар остају Србији преузета је из Санстефанског прелиминарног мировног уговора. *Србија 1878*, 105. Помињање ових места у прелиминаријама мира, као и у Берлинском уговору сведочи о значају које је европска дипломатија поклањала решавању овог питања које се константно појављивало у односима Србије и Порте у претходној деценији.

почетка Велике источне кризе 1875, а посебно у време када се Србија спремала да уђе у рат крајем 1877. као савезница Русије против Османског царства, да су Дрина и Лим границе аустроугарске интересне сфере.⁸

У контексту развоја догађаја у првој половини 1878, завршетка руско-османског рата и потписивања прелиминарног мировног уговора у Сан Стефану, са одредбама које су у Београду дочекане са великим незадовољством, за Србију је од посебног значаја било очување и унапређење односа са суседном монархијом. Министар иностраних дела Јован Ристић сматрао је и пре Сан Стефана да су добри односи са Монархијом неопходни, јер је њено противљење могло умањити територијално проширење које је Русија требало да обезбеди,⁹ а после разочарања условима које је савезница предвидела за Србију, окретање Аустроугарској било је избор који се наметао као логичан. Дугорочно посматрано, најзначајнија последица политике коју је Русија водила у завршној фази Велике источне кризе представљало је окретање Србије ка Аустроугарској. О интересима Монархије у Београду су водили рачуна и приликом подношења првих, најобимнијих, територијалних захтева, јер о простору Босне и Херцеговине није било нигде речи, да би се до почетка конгреса захтеви свели на тражење подршке Беча за очување ратних тековина према југоистоку, а пре свега очување Врања и Пирота.¹⁰ Приликом Ристићеве посете Бечу, на путу за Берлин, о граници на Дрини говорило се само у контексту потврде решавања питања Малог Зворника и Сакара, на чему је, према речима барона Јозефа вон Швегела, начелника Трговинске секције Министарства спољних послова, Ристић инсистирао и наишао на позитиван пријем.¹¹

Међутим, начин на који је на самом конгресу између Ристића и аустроугарских делегата решавано питање границе на Дрини, указује на његову нову димензију која ће доћи до изражаја тек после конгреса. Водећи рачуна о властитим стратешким интересима на Балкану, а пре свега о контроли простора Новопазарског санџака преко којег је требало да аустријска железничка мрежа добије везу са Солуном,¹² оквири

⁸ *Србија 1878*, 10–11; 156–157; 333–334; *Записи Јеврема Грујића*, III, Београд 1923, 31–34; С. Скоко, *Српско-турски рат 1877–1878. године*, у: П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878. године*, Београд 1981, 207–208.

⁹ *Србија 1878*, 123.

¹⁰ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије*, 15–39.

¹¹ *Србија 1878*, 394, 397. „За иселење Малог Зворника разуме се, да нема никаквих примедба,“ јавио је Ристић кратко у Београд.

¹² W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan*, Österreichische Osthefte 5 (1960) 348–352.

територијалног проширења Србије одређени су у аустроугарском Министарству спољних послова, док је начин на који је конгрес расправљао о овом питању могао да утиче на потенцијално померање граничне линије полазећи од максимума претходно дефинисаног на Балхаусплацу.¹³ Свој предлог аустроугарска делегација саопштила је конгресу 28. јуна¹⁴ и њиме је било предвиђено да ће граница „следити садашњу границу матицом Дрине, препуштајући Кнежевини Мали Зворник и Сакар“.¹⁵ Предлогом је, дакле, потврђен став из Санстефанског уговора којим је наглашена неопходност коначног решавања спора око исељавања преосталог муслиманског становништва са западне обале Дрине, односно из Малог Зворника и Сакара, те је српска влада могла да буде задовољна.

Међутим, нови проблем изазвало је дефинисање границе на Дрини. Санстефанским уговором било је предвиђено да граница буде Дрина, без прецизнијег дефинисања.¹⁶ Аустроугарски предлог нових граница Србије дефинисао је матицу реке као детерминанту тока нове граничне линије. Током преговора са аустроугарским делегатима о оквирима проширења према југу и југоистоку, Ристић је покушао да повољније за Србију дефинише и одредбу о граници на Дрини користећи формулацију према којој „граница Србије следиће матицу Дрине, укључујући острва која су досад припадала Кнежевини и додељујући јој Мали Зворник и Сакар“.¹⁷ Разлог за овакав потез биле су карактеристике саме реке, плаховите и богате водом, са раздобљем високих вода дужим од шест месеци (од новембра до јуна), реке која у њеном доњем току, од Бајине Баште до ушћа у Саву, има типичан низински ток, са бројним меандрима, рукавцима и мртвајама,¹⁸ насталим услед честих промена тока, а, самим тим, и услед потенцијалних промена матице реке. Према речима самог Ристића, „ако би се ‘корито Дрине’ узело за међу, могли бисмо изгубити Бујуклића аду и друге, што леже близу босанској обали“.¹⁹ Према наводима из извештаја аустроугарског комесара у *Међународној комисији за разграничење Србије* с пролећа 1879, када су се представници

¹³ М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије*, 46.

¹⁴ Сви датуми у главном тексту наведени су према Јулијанском календару, док су у документима наведени према датирању самог писца.

¹⁵ *Србија 1878*, 473–474, 481.

¹⁶ Исто, 105.

¹⁷ Исто, 497, 499.

¹⁸ *Drina*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1984, 577–578.

¹⁹ *Србија 1878*, 552.

Монархије заинтересовали за питање границе на Дрини, управо чињеница да је српска војска заузела сва острва на Дрини, те да се она тренутно налазе западно од речне матице, налазила се иза оваквог Ристићевог поступка.²⁰ Са друге стране, из једног од каснијих Ристићевих писама, могуће је закључити да острва на Дрини, или бар нека од њих, нису поседнута од српске војске у време претходног рата, већ да су се пограничне карауле на њима налазиле и раније, али да су се услед честих промена тока реке, острва нашла западно од речне матице.²¹ Бројни меандри, рукавци и мртваје на Дрини били су управо показатељ честих промена тока у претходном раздобљу и несумњиво да тренутно стање није одговарало интересима српске владе. Колико је ђуд реке била промењива показало је и раздобље аустроугарске управе. Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини бавила се континуирано проблемом регулисања Дрине.²² Почетком 20. века граница на Дрини била је једно од питања између Србије и Аустроугарске које су решавале међудржавне комисије.²³ Приликом коначног прецизног рекогносцирања тока Дрине 1910, на карти је уцртан и ток реке приликом првог рекогносцирања 1883. На први поглед очигледна је разлика не само између тока матице реке, већ и саме реке, јер се ток реке 1883. на значајном броју места приликом рада комисије 1910. налазио на сувом што управо указује на суштину проблема честих промена тока у времену високих вода.

Одређивање матице реке за границу било је уобичајено у међународном праву, те су, имајући у виду снагу Аустроугарске на самом Конгресу и велики број значајних питања која су се решавала, Ристићева настојања била осуђена на неуспех. Разматрање границе на Дрини није уопште било предмет рада конгреса, иако је сам Ристић тврдио да је

²⁰ Билмек–Команди XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли, Београд 6. маја 1879, № 5, Österreichisches Staatsarchiv Wien (=ÖS), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), Ministerium des Äußern (=MdÄ), Politisches Archiv (=PA), XIX: Serbien, K 67: Serbische Grenzdelimitations Kommission 1878–1880.

²¹ J. Ристић – М. Протићу, Београд 30. јуна 1879, През. бр. 4, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), инв. бр. 25/84; сигн. XXV/2.

²² ÖS, HHStA, MdÄ, Administrative Registratur (=AR), Fach 61: Bosnien und Herzegovina, 9-1-32: Grenzsachen (Serbische Grenze 1-14, dabei: Regulierung der Drina-Grenze); Drina-Regulierung, ÖS, HHStA, MdÄ, AR, Fach 34-Sonderreihe: Handelspolitik, K 778: Handelspolitische Akten, r. 23-26 (1893–1895).

²³ ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 89 Elaborat der Drina-Aufnahme (1910). Грађа о решавању питања границе на Дрини у вези са речним адама налази се и у кутијама 90 и 91.

покушао да разговара о овом питању са представницима појединих сила на Конгресу,²⁴ те је аустроугарски предлог усвојен на коначној расправи о границама Србије 8. јула.²⁵ Претпоследњег дана рада конгреса Ристић је покушао да на коначну редакцију члана 36, који је дефинисао границе Србије, утиче преко Убрила, руског делегата у редакционој комисији.²⁶ Сматрамо да је и овај покушај био унапред осуђен на неуспех, јер је захтевана измена представљала много више од питања редакције поменутог члана и није могла да буде предмет расправе унутар редакционе комисије, већ је о томе морало да се расправља у оквиру посебне комисије или на пленарном заседању конгреса. Када је реч о граници на Дрини, резултати су, у целини посматрано, били у оквирима реалних могућности. Наглашавањем уласка Малог Зворника и Сакара у оквире граница Србије, у којима су се ова места формално налазила већ деценијама, решено је ово питање, а као граница је одређена матица Дрине, сагласно пракси у међународном праву.

* * *

Само члан II Берлинског уговора предвиђао је формирање међународне комисије за обележавање новоодређених граница на Балкану, и то само за границе Кнежевине Бугарске. Велике силе нису, међутим, намеравале да препусте решавање овако деликатног и потенцијално проблематичног питања балканским државама, од којих је само Османско царство било потписница уговора. Упркос почетном противљењу Велике Британије, као најревносније заступнице дословног поштовања и испуњавања одредаба Берлинског уговора, велике силе постигле су током августа 1878. договор о формирању неколико комисија за спровођење одлука конгреса, од којих је једна била задужена и за обележавање нових граница Србије.²⁷

Међународна комисија за разграничење Србије почела је са радом 10. октобра 1878. и, уз паузу од 5. новембра 1878. до 30. априла 1879, бавила се до 7. августа 1879. радом на обележавању нових граница

²⁴ *Србија 1878*, 552.

²⁵ Исто, 533–535.

²⁶ Исто, 549–550; В. Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд 1890, 92.

²⁷ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After: A diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880*, London 1938, 137–146; 170–171.

Србије.²⁸ Границе Србије одређене су на конгресу не само према аустроугарском предлогу, већ и према аустроугарским генералштабским картама, које су биле непрецизне и са великим бројем пропуста и нетачности, те је обележавање границе било праћено низом проблема у вези са којим су долазили до изражаја не само начелни ставови појединих великих сила према Србији, већ и њихови међусобни односи и стратешки интереси на Балкану. Разлика је била лако уочљива зависно о којој граници је било речи – према Бугарској или према Османском царству. Поред дословног придржавања слова Берлинског уговора, британски комесар имао је задатак да обезбеди што повољнију стратешку, одбрамбену границу за Османско царство и био је најгорљивији заступник ставова османског комесара приликом расправа о неизвесним, непостојећим или погрешно уцртаним тачкама на аустроугарској карти. На граници са Османским царством, руски комесар подржавао је српског комесара у настојању да обезбеди што повољнију стратешку границу за Србију, док је оваква настојања подржавао и аустроугарски комесар. Са друге стране, на српско-бугарској граници, руски комесар заступао је, понекад врло жестоко и срчано, интерес бугарске стране, односно противио се настојањима српског комесара да оствари што повољнију границу за Србију, док је ставове српског комесара дискретно подржавао управо аустроугарски комесар.²⁹

После искуства током конгреса, Ристић је био свестан значаја који ће приликом обележавања границе имати став Аустроугарске, те је још пре почетка рада комисије настојао да у Бечу обезбеди подршку.³⁰ Према наводима дипломатског представника Србије у Бечу Косте Цукића, приликом указивања министру спољних послова Ђули Андрашију на потребу да инструкције комесару Двојне монархије буду наклонене интересима Србије, добио је „успокојавајући одговор“.³¹ У контексту нових односа, бројних питања која су произлазила из Берлинске конвенције и која је требало покренути током следећих месеци, те

²⁸ *Commission internationale pour la delimitation de la Serbie. Protocoles*, Belgrade 1878; *Commission internationale pour la delimitation de la Serbie. Protocoles 1879*, Belgrade 1879.

²⁹ О раду комисије, сукобима око различитих граничних тачака на новој граници и ставовима представника великих сила детаљно у: М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије*, Нови Сад 2006.

³⁰ Ј. Ристић – К. Цукићу, Београд 27. септембра 1878, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД-ПО), 1878, Ф-III, Д-VI, П/5-II, пов. бр. 703.

³¹ К. Цукић – Ј. Ристићу, Беч 28. и 29. септембра 1878, исто, пов. бр. 704 и 705.

интереса суседне монархије да подршком Србији противно интересима Русије на граници с Бугарском продуби постојећи сукоб и незадовољство како руском политиком, тако и ставом нових бугарских локалних власти, не изненађује да су Андрашијеве инструкције аустроугарском комесару Билимеку управо упућивале на подршку српском комесару. Следећег пролећа, пре наставка рада комисије, односно пре одлучивања о најзначајнијим тачкама спора на новој граничној линији, Ристић је новом аустроугарском министру резиденту у Србији барону Херберту говорио да би благонаклоност аустроугарског комесара према интересима Србије одговарала „намерама царске-краљевске владе, која док је спремна да кнежевину укључи у сферу својих интереса, у ширењу српске територије истовремено мора да види и проширење властите интересне сфере“.³²

Међународна комисија била је задужена само за обележавање нових граница, те стара граница на истоку, значајним делом на Тимоку, и на западу, на Дрини, није улазила у делокруг њеног рада. Међутим, помињање Малог Зворника и Сакара у тексту Берлинског уговора отварало је простор за могућност да ће комисија ипак обићи бар деоницу на Дрини где се налазе поменута места и констатовати затечено стање. У раздобљу у којем су на простору Босне и Херцеговине, па и уз границу са Србијом, још увек вођене борбе између противника анексије и аустроугарских трупа које су, испуњавајући одредбе Берлинског уговора, окупирале провинције, било је пожељно избећи долазак међународних представника на границу. „Пре мог одласка на регулисање границе у септембру прошле године у Министарству спољних послова ми је речено да није пожељно да доводим комисију у Зворник док год трају борбе у Босни и да, ако је могуће, спречим комесаре да се лично упознају са догађајима“, забележио је Билимек касније.³³ На неформалним састанцима у Београду, док су ишчекивали долазак британског и османског комесара, комесари осталих сила расправљали су о најповољнијим начинима обављања посла, те се и одлазак на Дрину појавио као могућност,³⁴ али је превладало мишљење да се прво ради на обележавању српско-османске

³² Херберт – Андрашију, Београд 19. маја 1879, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

³³ Билимек – Министарству рата, Беч 9. априла 1879, № 3, исто.

³⁴ Билимек је касније тврдио да је на првом формалном састанку било речи о одласку на Дрину и да се подаци о томе налазе у протоколу са седнице од 10/22. октобра 1878. (Билимек – Министарству рата, Беч 9. априла 1879, № 3, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67). Објављена верзија протокола, на коју се и он позива, не потврђује овакве наводе (*Commission internationale pour la delimitation*

границе на југу, полазећи од Мораве.³⁵ Услед лоших временских прилика, комисија је 1878. радила кратко и обележила тек део границе према Косовском вилајету, те се питање границе на Дрини пре паузе није помињало.

Рад међународне комисије у пролеће и лето 1879. био је обележен бројним размимоилажењима ставова у вези са спорним тачкама како на османско-српској, тако и на бугарско-српској граници. Поред тога, значајну пажњу привукао је и сукоб између српских и руско-бугарских власти, а потом и полемика српске и руске владе, у вези са разграничењем на старој граници између Црноречког округа и Кулског среза. У вези са границом на Дрини, Билимек је захтевао посебне инструкције у Министарству спољних послова, али му је само препоручено да самостално дође до неопходних података о спорним острвима.³⁶ Значаја овог питања постао је свестан убрзо после доласка у Београд. Приликом пријема код Ристића непријатно су га изненадиле тврдње српског министра да код Зворника не постоје никаква спорна острва и да комисија нема разлога да се бави овим питањем.³⁷ Одмах се обратио Генералној команди царске и краљевске војске у Сарајеву и преко Команде XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли³⁸ добио је податке о спорним тачкама, са крокијем доњег тока реке од Јање до Међаша на којем је било посебно означено десет потенцијално проблематичних тачака, односно острва која су се налазила углавном западно од матице реке (Скица 1), на територији која је према одредбама Берлинског уговора требало да припадне Босни и Херцеговини, тј. формално-правно Османском царству, али суштински да дође под управу Монархије.³⁹ На значај проблема указивао је и податак да је на једној деоници при ниском

de la Serbie. Protocoles, Belgrade 1878, 1–4). Могуће је, међутим, да је током бројних неформалних састанака у Београду и Нишу, док су остали комесари чекали прво британског, па османског комесара, било речи и о Дрини. На другом месту је поменуо да су у исто време „и српски комесари (...) нагласили нужност одређивања припадности острва код Зворника“ (Билимек – Команди XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли, Београд 6. маја 1879, № 5, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67).

³⁵ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије*, 75–81.

³⁶ Билимек – амбасадору Аустро-Угарске у Истанбулу грофу Цихију, Пирот 19. јун 1879, № 15, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

³⁷ Ангер – Андрашију, Београд 7. маја 1879, исто.

³⁸ Билимек – Команди XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли, Београд 6. маја 1879, № 5, исто.

³⁹ Билимек – амбасадору Аустро-Угарске у Истанбулу грофу Цихију, Пирот 19. јуна 1879, № 15, исто.

водостају вода између острва и десне обале нестајала, те је, на тај начин, признавањем Србији права на острва, граница између Србије и Босне постајала у појединим ситуацијама и копнена.⁴⁰ Исти случај био је и са острвом које се, према карти аустроугарског генералштаба, налазило „тачно између Сакара, Малог и Великог Зворника на сред Дрине“, чије су постојање потврдили и подаци XIII пешадијске дивизије.⁴¹

Не искључујући могућност да Ристићу није познато да острво постоји, конзул Монархије у Београду Ангер сматрао је ипак да „он то намерно игнорише да би одвратио комисију од Дрине и да острво које су окупирали Срби прећутно задржи за Србију“.⁴² После истог разговора сличног мишљења био је и Билимек. „Пошто су Срби од борби са Турцима заузели и утврдили мала острва западно од матице, а с друге стране господин Ристић сматра неважним регулисање исте, ја гајим сумњу да Срби желе да посматрају завршетак рада комисије – без узимања у обзир границе на Дрини – као свршени чин, и да желе да задрже она острва како би једном могли да кажу да су границе регулисане, да је европска комисија у завршном протоколу навела да сматра свој посао завршеним и тиме остављањем *status quo*-а да посед задрже са себе. (...) Вредност ових речних деоница и острва може војно или привредно да изгледа мала, али ја сматрам својом обавезом да направим фиксне границе на крају моје мисије. Управо те области су већ деценијама предмет сукоба српске владе и Порте, оне би српској влади дале повода за бесконачне преговоре, влади која је склона томе, да чак и у малим стварима аустријској влади доставља стално теме за дискусију са притајеним мислима“, забележио је после сусрета. Ипак, сматрао је да нема потребе да међународна комисија доноси одлуку у овом питању, те да га је могуће решити у билатералним преговорима полазећи од јасне одредбе Берлинског уговора о матици као граници.⁴³

У извештајима обојице службеника Монархије са разговора са Ристићем помиње се невољност са којом се председник српске владе и министар спољних послова упуштао у разговор о дринској граници. Повод томе није била Дрина, већ проблеми са којима се српска влада суочавала на другој страни, на граници са Бугарском. Најзначајнији део

⁴⁰ Билимек – Команди XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли, Београд 6. маја 1879, № 5, исто.

⁴¹ Ангер – Андрашију, Београд 7. маја 1879, исто.

⁴² Исто.

⁴³ Билимек – Команди XIII пешадијске дивизије у Доњој Тузли, Београд 6. маја 1879, № 5, исто.

разговора био је везан за ситуацију на старој граници на истоку, на којој је српска влада имала све озбиљније проблеме са руско-бугарском управом и, у последње време, са званичним Петроградом. Они су били повезани са настојањем српске владе да искористи прилику и стару границу према Кулском срезу помери источно, укључујући атаре који су пре разграничења почетком тридесетих припадали српским сељацима. Приликом повлачења у августу 1878. српска управа је самоиницијативно померила и обележила границу. Овакав поступак изазвао је незадовољство руско-бугарске привремене управе и у јесен 1878. и пролеће 1879. допринео све затегнутијим односима не само са руским губернаторима у Бугарској, већ и са руском владом. Рад српско-руске комисије на решавању овог питања у јесен 1878. завршен је без успеха, очекивао се нови сусрет. Међутим, незадовољство у Београду изазвало је понашање руског комесара који је беспоговорно захтевао прихватање старе границе.⁴⁴

У таквој ситуацији, имајући, поред тога, на уму и спор са руско-бугарском управом на новој граници према Софији који је у пролеће такође добијао на интензитету,⁴⁵ Ристић је превасходно био заинтересован да обезбеди подршку Аустроугарске и њеног представника у међународној комисији. Најзначајнији део разговора са Билимеком и Ангером био је управо посвећен проблемима на граници са Бугарском и том приликом Ристић је поменуо чак могућност да међународна комисија реши и спор на старој граници, што је несумњиво било изван њених надлежности.⁴⁶ Новом министру резиденту Монархије у Београду барону Херберту Ристић је неколико дана касније захтев за подршком интересима Србије ставио у контекст истовременог проширења аустроугарске интересне сфере, истовремено истичући чврст став који је српска влада у вези са овим питањем заузела у преговорима са руским министром резидентом Александром Персијанијем.⁴⁷

Међународна комисија завршила је рад на обележавању нове трасе српско-бугарске границе 8. јуна 1879,⁴⁸ а истог дана руска војска изашла је на стару границу и почела обележавање граничне линије

⁴⁴ М. Самарџић, *Српско-руски спор о граничној линији између црногорског округа и кулског среза 1878–1879. године*, Зборник Матице српске за историју 69–70 (2004) 77–95.

⁴⁵ Исти, *Рад Међународне комисије за разграничење Србије и обележавање српско-бугарске границе 1878–1879. године*, Пешчаник II (2004) 197–200.

⁴⁶ Ангер – Андрашију, Београд 7. маја 1879, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

⁴⁷ Херберт – Андрашију, Београд 19. маја 1879, исто.

⁴⁸ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије*, 157.

предратном трасом, одбијајући било какав компромис са српском владом.⁴⁹ Пред комисијом је остало обележавање дела српско-османске границе и решавање сложеног проблема границе на Преполцу, важној стратешкој тачки на граници са Косовским вилајетом, према Митровици и Приштини. Насупрот ставу у вези са границом са Бугарском, управо је Русија покренула иницијативу пред владама великих сила да Србија добије што повољнију стратешку границу на Преполцу, као претпоставку за спречавање упада албанских чета у пограничне округе.⁵⁰ Велики албански упад у априлу 1879. допринео је да и британско и аустроугарско министарство спољних послова подрже поменути иницијативу. Следећи Андрашијева упутства, Херберт је саопштио Ристићу да постоји спремност да се изађе у сусрет интересима Србије, али само у мери у којој такав став неће нарушавати одредбе Берлинског уговора.⁵¹ Задржавање граница Србије на врховима Копаника у Бечу су сматрали претпоставком обезбеђења железничког коридора од Солуна и Митровице према Сарајеву.

Док су комесари великих сила крајем јуна и почетком јула 1879. решавали питање границе на Преполцу, Ристић је одлучио да у разговорима са Хербертом 27. јуна покрене питање границе на Дрини. Скори крај обележавања српско-османске границе, остављао је западну границу јединим потенцијалним питањем којем је међународна комисија још морала да се посвети.⁵² Због тога је било важно решити дилему делокруга рада комисије у случају одласка на Дрину. Председник српске владе сматрао је прихватљивим да комисија оде до Дрине да би констатовала да су Мали Зворник и Сакар коначно ушли у оквиру Кнежевине, али ништа више. „Ако би комисија, ухвативши се за реч Tahlweg (матица – М.С.), која се спомиње у чл. 36. берлинског уговора, мислила да се може упустити и у ректификацију старе границе, ми би тиме доведени били у опасност, да изгубимо неколико острва, која припадају од старина Србији, а који се, услед често мењајућег се тока валовите Дрине, сада налазе ближе босанској него нашој обали“. За Ристића је кључан део члана 36 Берлинског уговора био онај који помиње

⁴⁹ Исти, *Српско-руски спор*, 92–93.

⁵⁰ Вадингтон – де Мишелу, Париз 7. јула 1879, АС, Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques, Serbie 1879, Tome 1er; „Настављења пук. Милутину Јовановићу, члану Комисије за ограничење Србије“, Београд, 18. јуна 1879, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 25/79, сигн. XXV/2.

⁵¹ Андраши – Херберту, Беч 8. јула 1879, исто, инв. бр. 25/87, сигн. XXV/2.

⁵² Своју иницијативу Ристић је оправдавао вестима да је Билимек пред комесарима покренуо питање одласка на Дрину.

да нова граница „следи садашњу линију“, чиме се, према његовом мишљењу „изречно признаје стара наша граница“, те српска влада није желела да призна право међународне комисије да одлучује о питањима која излазе изван њених надлежности.⁵³ Износећи поменуте аргументе Херберту, подршку је тражио и у узнемирености јавности због догађаја на старој граници према Кулском срезу, због чега би било пожељно избегавати сличне ситуације.⁵⁴

У ишчекивању завршетка рада међународне комисије, Ристић је одлучио да подршку потражи у руском министарству спољних послова. Посланика Србије у Петрограду Милосава Протића обавестио је да са овим проблемом упозна Николаја К. Гирса, заменика руског министра спољних послова, те да га замоли да руском комесару барону Каулбарсу пошаље упутства према којима би пре одласка на Дрину захтевао да буде решено питање делокруга рада комисије.⁵⁵ На Ристићев захтев Гирс је позитивно реаговао и послао упутства руском комесару.⁵⁶

Интервенција руског комесара није се, међутим, показала неопходном. Став аустроугарског Министарства спољних послова такође је био да нема потребе да комисија иде на Дрину. Андраши не само да је делио Ристићево мишљење да би долазак комисије на Дрину да потврди припајање Малог Зворника и Сакара Србији могао да пружи повод међународној комисији да прошири свој рад на утврђивање целокупне граничне линије, већ је сматрао и да то не треба дозволити. Његови разлози били су слични као и у јесен 1878. и произлазили су из одредаба Берлинског уговора и чињенице да су Босна и Херцеговина и даље формално-правно биле део Османског царства. Самим тим, османски комесар имао би право да активно учествује у решавању овог питања, што је представљало потенцијалну опасност коју је било пожељно избећи. У вези са каснијим потенцијалним проблемима на дринској граници и инсистирању Србије на старој граници и политици свршеног чина, сматрао је да је политички утицај Монархије довољна гаранција

⁵³ Ј. Ристић – М. Протићу, Београд 30. јуна 1879, през. бр. 4, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 25/84; сигн. XXV/2.

⁵⁴ Херберт – Андрашију, Београд 11. јула 1879, № 144, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

⁵⁵ Ј. Ристић – М. Протићу, Београд 30. јуна 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-II, П/5-V, пов. бр. 313; исти истом, Београд 30. јуна 1879, през. бр. 4, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 25/84; сигн. XXV/2.

⁵⁶ М. Протић – Ј. Ристићу, Петроград 6/18. јула 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-I, П/5-V, пов. бр. 345.

очувања њених интереса, те да је, у овом тренутку, довољно да комисија протоколарно констатује нову границу код Малог Зворника и Сакара.⁵⁷ Пошто су истог мишљења били и остали комесари, на седници комисије од 18. јула, „видевши да су заинтересоване стране задовољне и да нема спора о томе где иде граница и да је граница природна“, одлучено је да нема потребе да се иде на Дрину.⁵⁸

Питање границе на Дрини ипак је још једном проблематизовано приликом израде завршног описа границе, као прилога протоколима седница међународне комисије. У последњем, 23. протоколу са заседања од 7. августа 1879, чланови комисије одлучили су да посебно наведу све спорне тачке о којима је комисија расправљала и донела одлуке (реч је о 18 тачака).⁵⁹ Граница на Дрини није била међу осамнаест спорних граничних тачака, али је била предмет жучне расправе између руског и аустроугарског комесара. Према Билимековим наводима, руски комесар, којем се придружио и италијански комесар, били су противни ставу да се једноставно препише текст Берлинског уговора, јер комесари нису излазили на Дрину. Инсистирали су да у текст уђе само реч „Дрина“, а не „матица Дрине“, „јер су острва променљива и зато што знају да тренутно граница не следи свуда матицу Дрине“. Каулбарсов став одражавао је ранији став српске владе о овом проблему, за чију подршку је Ристић молио руско Министарство спољних послова. Међутим, начелни споразум између Беча и Београда у међувремену је постигнут и у познатим архивским изворима не постоје индиције које би указале на мотиве поступка руског комесара. Билимек је сматрао да је Каулбарс „хтео (да) нејасном стилизацијом текста аустријској влади убади клицу раздора са Србијом“. Излазећи из оквира дипломатске комуникације, аустроугарски комесар реаговао је врло оштро. Захтевао је од Каулбарса да се изјасни о томе остаје ли при раније усвојеном ставу да се не иде на Дрину и жели ли да повуче свој потпис из протокола у којем је ово наведено; чиме може да докаже да матица не чини границу, пошто комисија није ишла на Дрину; постоји ли код њега неки посебан интерес у вези са овим питањем, пошто су заинтересоване стране, српска и аустроугарска, постигле споразум; сматра ли да има право да мења текст

⁵⁷ Андраши – Херберту, Ишл 21. јула 1879, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

⁵⁸ *Commission internationale pour la delimitation de la Serbie. Protocoles 1879*, Belgrade 1879, Protocole № 20, 34; „Белешке о 20. састанку. Састанак одржан у Београду 30. јула 1879“, АС, Public Records Office, Foreign Office 78/3062.

⁵⁹ *Commission internationale pour la delimitation de la Serbie. Protocoles 1879*, Belgrade 1879, Protocole № 23, 39–42.

Берлинског уговора и да ли је спреман да носи одговорност за то; и, на крају, да ли он сматра да би уклањање речи „матича“ допринело решавању могућих неспоразума и помогло да граница буде тачније одређена или своју улогу комесара доживљава као положај који омогућава да се јасне речи мењају неодређеним? Када му се учинило да и српски комесар почиње да размишља о проблематизовању дефинисања тока дринске границе напоменуо је осталим комесарима да је неприхватљиво да представник државе која није имала ни право гласа на Конгресу доводи у питање ваљаност текста. У извештају Андрашију Билимек је тврдио да је овом примедбом придобио остале комесаре.⁶⁰ У детаљан опис границе (члан 1) ушао је текст према којем „нова граница Србије следи садашњу линију матицом Дрине до њеног утока у Саву, остављајући Кнежевину Србији Мали Зворник и Сакар.“⁶¹ Другим речима, у опис западне границе Кнежевине ушао је дослован текст Берлинског уговора.

* * *

Крај рада међународне комисије представљао је за представнике великих сила и крај бављења проблемом граница Србије, па и границе на Дрини, чиме је даље решавање свих спорних питања прешло у оквире билатералних односа двеју суседних држава. Историјат рада међународне комисије показао је да је већина комесара ово питање посматрала као питање односа између Аустроугарске и Србије, те су реаговали пре свега на иницијативу и став представника Аустроугарске. У суштини, целокупан рад међународне комисије и положај и делатност српске дипломатије и комесара у комисији, могуће је посматрати кроз перспективу дефинисања новог система међународних односа после Берлинског конгреса, те, у том контексту, и дефинисање положаја нових независних балканских држава, попут Србије. На микро плану, супротстављени ставови представника великих сила у вези са обележавањем нових граница Србије, одражавали су дубље стратешке концепције њихових влада у вези са очувањем и учвршћењем положаја на Балкану. Питање границе на Дрини указивало је управо на оквире и

⁶⁰ Билимек – Андрашију, Београд 21. августа 1879, № 30, ÖS, HHStA, MdÄ, PA, XIX: Serbien, K 67.

⁶¹ État descriptif de la nouvelle frontière de Serbie, *Commission internationale pour la delimitation de la Serbie. Protocoles 1879*, Belgrade 1879, 44–45.

могућности деловања једне номинално независне балканске државе у суседству велике силе која своју снагу мора да доказује пре свега кроз проширење интересне сфере на Балкану. Основу политике Монархије чинио је став да у свим питањима која могу да се дефинишу као билатерална, треба искључити могућност мешања неке друге велике силе. На тај начин, стварају се претпоставке да коришћењем властите политичке доминације наметнете пожељно решење. У различитим сферама деловања, а превасходно у остварењу стратешких политичких и економских интереса, балканска политика Монархије до Првог светског рата дефинисала је како оквири успешности оваквог деловања, тако и њихова ограничења, водећи ка континуираној антагонизацији односа са Србијом у деценији пред почетак доба ратова.

Скица 1 - Ток Дрине од Јање до Међаша (1879)

Momir Samardžić

**AUSTRIAN-SERBIAN RELATIONS
AND THE ISSUE OF THE DRINA BORDER 1878–1879**

Summary

In the context of the final phase of the Eastern Crisis of 1875–1878, solutions of the Congress of Berlin and implementation of its decisions by the International Commission for the demarcation of Serbia in 1878–1879, one of the less significant issues that arose was that of the border on the Drina river. During the demarcation of 1878–1879, the majority of the commissioners observed this issue as a matter of relations between Austria-Hungary and Serbia, and they reacted primarily at the initiative of the Austrian commissioner. The work of the International Commission, and the position taken by Serbian diplomats and commissioners, can be analysed through the perspective of defining a new system of international relations after the Berlin Congress, and, in this context, defining the position of newly independent Balkan states, including Serbia. At the micro level, the conflicting views of representatives of the major powers in connection with the demarcation of new Serbian borders, reflected deeper strategic concepts of their governments regarding the preservation and strengthening of their position in the Balkans. The issue of the border on the Drina river indicated the possibilities of action of a nominally independent Balkan state neighboring a great power which had to prove its strength primarily through the expansion of its sphere of influence in the Balkans. The basis of the Monarchy's policy was the attitude that in all issues that could be defined as bilateral, the possibility of interference of any other power had to be excluded.

Keywords: Serbia, Austria-Hungary, Congress of Berlin, Drina river, 1878–1879.

Чланак примљен: 29. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 07. 2016.

Милан ГУЛИЋ*

Институт за савремену историју
Београд

КНЕЖЕВИНА/КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПИТАЊЕ УРЕЂЕЊА ЂЕРДАПА**

Апстракт: Нововјековна српска држава била је чврсто везана за Дунав. Дунав је представљао дио њене граничне линије, на његовој обали је расла српска престоница, а за Дунав је био везан и значајан дио спољне трговине. У склопу цјелокупног дунавског питања за Србију је нарочито било важно питање уређења Ђердапа које је било тема на неколико међународних конференција и представљало битну ставку у свеукупним односима три приобалне државе на том сектору Дунава. Замашни радови које је Краљевина Угарска спровела у посљедњој деценији XIX вијека представљали су најзначајније достигнуће за пловидбу кроз Ђердап прије изградње ХЕПС *Ђердап* у другој половини XX вијека. Рад је заснован на необјављеној грађи из фондова Архива Србије и Архива Југославије, као и на стручној литератури и штампани.

Кључне ријечи: Србија, Ђердап, Аустроугарска, Дунав, Румунија, Сипски канал, регулациони радови.

Технолошки напредак у Европи и свијету пратила је насушна потреба за квалитетним саобраћајницама. Потрага за новим тржиштима и извориштима сировина све чвршће је повезивала територије и државе, како у оквирима једног континента, тако и међу континентима. Унутрашњи пловни путеви представљали су врло стабилне могућности за комуникацију унутар европског континента, али и за везу дијелова Европе са

* milan.gulic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (Ев. Бр. 47030).

морима. Пловидба ријекама у Европи знатно је напредовала током XIX вијека. Слобода пловидбе, која је Завршним актом Бечког конгреса из 1815. године постала саставни дио међународног права,¹ изградња пловила са жељезним коритима и стварање модерних пловидбених друштава допринијели су порасту важности унутрашњих пловних путева. Међу европским пловним ријекама посебан значај имао је Дунав. Његов ток је постао врло погодан за продирање у друге земље и за изналажење нових тржишта.

Начело слободне пловидбе из Завршног акта Бечког конгреса примијењено је на Дунав неколико деценија касније одлукама Париског конгреса из 1856. године. Дунавско питање је тада представљало саставни дио тзв. источног питања које је деценијама заокупљало пажњу европске дипломатије.² Хабзбуршка монархија, која је захватала значајан дио тока Дунава, истакла је озбиљну намјеру о изласку на Црно море на Бечкој конференцији одржаној 1855. године. Из тог разлога, она је настојала да начело слободне пловидбе буде примијењено само на доњи Дунав, а не и на остатак његовог тока. Међутим, под притиском Британске империје

¹ Члан 109 Завршног акта Бечког конгреса гласи: „Пловидба на целом току река означених у претходном члану, од тачке где свака од њих постаје пловном до њеног ушћа, биће потпуно слободна, и неће се моћи никоме забранити у погледу трговине.“ (V. M. Radovanovitch, *Le Danube et l'application du principe de la liberté de la navigation fluviale*, Genève 1925, 28–33.)

² Слобода пловидбе на Дунаву била је саставни дио појединих међународноправних аката и прије Париског конгреса, али се, углавном, односила на земље потписнице тих аката. Османско царство је, након што је загосподарило обалама Дунава, у низу споразума признавало право слободне пловидбе и појединим неприбалним државама. Питање пловидбе Дунавом је било саставни дио споразума са Француском из 1535. и низа споразума са Хабзбуршком монархијом – Бечког уговора из 1616, Карловачког мира из 1699, Пожаревачког мира из 1718. и Београдског мира из 1739. Такође, ушло је и у уговоре са Руском царицом из Кучук–Кајнарџија (1774) и Букурешта (1812) (М. А. Тодоровић, *Међународно-правни положај Дунава. Студија из међународног права*, Београд 1910, 3–4; V. M. Radovanovitch, *Le Danube*, 65, 71, 80; М. М. Радојковић, *Србија и међународни положај Бердана од Париског конгреса до Светског рата*, Београд 1938, 7–8; J. Paunović, *Istoriski razvoj principa slobodne plovidbe Dunavom i Konvencija o režimu plovidbe na Dunavu od 1948. god.*, Београд 1957, 42–43; Р. Ј. Веселиновић, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 241–257; Р. Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Бердана: историја и садашњост*, Београд 2000, 54–55).

и Француске, Париски конгрес је, позивајући се на Завршни акт Бечког конгреса, прокламовао слободну пловидбу свим заинтересованим странама за читав ток ове ријеке.³

Како би се потенцијали свих пловних ријека, а самим тим и Дунава, могли користити у пуном обиму улагани су напори да се уклоне све евентуалне сметње пловидби. Када је Дунав у питању нарочито сложен дио његовог тока за пловидбу представљао је Ђердапски сектор.⁴ Ђердапски сектор представља „дунавску пробојницу“ кроз планински систем јужних Карпата и везује панонски дио Подунавља са понтијским. Састоји се од четири клисуре (Горња клисура, Госпођин вир, Казан и Сипска клисура) и четири котлине (Љупковска, Доњомилановачка, Оршавска и Влашко-понтијска). Ђердапски сектор обухвата ток Дунава од Молдова Веке до Турну Северина на лијевој обали, и од села Винци до Костола на десној обали у укупној дужини од 117 километара. Ђердапски сектор Дунава карактерисале су велика висинска разлика (26,17 метара), уско корито у клисурама (у Казану свега око 150 метара), велика брзина воде на појединим мјестима (на Гребену и до пет метара у секунди при високом водостају), вртлози (у тијеснацу Казана дубине су се кретале и преко 50 метара при ниским водостајима), јаки вјетрови, магле и сл. Дуж Ђердапског сектора расијан је и велики број стијена у ријечном кориту (Бабакај, Биволи, Калник и др.), које су сужавале пловни пут, узроковале неправилан ток матице, стварале вртлоге и, уопште, чиниле велике потешкоће пловидби.⁵

³ Члан 15 Париског конгреса је гласио: „Пошто је Акт Бечког конгреса поставио начела за уређење пловидбе на рекама које раздвајају више држава или протичу кроз њих, уговорне силе се међусобно саглашавају, да ће убудуће ова начела исто тако бити примењена на Дунав и на његова ушћа. Оне изјављују да ће од сад ова одредба чинити саставни део европског јавног права и оне је узимају под своју заштиту.“ (Архив Југославије (АЈ), Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), I-4-е/1, *Историско-правни прегледдунавског питања до 1921*; V. M. Radovanovitch, *Le Danube*, 84–89, 97–98; М. Радојковић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 10; В. Поповић, *Источно питање. Борбе за опстанак Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 2007, 124.)

⁴ Назив Ђердап у српском језику потиче, највјероватније, од турске ријечи *girdap*, која означава вртлог, вир или брзак. У енглеском језику се користи израз *Iron Gates*, у француском *Portes de Fer*, у руском *Железные Ворота*, а у њемачком језику *Eisernes Tor* (*Ђердап*, *Enciklopedija Jugoslavije*, III, Zagreb 1958, 728).

⁵ Просјечна брзина матице на дијелу Дунава од Београда до Молдова Веке (123 км) износила је 3–4 км/час, осим код Брзе Врбе, низводно од ушћа Велике Мораве, гдје је достигала 6–7 км/час. На току Дунава од Кладова до Ђурђуа (441 км) износила

Поменута висинска разлика од 26,17 метара није била равномјерно расподијељена. С обзиром на то, може се рећи да се Дунав „степенасто“ спуштао ка свом доњем току. Највећи падови су били узводно од села Сип (на дужини од 2.500 метара укупан пад је био 7,6 метара или три метра по километру), на мјесту званом Јуц (на 880 метара дужине пад је износи 3,3 метра), на одјељку званом Козла–Дојке (на дужини од 2.000 метара укупан пад је износио три метра), на дијелу званом Излаз–Свињица (на дужини од 7.600 метара пад је био шест метара или просјечно 0,79 метара по километру) и на мјесту Стенка (на дужини од 2.000 метара укупан пад је био 0,9 метара). На ових пет дијелова Ђердапског сектора на непуних 15 км одлазило је 20,8 метара од укупне висинске разлике у Ђердапу. Осталих 5,37 метара било је расподијељено на преосталих 93 км сектора.⁶ Управо због оваквих својстава дунавског тока у Ђердапском сектору пловидбу су помагали ђердапски пилоти или лоцови – обично локално становништво вично пловидби и добро упознато са ђудима и опасностима ријечног тока. Свједочанство о њима, с почетка XIX вијека, оставио је и прота Матеја Ненадовић: „Кроз Ђердап не смеду обичне дунавске и савске думенције спустити лађу, јербо нису вешти и могли би одма лађу потопити, но се из они’ села думенције узимају који су вешти Ђердапу, и говоре да они никаква данка не дају, но само горе и доле лађе пропраћавају.“⁷

Посматрајући читав ток Дунава, али и других ријека у Европи, видимо колико је Ђердапски сектор био другачији. Све док изградњом бране између Сипа и Гура Ваја није претворен у мирно језеро, Ђердап је фасцинирао својом природном љепотом и плашио својом различитошћу и свим опасностима које је причињавао дунавским лађарима. Сликвит опис Ђердапа дао је Сретен Стојковић у свом путопису с краја XIX вијека. Пловећи од Београда до Радујевца имао је прилику да осјети све дражи Дунава, а о импресији након уласка у Ђердап је записао: „Кад сиђеш Дунавом до овога места, не можеш га познати, као да је то друга каква река. Дотле тих, миран, простран, с равном површином, с ниским обалама

је око 2 км/час, а на секцији од Ђурђуа до Сулине (493 км) тек нешто више од 1 км/час. Са друге стране, на Ђердапском сектору од Молдова Веке до Кладова просјечна брзина матице се кретала 5–8 км/час, али је у секцијама Козла–Дојке, Излаз–Тахталија, Свињица и Јуц достигала 10 км/час, у Доњем Казану 15 км/час, а у Сипском каналу и код рта Гребен чак 18 км/час (Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1948, Дунав, фасцикла 38, досије 8, 432161; Ј. Рауновић, *Istoriski razvoj*, 10).

⁶ ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, фас. 38, дос. 7, 432078.

⁷ М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 114.

или и благим, омањим брежуљцима; а сада? Он се тамо стешњава, губи се у веругању кроз високе планинске кланце, те вам се чини да ће му ту негде бити крај; а из сред његове површине дигла се нека врста шиљастог, стеновитог брега, као какво страшило, око кога се ломе поамни таласи нашег, до сада тако мирног Дунава, који с неким достојанственим гњевом пенушава и хучно јури из ждрела у клисуру, правећи вртлоге, прескачући преко каменитих степеница и производећи једнолико, монотono брујање!⁸

Током XIX вијека пловидба у Ђердапу је била могућа само током периода високог водостаја (око два мјесеца годишње), док је током ниског и средњег водостаја транспорт робе и људи обављан сувоземном саобраћајницом, тзв. Сечењијевим путем чија је изградња завршена 1837. године. Припремни радови за изградњу пута између Базијаша и Оршаве отпочели су још 1814, а главни радови тек 20 година касније. Пут је прављен према пројекту инж. Паула Вашархелџија, а уз велику подршку грофа Иштвана Сечењија, који је био угарски комесар на доњем Дунаву. Сечењијев пут, који је повезивао Панонску низију са доњим Подунављем, имао је велики стратешки и привредни значај. У стратешком смислу је био важан због контроле над Ђердапом, а у привредном смислу је коришћен приликом сувоземне вуче лађа. Гроф Сечењи је имао планове и о детаљној регулацији Ђердапа, али за извођење радова није добио подршку османске стране.⁹ Регулација Ђердапа, у том тренутку, није била у интересу ни тадашње аутономне Кнежевине Србије.

Питање уређења Ђердапа први пут се нашло у средишту пажње европске дипломатије на Лондонској конференцији 1871. године. Основна тема овог важног сусрета представника великих сила било је Црно море, али се непосредно пред почетак Конференције као тема наметнуло и уређење Ђердапа. Након што је са руске стране информисан да ће се у Лондону расправљати и о Дунаву, Министарски савет Кнежевине Србије одлучио је да у британску престоницу упуту Чедомиља Мијатовића, начелника у Административном одељењу Министарства финансија. Тадашњи српски министар просвете и црквених дела и вршилац дужности министра иностраних дела Димитрије Матић сугерисао је,

⁸ С. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд 1893, 180–181.

⁹ ДАМСП, ПА, 1945, Чехословачка, ф–7, дос. 14, Бр. 7702; ДАМСП, ПА, 1945, Чехословачка, ф–7, дос. 14, Бр. 7716; B. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores und der Katarakte der Unteren Donau*, Budapest 1896, 66–101; N. Račić, *Ђердап*, Београд 1965, 16–17; М. Рауновић, *Ђердап и Тимоћка крајина*, Загреб 1970, 491–493; Д. Медаковић, *Дунав, река јединства Европе*, Нови Сад 2005, 88–90.

преко српског посланика у Букурешту, да би било корисно да и Румунија пошаље „повереника“ у Лондон. Румуни су се сложили са српским приједлогом и у Лондон послали свог дипломатског агента у Паризу.¹⁰

На Конференцији, која је засједала од 7. јануара до 14. марта, у погледу Дунава отворена су два питања – продужетак рада Европске дунавске комисије¹¹ и извођење радова у циљу осигурања пловидбе кроз Ђердап. Прво питање је било мање сложено, иако се сви делегати око тога нису слагали. Одлукама Конференције Европској дунавској комисији је продужен мандат за период од 12 година (24. април 1871 – 24. април 1883), колико је било потребно за исплату зајма који је Комисија подигла. Друго питање је изазвало опречна мишљења и знатна спорења и то баш међу приобалним државама Ђердапа. Аустроугарска је инсистирала да се што хитније предузму радови у циљу уређења Ђердапа.

¹⁰ *Преписка кнежевско-српског Министарства иностраних дела о дунавском питању на Лондонској конференцији држаној 1871 год.*, Београд 1871, 1; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, III (1868–1872), Београд 1901, 152–153; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880*, Београд 1931, 19–20; *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд 1952, 80.

¹¹ Одлукама Париског конгреса било је предвиђено оснивање двије посебне дунавске комисије. Европску дунавску комисију су сачињавали представници Француске, Хабзбуршке монархије, Британске империје, Пруске, Русије, Османског царства и Краљевине Сардиније, а њен задатак је био да се стара о уређењу ушћа Дунава – од Исаке до мора. Прибрежну (Обалску) сталну комисију су сачињавали делегати Хабзбуршке монархије, Краљевине Баварске, Османског царства, Виртемберга и комесари трију подунавских кнежевина (Србије, Влашке и Молдавије), чији су избор морале потврдити османске власти. Задатак ове комисије био је да изради јединствене прописе о пловидби Дунавом и полицији пловидбе, да се постара да се одредбе Бечког конгреса примјене у свим приобалним државама, да врши потребне хидротехничке радове на цијелом току ријеке и да, након гашења Европске дунавске комисије, којој је мандат био ограничен на двије године, преузме старање о ушћу Дунава (М. С. Новаковић, *Србија и Дунавска обалска комисија*, Београд 1913, 6–7; *Dunavska plovidba*, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, I, Zagreb 1925, 608–609; V. M. Radovanovitch, *Le Danube*, 99–103; М. М. Радовић, *Дунав и његов међународни положај*, Београд 1945, 15–16; М. Bartoš, *Међународно јавно право*, II, Beograd 1956, 82–83; М. Stojković, *Dunavska komisija*, Beograd 1964, 33–34; Р. Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 71–75; Р. Р. Зечевић, *Дунав и међународно право*, Београд 2006, 21–29; А. Гиша, *Етапи придунайског сарадничества. От Европейской комиссии по Дунаю к Дунайской комиссии*, Родина 11 (2010) 125–128).

Планирала је да те радове спроведе самостално, након што се „са својим суприбрежницима“ договори о техничким и финансијским условима. Аустроугарска је исказала намјеру да, по завршетку радова, убира бродарину како би подмирила средства утрошена на радове. Противљење овој аустроугарској намјери исказало је Османско царство, а на молбу вазалне Кнежевине Србије. Србија је сматрала да су оваквом одлуком угрожена њена, али и румунска права на Дунаву, и да би, ако аустроугарски приједлог прође, Србија и Румунија престале да буду „државе подунавске“. Србија је заступала гледиште да Лондонска конференција уопште нема надлежност да одлучује о радовима на Ђердапу, већ да то право искључиво припада Прибрежној комисији, за обнову чијег рада се Србија својски залагала. У цијелости гледано, став Србије је почивао на томе да се, уколико би се усвојио аустроугарски приједлог, вишеструко крши Париски мировни уговор.¹²

Очекивало се да ће Србија имати подршку Османског царства, Русије и Румуније, али у пракси то није било тако. Британска империја је била врло заинтересована за уређење Ђердапа, па је жарко жељела споразум између Беча и Београда по том питању, Русија се, штитећи своје интересе, држала по страни у овом питању, а Румунија се колебала. За њеног представника на Конференцији српски делегат је записао: „Румунског агента не могу нигде да нађем. Као да није овде.“ Српско гледиште је бранио само османски делегат. Зато је и Мијатовић 27. јануара у телеграму записао: „Турски је посланик једини који наше гледиште брани.“ Већ сутрадан је вршилац дужности министра иностраних дела Матић, преко посланика у Цариграду, исказивао захвалност великом везиру. Међутим, плашећи се „да порта не ће најпосле и попустити наваљивању Аустро-Угарске“ Матић је савјетовао Мијатовићу да, у договору са румунским делегатом, састави мемоар у којем ће разложити гледиште Србије и да га, потом, преда Конференцији или појединим делегацијама, „како према околностима нађе за најцелисходније“. Чедомиљ Мијатовић је саставио мемоар и 3/15. фебруара га уручио османском делегату Мусурус-паши. Пошто је османски делегат благонаклоно гледао на садржај мемоара, Мијатовић га је, неколико дана касније, уручио и осталим делегатима на конференцији: британском министру спољних послова лорду Џорџу Ливисон-Гауер Гренвилу, руском посланику барону Филипу Ивановичу Брунову, њемачком посланику грофу Албрехту фон Берншторфу, аустроугарском посланику грофу Шандору Апоњу, италијанском „министру представнику“ кавалеру

¹² *Преписка кнежевско-српског Министарства иностраних дела*, 2–4, 6–9; Ј. Ристић, *Спољашњи односи Србије*, III, 165; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I (1868–1878), Београд 1934, 122–124.

Карлу Кадорни и француском посланику грофу Алберу де Брољију. Мијатовић је указао да се сва питања која се тичу Дунава и Ђердапа морају ријешавати у складу са одредбама Париског мировног уговора и да Србија не пристаје на кршење оних права која су јој тим уговором загарантована.¹³

Наредних дана је аустроугарски посланик у Београду Бењамин Калај покушао да утиче на српску владу да престане да се противи намјерама његове земље у Лондону. Исказивао је чуђење понашањем српског делегата и затражио да му се из Београда „пошаље наредба“ да одустане „од сваког даљег одупирања“. Међутим, кнежевски намјесник Јован Ристић је остао при томе да Лондонска конференција нема надлежност да одлучује о радовима на Ђердапу, већ да о томе може одлучивати само Прибрежна комисија, па је, следствено томе, аустроугарски приједлог у погледу Ђердапа противан интересима Кнежевине Србије. Калај је тражио гаранције од Србије да ће она, унутар Комисије, дати сагласност за извођење радова, али, пошто их није могао добити, закључио је да Србија и не жели да се ти радови изведу у страху од тога да би проходнији Ђердап олакшао долазак османске флоте, као и због тога што „они сами (Срби, прим. аут.) услед сиромаштва земље не могу учествовати у радовима, а не желе да их неко други изведе пошто би на основу тога извођач располагао речном полицијом и убирањем царине“.¹⁴

С обзиром на то да је Србији припадао највећи дио Ђердапског сектора, она је инсистирала на томе да се ништа на том дијелу Дунава не може радити без њеног пристанка: „Допустити да европска конференција било посредно или непосредно реши да се Ђердапи уклоне, па још и да назначи ко ће тај посао да изврши, значило би створити један претходни случај (преседан) веома опасан, претходни случај који би собом довео да скоро ништа не вреди право српског народа на његово сопствено земљиште. Влада српска, одговорна народу за сва своја дела, а пре свега за сва права Кнежевине, не може друкчије већ да протестује противу сваког решења овакве природе.“¹⁵

¹³ *Преписка кнежевско-српског Министарства иностраних дела*, 10–17; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, III, 162–163, 171–177; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 27–28; С. Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 34–38; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, Београд 2008, 31; С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 162–166.

¹⁴ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд/Нови Сад 1976, 360–363; *Преписка кнежевско-српског Министарства иностраних дела*, 17–21.

¹⁵ АЈ, КМЈ, I–4–с/1, *Историско-правни преглед до 1921.*

Османски представник на Конференцији у Лондону и посланик у Британској империји Мусурус-паша, према упутствима својих власти, бранио је такво гледиште Србије. Под снажним дипломатским притиском, Аустроугарска је повукла свој приједлог о радовима на Ђердапу, правдајући се да он „није управљен ни против којег права Србије“. Конференција је, ипак, усвојила један члан у коме се говори о радовима на Ђердапу, чиме је Ђердап први пут нарочито поменути у једном међународном акту. Тај члан је гласио: „Пошто прибрежне силе, на делу Дунава где Катаракте и Гвоздена Врата чине сметње пловидби задржавају право да се међусобно споразумеју како да се уклоне те сметње, Високе силе уговорнице признају им још сада право да наплаћују таксу од трговачких бродова свију застава, које би се тиме у будуће служиле до подмирења закљученог зајма за извршење радова; и оне исто тако изјављују да члан 15 Париског уговора од 1856 г. неће бити примењиван на овом делу реке за време које је потребно да се исплати поменути зајам.“ Под тим се мислило на став други члана 15 према којем: „Пловидба на Дунаву неће моћи бити подвргнута никакој сметњи нити дажбини која не би изрично била предвиђена одредбама које садрже следећи чланови. Сходно томе, неће се наплаћивати никаква такса за саму пловидбу на реци, нити дажбина на робу која се налази на бродовима.“¹⁶ Исход разговора о Ђердапском питању у Лондону сматран је првом дипломатском победом Србије над Аустроугарском.

Без обзира на исход Лондонске конференције, Аустроугарска је наставила да намеће свој план за Ђердап. Као резултат тога, Османско царство и Аустроугарска су се споразумјели и јуна 1873. године одредили стручњаке који су имали задатак да испитају и утврде препреке које Ђердапски сектор причињава пловидби и да препоруче мјере и радове које би требало предузети у циљу отклањања тих сметњи. Србија, како свједочи Бењамин Калај, није благонаклоно гледала на тај споразум.

¹⁶ АЈ, КМЈ, I-4-е/1, *Историско-правни преглед до 1921; Преписка кнежевско-српског Министарства иностраних дела*, 31–32; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, III, 179–186; V. M. Radovanovitch, *Le Danube*, 106; М. М. Радојковић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 23–29; Ј. Пауновић, *Istoriski razvoj*, 48–49; S. G. Focas, *The Lower Danube river in the Southeastern European political and economic complex from antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, Boulder 1987, 321–332; Р. Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 80–83; Р. Р. Зечевић, *Дунав и међународно право*, 29–33; Н. Ранђеловић, *Спољна политика Кнежевине Србије у време Намесништва, Заштита људских и мањинских права у европском правном простору*, Ниш 2013, 213–222.

Штавише, Србија и Румунија су настојале утицати на Османско царство како би се и оне укључиле у тај посао, али је Порта одговорила одречно, позивајући се на Лондонски уговор који помиње „прибрежне силе“, а не државе.¹⁷ Иако је тим стручњака (Лајош Бодоки, Вавра и Мугел-бег) посао завршио током 1874. године, предложивши чишћење корита код Стенке, Козла-Дојке, Тахталије и Јуца, подизање уздужног насипа код Гребена и отвореног канала на самим Гвозденим вратима, двије државе се нису могле договорити око начина предузимања радова. Због тога је, неколико година касније, Аустроугарска окупила комисију страних стручњака (Грос, Жаке, Валдорп, Козловски и Барилари) која је израдила нови приједлог за извршење радова на Ђердапу. Њихов пројекат се од претходног разликовао само по томе што се код Гребена не би правио само уздужни насип, већ би се и сама стијена одсијецала.¹⁸ Међутим, ратови и криза у периоду 1875–1878. године ставили су у други план преговоре око уређења Ђердапа.

Оно што није успјела на Лондонској конференцији, Аустроугарска је постигла на Берлинском конгресу 1878. године. Због тешког положаја у којем је била прије Конгреса, Србија је, у намјери да добије потпору Аустроугарске за своје циљеве, морала пристати, између осталог, и на аустроугарске захтјеве у погледу Ђердапа. Да је регулација Ђердапа била један од услова који је Аустроугарска поставила како би подржала Србију, тадашњи српски министар иностраних дела Јован Ристић је могао чути 9. јуна у разговору са бароном Јоханом Швегелом, начелником Одјељења за трговачке послове аустроугарског Министарства иностраних послова. Ристић је тада обећао „да Србија неће уложити никакав приговор да радови на регулацији тока код Гвоздене капије буду пренесени само на Аустро-Угарску“. Србија је веома спремна, писао је барон Швегел свом министру грофу Ђули Андрашију, „пошто финансијски није у могућности да учествује у овом подухвату, да радове на техничком плану помогне на пожељан начин“. Ристић је сутрадан писао министру правде Јеврему Грујићу: „Аустрија жели, да сама регулише Ђердап, а ми да указујемо само локалне олакшице као прибрежна држава, не тражећи од нас никаквих терета.“¹⁹

¹⁷ Дневник Бењамина Калаја, 544, 550, 560.

¹⁸ АЈ, КМЈ, I-4-е/1, *Историско-правни преглед до 1921*; В. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 104–107; М. Р. Веснић, *Ђердапске таксе и међународно право*, I, Бранич 19–24 (1900) 657–663; В. Јорданов, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“*. Пловидба и искоришћење водене снаге. Хидротехнички извештај, Београд 1928, 7–8.

¹⁹ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), ролна 45, Пов. Бр. 398; *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, Београд 1978, 393–401.

Договор између аустроугарских и српских представника је склопљен, па је 26. јуна/8. јула 1878. године, док је Берлински конгрес још увијек засједао, склопљена конвенција, по презименима потписника позната као Конвенција Андраши-Ристић. Члан 3 Конвенције Андраши-Ристић је гласио: „Аустро-Угарска, узимајући на себе да изврши послове регулисања оба Ђердапа код Оршаве, а да не тражи финансијске помоћи од Србије, ова се обвезује да јој учини све олакшице, које би могле бити тражене у интересу извршења послова, у колико би при томе било потребно послужити се привремено српском обалом. Србији се осигурава, у односу на пловидбу кроз Ђердапе, поступање, које буде уживао народ највише повлашћен.“²⁰

С обзиром на договор са Србијом, Аустроугарска је у Берлину могла остварити свој наум о уређењу Ђердапа и за то добити општеевропску подршку. Уговором склопљеним у Берлину 13. јула 1878. године Аустроугарска је добила право да сама изводи радове на Ђердапу, а остале приобалне државе су биле обавезане да јој дају све потребне олакшице „које би могле бити тражене током извођења радова“, као и да јој привремено уступају своју обалу када год је то, у интересу радова, потребно. Члан 57 Берлинског уговора је гласио: „Извршење радова којима је сврха отклањање сметњи које Гвоздена Врата и Катаракте чине пловидби, поверена је Аустро-Угарској. Прибрежне државе овог дела реке даће све олакшице које би могле бити тражене у интересу радова. Одредбе члана 6 Лондонског уговора од 13. марта 1871. године, које се односе на право наплаћивања привремене таксе ради покрића издатака ових радова, остају на снази у корист Аустро-Угарске.“²¹

Након Берлинског конгреса на Ђердапу су се налазиле три државе. Кнежевина Србија је захватала читаву десну обалу Ђердапа, док је лијева била подијељена између Аустроугарске монархије (прецизније њеног саставног дијела Краљевине Угарске) и Кнежевине Румуније. Аустроугарска је заузимала дио лијеве обале од Молдова Веке до ушћа ријеке Бахне у дужини од 98 км, док је Румунија имала 18 км, од ушћа

²⁰ АС, Народна скупштина (НС), Ф I р. 24/1878; АЈ, КМЈ, I–4–е/1, *Меморандум бившег југословенског Министарства иностраних послова*; АЈ, КМЈ, I–4–е/1, *Тропроцентни ђердапски зајам*; Српске новине, 10. августа 1878, 786; В. Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, Београд 1890, 18; *Србија 1878*, 492–494, 524–530; Ч. Попов, *Јован Ристић и гроф Андраши 1868–1878*, Глас САНУ 360. Одељење историјских наука 7 (1990) 43–52.

²¹ М. М. Радојковић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 32; *Србија 1878*, 556–575.

Бахне до Турну Северина. Интерним договором унутар Аустроугарске, Беч је мандат за извршење радова препустио Краљевини Угарској. Припреме за почетак радова су отпочеле убрзо након завршетка Конгреса. Угарски савјет техничких радова је 1884. године, на основу свих дотадашњих пројеката, усвојио извршни пројекат. У том пројекту је усвојено рјешење мјешовите аустроугарско-османске комисије из 1874. године за канал Стенку, комисије страних експерата за канале Козла-Дојке, Тахталију, Гребен и Јуц, а донијета је и дефинитивна одлука о изградњи Сипског канала уз десну обалу Дунава.²²

Законски оквир који би омогућио почетак извођења радова на Ђердапу створен је јула 1888. године када је угарски Земаљски сабор усвојио 26. законски члан „о уклањању препрека, које сметају пловидби на Демир-Капији и на Ђердапу“. На тај начин је створена основа на којој је Краљевина Угарска могла извршити послове који су јој повјерени чланом 57 Берлинског уговора.²³ Засједајући у Београду током априла 1889. године, мјешовита угарско-српска комисија имала је задатак да прецизира појединости како би регулациони радови у Ђердапском сектору могли што прије отпочети. Угарску делегацију су чинили савјетник у Министарству грађевина Ернест Валант и виши финансијски савјетник у Министарству финансија Адолф Туроција. Српску делегацију је предводио генералштабни пуковник Радован Милетић, а чинили су је и Коста Стевановић, надзорник царинарница, инжењери у Министарству грађевина Михаило Марковић и Светозар Зорић и секретар у Министарству финансија Павле Башкалфић.²⁴

Одржане су укупно три сједнице (6/18–8/20. априла), а том приликом је израђен протокол који се односио на олакшице које је Србија требало да омогући на својој територији током извођења радова. Поменутих протоколом Краљевина Србија је пристала да, за потребе радова, уступи каменоломе, уз уговорену надокнаду; допусти слободно пристајање пловила и људи на њеној обали, а које је било потребно за извођење радова; изградњу објеката за чување грађевинског материјала и алатки; као и увоз хране, машина, алата и сл. Србија је обећала олакшице приликом извођења радова, али Аустроугарска није пристала

²² АС, МИД, ПО, ролна 65, Бр. 768/83; В. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 112–113; В. Јорданов, *Хидротехнички извештај*, 7–8; В. Požeg, *Vekovi srpskog pomorstva i rečnog brodarstva*, Београд 2008, 167.

²³ *Преписка о просецању Ђердапа саопштена Народној скупштини у редовном сазиву за год. 1890*, Београд 1891, 1.

²⁴ *Преписка о просецању Ђердапа*, 19, 23, 25.

да Србији, њеним градовима и селима и њеним држављанима надокнади штету која би, евентуално, настала приликом извођења радова. Очекивало се да ће штете понајвише бити у погледу риболова, јер предвиђени радови „подпуно измењују ситуацију обале и речног корита, као и правац и брзину воде“.²⁵

Након што се угарска страна сложила да пружи „одговарајућу накнаду за штету евентуално нанесену тим радовима, чим се ова бројним подацима докаже и документира“ Србија је пристала на договор. У писму „Царско-Краљевском Аустро-Угарском Посланству“ у Београду од 30. новембра 1889. председник Министарског савета Сава Грујић потврдио је да је српска влада дала пристанак на протокол који су делегати двије државе склопили у априлу те године.²⁶ Тиме су створени услови да се предузму наредни конкретни кораци. Угарски министар трговине потписао је у мају 1890. године уговор о радовима на Ђердапу са Берлинским дисконтним друштвом као главним предузимачем и инж. Хугом Лутером и вишим инжењером Јулијусом Хајдуом као члановима предузимачке компаније, чиме је предузимач био обавезан „да предузме фактичне радове у року од два месеца од дана пријема послова“.²⁷

Како би радови могли отпочети било је потребно „да се на земљишту Краљевине Србије означе каменоломи, градилишта и пристаништа, која ће предузимачима бити потребна, а исто тако и она земљишта, на којима ће требати подићи грађевине за пренос материјала, добивеног из каменолома, као што су: стоваришта, колосеци за превоз материја и др.“ Осим тога, требало је „да се установи царински поступак, који ће се вршити при увозу потребног материјала, оруђа, машина и хране, као и при бављењу надзорног особља и радника на горе поменутих земљиштима“ и „да се одреди знак, под којим ће лађе Краљ. Угарске Грађевинске Управе и предузимачке компаније моћи пристајати уз обалу српску“. У ту сврху мјешовита угарско-српска комисија састала се у Оршави и обилазила Ђердапски сектор 12/24–15/27. јуна 1890. године. Угарску делегацију су чинили Ернест Валант, савјетник у Министарству грађевина, Алојз Хоспоцки, виши инжењер у Министарству грађевина, и Адолф Турочија, управник Краљевских угарских царинарница. Са српске стране у разговорима су учествовали: Светозар Зорић, професор

²⁵ АС, МИД, ПО, ролна 114, Пов. Бр. 305; *Преписка о просецању Ђердапа*, 31–40, 49–50; *Мале новине*, 19. априла 1889, 1; *Ђердапска комисија*, Народни дневник, 19. априла 1889, 2.

²⁶ АС, МИД, ПО, ролна 105, Пов. Бр. 68, 1612; *Преписка о просецању Ђердапа*, 77.

²⁷ *Преписка о просецању Ђердапа*, 93, 101–102.

на Великој школи, Ђорђе Ненадовић, државни правобранилац, и Ђура Стевановић, начелник Поречко-речног среза у Крајинском округу. Двије делегације у мјешовитој комисији потписале су протокол којим су означена земљишта на српској територији потребна приликом извођења радова. Осим тога, постигнут је и коначан споразум око царинског поступка на српској обали и заставе која би се вијорила на пловилима Управе. На молбу из Угарске да је потребно што прије потврдити потписане протоколе, српска краљевска влада их је усвојила по хитном поступку.²⁸

Међутим, судећи према извјештајима српских органа са Ђердапа, на уступљеном земљишту су чак подизане и школе које су похађала дјеца радника на регулационим радовима. На основу тога видимо да је располагање „односног земљишта“ било више него слободно.²⁹ О томе како се у Угарској гледало на уступљено земљиште најбоље свједочи случај преласка 35 аустроугарских официра предвођених генералом Хугом командантом 67. пјешадијске бригаде. Они су, без одобрења за прелазак, 14/26. маја 1896. године прешли из Оршаве на српску обалу у намјери „да се упознају са положајем око Трајанове табле и каналом на Ђердапу“. Када их је поткомандир првог дијела Тимочког пограничног одсека зауставио рекли су му да се било какво одобрење за овај прелазак не сматра потребним јер „Ђердап куда су радови њиховог друштва не сматрају за српско земљиште већ њихово или неутрално“.³⁰

Радови на регулацији Ђердапа су повјерени Краљевској угарској техничкој управи регулационих радова, која је имала задатак да изгради низ насипа и канала у стијенама које су чиниле ријечно корито, да одсјече врхове стијена и изгради Сипски канал. Радови су свечано отворени 3/15. септембра 1890. године, уз присуство, са српске стране, предсједника Министарског савета генерала Саве Грујића и министра грађевина Миливоја Јосимовића. Са угарске стране присутни су били предсједник Угарске владе гроф Ђула Сапари, министар трговине Габор Барош и аустроугарски посланик у Београду. Угарска делегација је ка Ђердапу путовала жељезницом до Базијаша, а одатле бродом *Казан* ка Гребену, гдје су се сусрели са српском делегацијом која је стигла на броду *Делиград*. Свечаност је одржана на Гребену на српској обали, а чланови делегација су затим отпутовали у Оршаву. Гроф Сапари је на свечаном ручку наздравио у част младог српског краља и напоменуо „да никакве препреке неће моћи сметати обновљењу старога пријатељства између ова

²⁸ *Преписка о просецању Ђердапа*, 87, 89, 91, 95, 105, 107–109, 111–113, 115, 121–133.

²⁹ АС, МИД, ПО, ролна 141, снимак 628, Пов. Бр. 549.

³⁰ АС, МИД, ПО, ролна 177, снимак 248–256, Пов. Бр. 992, 1239.

два народа“. Генерал Грујић је рекао да је врло поносан „што је сведок једног оваквог цивилизаторског рада, који је од велике важности по обе земље“. Двије делегације су и сутрадан 4/16. септембра обилазиле Ђердапски сектор и разговарале о његовој будућности и пријатељству између двије земље.³¹

У склопу регулационих радова Ђердапски сектор је подијељен на Горњу и Доњу ђердапску секцију. Одређено је како би свака од секција требало да изгледа како би се олакшала пловидба. За Горњу ђердапску секцију, која се протезала узводно од Оршаве, односно од оршавског пристаништа Корона (1.048–952. км), пројектована је ширина канала од 60 метара и дубина од два метра при нултом водостају на оршавском водомјеру. За Доњу ђердапску секцију, која се протезала низводно од Оршаве до Кладова и Турну Северина (952–932. км) пројектована је ширина канала од 60 метара (осим у Сипском каналу гдје је одређена ширина од 73 метра) и дубина од три метра при нултом водостају на оршавском водомјеру.³²

О важности радова на Ђердапу за све три приобалне државе свједочи и то да су, током извођења радова, државне делегације све три земље посјећивале градилиште. Предсједник Румунске владе обишао је радове у Доњој ђердапској секцији 1. марта 1892. године.³³ Током наредне 1893. године ђердапски радници су угостили српску делегацију коју су предводили млади краљ Александар I Обреновић и његова мајка краљица Наталија. Посјета Ђердапу била је у оквиру вишедневног путовања младог краља по Србији током којег је обишао Јагодину, Параћин, Ћуприју, Свилајнац и Пожаревац. Краљ се 7. маја у Дубравици укрцао на пароброд *Дренкова* са којим је исте вечери стигао до Голупца, ту преноћио, а затим наставио пловидбу кроз Ђердап. Након краћег задржавања у Кладову заплочио је ка Радујевцу у сусрет краљици мајци Наталији која је дотле допловила паробродом *Фердинанд Макс*. Краљ и његова мајка боравили су у Кладову више дана и за то вријеме, између осталог, обишли су радове на Сипском каналу 12. маја. Краља су дочекали радници и становништво околних насеља. Радничке бараке, радионице и магацини били су нарочито окићени у част српског краља. Кратким

³¹ *Претиска о просецању Ђердапа*, 135–138; *Отпутовали*, Мале новине, 3. септембра 1890, 1; *Свечаност на Ђердапу*, Народни дневник, 5. септембра 1890, 3; *Регулисање Ђердапа*, Српска независност, 8. септембра 1890, 3; B. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 138–139.

³² ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос.7, 432078.

³³ АС, МИД, ПО, ролна 132, снимак 73, Пов. Бр. 441/92.

говором краља је поздравио Јеремија Глигоријевић „у име грађана Ђердапских“, а затим Мориц Отерман, главни директор Ђердапских радова. Српском краљу су показане важније локације радова, а имао је и ту могућност да сиђе у корито Сипског канала још док је био у фази изградње. Из Кладова је краљ отпутовао за Београд, након што је краљицу мајку отпратио до Турну Северина. Неколико недјеља послје српског владара радове на Ђердапу је обишао и аустријски надвојвода Јозеф.³⁴

Током трајања радова Угарска је истакла нове захтјеве који су се односили на регулисање права својине на извјесним земљиштима добијеним, или оним који ће се касније добити, регулацијом доњег Дунава у одсјецима између Гребена и Доњег Милановца, Поречке реке и Голубиња и на самим Гвоздениним вратима. Угарска је сматрала да ће изградњом појединих водограђевина бити створено чврсто копно изванредне плодности, које би, уколико се то унапријед не буде уредило, припало Србији. Мјешовита комисија је са тим циљем засједала у Оршави 2–4. октобра 1893. године када је склопљен нови посебан протокол. Очигледно је да је основни циљ био да се Мађари изборе за право да одржавају радове након што буду приведени крају. Српска делегација је пристала на то и дала изјаву: „Висока српска Краљевска влада даје свој пристанак на то да се површине шрафиране зеленом бојом у ситуационим плановима не употребе ни за пољопривреду ни за други циљ. Признаје се једном за свагда Мађарској Краљевској влади у њеном својству администратора фондова за изградњу да може, по својој вољи и према потреби, користити се наведеним површинама у сврху одржавања регулационих радова.“ Овај протокол је допуњен протоколом са састанака одржаних у Београду 29. марта – 4. априла 1896. године. Међутим, до образовања поменутог земљишта није дошло, услјед недовољног броја бочних насипа.³⁵

³⁴ *Путовање Његовог Величанства Краља*, Српске новине, 8. маја 1893, 487; *Путовање Његовог Величанства Краља*, Српске новине, 9. маја 1893, 498; *Његово Величанство Краљ на путу*, Дневни лист, 9. маја 1893, 2; *Путовање Његовог Величанства Краља*, Српске новине, 11. маја 1893, 507; *Састанак краља Александра са краљицом Наталијом, Његово Величанство Краљ на путу*, Дневни лист, 11. маја 1893, 1–2; *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине, 12. маја 1893, 515–516; *Дочек Њеног Величанства Краљице Наталије, Његово Величанство Краљ на путу*, Дневни лист, 12. маја 1893, 1–2; *Његово Величанство Краљ на путу*, Дневни лист, 13. маја 1893, 1–2; В. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 151.

³⁵ АЈ, Ђердапска речна управа Текија–Кладово (190), кутија 1; АЈ, КМЈ, I–4–е/1, *Меморандум бившег југословенског Министарства иностраних послова*; АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије 334, кутија 80, јединица

Током вишегодишњих радова на Ђердапу прокопано је укупно осам канала: Стенка, Козла–Дојке, Излаз–Тахталија, Свињица, Јуц, Ђеврински, Сипски канал и канал Мали Ђердап. Канал Стенка просијечен је у дужини од 1.900 метара кроз стјеновити праг који се пружао од једне до друге обале низводно од села Брњица. Канал Козла–Дојке је просијечен у дужини од 3.540 метара кроз подводне стијене Козла и Дојке које се налазе низводно од Дренкове и које су у свом низводном дијелу захватале готово читав профил Дунава. Приликом просијецања тог канала ископано је чак 182.000 м³ каменог материјала. Канал Излаз–Тахталија просијечен је у дужини од 2.315 метара кроз подводне стијене дуж десне обале Дунава, низводно од мјеста Лепена. Канал Свињица просијечен је у дужини од 1.200 метара кроз подводне стијене паралелно са матицом ријеке узводно од села Свињица. Канал Јуц, дугачак 1.260 метара је настао просијецањем подводне стијене која се протезала од лијеве обале ка ушћу Поречке реке у Дунав. Траса просијеченог канала била је трансверзална у односу на правац матице, из чега су касније проишле велике тешкоће за безбједно кретање пловних објеката у „пловном путу мале воде“ што је доводило до највећег броја и најтежих хаварија. Ђеврински канал, дугачак 2.366 метара, представљао је узводно, а Канал Мали Ђердап, дугачак 1.050 метара, низводно продужење Сипског канала.³⁶

Сви прокопани канали налазили су се испод нивоа воде, осим Сипског канала који је представљао најважнији регулациони објекат на Ђердапском сектору. Сипски канал је прокопан као побочни канал у дужини од 1.834 метра и ширини од 37 метара, ради „савлађивања“ Жељезних врата као најсложенијег дијела Ђердапског сектора. Док су сви остали канали били просијечени у самом кориту ријеке, Сипски канал је од

описа 232; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078; М. Радојковић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 40–44; М. М. Радовић, *Дунав и његов међународни положај*, 25–29; Р. Р. Зечевић, *Дунав и међународно право*, 37–40.

³⁶ АЈ, Министарство саобраћаја Краљевине Југославије (148), кутија 128, *Извештај о регулационим радовима на Ђердапу*; АЈ, 334–655–1930, *Реферат о регулационим радовима на Ђердапу и о зајму, који је Мађарска закључила ради извођења тих радова*; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078; В. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 205–218, 235–238, 240–254; F. Kossuth, A. Hozzpotzky, *A Vaskapuszabályozási munkák ismertetése*, Budapest 1908, 8–11; С. Максимов, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“*. Пловидба и искоришћење водене снаге. Резиме, Београд 1928, 6–7; Р. Драговић, *Пловидба у Ђердапу*, Београд 1960, 11–21; М. Рауновић, *Ђердап и Титошка крајина*, 500–511; М. Мартиновић, *Ђердапски сектор и пловидба у њему*, Бродарски гласник 2 (1945) 110–116.

ријечног корита одвојен насипом. Канал је оивичен са два насипа – тзв. сјеверним насипом је одвојен од ријечног корита, док се десни насип, зван обални, наслањао на десну обалу Дунава. Радови на прокопавању канала обухватили су 109.700 м³ ископаног материјала у води и 367.816 м³ на обали, док је за изградњу насипа утрошено 465.180 м³ каменог материјала. Довршетком изградње Сипског канала радови на Ђердапу су сматрани завршеним, а одредба Берлинског уговора испуњена.³⁷

Припреме за свечаност отварања Сипског канала отпочеле су неколико мјесеци прије коначног довршетка радова. Од краљевског српског посланства у Бечу тражено је 2. јуна 1896. године да „дискретно и поуздано“ сазна да ли ће свечаности присуствовати аустроугарски цар и „да ли ће, и од Кога, бити на ту светковину позван и Његово Величанство наш Краљ?“ Свечаност на Ђердапу ушла је у програм „миленијумске светковине“ којом је обиљежавано 1.000 година постојања Угарског краљевства. Коначна потврда да ће и српски краљ бити позван на свечаност добијена је 12. јуна од стране грофа Агенора Марије Адама Голуховског, предсједавајућег аустроугарског Министарског савјета. Званичан позив је упућен 6. јула преко аустроугарског посланства у Београду. Цар је позвао српског краља упркос заоштреним односима између двије земље и одречном ставу предјседника Министарског савета Стојана Новаковића да његова земља неће учествовати у Миленијумским свечаностима, за који је и краљ лично сматрао да је претјеран и донијет а да нису све чињенице узете у обзир.³⁸

Ђердапска свечаност поводом отварања Сипског канала одржана је 15/27. септембра 1896. године у присуству владара Аустроугарске (цар Франц Јозеф), Румуније (краљ Карол I) и Србије (краљ Александар I). Цар је у Оршаву дошао вече прије свечаности (14/26. септембра), а српском краљу је уступио нарочити дворски воз којим је он исте вечери кренуо са београдске жељезничке станице. Краљев одлазак на Ђердап згодно се поклопио са покушајима да се односи између Беча и Београда побољшају. Путујући преко Суботице, Сегедина, Темишвара и Карансебеша краљ Александар је наредног јутра стигао у Оршаву. За потребе повратка српске делегације са Ђердапа уступљен је нарочито уређени пароброд *Делиград*, који је, због тога, на неколико дана морао обуставити своју редовну пловидбу за Дубравицу. У краљевој пратњи су

³⁷ F. Kossuth, A. Hoszpotzky, *A Vaskapuszabályozási*, 10–11.

³⁸ АС, МИД, ПО, ролна 159, снимак 79–109, 158–160, Пов. Бр. 1008–1009, 1017, 1063, 1109, 1129, 1198, 1205, 1218, 1284, 1297, 1709; С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2014, 188.

се налазили министар грађевина Михаило Петковић, министар финансија Стеван Поповић и српски посланик у Бечу Ђорђе Симић. Уз владаре три приобалне државе, свечаности на Ђердапу су присуствовали и представници сила потписница Берлинског уговора „који је аустроугарској поверио задатак регулисања Ђердапа“.³⁹

У недјељно јутро 15. септембра на жељезничкој станици у Оршава државна делегација Аустроугарске монархије, предвођена царем Францом Јозефом, дочекала је, најприје, државну делегацију Краљевине Србије предвођену краљем Александром, а 15 минута касније и државну делегацију Краљевине Румуније предвођену краљем Каролом. Чланови три државне делегације и остали уважени гости укрцали су се на пароброд *Франц Јозеф I* и њиме запловили према Сипском каналу. Монитор *Марош* пратио је царску лађу. За њима су ишли бродови *Софија*, *Карл Јозеф*, *Радецки* и *Зрињски* на којима су се налазили остали учесници ђердапских свечаности. Читаву поворку је предводио, као „пилотска лађа“, пароброд ђердапске Грађевинске управе. Пред самим уласком у новосаграђени Сипски канал пилотска лађа је застала како би пароброд на којем су се налазила три владара прекинуо цвијећем окићени вијенац и тако први упловио у канал. Док је пароброд пролазио низводно Сипским каналом са румунске обале је пуцала батерија топова, а са ријеке монитор *Кереш*. Римокатолички бискуп Дежефи је, у пратњи осталих присутних црквених лица, међу којима је био и вршачки епископ Гаврило (Змејановић), освештао тек отворени канал. Франц Јозеф је, затим, подигао златни бокал напуњен шампањцем и одржао краћи говор у којем је, између осталог, рекао: „Радови што су на Берлинском ареопагу поверени Аустро-Угарској, свршени су. Отклоњене су и последње препоне, што су стајале на путу слободном промету велике реке. Поносит поверењем што нам је пало у део, изјављујемо да је нови водени пут отворен, и у уверењу, да ће тај нови пут допринети благотворном и мирољубивом развоју, пијем у здравље наших народа.“ Након што је цар прогласио канал отвореним и наздравио за „срећну будућност свршеног дела“ пароброд се вратио истим путем кроз канал и затим продужио пловидбу ка Казану. Послије вишечасовне лагане пловидбе Ђердапом државне делегације су се искрцале у Оршава и дворским возом наставиле пут ка Херкулесбаду

³⁹ *Отварање Ђердапа*, Мале новине, 11. септембра 1896, 3; *Делиград*, Дневни лист, 13. септембра 1896, 1; *Оршава, Ђердапске свечаности*, Мале новине, 16. септембра 1896, 2–3; *Његово Величанство Краљ*, Дневни лист, 17. септембра 1896, 1–2; *Београд, 15. септембра*, Српске новине, 17. септембар 1896, 1–2; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1935, 143.

(данас Баиле Херкулане у Румунији), бањском љечилишту у подножју Карпата гдје је одржан свечани ручак. Исте вечери владари су се растали, па се српски краљ упутио ка Текији и одатле паробродом *Делиград* за Београд, а румунски краљ и аустроугарски цар ка Букурешту, пошто је Франц Јозеф раније уговорио државну посјету Румунији.⁴⁰

Приликом свечаности на Ђердапу краљ Александар је подијелио и осам одликовања заслужнима за извођење регулационих радова. Орденом белог орла I реда одликовани су гроф Казимир Феликс Бадени, предсједник аустријске владе и министар унутрашњих послова и барон Дезе Банфи, предсједник угарске владе. Орденом Таковског крста I реда одликовани су угарски министри трговине и земљорадње, аустријски министри домобранства и финансија и аустроугарски посланик у Србији. Орденом Таковског крста III реда одликован је аустроугарски војни аташе у Београду.⁴¹

Иако је свечаност отварања Сипског канала била велика и значајна српска јавност није била у потпуности задовољна. То се може видјети и из ових редова у београдској штампи: „Кад бацимо један летимичан поглед на ове свечаности, видићемо, да Мађари са овим нису ништа добили, а међу тим ми Срби у Србији добили смо једно понижење више, јер смо видели да су се Мађари на српском земљишту начинили господарима.“ Како је опазио новинар Пера Савић: „Мађари као Мађари и у овој као и у свакој другој прилици показали су се као српски непријатељи. Они су израдили неке споменице, на којима су ликови сва три владоца, као спомен за свечаности. На споменицама су били натписи мађарски и румунски а српски не. Продаване су фотографије цара Фрање Јосифа и краља Карола а српског Краља забранили су продавати, само да не би његове фотографије отишле међу прекосавске Србе. Зацело велика дрскост.“⁴²

Осим прокопавања канала кроз стјеновито ријечно корито, регулациони радови су обухватили и изградњу читавог система водограђевина (насипа), подизаних са циљем повећања нивоа воде,

⁴⁰ *Ђердапске свечаности*, Мале новине, 14. септембар 1896, 2–3; *Свечаности отварања Ђердапа*, Видело, 15. септембар 1896, 2; *Мехадија, Ђердапске свечаности*, Мале новине, 17. септембар 1896, 2; *Херкулес-бад*, 16. септ., *Телеграми из „Видела“*, Српске новине, 17. септембар 1896, 2; *Ђердапске свечаности*, Мале новине, 18. септембар 1896, 3; *Телеграми „Српским новинама“*, Српске новине, 18. септембар 1896, 2; *Ђердапске свечаности*, Мале новине, 19. септембар 1896, 2.

⁴¹ АС, МИД, ПО, ролна 158, снимак 375–378, Пов. Бр. 1897, 2278.

⁴² *Ђердапске свечаности*, Мали журнал, 19. септембар 1896, 1–2.

смањења њеног пада, односно смањења брзине матице. Подигнуте су водограђевине на овим дијеловима Ђердапа: Гребен – Доњи Милановац у дужини од 8.269 метара (рт Гребен је у ту сврху рушен у дубини од 150 метара), Поречка река – Голубиње (4.189 метара) и Ђеврин – Кашајна (2.123 метра). Систем водограђевина Гребен – Доњи Милановац, којим је ријечно корито сужено на око 450 метара, обухватао је једну уздужну (5.806 метара) и двије попречне водограђевине (траверзе) дужине 1.313 и 1.150 метара које су повезивале уздужну водограђевину са десном обалом. Систем водограђевина Поречка река – Голубиње састојао се од једне уздужне (3.643 метра) и једне попречне водограђевине (546 метара). Систем водограђевина Ђеврин – Кашајна био је подигнут са циљем да се успори брзина матице на улазу у Сипски канал између ушћа рјечица Ђеврина и Кашајне, а састојао се из једне уздужне (1.850 метара) и једне попречне водограђевине (273 метра). Због нападне снаге воде, као и услјед навале ледених маса приликом кретања леда, овим водограђевинама је било потребно редовно одржавање. Укупно узевши регулациони радови на Ђердапу обухватили су прокопавање канала у дужини од 15.465 метара и прављење система водограђевина у дужини од 18.956 метара. О размјерама извршених радова најбоље говоре подаци о количини ископаног материјала и материјала који је био уграђен у насипе. Укупна количина је досегла бројку од готово 2,3 милиона м³. Највећи дио радова извршен је на територији Краљевине Србије, која је у цијелости обухватала системе водограђевина (Ђеврин – Кашајна, Поречка река – Голубиње и Гребен – Доњи Милановац) и канале Ђеврински, Сипски и Мали Ђердап, док су јој дијелом припадали канали Стенка, Козла–Дојке, Излаз–Тахталија, Свињица и Јуц.⁴³

Угарско уређење Ђердапа обухватило је и успостављање система сигналних станица, које су подизане са циљем осигурања пловидбе на регулисаним дијеловима ријеке и на нарочито уским и за пловидбу непогодним тачкама Сектора. Давањем сигнала путем истицања балона и застава обавјештавана су пловила у ком тренутку могу да приступе проласку кроз одређене дијелове пловног пута. У Горњој ђердапској секцији, на лијевој обали, биле су постављене сигналне станице: Дренкова (1.016. км), која је у исто вријеме постала и пилотска станица,

⁴³ АЈ, 148–128, *Извештај о регулационим радовима на Ђердапу*; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078; B. Gonda, *Die Regulierung des Eisernen Thores*, 218–235, 239–240; С. Матић, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“*. Пловидба и искоришћење водене снаге. Општи део, Београд 1928, 13–19; Р. Драговић, *Пловидба у Ђердапу*, 11–21.

Мунтеана (1.010. км), Излаз (1.004. км) и Гребен (998. км). Ове станице су биле повезане телефонским путем, а контролисале су кретање бродова у секцији Дренкова–Свињица, кроз канале Козла–Дојке, Излаз–Тахталија и Свињица у укупној дужини од 50 км (1.016–966. км). У Доњој Ђердапској секцији биле су подигнуте двије сигналне станице – Водица (950. км) и Сипска сигнална станица (947. км). Водица је служила као репетициона станица Сипске сигналне станице која је самостално руководила пловидбом кроз Ђеврински, Сипски и канал Мали Ђердап. Осим тога, постављена су и 54 пловна сигнала који су бродовима служили као оријентација за тачно кретање по пловном путу. Пловни сигнали су обиљежавали улазак у канале који су били усјечени у ријечно корито, као и поједине подводне стијене у близини пловног пута. На десној ивици пловног пута налазило се 27 пловних сигнала са црном округлом таблом, док се на лијевој ивици пловног пута налазило 27 пловних сигнала са црвеном троугаоном таблом.⁴⁴

Када су сви планирани радови довршени крајем посљедње деценије XIX вијека угарско Министарство трговине је 2/14. јула 1899. године објавило правилнике о пловидби кроз уређени Ђердапски сектор. Објављени су: Правилник о пловидбеним таксама и таксама за превуку на делу Дунава између Молдаве и Турне Северина, који спада у регулисани део Ђердапа; Правилник о установљењу, придицању и вођењу такса на пловидбу, на превлачење и на спровођење бродова, што плове између Молдаве и Турне Северина, које ће наплаћивати угарске Пловидбене Управе на Доњем Дунаву; Правилник о уређењу угарске власти за пловидбу по Доњем Дунаву; Нарочите одредбе о пловидбеној полицији на делу Дунава, који потпада под врховни надзор угарског пловидбеног надлешта у Оршави и Правилник о спровођењу бродова на Ђердапу и другим брзацима Доњег Дунава. Оваква правна регулатива довела је до формирања Краљевског угарског пловидбеног надлештва на доњем Дунаву са сједиштем у Оршави. Ово је било прво нарочито управно тијело које се старало о Ђердапу и једино којим је руководила само једна држава. Оно је било претеча касније Ђердапске администрације (формирана 1933. споразумом између Међународне дунавске комисије, Краљевине Југославије и Краљевине Румуније) и Ђердапске речне управе (формирана 1953. године споразумом између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Румуније). Надлештво је имало задатак да у Ђердапском сектору осигура службу пилотаже, врши

⁴⁴ ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078; Р. Драговић, *Пловидба у Ђердапу*, 22–25; М. Рауновић, *Ђердап и Тимочка крајина*, 540–542.

пловидбени надзор, одржава пловни пут, убира пловидбене таксе и врши службу вуче у Сипском каналу.⁴⁵

Одредбе ових правилника изазвале су негодовање стручне јавности у Србији која је сматрала да се њима крше одредбе о слободи пловидбе на Дунаву које су представљале тековину дипломатских борби у претходним деценијама. Начин наплаћивања и висина такси, надлежности „угарскога оршавског надлештва“ на територији Румуније и Србије, као и наметање мађарског као службеног језика на Ђердапу били су предмет спорења. Миленко Веснић је поједине одредбе ових правилника назвао „тесногрудим“ и „искључивим“ и сматрао да оне „јамачно неће допринети олакшавању кретања бродова по овом делу Дунава“. Он је сматрао да радови извршени претходних година на Ђердапу „нису ни издалека такви, да би јој (Угарској, прим. аут.) давали право на ову искључивост и на ово пренебрегавање интереса осталих, нарочито обалских држава“.⁴⁶

По окончању радова, Угарска влада је од Србије затражила земљишта потребна за очување безбједности пловидбе и за управу Ђердапом. Са тим циљем се у Оршави 3. и 7. маја 1900. године састала мјешовита угарско-српска комисија. Тада је сачињен протокол који се односио на ново земљиште које је тражила Угарска „било за довођење водених снага, било за изградњу жељезница или у ма коју другу јавну сврху“. Овим, као и претходно склопљеним протоколима на које је она морала пристајати а који су се односили на осјетљив погранични регион, кршена су суверена права државе Србије. С обзиром на то да су њихове одредбе биле неповољне, текстови протокола нису изношени пред Народну скупштину и самим тим нису могли добити законску снагу.⁴⁷

По окончању најзначајнијег дијела предвиђених радова 1895. године угарска влада је емитовала зајам за покриће трошкова. Законом је предвиђено да ће исплата интереса и амортизација интереса бити остваривана убирањем пловидбених такси за пролазак кроз сектор (које је угарска влада планирала убирати све до потпуне отплате зајма) као и субвенцијама од угарских државних прихода. Према Конвенцији између

⁴⁵ АЈ, Стална делегација Краљевине Југославије при Међународној дунавској комисији (369), кутија 124/II, *Правила о организацији Кр. Угарског Пловидбеног Надлештва на Доњем Дунаву од 1899. године*.

⁴⁶ М. Р. Веснић, *Ђердапске таксе и међународно право*, I, 657; М. Р. Веснић, *Ђердапске таксе и међународно право*, II, Бранич 1 (1901) 39–45.

⁴⁷ АЈ, КМЈ, I–4–с/1, *Меморандум бившег југословенског Министарства иностраних послова*; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078.

угарске владе и Уједињене банке у Бечу од 12. априла 1895. године укупан зајам је износио 45 милиона златних круна, интерес је био 3% на годишњем нивоу, а период амортизације 90 година. Према званичним угарским подацима, радови изведени у периоду 1889–1900. коштали су укупно око 29,8 милиона златних круна, док су накнадни радови извршени 1901–1915. године коштали још око 1,8 милиона златних круна. Укупно је за регулацију Ђердапског сектора у овом периоду утрошено 31,6 милиона златних круна. Све до пропасти Двојне монархије Угарска је вршила службу зајма. На дан 31. децембра 1918. године, када је служба зајма обустављена, остатак зајма је износио око 41,7 милиона златних круна.⁴⁸

Радови извршени током последње деценије XIX вијека били су изузетно значајни за пловидбу кроз Ђердап, али нису успијели трајно и у цијелости ријешити проблеме које је овај сектор причињавао свеукупној пловидби на Дунаву. Прокопани канали су били превише уски за мимоилажење бродова или њихово престизање, због чега се губило пуно времена у ишчекивању проласка. Осим тога, на већем дијелу сектора ноћна пловидба и даље није била могућа, а велика брзина матице је онемогућавала употребу реморкера мање снаге, чак и при ниском водостају. Извршеним регулационим радовима због снижења нивоа воде, које је настало продубљивањем ријечног корита, односно повећањем профила отицања воде, нису остварене пројектоване дубине у пловном путу мале воде. Због тога је при нултом водостају на оршавском водомјеру саобраћај кроз сектор био могућ само за бродове чији газ није прелазило 0,5 метара, чиме је, фактички, саобраћај био немогућ. Међутим, тако низак водостај био је врло риједак, али је и сваки други низак водостај проузроковао озбиљне тешкоће и штете пловидби кроз Ђердапски сектор Дунава.⁴⁹

Без обзира на очигледне недостатке у замашним радовима они су значајно допринијели потпуном отварању саобраћаја између средњег и доњег Дунава. Развој ријечне пловидбе у свијету и побољшање саобраћајних могућности на читавом току Дунава, између осталог и захваљујући радовима на Ђердапу, утицали су и на развој дунавских шлепова. Првобитни дунавски шлепови са жељезним коритом имали су носивост од 90 до 350 тона и газ 1–1,4 метра, да би конструкцијом све снажнијих реморкера отпочела изградња шлепова носивости 400–600 тона и газом до 1,6–1,8 метара. По окончању радова на Ђердапу 1899.

⁴⁸ АЈ, КМЈ, I–4–е/1, *Тропроцентни ђердапски зајам*; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 88–92.

⁴⁹ ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432078; Р. Драговић, *Пловидба у Ђердапу*, 29–30.

године отпочела је изградња „нормалног дунавског типа шлепова“ који су имали носивост 650–750 тона и газ од 2,1 метра. Ови шлепови су, са мањим измјенама, коришћени више од пола вијека, иако је у наредним деценијама отпочела и изградња „великих шлепова дунавског типа“ (800–1.250 тона носивости). Такође, захтјеви проласка кроз Ђердапски сектор утицали су на конструисање нових, јачих „ђердапских реморкера“ погонске снаге од преко 1.000 KS.

Иако је савременицима изгледао као савршенство технике онога времена, убрзо се увидјело да је Сипски канал далеко од савршеног. Због претјеране брзине матице у Сипском каналу, која је у његовом узводном дијелу достизала, при „великој води“, пет метара у секунди, а која је за 1,5 метара у секунди била већа од пројектоване, пловидба кроз тај дио Ђердапа била је врло тешка. Због тога је у периоду 1900–1914. године у узводној пловидби кроз Сипски канал помагао тегљач (туер) *Ваишкану*. Почетком ратних дејстава у лјето 1914. године српска војска је конфисковала тегљач *Ваишкану* и превезла га на доњи Дунав, гдје је под српским именом *Ђердап* остао до краја рата. Након слома Краљевине Србије поткрај 1915. године и успостављања окупационе власти поставило се питање оспособљавања дунавског пловног пута. Због тога је током 1916. године покрај Сипског канала инсталирана локомотивска вуча бродова. Овакав систем је коришћен од стране окупационих власти до јесени 1918. године када је, приликом повлачења, систем уништен. По ослобођењу, *Ваишкану* је враћен на Сипски канал гдје је испомагао пловидбу у периоду од 1920. до 1927. године, када је поново покренута локомотивска вуча, а он пребачен на Гребен.⁵⁰

У вријеме када су радови на Ђердапу улазили у завршну фазу, њемачки инжењер Хуго Лутер из Брауншвајга, обратио се српском Министарству народне привреде 17. септембра 1896. године са приједлогом да му се изда концесија „за употребљење водене силе при катарактама Дунава“. Управо је инж. Лутер, радећи на регулацији Ђердапа, дошао на

⁵⁰ *Dunav*, Војна енциклопедија, II, Београд 1959, 662–663; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф–38, дос. 7, 432077; АЈ, КМЈ, I–4–с/1; Р. Драговић, *Пловидба у Ђердапу*, 1–5, 11–20; А. Ристић, *Дунав. Геополитичка студија*, Београд 1939, 10; Ј. Рауповић, *Istoriski razvoj*, 21–22; Р. Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердапа*, 94; М. М. Радовић, *Дунав и његов међународни положај*, 31–32; М. Рауповић, *Ђердап и Титошка крајина*, 515–518, 530–531; З. Бундало, Г. Каровић, *Помоћна локомотивска вуча у Ђердапу*, Гласник Друштва конзерватора Србије, 34 (2010) 187–190; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 31, 113–118.

идеју да се снага воде у том дијелу тока Дунава искористи за производњу електричне енергије изградњом постројења недалеко од Сипа и то тако што би се, умјесто тек изграђеног Сипског канала, саградио канал са уставама, чиме би се олакшао пролазак бродова, а у исто вријеме и производила енергија. С обзиром на чињеницу да је тадашња Србија била далеко од темељније електрификације, овај пројекат је за њу имао изузетан значај. Изградња електричне централе на српској обали имала би огромну важност за развој привреде, али и за освјетљење насељених мјеста. Према мишљењу стручњака којима је дат на оцјењивање приједлог инж. Лутера, „између многих богатстава којима је природа обдарила Србију одлично место заузимају и скокови на Дунаву“ које је требало искористити и због чега је препоручено усвајање поменутог приједлога.⁵¹

За израду пројекта закона којим би се инж. Лутеру дала повластица формирана је нарочита комисија. Предсједник те комисије је био Миша Михаиловић, а чланови Светозар Зорић, професор на Великој школи, Хајим Давичо, начелник Одељења за трговину, радиност и саобраћај и Јеврем Новаковић, начелник Шумарског одељења. Након десет дана рада комисија је пројекат закона 17. новембра упутила министру народне привреде, а 25. новембра 1896. године га предала пуномоћнику инж. Лутера адвокату Ђорђу Ненадовићу. Међутим, незадовољан понуђеним Нијемац је дао свој приједлог закона. Након што су његове примједбе прихваћене, Народна скупштина је усвојила, а краљ Александар I Обреновић 18. јула 1897. године прогласио Закон о погодби закљученој између српске државе, с једне, и г. Хуга Лутера, инжењера и индустријалца из Брауншвајга у Немачкој, с друге стране.⁵²

Према одредбама овог закона инж. Лутеру је дата „дозвола на искључиву употребу водене снаге свих скокова (катаракта) на српској обали Дунава, од Брњице до Кладова, за произвођење механичне и електричне снаге“. Прецизирано је да је добијена „водена снага“ пре-васходно морала задовољавати потребе Србије, а да је другим земљама, уз одобрење краљевске српске владе, могло бити дистрибуирано „никако више од једне петине укупно произведене енергије“. Било је предвиђено да прва постројења у вриједности од два милиона динара буду завршена у року од четири године, а комплетан пројекат у року од 20 година. Осим

⁵¹ Н. И. Стаменковић, *Употреба водене снаге Дунава на Бердану*, Српски технички лист 5–8 (1897) 83; Р. Марковић, *Стогодишњица првих корака у коришћењу енергетског потенцијала Бердана*, Пинус Записи 7 (1997) 73–91; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, 97, 218.

⁵² Р. Марковић, *Стогодишњица првих корака*, 79–80.

тога, њемачком инжењеру на рок од 50 година од дана почетка експлоатације уступљено је „право истраживања, као и право обделавања, односно вађења и копања руда и копова, њиховог испирања и прибирања, топљења и израђивања, у простору једног четвороугаоника, почињући од Брњице, у срезу голубачком округа пожаревачког, па од Жагубице у правцу ка Брестовцу, у срезу зајечарском округа тимочког, и одатле правцем ка Кладову, у срезу кључком округа крајинског“. Такође, Законом му је дата могућност експлоатације државних шума у окрузима пожаревачком, крајинском и тимочком, затим каменолома за производњу „хидрауличног креча, цемента, за прераду камена и друге потребе“, а на располагању му је било и државно земљиште за „подизање постројења на суву за хватање водене снаге“. Цјелокупна концесија „за произвођење и експлоатацију механичке и електричне снаге помоћу моторских постројења и грађевина на суву и на води, као и право подизања индустријских предузећа и експлоатације каменолома, и право употребе државних шума за прераду у фабрикама и стругарама“ дата је инж. Лутеру, односно његовом привредном друштву, на период од 99 година. Након тог периода, у власништву Нијемца, тј. његових наслиједника, остала би фабричка постројења, док би држава стекла право откупа постројења за производњу енергије.⁵³

Брзина и ефикасност приликом прихватања, анализе, израде пројекта и усвајања Закона сугеришу нам да је овај пројекат имао заиста изузетан значај за тадашњу Краљевину Србију. Међутим, до реализације пројекта није дошло, а разлози за то нам нису сасвим познати. Неиспуњењем одредбе Закона о изградњи првих постројења у року од четири године инж. Лутер је изгубио „сва права и олакшице“ које је тим Законом добио. Међутим, како је то професор Ђорђе Станојевић нагласио на предавањима која је током јуна 1901. године држао на Физичком институту Велике школе, „то предузеће“ се „пре или после ипак мора остварити“.⁵⁴ И био је у праву. Пројекат је поново постао актуелан након Првог свјетског рата у тек формираној југословенској држави, али је пут до реализације био доста дугачак.

⁵³ Закон о погодби, закљученој између Државе Српске, с једне, и г. Хуга Лутера, инжењера и индустријалца из Браунишвајга у Немачкој, с друге стране, Српске новине, 23. јула 1897, 1–2; Закон о погодби, закљученој између Српске Државе с једне, и г. Хуга Лутера, инжењера и индустријалца из Браунишвајга у Немачкој, с друге стране, Српски технички лист 5–8 (1897) 99–102.

⁵⁴ Ђ. М. Станојевић, *Електрична индустрија у Србији*, Привредни гласник 10–11 (1901) 86–110.

Milan Gulić

PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA AND THE QUESTION OF ARRANGEMENT OF IRON GATES

Summary

The question of the Iron Gates was an important part of the overall foreign policy of the Principality/Kingdom of Serbia in the second half of the 19th century. After the Paris Congress of 1856 expanded the provisions regarding the freedom of navigation on the Danube, this river gained an increasing importance. The dominant position on the Danube was occupied by the Austro-Hungarian Monarchy, which – in order to make better use of the Danube waterway, aimed to get a mandate to arrange the Iron Gates at the London Conference in 1871. The Iron Gates was the hardest part of the Danube for navigation. Since the Principality of Serbia had an entire Danube bank, its voice had to be heard in terms of its arrangements. Serbian diplomacy and support of the High Porte spoiled the Austro-Hungarian plans. However, in the new circumstances at the Congress of Berlin, Austria-Hungary was given a mandate for the execution of works at the Iron Gates. Serbia had to agree with that even in the Andrassy-Ristić text of the Convention. By the mandate given to it in 1878, Austria-Hungary implemented the works from 1890 to 1895. It built several channels, implemented hydraulic engineering projects and set up signal stations, which were to ensure greater bandwidth and safer navigation through the Iron Gates. The most important object of the regulation works was the Sip channel. The opening ceremony was attended by the rulers of the three coastal states in the Iron Gates. The Iron Gates set up in the late 19th century lasted until the construction of the hydropower and navigation system *Iron Gates* in the second half of the 20th century.

Keywords: Serbia, Iron Gates, Austria-Hungary, Danube, Romania, Channel of Sip, regulation works.

Чланак примљен: 29. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 11. 07. 2016.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт

Београд

РАЗВОЈ ЖИВИНАРСТВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ**

Апстракт: Тема рада је развој живинарства у Краљевини Србији. Живинарство је од једне узредне гране привређивања постало важна извозна пољопривредна грана. Овај напредак је био могућ захваљујући делатности Министарства народне привреде и Српског пољопривредног друштва на ширењу страних сорти живине и модернијег начина узгоја. У раду су коришћени необјављени извори, стручна штампа, пре свега лист „Тежак“, орган Српског пољопривредног друштва, као и статистичке публикације Краљевине Србије.

Кључне речи: живинарство, Краљевина Србија, пољопривреда, Српско пољопривредно друштво, пољопривредне изложбе.

Увод

Краљевина Србија, као земља са развијеним ратарством, имала је значајне предуслове за напредовање живинарства. Житни отпаци, којих је увек било у довољној количини, омогућавали су изобиље хране за различите врсте живине. Овој грани пољопривреде погодвали су и веома повољни климатски услови, те је узгој живине био у тој мери

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

распрострањен да готово није било домаћинства у коме се није могао наћи мањи или већи број скоро свих врста живине.¹

У Србији су се у највећој мери узгајале кокошке, затим ћурке, гуске и патке (пловке, шотке). Све ове врсте живине народ је једним именом називао *пилеж*. Друге врсте, као што су голубови и фазани, гајене су у знатно мањем обиму. Гусака и патака је било највише у селима поред Саве, Велике Мораве и Дунава, а гајиле су се и у селима поред мањих река.²

У селима на већој надморској висини живина се гајила у мањем броју, и то готово искључиво за кућне потребе. Различите врсте живине, највише кокошке, могле су се видети и у примарно сточарским насељима, где су се, пре свега, гајиле овце и друга стока. Ту су се храниле отпацама хране и инсектима. Веровало се да је присуство живине око колиба потребно и због уништавања змија и других гмизаваца.³

Осим у селима, живина се интензивно гајила и у градовима, где су се у живинарницама могле видети и разне стране сорте живине.⁴ Гајење живине било је заступљено и у централним деловима Београда, Дорћолу и Врачару, где су се, по градским двориштима, узгајале кокошке, патке и гуске.⁵

¹ Живинарство је било широко распрострањена грана привређивања, чији је значај у великој мери био прикривен екстензивним начином узгоја, као и чињеницом да су се њиме пре свега бавиле жене и то као узгредном активношћу. Стога је историји ове гране пољопривреде посвећивана недовољна пажња. О живинарству средином 19. века и у ранијем периоду писали су: О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980, 211; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 252.

² Архив САНУ, Етнографска збирка 200; Л. Јовановић, *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900, 86; *Какву живину треба да пати́мо*, Тежак 28 (1897) 243; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Живот и обичаји народни 14, Београд 1925, 64; С. Мијатовић, *Белица*, Насеља и порекло становништва 30, Београд 1948, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Насеља и порекло становништва 29, Београд 1940, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, Насеља и порекло становништва 26, Београд 1930, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, Насеља и порекло становништва 3, Београд 1905, 291.

³ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије*, Гласник Етнографског института 9–10 (1960–1961), 23; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Насеља и порекло становништва 30, Београд 1948, 307.

⁴ *О набавци јаја од страних кокошака*, Тежак 23 (1892) 243–244; *Гуска. Како се подиже, гаји и гоји*, Тежак 7 (1874) 119.

⁵ Историјски архив Београда, Управа града Београда (1) – 1900 – 4 – 151.

Традиционално живинарство

Све до последње деценије 19. века, живинарство у Србији је представљало ситну грану привређивања којом су се искључиво бавиле жене. Жена која није имала живину у дворишту није се ни сматрала за домаћицу. Домаћа живина се гајила примитивно. Држала се у кокошарима или кочацима, у зависности од краја. Кокошар је служио за ноћивање кокошију и остале домаће живине. Био је округлог облика, у пречнику од 1,5 до 2 метра, и у висину 2 до 2,5 м; плетен од јаког прућа и покривен кровином. У унутрашњости су остављане испрекрштане мотке, на којима су стајале кокошке. У случајевима када су се узгајале само кокошке, врата су била издигнута од земље. Када је било и друге живине, врата су била до земље а унутрашњост кокошара била је подељена на два дела. На сличан начин су прављени и кочаци у којима су се прехрањивали пилићи. Они су били прућем и кољем ограђена места на која су могли ући само пилићи а не и старија живина. Ови објекти су били привремени и постављани су у различите делове дворишта, зависно од потребе, најчешће подаље иза куће.⁶

Домаћинства која нису узгајала значајнији број живине обично нису имала никакве посебне објекте за њено чување. Живина се кретала слободно по дворишту у коме је имала приземна легала где је ноћивала. За разлику од осталих врста домаће живине, кокошке су спавале по дрвећу. У појединим домаћинствима постојали су посебни ограђени простори за чување живине или баре за гуске смештене у воћњаку.⁷

У домаћинствима која су узгајала живину за продају, поред кокошара, у којима се обично држала живина, употребљавали су се и *ћилери*, који су у другим домаћинствима служили за смештај домаћих ствари. Крајем 19. века, у селима која су производила живину почињу да се подижу живинарници. У питању су биле мале зграде, направљене од облепљеног плетара или озидане циглом. Налазили су се најчешће иза кућа

⁶ С. Мијатовић, *Темнић*, 266; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, II, Београд 1965, 148; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Насеља и порекло становништва 8, Београд 1912, 72; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Насеља и порекло становништва 4, Београд 1907, 448.

⁷ Ј. Павловић, *Народни живот, у крагујевачкој Јасеници и Шумадији*, Живот и обичаји народни 12, Београд 1921, 22.

и треба их разликовати од обичних пружем исплетених кочака, у којима се свакодневно хранила она живина која није била намењена продаји.⁸

Храњење и извођење домаће живине спадало је у редовни женски посао. Скоро сва живина се први пут насађивала крајем зиме, у фебруару, а други пут око Петровдана. За насађивање бирали су свежа јаја, која би се обележила угљеном и ставила под квочку. Пачија јаја су се обично насађивала под кокошке или ћурке. Гнездо се правило од сламе, која би се наместила у неку стару котарицу, чабрић, сандучић, или на земљи у ћошку стаје или на тавану. По излегању, пилићи су се хранили покисељеном пројом, замешеним пројиним брашном или пшеницом, ћурићи куваним копривама и тестом од пројиног брашна, а пачићи куваним копривама, лишћем од дулека, кромпира или сточне репе, којима се додавало мало пројиног брашна и песка. Гушчићи су одмах пасли траву и добијали мало замешеног пројиног брашна, јечмене прекрупце, сецканог кромпира, мекиња, наквашеног хлеба и салате.⁹

Гуске и ћурке лети су чували, попут стоке, посебни чобани. Они су ћурке најчешће изводили на стрњишта, после пожњевене стрмине, док су гуске чували по спрудовима, крај река. На стрњиштима, ћурке су се храниле заосталим семеном и класјем, као и инсектима, посебно скакавцима, док су патке налазиле сочивицу, глисте и ситну рибу по барама и речним рукавцима. У пределима где је било доста траве поред имања, бара, река и стрњике после жетве, гајење гусака је било нарочито исплативо. Ту су се гушчићи могли одгојити до првих четири или шест недеља готово без трошкова. Осталу живину преко лета готово да није било потребно посебно хранити, јер је она у сеоском домаћинству могла наћи довољно инсеката и зрнела. Само преко зиме и рано с пролећа, била је потребна јача прехрана. Током зиме кокошкама је редовно даван кукуруз а осталој живини, нарочито ћуркама, казанска цибра, без јарме или са јармом. Гуске, ћурке и патке су обично прехрањиване куваном копривом измешаном са мекињама. Поред тога, живина је храњена кухињским отпацима, купусом, граховином, семењем лубеница, диња, лана и конопље; трњинама, воћем, мухаром, лишћем и семеном шаргарепе и осталог поврћа, дрењковима, дудињама, спанаћем, копривом, жиром од букве, бундевама. Да би кокошке давале што више јаја, у зависности од краја, веровало се да им треба повремено давати кувани црни лук помешан

⁸ Р. Николић, *Околина Београда*, Насеља и порекло становништва 2, Београд 1903, 924; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 472.

⁹ *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85–86; *Биљке за изхрану пернате живине*, Тежак 24 (1893) 340–343; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150.

са брашном, наквашен овас, уситњене љуске јаја, пржени јечам, алеву и љуту туцану паприку или уситњен жир. Љуске јаја, као и креч и стари малтер, давани су како би јаја имала дебљу и тврђу љуску.¹⁰

Живинарски производи

Произведена живина већином се трошила у сопственим газдинствима. Живинско месо је у Србији, после млечних производа, била најважнија мрсна храна становништва. Она се најчешће налазила на празничном или недељном столу. У богатијим кућама су се клале ћурке и гуске а у сиромашнијим кокошке.¹¹ Пилеће месо се пржило, од њега су се правиле чорбе и супе, као и кувана јела: јанија, чалама, паприкаш, ђувеч и *месо на тепсију*. Током летњих радова, уз млечне производе, најчешћа мрсна храна је била пилећа чорба. Живинско месо би се нашло и на ускршњој трпези сиромашнијих породица, које су припремале, уместо свињског и јагњећег, печење од гуске или ћурке.¹²

Живину, као ни друге домаће животиње, никада нису клале жене (јер се сматрало да се „не ваља“), већ увек мушкарци. Живина се клала тако што би јој се ножем или секиром пресекао врат. Даљи рад око заклане живине спадао је у женски посао. Заклана живина би се прво попарила у врелој води, па би се након тога очерупала и осмудила најчешће запаљеном сламом. Затим би се кроз распорен трбух вадила утроба, од које се све бацало изузев дигерице и бубаца. Очишћена живина се прала и секла на комаде. Прво су се секле ноге, које су се бацале. За сечење заклане кокошке била је потребна одређена вештина, па тај посао није умела да обави свака жена. Зато је у источној Србији постојао обичај да девојка не може да се уда све док не научи да исече кокошку.¹³

¹⁰ АСАНУ, ЕЗ 334; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Ј. Павловић, *Народни живот*, 21–22; *Шта треба учинити да јаја добију дебљу љуску*, Тежак 25 (1894) 332; *Шта да радимо да нам кокоши носе што више јаја?*, Тежак 7 (1874) 90; *Пловка и нешто о њој*, Тежак 2 (1870) 189–191; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 27.

¹¹ АСАНУ, ЕЗ 301; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

¹² АСАНУ, ЕЗ 344; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза бољевачког*, Живот и обичаји народни 14, 1925, 210–213, 218.

¹³ *Да се осмуди очупана живина*, Тежак 25 (1894) 333; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 69–70; *Спремање заклане живине за извоз и слање живине и пилића на веће даљине*, Тежак 36 (1905) 233.

Поред живинског меса, у српским домаћинствима су се у великој мери користила и јаја. Она су се пекла у пепелу, барила и пржила. Када је требало брзо припремити ручак, најједноставније је било испржити или обарити јаја. Јаја су пржена на масти или сланини често уз додатак лука и паприке. Од њих су се правили и колачићи са пројиним брашном и уштипци а додавана су и у многа јела како би им побољшала укус, а веровало се и да су изузетно здрава.¹⁴

За дуже чување остављана су јаја снесена током међудневице, тј. у периоду између Велике и Мале Госпојине (од 28. августа до 21. септембра). Веровало се да тада снесена јаја могу остати неукварена током зимског периода. Она су се чувала у сувим и хладним просторијама, у слами, мекињама, пепелу или песку, а препоручивано је и премазивање кречном водом, беланцетом, уљем, сланином, маслом и сл.¹⁵

Вишкови произведене живине и јаја су изношени на варошке тржнице. Они су остваривани у низијским селима где је живинарство било развијеније. Живина се гајила у већем броју нарочито у селима ближим градским центрима, где су се јаја, као и заклана или жива живина, износили на продају. Новцем добијеним на овај начин подмириван је значајан део кућних издатака.¹⁶

Приход од продаје јаја нарочито је био значајан у пролеће, када сељак није имао других производа за продају. Нешто касније могао је продати пилиће и пачиће, који су се клали чим би мало поодрасли, а гуске и ћурке у јесен. Нарочито је велика корист била од патака, које су стизале за клање с пролећа, већ након месец и по до два дана од излегања, и то у време када је месо било најскупље. Преко целе године, домаћице су продавале живину и од зарађеног новца су набављале разне потрепштине за домаћинство. Највише новца су доносиле ћурке и гуске у јесен и у зиму, кад би се добро угојиле. Током новембра, када су земљорадници завршавали своје пољске радове, приступало се гојењу живине. Гуске су се гојиле кљукањем покисељеним кукурузом, овсом или јечмом, а ћурке ољуштеним жиром, орасима и куваним кукурузом. Патке и ћурке су се кљукале и ваљушцима од

¹⁴ С. Грбић, *Српска народна јела и пића*, 199–200, 213.

¹⁵ *О чувању јаја*, Тежак 21 (1890) 125; *Остављање и чување јаја*, Тежак 25 (1894) 223; *Остављање јаја за зиму*, Тежак 24 (1893) 318–320; *О чувању јаја*, Тежак 7 (1874) 40; *Остава јаја за зиму*, Тежак 28 (1897) 270; *Јесу ли међудневичка јаја најбоља за чување?*, Тежак 30 (1899) 359.

¹⁶ Р. Николић, *Околина Београда*, 924; Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, 307; Љ. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 445; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129.

пројиног, хељдиног или брашна проса, замешеним са мало масти. За то време им није допуштано кретање. Кљукане гуске су приликом продаје постизале добру цену, те су многа сиромашнија домаћинства на овај начин долазила до готовог новца. Од кљуканих гусака се топила жута маст, која се сматрала лековитом, нарочито против кашља. Турке су у великој мери откупљивали трговци који су обилазили села по Србији. Они су их потом терали у чопорима или на посебним запрежним колима до најближих станица, одакле су транспортоване за извоз. Извоз живине био је сконцентрисан у местима уз Саву и Дунав и то: у Митровици код Шапца, у Београду, Смедереву, Раму, Великом Градишту и Текији, као и дуж железничке пруге, највише у Великој Плани и Јагодини. Тако је Едвард Браун, професор живинарства у Енглеској, приликом проласка кроз Србију, видео на железничкој станици у Младеновцу више стотина ћурака спремних за извоз.¹⁷

Поред мяса и јаја, у домаћинствима се користило или је продавано и перје, посебно гушчије. Чупање гушчијег перја се вршило и по неколико пута годишње. Крајем 19. века, бело гушчије перје је у Београду достигало цену и до 10 динара за килограм. Перје се користило за пуњење јастука, покривача, душека и као украс. Велике користи од живине, такође, имала су и она домаћинства која су сакупљала живинско ђубриво које се користило нарочито у баштованству.¹⁸

Сузбијање зараза

Да би живина, нарочито она намењена за продају, добро напредовала било је неопходно водити рачуна и о њеном здрављу. Нарочито велика опасност претила је од куге (данас носи назив високо патогена авијарна инфлуенца НРАИ). Ова зараза се брзо ширила преко

¹⁷ Архив Србије, Министарство народне привреде, Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП – П), 1904, нефасциклисано, 57, 511, 600, 653, 667, 1142, 2217, 20256, 22348, 20636, 20697, 21406; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 63–64; *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, III година, издање живинарског парка „Јеленац“ Алексинац, Београд 1907, 18; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30; Ј. Павловић, *Народни живот*, 22; *Чупање гусака*, Тежак 28 (1897) 292; *За гојење пловака – патака*, Тежак 28 (1897) 340; *Гојење ћурака*, Тежак 28 (1897) 158; *Гојење живине*, Тежак 29 (1898) 323–324; *Кратка поука о нези ћурака*, Тежак 29 (1898) 127; Н. Јовановић Американац, *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 46.

¹⁸ АСАНУ, ЕЗ 334; *Вредност ђубрета од живине у пољопривреди*, Тежак 26 (1895) 244; С. Грбић, *Користи гајења пловака*, Тежак 29 (1898) 72; *Гајење гусака*, Тежак 34 (1903) 28; *Талијанска гуска*, Тежак 34 (1903) 245; *Гајење гусака*, Тежак 35 (1904) 280.

измета оболелих животиња или њиховог меса и крви. Лако се преносила и могла је уништити читава јата, како домаће живине, тако и птица у природи. Заражена живина би нагло угинула а болест се брзо ширила. Поред куге, живина је била подложна и другим болестима, као што су пипа, пролив, затвор, кашаљ, кречне ноге, дифтерија (бала) или богиње, а нападале су је и ваши. Заразе су се лако шириле, како у оквиру једног села, тако су преношене и из села у село па би захватиле и читаве крајеве, као што је 1883. године био случај са околином Милатовца у Шумадији.¹⁹

У складу са *Законом о заштити од сточних зараза* од 11. априла 1881. године, министар народне привреде је 1903. године донео распис којим су предвиђене мере за заштиту живине. Нарочите мере су биле предвиђене за сузбијање колере (*Pasteurellosis avium*). У домаћинствима у којима би се појавила ова зараза, сопственик је морао да издвоји и изољује болесне животиње и одмах извести општинске власти. Општина је била дужна да обавести надлежну среску полицијску власт, а ова окружно начелство. За утврђивање узрока угинућа био је задужен окружни ветеринар, коме је слата угинула јединка. У посебним случајевима, он је излазио на лице места и вршио увиђај о коме је извештавао среску и окружну власт, као и Министарство народне привреде. Домаћинства у којима би се појавила зараза видно су обележавана натписом *колера пернате живине* на улазу у двориште. Угинуле и убијене животиње, као и балега и отпаци, спаљивани су или закопавани пола метра дубоко у земљу пошто би се посули кречом. Из таквих домаћинстава могла се износити само заклана живина и то након ветеринарског прегледа, као и јаја пошто би се опрала у соди. Престанак заразе је оглашаван тек пошто би се спровела дезинфекција кокошара и дворишта и то осам дана након што је последње заражено грло угинуло или оздравило. Дезинфекција се вршила раствором соде којим се чистио цео живинарник, а потом су се крчили под, врата и зидови. У случају да зараза поприми веће размере била је предвиђена могућност стављања под карантин целих насеља, па и крајева.²⁰

¹⁹ *Нешто о болестима код пернатих живина*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 46–49; *Нешто о болестима код пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 52–54; *Јавна говорница*, Тежак 14 (1883) 276; Ђ. Радић, *Домаћи живинарски лекар*, Нови Сад 1869, 107–124; *Кречне ноге код живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 50–51; *О кокошијим болестима и хрђавим навикама*, Тежак 29 (1898) 41–42.

²⁰ *Један важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 222–223; *Поука о колери пернате живине*, Тежак 34 (1903) 217.

При набавци живих грла, било је неопходно купљену живину држати осам дана издвојену а живинарнике и кокошаре редовно одржавати и чистити. За уништавање вашију и дезинфекцију живинарника препоручивано је праћење кречом и кађење запаљеним сумпором.²¹

У време заразе, било која врста транспорта заражене живине је била забрањена. Уколико би се приликом транспорта утврдила појава заразе, транспорт се заустављао и поступало се према већ поменутим мерама. Кола, лађе, вагони, скеле, чамци, кавези, корпе и др. морали су се пре сваког утовара дезинфиковати. Окружни ветеринари и ветеринари Управе града Београда су били дужни да воде записник о трговцима живине чија су сместишта за животиње редовно обилазили и контролисали.²²

У циљу спречавања уношења зараза у земљу, било је, већ поменутим расписом, предвиђено и да се живина у земљу увози само преко пограничних увозних станица, на којима би ветеринари прегледали живину. Уколико би се посумњало на постојање заразе, целој пошиљци би био забрањен улаз у земљу, о чему се одмах извештавало Министарство народне привреде. Увезена живина се могла истоварати само уз присуство окружног ветеринара, који је вршио још један преглед. Извоз живине се вршио преко станица предвиђених за извоз стоке, као и преко станица у Шапцу, Забрежју, Смедереву и Дубравици. Приликом извоза живих грла, окружни ветеринар је издавао уверење да у месту из кога креће живина није било заразе у протеклих осам дана. Посебан ветеринар је вршио и преглед живине за извоз. Преглед се вршио при утовару у вагоне и лађе, а на уверењу је бележено затечено стање.²³

Угледни живинарници – почетак државних мера на интензивирању живинарске производње

Цена живинског меса, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту количина произведеног живинског меса и јаја крајем 19. и почетком 20. века. Развоју живинарства ишао је у прилог и исплатив узгој при коме су углавном трошене различите врсте отпадака присутне у сваком сеоском домаћинству. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих улагања у држање

²¹ *Живинарнике треба чисто држати*, Тежак 31 (1900) 378.

²² *Један важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 222–223.

²³ *Исто*.

и производњу живине. Све већи број домаћинстава зида живинарнике а производња за тржиште узима веће размере.²⁴

У циљу унапређења живинарства, влада је потпомагала установе за клање и прераду живине и давала олакшице за извоз живе и заклане живине. Такође, о државном трошку су установљени и огледни живинарници при Управи Топчидерске економије, Управи Државног сточарског завода, као и при нижим пољопривредним школама у Краљеву и Букову. Током 1897. и 1898. године, све наведене установе су набавиле живину и отпочеле са њеним узгојем. Тако је Ратарска школа у Краљеву набавила јаја страних сорти живине (10–12 по сорти) и на тај начин формирала живинарник у коме су узгајане кокошке – минорке, худан, црне лангшан, шарене и црне плимутрок и браме, као и америчке ћурке. Циљ овако установљених огледних живинарника је био умножавање и ширење нових сојева свих врста живине. Нешто касније, 1902. године, и Српско пољопривредно друштво је основало свој огледни живинарник на државном имању у Роготу. У њему је најбројнија врста кокошака била плимутрок а узгајане су и орпингтон и доркинг. За производњу хране за живину, Друштво је од државе добило у закуп њиву од седам хектара у Роготу. Овај живинарник није дао очекиване резултате. Због учесталих крађа, број живине се у њему свео само на неколико грла те је одлуком Друштва затворен 1905. године.²⁵

Убрзо по установљењу државних огледних живинарника донета су и *Правила за држање и гајење живине и за вођење рачунских књига по грани живинарства* (10. јануар 1900) и *Ценовник за продају грла живине и јаја из државних завода* (13. март 1900). Правилима је утврђено да врсту живине која ће се узгајати у сваком поједином угледном живинарнику одређује министар народне привреде а на предлог управе завода при коме се налази живинарник. Бројно стање, пак, одређивала је сама управа

²⁴ М. L. Stanojević, *Die Landwirtschaft in Serbien*, Halle 1913, 138–139; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

²⁵ *Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима*, Тежак 31 (1900) 76–77; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1902. год.*, Тежак 34 (1903) 1; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1905. год.*, Тежак 37 (1906) 20; *О живинарнику у Роготу*, Тежак 34 (1903) 161; *За унапређење живинарства*, Тежак 28 (1897) 246; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 19; *Угледни живинарници*, Тежак 29 (1898) 77; *Жива грла или јаја*, Тежак 30 (1899) 204–205; *О поправци домаће живине страним расама*, Тежак 30 (1899) 177–178; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1903. год.*, Тежак 35 (1904) 3–4.

према својим могућностима. У сваком заводу морале су се водити две рачунске књиге – *Списак живине* и *Бележник о носиву и потрошњи јаја*, чије је обрасце на почетку сваке године издавало Министарство народне привреде. За вођење ових књига су били задужени економи при заводима а оверавали су их управници завода. У *Списак живине* уписивана је количина и врста хране која је трошена на живину. У исту књигу су уписивани и пилићи, гушчићи и пачићи, десетог дана по излегању, а по навршених шест месеци су превођени у рубрику у коју су уписиване одрасле јединке. Ту су завођена и одрасла набављена грла. Расходовање угинулих грла се вршило на основу извештаја ветеринара, са навођењем болести, узрочника угинућа. О болестима су управе морале поденти и подробно објашњење у својим годишњим извештајима, које су давале Министарству народне привреде. Продаја јаја и приход од ње уписиван је у *Бележник о носиву и потрошњи јаја*. Ценовник по коме су се продавала живина и јаја одређивао је министар народне привреде. Према ценовнику из 1900. године, петао се продавао за четири динара, кокошка за два, патак за пет, патка за три, ћуран за четири, ћурка за три, гусан за десет и гуска за шест. Цена јаја се разликовала током године. У првој половини године, у време када је вршено насађивање, кокошија и пачија јаја су продавана за 20 пара, ћурећа за 30 и гушчија за 50. Током друге половине године, цена кокошијих, ћурећих и пачијих јаја је износила 10 пара а гушчијих 20. Како су се ове цене показале доста високим, Министарство је 1902. године расписало нове, 30 до 50 процената ниже. Такође, пружена је могућност заводима и управама школа да саме, по потреби, повећавају и смањују цене. Шест година касније, Министарство је прописало да минималне цене приплодне живине и јаја, које продају државне установе, могу бити за живину динар веће него тржишна цена на најближој тржници а за јаја пет пара.²⁶

Увођење страних раса живине

У српским домаћинствима различите врсте живине су већином биле домаћег соја а укрштање са страним је било тек у зачетку. Народ је нерадо узимао стране врсте јер је сматрао да се много теже и спорије

²⁶ Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима, Тежак 31 (1900) 76–77; А. Мијоковић, *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29; *Нов ценовник за живину и јаја*, Тежак 41 (1910) 326.

размножавају од домаће кокошке.²⁷ Наша домаћа кокошка (*Gallus domesticus*) води порекло од средњоевропске – балканске кокоши. То је примитивна раса, слична дивљој кокоши (банкиви). У народу је позната као *погрмуша* или *живичарка*. За годину дана може да снесе од 60 до 80 јаја а тежина јој се креће од 1 до 2 килограма.²⁸

У крајевима ослобођеним у балканским ратовима, по квалитету су се истицале домаће гуске и ћурке. Посебно квалитетне гуске су се гајиле у околини Новог Пазара, Тетова, Охрида, Грачанице и Липљана. То су биле беле гуске са сивим шарама по крилима и бедрима. Кокошке су у овим крајевима биле разноврстне, висоноге снажне кокоши, као и кокоши сличне италијанкама и миноркама. Месо им је било мекано и укусно.²⁹

У циљу продукције веће количине живинског меса и квалитетнијих јаја, држава је још у последњој деценији 19. века, почела са оснивањем огледних живинарника. Један од њихових основних задатака било је ширење страних сојева живине. Тако је 1902. године, Министарство народне привреде омогућило државним живинарницима да размењују са истакнутијим узгајивачима живине јаја и грла страних сојева живине за јаја и грла домаће живине. Узгајивачи који би на овај начин дошли до јаја и нових грла били су у обавези да јаја одмах искористе за насад а да одрасле јединке негују и користе за приплод бар годину дана и о томе извештавају установу са којом су извршили размену. На ширењу нових раса живине радиле су и подружнице Српског пољопривредног друштва. Тако је рудничка окружна подружница 1909. године поделила 372 јаја белих италијанки својим члановима.³⁰

Поред државних живинарника, ширењу нових сојева живине посебно је допринео и живинарски парк „Јеленац” Петра Тривунца који се налазио у Алексинцу. Овај модеран живинарник је имао сопствену производњу јаја за насађивање и производњу приплодне живине страних сојева. У њему су се могла набавити јаја за насад и приплодна грла страних врста кокошака (италијанке, минорке, орпингтон, мехелен,

²⁷ С. Мијатовић, *Белица*, 85; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291.

²⁸ *Пољопривредни лексикон*, Београд 2004, 107.

²⁹ *Народна привреда у присаједињеним областима : извештаји комисија Министарства народне привреде*, Београд 1914, 287, 331–332.

³⁰ *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 29–30; *Извештај о раду рудничке окружне пољопривредне подружине за 1909 годину*, Тежак 41 (1910) 37.

плимутрок, морке, худан, лангшан, вијандот, браме), гусака (италијанске и ембденске), патака (пекиншке, руанске и индијске) и белих ћурака. Цена ових јаја се кретала између 0,20 и 0,50 динара, младих животиња између 3 и 5 динара а одраслих између 5 и 10. Поред тога, из овог живинарника је, 1906. и 1907. године, подељен домаћим узгајивачима у Алексиначком и Моравском срезу Нишког округа изван број приплодних мушких грла страних сојева, која су они били дужни да врате после сезоне парења. Накнада је била готово симболична – једно до два млада грла добијена укрштањем. Такође, овај живинарник је вршио и замену јаја за насађивање страних сојева са јајима домаћих. Савремено уређене живинарнике на својим имањима су имали и породице Месаровић код Уба, Капетановић код Обреновца, Драшковић у Смедереву и Бајлони у Црнићу.³¹

Набавка страних врста живине вршена је преко Комисије за набавку приплодних говеда, која је 1904. године увезла из Немачке већу количину живине. Ова нова грла су послата у државне живинарнике који су се налазили при Државном сточарском заводу у Љубичеву и Добричеву, Управи топчидерске економије, окружним пољопривредним станицама у Ћуприји, Лесковцу и Шапцу и среским расадницима у Свилајнцу, Крушевцу, Рачи, Ражњу, Смедеревској Паланци, Великом Градишту, Петровцу, Горњем Милановцу, Александровцу и Алексинцу.³² До 1906. године установљени су огледни живинарници и у Великом Орашју, Пироту и Сврљигу. Након Прве земаљске изложбе одржане 1905. године, одређена је посебна комисија која је за 12.000 динара набавила, такође у Немачкој, већи број грла оних раса живине које су се посебно истакле на изложби, а ради освежавања крви у већ формираним јатима по живинарским станицама. Тако су ради производње меса набављене кокошке раса доркинг фаверол и мехелен; за производњу јаја и меса орпингтон, вијандот, лангшан и плимутрок; и за производњу јаја италијанке и минорке. Од гусака су набављене ембденске и италијанске, од патака пекиншке и руанске а од ћурака бронзане. Набављених 274 грла

³¹ *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка „Јеленац“*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 55–61; *Давање чистокрвна мушка грла на приплод*, Живинар са поукама о живинству за 1907, 54; *Давање чистокрвни грла на приплод*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 58; *Ценовник јаја за насад и живине живинарског парка „Јеленац“*, Живинар са поукама о живинарству за 1908, 59–72; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 53.

³² *Шта је досад рађено и шта би се још имало радити на унапређењу нашег живинарства*, Тежак 35 (1904) 30–31.

је разаслато у већ постојеће живинарнике у Букову, Добричеву, Љубичеву, Краљеву, Топчидеру (живинарник Економије и живинарник Лозног расадника) и Пироту, као и у лозни расадник у Нишу и Државни завод у Зајечару. Држава је наставила са организованим набављањем приплодне живине и у наредним годинама.³³

Ширење страних раса међу српским узгајивачима живине је дало одређене резултате тако да се већ почетком 20. века издвојило неколико области са нешто напреднијим живинарством. На првом месту се издвајао Београд са својом околином. Београдски крај се истицао по нешто бољим условима гајења живине још у доба кнеза Милоша. У живинарска средишта спадали су још и Алексинац, Крагујевац, Шабац и Пирот. Од страних врста, као најбоље за наше климатске услове, сеоски начин узгоја и потребе, показале су се плимутрок и орпингтон.³⁴

Како је Комисија за унапређење сточарства у Србији, формирана 1908. године, као главни циљ развоја живинарства у Србији поставила производњу јаја, Министарство народне привреде је донело одлуку о ширењу кокошака *италијанки*, и то јаребичастих, црних и жутих. Истовремено, Министарство се определило за опрингтон расу, као расу најбољу за узгој ради добијања меса. У том циљу донета је одлука да се у свим огледним живинарницима по државним пољопривредним установама и расадницима гаје ове две расе и одатле шире по земљи. Посебно успешно је било ширење *италијанки*, међутим, окупационе власти у време Првог светског рата су их готово истребиле.³⁵

Едукација у области живинарства

Са изучавањем живинарства у оквиру пољопривредне наставе започело се још 1888. године у Ратарској школи у Краљеву, у оквиру

³³ *Набавка живине за запат и оснивање мреже живинарских станица*, Тежак 37 (1906) 245; *Набавка приплодне стоке и живине у Иностранству*, Тежак 40 (1909) 236.

³⁴ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 252; С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 267; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 41.

³⁵ *Споменица десетогодишњице прославе Ратарске школе у Краљеву 1. октобра 1892*, Београд 1893, 7; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 338–339; М. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, део VI, Сарајево 1928, 240.

наставног предмета сточарство са свилодељем, пчеларством, живинарством и основама марвеног лекарства, који се изучавао у трећем разреду. Касније се уводи предмет живинарство са свиларством и пчеларством, који је био заступљен са два часа недељно у другом разреду. Као посебан наставни предмет живинарство је уведено школске 1908/9 године, у Ратарској школи у Шапцу, са једним часом недељно у трећем разреду. Предавач је био Радомир Нешић, управник школе. Живинарство је предавано и у Школи за винодеље и воћарство у Букову, где су ученици, према наставном плану и програму, похађали у трећем разреду један час недељно из предмета живинарство и свиларство. За очигледну наставу се у овој школи користила живинарска збирка која се састојала од 29 предмета.³⁶ У све три пољопривредне школе као уџбеници користиле су се књиге Ђорђа Радића, тада највећег српског стручњака у тој области.³⁷

Поред Радићевих књига, ученицима и широј јавности су били доступни и бројни текстови у штампани, посебно листовима *Тежак* и *Земљорадничка задруга*. За популаризацију најновијих узгајивачких метода посебно значајна је била појава специјализованог живинарског календара *Живинар са поукама о живинарству*, који је издавао већ поменути живинарски парк „Јеленац“ из Алексинца. У овом угледном живинарнику, у власништву Петра Тривунца, одржан је од 20. до 30. јула 1906. године први курс из живинарства у Србији. Овај курс је одржан под покровитељством Министарства народне привреде и руководством Аце Живановића, инспектора Министарства народне привреде, а предавања и практичну наставу је држао др Урош Стаић, руководилац економије

³⁶ *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 403, 554, 561–562, 584, 625, 631.

³⁷ Ђорђе Радић је први Србин који је постао доктор философије са докторатом из области пољопривреде. Био је један од оснивача Српског пољопривредног друштва и уредник листова *Сељак*, *Тежак* и *Домаћин*. Године 1882. је основао Ратарску школу у Краљеву, чији је био дугогодишњи управник. По жељи кнеза Михаила обишао је 1867, након посете Светској изложби у Паризу, најчувенија живинарска места у Француској, одакле је донео грла кокошака за приплод. Истом приликом је посетио и Холандију, одакле је донео емденске гуске. Књигу *Гајење пернате живине* објавио је 1871. Ова књига је друго допуњено издање доживела 1890. Десет година касније изашло је *Гајење живине с привредног гледишта* у издању Министарства народне привреде. Нову књигу о живини је издао већ 1905. и то под насловом *Гајење живине*. Ђ. Радић, *Моја педесетогодишњица књижевнога и културнога рада на унапређењу српске пољске привреде 1861.–1911.*, Београд 1911.

Државног сточарског завода. Овај десетодневни курс похађало је око тридесет државних среских економа и помоћника економа, двадесетак учитеља и око педесет сељака којима је трошкове доласка на курс платило Министарство. Поред њих, присуствовао је и значајан број заинтересованих произвођача из Алексинца и његове околине, као и из других крајева Србије.³⁸

Пораст потражње за живинским месом и јајима на страним тржиштима на почетку 20. века усмерио је пажњу владе на ову грану пољопривреде. Поред различитих мера усмерених на ширење нових раса и начина узгоја, Министарство народне привреде донело је два расписа 26. маја и 8. јула 1903. године, чији је циљ унапређење живинарства и извоза живинарских производа. С тим у вези, предвиђено је да се подобност државних економа оцењује и сходно њиховом раду на извозу живине и јаја у областима под њиховом надлежношћу. Према поменутих расписима економи су били дужни да држе предавања у којима ће указати на корист од узгоја живине, као и на неопходне кораке да би се добила што квалитетнија роба за извоз. Тако се препоручивао узгој што теже и крупније живине, са дебелом и црвеном крестом и беле боје коже. Такође, било је неопходно извршити добар одабир сојева и јединки. С тим у вези Министарство је указало и на значај домаће сорте кокошака која је била добро прилагођена климатским условима у Србији и већ устаљеном начину узгоја.³⁹

Земаљске и обласне изложбе живине

Ширењу најновијих знања из области живинарства, као и промету приплодне живине, доприносиле су и земаљске изложбе у организацији Српског пољопривредног друштва и његових подружина. Тако је на првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је 1898. године приредила у Неготину Крајинска пољопривредна подружница, било 48 излагача живине (ћурака, гусака, патака и кокошака) од којих је награђено њих девет.⁴⁰

³⁸ *Живинарски курс у Алексинцу*, Тежак 37 (1906) 178; *Први живинарски курс у Алексинцу*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 52–53.

³⁹ *Један веома важан распис Господина Министра Народне Привреде*, Тежак 34 (1903) 110–111.

⁴⁰ *Извештај Српском пољопривредном друштву о првој изложби домаће стоке, сточних производа и пернате живине, коју је приредила „Крајинска пољопривредна подружница“ на дан 23. августа ове год. У граду Неготину*, Тежак 29 (1898) 323.

Прву земаљску живинарску изложбу одржало је 1905. године Српско пољопривредно друштво у Београду, у време прославе Светог краља Милутина, славе Друштва. Изложбу је отворио његово величанство краљ Петар I Карађорђевић, док је Министарство народне привреде приложило 3.000 динара за награде излагачима. Директор изложбе је био др Ђорђе Радић, који је био и члан Оцењивачког суда, у коме су још учествовали и А. Поповић, В. Шумахер, П. Тривунац и Р. Нешић. На изложби је учествовало 296 излагача, 254 домаћих и 42 страна. Изложено је укупно 1.765 експоната. Домаћи излагачи су приказали 733 кокошке, 47 ћурака, 105 гусака, 164 патке, 64 голуба, 12 комада заклане живине, 440 комада јаја и два жива орла. Пет излагача је приказало и разноврсну препарирану живину и штеточине, седам справа и оруђа за негу живине и три књиге о живини. Страни излагачи су изложили 84 кокошке, 9 ћурака, 26 гусака, 17 патака, 7 голубова и 45 различитих справа и оруђа за негу живине. Од кокошака изложене су ла флеш, браме, ердељске кокошке, лангшан, мехелен, минорке, орпингтон, плимутрок, италијанке, худан, морке и домаће кокошке. Од ћурака су биле заступљене домаће и стране, од гусака домаће, померанске, италијанке и ембденске а од патака домаће, пекиншке и руанске. Награде су додељиване за сваки сој изложених кокошака, ћурака, гусака и патака, а највећи број првих награда су понели Петар Тривунац из Алексинца и Вилем Шумахер из Велике Плане, у чијим су се живинарницима узгајале све врсте живине разнородних сојева.⁴¹

У време изложбе одржан је и конгрес на коме су учествовали многобројни живинари, међу којима и велики број жена. Конгрес је донео резолуцију у 14 тачака, којима се предвиђају мере за унапређење српског живинарства. Међу њима треба истаћи одлуку о оснивању друштва за унапређење живинарства које би било у вези са Српским пољопривредним друштвом а чије би подружнице радиле на ширењу најновијих знања и страних раса, али и учествовале у пласману живинарских производа на тржишту. Поред тога, истакнута је потреба да се у свим државним пољопривредним заводима, као и у среским и окружним расадницима установе угледни живинарници. Такође, у неопходне мере спадало је и државно субвенционисање интензивне живинарске производње, као и олакшице при извозу живине и јаја у виду ослобађања од царина и обезбеђивања што повољнијих трговинских уговора. У највећем делу, одлуке овог конгреса је прихватила и Комисија

⁴¹ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва за 1905 год.*, Тежак 37 (1906) 6–9; *Помоћ за приређивање изложба*, Тежак 37 (1906) 109.

коју је формирало Министарство народне привреде ради унапређења сточарства у Србији. У складу са препорукама Комисије, Министарство народне привреде је 1909. наименовало Алексу М. Живановић за инспектора за живинарство, пчеларство, свиларство и рибарство, у чију је надлежност спадало надгледање мера предузетих у циљу унапређења сточарства у Србији. Истовремено, он је постао и члан новоформиране сталне Сточарске комисије.⁴²

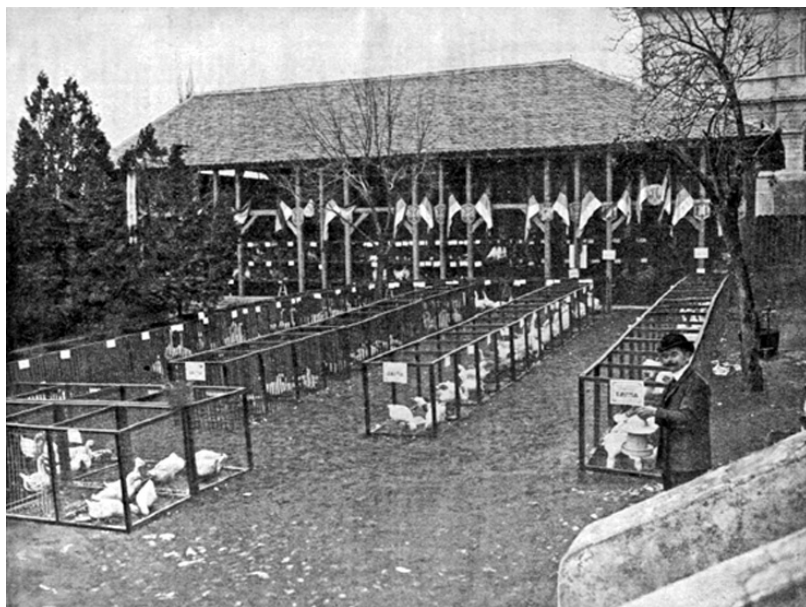
У наредне две године, у време прославе Светог краља Милутина, славе Српског пољопривредног друштва, приређиване су земаљске изложбе живине.⁴³ На Другој земаљској изложби живине присуствовала су 542 излагача са 1.600 експоната. Посетиоци су могли да посете огледно одељење, где су у озиданим живинарницама била изложена грла набављена за запат на изложби у Баварској. По броју изложених јата (један мужјак и две женке) најбројније су биле кокошке са 453 јата, а изложено је и 86 јата патака, 70 јата гусака, 74 јата ћурака и 50 јата голубова. Највише јата чинила су укрштена грла (83 јата) а за њима су следила јата домаће расе (68 јата). Од страних раса изложени су примерци 20 раса. Најзаступљеније су биле италијанке, лангшан, плимутрок, орпингтон и мехелен, а у већем броју су се могле видети расе брама, ердељска, ла флеш, кокинкине, минорке, азијске свилене, хамбургер и худан. Највећи број патака био је домаћег соја а било је и индијских, пекиншких, руанских и укрштених грла. Такође, и гуске су у највећем броју биле домаћег соја, а од страних су се могле видети ембденске, поморанске, италијанске и тулуске гуске и укрштена грла. Изложене ћурке су биле беле, бронзане, плаве, црне и шарене. Своје запате страних сојева изложиле су Топчидерска економија и Државни сточарски завод Добричево. Међу присутним излагачима издвајао се већ поменути живинарски парк „Јеленац” из Алексинца, чије је власник Петар Тривунац одликован златном медаљом за грађанске заслуге. На изложби су учествовале и жене које су се

⁴² М. Савић, *Пољска привреда у Србији. Њено преображавање и радови земљорадника преко године*, Београд 1906, 44–47; *Извештаји поднесени Министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу за 1908. и 1909. годину*, Београд 1911, 337–342, 357.

⁴³ Директор изложбе је био Алекса М. Живановић а аранжери Светозар Гавриловић и Михаило Петрић. У жирију су били Алекса Љ. Поповић, ветеринар, Алекса М. Живановић, инспектор Министарства народне привреде, Радомир А. Нешић, управник Ниже пољопривредне школе, Светислав Терзић, окружни ветеринар, др Ђорђе Радић, секретар Српског пољопривредног друштва. Изложбу је отворио 12. новембра 1906. године краљ Петар I. *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906*, Тежак 38 (1908) 51; *Пољопривредна изложба*, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46.

бавиле интензивним узгојем живине, и то: Мица Ч. Поповић, Јелисавета М. Миљковић из Топчидера и Катинка В. Јовановић, власница живинарника „Дедиње”. Првом наградом награђено је укупно 96 излагача, другом 112 и трећом 40, а похвалницама 79 излагача живине и сви излагачи јаја. За награде је издато укупно 5.095 динара, од чега је Министарство народне привреде обезбедило 3.000 динара.⁴⁴

У посебном делу изложбе могле су се видети и различите модерне справе које су се у то време користиле при узгоју живине. Српско пољопривредно друштво је изложило инкубатор за 50 јаја чија је цена износила 85 динара. Такође, приказало је и фењер за испитивање јаја (9 динара), стакло за појење живине (6 динара), гнезда (3 и 2 динара). Поред Друштва, своје справе су изложили и Ф. Сараторијус из Гетингена, Катинка Јовановић, Милоје Нешковић из Топчидера и Крста Славковић, учитељ из Нешинаца.⁴⁵

*Прва земаљска живинарска изложба у Краљевини Србији
(Тежак 37 (1906) 7)*

⁴⁴ Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1906, Тежак 38 (1907) 51; Пољопривредна изложба, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46; С. Гавриловић, Критички поглед на II земаљску изложбу живине, Тежак 37 (1906) 266–267.

⁴⁵ Пољопривредна изложба, Заштитник 1, 6 (1906) 45–46.

Трећа земаљска изложба живине организована је 1907. године и том приликом Друштво је нарочиту пажњу посветило живинарницима. Са циљем да посетиоцима укаже на савременији начин чувања и смештаја живине, на друштвеном земљишту је подигнуто више огледних живинарника од различитог материјала – један амерички озидани, две земунице брвнаре, сељачки кокошар од облепљеног плетара покривен рогозом и неколико летњих живинарника од дасака. Сви они су имали ограђене испусте, од којих је онај сељачки имао ограду од леса и врбовог поплета, какву је могло себи да приушти свако сеоско домаћинство. На изложби је изложено 623 јата кокошака, 140 јата патака, 60 јата гусака, 31 јато ћурака, 3 јата морки и 84 пари голубова.⁴⁶

Исте године одржана је у Алексинцу прва обласна изложба живине у организацији тамошњег Клуба живинара а уз помоћ Министарства народне привреде и Српског пољопривредног друштва, који су је новчано помогли. На изложби је приказано 297 јата различите живине. Након 1908. године, ова изложба се традиционално одржавала сваке године у октобру месецу. Тако је 1909. године изложено 361 јато а 1910. 461 јато кокошака, патака, гусака, ћурака, пилића и морки. Живина налази своје место и на општим пољопривредним изложбама, почев од изложбе одржане од 9. до 18. октобра 1908. у Шапцу. Већ наредних година живина је излагана и на окружним изложбама у Горњем Милановцу, Чачку и Краљеву.⁴⁷

Поред Српског пољопривредног друштва, на унапређивању живинарства радио је и задружни покрет у Краљевини Србији на чијем је XII конгресу донета одлука о оснивању Живинарске задруге. Привремени одбор ове задруге издао је проглас и позив на упис чланова 30. децембра 1907. године. Почетком 1908. одржан је збор уписаних задругара, на коме је основана задруга и изабрани управни и надзорни одбор. Задруга је основана ради унапређења српског живинарства путем ширења добрих сојева. Одређено је да се главна живинарска станица подигне у Београду

⁴⁶ *Извештај о раду Српског Пољопривредног Друштва у години 1907*, Тежак 39 (1908) 50–51.

⁴⁷ *Живинарска изложба у Алексинцу*, Тежак 39 (1908) 384; *Програм опште пољопривредне изложбе коју приређује Подринска пољопривредна подружница у Шапцу*, Тежак 39 (1908) 286; *Окружна пољопривредна изложба у Горњем Милановцу*, Тежак 40 (1909) 220; *Извештај о раду окружне пољопривредне подружнице за 1909 годину*, Тежак 41 (1910) 45–46; *Изложба живине у Алексинцу*, Тежак 41 (1910) 282; *Општа пољопривредна изложба у Чачку*, Тежак 42 (1911) 21–22; *Пољопривредна изложба у Краљеву*, Тежак 42 (1911) 63.

а да се ради на отварању локалних станица. Циљ задруге је био да, проучавајући посебности различитих области, препоручи одговарајуће сојеве живине чији ће се број увећавати поделом пилића, ређе јаја, задругарима. Такође, у њен делокруг спадало је и организовање практичних предавања са огледима ради ширења најновијих знања из живинарства, као и обезбеђивање тржишта за производе чланства.⁴⁸

Извоз живине и живинарских производа

Све до Царинског рата, највећи део живине извожен је у Аустроугарску. Живина се извозила из готово свих крајева тадашње Србије, како старих, тако и оних ослобођених 1878. године.⁴⁹ Извозила су се пре свега жива грла, и то посебним железничким вагонима, тзв. ћурећим вагонима на четири спрата.⁵⁰ Након пута железницом, живина је товљена и клана у посебним погонима у Аустроугарској. Један такав погон за товљење и клање живине, у власништву Хартмана и Коена, налазио се у Суботици. Ова фирма се бавила извозом живине и јаја на страна тржишта, па и енглеско. На периферији Суботице се налазило велико добро на коме се товила живина. У фабрици је било запослено 300 жена које су радиле на клању и шурењу живине. Велики део живине потицао је и из Србије, где је ова фирма имала своје агенте. Иста фирма бавила се и продајом јаја, која је с пролећа куповала а продавала у новембру и децембру. Конзервирала их је кречном водом и чувала у подрумима и кацама од цемента, у које је могло стати и до пет и по милиона јаја. Ова јаја су са жигом „Х и К“ стизала на тржнице у Великој Британији и била су чувена по свом квалитету. Ту су се користила најмодернија техничка достигнућа, попут машина за хлађење – фрижидера. За Британију, ова живина је транспортована посебним возом од 28 вагона, а након тога и посебном лађом.⁵¹

⁴⁸ М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 63–64; *Живинарска задруга*, Тежак 39 (1908) 30.

⁴⁹ Тако је само током децембра 1903, из Врањског округа извезено 2.565 кокошака, 37 патака и 416 гусака. Претходног месеца из Пирота је за Аустроугарску извезено 1.360 кокошака, 90 патака, 108 гусака и 154 ћурке. АС, МНП, П, 1904, нефасциклисано, 1144, 21546.

⁵⁰ *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, Београд 1906, 46–47.

⁵¹ *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 29–33.

За Суботицу су из Ниша и Крагујевца извожени посебни контингенти свих врста живине, а посебно ћурака. Поред тога, живина се извозила и за Немачку. Тако је децембра 1903. на железничкој станици у Нишу утоварено 925 кокошака, 150 патака, 50 гусака, 70 ћурака, које су извезене за Хамбург.⁵²

Унапређењу живинарства у Србији у великој мери је допринело и више кланица које су отворене крајем 19. и почетком 20. века. Откупом живине и јаја за страна тржишта оне су стимулисале развој живинарства, нарочито у Поморављу, крај железничке пруге, у чијој су се близини налазили највећи погони. Један од центара најстарије прехранбене индустрије у Србији била је Велика Плана, у којој су се налазиле две кланице, К. Шеуса и В. Шумахера. Оне су производиле саламу, шунку, маст и конзерве, затим су клале живину и куповале јаја. Готово целокупну производњу су извозиле у Енглеску, Немачку и Швајцарску, док су мањи део уступале домаћим трговцима за препродају на домаћем тржишту.⁵³

Кланица за свиње, пернату живину и извоз јаја К. Шеуса у Великој Плани, основана је 1889. године. Вредност производње 1897. достигла је 320.000 динара. Кланица је исте године извезла у Немачку, Енглеску и Белгију 40 вагона заклане живине и јаја. Године 1903, кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине, 3.000.000 јаја и 12.000 килограма перја.⁵⁴

Шумахерова кланица основана је 1890. године. Она је 1897. произвела робе у укупној вредности од 360.000 динара, од чега је 35 вагона живинског меса и јаја извезла у Немачку и Енглеску. Шест година касније ова кланица је купила и извезла 218.000 килограма заклане живине и 3.150.000 јаја.⁵⁵

Поред кланица у Великој Плани, извозом живине и јаја бавило се и Клефишево кланично предузеће из Јагодине, основано 1901. године. У кланици је 1902. заклано 100.000 комада живине у вредности од 120.000 динара. У 1904. години овај број се готово удвостручио и износио је 195.439 комада, а извезено је и 2.920.320 јаја и то углавном у Аустроугарску.⁵⁶

Наведене кланице, као и целокупна српска привреда, доживеле су велике изазове у време Царинског рата, што је утицало да се њихов извоз потпуно преусмери са Аустроугарске на тржишта Француске, Италије, затим Немачке, Швајцарске и Шпаније.

⁵² АС, МНП, П, 1904, нефасциклисано 20636, 21406.

⁵³ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 88; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 302; *Важност пернате живине*, Тежак 28 (1897) 200.

⁵⁴ Н. Вучо, *Развој индустрије*, 303.

⁵⁵ Исто, 302.

⁵⁶ Исто, 305.

Табела 1: Извоз живинарских производа 1895. и 1905. године⁵⁷

година	Жива живина (комада)	Заклана живина (kg)	Јаја (kg)	Укупна вредност извезене робе (динара)
1895.	166.000	368.000	18.596	524.332
1905.	1.804.809	206.955	949.405	2.219.824

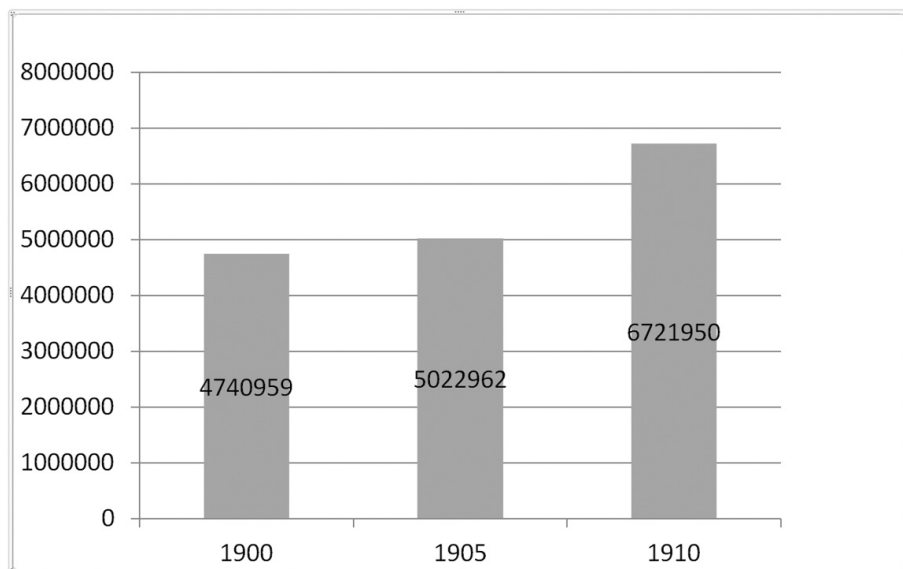
Статистика живинарства⁵⁸

Као неопходна мера за унапређење живинарске производње, уведено је пописивање домаће живине по врстама, које је први пут извршено 1900. године. Тада је у целој Србији забележено укупно 4.740.959 грла свих врста живине. Према истом попису, на један квадратни километар долазило је 98,2 грла живине, а 1,9 грла по становнику.

У наредна два пописа забележен је стални пораст бројности живине. Она се 1905. увећала за 5 % а у наредних пет година још за 34 %, тако да је 1910. године било за 42 % више живине него приликом њеног првог пописа. Велика потражња за живинским месом и јајима и нагли пораст извоза ове врсте робе, као и државне мере на подизању огледних живинарника и ширењу страних сојева живине, утицали су на нагли напредак живинарства код нас. Пораст броја живине био је већи од прираста становништва, те је овај однос 1910. износио чак 2,3 грла живине по становнику. Истовремено, број грла по квадратном километру је порастао на 139,2.

⁵⁷ Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство, Београд 1907, 327.

⁵⁸ У овом делу рада, који се односи на статистику живинарства, коришћене су следеће статистичке публикације: *Попис домаће стоке 1900. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 22, Београд 1903; *Попис домаће стоке 1905. године*, Статистика Краљевине Србије, књ. 32, Београд 1913; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1901; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 1–12, Београд 1893–1913.

Укупан број пописане живине 1900–1910.

Најбројнија врста су биле кокошке са 85% или 4.028.390 грла, док су остале врсте учествовале са по 5 % (ћурака је било 247.505, патака 240.263 и гусака 224.801 грла). Овај однос се у наредном попису још више померио у корист кокошака, које су 1905. чиниле 89,5 % све живине или 4.493.932 грла. Тада је пописано и 176.523 ћурака, 170.453 гусака и 182.054 патака.

Табела 2: Бројност одређених врста живине по окрузима према попису из 1900. године

округ	кокошке	ћурке	гуске	патке	укупно
Београдски	317.311	8.498	9.545	8.072	343.426
Ваљевски	319.939	19.621	11.866	9.097	360.523
Врањски	257.066	3.415	3.788	5.189	269.458
Крагујевачки	448.484	18.716	17.168	13.291	497.659
Крајински	135.022	1.315	3.897	9.103	149.337

Крушевачки	273.046	17.465	4.933	12.497	307.941
Моравски	385.589	19.599	21.864	23.771	450.823
Нишки	234.964	12.319	2.978	8.513	258.774
Пиротски	104.958	2.505	674	2.693	110.830
Подрински	417.526	28.048	19.936	14.987	480.497
Пожаревачки	503.959	8.250	35.258	35.943	583.410
Руднички	143.569	5.912	1.699	2.549	153.729
Смедеревски	328.207	8.225	25.676	16.499	378.607
Тимочки	189.015	6.735	4.431	9.504	209.685
Топлички	122.242	1.720	3.097	3.242	130.301
Ужички	136.224	6.104	811	1.756	144.895
Чачански	148.768	6.519	1.797	3.200	160.284
град Београд	28.043	1.557	1.035	2.148	32.783
УКУПНО	4.493.932	176.523	170.453	182.054	5.022.962

По апсолутном броју узгајане живине предњачио је Пожаревачки округ у коме је 1900. године забележено 654.356 грла, 1905. године 583.410 грла и 1910. године 767.723 грла. За њим су следили Крагујевачки (1900 – 452.428 грла, 1905 – 497.659 грла, 1910 – 695.523 грла), Моравски (1900 – 428.463 грла, 1905 – 450.823 грла, 1910 – 628.508 грла) и Подрински (1900 – 422.912 грла, 1905 – 480.497 грла, 1910 – 572.680 грла). Највише кокошака, гусака и патака, такође се гајило у Пожаревачком округу, док је највише ћурака било у Подринском округу.

Највише живине у односу на површину и број становника, 1900. године, налазимо у Смедеревском округу (2,95 грла на квадратни километар и 3,2 грла по становнику), а најмање у Топличком (0,4 грла на квадратни километар и једно грло по становнику).

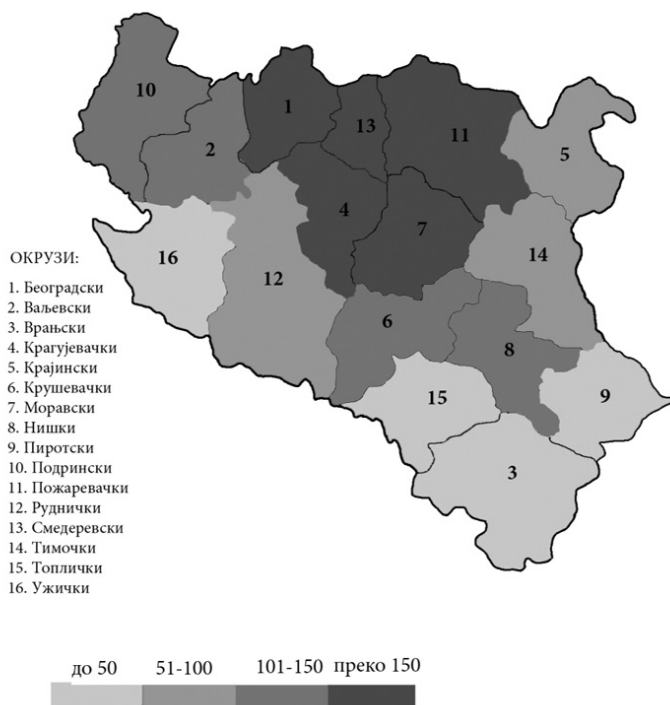
Табела 3: Окрузи према укупном броју свих врста живине 1900–1910.

	1900.	1905.	1910.
Град Београд	24.944	32.783	35.790
Београдски округ	309.171	343.426	411.133
Ваљевски округ	311.227	360.523	415.793
Врањски округ	219.664	269.458	350.680
Крагујевачки округ	452.428	497.659	695.523
Крајински округ	149.506	149.337	223.123
Крушевачки округ	304.735	307.941	463.674
Моравски округ	428.463	450.823	628.508
Нишки округ	254.815	258.774	386.207
Пиротски округ	96.425	110.830	157.746
Подрински округ	422.912	480.497	572.680
Пожаревачки округ	654.356	583.410	767.723
Руднички округ	138.174	153.729	212.951
Смедеревски округ	376.482	378.607	501.239
Тимочки округ	209.106	209.685	297.157
Топлички округ	97.746	130.301	191.428
Ужички округ	135.807	144.895	189.596
Чачански округ	154.998	160.284	220.999
УКУПНО	4.740.959	5.022.962	6.721.950

Од срезова, 1900. године, по узгоју свих врста живине истицао се Пожаревачки срез са 174.395 грла. За њим су следили Јасенички (154.064 грла), Млавски (150.064 грла) и Мачвански срез (135.080 грла). Десет година касније, и даље се на првом месту налазио Пожаревачки срез са 218.002 грла различите живне. За њим су следили Расински (205.414), Јасенички у Смедеревском округу (197.860), Лепенички (193.624) и Мачвански (182.971).

Највећи број ћурака 1900. године је забележен у Расинском срезу (9.421 грла). Исте године највише гусака је било у Пожаревачком срезу (19.071 грла) а патака у Млавском (11.716). У Орашком срезу забележен је највећи укупан број живине по километру квадратном. Овај срез се налазио и на првом месту по броју кокошака, ћурака и патака по квадратном километру, док се по односу броја гусака и површине на првом месту налазио Пожаревачки срез. По односу живине и броја становника истицао се Лепенички срез у коме је забележено 3,78 грла живине по становнику. Исти срез је предњачио и по броју кокошака по становнику (3,17), док се на првом месту по броју гусака по становнику налазио Пожаревачки срез (0,41), по броју патака по становнику Моравски (0,26) а по броју ћурака по становнику Левачки (0,28).

Окрузи према броју грла живине по квадратном километру
1900. године

Gordana Garić Petrović

**DEVELOPMENT OF POULTRY FARMING
IN THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

Poultry farming was widespread in all parts of the Kingdom of Serbia. Sudden development of this branch of agriculture began in the late 19th and early 20th century when the demand for eggs and poultry meat increased in domestic and foreign markets. In that period, the Ministry of National Economy introduced new breeds of all sorts of poultry into state agricultural institutes and schools, with the aim to expand their farming. Breeding poultry was imported mainly from Germany. The imported chickens included the breeds of Brahma, Transylvanian, Langshan, Mechelen, Minorca, Orpington, Plymouth Rock, Italian, Houdan, Guinea fowl; geese: Pomeranian, Italian and Emden; and ducks: domestic, Pekin and Rouen. Of foreign breeds, Plymouth Rock and Orpington proved to be the best for our climate, rural method of farming and domestic needs. The first results of these efforts were evident at national exhibitions of poultry under the auspices of the Serbian Agricultural Society, held as of 1905. Prominent in this field were also private entrepreneurs such as Petar Trivunac, the owner of the poultry park „Jelenac” in Aleksinac, as well as female entrepreneurs such as Katinka V. Jovanović, the owner of the poultry farm „Dedinje”. In addition to the Serbian Agricultural Society, the cooperative movement in the Kingdom of Serbia also worked on improving poultry farming. At its XII congress, a decision was made to establish the Poultry Cooperative. What also greatly contributed to the promotion of poultry farming in Serbia were several slaughterhouses, opened in the late 19th and early 20th century. By purchasing poultry and eggs for foreign markets, they stimulated the development of poultry farming, particularly in Pomoravlje, near the railway, where the largest facilities were located. Velika Plana, with its two slaughterhouses – of K. Šeus and V. Šumaher, was one of the centres of the oldest food industry in Serbia. Klefiš's slaughtering enterprise from Jagodina, founded in 1901, also exported poultry and eggs. These slaughterhouses, as well as the entire Serbian economy, faced great challenges at the time of the Customs War, when entire exports shifted from Austria-Hungary to the markets of France, Italy, as well as Germany, Switzerland and Spain. In the early 20th century, several areas boasted somewhat more progressive poultry farming practices. Belgrade with its

environs featured most prominently, with Aleksinac following suit. Other poultry farming centres were Kragujevac, Šabac and Pirot. In terms of the absolute number of all sorts of poultry, the Požarevac district was in the forefront – in 1910, total 767,723 heads of different types of poultry were recorded. It was followed by Kragujevac, Morava and Podrinje districts.

Keywords: poultry farming, Kingdom of Serbia, agriculture, Serbian Agricultural Society, agricultural exhibitions.

Чланак примљен: 28. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 09. 2016.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт

Београд

МОСТАРСКА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКА ОПШТИНА И ПРОМЕНЕ НА ХЕРЦЕГОВАЧКОМ МИТРОПОЛИЈСКОМ ТРОНУ (1888–1889)**

Анстракт: У раду је указано на однос обновљене Српске православне црквено-школске општине у Мостару према херцеговачко-захумским митрополитима, у време њеног првог сазива (1888–1891). Објашњене су околности које су довеле до промене три митрополита на челу Херцеговачко-захумске митрополије за само годину дана (1888–1889). Дати су подаци о томе како се Општина односила према њима, од ступања на дужност до престанка вршења духовне мисије због напуштања Митрополије или смрти. Пажња је посебно усмерена на комуникацију коју су митрополити одржавали са Општином, као и на њену улогу у Херцеговачко-захумској митрополији, битно другачију него што је то била до Конвенције 1880. године.

Кључне речи: Захумско-херцеговачка митрополија, Мостар, Црквено-школска општина, Конвенција, митрополити, записници.

Српска православна црквено-школска општина у Мостару, утемељена 1835. године споразумом тадашњег херцеговачког митрополита Јосифа и представника парохијана мостарске цркве¹, у време

* nedeljko_radosavljevic@yahoo.com, nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

¹ *Уредба* о правима Мостарске црквене општине, која је настала договором херцеговачког митрополита Јосифа и представника мостарских парохија, укључујући и свештенике, настала је 1835. године. Овом Уредбом, која је узор

танзимата² је развила свестрану делатност како на црквеном, тако и на школском плану. Као најзначајнија општина на подручју Херцеговине, она је пред носиоцима државних власти често представљала и остале црквено-школске општине у Херцеговачко-захумској митрополији. Резултати њеног рада су били највидљивији по експедицији Омер-паше Латаса 1850–1851, којом је коначно сломљена моћ локалне аристократије, а Али-паша Ризванбеговић, који је Херцеговачким пашалуком³ управљао од слома буне Хусеина Градашчевића, био притворен, и потом убијен у Бањој Луци.⁴

свакако имала у старијој сарајевској црквеној општини, предвиђено је да митрополити не могу располагати новцем мостарске цркве, нити га могу давати на зајам другим лицима, да без сагласности општине не могу именовати свештенике при мостарској цркви (ефимере), да кметови надзиру општинске црквене послове и о томе воде протоколе, да се Свете тајне у редовним приликама могу вршити само у цркви, и да се клисари и пјатари, које је митрополит потврђивао на предлог Општине, мењају годишње, на Марковдан (25. априла / 7. маја). У Мостару су тада постојале три парохије. Овлашћења која су овом уредбом дата Општини дубоко су залазила у права митрополита, потврђена како архијерејском синђелијом, тако и султановим бератом или ферманом. Садржај *Уредбе* показивао је снагу тадашње српске трговачке и занатлијске чаршије у граду Мостару. В. Ћоровић, *Мостар и његова Српска православна општина*, Београд 1933, 49–51. О аутономији сарајевске црквене општине, постепено изграђене још у 17. веку, а потврђене 1693. са митрополитом Висарионом, опширније В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Изабрана дјела 2, Сарајево 1985, 6–22.

² *Танзимат*, скуп закона и мера покренутих 1839. у време владавине султана Махмуда II, актом познатим као Хатихумајун, чији је смисао било реформисање државног система Османског царства и правно изједначавање и поправљање положаја свих његових поданика. Хатихумајун је био иницијални акт, основа за доношење каснијих закона, али је од његовог доношења положај хришћанског становништва почео да се постепено поправља, посебно када је реч о верским слободама. О почетку танзиматских реформи опширније: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 78–106.

³ Због заслуга Али-паше Ризванбеговића Сточанина у гушењу побуне Хусеина Градашчевића 1831/32, Херцеговачки санџак издвојен је 1833. из Босанског ејалета у посебан пашалук, и дат му је на управу. Ризванбеговић је пашалуком управљао деспотски, често неизвршавајући наредбе централних власти. Моћ му је сломљена експедицијом мушира Омер-паше Латаса 1850, када је капитулирао и целокупан босански беговат. *Историја српског народа*, V/1, Београд 1981, 465–466 (М. Екмечић).

⁴ Ј. Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, Летописи, приредили В. Максимовић и Л. Шекара, Сарајево 1976, 130.

Четворогодишња српска основна школа и нова мостарска црква, по величини и лепоти без преседана у областима под османском влашћу у којима је живео српски народ, сведоче о напретку Мостара у то време.⁵ Мостарска школа постојала је још од краја 18. века, са, за тадашње прилике, великим бројем деце. Око 1848, у њој је учило 132 ученика, што је и за прилике у суседној Кнежевини Србији био велики број, који је показивао колико су добро мостарски православни Срби разумели значај образовања. Нова школска зграда подигнута је 1855/1856. године.⁶ Подршка православним становницима Мостара било је и отварање руског конзулата 1858. године.⁷

По окончању Велике источне кризе (1875–1878), аустроугарска окупациона управа у Босни и Херцеговини, уведена одлукама Берлинског конгреса 1878, одмах је почела да ради на ограничавању стечених аутономних права како црквене јерархије, тако и црквено-школских општина. Тако се дошло до на први поглед противречне ситуације, по којој је слобода исповедања свих вера и вероисповести била потпуна и *de jure* и у пракси, али су права православних Срба у националном организовању била чак смањена.

До тада, милетски систем Османског царства, иако све више анахрон, који је опстао све време реформи (од 1839), пружао је припадницима различитих конфесија могућности за самосталан унутрашњи развој, а државна интервенција се по питању школства у суштини свела на позиве и препоруке да се деца школују.⁸ У случају православних поданика, то је

⁵ Градњу нове цркве је са 25.000 гроша помогао и султан Абдул Азиз I, што је била потврда да су се околности за православне Србе промениле на боље. Истовремено, из Русије је стигло 10.000 дуката. Црква је завршена 1873. године. А. Kadijević, *Saborna crkva Svete Trojice u Mostaru*, Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi, Beograd 2001, 456–457.

⁶ В. Ћоровић, *нав. дело*, 60; D. Berić, *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844–1918*, Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi, Beograd 2006, 131–132; Н. В. Радосављевић, *Ниже дужности у обновљеној Црквеношколској општини у Мостару (1888–1891)*, Црквене студије 12 (Ниш 2015) 412.

⁷ В. Ћоровић, *нав. дело*, 64–65.

⁸ *Милет*, заједница истоверних, са одређеним колективним и личним правима у османском управном и административном поретку. М. О. Н. Ursinus, *Millet*, Extract, from the Encyclopedia of Islam, CD Rom, edition, v. 1.0.1. По мишљењу Рајмонда Детреза, коначно је уобличен тек у 18. веку, док су му раније претходиле различите форме којима су означаване веће заједнице које су припадале једној вери на одређеном простору, попут *tevâ'if* или *tayife*. Р. Детрез, *Не трясат гърци, а ромеи да бъдат, Православната културна общност в Османската империя. XV–XIX.*, София 2015, 43–47.

чињено углавном преко надлежних митрополита као епархијских старешина, односно највиших представника православног милета у провинцијама.⁹

Отпор Црквено-школске општине у Мостару мерама окупационих власти, њено чврсто инсистирање на употреби српског националног имена, које ни у османско време није забрањивано, протест против склапања Конвенције Аустроугарске са Васељенском патријаршијом, којом је управа над Православном црквом у Босни и Херцеговини практично дата окупаторској сили, као и устанак ограниченог домета 1882, довели су до забране њеног рада.¹⁰ У тренутку када је код аустроугарских окупационих власти преовладало мишљење да у интересу мира и учвршћивању оданости нових поданика рад Општине треба допустити, то је и учињено 1888, али уз низ ограничавајућих мера.¹¹

Непосредно по обнови рада Српске православне црквено-школске општине у Мостару, на херцеговачко-захумском архијерејском престолу десиле су се три промене, проузроковане како одлукама државних власти, тако и другим чиниоцима. Да би се на прави начин разумели ставови Општине према њима, неопходно је указати на положај Православне цркве у окупираним покрајинама Босни и Херцеговини. Намера државних власти била је да над православном црквеном структуром успостави потпуну контролу, укључујући и именовање митрополита на челу три епархије (Дабробосанске, Зворничко-тузланске и Херцеговачко-захумске), слично начину као што је то био случају са римокатоличким бискупима, али и са православним епископима у Карловачкој и у Буковинско-далматинској митрополији. Власт није дубље анализирала доктринарну разлику између начина деловања православне и римокатоличке цркве, па ни када је у питању био степен њихове централизације. О томе шта ће се десити са Православном црквом у Босни и Херцеговини водила се полемика чак и међу православним духовницима. У томе су се издвојила два мишљења: по једном,

⁹ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007, 16.

¹⁰ Побуна је избила због Војног закона из 1881, који је предвиђао регрутацију одређеног контингента војника из окупираних области у аустроугарску војску. Против тог закона Српскоправославна црквено-школска општина у Мостару је и писмено протестовала, што је допринело њеној забрани 1882. Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 121.

¹¹ Н. В. Радосављевић, *Ниже дужности у обновљеној Црквеношколској општини у Мостару*, 414.

подржаном и од дела нових власти, Православна црква у Босни и Херцеговини требало би да уђе у састав Карловачке митрополије, као легитимне наследнице Пећке патријаршије.¹² Друго, преовлађујуће мишљење, на ком су инсистирали сви архијереји из Босне и Херцеговине, заснивало се на одржавању канонске и управне везе са Васељенском патријаршијом, на коју окупациона власт није могла да утиче.¹³ Чврста везаност верника у Херцеговачко-захумској митрополији за Васељенску патријаршију, која до тада у пуном степену никада није била успостављена, тако је заживела због агресивног деловања окупационих власти.¹⁴ Православни српски народ се, у погледу заштите својих права, због тога везао и идентификовао са њом, а присталица уједињења са Карловачком митрополијом било је мало, пре свега због става присутног у јавности да је утицај угарске власти на њу био велики.¹⁵

Због тога се, у решењу црквеног питања у Босни и Херцеговини, аустроугарска окупациона власт одлучила за трећи, по њу најповољнији пут. После дугих преговора, године 1880. је склопљена Конвенција са Васељенском патријаршијом. Конвенцијом је Аустроугарска стекла право

¹² Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, Београд 1991, 497–498. По Слијепчевићевом мишљењу, став о томе да црква у Босни буде припојена Карловачкој митрополији подржао је и архимандрит, каснији далматински епископ, Никодим Милаш. Међутим, сам Милаш је то демантовао, оптужујући српску штампу у Аустроугарској за нетачне информације, и тврдећи да је само изнео став о томе да, као наследник пећких патријараха, патријарх српски и митрополит карловачки има канонско право над наслеђем Пећке патријаршије, те да то није персонализовано у личности патријарха Германа Анђелића. Милаш је истицао и своју непристрасност по том питању, јер је сам припадао другој помесној цркви, Далматинско-буковинској митрополији. Н. Милаш, *К питању о јерархичном положају Сарајевске митрополије*, Нови Сад 1886, *passim*.

¹³ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 498.

¹⁴ Пример таквог деловања био је отворен предлог високог чиновника Земаљске владе, грофа Кжиштофа Мирошовског, упућен дабробосанском митрополиту Сави Косановићу, да са свим верницима пређе на Унију. *Исто*, 496.

¹⁵ Епископ Никодим Милаш ову расправу посветио је одбрани свог става о положају Православне цркве у Босни и Херцеговини. Чињеница да је један од припадника клера друге помесне цркве, Буковинско-далматинске митрополије, иначе бескомпромисан у одбрани православља, морао да у њој одбацује и оптужбе о приближавању унији, јер је једна струја чак и патријарха и карловачког митрополита Германа Анђелића оптуживала да је превише близак властима, показује каква је била атмосфера у окупираним покрајинама. Н. Милаш, *нав. дело*, *passim*.

коначне речи у избору митрополита у Босни и Херцеговини, као што је то био случај и са римокатоличким бискупима. Рукоположење и устоличење митрополита остали су у домену духовне власти Патријаршије, која им је слала и Свето миро. То је, међутим, био само формалан однос. Васељенски патријарх Јоаким III је, по слову тог уговора, од Аустроугарске добијао 58.000 пјастера годишње. Митрополити у Босни и Херцеговини (дабробосански, зворничко-тузлански, и херцеговачко-захумски) и даље су помињали његово име приликом Службе Божје у црквама. Рукоположење и устоличење митрополита вршено је по пракси Васељенске патријаршије, али тек пошто би они били именовани од владара окупационе силе.¹⁶

Поменути уговор је склопљен тајно, а детаље о томе је, још док су преговори аустроугарских власти и Патријаршије трајали, Србима први обелоданио херцеговачки митрополит Игњатије Икономидис (1875–1888), чиме је себе практично осудио на смењивање са архијерејског престола.¹⁷ По склапању Конвенције, аутономија деловања православних митрополита, али и црквено-школских општина, значајно је умањена.

Рад Српске православне црквено-школске општине у Мостару је обновљен 1888, уз тешке компромисе, на које су мостарски православни Срби морали пристати, уколико су желели да она уопште постоји. По тим условима, општинским седницама је присуствовао представник власти, а њена делатност била је сведена на питања мостарских парохија и школа, док јој је обједињавање и представљање других општина у Херцеговини било забрањено. Из ранијих права Општине искључена су и она која су, по својој природи, била у искључивој надлежности митрополита, али су Уредбом из 1835. пренета на њу (избор свештеника мостарске цркве, немогућност њихове смене без пристанка општине, одлука о упису деце у вероисповедне школе). Уредба из 1835. је тако практично поништена, иако се у неким случајевима Општина и даље позивала на њу. Изјава лојалности Општине окупационим властима такође је била обавезна. Као уступак, окупациона власт прихватила је српско национално име у њеном називу, с тим што је то више посматрала као изузетак који би, практично, био сматран интерним чином. Међутим, за мостарске православне Србе, и то је у датим околностима био успех.¹⁸

¹⁶ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 492–493; Б. Мацар, *нав. дело*, 33–34.

¹⁷ Б. Мацар, *нав. дело*, 35; М. Савић, *Митрополит Игњатије Икономидис (1875–1888) и Херцеговачки устанак 1875–1878*, Видослов, саборник епархије Захумске и Херцеговачке 57 (Требиње 2012) 107.

¹⁸ Б. Мацар, *нав. дело*, 127, 131; Н. В. Радосављевић, *Ниже дужности у обновљеној црквеношколској општини у Мостару*, 413–414.

Српска православна црквено-школска општина у Мостару обновила је рад на скупштини одржаној 1. (13) фебруара 1888. године. Од тада се, на основу записника са скупштинских заседања и заседања Одбора општине (у даљем тексту ЦШО; Општина) може континуирано пратити њена делатност. За разумевање односа Општине према митрополитском питању од посебног значаја су управо записници њеног првог сазива по обнови (јануар 1888 – јануар 1891).¹⁹

Митрополит Игњатије Икономидис је и у тренутку обнове рада Општине 1888, био на челу Херцеговачко-захумске митрополије, док му је секретар био Србин, архимандрит Леонтије Радуловић. Митрополит Игњатије је рођен 1828. на острву Митилени. Отац Јован био је свештеник. Године 1852. видински митрополит Пајсије рукоположио га је за ђакона, што указује на то да је вероватно као млад дошао у словенске области Балкана, где је временом стекао увид у прилике у њима. Године 1863. је завршио патријаршијску академију на Халки. У чин јеромонаха рукоположен је у Цариграду 1866, а потом произведен у чин архимандрита. Митрополијски чин добио је 1868, када је, са титулом *митрополит принципољски*, постао викарни епископ пловдивског митрополита Панарета.²⁰ Пошто је митрополит Панарет пловдивски као један од заговорника стварања аутокефалне Бугарске цркве дао оставку²¹, Игњатије је напустио Пловдив и добио на управу Нишку митрополију. Међутим, и Пловдивска и Нишка митрополија иницијално су ушле у састав Бугарске егзархије, па је није ни могао преузети.²² За херцеговачког митрополита био је изабран 1875, у време када је припреман и подигнут устанак против османске власти.²³ Митрополит Игњатије се, по наредби османских власти, посланицама обраћао свештенству и верницима, позивајући их на мир и оданост властима, које су у међувремену прокламовале нове реформе. Народ је правилно разумео његове поруке,

¹⁹ Н. В. Радосављевић, *Ниже дужности у обновљеној црквеношколској општини у Мостару*, 414.

²⁰ М. Савић, *нав. дело*, 105–106.

²¹ П. Божинов, *Панарет Пловдивски*, Кой кој е сред българите XV–XIX в., приредио И. Тодев, София 2000, 203–204.

²² За нишког митрополита Црквено-народни сабор је изабрао архимандрита Виктора Чолакова, који је у Нишу био на челу хиландарског метоха. Хр. Темелски, *Църковно-народният сабор 1871. г.*, Архивите говорят 15 (София 2011) 461; Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 91.

²³ На челу Херцеговачке митрополије Игњатије Икономидис је наследио митрополита Прокопија II, Исти, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, Историјски часопис 57 (2008) 195.

као и одговорност коју је показао, али су догађаји брзо надишли његове могућности, јер је дошло до уласка Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе у рат против Османског царства.²⁴

Митрополит Игњатије Икономидис се и по успостављању аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини трудио да заштити вернике. Међутим, иако добро упућен у нову ситуацију, он сигурно није могао да се из једног државног поретка, у суштини заосталог и још увек у процесу реформи наметнутих од врха власти, одмах прилагоди новом, битно другачијем и уређенијем, у коме није било милетског система, али су националне слободе гушене управо у окупираним покрајинама. Отпор који је пружао аустроугарским властима био је вишеструк: био је противник било каквог уступака Васељенске патријаршије држави у погледу именовања и контроле делатности митрополита, као и ограничавања црквене аутономије. И верске манифестације које је предводио, попут богојављенског освећења воде на Неретви, новим властима су такође показивале његову бескомпромисну природу. Таква његова активност допринела је да херцеговачки православни Срби по први пут потпуно виде свој интерес у опстанку у оквирима Васељенске патријаршије, иако су раније према томе имали одређен отклон. Митрополит се снажно противио и издвајању Пљеваља и Пријепоља из састава Херцеговачке митрополије. То су били разлози због којих је власт свакако планирала да га замени. То што је на челу Херцеговачке митрополије остао све до 1888. године, добрим делом је било из разлога што је својим духовним ауторитетом могао да допринесе смиривању ситуације после устанка 1882. године и распуштања Црквено-школске општине у Мостару.²⁵

У записницима са састанка обновљене Општине, који су уредно вођени од 29. марта 1888. нема помена митрополита Игњатија Икономидиса. Изложен сталним притисцима, он је те године понудио оставку и већ 15. фебруара био пензионисан, што је заправо био неутралан назив за разрешење са дужности. Међутим, он није напустио Мостар и Херцеговину све до 2. (14) маја 1888, дан пошто је рукоположен нови херцеговачки митрополит Леонтије Радуловић.²⁶ Како није сачуван

²⁴ *Историја српског народа*, V/1, 518 (М. Екмечић).

²⁵ Мостарска Српскоправославна црквено-школска општина распуштена је јер је сматрана једним од идејних покретача устанка 1882. Б. Маџар, *нав. дело*, 121; Д. Вејић, *нав. дело*, 171–173.

²⁶ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 192.

записник са прве скупштине обновљене ЦШО Мостар, не може се са сигурношћу утврдити да ли је, као представник највише црквене власти, био присутан на њој, као што је то касније био случај са другим митрополитима. Представници Општине су са њим остали у блиској вези, што потврђује и његов свечани испраћај из Херцеговачко-захумске митрополије. Али, они су очигледно избегавали да формално наглашавају ту везу. Јер, није само митрополит био у немилости власти, већ и највећи број чланова ЦШО Мостар. Већина њих била је хапшена и затварана и од османских и од аустроугарских окупационих власти, укључујући и архимандрита Леонтија Радуловића, а тежак компромис којим је обновљен рад Општине могао је бити нарушен уколико би се на општинским седницама изражавала јавна захвалност митрополиту Игњатију.²⁷ Дистанциран однос према митрополиту Игњатију показивао је и „Дабробосански Источник“ гласило Православне цркве у Босни и Херцеговини, покренуто 1887. године. Иако је пре свега доносио вести везане за Дабробосанску митрополију, у њему су биле заступљене и вести из других митрополија у окупираним покрајинама, па чак и из иностранства. На самом крају треће свеске за март 1888. године, дата је кратка информација да је „његово царско и краљевско апостолско величанство благоизвољело премилостиво примити оставку митрополита у Мостару, господина Игњатија“, а коју је уважио и васељенски патријарх Дионисије V.²⁸

Оставком митрополита Игњатија отворено је питање његовог наследника, које је на седници Општине први пут поменуто 3. (15) априла 1888. године. Тада је закључено да у најави власти о предстојећем именовању новог митрополита Општина види царску милост и наклоност, па су одређени и чланови депутације који ће затражити пријем код цара Франца Јозефа I и то му лично пренети.²⁹ На истој седници помиње се и „господин архимандрит“, који је тада предложио да се у новој цркви направи један амвон.³⁰ Већ на седници одржаној 9. (21)

²⁷ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 500; Б. Маџар, *нав. дело*, 121; D. Berić, *нав. дело*, 171–173.

²⁸ У истом акту наводи се да је привремена управа над епархијом поверена архимандриту Леонтију Радуловићу. *Дабробосански источник* 3 (Сарајево 1888) 48.

²⁹ За чланове депутације одређени су председник Мијат Радовић, потпредседник Димитрије Билић и као тумач учитељ и записничар Никола Љ. Мештеровић. ЦШО Мостар, записник бр. 3 за 1888.

³⁰ Иако се не помиње његово име, свакако се радило о архимандриту Леонтију Радуловићу, секретару митрополита Игњатија Икономидиса. ЦШО Мостар, записник бр. 3 од 3. (15) априла 1888. године.

априла 1888, саопштена је одлука Франца Јозефа I о именовању архимандрита Леонтија Радуловића за новог херцеговачко-захумског митрополита, који је био кандидат са подршком народа.³¹ Општина је с правом разумела да је та одлука, саопштена од представника власти, саветника Милера, била коначна, и да је рукоположење и устоличење изабраног кандидата од стране сабора архијереја Васељенске патријаршије била само формалност. Леонтијево именовање могло се тумачити и као корак окупационих власти ка изградњи бољих односа са православним Србима у Херцеговини, јер је нови митрополит био један од активних учесника у отпору мерама које су оне претходно доносиле. Власти су, међутим, биле мишљења да је његов боравак у затвору утицао на то да постане знатно помирљивији.³²

Новопостављени митрополит био је сестрић угледног архимандрита Јоаникија Памучине, а његов национални рад био је видљив још у време Херцеговачког устанка 1852–1862, када је једно време био писар устаничког вође Луке Вукаловића. По избијању неспоразума устаничког врха са Црном Гором отишао је у Дубровник, а потом је провео извесно време у Задру, где је употпунио своје образовање. По склапању мира османских власти са устаницима 1862, постао је ефимер (парох) при цркви у Мостару. Османске власти су га у време Велике источне кризе поново ухапсиле и интернирале у Африку, одакле је успео да побегне, и у Дубровнику проведе време до 1879, када је у новим околностима постао архимандрит и секретар митрополита Игњатија Икономидиса. Аустроугарске окупационе власти су га ухапсиле 1882.³³

Нови митрополит је до тада сарађивао са већином чланова ЦШО Мостар. Општина је у њему видела најбољи могући избор, а њени чланови су се надали да је то значило одређено попуштање власти. ЦШО Мостар је у наредном периоду учествовала у припремама за рукоположење и устоличење новог митрополита, и пропратила највећи део активности око тога. На седмој седници Општине од 27. априла (9. маја) 1888, новом митрополиту је, због предстојећих великих трошкова, одобрена позајмица од 1.000 форинти из благајне манастира Житомислића.³⁴ Без обзира на то што канонско рукоположење и устоличење још увек нису били извршени, Општина је у својим записницима Леонтија Радуловића већ називала „високопреосвећени митрополит.“ На наредној, осмој седници, одржаној

³¹ ЦШО Мостар, записник бр. 5 од 9. (21) априла 1888. године.

³² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 500; С. Вуковић, *нав. дело*, 286.

³³ С. Вуковић, *нав. дело*, 286.

³⁴ ЦШО Мостар, записник бр. 7 од 27. априла (9. маја) 1888. године.

само дан касније, чланови Општине су обавештени да се на свечаностима око његовог рукоположења и устоличења очекују угледне званице, за чији се дочек и смештај треба побринути. Најављен је долазак дабробосанског митрополита Ђорђа Николајевића, затим зворничко-тузланског митрополита Дионисија Илијевића, као и царског комесара барона Апела. Општина је одлучила да их што свечаније дочека, сматрајући их својим гостима, да се у њихову част приреди бакљада, а да почасне говоре одржи њен члан Војислав Шола.³⁵

Ни у овом записнику нема помена пензионисаног митрополита Игњатија Икономидиса, чије се учешће у предстојећим црквеним обредима подразумевало, због тога што је Васељенска патријаршија практиковала да сабор архијереја који рукополаже новог кандидата у епископски чин има бар три члана, мада су то по потреби могла да ураде и два лица у том чину.³⁶ Митрополит Игњатије је 1. (13) маја 1888. учествовао у сабору који је Леонтија Радуловића рукоположио и устоличио, а већ сутрадан је свечано испраћен од народа према Метковићу, одакле је, преко Дубровника, кренуо у Цариград, како би се ставио на располагање Васељенској патријаршији.³⁷ У петој свесци *Дабробосанског источника* за мај 1888, наводи се кратка информација да је посвећен нови херцеговачко-захумски митрополит Леонтије Радуловић, од сабора архијереја који су чинили дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић, као патријархов изасланик, зворничко-тузлански митрополит Дионисије Илијевић и „бивши умировљени митрополит херцеговачки г. Игњатије.“ У том акту се каже да је избор био канонски, између три кандидата, иако је нови митрополит био већ именован од цара Франца Јозефа I.³⁸ И док је у истом броју *Дабробосанског источника* велики простор дат „Црквеној вјероисповедној обавези“ Леонтија Радуловића, затим писму које је он упутио васељенском патријарху Дионисију V, окружници упућеној свештенству и народу Херцеговачко-захумске митрополије и „Бесједи“ коју је по посвећењу пред народом изговорио поглавару Земаљске владе, барону Апелу³⁹, у записницима Општине о томе нема пуно речи.

Ни на деветој седници Општине, одржаној 3. (15) маја 1888, нема помена о тек извршеном рукоположењу и устоличењу новог митрополита

³⁵ ЦШО Мостар, записник бр. 8 од 28. априла (10. маја) 1888. године.

³⁶ Н. В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, Истраживања 25 (Нови Сад 2014) 244–245.

³⁷ С. Вуковић, *нав. дело*, 192.

³⁸ *Дабробосански источник* 5 1888 (Сарајево 1888) 65.

³⁹ *Исто*, 65–68.

Леонтија.⁴⁰ На наредној, десетој седници, Општина је само кратко примила к знању да се митрополит Леонтије Радуловић захвалио на „свесрдном труду око посвећења и инсталације његове“. Општина је на то кратко одговорила да је извршила једну од својих „најпријатнијих дужности.“⁴¹ Скроман коментар, као и непомињање бившег митрополита Игњатија у било ком смислу, могао је бити и израз чињенице да је свакој од наведених седница Општине присуствовао и представник власти, у овом случају полицијски пристав Тодоровић. Први следећи помен Херцеговачко-захумске митрополије била је молба Општине изнета на двадесет осмој седници од 18. (30) августа 1888, адресирана на њу, да огласи упис ђака у нову школску годину. Без много расправе то је усвојено и молба је упућена, али се из записника не види њен садржај, јер је њено састављање по устаљеном обичају поверавано писару (перовођи), уједно и школском управитељу, а потом је одлагано у општинску архиву.⁴² И на овом примеру се види колико је, када се ради и о питањима из просветне делатности, умањена аутономија Општине, и практично пренета вишој духовној власти. Српске основне вероисповедне школе имале су, као и у другим деловима Аустроугарске, световне и духовне садржаје, одобрене од надлежних власти. У османско време митрополити се нису превише мешали у њихов рад. Међутим, на овом примеру јасно је да је, после окупационих власти, одлучујућа реч о упису деце поново била на Митрополији, а не на Црквено-школској општини.

Митрополија се за живота Леонтија Радуловића помиње и на следећој, двадесет деветој седници, одржаној 21. августа (2. септембра) 1888, на којој је предложено да се откупи кућа Саве Јелачића. Та, очигледно добра грађевина би, по замисли чланова Општине, могла да буде нова митрополитска резиденција, од чега би Општина остваривала додатне приходе. Поред тога, као разлог куповине куће, помиње се и недостатак станова за учитеље.⁴³

Митрополит Леонтије Радуловић се у записницима Општине поново помиње тек пошто је преминуо, на тридесет седмој седници одржаној 15. (27) октобра 1888. године.⁴⁴ На тој седници је донета одлука

⁴⁰ ЦШО Мостар, записник бр. 9 од 3. (15. маја) 1888. године.

⁴¹ ЦШО Мостар, записник бр. 10 од 3. (15) маја 1888. године.

⁴² ЦШО Мостар, записник бр. 28 од 18. (30) августа 1888. године.

⁴³ ЦШО Мостар, записник бр. 29 од 21. августа (2. септембра) 1888. године.

⁴⁴ Митрополит Леонтије Радуловић умро је од туберкулозе 12. (24) октобра 1888. С. Вуковић, *нав. дело*, 286.

да гробница преминулог митрополита буде у новој мостарској цркви.⁴⁵ У десетој свесци за октобар 1888. године је и „Дабробосански источник“ на првој страни објавио читуљу. У њој је наведено да је митрополит преминуо 12. (24) октобра 1888, у педесет трећој години живота, у два часа и тридесет минута по поноћи, као и то да је пре смрти примио Свето причешће. У читуљи се такође наводи да је опело извршено 16. октобра у новој цркви у Мостару, и да је митрополит сахрањен у гробници на њеној средини.⁴⁶ Општина и црквене власти су у доношењу одлуке о месту сахране митрополита деловали потпуно сагласно.

У наредним бројевима *Дабробосанског источника* објављиване су вести о парастосима и беседама у спомен покојног митрополита Леонтија Радуловића. Помени су одржани у манастиру Милешева⁴⁷ и у Богословији у Рељеву, у којој је беседу одржао један од њених најбољих ученика, ђак трећег разреда Јово Мостарица, свакако и сам Херцеговац.⁴⁸

И о наследнику митрополита Леонтија Радуловића одлуку је такође донела аустроугарска окупаторска власт. За администратора је постављен архимандрит Серафим Перовић, који је потом именован и за митрополита. Вест о томе објављена је у *Дабробосанском источнику*, у свесци број шест од 15. (27) марта 1889.⁴⁹ Већ као администратор, а потом као именовани митрополит, Серафим Перовић издавао је окружнице и посланице свештенству и верницима, које су повремено објављиване у том гласилу.

У записницима Општине Серафим Перовић се први пут помиње као администратор Херцеговачко-захумске митрополије на њеној тридесет деветој седници од 2. (14) новембра 1888, на којој је у том својству лично присуствовао, и дао сагласност за постављање свештеника Саве Пјешчића за привременог, трећег мостарског пароха.⁵⁰ Међутим, већ на четрдесет првој седници Општине, одржаној 13. (25) новембра 1888, он је одбио да потврди одлуку Општине да се трећа мостарска

⁴⁵ ЦШО Мостар, записник бр. 37 од 15. (27) октобра 1888. године.

⁴⁶ *Дабробосански источник* 10 (Сарајево 1888) 145.

⁴⁷ Говор на парастосу у Милешеву, једном од најзначајнијих манастира Херцеговачке митрополије одржао је учитељ Ђ. Поповић. *Дабробосански источник* 11–12 (Сарајево 1888) 192.

⁴⁸ *Дабробосански источник* 4 (Сарајево 1889) 49–50.

⁴⁹ Поред одлуке о именовању и честитања цара и краља, у овом броју дата је и опширна биографија Серафима Перовића. *Дабробосански источник* 6 (Сарајево 1889) 81–83.

⁵⁰ ЦШО Мостар, записник бр. 39 од 02. (14) новембра 1888. године.

парохија додели Сави Пјешчићу, што је, како је у записнику наведено, примљено „са негодовањем.“⁵¹ И на овом примеру види се да је Уредба из 1835. о аутономним правима Општине престала да важи. Митрополијски администратор није прихватио могућност да Општина бира и поставља свештенике у мостарским парохијама, што је раније било правило, већ је био одлучан у заштити својих архијерејских права, сматрајући с разлогом да се ради о питању искључиво из домена духовне власти коју је представљао. Негодовање Општине због тога није имало никаквог значаја. Ипак, своје дугогодишње саборце из борби за права православних Срба у Херцеговини, а који су чинили састав Општине, администратор Серафим Перовић је поштовао, и није пропуштао прилику да их обавешава о одлукама које је доносио. На четрдесет четвртој седници од 11. (23) децембра 1888, он је Општину обавестио о томе да је привремену управу над манастиром Житомислићем, који је био у њеном саставу, поверио јеромонаху Симеону Тодоровићу, чији чин се не наводи, док је игумана Христифора позвао на одговорност, мада се из записника не види разлог за то.⁵²

Администратор Серафим Перовић присуствовао је и годишњој скупштини ЦШО Мостар 17. (29) јануара 1889. на којој је, поред текућих питања и усвајања рачуна за претходну годину, покренуто и питање подизања гробнице митрополита Леонтија Радуловића.⁵³ Кроз истрајавање Општине на подизању споменика, али и неопходност да о томе свој суд дају државне власти, добро се видело колико су јој могућности деловања ограничене. Питање подизања споменика митрополиту Леонтију, прикупљање прилога за то, све до утврђивања и одобравања његовог изгледа и натписа на њему, трајало је дуго, до 18. (30) октобра 1890. године. У то су били укључени и мостарска и друге херцеговачке црквено-школске општине, представници власти, као и сам администратор, а потом и митрополит Серафим Перовић.

Скупштина ЦШО Мостар је одлучила да се подизање споменика изврши „уз прилог српског православног народа херцеговачког, који ће на прилагање законитим путем позвани бити, те према стигнутим прилозима да се и споменик узвишен изнад пода црквеног подигне.“⁵⁴ Из овог записника види се да је у том подухвату Општина имала водећу улогу, с намером да на начин који подразумева поштовање одлука

⁵¹ ЦШО Мостар, записник бр. 41 од 13. (25) новембра 1888. године.

⁵² ЦШО Мостар, записник бр. 44 од 11. (23) децембра 1888. године.

⁵³ ЦШО Мостар, записник бр. 53 од 17. (29) јануара 1889. године.

⁵⁴ На истом месту.

земаљских власти то дело заврши уз помоћ других црквено-школских општина у Херцеговини, односно у Херцеговачко-захумској митрополији. Већ на следећој, педесет четвртој седници Општине, одржаној 19. (31) јануара 1889, решено је да се преко Котарског уреда у Мостару затражи дозвола Земаљске владе за прикупљање прилога.⁵⁵ У међувремену, марта 1889, архимандрит Серафим Перовић именован је за херцеговачко-захумског митрополита,⁵⁶ па је ЦШО Мостар заједно са њим деловала на подизању споменика митрополиту Леонтију. Међутим, на одговор државних власти по молби Општине за подизање споменика чекало се све до 27. априла (9. маја) 1889, када је на седамдесет осмој седници прочитан акт Котарског уреда којим се допушта сакупљање прилога.⁵⁷ У истом записнику се наводи и да је одлучено да се митрополит замоли да позове свештенство на прикупљање прилога, а да ће Општина „братским начином“ на то позвати друге црквено-школске општине. То јасно указује на ограничене могућности мостарске општине у односу на стање пре 1878. године. Јер, она није могла да упути обавезујући позив чак ни свештеницима мостарске цркве, нити да битно утиче на остале општине да јој се придруже. Али, то право је имао митрополит, који је представљао највишу духовну власт.

Даљи поступци Општине по питању подизања споменика митрополиту Леонтију били су више техничко питање. На њеној осамдесет првој седници, одржаној између 4. (16) и 14. (26) маја 1889⁵⁸, прочитан је текст окружнице којом се позива на прикупљање прилога за споменик митрополиту Леонтију, и донета је одлука да се она штампа у сто примерака.⁵⁹ На седници одржаној 20. августа (1. септембра) 1889, усвојен је нацрт споменика, али се из записника не види ко је био његов аутор. Унет је и додатак да се на мермерној плочи, на њеној горњој страни, угравира и архијерејска митра.⁶⁰ На деведесет деветој седници изабрана су два члана Одбора ЦШО Мостар који су одређени за прикупљање прилога (потпредседник Димитрије Билић и члан Војислав Шола).⁶¹ Прикупљање прилога од тада је вршено брзо, а на сто шеснаестој седници Општине прочитан је и допис Митрополије да је, преко

⁵⁵ ЦШО Мостар, записник бр. 54 од 19. (31) јануара 1889. године.

⁵⁶ *Дабробосански изворник*, св. 6 (Сарајево 1889) 81.

⁵⁷ ЦШО Мостар, записник бр. 78 од 27. априла (9. маја) 1889. године.

⁵⁸ У записнику није наведен датум одржавања ове седнице.

⁵⁹ ЦШО Мостар, записник бр. 81 из маја 1889. године.

⁶⁰ ЦШО Мостар, записник бр. 91 од 20. августа (1. септембра) 1889. године.

⁶¹ ЦШО Мостар, записник бр. 99 од 19. (31) октобра 1889. године.

подручних свештеника, прикупљено 232,24 форинте.⁶² Тај податак указује да су ЦШО Мостар и Херцеговачка митрополија прикупљале прилоге посебно, али свакако у међусобном договору и са истим циљем, да споменик митрополиту Леонтију Радуловићу што пре буде готов. У тај посао била је укључена и српска општина у Трсту, у којој су Мостарци имали значајну улогу. Тако је трговац Аничих из Трста послао писмо Општини које је садржало и текст који је требао да буде уклесан на споменику, а који је Општина прихватила и одлучила да га поднесе на одобрење Котарском уреду у Мостару.⁶³ И та чињеница указује на ограничене могућности Општине, али и саме Митрополије, јер је чак и натпис на надгробном споменику митрополита Леонтија морао да буде одобрен од власти. Котарска власт није око тога правила проблем, али сама чињеница о неопходности такве сагласности говори о томе колики је био њен утицај на црквене и друге послове православних Срба у окупираним покрајинама.⁶⁴ Убрзо после тога приступљено је изради споменика, који је био завршен до септембра те године. На седници Општине од 20. септембра (2. октобра) 1890, усвојен је предлог да се његово освећење обави 14. (26) октобра исте године, и да се на ту свечаност позову представници свих црквено-школских општина из Херцеговачке митрополије, које су помогле његово подизање. О том предлогу требало је обавестити Котарски уред и саму Митрополију.⁶⁵ На том питању поново се могла видети неусклађеност деловања Општине и највише духовне власти, јер ју је митрополит Серафим Перовић писмено обавестио да она нема права да позива госте на ту свечаност, већ да је то у његовој искључивој надлежности. Развлашћена Општина могла је само да прими на знање митрополитову одлуку.⁶⁶ Натпис на гробу митрополита Леонтија Радуловића је гласио:

Стопама мученика за вјеру и слободу,
Ступаше храбром душом прегорев земна блага,
Спасење и блаженство искаше српском роду,
Голготу за се прими, она му бјеше драга, патничком праху спомен, а
вјечност својој души слѣдбеник Спаса стече,

⁶² ЦШО Мостар, записник бр. 116 од 11. (23) јануара 1890. године.

⁶³ ЦШО Мостар, записник бр. 129 од 1. (13) марта 1890. године.

⁶⁴ ЦШО Мостар, записник бр. 134 од 29. марта (10. априла) 1890. године.

⁶⁵ ЦШО Мостар, записник бр. 162 од 20. септембра (2. октобра) 1890. године.

⁶⁶ ЦШО Мостар, записник бр. 164 од 7. (19) октобра 1890. године.

И ово хладно стијење, строшиће љуто вријеме,
Ал Српство док устраје, Његово име свијетло славиће Васкрсење.
Благодарна Херцеговина.⁶⁷

Када је реч о Леонтијевом наследнику, митрополиту Серафиму Перовићу, ЦШО Мостар је његов избор од Франца Јозефа I такође тумачила као израз спремности на договор са српским народом у Херцеговини. Углед у народу Серафима Перовића, архимандрита манастира Житомислића, био је несумњив. Серафим је рођен у селу Горици код Требиња 22. јуна (4. јула) 1827, од оца Јова и мајке Анице. Световно име му је било Сава. Школовање је започео у манастиру Дужи, чији је игуман био његов стриц Партеније. Замонашио га је тадашњи херцеговачко-захумски митрополит Јосиф 1848. у Љубомирској цркви код Билеће. Убрзо потом постао је јеромонах.⁶⁸ На школовање у Београдску богословију отишао је 1853. Боравио је и у фрушкогорским манастирима, а у Дужи се вратио 1857. Кратко време био је учитељ у Мостару, а 1858. је постао прво настојатељ, а потом и игуман манастира Житомислића. Због прикупљања милостиње за манастир је путовао у Кнежевину Србију и у Русију, у којој је провео две године. Примљен је од руског цара Александра II, и одликован златним напрсним крстом. У Житомислић се вратио 1866.⁶⁹ Због рада који је окарактерисан као антидржавни, османске власти су га осудиле на доживотну робију, коју је издржавао у Фезану (1871–1876), одакле је ослобођен интервенцијом руске дипломатије. Године 1877. придружио се устаницима у Херцеговини, а једно време (1878) је провео и на Цетињу.⁷⁰ По аустроугарској окупацији 1878. посветио се манастирским пословима. Био је секретар митрополиту Леонтију Радуловићу. Серафим Перовић је остао на челу Херцеговачко-захумске митрополије до смрти, 17. (29) фебруара 1903.⁷¹ У делу српске историографије је приказан као човек који се по избору за митрополита променио и подржавао одлуке Земаљске

⁶⁷ http://www.spc.rs/sr/mitropolit_leontije_radulovic_1835-1888; Приступљено 17. 4. 2016. На фотографији споменика којом располажемо, међутим, не виде се последње речи „захвална Херцеговина“. Споменик митрополита Леонтија Радуловића је уништен када је Саборна црква у Мостару срушена од усташких паравојних формација у грађанском рату у Босни и Херцеговини 1992. године.

⁶⁸ П. Ј. Поповић, *Серафим Перовић, Архиепископ и митрополит херцеговачко захумски, његово посвећење и прва каноничка визитација*, Сарајево 1890, 5–6.

⁶⁹ *Исто*, 6–7; С. Вуковић, *нав. дело*, 441.

⁷⁰ П. Ј. Поповић, *нав. дело*, 7.

⁷¹ С. Вуковић, *нав. дело*, 441.

владе у Сарајеву, што је народ временом удаљило од цркве.⁷² Остаје, међутим, отворено питање шта би била алтернатива да је Серафим Перовић и са новим властима изабрао пут отворене конфронтације, коју је било склоно да подржи једно крило у ЦШО Мостар.

Архимандриту Серафиму Перовићу, администратору Херцеговачке митрополије, ЦШО Мостар је указала велике почести, показујући тиме да је била задовољна његовим именовањем за новог митрополита. На седници Општине одржаној 23. марта (4. априла) 1889, прочитан је телеграм (*брзојав*) који јој је он упутио, обавестивши њене чланове да је био примљен код цара Франца Јозефа I у Бечу, и да ће се преко Трста вратити у Мостар.⁷³ Општина је већ тада могла да претпостави да ће архимандрит Перовић бити нови митрополит, али је он није обавестио и о току разговора са царем. Три дана касније, 26. марта (6. априла) 1889, одржана је 71. седница Општине на којој је саопштено да се припрема свечани дочек „новонаименованог митрополита, његовог високопреосвештенства господина Серафима Перовића.“ У овом записнику описан је читав низ припрема за његов свечани дочек. Од котарског предстојника Фоглара затражено је да се за тај дан обезбеди бесплатан железнички превоз од и до манастира Житомислића, или да се цена смањи за половину, као и да деца са учитељима изађу на станицу, и да једно од њих пригодним говором поздрави новог митрополита.⁷⁴ О томе да је дочек новог митрополита био знатно свечанији него када је реч о његовом претходнику, Леонтију Радуловићу, сведоче и каснији записници са општинских седница. Новоизабрани митрополит је показао велику захвалност Општини на дочеку.⁷⁵ Општина је с његове стране обавештена да ће се посвећење за митрополита обавити на Томину недељу, 16. (28) априла, и позвао њене чланове да у тој свечаности учествују, што је потпуно прихваћено.⁷⁶

У делатности митрополита Серафима Перовића на почетку његове управе нема података о већем сукобу са ЦШО Мостар. Поред *Дабробосанског источника*, његове окружнице слате су и црквено-школским општинама, а из њих се већ тада могло закључити да се у многим питањима од важности за православни српски народ он

⁷² Исто, 441; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 501–509; Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987, 367–384; Б. Маџар, *нав. дело*, *passim*.

⁷³ ЦШО Мостар, записник бр. 70 од 23. марта (4. априла) 1889. године.

⁷⁴ ЦШО Мостар, записник бр. 71 од 26. марта (7. априла) 1889. године.

⁷⁵ ЦШО Мостар, записник бр. 72 од 2. (14) априла 1889. године.

⁷⁶ ЦШО Мостар, записник бр. 73 од 6. (18) априла 1889. године.

определио да, без нарушавања црквених канона, колико је то могуће сарађује са државним властима. Општина је на седамдесет четвртој седници детаљно описала план активности око митрополитовог рукоположења и устоличења: прво је одређена депутација састављена од угледних првака, на челу са протопрезвитером и старим устаничким војводом Богданом Зимоњићем, која је требало да посети царско-краљевског комесара, такође најављеног за те свечаности. На капији црквене порте сачекала би га четири угледна члана, а ред у цркви током обреда надгледали би сви чланови Општине, док би при самом обреду, као и у каснијим свечаностима, учешће узело и Српско пјевачко друштво „Гусле“.⁷⁷ На Томину недељу, 16. (28) априла 1889, извршено је рукоположење и устоличење митрополита Серафима Перовића, уз учешће дабробосанског митрополита Ђорђа Николајевића, зворничко-тузланског митрополита Дионисија II Илијевића и бококоторског епископа Герасима Петрановића, и присуство високих државних званичника, бројног свештенства и верника. Његова архијерејска титула била је „Божјом милошћу српско-православни архиепископ мостарски, митрополит херцеговачко-захумски и егзарх Горње Мизије“, незнатно измењена у односу на његове претходнике из времена османске власти.⁷⁸

ЦШО Мостар примила је, као један од важних организатора свечаности рукоположења и устоличења новог митрополита, и писану захвалност других општина у Босни и Херцеговини, али и изван њих (Трст, Задар).⁷⁹ Убрзо по увођењу у дужност, Серафим Перовић је Општини слао Окружнице, којима је настављао са увођењем реда у свештенство, затим у брачно право православних (увео је по угледу на Карловачку митрополију трократно оглашавање брака)⁸⁰, а у питањима на коју је Калајев режим био нарочито осетљив показао се као успешан преговарач. Увидевши да у самој Општини постоји подела на умерено крило, и друго, склоније јачем отпору окупационој власти, чији су припадници оставили у мањини поднели оставке, замолио их је да се раздор превазиђе и да их они, „у интересу братске слоге“ повуку, што је

⁷⁷ ЦШО Мостар, записник бр. 74 од 11. (23) априла 1889. године.

⁷⁸ О рукоположењу и устоличењу митрополита Серафима Перовића, као и о његовој првој канонској визитацији Херцеговачко-захумске митрополије, опширније П. Ј. Поповић, *нав. дело*, *passim*.

⁷⁹ ЦШО Мостар, записник бр. 76 од 20. априла (2. маја) 1889. године.

⁸⁰ ЦШО Мостар, записник бр. 80 од 4. (16) маја 1889. године; ЦШО Мостар, записник бр. 83 од 14. (26) маја 1889. године; Ј. Радосављевић, *Демографске прилике у селу Ченеј од 1779. до 1800. године*, Српске студије 5 (2014) 38–39.

и учињено. Исто тако, обавестио је Општину да је од војних власти затражио да се за чуваре Христовог гроба о Васкрсу 1889, одреде војници из редова Херцеговачког батаљона.⁸¹ Из записника са 84. седнице Општине од 21. маја (2. јуна) 1889, такође се види да је уредио и питање парастоса који би се одржао на Видовдан за погинуле косовске јунаке.⁸²

Митрополит Серафим Перовић се одазивао на позиве Општине да присуствује њеним седницама уколико би то захтевале потребе, или да у случају спречености писмено комуницира с њом у циљу решавања проблема од народног интереса. Случај манастира Житомислића, који је у погледу свакодневног функционисања, као и школе у њему, био део ЦШО Мостар, док су именовање и разрешење његових старешина били у митрополитовој надлежности, добри су примери за то. Тако је Општина, на седници одржаној 10. (22) маја 1890, одлучила да митрополита Серафима „ради споразума у некијем стварима у сједницу за недјељу позове.“⁸³ Митрополит се није одмах одазвао том позиву, па је Општина сама спровела истрагу о акцији групе сеоских старешина око манастира, чији је циљ био да се он изузме из општинске управе и стави под њихову контролу. На сто педесет другој седници Општине, одржаној 5. (17) јула 1890, за то је окривљен „калуђер Христифор“, који је то већ једном покушао 1888, што је, како се наводи, „изравнао“ управо тадашњи митрополијски администратор Серафим Перовић. Да би се ситуација разјаснила, пред Општину је позван и игуман Симеон Тодоровић.⁸⁴ То питање је било тема и на наредним седницама, али нема никаквог трага о томе да је митрополит Серафим Перовић спречавао Општину да разјасни ситуацију, и својим ауторитетом спорна питања реши, пре свега када је реч о школи која је постојала у манастиру. Учесници тих догађаја, један ђак школе у манастиру, који је по предлогу Саве Стевића и поменутог калуђера Христифора купио потписе за његово издавање из састава Општине, су послати митрополиту на даље одлучивање, и били су суочени са црквеним казнама.⁸⁵ Из свега наведеног може се закључити да је Митрополија сарађивала са Општином у питању манастира Житомислића.

⁸¹ ЦШО Мостар, записник бр. 73 од 6. (18) априла 1889. године.

⁸² ЦШО Мостар, записник бр. 84 од 21. маја (2) јуна 1889. године.

⁸³ ЦШО Мостар, записник бр. 143 од 10. (22) маја 1890. године.

⁸⁴ ЦШО Мостар, записник бр. 152 од 5. (17) јула 1890. године.

⁸⁵ Радило се о једном ђаку школе у манастиру Житомислић, затим Сави Стевићу по чијем је налогу он сакупљао потписе за издавање манастира из ЦШО Мостар, и јеромонаху и бившем игуману Христифору. ЦШО Мостар, записник бр. 155 од 15. (27) јула 1890. године.

Међутим, било је и другачијих ситуација. По завршетку споменика митрополиту Леонтију Радуловићу, Општина је предложила да се његово освећење одржи 14. (26) октобра 1890, и да се на свечаност позову све црквено-школске општине из Херцеговине које су помогле његово подизање, уз закључак да се о томе обавесте Митрополија и Котарски уред.⁸⁶ На овај закључак је реаговао митрополит Серафим, обавестивши Општину да она нема право да позива представнике државних и црквених власти на ту свечаност, већ да је то у његовој надлежности. Општина је митрополитов приговор само примила на знање. На овај начин поново је показана супрематија духовне власти, и потпуно поништена Уредба из 1835. о општинској аутономији у односу на митрополита.⁸⁷ Митрополит Серафим Перовић присуствовао је и годишњој скупштини ЦШО Мостар 17. (29) јануара 1891, када се завршио мандат њеног првог сазива по обнови 1888. године. Односи између митрополита Серафима Перовића и Општине ће се, у каснијем периоду и у време њених наредних сазива, другачије развијати, и у њима ће бити присутно више неспоразума.

У току трајања првог сазива обновљене ЦШО у Мостару (јануар 1888 – јануар 1891), у кратком временском периоду су се на челу Херцеговачко-захумске митрополије (1888–1889) променила три митрополита. Сви они канонски су припадали Васељенској патријаршији, али су за разлику од првог, Грка Игњатија Икономидиса (1875–1888), наредна два били Срби из Херцеговине, Леонтије Радуловић (1888) и Серафим Перовић (1889–1903), које је, сагласно Конвенцији из 1880. године, именовао аустроугарски цар и краљ, а формално бирала и потврђивала Васељенска патријаршија. О митрополиту Игњатију, који је због бескомпромисне оданости Васељенској патријаршији брзо пао у немилост окупационих власти, нема помена у записницима обновљене Црквено-школске општине Мостар. Друга два митрополита, који су се заједно са њеним члановима борили за очување српских аутономних права, одржавали су комуникацију са Општином, с тим што су се прилагодили новим условима, у којима је Уредба о њеној аутономији из 1835. практично престала да важи, а власт архијереја постала снажнија. У новим околностима Општина је морала да се за само годину дана прилагоди комуникацији са чак три митрополита, и да са њима изгради однос поверења и сарадње. Она је највише пажње посветила сарадњи са

⁸⁶ ЦШО Мостар, записник бр. 162 од 20. септембра (2) октобра 1890. године.

⁸⁷ ЦШО Мостар, записник бр. 164 од 7. (19) октобра 1890. године.

митрополитом Серафимом Перовићем, која је у суштини тада била добра. Записници из периода првог сазива обновљене ЦШО указују и на то какав је био однос Општине према државним и црквеним властима у новим околностима, које су, што се аутономних права тиче, биле знатно другачије од прилика пред сам крај османске власти.

Nedeljko V. Radosavljević

CHURCH-SCHOOL MUNICIPALITY IN MOSTAR AND CHANGES ON THE HERZEGOVINA METROPOLITAN THRONE (1888–1889)

Summary

The Serbian Orthodox Church-School Municipality in Mostar, as one of the most reputable and financially the most stable, was established at the time of the Ottoman rule in 1835 and abolished by virtue of the decision of the Austro-Hungarian occupation authorities in 1882. The motive for the abolishment were the accusations that it was the initiator of the 1881 riot of limited scope, launched over the Military Law which envisaged the recruitment of a contingent from Herzegovina to the Austro-Hungarian army. The Municipality was restored in 1888, based on the compromise with state authorities, when its autonomy was significantly diminished. Its erstwhile rights to represent all church-school municipalities in Herzegovina and elect priests in Mostar were abolished and transferred to the Herzegovina-Zahumlje Metropolitan. At the time of the first convocation of the renewed Church-School Municipality in Mostar in 1888–1891, even three metropolitans changed on the Herzegovina-Zahumlje throne. Metropolitan Ignjatije Ikonomidis, a Greek who maintained good cooperation with the Municipality, protesting together with it over the conclusion of the unfavourable Convention between the Ecumenical Patriarchate and Austria-Hungary, was pensioned in 1888. In the same year, the authorities nominated archimandrite Leontije Radulović, who was then ordained and assumed the throne, but died only six months later from tuberculosis. In 1889, he was succeeded by archimandrite Serafim Perović, who served until his death in 1903. In its session minutes, the restored Church-School Municipality did not record data on Metropolitan Ignjatije Ikonomidis, but described in detail his relationship with his successors – Leontije Radulović and Serafim Perović. It assumed the central role in the organisation of ceremonies relating to their ordainment and enthronement, and established with them good cooperation, despite disagreements concerning jurisdiction, particularly in the case of Serafim Perović. The Municipality also organised the erection of the monument to Metropolitan Leontije Radulović in the new Cathedral Church. In the years just after its restoration, the Church-School Municipality of Mostar quickly adjusted to changes on the Herzegovina-Zahumlje Metropolitan throne, and fostered good communication with the three Metropolitans who succeeded one another at the time.

Keywords: Zahumlje-Herzegovina Metropolitanate, Mostar, Church-School Municipality, Convention, Metropolitans, minutes.

Чланак примљен: 25. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 08. 2016.

Мирослав Д. ПЕШИЋ*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет, Департман за историју

Ниш

Божица Б. МЛАДЕНОВИЋ*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет, Департман за историју

Ниш

ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1889. ДО 1892. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је приказана примена парламентарног система у Краљевини Србији након доношења Устава 1888. године. Сагледавање целокупног рада радикалских влада од 1889. до 1892. године показује да су се радикали с једне стране својски трудили да доношењем великог броја закона обезбеде примену Устава, а са друге да што више ограниче права владара. Круна се залагала за централистичку државу, уставну монархију у којој би владар обједињавао извршну и законодавну власт. Представници Радикалне странке су инсистирали на поштовању принципа владавине скупштинске већине и залагали се за децентрализовану државу у којој би доминирала најмасовнија политичка партија.

Кључне речи: парламентаризам, Радикална странка, изборни закон, Либерална странка, Јован Ристић.

После доношења Устава из 1888. године, краљ Милан је 23. јануара 1889. године¹ сазвао ужи Уставотворни одбор коме је у складу са

* miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

* bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 177009) и *Од Универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев.бр. 177030).

¹ Сви датуми у тексту дати су према новом календару, осим ако није другачије наведено.

„прелазним наређењима“ новог Устава² поверио израду привременог Изборног закона. Ради проучавања изборних закона европских земаља, који су били слични изборним принципима усвојеним у новом Уставу ужи Уставотворни одбор је упутио у Грчку професоре Јована Ћају и Андру Ђорђевића, а у Данску, Француску и Белгију професоре Живана Живановића и Милована Ђ. Миловановића.³ Одбор је захтевао од Министарства спољних послова да му преко свог посланика у Лондону „прибави потребна обавештења“ о изборном закону у Енглеској. Изасланици су имали задатак да проуче изборне законе поменутих земаља и да „побележе све, што искуство стечено у овим државама препоручује да треба избећи као штетно по слободу, по морал и по међусобни мир грађана.“ Осим тога изасланици су морали да се упознају и са другим детаљима у вези са изборима, као на пример, са пропорционалним изборним системом у Данској, са искуством гласања помоћу куглица у Грчкој, затим са обрасцима кутија у другим земљама, куглицама, картама и бирачким листама и мноштвом других детаља „који би дали јасан појам о самом обрту бирачких операција.“⁴

За непуних месец дана изасланици су поднели извештај ужем Уставотворном одбору. Проучавајући изборне законе Француске, Белгије и Данске, Миловановић и Живановић су дошли до закључка да је тајно гласање које је усвојио нови Устав већа гаранција за слободне изборе него јавно, да избори по кандидатским листама „дају народно представништво далеко способније за чување општих државних интереса“ и да се пропорционалним изборним системом који је усвојио Устав из 1888.

² Члан 203 Устава из 1888. године предвиђао је доношење привременог изборног закона „који би се применио на изборе народних посланика за први ванредни сазив Народне Скупштине.“ Избори за ванредни сазив Народне скупштине су заказани за 14/26. септембар, док се Скупштина имала састати 1/13. октобра 1889. године. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988, 132).

³ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 2, Београд 1924, 394.

⁴ Архив Србије (АС), Хартије Милована Миловановића, Акт председника одбора Јована Ристића од 25. јануара 1889. године – Јовану Ћаји, Андри Ђорђевићу, Миловану Миловановићу и Живану Живановићу: упутства за проучавање усвојеног изборног реда и технике изборних операција у иностраним земљама; С. Терзић, *Општи балкански амбијент Устава из 1888. године. Расправе о дводомном систему и карактерностима у политичком животу*, Два века српске уставности, Београд 2010, 268.

године „добија далеко тачнији израз праве воље и правих осећаја народних“ него већинским системом.⁵

У жеку припрема за доношење привременог изборног закона, председник Либералне странке Јован Ристић је 7. фебруара 1889. године у име Главног одбора упутио проглас члановима странке. Објашњавајући политичку ситуацију у земљи након доношења Устава, Ристић је истакао да нови Устав „по својој слободоумности /.../ даје нашој отаџбини облик потпуно уставне државе са довољно разрађеним представничким системом./.../ Нарочито данас, под новим Уставом, народ ће имати управу какву сам буде заслужио; он не ће имати права ни на кога да се жали, ако узмора што трпети, јер ће сам бити ковач своје среће.“ Ристић се залагао за одређене измене у програму и у организацији странке, с тим што би суштина програмских начела странке остала иста. „И од сада ће остати на застави народно-либералне странке записана девиза: изнутра слобода с радом; с поља народна политика.“ У погледу организације, Ристић је поручио члановима странке да приступе уписивању нових чланова и образовању пододбора по варошима, срезovima и општинама. „Где не би било могуће саставити Одбор у свакој општини, ту нека срески одбори обухвате све општине у свој круг, али је неизоставно нужно, да у свакој општини, па и у сваком селу, одбор има својих повереника.“ Привремена организација странке остала би на снази до одржавања главног партијског скупа када би се донели нови статут о организацији странке.⁶ На основу тога, Главни одбор је на партијском скупу одржаном у Београду 17. марта саставио нови програм Либералне странке.

Програм странке о унутрашњој политици предвиђао је одбрану свих слободоумних начела „за потпуно ујемчавање личних права грађана и народних слобода уопште“, наводећи опширно сва грађанска права и слободе које је Устав прогласио, затим окружну, среску и општинску самоуправу „на широкој основи“, унапређење главних привредних грана: земљорадње, сточарства, виноградарства, рударства, заната, индустрије и трговине, уређење санитетске службе, јер без „народног здравља нема здравог подмлатка, нема народног напретка, нема народне будућности“,

⁵ АС, Хартије Милована Миловановића, Извештај одбору изасланика М. Миловановића и Живана Живановића, који су проучавали изборне законе и уредбе, као и изборну практику у Француској, Белгији и Данској.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Фонд Јована Ристића (JP), VIII/6, бр. 253, Члановима Народне либералне странке, 7. фебруар 1889. године; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1997, 215.

сређивање државних финансија, одбрану економске независности земље, праведнија расподела пореза. У спољној политици, програм је предвиђао најпре царински, а затим и политички савез балканских држава. На збору је одлучено да се закаже општи збор странке, који би усвојио нови програм.⁷

Друга владе Саве Грујића имала је задатак да постепено уведе у живот нови Устав доношењем органских закона, водећи притом рачуна о поступку који је детаљно прописао сам Устав.⁸ Неколико дана након формирања друге радикалске владе 10. марта 1889. године, бивши краљ Милан је затражио од Намесништва да помилује Николу Пашића. „Данас и као отац и као Србин“, говорио је он у свом писму „а далеко и од помисли да се мешам посредно или непосредно у управу земаљских послова служим се правом Уставом свакоме датом (члан 26.) и обраћам Вам се са молбом да издате Господо Краљевски Намесници амнестију Николи Пашићу. Нека би се његов глас придружио гласу целе земље: Живео краљ Александар I“. Намесништво је дан касније, 11. марта 1889. године издало указ о помиловању Николе Пашића.⁹

Ужи Уставотворни одбор израдио је Нацрт привременог изборног закона, који је потом поднео на решење Државном савету. Посебан одбор Државног савета проучио је предлог ужег Уставотворног одбора и додао му нови члан 3, који је предвиђао да се „за време од 23. септембра, па закључно до 29. септембра, не може никаква власт позвати бираче појединих општина на какве друге скупове или какав заједнички рад или кулук, или на војничке смотре и упражњења, осим случаја преке опасности. У општинама, у којима из било ког узрока не буде извршен избор 26. септембра, ово вреди и за даље, од 30. па до 4. октобра закључно. Ако су бирачи раније били куд год сазвани и искупљени, мораће се распустити најдаље 22. септембра у вече.“ Имајући у виду да је рок за израду привременог изборног закона био 13. мај 1889. године, а да нова административна подела земље није била завршена, ужи Уставотворни одбор је за потребе избора образовао 15 изборних округа. Дакле, одбор је поделио поједине округе на срезове и додао их другим

⁷ *Српска независност*, бр. 29 (23. март 1889); Ј. Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 243–249; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, прир. Василије Крестић, Радош Љушић, Београд 1991, 171–181. Д. Јанковић, *нав. дело*, 216.

⁸ Р. Љушић, *Владе Србије*, Београд 2005, 162–163.

⁹ А. Станојевић, *Никола Пашић као изгнаник*, Споменица Николе П. Пашића 1845–1925, Београд 1926, 31; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1, Београд 1990, 499–500.

окрузима, укинувши тиме укупно шест изборних округа. По Нацрту привременог изборног закона, који је саставио ужи Уставотворни одбор, Топлички округ је као изборни округ изостављен, док су Нишки, Врањски и Пиротски округ остали као изборни окрузи, али су им одузети одређени срезови и придодати другим окрузима.¹⁰

Либерали Јован Авакумовић и Стојан Рибарац су одвојили мишљење у којем су критиковали предложени Нацрт привременог изборног закона. По њиховом мишљењу, предложени распоред изборних округа је у супротности с Уставом, јер се њиме „практично не може потпуно да изведе нова изборна система.“ Приликом уређења изборних округа требало је по њиховом мишљењу омогућити бирачима да се упознају са кандидатима појединих кандидатских листа „а то би могло бити у оним местима и окрузима, који су по географским и другим приликама један другом блиски“. Предлагали су да се Млавски и Хомолски срез врате Пожаревачком изборном округу због велике удаљености Ћуприје, јер „многи сељани из среза млавског морају пролазити чак кроз срез моравски, па да могу отићи у Ћуприју“. Због исте ситуације предлагали су да се Рађевски и Азбуковачки срез изузму из Ваљевског и врате Шабачком изборном округу.¹¹ Оптужили су радикале да су при изradi овог предлога закона намеравали да ублаже принцип сразмерног представништва и уведу већински изборни систем за који су се залагали. „Ту се више гледало на то, да они крајеви, у којима је незнатан, слаб елеменат, на који се данашња

¹⁰ Овим нацртом били су предвиђени следећи изборни окрузи: **Шабачки** са срезом Јадранским и варошицом Лозницом округа Подринског, **Ваљевски** са срезом Азбуковачким и Рађевским округа Подринског, **Ужички**, **Чачански** са рудничким, **Крагујевачки** без Лепеничког среза, а са срезом Беличким и варошицом Јагодином округа Јагодинског, **Београдски**, **Смедеревски** са срезом Лепеничким округа Крагујевачког, **Ћупријски** са срезовима Млавским и Омољским округа Пожаревачког, **Пожаревачки** без Млавског и Омољског среза, **Краински** са срезом Зајечарским и варошицом Зајечаром округа Црноречког, **Књажевачки** са срезом Бољевачким округа Црноречког и срезом Бањским округа Алексиначког, **Пиротски** са срезом Власотиначким округа Нишког и срезом Масуручким округа Врањског, **Нишки** без среза Власотиначког, а са срезом Алексиначким и варошицом Алексинцом округа Алексиначког, **Врањски** са Топличким, а без среза Масуричког округа Врањског и **Крушевачки** са срезом Темнићским округа Јагодинског и срезом Моравским округа Алексиначког. (И. Крстић, *Скупштински избори под Уставом Краљевине Србије од 1888. године*, рукопис магистарског рада одбрањеног на Правном факултету у Нишу 2003. године, 41).

¹¹ *Српска независност*, бр. 40 (18. април 1889).

влада може ослонити, да дакле ти крајеви партијским груписањем с другима или не буду никако заступљени у Народну Скупштину, или ако би и били заступљени, да их не буде у оноликом броју колико би могло бити да је подела и уређење изборних округа баз партијских обзира.“¹² На предлог свог одбора Државни савет је усвојио одређене измене у предлогу привременог изборног закона.

Предлог либерала Јована Авакумовића и Стојана Рибарца о враћању Млавског и Хомољског среза Пожаревачком округу, Азбуковачког и Рађевског Шабачком, Државни савет није прихватио. Државни савет је извршио одређене измене у расподели срезова у оквиру појединих изборних округа, тако што је поједине округе разбио на срезове и додао их другим окрузима. Пошто је добио потврду од стране краљевских намесника, привремени изборни закон ступио је на снагу 8. маја 1889. године. Овај закон важио је само за изборе од 26. септембра 1889. године.¹³ Одмах по доласку на власт радикали су отпочели са постављањем партијских припадника у свим сферама државног живота. Главни одбор Радикалне странке одлучивао је о отпуштању чиновника из чисто партијских разлога. Кадрови Радикалне странке преузели су све централне и локалне институције власти, што их је довело у позицију моћника који су приграбили сву власт. Они су имали апсолутну већину у Скупштини, Влади, Државном савету, као и у локалним органима власти.¹⁴ Либерал Ђорђе Генчић је 2. маја 1889. године у писму намеснику Ристићу навео

¹² *Српска независност*, бр. 41 (21. април 1889).

¹³ Члан 4 привременог изборног закона предвидео је следеће изборне округе: **Шабачки** са срезом Јадранским округа Подринског, **Ваљевски** са срезом Азбуковачким и Рађевским округа Подринског, **Ужички**, **Чачански** са Рудничким, **Крагујевачки** без Лепеничког среза, а са срезом Беличким округа Јагодинског, **Београдски**, **Смедеревски** са срезом Лепеничким округа Крагујевачког, **Ђупријски** са срезовима Млавским и Омољским округа Пожаревачког, **Пожаревачки** без Млавског и Омољског среза, **Крајински** са срезом Зајечарским округа Црноречког, **Књажевачки** са срезом Бољевачким округа Црноречког и срезом Бањским округа Алексиначког, **Пиротски** са срезом Власотиначким округа Нишког, **Нишки** без срезова Власотиначког и Лесковачког, а са срезом Алексиначким округа Алексиначког и срезом Прокупачким округа Топличког, **Врањски** са срезом Јабланичким округа Топличког и срезом Лесковачким округа Нишког и **Крушевачким** са срезом Темнићским округа Јагодинског, срезом Моравским округа Алексиначког и срезом Косаничким округа Топличког. (*Српске новине*, бр. 94 (11. мај 1889); И. Крстић, *нав. дело*, 41, 43).

¹⁴ С. Рајић, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије 1 (2010) 127–128.

да је Главни одбор Радикалне странке захтевао од среског начелника у Зајечару да пошаље извештај о државним чиновницима које је намеравао да отпусти из „чисто партијских обзира.“ Према његовим речима срески начелник је послао извештај, у којем је тражено да се из државне службе отпусте: Радован Пантелић и Петар С. Поповић. „Овај последњи“, истиче Генчић „је један млад и врло способан чиновник. Њему се у грех уписује то, што је ваљда непоколебљиво стајао уз либерале и што је, приликом последњих избора општинских, као изасланик полицијски опомињао радикалце на ред.“¹⁵ Оштрицу радикалске власти је осетио и управник вароши Београда Глиша Ђорђевић, који је смењен 28. септембра 1889. године. Министар унутрашњих дела Таушановић је као разлог за смену управника вароши Београда навео његову неспособност да обавља „тако деликатне дужности.“¹⁶ Општински писар у Прибоју Арса М. Грбић жалио се намеснику Ристићу да га је председник општине по налогу власти отпустио и запослио другог писара.¹⁷ Тако велике промене у полицијској служби, Таушановић је правдао „интересима службе“ и потреби да се стане на пут „растројству ауторитета власти. /.../Тај дух растројства и уништавања“, истиче Таушановић „осећа се и данас јако код полицијског чиновништва, и ја мислим да се мора „стукнути та поквареност и оснажити ауторитет власти.“¹⁸ Због јачине Радикалне странке било је тешко успоставити равнотежу између Намесништва, с једне, и Скупштине, с друге стране. Влада скупштинске већине коју је успоставио Устав из 1888. године „постала је главни носилац свих послова у земљи после марта 1889. године.“ Радикали су тежили ка томе да што више ограниче улогу представника круне у власти, док је Намесништво чинило све да онемогући већинску владу, тј. владу најјаче странке.¹⁹ Приликом оцењивања овог кратког раздобља парламентарног режима, не треба занемарити улогу Намесништва, јер упркос томе што је признало власт Радикалне странке као најјаче политичке партије, оно је активно учествовало у формирању владе „дајући тако парламентарном систему дуалистички карактер.“²⁰

¹⁵ АСАНУ, ЈР, X-2, бр. 85.

¹⁶ АСАНУ, ЈР, X-8, бр. 258.

¹⁷ АСАНУ, ЈР, X-1, бр. 21.

¹⁸ АСАНУ, ЈР, X-8, бр. 255.

¹⁹ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја*, Београдски историјски гласник 1 (2010) 142.

²⁰ О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914. године*, Београд 2008, 93.

По Уставу овлашћења Намесништва су била велика, нарочито у области законодавне и извршне власти. Намесници су као вршиоци краљевске власти имали право да постављају све чиновнике. „Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва“ (чл. 45). Уместо краља, имали су искључиво право потврђивања и проглашавања Закона, јер „никакав закон не може важити докле га краљ не прогласи“. (чл. 43). Међутим, у пракси Намесништво није успело да се избори за своја уставна права.²¹ Прваци Либералне странке замерали су Ристићу не само то што је веома лако препустио радикалима власт, него и то што није нашао за сходно да се после абдикације краља Милана посаветује са виђенијим представницима Либералне странке о новонасталој политичкој ситуацији. Незадовољство се још више појачало од оног тренутка када су Ристић и Јован Белимарковић после неколико дана од краљеве абдикације поднели оставку на чланство у странци.²² Пошто је постао намесник, Ристић је на збору странке одржаном у Београду, 5/17. марта 1889. године подено оставку на чланство у странци. За новог председника изабран је Јован Ћ. Авакумовић. „На том збору“, говорио је Авакумовић „изабран сам за вођу странке, а Главни одбор бирао ме доцније и за свог председника.“²³

На скупштинским изборима од 26. септембра 1889. године радикали су освојили 100 мандата од 117 посланичких места.²⁴ Ванредна Народна скупштина, изабрана на септембарским изборима састала се у Београду 13. октобра 1889. године. За свог председника изабрала је Николу Пашића за кога је гласало 84 од 98 посланика. Либерал Тодор Туцаковић је освојио 12, док су Јован Авакумовић и Риста Поповић освојили по један глас.²⁵ Радикали Димитрије Катић и Паја Вуковић изабрани су за потпредседнике Скупштине, док је на предлог председника Скупштине изабрано чак осам секретара: Перу Ђорђевића, Јанка Пурића, Ђуру Милијашевића, Добру Ружића, Луку Лазаревића, Љубу Максимовића, Ранка Петровића и Милоја Влајића.²⁶

²¹ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, 111; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 142.

²² Д. Јанковић, *нав. дело*, 216.

²³ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 243.

²⁴ Ч. Митриновић, М. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1936, 120.

²⁵ *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 13. октобар 1889. године у Београду*, Београд 1890, 16.

²⁶ *Н. Пашић у Народној Скупштини*, књ. 2, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 21.

Седнице Народне скупштине сазване по Уставу из 1888. године отворене су Престоном беседом, коју је у име Намесништва прочитао Јован Ристић, 20. октобра 1889. године. У беседи се између осталог истиче „да је „краљевско Намесништво сматрало за своју дужност, да својим првим кораком стане на земљиште строго уставно. У то име оно је поверило владу људима о којима се, према расположењу већине народа, држало да су најпозванији да му помогну повести државне послове у духу новог Устава.“ Посебан акценат Намесништво је у беседи ставило на доношење органских закона „који ће нов Устав у живот да уведу. Зато ће вам наша Влада поднети на решење/.../ Изборни закон скупштински, Закон о уређењу округа, срезова и општина, Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о општинама у духу општинске самоуправе, а у вези са овим и Закон о општинским кошевима.“²⁷ Скупштински одбор за адресу већине²⁸ саставио је адресу и поднео је Скупштини 27. октобра 1889. године. У адреси се одаје захвалност „свима који су допринели да се дође до новог Устава и њиме отпочне срећније доба за српски народ и његову државу. /.../ Народно представништво даје овом приликом израза уздању и жељи својој, да се из тако правилно заснованог почетка развије и утврди стални уставни и парламентарни ред, као најбољи пут, који утврђује слогу између престола и народа, без које не може бити успешног рада за народ и државу.“²⁹

Прва Ванредна Народна скупштина 1889/90. заседала је готово седам месеци, од 13. октобра 1889. до 30. априла 1890. године. У области законодавства прва Грујићева влада је усвојила неколико закона, који су уједно представљали почетак реализације програма Радикалне странке. То су били следећи закони: Закон о пословном реду у Народној скупштини 1889; Закон о општинама 1889; Измене и допуне Закона о непосредном порезу (1889), којима су знатно смањена пореска оптерећења на земљишни посед.³⁰ Законом о пословном реду у Народној скупштини знатно је усложњена законодавна процедура, јер осим буџета

²⁷ *Српске новине*, бр. 223 (20. октобар 1889); *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 13. октобар 1889. године*, 20.

²⁸ Одбор за адресу већине су чинили: Димитрије Катић, Марко Петровић, свештеник Милан Ђурић, Мих. С. Николић, Ђ. С. Новаковић, Ђ. Милијашевић, Ј. Таја, др. Лаза Илић, Петар Максимовић и Ранко Тајсић. (*Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 13. октобар 1889. године*, 190.)

²⁹ *Српске новине*, бр. 229 (29. октобар 1889); *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 13. октобар 1889. године*, 191–192.

³⁰ Р. Љушић, *Владе*, 161.

и финансијских закона, Скупштина без мишљења Државног савета³¹ није могла претресати ниједан законски предлог. После добијеног мишљења законски предлог се упућивао на разматрање скупштинским одсесима. Скупштина се сваког месеца коцком делила на седам одсека. „Народна ће се Скупштина одмах пошто буду њене седнице отворене, и пре него што приступи икаквом другом послу, поделити коцком у 7 одсека, који ће бити означени бројевима од 1 до 7“ (чл. 19). У одсесима се најпре предлог закона претресао у начелу, а након тога бирао се посебан одбор за претресање закона у појединостима (чл. 22). По изласку из одбора, Скупштина је о сваком предлогу закона водила један начелни претрес и два посебна – тзв. два читања. „При првом читању отвориће се начелна дебата о законском предлогу у целини.“ Уколико би се десило да Скупштина одбаци предлог закона у начелу онда би се он повлачио из скупштинске процедуре (чл. 70). „При другом читању почеће се одмах претрес појединих чланака и о сваком поједином чланку као и о свакој предложеној измени и допуни гласаће се понаособ“. Приликом претресања закона у појединостима посланици су имали право подношења амандмана, тј. предлагати измене и допуне одређеног предлога закона. Након тога се приступало коначном гласању (чл. 71).

Овим законом опозиција је добила широка права, јер ниједан претрес предлога закона није могао бити закључен а да сви пријављени посланици нису употребили своје право гласа. „Претрес се може прекинути само кад се исцрпе листа пријављених говорника, или кад Скупштина то реши на захтев двадесет посланика“ (чл. 59). Очигледно је да је овај пословник био изузетно погодан за опструкцију рада парламента. Опозиција је на тај начин могла да одуговлачи усвајање одређеног закона тако што би уочи претреса пријавила све своје посланике за реч.³² Поред могућности да учествује у претресу законских предлога,

³¹ Чланом 145 Устава из 1888. године било је предвиђено да Државни савет даје своје мишљење о владиним или посланичким предлозима закона. Без обзира што мишљење Државног савета није било обавезујуће ни за Скупштину ни за Владу оно се саопштавало Народној скупштини пре него што се одређени законски предлог узимао у претрес. Ако Савет у предвиђеном року не поднесе своје мишљење о предлогу закона „Скупштина ће без њега прећи на претрес и на решавање.“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, 124).

³² АС, Фонд Народне скупштине (НС), ФХХІ-Р3/89; *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине сазване за 13. октобар 1889. године*, 240–241, 246–247; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1990, 24–25.

опозиција је добила и право постављања питања и интерпелације. Право интерпелације је било „са свим одвојено од простих посланичких питања и подигнуто је потпуно на ступањ одлучивања о поверењу и неповерењу Народног представништва према влади у свакој прилици.“³³

Закон о општинама Ванредна Народна скупштина је усвојила 7. децембра 1889. године. Овим законом влада Саве Грујића је намеравала да оствари општинску самоуправу која је била једна од главних тачака програма Радикалне странке. Општине су у предлогу закона дефинисане као административне и политичке јединице, које су „у својим општинским унутрашњим пословима самоуправне, а као делови државне целине и вршиоци закона земаљских или законитих наредба државних власти подлеже општим земаљским законима, и надзору виших самоуправних и државних власти“ (чл.1). У чл. 2 предлога закона, општина је морала имати најмање 300 пореских глава, како би могла да покрије целокупне општинске расходе. Из предлога закона се може закључити да је општински збор био најважнији орган општинске власти. Он је представљао неку врсту локалног парламента.

Општински збор је бирао и смењивао општинске органе власти: председника, кметове, њихове помоћнике, одборнике и њихове заменике, као и заступнике за окружну скупштину. Збор је затим доносио одлуку о општинском прирезу до 40% од непосредног пореза „а ако захтевани прирез прелази ову стопу, онда ће општински суд решење збора послати окружном одбору, који ће ствар испитати и са својим мишљењем, разлозима подкрепљеним, предлог ће послати на решење Државном савету.“ На крају, општински збор је решавао и о задужењу општине, о отуђењу и размени непокретних добара, као и свим другим предметима „које му упути државна власт“ (чл.12). Рад општинског збора је пуноважан ако је присутна најмање „трећина „свих гласача у општини.“ Уколико би се десило да на збор не дође потребан број гласача, онда се у року од 10 дана сазивао нови збор „на ком ће посао свршити они, који буду дошли“ (чл.13). На збору су се одлуке доносиле апсолутном већином гласова.

Други значајан општински орган власти је био општински суд. Сагласно чл. 23. Закона, општински суд је обављао следеће власти: судску, полицијску и управну. Као полицијска власт општински суд је имао следећа овлашћења: старао се о имовинској и личној безбедности грађана, о чистоћи „места и околине“, водио надзор над општинским имањем, бринуо о „добром одржавању мостова, путева, обала река и потока“,

³³ *Прва година новог Устава у Србији од једног радикалца*, Београд 1890, 113.

водио „надзор о разним мерама којима се трговци служе“, контролисао рад свих дућана у општини, водио рачуна о лицима под старатељством, водио бригу о здрављу људи и животиња у општини итд. Судска власт општинског суда сведена је на најмању меру. У вези с тим, обављао је судску власт како у парничним тако и у кривичним споровима, који су због мањег значаја изузети из надлежности редовних државних судова. (чл. 36). На крају, општински суд је имао овлашћења да доноси буџет прихода и расхода у договору с општинским одбором, који је касније подносио на одобрење окружном одбору. „Општински суд дужан је, у споразуму са општинским одбором, бар на два месеца пре почетка рачунске године, саставити предрачун општинских прихода и расхода (буџет), по коме ће у течају године своје приходе прикупљати и расходе исплаћивати.“ Поступак доношења општинског буџета овим законом је био детаљно регулисано. За све неправилности Закон је предвидео новчане казне у корист општине (чл. 41).

Поред општинског збора и суда, Закон је предвидео још једну општинску установу – општински одбор. Број чланова општинских одбора је зависио од величине општина, тј. од броја пореских обвезника који су чинили општину. Општине које су имале мање од 300 пореских обвезника бирале су 10 одборника, у општинама са више од 300, а мање од 500 пореских обвезника општински одбор је бројао 16 чланова, и у Београду општински одбор је имао 32 члана (чл. 53). Сагласно закону Општински одбор је обављао следеће послове: утврђује и мења општински буџет, води надзор над општинским финансијама и испитује да ли су сви општински расходи учињени по закону, у ванредним околностима овлашћује општински суд да у име општине обавља све послове без сагласности општинског одбора, доноси решења по свим предметима, који су упућени општини на разматрање (чл. 69). Надзор над општинама обављао је окружни одбор и државне власти (чл. 80). Све одлуке општинских органа власти надзорна власт је могла да обустави уколико би нашла да нису у складу са законом (чл. 83). Против одлука надзорне власти, збор, одбор и суд су се могли жалити Државном савету, који је могао да их потврди, поништи или преиначи (чл. 83).³⁴ Једна од главних мана овог закона састојала се у томе што није разграничио послове општинске самоуправе од државних послова „који су на општине пренесени делегацијом надлежности.“ Према тачној оцени Слободана Јовановића, радикали су под самоуправом подразумевали „искључиво изборност општинских органа

³⁴ АС, НС, ФХХI–P4/89; *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине заказане за 13. октобар 1889. године*, 263–287; Р. Гузина, *Општине у Србији 1839–1918. године*, Београд 1976, 289–293.

власти“. За њих је било важно да општинске органе не поставља централна власт, него да их народ слободно бира, а колико ће ти органи стварно бити независни од полиције, о томе се није много размишљало.³⁵

Друга Грујићева влада³⁶ наставила је са доношењем најважнијих политичких закона којима се нови Устав постепено уводио у живот. На законодавном пољу влада је успела да у редовном скупштинском сазиву у 1890. и 1891. години добије скупштинску потврду за следеће предлоге закона: Закон о изборима народних посланика, Закон о министарској одговорности, Закон о уређењу округа и срезова „којим су установљени органи окружне самоуправе“, Закон о истражним судијама, којим се истражне судије први пут уводе у Србији, опширан Закон о црквеним властима, измене и допуне Закона о војсци, којим се делимично јединице II и III позива организују као народна војска, Закон о забрани држања отворених радњи празницима, Закон о установљавању Српског бродарског друштва, Закон о установљавању Српске државне класне лутрије.³⁷

Ванредна Народна скупштина донела је 6. априла 1890. године нови Закон о избору народних посланика. Бирачко право је изборним законом остало ограничено имовинским цензусом од 15 динара пореза годишње. Право гласа имао је сваки српски грађанин који је навршио 21 годину живота и плаћао 15 динара пореза годишње, рачунајући ту и стални државни прирез (чл. 10). Осуђена лица нису имала право гласа (чл. 12). За посланика је могао бити изабран сваки Србин који је навршио 30 година живота, уживао сва грађанска и политичка права и плаћао 30 динара пореза годишње. (чл. 14).³⁸ Да би повећала број сеоских бирача,

³⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 32.

³⁶ Због избора шест чланова владе у састав Државног савета, Грујић је формално поднео оставку владе марта 1890. године. Друга Грујићева влада је била састављена на следећи начин: председник владе и министар иностраних дела био је Сава Грујић, министар унутрашњих дела Коста Таушановић, до 13. маја 1890; Јован Ђаја, до 28. јануара 1891; Михаило Кр. Ђорђевић, заступник, од 28. јануара до 2. фебруара 1891; Светозар Милосављевић, министар правде Михаило Кр. Ђорђевић, министар финансија Михаило Вујић, заступник Министарства просвете и црквених дела Михаило Вујић до 13. маја 1890, а затим Андра Николић, заступник Министарства војске Сава Грујић, министар грађевина Миљивоје Јоксимовић и заступник Министарства народне привреде Коста Таушановић. (Р. Љушић, *Владе*, 161–163.)

³⁷ Исто, 162.

³⁸ АС, НС, ФХХII–P7/90; *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине за 1889. годину*, 976–977.

Грујићева влада је супротно члану 79 Устава урачунала пореске обвезнике вароши у укупан број пореских обвезника округа. По чл. 79 Устава, у сваком округу бирао се онолики број посланика колико је у њему било пореских обвезника. Изборни закон је додао „рачунајући у тај број и број пореских глава свих изборних тела у округу.“ Варошице су биле посебна изборна тела која су засебно бирала посланике. Државни савет је у свом извештају навео да је било „саобразније“ Уставу да се у укупан број пореских обвезника округа не урачунавају порески обвезници вароши. Међутим, по свему судећи, скупштинска већина је имала намеру да повећа број бирача округа, а самим тим и број посланика које су окрузи бирали.³⁹

Опозициони посланици су оштро критиковали чл. 5 предлога закона којим су се порески обвезници вароши урачунавали у укупан број пореских обвезника округа. Стојан Рибарац је навео да се члан 5 противи новом Уставу, јер „кад Устав није нигде наредио да у изборни округ улази и број пореских глава вароши тога округа, налазим, да нема разлога и да је то само уображено фиктивно умножавање бирача.“ Снагом велике скупштинске већине радикалских посланика, Јован Таја је одговорио Стојану Рибарцу да нови Устав није изричито забранио да се порески обвезници у варошицама не рачунају у округ, већ је у чл. 81⁴⁰ предвидео да вароши, без обзира на број пореских обвезника, бирају одређени број посланика. „Кад се за вароши одређује да бирају посланика“, истиче Таја „ту се не рачуна по броју њихових пореских глава, него ма колико варош да има пореских глава она бира свог посланика, зато што је за варош Уставом одређено, а оно што има у њој пореских глава долазе у округ и према томе се целокупном броју и бирају посланици за цео округ.“ Намеру скупштинске већине да повећа број сеоских гласача, а тиме и број сеоских посланика у Скупштини јасно је за скупштинском говорницом изнео Ранко Тајсић. Он је том приликом рекао да је сеоско становништво у већини и да њему самим тим и припада право да бира већи број посланика за Народну скупштину. „Зна се добро“, истиче Тајсић „да су од 100 људи 90 сељаци а оно друго чиновници или трговци занатлије и да

³⁹ С. Јовановић, *нав. дело*, 20.

⁴⁰ Чланом 81 Устава из 1888. године било је предвиђено да варош Београд бира четири посланика, вароши Ниш и Крагујевац по два, док су по једног посланика бирале следеће вароши: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Ћуприја, Ужице, Чачак и Шабац (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941*, 116).

њих једна десетина имају по данашњем Уставу 59 посланика, а сељаци сви скупа имају до 58.“ Тајсић даље наводи да сеоско становништво на сваких 4.500 пореских обвезника бира по једног посланика, а да неке вароши „са само 500 пореских глава бирају по једног. И када је Устав прављен ишло се на то, да уђе у Скупштину што више интелигенција. Разуме се, она ће вечно тежити да своје интересе заступа више но народне.“ Скупштинска већина је без обзира на велике критике опозиције усвојила предложени члан закона.⁴¹ Изборни закон увео је извесне новине и у погледу гласања. Привремени изборни закон из 1889. године је предвидео гласање помоћу две куглице. Белом куглицом гласачи су се изјашњавали за обичне посланике, а црвеном куглицом су бирали квалификоване посланике. Радикалски посланици су на седници скупштинског клуба од 6. децембра 1889. године водили расправу о томе да ли новим законом треба обезбедити гласање помоћу једне или две куглице. Посланички клуб је већином гласова донео одлуку да се гласа једном куглицом којом би се гласачи изјашњавали за једну кандидатску листу на којој би заједно били обични и квалификовани посланици.⁴² Без сумње, увођењем тајног гласања, непосредних избора и „искључивањем државне полиције из изборног поступка“, изборни закон из 1890. године је омогућио потпуну слободу избора, као ниједан закон пре тога.⁴³

Радикална странка је посебну пажњу обратила доношењу Закона о министарској одговорности, који је донет 11. фебруара 1891. године.⁴⁴ Овај закон је усвојила Народна скупштина изабрана на септембарским изборима 1890. године. На изборима радикали су освојили преко 100 посланичких мандата, док је опозицији припало 19 посланичких места.⁴⁵ Уставом из 1888. године знатно је проширена кривична одговорност министара. Министар је могао бити оптужен за повреду устава, издају земље, примање мита „оштећење државе из користољубља“, злоупотребу

⁴¹ *Стенографске белешке Ванредне Народне скупштине за 1889. годину*, 1414–1417.

⁴² АСАНУ, бр. 9991/1, Протоколи седница радикалног клуба у Скупштини 1889–1890, 20. састанак.

⁴³ С. Јовановић, *нав. дело*, 24.

⁴⁴ Исто, 26.

⁴⁵ Васа Казимировић наводи да су „сем 19 (17 либералних и 2 напредњачка) сви мандати припали Радикалној Странци.“ (В. Казимировић, *нав. дело*, 509); Пера Тодоровић у свом листу *Мале новине* наводи да је „сем либерала, који састављају опозицију у Скупштини и још двојица опозиционара Пера Максимовић, адвокат из Смедерева, који је искључен из Радикалне странке 25. августа 1890. и Милутин Гарашанин“. (*Мале новине*, бр. 300 (14. новембар 1890)).

службеног положаја и за давање лажних информација краљу или Народној скупштини „кад услед њих буду донесене законодавне одлуке штетне по државу“ (чл. 2). Право да оптужи министра имао је краљ и Народна скупштина. У ситуацији када је Скупштина решавала о предлогу оптужбе било је потребно да предлог оптужбе потпише најмање двадесет посланика, а затим се бирао тзв. истражни одбор од 12 чланова „који ће извршити извиђај и поднети о њему извештај Скупштини у року који му је она одредила“ (чл. 13 и 17). Да би се неки министар оптужио било је потребно да се о томе изјасни две трећине присутних посланика (чл. 19). Министрима је судио тзв. Државни суд, састављен од осам чланова Државног савета и осам чланова Касационог суда. Њих је коцком бирао председник Скупштине на првој редовној скупштинској седници, пошто је примљен предлог оптужбе. „Од целокупног броја чланова Државног савета председник коцком одређује осам чланова, а затим, тако исто од целокупног броја чланова Касационог суда, коцком одређује осам чланова, и тих тако изабраних 16 лица састављају Државни суд“ (чл. 27). Краљ није имао право да помилује осуђеног министра без пристанка Народне скупштине (чл. 42). Нови закон је продужио рок застарелости кривичног дела које је починио министар на четири године. Дакле, министар је могао бити оптужен у року од четири године, од дана када је кривично дело починио.⁴⁶ „Од ове одредбе о продужењу рока застарелости“, истиче Слободан Јовановић „очекивало се много више него и од једне друге, да министарска одговорност начини се једном и у нас стварном“.⁴⁷

Неколико дана после доношења Закона о министарској одговорности, Грујић је поднео оставку владе 23. фебруара 1891. године. Разлог за оставку Грујићеве владе треба тражити у тешкоћама које су Грујићевом кабинету и Скупштини правили поједини чланови радикалског клуба. Сава Грујић у својим *Белешкама* наводи да су га „извесне фракције радикалне већине како у клубу тако и у Скупштини/.../ расположена зла која су потпиривали амбициозни људи и из самог кабинета“ навели на помисао да поднесе оставку.⁴⁸ Често се дешавало да су поједини радикалски посланици иступали против Владе у Скупштини. Тако је, на

⁴⁶ АС, НС, ФХVII, Р–22/90; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 47, Београд 1892, 26–36; Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. 2, Нови Сад 2001, 208.

⁴⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 27.

⁴⁸ АС, Поклони и откупи (ПО), к. 82, д. 192, Белешке Саве Грујића из 1889–1891. године, 20; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (РОНБС), Р510/II, Записи Саве Грујића, 6/18. фебруар 1891. године.

пример, уочи пада Грујићеве владе, на седници радикаског клуба од 21. фебруара 1891. године дошло до оштре полемике између посланика који су подржавали владу и оних који су били против ње. Ранко Тајсић је оптужио Грујићеву владу за тешко финансијско стање у земљи, истичући да ради исто „онако како су радили и наши противници.“ Он је предложио да се Скупштина распусти и да се иде на нове изборе „па нека народ пресуди ко има право: ја или неки други.“ У реплици Тајсићу радикалски посланик Риста Поповић је истакао да је Грујићева влада преузела све неопходне мере да финансијско стање у земљи побољша, али да због великих обавеза „није могла више учинити од овога што је учинила.“ Био је против да влада поднесе оставку „јер би од тога изашло једно недогледно стање.“⁴⁹ Да су Грујићевој влади у Скупштини велике проблеме правили поједини радикалски посланици потврдио је и сам Пашић, који је образлажући пред члановима радикаског клуба програм своје владе рекао да су га околности натерале да састави кабинет „иако је мислио да не би још било време да састави владу, јер се нада да ће управа земаљска бити у нашим рукама.“ Позвао је посланике да одустану од других дебата у Скупштини како би Народно представништво било ефикасније у доношењу закона.⁵⁰

Влада Николе Пашића је на унутрашњем плану имала намеру да настави са извођењем реформи којима би се учврстио поредак уведен новим Уставом. У складу са основним начелима програма Радикалне странке, Пашићева влада је намеравала да најпре ојача законодавну власт на рачун извршне, тј. да осигура премоћ Скупштине над сваком другом влашћу. За разлику од својих политичких противника радикали су сматрали да би требало „смањити улогу централне власти за рачун локалне.“ Они су настојали да извршну власт што више децентрализују за рачун самоуправе округа и срезова.⁵¹ У погледу обезбеђивања политичких права грађана, Пашићева влада је успела да добије скупштинску потврду за следеће предлоге: Закон о зборовима и удружењима и Закон о штампи. Закон о штампи Народна скупштина је усвојила 12. априла 1891. године. За издавање новина била је потребна писмена пријава коју је уредник подносио властима. Пријава је морала да садржи следеће податке: име новина, име и адресу власника новина, име и адресу штампарије у којој су се новине штампале (чл. 11). Власт је могла да забрани издавање

⁴⁹ АСАНУ, бр.9991/II, Записници седница клуба Народне радикалне странке, 31. састанак.

⁵⁰ Исто, 32. састанак.

⁵¹ М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, Никола Пашић. Живот и дело, Београд 1997, 111.

новина само у изузетним околностима када се радило о увреди владара или његове породице, увреди неког страног владара, и у случају позива грађана на оружани устанак. У таквој ситуацији, полиција која је решавала о забрани морала је читаву ствар да преда суду у року од двадесет четири сата, а у наредних двадесет четири сата суд је могао да одобри или одбаца забрану (чл. 16). За штампарске кривице одговарао је писац, затим уредник, а ако властима није био познат писац, уредник или његов заменик онда је одговарало лице које је продавало новине (чл. 39). „Све кривице, учињене штампом“ извиђали су и судили редовни судови (чл. 41). Рок застарелости за штампарске кривице је био три месеца од дана када је дело учињено, али су о прекиду застарелости важиле одредбе кривичног законика (чл. 53). Може се слободно рећи да је овим законом у потпуности била онемогућена цензура власти над слободом писања.⁵²

Законом о зборовима и удружењима, донесеним истог дана, била је омогућена слобода сваке врсте јавног удруживања и отклоњена могућност полицијског надзора. Законом је јасно повучена граница између зборова у затвореном простору, за које није била потребна дозвола власти (чл. 6), и зборова на отвореном простору, за које се тражила пријава власти. „За држање збора под ведрим небом /.../ сазивачи морају извести државну полицијску власт за један дан раније“ (чл. 7). Власт је могла само да присуствује јавним зборовима, док је право одржавања реда припадало председништву збора (чл. 10). Ако би дошло до нереда, председник збора је био дужан да позове у помоћ представника власти и да у његовом присуству збор распусти. Дакле, власт није могла да распусти збор, већ је могла само да предложи председнику збора да то учини. Ако би се десило да представник власти без пристанка председништва збора распусти збор кажњавао се губитком положаја. И супротно, ако председништво збора у случају нереда не би распустило збор, онда би било одговорно за све што би се десило, као нека врста саучесника (чл. 11). За удружења није била потребна дозвола власти, већ је било довољно да се почетак рада неког удружења објави путем штампе (чл. 37). Извршна власт није имала право да се меша у рад удружења, нити је пак могла да врши надзор над њим. Слободан Јовановић наводи да су радикали, као најјача странка, у сопственом интересу тежили да страначки живот, који се изражавао у зборовима и удружењима „ослободе полицијског надзора што потпуније.“⁵³

⁵² АС, НС, ФХVII, Р-38/90; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 47, 523–525, 533, 538; С. Јовановић, *нав. дело*, 42–43.

⁵³ АС, НС, ФХVIII, Р-44/90; АСАНУ, ЈР, VI/5, бр.64; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, књ. 47, 397–398, 404; С. Јовановић, *нав. дело*, 43–44.

Пашићева влада је успела захваљујући стабилној парламентарној већини да добије скупштинску потврду за све законе које је предложила. Ова влада настојала је да реши једно крупно питање које је изазивало велике заплете на политичкој сцени Србије и ометало рад државних органа. Радило се о сукобу између краља Милана и краљице Наталије око надзора над васпитањем малолетног краља Александра Обреновића. Њихов боравак у Србији стварао је велике проблеме Намесништву и владајућим радикалима.⁵⁴ У намери да изглади спор нагодбом са краљем Миланом, Грујићева влада је на седници од 25. октобра 1890. године донела одлуку да ће заштитити краљевски дом од напада преко штампе и да ће сугерисати Скупштини да се прогласи ненадлежном за решавање спора око надлежности над васпитањем малолетног сина Александра.⁵⁵ Краљ Милан се у писму од 28. октобра 1890. године захвалио Намесништву и радикалској влади на обећању „да ће на идућој Скупштини донети закон који ће да заштити чланове краљевског дома у погледу штампе.“⁵⁶

Питање удаљавања краљевих родитеља из земље успешно је спровела у дело Пашићева влада. У преговорима са краљем Миланом, који се почетком марта 1891. године поново вратио у земљу, влада Николе Пашића је намеравала да искористи његове новчане проблеме. Милан је пристао да за суму од 3.000.000 динара напусти Србију и да се до пунолетства свог сина у њу не враћа. Влада се обавезала да му исплати 1.000.000 динара одједном, а преостала 2.000.000 у виду зајма на рачун његових непокретних добара у Србији. Осим тога, краљ Милан се одрекао права краљевског дома и иступио из српског држављанства.⁵⁷ Скупштина је 12. априла 1891. године донела резолуцију којом је омогућила радикалској влади да удаљи краљеву мајку из земље до краљевог пунолетства.⁵⁸ Протеривање краљице Наталије опозициони либерални посланици су искористили да оштро нападну радикале, оптужујући их да су под маском учвршћивања уставног поретка започели протеривање династије Обреновић. Либерални посланици, на челу са Јованом Авакумовићем, су 19. јануара 1892. године поднели интерпелацију председнику Владе о насилном протеривању краљице Наталије. У интерпелацији је констатовано да је прогонством краљице

⁵⁴ М. Војводић, *нав. дело*, 112.

⁵⁵ АСАНУ, ЈР, XXVII/20, бр. 622.

⁵⁶ АСАНУ, ЈР, XXVII/20, бр. 624.

⁵⁷ АСАНУ, бр. 11632. Пашићеве бележнице; М. Војводић, *нав. дело*, 113.

⁵⁸ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 146.

погажен Устав и да је тај чин „у земљи и на страни произвео узбуђење.“⁵⁹ У дебати која се развила поводом ове интерпелације узели су учешћа најбољи говорници и парламентарци из власти и опозиције.

Опозициони посланик Алимпије Васиљевић је оштро напао Пашићеву владу, оптужујући је да је протеривањем краљице „учинила један противустанован и незаконит поступак /.../ и да нико не може са уверењем тврдити да Устав није погажен.“ Радикалски посланик Димитрије Катић је за скупштинском говорницом истакао да су краљ Милан и краљица Наталија „свршили улогу владара онда, кад животом и радом својим, нису јачали живот и снагу народа свог.“ Међутим, радикалски посланик Катић је за насиље које се десило приликом протеривања краљице оптужио владу што није скупштинску резолуцију од 12. априла 1891. године прогласила законом, па тек тада приступила извршењу дела „у ком случају сва средства би била дозвољена.“⁶⁰ На поднету интерпелацију, Пашић је одговорио 8. фебруара 1892. године. Осврнувши се на политичку историју Србије, Пашић је у интерпелацији истакао да је влада саветовала краљици да мирно напусти Србију, али пошто је то одбила, влада је морала да поступи по закону. „Може и бити“, истиче Пашић „да је и било људи, који су злоупотребљавали поједине чланове владе, и то су они, који су се вртили око ње и имали отуда интереса.“⁶¹ Истакнути радикал Добросав Ружић је у свом говору истакао да је „краљ Милан пошто је несрећно водио и спољну и унутрашњу политику, пошто се завадио с народом, није могао остати на престолу и морао је абдицирати. Ко ме је оставио финансијски-изнурену земљу? Ко ме је оставио партијски растројену земљу? – остави је једном нејаком детету, а над њим Намесништво и Владу, које је спутао уговорима.“ Радикалски посланик Милан Ђурић је оптужио краља Милана и краљицу Наталију „да ништа нису урадили за народ: Они, дакле, нису никако водили народ оним путем, који се зове народни и који води богатству и величини народ српски, него су ишли другим путем, који је водио противно традицијама српским.“⁶²

Народна скупштина је марта 1892. године на основу изјаве коју је краљ Милан дао намесницима, донела закон по коме је „бивши краљ Милан престао бити члан краљевског дома/.../ и не може долазити,

⁵⁹ Н. Пашић у *Народној скупштини*, књ. 2, 516.

⁶⁰ *Народна скупштина. Службени лист о раду Српске Народне скупштине. Сазив за 1891*, Београд 1892, 267–268.

⁶¹ Н. Пашић у *Народној скупштини*, књ. 2, 541.

⁶² Исто, 543.

боравити, ни настанити се у Србији.“⁶³ Доносећи закон о удаљавању краљевих родитеља из земље, Скупштина је по свему судећи изашла из „оквира својих овлашћења“. Намесништво по Уставу није могло да законским путем решава питања која су се тичала самог краља за време његовог малолетства. Протеривањем краљице Наталије радикалска влада је повредила чл. 14 Устава, по коме ниједан српски грађанин није могао бити протеран из земље.⁶⁴ Сва ова дешавања, истиче Сузана Рајић појачавала су антидинастичка расположења у земљи „посебно у Радикалној странци. Говорило се да је са одласком краља Милана тек пола посла свршено.“⁶⁵ Милан Пироћанац наводи да му је Светомир Николајевић једном приликом рекао да је „династија Обреновић/.../ понизила земљу и да треба земљи ко год данас да подигне углед у свету. Тако мисле и многи неутрални.“⁶⁶ Извесни либерал по имену Никола, сестрић генерала Јована Белимарковића писао је Јовану Ристићу о бахатости радикала у алексиначком крају, који су се „у последње време толико обезобразили да кад хоће да га спомену не кажу краљ, него само Милан.“ Сличне вести су стизале и од локалних либерала из Пирота, који су за радикале говорили да су „династичка опозиција“ и да њихова борба „није борба политичка него династичка.“⁶⁷ Из крушевачког краја стизале су доставе Намесништву у којима се наводи да је извесни професор Бабић из тамошњег краја саопштио свом пријатељу да радикали раде на томе „да сам народ влада, а министри да фигуришу“, и да у догледно време намеравају „да збришу постојећи ред“ и уведу републику.“⁶⁸

У оцени овог кратког периода парламентарног режима, не треба губити из вида чињеницу да се парламентарни систем упркос плодног законодавства, које су оствариле радикалске владе „претворио у тоталитарни једнопартијски режим“ (1889–1892).⁶⁹ Андреј Шемјакин истиче да у томе нема ничег необичног, јер „приликом укључивања чистог парламентарног механизма, социјална хомогеност српског друштва нија могла“, а да се не трансформише у политички монопол Радикалне странке, која је имала огромну подршку становништва. У таквој ситуацији

⁶³ *Српске новине*, бр. 63 (31. март 1892); М. Војводић, *нав. дело*, 113.

⁶⁴ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 146–147.

⁶⁵ Исто, 149.

⁶⁶ М. Пироћанац, *Белешке*, прир. Сузана Рајић, Београд 2004, 471.

⁶⁷ АСАНУ, ЈР, X/8, бр. 220, 221.

⁶⁸ АСАНУ, ЈР, X/2, бр. 59; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 149.

⁶⁹ Исто, 145.

„су Круна, а и остале политичке странке, сведени на ниво привезака нове апсолутне власти.“ То су били глави узроци због којих је Устав из 1888. године којим је уведен парламентаризам „био осуђен на неуспех.“⁷⁰

⁷⁰ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)*, Београд 2008, 356–357.

Miroslav D. Pešić
Božica B. Mladenović

**FUNCTIONING OF THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN THE
KINGDOM OF SERBIA FROM 1889 TO 1892**

Summary

The constitutional reform of 1888 had a strong impact on Serbia's political and constitutional life. The multiannual struggle of the People's Radical Party culminated in passing of the constitution by the principle of majority. The position of the Radical Party was changed from the ground as it came to power and made its own cadre consisting of young intellectuals. The analysis of the overall work of the radical government from 1889 to 1892 indicates that the radicals on the one hand made great effort to introduce the constitution into the political life of Serbia, and on the other to limit the ruler's power. However, it should not be forgotten that the parliamentary regime on which so many radicals insisted was gradually turning into a totalitarian one-party system. The parliamentary system that enabled the absolute power of the Radical Party in all state institutions was short-lived. King Alexander had an immense wish to bring an end, as soon as possible, to all new things introduced by the parliamentary system, which is why he was constantly fighting with the political parties and very frequently insisted on a coup.

Keywords: parliamentarism, Radical Party, election law, Liberal Party, Jovan Ristić.

Чланак примљен: 25. 01. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 07. 2016.

Алберто БЕКЕРЕЛИ*

Универзитет Сапиенца

Рим

Италија

СРПСКИ УСПОН НА БАЛКАНУ ПРЕМА БЕЛЕШКАМА ИТАЛИЈАНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА И ВОЈНИКА (1875–1903)**

Анстракт: Аутор реконструише историју Србије од Херцеговачког устанка до убиства Александра Обреновића на основу белешки о Србији које су у том периоду писали италијански дипломатски представници и војници из различитих градова Европе. У последње три деценије 19. века Балкан постаје подручје од великог значаја за Италију, која, с друге стране, за балканске политичке елите представља модел националног уједињења, пример који је требало следити у својим националним аспирацијама до те мере да ће Србија, у противречној улози уједињујуће силе југословенског подручја, у том периоду бити сматрана „балканским Пијемонтом” – назив који користе италијански конзули од Кавуровог времена. Италијанска историјска грађа, кроз анализу политичких, војних и територијалних питања која потресају земље регије у том тешком процесу националне еманципације, сведочи о великом интересу италијанске спољне политике према српском војном успону на Балкану.

Кључне речи: Источно питање, Србија, војни успон, италијански дипломатски представници и војници.

Увод

У јулу 1875. године Херцеговачки устанак неизбежно отвара Источно питање. Устанак, сукоби Црне Горе и Србије с Османским царством и Руско-турски рат развијају и ојачавају свест балканских народа да су они творци властитих судбина и да треба да се боре као политички актери у региону. Привидним крајем кризе с одлукама донетим на Берлинском конгресу 1878. године од стране великих сила,

* alberto.becherelli@uniroma1.it

** Рад превела Анида Сокол.

Срби, Црногорци и Румуни ће потврдити своју политичку и националну независност (бар у првобитним државним језгрима), Османско царство – у све дубљој и неповратној кризи – поново ће се повући у своје политичко и територијално седиште дунавско-балканског подручја, док ће велике силе с различитим интересима према Источном питању – а под изговором да штите балканске народе у успону – преформулисати своје тежње на основу новог поретка Југоисточне Европе.¹

Аустро угарска ће наставити да се меша и продире у јужнословенску националну реалност, коју у августу 1875. године енглеско посланство у Бечу описује као „југо-словенски осинак на [аустроугарским] границама.”² Циљ Аустроугарске је да спречи развој политичких и културних веза јужнословенских народа и пре свега да ојача српско-црногорске политичко-територијалне односе. На овај начин, јужнословенско питање наредних година још увек ће бити у средишту међународних односа тог периода, као и економске, војне и дипломатске политике сваке европске силе – *in primis* Русије – заинтересоване за један већи продор према Југоисточној Европи.³ Главни интерес италијанске владе је да учврсти своје међународне односе како би суделовала с великим силама у подели сфера утицаја: италијански циљеви су пре свега превласт на Медитерану и на крају 19. века, због неуспеха њене афричке колонијалне политике, експанзија према Балканском полуострву. У овом периоду италијански дипломатски представници и војници у различитим деловима Европе с посебном пажњом ће пратити догађаје на Балкану и слати у Рим извештаје, коментаре и утиске о националним и територијалним питањима која на крају 19. века потресају балканске земље током процеса националне еманципације.

Мобилизација за подршку устанка у Босни и Херцеговини (1875–1876)

Босна и Херцеговина и Бугарска су најнестабилније покрајине Османског царства, у средишту сталних устанака и побуна, углавном због

¹ О Источном питању (1875–1878) у италијанској историографији вид. А. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920)*, Milano 1971, 247–270. За историјску реконструкцију према италијанској војној грађи вид. А. Biagini, *La Questione d'Oriente del 1875–78 nei documenti dell'Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito*, Memorie storiche militari, Roma 1978, 353–386. Италијанска историографија се бавила балканским догађајима нарочито из политичког,

хришћанске нетрпељивости према турској власти. Висока Порта, вођена притисцима великих сила, безуспешно је покушавала да покрене низ реформи, што су локалне власти редовно спречавале. У јулу 1875. године још један устанак почиње међу Хрватима из Херцеговине, да би се брзо проширио међу Србима на истоку Херцеговине и на крају обухватио целу Босну.⁴ Србија и Црна Гора, формално још увек под турском влашћу, виделе су прилику да стекну независност од Порте и прошире своје границе: 1876. године обе ће објавити рат Турској.

Наследна Кнежевина Србија, у вазалном односу према Порти, али с независном управом, 1875. године је у пуном политичком успону и Београд ће убрзо постати центар вођства побуне против Османлија у Босни и Херцеговини. На убиство кнеза Михаила Обреновића 1868. године војска је оштро реаговала и генерал Миливоје Петровић Блазнавац, тадашњи министар војске, из гарнизона главног града прогласио је за новог владара четрнаестогодишњег Милана, нећака преминулог. Током малолетништва кнеза Милана земљу је водило трочлано намесништво које су чинили, поред Блазнавца, Јован Ристић и Јован Гавриловић. На тај начин Блазнавац, 1872. године председник владе, јача позицију војске у политичком животу Србије.⁵

економског и војног угла и на основу односа Италије и Балкана од периода Рисорђимента, на основу радова Анђела Тамборе (Angelo Tamborra), аналитичара балканских питања и аутора важних дела о историји Балкана 19. века. Вид. нпр. A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino 1958; Id., *La politica serba del Regno di Sardegna 1856–1861 (su documenti inediti)*, Rassegna storica del Risorgimento XXXVIII, 1 (1951) 43–72.

² Овај занимљив опис пренео је италијански отправник послова у Лондону Ренато Де Мартино (Renato De Martino) у једном саопштењу министру спољних послова Емилију Висконтију Вености (Emilio Visconti Venosta). Вид. *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VI, doc. 315. Овај израз ће касније користити и министар спољних послова Луиђи Амедео Мелегари (Luigi Amedeo Melegari), вид. Lj. Aleksić-Pejković, *The Serbian Question in Italy's Balkan Policy until the First World War*, Italy's Balkan Strategies 19th & 20th Century, V. G. Pavlović (ed.), Belgrade 2014, 90.

³ A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX*, 261–262.

⁴ Међу бројним историјским делима о Херцеговачком устанку 1875–78. вид. В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд 1996. За један хронолошки приказ овог периода вид.: W. J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising: The Causes of the Latter and the remedies. From the notes and letters of a special correspondent*, London 1877.

⁵ Вид. S. Jovanović, *Serbia in the Early 'Seventies*, *The Slavonic Review* 4, 11 (1925) 384–395; V. Trivanovitch, *Serbia, Russia, and Austria during the Rule of Milan Obrenovich*,

Иако је „млада” италијанска влада у тим годинама у међународној дипломатији и даље у маргиналном положају према балканским питањима, Краљевина Италија даје Кнежевини Србији подршку, бар моралну, у име традиционалне политике Рисорђимента и заједничке борбе Срба и Италијана против Османског царства и Двојне монархије.⁶ У исто време, у овој фази Италија је веома опрезна у својим односима с великим силама. Да је у том периоду у својим захтевима Србија могла да рачуна на генералну подршку Италије знали су и српски дипломатски представници. У мају 1875. године, на пример, непосредно пред устанак у Босни и Херцеговини, министри кнеза Милана раде на монетарној реформи која ставља у промет националну сребрну валуту и поставља крај конфузији у трговачким разменама, због количине и разноврсности страних и домаћих валута у кнежевини. Српски дипломата у Цариграду Коста Магазиновић у ту сврху посећује италијанског отправника послова у Цариграду Енрика Кова (Enrico Cova) јер се влада у Београду плаши приговора и тешкоћа које би султан вероватно поставио уколико би се спровеле монетарне реформе. Како се наводи у италијанским дипломатским документима, Магазиновић се нада да ће Италија и у овом случају показати своје „пријатељско расположење” према Србији „ценећи благодоклоно разлог хитности и апсолутну неопходност” промене прилика у монетарном систему кнежевине.⁷

У Београду Ристић представља страну која подржава интервенцију Србије у Босни и Херцеговини с циљем освајања *tapu militari* јужнословенских територија које су и даље под османском влашћу. У време устанка у Босни и Херцеговини 1875. године, војна снага српске војске на „ратној нози” процењује се на око сто педесет хиљада војника, опасност која тера Високу Порту да расподели трупе на граници

1868–78, *The Journal of Modern History* 3, 3 (1931) 414–440; A. N. Dragnich, *Leadership and Politics: Nineteenth Century Serbia*, *The Journal of Politics* 37, 2 (1975) 344–361.

⁶ О развоју Србије као „Пијемонту” Јужних Словена у 19. веку вид. D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878*, Ithaca 1967, 7–15; Id., *Serbia as Piedmont and the Yugoslav Idea, 1804–1914*, *East European Quarterly* 28, 2 (1994) 153; D. T. Bataković, *The Balkan Piedmont – Serbia and the Yugoslav Question*, *Dialogue* 10 (1994) 25–73. О италијанско-српским односима и италијанској политици према Србији вид. Н. Стипчевић, *Србија и Италија у XIX веку*, Глас Српске академије наука и уметности CCCLXXVII. Одељење језика књижевности 16 (1995); Љ. Алексић Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979.

⁷ *DDI, Seconda Serie, 1870–1896*, vol. VI, doc. 199.

са Србијом да би обесхрабрила Кнежевину да подузме било какве мере подршке побуњеницима. Према ономе што извештавају у августу и септембру италијански дипломатски представници на Балкану италијанском министру спољних послова Емилију Висконтију Вености (Emilio Visconti Venosta),⁸ влада у Београду није застрашена османским кретањима на граници и одговара припремањем једног кампа у Вишеграду (шест хиљада људи), који паралише турски камп у Сјеници, спречава пут османским снагама према Босни преко Румелије и подстиче немире у Новом Пазару. С војне тачке гледишта за Османско царство Косово поље постаје од пресудног значаја, док је Великој Порти све теже да пређе Лим и Дрину да би угушила устанак у самом њеном средишту. Управо ту – обавештавају италијански дипломатски представници – побуњеници намеравају да успоставе везу са српским кампом у Вишеграду. Српска влада, с друге стране, како би се оправдала од оптужби османских власти у Босни и Херцеговини да пушта добровољце који се придружују побуњеницима, тврди да није реч о Србима већ о босанскохерцеговачким сељацима који, присиљени због претходних лоших жетви да се иселе у Србију, сада се враћају у своју домовину „да би делили судбину своје браће.”⁹

За Србију, како наводе даље, слање оружја и добровољаца у Босну и Херцеговину је само почетак, иако је у Београду сасвим јасно да Аустроугарска неће дозволити било какво територијално проширење Србије у правцу босанскохерцеговачког региона или његово успостављање у облику аутономне или чак независне државе.¹⁰ Кнез Милан, условљен политичким круговима који се супротстављају српској војној интервенцији, нема намеру да објави рат Турској у толикој мери да удаљава из владе Ристића када „интервенционистичка” страна у Скупштини заступа да је немогуће да Србија остане равнодушна према судбини Босанаца. Кнез, међутим, мора да се суочи и с „вањским” претендентима на престо, Николом Петровићем Његошем из Црне Горе и Петром Карађорђевићем. Овај други је син кнеза у прогнанству

⁸ Реч је о конзулима у Скадру и Солуну Бернарду Берију (Bernando Berio) и Марку Трабаудију Фоскаринију (Marco Trabaudi Foscarini) и о министру у Цариграду Луиђију Кортију (Luigi Corti). Ibidem, docc. 348, 361 и 362.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, vol. VII, docc. 246, 249 и 254. О босанском питању и односима између Аустроугарске и Србије вид. I. D. Armour, *Apple of Discord: Austria-Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–71*, The Slavonic and East European Review 87, 4 (2009) 629–680.

Александра и човек великог војног капацитета, који је ставио на располагање побуњеницима из Босне и Херцеговине искуство стечено током Француско-пруског рата 1870–1871. Суочен с ривалима, Милан у пролеће 1876. године је приморан да позове на власт Ристића, који – као што је известио и министар Италије у Бечу Карло Феличе Николис ди Робилант (Carlo Felice Nicolis di Robilant) новом италијанском министру спољних послова Луиђију Амедеу Мелегарију (Luigi Amedeo Melegari) – се убрзо залаже да се Србији повери администрација Босне.¹¹

Ситуација у Београду је немирна, али Србија, бар званично, још почетком јуна не показује нападачке ставове, изјавивши да ће предузети првенствено одбрамбене мере. Чињеница је, међутим, или је то бар осећај и страх Османског царства, да од априла Србија мобилише војску, на чело трупа поставља стране официре, што не оставља много сумње о њеним намерама. Чини се да мобилизација није подстакнута само осећајем узнемирености због Порте, већ, а можда и више, од оне изазване од стране Аустроугарске, пошто и ова последња представља препреку за остварење српских тежњи. Милан Обреновић сумња да влада Беча смишља нешто против њега и прекорава Аустроугарску за додељену слободу претенденту Карађорђевићу да се креће по територији Монархије и подузима опасне припреме. Према италијанском министру спољних послова Мелегарију, ако би Србија ушла у рат против Турске, озбиљне би биле одговорности Београда пред Европом. Због овог разлога, као „искрени пријатељ српског народа”, али и више што је замољена од Беча да посредује код српске владе за мирно решење, Италија, заједно с Русијом и Енглеском, интервенисаће са својим дипломатским представништвима код Миланових министара како би изнела последице ситуације у којој би српски кнез – наставља Мелегари – требао „сагледати сву озбиљност”.¹² Санкт Петербург посебно ће упозорити владу у Београду да уколико изабере рат, то ће направити „на властити ризик и опасност”.¹³ У неким

¹¹ DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VII, doc. 68; V. Trivanovitch, *Serbia, Russia, and Austria*, 423–431.

¹² Ibidem, doc. 163. Италијанска дипломатска представништва интервенишу без успеха и код Високе Порте, у покушају да убеди Турке да удаље османске трупе од српске границе. Александро Вернони (Alessandro Vernoni), преводилац италијанског посланства у Цариграду, послат је код Сафвет-паше како би инсистирао на „великом моралном учинку” који би на Србе имао „један очигледан доказ умерености”, стављајући владу Београда „отворено на криву страну пред великим силама.” Ibidem, doc. 198. О интервенцијама италијанске дипломатије да спречи рат вид. документе 24, 158, 169. и 186.

¹³ Ibidem, doc. 204.

италијанским политичким круговима постоји интерес – како тврди конзул у Скадру Бернардо Берио, у страху од „словенског надирања” – да Турска не изгуби Босну и Херцеговину, или уколико до тога дође, да она буде анексирана Аустрији, а не Србији, „да би се допустило Италији да се оријентише на Истру, итд., као и скренула словенска бујица са Запада”, чијем ће се „ударцу” бити могуће одупрети само стварањем државе Албаније – „модератора Словена”, тежишта, „о чему сведочи и њена историја”, према Италији и Турској.¹⁴

Тридесетог јуна 1876. године, напослетку, кнез Србије, равнодушан према страним предлозима, обавештава да је српска војска „ради оправдане одбране” спремна да уђе у побуњене провинције: следи званични улазак Србије и Црне Горе у рат, новост која стиже у Рим захваљујући директном телеграму за Мелегарија од министра у Цариграду Луиђија Кортија.¹⁵ Српски кнез мобилише укупно око сто двадесет и осам хиљада војника, којима се придружује и мањи број страних добровољаца. Устанци у Босни и Херцеговини наишли су на велику међународну солидарност: из Лондона, Париза, Женева, Берлина, Русије, а нарочито из социјалистичких кругова широм Европе. Комитети који подржавају побуњенике шаљу оружје и добровољце, међу којима се налази и италијанска легија, коју чини око четрдесет људи. Њихова подршка устанка у Босни и Херцеговини и српској и црногорској војсци представља важан део присуства „Црвених кошуља” у Европи у другој половини 19. века.¹⁶

Српске и црногорске трупе у почетку постижу значајне успехе у борби против Османлија и дају нови залет побуњеницима у Босни и

¹⁴ Ibidem, vol. VI, doc. 348. О конзулу Берију у Скадру вид. В. Hrabak, *Italijanski konzul u Skadru B. Berio o arbanaškom pitanju 1876–1878*, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1978) 25–37.

¹⁵ DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VII, doc. 210.

¹⁶ О деловању Гарибалдинаца у Европи вид. А. Tamborra, *Garibaldi e l'Europa. Impegno militare e prospettive politiche*, Roma 1983. О италијанским добровољцима који су дошли на Балкан да подрже устанак из 1875–1878. вид. М. Deambrosis, *La partecipazione dei garibaldini e degli internazionali italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875–76 e alla guerra di Serbia*, Studi garibaldini e altri saggi, R. Giusti (ed.), Mantova 1967, 33–82; Е. R. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans, 1875–1876*, *The International History Review* 4, 1 (1982) 111–126; А. Pitassio, *L'estrema sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d'Oriente del 1875–78*, *Europa Orientalis* 2 (1983) 107–121. О Гарибалдију као симболу националних борби на Балкану вид. М. Priante, *Giuseppe Garibaldi: Hero in the Piedmont of the Balkans. The Reception of a Narrative of the Italian Risorgimento in The Serbian Press*, *Italy's Balkan Strategies*, 45–60.

Херцеговини, иако Ди Робилант из Беча сматра да поновно оживљавање устанка у регији и Бугарској није достигло онај ниво којем су се Срби надали.¹⁷ Висока Порта разматра могућност да уклони Милана Обреновића, који је званично и даље османски вазал, али – као што је Мелегари обавестио Ди Робиланта – одустаје на основу савета великих сила, које подржавају одржавање *status quo* у балканској регији.¹⁸ У септембру, на позив самог Милана Обреновића и захваљујући европској дипломатији, потписаће се примирје које неће бити коначно.¹⁹ У посредовању ће суделовати и Беч, без обзира што је Аустроугарска сматрала да Србија мора бити строго кажњена, с тешким војним поразом, како би јој се наметнули услови мира постављени да би се дуготрајно зауставили њени немири и амбиције. Подржавајући Србе – Аустријанци тврде – Европа их уверава да им пружа заштиту и политичку подршку, доприносећи „да се Турској одузме деломично ако не и потпуно заслужена награда победе”.²⁰ Аустроугарска, уз одржавање *status quo ante belum*, спремнија је прихватити слабљење везе између Кнежевине и Османског царства под заједничком заштитом великих сила.²¹ Следе дани мира, али с одбијањем Срба да продуже примирје до 2. октобра, Абдулкерим Надир-паша ће решити да зада одлучујући ударац, што би и раније учинио да није било оклевања из Цариграда.

Гарибалдинци уз побуњенике у Босни и Херцеговини

Према Мелегаријевим поверљивим информацијама амбасадору у Берлину Едоарду де Лаунају (Edoardo de Launau), у сукобу уз Србе су и италијански добровољци, упркос мерама које су римске власти подuzele да се строго придржава позиција неутралности. Млади Италијани су се запутили према Србији већ почетком августа 1875. године: има их око

¹⁷ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VII, doc. 255.

¹⁸ *Ibidem*, doc. 329.

¹⁹ Српски кнез се обраћа великим силама да предузму мере за престанак конфликта. Висока Порта у почетку поставља тешке захтеве, међу којима и враћање турског гарнизона у Београд; касније је умеренија, прихвата линију *status quo ante*. И у овом случају италијанска дипломатска акција за мировне споразуме се одвија у Београду и Цариграду. *Ibidem*, docs. 339, 341, 343, 347, 356 и 389.

²⁰ Коментар се преписује Мелегарију за генералног конзула Аустроугарске у Београду принцу Николаусу Вреду (Nikolaus Wrede). *Ibidem*, doc. 408.

²¹ *Ibidem*, doc. 365.

тридесет, у једној чети „Дринске војске”, вођени „Гарибалдијевим” капетаном Челсом Черетијем (Celso Ceretti) и поручником Наполеоном Коразинијем (Napoleone Corazzini),²² којима је, међутим, забрањено ношење типичних црвених кошуља и италијанске заставе. Комитети који шаљу добровољце, оружје, муницију, храну и одећу према Босни и Херцеговини нижу у главним италијанским градовима Риму, Милану, Торину, Болоњи, Анкони, иако су они у Венецији и Трсту најефикаснији због географског положаја који омогућава лакше стижање до Балкана. Черети је међу првима који журе у Босну, где га војвода Михајло Мићо Љубибратић, који је већ водио претходне устанке, поставља као помоћника кампа; међу Гарибалдинцима који крећу према Далмацији налазе се и гроф Карло Фаела (Carlo Faella), капетани Фирмино Нерини (Firmino Nerini), Ернесто Бесоци (Ernesto Besozzi), Ђузепе Меноти (Giuseppe Menotti) и Федерико Виоланте (Federico Violante). У октобру у Београд долазе бивши „Гарибалдијеви” официри Згаралино (Sgarallino) и Конколини (Concolini) који се нуде да формирају једну француско-италијанску легију у случају да се устанак продужи на дуже време. Аустријска власт од децембра 1875. до пролећа 1876. године, покушава, преко протеривања и хапшења, да спречи долазак добровољаца и онемогући кретање италијанских Гарибалдинаца из Трста, иако многи успевају да пређу и стигну до места ратних операција. Група коју води Фаела и његов помоћник Андреа Фракарولي (Andrea Fraccoli) стиже до чете Љубибратића, да би имали прву размену ватре 22. октобра у бици код Зупца. Од 15. децембра 1875. године, италијански Гарибалдинци су најбројнији несловенски страни добровољци са скоро четиристо војника. Праћен с посебном наклоношћу од стране Гарибалдија који му шаље разна писма објављена у српској, бугарској и румунској штампи, Черети, на челу једне чете италијанских Гарибалдинаца, заједно са Стефаном Канзијем (Stefano Canzi) и Акилем Бизонијем (Achille Bizzoni), на крају лета 1876. године организује један поход против Турака на ушћу Неретве.²³ Мајор Андреа Згаралино, с браћом Јакопом (Jacopo) и Паскуалем (Pasquale), носилац, између осталог, једног Гарибалдијевог писма за црногорског кнеза Николу, 12. фебруара 1876. године, искрцава се у Задру према Херцеговини с једном групом Гарибалдинаца из Ливорна.²⁴

Присуство „Гарибалдијевих” добровољаца уз побуњенике у Босни и Херцеговини сматрано је посебно важним и од стране самих вођа побуне. Вичући „Lunga vita a Garibaldi!” [„Живио Гарибалди!”] и „Lunga

²² О његовом извештају вид. N. Corazzini, *In Serbia. Impressioni descrittive*, Siena 1877.

²³ *DDI, Seconda Serie, 1870–1896*, vol. VII, docc. 471 и 626.

²⁴ E. R. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans*, 117.

vita alla Comune” [„Живела Комуна!“], добровољци, социјалисти, републиканци долазе из Котора, Дубровника и, као што је речено, Београда. Један од њих, Ђузепе Барбанти Бродано (Giuseppe Barbanti Brodano) 1878. године ће оставити писано сведочанство о свом искуству: *Su la Drina. Ricordi e studi slavi* [На Дрини. Сећања и словенске студије] (Милано, 1878). Познати анархиста Ерико Малатеста (Errico Malatesta) покушава, без успеха, да се придружи побуњеницима у Босни и Херцеговини, док и сам Гарибалди, у годинама и физички слаб, али и даље политички активан, шаље поздраве вођама устанка преко свог повереника грофа Вивалдија Паскуа (Vivaldi Pasqua).²⁵ Следбеници Гарибалдија желе да одрже живом револуционарну традицију Рисорђимента која је довела до уједињења Италије.²⁶ У овим мушкарцима промена генерације није угасила емотивну и романтичарску жар националне борбе, у складу с европском климом која је, 1864. године, допринела стварању Прве Интернационале, која борбу обогаћује изричитим и конкретнијим социјалним захтевима. Гарибалди позива своје другове и следбенике да помогну људима под командом Љубибратића, који је у том моменту полазна тачка за италијанске добровољце и којем у децембру 1875. шаље Вивалдија Паскуа. Након Љубибратића, Вивалди Паскуа ће посетити и црногорског кнеза Николу, у Цетињу, те ће покушати да убеди Гарибалдинце да преусмере своју помоћ Црногорцима. Предлог неће успети због противљења Фаела, који с већином добровољаца остаје уз Љубибратића и с којим ће бити заробљен у марту 1876. године.²⁷ Ова неслагања ће се решити у лето 1876. године, уласком у рат Србије и Црне Горе, које ће поново подузети једну заједничку акцију против Османског царства.

Почетни српско-црногорски успеси се прекидају, крајем октобра, када османска контраофанзива дели српске снаге на два дела: од 19. до 21. октобра борба бесни на Морави где се сукобљавају сто хиљада Турака против педесет хиљада Срба. Срби су потучени и 1. новембра дефинитивно губе Алексинац; цела јужна Србија сада је у рукама Турака, који имају отворен пут према Београду. Да спаси Србију интервенише руски цар. Мелегари и италијански амбасадор у Санкт Петербургу Костантино Нигра (Constantino Nigra) објашњавају како у Русији расте, из

²⁵ V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, New York 1966, 54.

²⁶ Гарибалди је укључен од стране самих вођа устанка, који му почетком августа 1875. године шаљу апел да подржи њихову борбу. Рачунајући на велики углед који Гарибалди и даље ужива у целој Европи, циљ побуњеника је да добију легитимитет на међународном нивоу и помоћ у оружју, опреми и одећи.

²⁷ A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX*, 265.

дана у дан, саосећање становништва према Србима и Црногорцима. То саосећање је прерасло у новчану и медицинску помоћ и у учешће у рату бројних руских војника за које је успостављен посебан фонд у царском буџету. Како пише Нигра, став руског јавног мњења је добро познат у Београду, где долазак помоћи држи живом наду да је то само увод у једну снажнију интервенцију Руског царства.²⁸ Генерал и гроф Николај Павлович Игнатјев, амбасадор у Цариграду, предаје ултиматум Високој Порти, тражећи примирје са Србијом и Црном Гором, које је потписано тог истог 1. новембра 1876. године на период од два месеца.²⁹ Споразум је касније продужен, поново захваљујући посредовању великих сила, до 1. марта 1877. године, када српски делегати за преговоре, Димитрије Матић и Филип Христић, потписују мировни споразум у Цариграду који у том моменту изгледа коначан.³⁰

Османско царство је преговарало на основу одржавања *statusa quo ante beluta* и *firmana* (едикта) из 10. августа 1867. године.³¹ Турски је циљ, пре свега, да добије гаранцију од српске стране да ће спречити формирање оружаних банди у Кнежевини чије би намере биле подстицање немира, да ће обуставити стварање тајних друштава у Србији која имају превратничке циљеве и да неће повећавати број тврђава и већ постојећих одбрамбених постаја.³² Ипак, према италијанском амбасадору у Бечу Ди Робиланту, Србија није главна опасност Османлијама. Став Порте такође је под утицајем узнемирености због одређених војних покрета у Далмацији, који, како Ди Робилант бележи, чини се наговештавају једну нову мобилизацију аустријских трупа. Те припреме

²⁸ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VII, docc. 341 и 347.

²⁹ *Ibidem*, doc. 533.

³⁰ *Ibidem*, vol. VIII, docc. 142, 147, 155, 162, 171, 172, 174 и 180. Годину дана касније, Матић ће ићи у дипломатску мисију у Рим с циљем да ојача српско-италијанске односе пред Берлинским конгресом. Вид. J. Ivetić, *Diplomatic Mission of Dimitrije Matić in Rome During 1878*, Serbian-Italian Relations. History and Modern Times, S. Rudić, A. Biagini, B. Vučetić (eds.), Belgrade 2015, 37–52.

³¹ *Фирманом* из 1867. године је одређено да српске тврђаве Београда, Кладова, Смедерева и Шапца не чувају више османске трупе, већ српска милиција, под условом да се турска заставица и даље вијори с бедема и кула уз заставу Кнежевине Србије. Позивајући се на *фирман*, Висока Порта је очигледно захтевала рушење тврђава које су подигнуте након 1867. године. *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. VIII, doc. 111.

³² У фебруару 1877. отправник послова у Цариграду Франческо Галвања (Francesco Galvagna) је имао задатак да обавештава Мелегарија о условима Високе Порте за закључивање мира са Србијом и Црном Гором. *Ibidem*, doc. 119.

за рат (које су трајале већ неко време и тек сада су завршене) пориче гроф Ђула Андраши (Guula Andrassy), али не успева потпуно убедити сумњиве Турке. Европске силе користе бриге владе Цариграда, која не може сакрити забринутост због експанзионистичких тежњи Аустроугарске и Русије према њеним провинцијама: када би Русија „закорачила” на њену територију, влада у Бечу би сигурно сматрала неопходним, за заштиту властитих интереса, да уради исто како би се супротставила Руском царству. Велика Porta је стога уверена у потребу да одмах успостави мир са Србијом и Црном Гором и – закључује Ди Робилант – „одузме тло под ногама онима који би могли гајити намере штетне за интегритет царства.”³³

Реорганизација војске и нова интервенција уз Русију (1877–1878)

Захваљујући руској интервенцији, Србија и Црна Гора избегавају тежак пораз. Убрзо, 24. априла 1877. године Руско царство ће ући у рат против Турака, након што су осигурали аустријску неутралност. Срби се и даље ослањају на Русију за заштиту и материјалну помоћ, под претпоставком да се национални интереси у Београду подударају с руским.³⁴ Руске трупе брзо напредују према Цариграду, иако је османски пораз привремено избегнут захваљујући турском гарнизону у Плевену, под командом Осман-паше, који се упорно бранио од руско-румунског напада пре него што се предао у децембру 1877. године.³⁵ За победу против Турака од кључног је значаја у овој фази нова српска интервенција са сто четрнаест хиљада војника у правцу Ниша и Пирота и црногорска према Јадранској обали и Албанији, иако ће се Срби, након пада Плевена, суочавати углавном с мањим нерегуларним четама.

Јуна 1877. године, кнез Милан је изјавио да би српска неутралност била немогућа ако румунска војска пређе Дунав и да је у сваком случају проглашење независности Румуније за Србију представљало предмет озбиљне забринутости.³⁶ Ди Робилант у једној поруци послатој Мелегарију

³³ Ibidem, doc. 108.

³⁴ C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism. Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886*, Berkeley – Los Angeles 1958, 4.

³⁵ Вид. М. Uyar, E. J. Erickson, *A Military History Of The Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara – Denver – Oxford 2009, 188–193.

³⁶ Мелегари преноси обавести кнеза Милана амбасадорима у Лондону Менабреји и у Бечу Ди Робиланту. *DDI, Seconda Serie*, 1870–1896, vol. VIII, doc. 540.

у Рим такође је навео да су у Србији били активни руски агенти који су подстицали Србију да уђе у рат, упркос томе што је царска влада званично одбацивала било какву одговорност за њихов рад, тврдећи да га подржавају појединци који делују у своје име или у име приватних комитета.³⁷ Мелегари је сматрао да је јасно да се Русија, иако је формално подржавала неутралност Србије, заправо залагала за њену ратну интервенцију, јер Београд никада не би починио непромишљеност и изложио се војној акцији без руске подршке.³⁸ Извесно је било, тврди Мелегари, да се српска политика заснивала на чврстом уверењу да крајњи успех чека руску војску и полазећи од те претпоставке, влада у Београду је била одлучна да ризикује све.³⁹

Војска Србије, под тешким искушењем због претходног похода – више од пет хиљада мртвих, неуспех и због тога што су још увек биле присутне старе динамике народне војске – у новембру 1876. године је прошла кроз општу реорганизацију од стране министра војске, пуковника Саве Грујића, што су помно пратили Италијани. Према њима, један од разлога српског неуспеха је био и недостатак добро организованих кадрова: на повећање броја војника, захваљујући и доласку група добровољаца разних националности (Руси, Бугари, Црногорци, аустроугарски Срби), поред измене унутрашњег састава војске, Грујић је повећао и број официра и прилагодио њихову припрему. Покушала се међу војницима увести и строжа дисциплина, која је, како наводе, због друштвених руралних односа често била неадекватна. Италијански конзул у Београду Луиђи Јоанини Чева ди Сант Микеле (Luigi Joannini Ceva di S. Michele), у добрим односима с Ристићем и српским политичким круговима, нагласио је проблем дисциплине међу војницима:

Тако у Србији као у Грчкој супротставља се једној строгој дисциплини и поштовању војника према надређеном један социјали систем без било какве дистинкције. Име брата сељак користи у свом разговору с министром, и његови осећаји, идеје о истом достојанству и истој личној вредности, ако не у стварности, онда бар у пракси, потпуно одговарају друштвеним односима. (...) Треба времена, ако се икад може донети тако радикална измена у обичајима који су укорени у националној нарави и историји, да привидна послушност српског војника уступи место духу

³⁷ Ibidem, doc. 424.

³⁸ Ibidem, doc. 517.

³⁹ Ibidem, vol. IX, doc. 75.

поштовања, дисциплини и поверењу који су темељ ефикасности модерне војске.⁴⁰

У италијанској историјској грађи се наглашавају и додатни проблеми српског друштва и војног система, као што су сиромаштво у земљи и лоша здравствена брига, који су допринели неефикасности српске војске. Наводи се да је цео приход државе једва био довољан да се одржи војска примерена политичким потребама земље, те су се трошкови за оружје могли покрити само високим зајмовима. У земљи недостају лекари, у целој Србији њихов број није довољан ни за цивиле. Лекари су суделовали у рату без изузетака, на штету становништва, недостају они с хируршким искуством, те су многи послати извана. Мањак је и санитетског материјала (који је пре свега обезбеђивала Русија), те искусних медицинских сестара – мало оних које су биле на располагању углавном су регрутоване међу женама из градова.⁴¹

Питање војне реформе неминовно се поставило и након похода из 1877/1878. године, који је, иако кратак, коштао Србију додатних 5.400 жртава. Берлински конгрес 1878. године је озаконио анексију више од једанаест хиљада км² територије и стицање популације од око тридесет хиљада становника, територијално проширење због којег ће повећање војних снага постати још хитније.⁴²

Као што је познато, на политичком нивоу решења донета на Берлинском конгресу нису задовољила аспирације балканских држава, стварајући претпоставке за нову будућу кризу: Срби и Грци су разочарани политиком Русије, која је покушала, са Санстефанским споразумом, да створи једну „Велику Бугарску” ради заштите властитих

⁴⁰ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), G-33, *Carteggio S.M.E. – Reparto Operazioni – Scacchiere meridionale – Ufficio coloniale*, b. 10, fasc. 104, *Organizzazione dell'Esercito Serbo secondo il Decreto del 10/22 Novembre 1876*, relazione del console a Belgrado, febbraio 1877. С овим описом дисциплине или њеног мањка у српској војсци нису се слагали сви италијански посматрачи. Један италијански пуковник (потпис није читљив) у једном извештају о српској војсци послатом из Беча 1881. године италијанској врховној команди даје другачији опис српских војника: „Војници су послушни, дисциплиновани, отпорни на заморе, и добро вођени, могу добро служити свом кнезу и земљи”. Ibidem, *Note relative all'ordinamento dell'esercito serbo*, al Corpo di Stato Maggiore Roma, Vienna aprile 1881.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, *Stralcio di rapporto del maggiore Velini. Forze dell'esercito serbo*, 1878; ibidem, fasc. 109, *Sunto storico dell'ordinamento militare*, 31 gennaio 1883.

интереса на Балкану, жртвујући српске националне интересе у замену за задовољство владе у Бечу; Бугари су разочарани јер су њихове границе добиле мање разmere Берлинским конгресом. Србија и Грчка неизбежно се приближавају Аустроугарској и Енглеској, традиционалним противницима руске политике, док ће се Бугарска све више приближити Русији. Српска кнежевина, иако је добила пуну независност, те Ниш, Пирот и Врање, није остварила своје аспирације према Новопазарском санџаку, Старој Србији и делу Македоније, не само због чврстог противљења Аустроугарске, која се плаши прекомерног јачања Србије и њеног утицаја на Србе јужне Мађарске, већ и због противљења Русије, упорне да истраје у својој филобугарској политици.⁴³

Иако су приближиле властите границе, Србију и Црну Гору и даље дели Босна и Херцеговина, под аустроугарском администрацијом, и Новопазарски санџак, званично под османском доминацијом, окупиран од стране аустријских трупа.⁴⁴ Продирући у словенске територије, Аустроугарска отклања опасност од стварања „Велике Србије” с изласком на Јадранско море преко Црне Горе. Како је тврдио конзул у Скадру Берио 1875. године, Србија „има потребу за морем, да дође до Јадрана, да се насели између Трста и Заљева код Арте, вероватно да се пробије до Солуна [...]”.⁴⁵ Насупрот томе, прохабзбуршка политика Милана Обреновића ће створити услове Двојној монархији да у наредним годинама врши све већи политички и економски утицај на Србију. Министру спољних послова Ристићу не остаје ништа друго него да „пружи руку у духу помирења” аустроугарском министру спољних послова Ђули Андрашију – извештава конзул у Београду Јоанини новом италијанском премијеру и министру спољних послова Агостину Депретису (Agostin Depretis) у мају 1878. године. Већ у јулу 1878. године Беч и Београд потписују један економски споразум и један који се односи

⁴³ *DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XI, doc. 767.* Вид. С. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism*, 5–13; D. Mackenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism*, 305–315; Id., *Jovan Ristić at the Berlin Congress 1878*, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 18, 2 (2004) 321–338.

⁴⁴ Потписивање аустро-турске конвенције за окупацију Новог Пазара изазива једно дубоко незадовољство у Србији и подстиче још више српску озлојеђеност, која је била већ распирена окупацијом Босне и Херцеговине и затим граничним одредбама против српских извоза. Осећај незадовољства се изражава много пре међу становништвом него у званичним круговима – где се задржава дискреција и умереност и посебно се сматра неопходан један помирљив став према отварању трговинских договора с Бечом – и доводи до бојкота производа који долазе из Аустроугарске. *DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XI, doc. 560.*

⁴⁵ *Ibidem, vol. VI, doc. 348.*

на концесију на железницу у правцу Солуна. Ристић је свестан опасности за Србију од тих подухвата владе у Бечу и даје своје поверење подршци Русије – што је потврдио Јоанинију – која је заинтересована да се супротстави железничкој политици Аустроугарске на Балкану.⁴⁶ Влада у Бечу игра на карту несигурне династичке позиције Милана и добија од њих оставку Ристића, с афирмацијом у октобру 1880. владе Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина која јој је наклоњена. Нова влада на тај начин почиње преговоре с Аустроугарском, који у априлу и мају 1881. године доводе до још једног трговинског и царинског договора који усмерава српски извоз скоро искључиво према аустроугарском тржишту. У јуну, с једим широким политичким договором, Милан се обавезује да неће улазити у преговоре с другим европским државама без претходне консултације с Бечом и да неће подржавати српске немире у Босни и Херцеговини и Санцаку, у замену за аустријску подршку српском експанзионизму према Старој Србији и Македонији и признавању пуне независности Кнежевине с Милановом титулом краља. На тај начин српска политика ће се на дужи период везати за Аустроугарску, која ће имати прилику да развије свој политички утицај на Београд и један широки железнички план, који је био увод у њено економско продирање на Балкан. Оријентација која ће остати непроменљива у српској политици до краја 1903. године, као и реакција на политику Русије која је, прво Санстефанским миром, а затим и Берлинским конгресом, подржала бугарске интересе игноришући српске. Као и Србија, и Италија, уласком у Тројни савез 1882. године, ће се повезати с Аустроугарском напуштајући традиционалну славенофилију неспојиву с аустроугарском политиком на Балкану и узимајући једну међународну позицију противречну за њене властите националне аспирације према територијама Двојне монархије на којима су настањени Италијани.

***Србија пред проглашење краљевине 1882.
и нови војни закон 1883.***

Након Берлинског конгреса конкуренција између Аустроугарске и Русије на Балкану постаје све чвршћа и посебно у Србији становништво и политички конкуренти се деле на оне који подржавају Русе, а које чине већина становништва с панславистичким осећањима, и на оне који

⁴⁶ Ibidem, vol. XI, doc. 560.

подржавају Аустријанце, а које представљају кнез и влада.⁴⁷ Међу руралним становништвом такође постоји противљење ставовима Русије, код које су се наслућивале непријатељске намере према Србији. Антонио Тоси, министар у Београду, септембра 1881. бележи:

Руски добровољци који су дошли овде током последњег рата оставили су тужне успомене на овим просторима, а нико не заборавља да су у С. Стефану као и у Берлину Руси Србији оспорили [...] све концесије и територијална проширења којима је она тежила. Опште је веровање да, за Јужне Словене, наум којег тетоши Русија је онај о великој Бугарској, вођеном руским кнезом и потпуно оданој Русији, која би апсорбирала заједно с другим територијама и Кнежевину Србију.⁴⁸

Такви страхови су несумњиво претерани, али су умањили симпатије српског народа према Руском царству, које су иначе биле безусловне. У исто време политичка и економска веза успостављена с Аустроугарском с правом се у Србији тумачи као велика препрека процесу јужнословенског уједињења или бар употпуњену српске државе у правцу Босне и Херцеговине и српских територија, или које су се тако сматрале, а које су биле и даље под турском влашћу. Пре свега, Обреновићи почињу да губе углед у редовима војске, која ће имати све одлучујући утицај на процес еманципације ове економски недовољно развијене земље с већинским руралним становништвом.⁴⁹

У том погледу 1880. године мајор Атилио Велини (Attilio Velini), члан комисије која је одредила нове границе Србије 1879. године након Берлинског конгреса, сматра српске институције изненађујуће либералним, јер је Србија, како пише, била држава чији је живот „може се рећи још увек на почетку”. Велини даје један опсежан извештај о земљи, с детаљним информацијама о њеном институционалном уређењу и социјалној ситуацији непосредно пред проглашење краљевине. Нарочито хвали напредак у школству: у Србији је 1870. године било око петсто школа, које је похађало око двадесет и седам хиљада ученика, што је за Велинија низак али важан број, уколико се узме у обзир да ни 1830. године у Србији школа није било. Према Велинију, не може се порећи да се у кратком временском периоду ситуација значајно побољшала. Он извештава да Београд има теолошки и правни факултет, војну школу, један

⁴⁷ Vid.C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism*, 162–182.

⁴⁸ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XIV, doc. 591.

⁴⁹ V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 82–84.

музеј, који је, како га описује, лоше снабдевен, једну библиотеку с двадесет хиљада књига, међу којим се налазе и класици свих књижевности и бројни и ретки рукописи. Према њему, школе су од Србије направиле „интелектуално огњиште” читавог Балканског полуострва, у њих долазе многи Босанци и Бугари. Бројни млади људи у Србији похађају универзитете Француске, Немачке и Аустрије и враћају се с богатим знањем, ширећи међу својим земљацима образовање и културу. У унутрашњости, међутим, образовање се шири споро и великим делом зависи од путева, што отежава однос међу становништвом. Генерално, Велини сматра да је српско друштво просперитетно и да је административна подела земље, о којој такође говори, добро регулисана. Након „рата за независност”, популација се више него удвостручила: она се повећава за око дванаест хиљада становника сваке године, иако је 1878. године, због рата, тај број био знатно мањи. Српска привреда, међутим, тврди Велини, још увек је заостала, а састоји се углавном од узгоја и трговине стоком, свиња, овчје и козје коже, вуне, а у последњих неколико година и од снабдевања одређеном количином житарица тржишта Западне Европе. Индустрија је још млада, иако у малим градовима, а посебно у Београду и у његовој близини, „напредак непрекидно крчи пут”.⁵⁰

Према италијанском мајору држава ипак највише води рачуна о војсци. Велини је током утврђивања граница Србије имао прилику да посматра трупе и коњаништво у Нишу и Београду:

Српски коњаник је веома смео, али не може се рећи да је добро обучен за јахање (...), углавном је регрутован међу онима који су од детињства вешти с коњима. Он је наоружан сабљом, карабином и пиштољем (...). Војник српске пешадије, веома другачијег физичког изгледа од оног турског, иако мршав и танак није мање отпоран, нити мање толерантан на заморе; док Турчин трпи замор у тишини и мргодан је, Србин је увек весео и живахан, и не дешава ми се ретко да видим војнике, након веома дугог марша, тек окрепљене и након заједничке молитве, да се уплићу у народни плес, у којем понекад учествују и официри. Српски војник воли свог надређеног који узвраћа пажњом и афектом; и дисциплински недостаци у тој малој војсци су мали (...). Наоружан је Пибоди

⁵⁰ AUSSME, G-33, b. 10, fasc. 104, *Notizie militari dalla Serbia. Stralcio di un rapporto del Maggiore Velini*, gennaio 1880. У кутији (фасц. 107) је такође доступан извештај Велинија о раду комисије за одређивање граница из 1879. године (*Note sulla delimitazione della Serbia. Rapporto del Maggiore Velini di Stato Maggiore, 5 aprile 1880*). О Велинијевом боравку у Србији у том периоду вид. А. Biagini, *Momenti di storia balcanica (1878–1914). Aspetti militari*, Roma 1981, 33–35.

Мартинијем (...). Српски официр много пази на своју униформу и генерално је веома образован и учен, многи се образују у Паризу и Немачкој, многи говоре немачки неки италијански и француски. У Nischu (sic!) пратио сам један преглед (...). Те трупе су на мене оставиле најбољи дојам. Ред међу редовима, прецизност у покретима, тачност у ходу, беспрекорна униформа. Официри и они из пешадије, добро намештени и добро у седлу (...).⁵¹

Управо на војном плану, убрзо након извештаја мајора Велинија, уведе се важне измене о којима детаљно обавештава владу у Риму Краљевско посланство Италије: међу најважнијим су преуређење војне академије у Београду, те, у фебруару 1881. године усвајање такозване пушке Маузер-Миловановић за наоружање пешадије у замену за стару пушку Пибоду.⁵² Српска влада овлаштена је да договори зајам од шест милиона франака за набавку сто хиљада Маузера, модела из 1878. године, с изменама на цевима на предлог мајора Косте Коке Миловановића.⁵³

Краљевско посланство Италије у Београду не пропушта да опише српску политичку ситуацију. Титула краља коју је узео Милан 6. марта 1882. године, проглашена од Скупштине, не повећава поверење према династији Обреновић; све јачи је антагонизам између краља и министара, који су на страни Аустрије с једне стране и опозиције с друге. Стабилности земље не помаже финансијски крах Генералне уније у Паризу (*Union Général de Bountoh*), која је имала концесију на српске железнице на основу једне конвенције наметнуте упркос снажним противљењима.⁵⁴

Поред тога, влада у Београду се плаши да ће се извршити анексија Босне и Херцеговине у не тако далекој будућности, „евентуалност која, иако сада само хипотетичка, ће се морати пре или касније остварити” – сматра министар у Београду Тоси у једном извештају министру спољних послова Паскуалу Станислау Манчинију (*Pasquale Stanislao Mancini*). Према Тосију, анексија би имала катастрофалне последице за односе

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, *Forze militari della Serbia*, R. Legazione a Belgrado, 1° maggio 1881; ibidem, fasc. 109, *Sunto storico dell'ordinamento militare*, 31 gennaio 1883.

⁵³ Ibidem, fasc. 106, *Fucile di fanteria*, 1881.

⁵⁴ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XIV, docc. 548 и 620. О банкруту Генералне уније у Паризу вид. G. Castellan, *Storia dei Balcani, XIV–XX secolo*, Lecce 2004, 378. О француско-српским економским односима вид. М. Vojvodić, *La Serbie et la France. Les relations économiques de 1896 à 1906*, La Serbie et la France: une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, D.T. Bataković (dir.), Belgrade 2010, 147–165.

између Србије и Аустроугарске. Оријентација дата спољној политици од стране кабинета Пироћанца призната је, у главним тачкама, као најразложнија и од политичких противника; упркос томе, ако би провинције, за које је Аустроугарска од великих сила добила мандат да води администрацију, биле проглашене као саставни део Хабзбуршке монархије, било би немогуће наставити филоаустријску политику српске владе која би дефинитивно усмерила свој поглед на Русију, као једину велику силу од које Словени могу и даље тражити спас.⁵⁵

„Панславенска страна” у међувремену ради против Аустроугарске; њен план, добро познат чак и у Бечу, је да призна као краља кнеза Карађорђевића док он не абдицира у корист таста Николе Петровића Његоша из Црне Горе и тако покуша да уједини „српске регије” (Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину) под једном круном; ове предлоге, сматра отправник послова у Санкт Петербургу Александро Занини (Alessandro Zanini), не би подржао руски цар Александар, већ би имали подршку једино у словенским комитетима. Говори да у Бечу постоје чак и они који криве владу у Санкт Петербургу сматрајући да је подржала венчање кнеза Карађорђевића и принцезе Зорке, Николове кћерке.⁵⁶

У документима Краљевског посланства Италије у Београду могуће је пронаћи детаљне описе војне организације Краљевине Србије, као и њене војне снаге која је у априлу 1882. године бројала сто шездесет хиљада војника.⁵⁷ Према новом италијанском отправнику послова у Београду Карлу Терзагију (Carlo Terzaghi), српска војна снага и структура, због лоших економских средстава и услова у земљи, и даље се не чини довољном да осигура одбрану земље и обезбеди официре и подофицире војске.⁵⁸ Следеће године, организација српске војске ће проћи кроз радикалну измену с новим војним законом који ступа на снагу у јануару 1883. године.⁵⁹ Нови закон неће решити стални проблем недостатка и неискуства официра и подофицира војске: њена снага ће бити недовољна за последњи удар угледу Милана Обреновића, у рату против Бугарске у новембру 1885. године, на који је краља навела Аустроугарска, а који је завршен једним катастрофалним војним поразом, од којег је Србија делимично спасена само захваљујући интервенцији великих сила.

⁵⁵ DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XV–XVI, doc. 274.

⁵⁶ Ibidem, doc. 702.

⁵⁷ AUSSME, G-33, b. 10, fasc. 104, *Serbia militare*, Revue Militaire, aprile 1882.

⁵⁸ Ibidem, *Forze militari della Serbia*, R. Legazione a Belgrado, 1° maggio 1881.

⁵⁹ Ibidem, fasc. 109, *La nuova legge militare in Serbia*, 28 aprile 1883.

Српско-бугарски рат 1885.

Владе Србије и Грчке су забринуте због растуће и нетрпељиве динамике бугарске политике.⁶⁰ Односи између Београда и Софије у суштини се чине мирним до јесени 1883. године када је устанак у регији Тимока, који су водиле вође српске радикалне странке против депотизма Милана Обреновића, чврсто угушен.⁶¹ Захваљујући подршци словенских комитета Санкт Петербурга, експоненти радикалне партије, међу којима је Никола Пашић, наилазе на гостопримство код владе у Софији и Видину, где проналазе уточиште, успостављају контакте с политичким круговима у држави, како би наставили борбу против краља. Односи између бугарске владе и српских дисидената подстичу новог председника српске владе Милутина Гарашанина да захтева од бугарске владе енергичне мере против вођа радикалне странке. Као накнаду Софија тражи компензацију на граници: евакуацију Брегова, на обали десно од реке Тимок, која чини српску енклаву на бугарској територији. На српско одбијање, 22. маја. 1884. године, Бугари силом заузимају Брегово, након чега следи прекид дипломатских односа између две земље. Ситуација се додатно погоршава у септембру 1885. године, после Бугарске анаксије Источне Румелије – аутономне регије под Високом Портом, коју је водио један хришћански намесник одобрен од великих сила, а према којој се окрећу бугарске аспирације за уједињење.⁶²

Турска је приморена да прихвати свршен чин јер би враћање у *status quo ante* у Источној Румелији изазвало сукобе већих размера. Последице уједињења ове регије Бугарској подвукао је отправник послова у Бечу Франческо Галвања, према којем о бугарско-румелијском питању овиси очување реда у другим османским провинцијама и равнотежа између земаља регије.⁶³ Изнад свега, бугарско уједињење крши међународно право и поставља пред велике силе питање поштовања одлука донесених на Берлинском конгресу. Друга непосредна опасност је да ће Бугари, охрабрени првим успешним покушајем, наставити с остварењем

⁶⁰ О грчко-српским односима вид. M. Lascaris, *Greece and Serbia during the War of 1885*, *The Slavonic and East European Review* 11, 31 (1932) 88–99.

⁶¹ Вид. С. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism*, 193–197.

⁶² Ibidem, 205–236. О кризи из 1885. у италијанској историографији вид. А. Tamborra, *La crisi balcanica del 1885–1886 e l'Italia*, *Rassegna storica del Risorgimento* 55, 3 (1968) 371–396.

⁶³ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XIX, doc. 113.

свог националног плана према Албанији на једној страни или према Егејском мору на другој. Супротстављање бугарском експанзионизму је први циљ Порте, Двојне монархије и других великих сила. Да би избегао опасност од турске војне интервенције, када одлази за Пловдив, кнез Александар I Батенберг (Александър Батенберг) објављује султану да ће, позван од румелијске популације, преузети владу Источне Румелије без кршења суверенитета Цариграда.⁶⁴

Галвања и даље обавештава Депретиса о балканској ситуацији у септембру 1885. године. Владе Србије и Грчке не могу остати равнодушне према ономе што виде као опасан повратак „велике Бугарске” од Санстефанског договора. Оне брзо мобилишу војску и прете да ће оружјем обезбедити своје територијалне аспирације ако велике силе прихвате унију „две Бугарске”. Широко је распрострањена нада да ће европски притисци и, *in primis* они из Беча, смирити наглост младе балканске земље, али питање, како га описује Галвања, изгледа тешко јер савез између Србије и Аустроугарске никада није прихваћен од стране српског народа. Ако би се краљ Милан и влада Србије предали европским саветима, одричући се ратних циљева, то би довело до пораста националног незадовољства против њихове филоаустријске политике, која је, сведочи Галвања, жртвовала интересе и тежње земље. Догађаји у Румелији, у ствари, у Србији су доживљени као издаја аустријске владе и постоји ризик да се огорченост јавности окрене против владе и краља, главног заговорника, како описује, „ропског” савеза с Аустроугарском.⁶⁵ Из тог разлога, у Београду су усвојене мере како би се уверила јавност и избегли нагли покрети заговорника анексије „старе Србије”. Велике силе траже могућа решења кризи, успостављање *status quo ante* у Источној Румелији преко дипломатског канала или територијалну компензацију Краљевини Србији. У првом случају нису празне претње војном интервенцијом које долазе из Цариграда и Београда, у другом случају главни проблем представља чињеница да би евентуално испуњење српских националних аспирација захтевало накнаду и за Грчку.⁶⁶

Срби, у међувремену, чекају одлуке великих сила. Галвања из Беча шаље новости у Рим у новембру 1885. године и обавештава да иако је војска на њеној територији мобилисана – с великим финансијским жртвовањем – београдска влада наставља да подржава поновно успостављање претходног стања пре него територијалне промене,

⁶⁴ Ibidem, doc. 101.

⁶⁵ Ibidem, doc. 113.

⁶⁶ Ibidem, docs. 138 и 171.

показујући да жели допринети поштовању споразума из Берлина. Консултације краља Милана у Бечу потврђују обавезу да се одржи равнотежа на Балкану (одлука коју подржавају и Руси). Првобитни страх бугарске владе од декларације великих сила је убрзо нестао: Александар Батенберг, након што је био спреман попустити вољи Европе, потврђује спајање Источне Румелији Бугарској, док влада у Софији подстиче бројне револуционаре у Македонији. Снажна због аустријске подршке (Беч осигурава српском краљевству ратни зајам од око двадесет и пет милиона франака) Србија поставља ултиматум бугарској влади: повратак *status quo* у Румелији и одвајање „две Бугарске” или територијалне компензације Србији између српске границе и реке Искар.⁶⁷

Српско-бугарски конфликт, у новембру 1885. године, почиње изненадним српским нападом на Бугарску, у којој ситуација у почетку изгледа трагична.⁶⁸ Циљ Србије је Софија, док Аустроугарска, у међувремену, покушава да спречи турску војну акцију против Србије, јер формално Бугарска је и даље османска територија. Чак и Италија и велике силе објављују Порти препоруке да се уздржи од интервенције у сукобу како би се избегле компликације и како би се увео ред на Балкану.⁶⁹

Када 14. новембра Срби покрећу офанзиву, заузимајући након кратке борбе Цариград, њихова снага мобилисана на граници је око седамдесет хиљада војника. Војна надмоћ Србије изгледа у почетку велика, до те мере да ће Русија, у страху од уласка српских трупа у Софију, предложити Бечу да европске силе предузму мере како би се окончао патња Бугара. И сам краљ Милан, како пише Галвањи, поласкан лаким почетним успехом, сматра остатак похода против Бугара

⁶⁷ Ibidem, docc. 205 и 217. Према Галвањи, бечка влада, у случају конфликта на Балканском полуострву, гарантовала би властиту подршку српским тежњама према бугарској територији источно од Скопља; међутим, није постојала воља Аустрије да олакша Србији проширење њених граница на рачун Турске. Аустроугарска заправо још није постигла припреме које би јој допустиле да спроведе свој план на Балканском полуострву и због тога њен интерес је да не дође до промена на Балкану. У том контексту се објашњава подршка српском походу против Бугарске: српски напад против Османског царства имао би као последицу озбиљно поновно буђење Источног питања. Ibidem, doc. 34.

⁶⁸ О војним аспектима у српско-бугарском сукобу вид. Е. Barbarich, *La guerra serbo-bulgara nel 1885. Le operazioni nei Kodza Balkan (Trn-Vraptche-Slivnitsa-Pirot)*, Torino 1894; id., *Considerazioni sulla guerra serbo-bulgara nel 1885. Operazioni per l'investimento ed assedio di Viddino*, Roma 1898; А. Biagini, *Momenti di storia balcanica*, 89–104.

⁶⁹ DDI, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XIX, docc. 225 и 229.

„шетњом” до Софије. Србија је, међутим, покренула војни поход против Бугарске сувише лагано, без завршетка мобилизације и Срби су потценили доследност бугарских снага. На тај начин, због суштинске грешке српског ратног плана и без константне бројчане превласти на ратишту у односу на противника, 17. новембра бугарска пешадија одбија српски напад на утврђеном положају Сливнице и 23. новембра поражава Србе у Цариброду. Коначно, у борби код Пирота, где се одвија последња битка похода, тридесет и две хиљаде Срба нашли су се пред педесет шест хиљада Бугара. Српска војска, која је, како пише Галвања, храбро и поносно прешла бугарску границу 14. новембра, притиснута глађу и непријатељем поново је, у бегу, прелази осам дана касније. Свестан посвећености великих сила да постигну примирје, краљ Милан даје наредбу да се обустави ватра. У Београду – извештава Галвања – је познато да ће овај поход против Бугара имати најозбиљније последице за унутрашњи ред и за судбину краља Милана, уз неизбежан пад министра Гарашанина и вероватни долазак на власт Ристића, што би довело до великих последица за будуће односе Србије с Аустроугарском. Због овога, влада у Бечу тежи да последице буду што мање за Србију. С друге стране Александар Батенберг одбија да заустави рат и само када Аустроугарска – забринута између осталог да долазак рата у средиште српске територије може дестабилизovati и Босну и Херцеговину – буде претила интервенцијом за помоћ Србији, и с могућим уласком руских чета у Бугарску, Бугари ће одложити оружје.⁷⁰

Мировни споразуми се завршавају 9. децембра с договором одобреним од једне војне интернационалне комисије предложене од Константина Нигра, италијанског амбасадора у Бечу и претходно у Санкт Петербургу, и вођене потпуковником Албертом Черутијем (Alberto Cerruti), војним аташеом у Бечу (српски представник је потпуковник Кока Миловановић).⁷¹ Према Черутију, оно што је произашло из српско-

⁷⁰ Вид. кореспонденцију Галвање из Беча са министром спољних послова Ди Робилантом, који је на ову позицију дошао у октобру 1885. године. Ibidem, docs. 244, 269, 272 и 274.

⁷¹ Захваљујући притисцима великих сила на Софију и Београд долази се до мировног споразума закљученог 3. марта 1886. године и признавања уједињења Бугарске и Румелије од стране Високе Порте Топханенским актом 5. априла 1886. Ibidem, docs. 306, 331 и 361. Питање Брегова је решено следећег октобра, са Србијом – која након неуспеха није у позицији да тражи посебну територијалну компензацију – спремном да се одрекне њене непосредне окупације, уколико Софија призна, у првом члану српско-бугарског договора, „жаљење” због начина

бугарског сукоба је функционалност, дисциплина и ред бугарске војске у односу на српску. Српске трупе су показале војну и моралну неспремност у сукобу и међу војницима је био велики број избегавања војне обавезе. Значајни су губици људских живота и велике су последице рата на економском нивоу. Ипак, како пише Черути, лојалност краљу и краљевској породици је неупитна, што је један генерални осећај у земљи – традиција Обреновића популарнија је од оне Карађорђевића и странка других нема јаке корене – без обзира што су влада и краљ Милан одани Аустроугарској. Нема сумње, закључује Черути, да, и упркос свему, међу становништвом су много живље симпатије према Русији него према Аустроугарској: афинитет међу словенским народима, религија и сећања на пружену помоћ Русији дају велики углед, повећан уверењем да је Руско царство једина велика сила на коју Срби могу рачунати за помоћ у својим будућим аспирацијама.⁷²

Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, штавише, ојачава тај осећај и многи Срби се питају о стварним предностима односа с Аустроугарском. Чак и међу присталицама владе и њене политике према моћном суседу, многи сматрају да је Аустроугарска кочница, а не подстицај за српске националне аспирације и да се бечка влада ослања на договоре са Србијом зарад својих интереса, не узимајући у обзир српске. Они не опраштају Хабзбурговцима да су потчинили и желе да „германизирају” Босну и Херцеговину, „најлепши цвет словенских земаља”.⁷³ У том смислу се налази и пројект отварања железничке пруге према Солуну 1887. године, који је у теорији могао допринети српском ослобођењу од зависности од Беча, али у стварности је само наставак ширења Аустроугарске према југу. Аустријанци не би оклевали да пређу српску територију служећи се железничком пругом дуж долине реке Мораве. И сам Гарашанин, у дугим поверљивим разговорима с италијанским отправником послова у Београду Александром Занинијем, сугерише да уколико Аустроугарска направи корак према Солуну, Србија ће „како се не би морала суочити са сигурном смрћу” стати међу својим непријатељима.⁷⁴ Према Нигри, дошло би до једне веома тешке ситуације која би могла да изазове европски сукоб и отварање Источног питања.⁷⁵

на који је Брегово окупирано 1884. године. Агент и конзул у Софији Карло Алберто Ђербаикс де Соназ (Carlo Alberto Gerbaix de Sonnaz) је послао информације у Рим Ди Робиланту. Ibidem, vol. XX, doc. 193

⁷² Вид. А. Biagini, *Momenti di storia balcanica*, 89–103.

⁷³ *DDI*, Seconda Serie, 1870–1896, vol. XX, doc. 561.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem, doc. 246.

Генерални осећај у Србији – иако не утиче на политику владе и краља – и даље је непријатељство према Аустроугарској и наклоност према Русији, али је краљ Милан, упркос присуству Ристића у влади, или као последица тога, више него пре лојалан бечкој влади.⁷⁶ Галвања, који је из Беча дошао у Београд као нови министар, у новембру 1887. године, бележи:

Он [Милан] не признаје никакав други пут за спасење Србије осим присног договора с Аустроугарском и осуђује, понекад веома строго, да скоро сва нација заведена својим словенским осећањима, не познаје властите интересе, до те мере да даје предност руском савезу у односу на аустроугарски.⁷⁷

Извесно је, међутим, да политика коју заговара српски краљ није праћена због убеђења већ због „неизбежне потребе.”⁷⁸

Пад Обреновића

Након узалудног покушаја да врати властити престиж доносећи један либералнији устав 2. јануара 1889. године, Милан ће схватити да је његов положај заувек нарушен и 6. марта абдицира у корист тринаестогодишњег сина Александра. Промена краља не мења, међутим, положај Обреновића: Александар се мора суочити са Скупштином, коју чини већина радикала који теже да окрену земљу Русији. Један од првих покрета Александра у априлу 1893. године, на савет оца, који и даље има важну политичку улогу и заправо влада заједно са сином (1897. године појављује се у земљи из Аустроугарске да би преузео позицију високог команданта војске),⁷⁹ биће управо повратак уставу из 1869. године, и укидање Устава из 1889. године.⁸⁰ Млади краљ укида намеснике и владу, ослањајући се опет на војску, заштитника српске политичке стабилности. Милан, пре него што је трајно уклоњен из земље, покренуо је још једну реформу оружаних снага с војним законом 27. јануара 1901. године, о којој детаљно обавештава Рим италијански војни аташе у Бечу,

⁷⁶ Ibidem, vol. XXI, doc. 314.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ AUSSME, G-33, b. 11, fasc. 112, Forze militari della Serbia, *Comandante dell' Esercito attivo*, addetto militare a Vienna colonnello Nava, luglio 1898.

⁸⁰ Ibidem, *Stato politico della Serbia*, addetto militare a Vienna colonnello Nava, luglio 1897.

потпуковник Чезаре Делмастро (Cesare Delmastro).⁸¹ У суштини, како бележи италијански аташе, војна реорганизација коју је увео Милан има за циљ да подмлади просечну старост официра и нижим класама понуди једну већу доступност виших нивоа. Нехотице овај процес је убрзан и од стране Министарства образовања, које да би се супротставило развоју „интелектуалног пролетаријата” смањује број виших школа у Србији, не дајући ученицима из руралних породица другу опцију већ да наставе војну каријеру да би достигли неки облик социјалне еманципације.⁸²

Након крвавог уклањања последњег Обреновића у јуну 1903. године, Краљевина Србија опет ће се наћи у великој кризи.⁸³ У политичкој ситуацији долази до једног већег либералнијег отварања и старим политичким партијама, које су се већ бориле за власт под Обреновићем, придружују се нове, иако ће радикална странка задржати неупитно вођство на српској политичкој сцени до Првог светског рата. Једну страну представљају поборници Петра Карађорђевића којем Скупштина нуди престо, другу они који су одани Обреновићу, а који су до тог момента гарантовали Аустроугарској подршку двора. Две стране такође деле и официри војске, међу којима су и они који се нису помирили с новим режимом, представљајући једну сталну опасност краљу Петру.⁸⁴

Управо војска, чији су официри били умешани у убиство краља, у наредним годинама ће наставити да пролази кроз велики расцеп између „заверника” и „оних против заверника”, с великом штетом за развој и унапређење националних војних институција. Војска Београда покушава да успостави постепену пацификацију у својим редовима, неопходну за развој једног „моралног” јединства међу оружаним снагама. Одмах након догађаја из

⁸¹ Ibidem, fasc. 113, addetto militare R. Ambasciata d'Italia a Vienna, n. 174, al Comandante in 2^a del Corpo di Stato Maggiore, *Notizie sull'esercito serbo*, il tenente colonnello addetto militare, Vienna 17 giugno 1901. Делмастро на овај начи описује српског војника: „несумњиво робустан, брз, отпоран, дисциплинован, трезан. Лоше опремљен, без резервног доњег веша, без бриге за властиту хигијену, носи опанке, хода и одолева без оних логистичких мера које имају за циљ да умање нелагодност и сачувају снагу.” Ibidem, addetto militare R. Ambasciata d'Italia a Vienna, n. 228, al Comandante in 2° del Corpo di Stato Maggiore Roma, *Notizie sull'esercito serbo*, l'addetto militare tenente colonnello, Vienna 17 dicembre 1901.

⁸² V. Dediјer, *The Road to Sarajevo*, 84.

⁸³ Vid. W. S. Vucinich, *Serbia between East and West. The events of 1903–1908*, Stanford 1954.

⁸⁴ AUSSME, G-33, Corrispondenza Ministero Guerra e Marina 1903, Comando del Corpo di Stato Maggiore, Reparto Operazioni, Ufficio Coloniale, *Promemoria n. 8, Questione macedone e albanese*, V. Trombi, 17 agosto 1903.

1903. године, првенствено да би се омогућио наставак српских дипломатских односа, пре свега с Енглеском, пет важних званичника међу „заверницима” биће избачени из војске након „спонтаних” оставки,⁸⁵ док ће других тридесет официра бити послано у пензију јер су сувише били везани с претходним режимом. Војска, упркос дубоким политичким поделама међу официрима и војницима, учврстиће се, што ће омогућити краљу Петру Карађорђевићу увођење основних реформи у области војног образовања.

Краљ Петар, бар до кризе анексије Босне 1908–1909, ће настојати да одржи равнотежу у односима моћи између цивилних и војних власти, остављајући, колико је то могуће, другима слободу по питању наоружања. Кључну улогу у том погледу ће имати наоружавање војске с модерним ватреним оружјем, а за ту сврху разни кредити ће бити договорени из Београда с Француском. Србија, у ствари, жели да буде спремна у случају да се укаже потреба за неопходном војном акцијом којом би се супротставила бугарским тежњама према македонској регији. Краљ Петар и Пашић ће почети једну изразито антиаустријску политику, такође захваљујући раду министра спољних послова Милана Миловановића (1908–1912), бившег српског министра у Риму, који ће имати кључну улогу у потписивању Балканског пакта против Турске. Миловановић ће видети у Италији једину препреку промени равнотеже на Балкану која би ишла у корист Аустрији и надаће се њеном све већем учешћу у регији, подстичући – заједно с Француском и Енглеском – италијанску политичку подршку за један евентуални договор међу балканским државама против аустријског економског продора. Између 1903. и 1914. године Србија ће бити у пуном војном успону пред последњим кризама мултинационалног Хабзбуршког и Османског царства: Краљевина Србија ће бити спремна да формира савезе и заузме стране, те ће постати средиште будућег југословенског уједињења.

⁸⁵ Реч је о генералу Јовану Атанацковићу, пуковнику Дамјану Поповићу, команданту краљевске гарде Љубомиру Костићу, потпуковнику штаба Петру Мишићу и пуковнику Александру Машину. Ibidem, b. 11, fasc. 114, addetto militare in Romania, n. 4, a Capo di Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, *Questioni politico-militari in Serbia*, capitano Zampolli, Sinaia 7 luglio 1906.

Alberto Becherelli

**SERBIAN RISE IN THE BALKANS ACCORDING TO NOTES OF
ITALIAN DIPLOMATS AND MILITARY PERSONNEL (1875–1903)**

Summary

The paper focuses on the political and military history of Serbia from the Bosnian Uprising of 1875 to the assassination of Aleksandar Obrenović in 1903 according to Italian diplomats and military personnel. From the last decades of the 19th century, the Balkans became a region of particular political interest for Italy. The primary interest of the “young” Italian government was to maintain friendly relations with the Great Powers in order to fortify its position in the international arena and to participate with other European countries in the division of spheres of influence. At the same time, Italy was for the Balkan political élites a model and an example for their national unification. In this period, due to its contradictory role for the unification of the Yugoslav area, Serbia began to be considered the “Piedmont of the Balkans”, a definition that the Italian consuls in Belgrade used since the period of Cavour. Italian diplomats and officers in the main capital cities of Europe followed the political life in Serbia and the military rising of the country: its intervention in support of the Bosnian Uprising of 1875–76 that saw a remarkable participation of Italian volunteers; the incessant reorganization of the Serbian military forces; the Serbian defeat in the Serbo-Bulgarian War of 1885; the Serbian political events on the eve of the assassination of the last monarch of the Obrenović Dynasty. Some Italian diplomats and officers were directly involved in the Serbian political and military events, such as Luigi Joannini Ceva di S. Michele, Consul in Belgrade in 1877; Major Attilio Velini in 1879 as a member of the international commission for the delimitation of the new borders of Serbia after the annexation of Niš, Vranje and Pirot established at the Congress of Berlin; or Lieutenant Colonel Alberto Cerruti, military attaché in Vienna and president of the international military commission for the armistice between Serbia and Bulgaria in December 1885. All of them were witnesses of the Serbian political and military rising in the Balkans and of its struggle against the supranational empires. Through their reports sent to the Italian government and General Staff in Rome, it is possible to analyze the political, military and territorial issues that troubled the Balkans

at the end of the 19th century and to understand the interest of the Italian foreign policy towards the region.

Keywords: Eastern Question, Serbia, military rise, Italian diplomats and military personnel.

Чланак примљен: 30. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 18. 09. 2016.

Биљана СТОЈИЋ*

Историјски институт
Београд

САЗНАЊА ВЕЛИКИХ СИЛА О СТВАРАЊУ БАЛКАНСКОГ САВЕЗА 1912. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду разматрамо питање како су велике силе сазнале за стварање Балканског савеза, који су им били извори информација и какав став су заузеле након добијених сазнања. Рад је написан на основу домаће и стране архивске грађе, објављених збирки докумената, успомена савременика балканских ратова, периодике и релевантне литературе.

Кључне речи: Балкански савез, Први балкански рат, велике силе, Милован Миловановић, Никола Пашић, Николај Хартвиг, Леон Деко, Сергеј Сазонов, Ремон Поенкаре.

У тренутку када су чланице Балканског савеза (Црна Гора, Србија, Бугарска и Грчка), 8. односно 17. октобра 1912. Године, започињале ратну кампању против Османског царства, европски политичари су се са зебњом питали да ли се рат могао спречити. Већина њих се у потоњим успоменама и мемоарима здушно трудила да оправда своју улогу у догађајима 1912. и 1913. године, углавном истичући да је за рат највише крива Русија или самовољно деловање балканских држава. Тврдња да је од свих великих сила једино Русија била упозната са намерама балканских држава, а да су остале биле лоше или никако

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

информисане, није оправдана. Захваљујући архивској грађи, објављеним дипломатским документима и мемоарима савременика поуздано се може рећи да су, без изузетка, све велике силе знале за постојање савезничких уговора између балканских држава. До тог сазнања силе су долазиле различитим путевима и у различито време, али је сигурно да су до лета 1912. године Централне и силе Антанте знале да је међу балканским државама дошло до склапања савеза чије су одредбе уперене против Османског царства.

Улога Русије у стварању и обликовању Балканског савеза јасна је и у највећој мери разјашњена. Руска царевина је у стварању савеза балканских држава видела начин да из основа реорганизује своју балканску политику и да коначно поврати углед пољуљан у Анексионој кризи.¹ Највећу предузимљивост у остварењу овог циља показао је руски министар спољних послова Александар Извољски, који је Анексиону кризу доживео као лични пораз. Киван на Аустроугарску, а ништа мање и на своју савезницу Француску, Извољски је прижељкивао освету, а најкраћи пут да до ње дође водио је преко савеза балканских држава.² Да би подстакао такав развој догађаја, Извољски је с јесени 1909. за посланика у Београду послао некадашњег руског посланика у Техерану Николаја Хартвига, а почетком 1911. године његов наследник Сергеј Сазонов је за посланика у Софији именовао Анатолија Некљудова.

За кратко време обојица посланика придобила су поверење влада и водећих државника у Србији и Бугарској. Бугарски краљ Фердинанд³ и влада Ивана Гешова (формирана марта 1911. године) су у личности Некљудова нашли верног савезника свих својих планова и амбиција. Француски посланик у Софији Андре Панафије у својим извештајима често је истицао да су и краљ и влада беспоговорно следили савете Некљудова, чак ни не преиспитујући да ли су они одражавали истинску вољу руског Министарства спољних послова. Та слепа вера довела их је до савеза са Србијом и сјајних победа у рату са Османским царством, али их је у Другом балканском рату

¹ *Историја српског народа: Од Берлинског конгреса до уједињења*, VI/1, Београд 1983, 183.

² L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, I, Oxford University Press 1952, 364–365.

³ Фердинанд I Кобуршки владар Бугарске од 1887. Године 1908, након прогласа бугарске независности, прогласио се за цара Бугара. Царска титула му није била призната ван граница државе, нити је Бугарска у међународним оквирима признавана за царевину. Из тог разлога ми смо се у даљем тексту одлучили да га ословљавамо титулом краља како је био ословљен у документима која смо користили у изради рада.

одвела право у пораз, приметио је овај дипломата резимирајући политичку ситуацију у Бугарској, јануара 1914. године.⁴

Председник владе и министар спољних послова Милован Миловановић је у Хартвигу добио савезника и снажну подршку за развој својих идеја о стварању „савеза солидарности“ између Србије и Бугарске на чијем остварењу је радио од завршетка Анексионе кризе. Хартвиг је био довољно утицајан на руском двору, још важније сам је себи дао слободу да у Београду води политику која је била на граници службене и личне. Амбициозан и славољубив, Хартвиг је у Миловановићевом пројекту српско-бугарског савеза видео акцију која је премашивала локалне балканске оквице.⁵ За кратко време од доласка у Београд постао је убеђени србофил и управо на тој чињеници се заснивала његова велика популарност у Србији.⁶

Са персоналним променама на Балкану уследила је промена на челу руског Министарства спољних послова. Компромитован Анексионом кризом Извољски је одлучио да се 1910. године склони на место амбасадора у Паризу, препуштајући Министарство свом заменику Сергеју Сазонову. За разлику од Извољског његов наследник није био у толикој мери ратоборан и жељан освете, али је ипак знао да „у одсудном тренутку борбе за словенску ствар у Турској“ Русија не може и не сме остати пасивна. Из тог разлога је толерисао самовољну политику својих посланика у Београду и Софији и пуштао их да они усмеравају ток догађаја на Балкану.⁷

Уз подршку Русије и њених посланика, Миловановић и Гешов су са пуно елана интензивирали преговоре који су, најзад, 13. марта 1912. године коначно резултирали потписивањем уговора о савезу. Био је то дан који је Миловановић описао као „велики дан за Србију и Бугарску и за сав Балкански Полуострв“.⁸ Међутим, потписивање уговора био је тек први

⁴ Les Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères (AMAE), Nouvelle série 1896–1918 (NS), su-série Bulgarie, doss. 9, № 150–152, Sofia, le 12 janvier 1914.

⁵ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 143.

⁶ Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 35.

⁷ S. Sazonov, *Les années fatales. Souvenirs des Ancien Ministre des Affaires étrangères de Russie (1910–1916)*, Paris 1927, 58–59.

⁸ Архив Србије (АС), лични фонд М. Миловановића, ММ–33, „Историј преговора за закључење Српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.“, Београд, 31. март/13. април 1912; Архив Српске Академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Николе Пашића, бр. 14924/56, Уговор Србије и Бугарске са тајним додатком.

корак у великим и амбициозним плановима које су две државе имале. У тренутку када су потписивале савез Србија и Бугарска нису прецизирале време када ће се склопљени споразум практично применити. Пред њима је био још дуг пут преговора са другим балканским државама, политичке и економске припреме и најважније од свега, придобијање великих сила за праведне циљеве балканских народа.

Након склапања споразума, Србија и Бугарска су се сложиле да он треба остати тајан, али да се пријатељским државама може дискретно навестити да је дошло до приближавања међу њима. Обе стране су стајале на становишту да је Француска једна од тих пријатељски наклоњених држава, те су Миловановић и Гешов дали обећање да ће о резултатима својих преговора обавестити француске посланике у Београду и Софији Леона Декоа и Андре Панафијеа. Декоа је лично обавестио председник владе Миловановић. Међутим, Миловановић није упознао Декоа са детаљима потписаног уговора већ је рекао да је између Србије и Бугарске „постигнут споразум о солидарности интереса две државе“.⁹ Деко је, ипак, из неодређеног саопштења наслућивао да се иза споразума о солидарности налази конкретније дефинисани однос две државе, те је наставио да инсистира на добијању више информација о склопљеном уговору и даљим заједничким плановима.

У разговорима на исту тему током априла Миловановић је остао при истом ставу да приближавање Бугарске и Србије нема „конкретну форму, нити је прецизно дефинисано“, већ да се односи на поделу зона утицаја две државе на простору Македоније. Миловановићеве речи је

⁹ *Documents diplomatiques français (1871–1914) (DDF), 3e série, (1911–1914), t. II, Paris 1931, № 225, Belgrade, le 19 mars 1912, 229–230.* Заједно са страним посланицима за постојање српско-бугарског уговора полако су сазнавали српски и бугарски дипломатски представници у иностранству. У циљу што веће тајности, српски и бугарски преговарачи су у ток преговора укључили минималан број посредника и сарадника. На тајновитости је нарочито инсистирала српска влада. Посланик Србије Миленко Веснић се жалио да ни на почетку рата није знао све детаље уговора са Бугарском, што му је, према његовим речима, знатно отежавало рад у Француској. Посланик у Берлину Милош Богићевић је о склопљеном савезу са Бугарском сазнао већ у марту, одмах по његовом закључењу, и то лично од престолонаследника Александра. Када је сазнао, Миловановић је био врло незадовољан због престолонаследникове индискреције, сматрајући да није на њему да одаје такве тајне (AMAE, NS, Turquie, doss. 243, № 44–45, Belgrade, le 6 novembre 1912; M. Bogitshevich, *Causes of the War: an examination into the causes of the European War, with special reference to Russia and Serbia*, London 1929, 29).

потврђивао и руски посланик Хартвиг, што је Декоа још јаче уверавало да споразум има већи значај од оног који му је предочен. Сумњао је да је Русија била посредник у приближавању две државе и вероватно патрон тог савезништва. Хартвиг и Миловановић су негирали те наводе, али је Деко средином априла 1912. године у извештају свом Министарству са сигурношћу писао да је Русија уплетена у овај догађај.¹⁰ Међутим, Деко добијене информације није делио са аустроугарским и немачким посланицима, већ је према инструкцијама Париза само пратио развој догађаја, не покушавајући да их предупреди.

Иако су се сложили да обавесте француске посланике о склопљеном споразуму, посланик Републике у Софији Андре Панафије је прве информације о склопљеном савезу добио почетком априла, не директно од бугарске владе, већ из Париза. По налогу своје владе Извољски је 1. априла информисао Ремона Поенкареа, председника владе и министра спољних послова, о постојању тајног савеза између Србије и Бугарске. Извољски му је том приликом доставио и грубе нацрте два потписана документа, а Поенкаре их је проследио својим посланицима у Београду и Софији како би они потврдили њихову истинитост. Према првом документу две државе су се сагласиле да ће чувати *status quo* на Балкану, а према другом да неће предузимати никакве мере без знања Русије.¹¹ Добијена вест је за Панафијеа била право изненађење, те је он одмах затражио потврду од Гешова.¹² До потврде добијених вести Панафије је морао да сачека јер је Гешов у то време био болестан и није примао посете. До сусрета је дошло 17. априла, а у свом извештају Панафије је истакао да је Гешов био изненађен када га је француски посланик питао о природи потписаног уговора са Србијом и да није имао избора до да потврди информације које је му је Панафије предочио. Гешов је истакао да се детаљи склопљеног уговора држе у строгој тајности, али да је његов претходник Морис Палеолог, који је јануара 1912. године напустио место посланика у Софији да би преузео дужност шефа Политичког одељења у Министарству спољних послова у Паризу, био упућен у намеру Бугарске да склопи један одбрамбени савез са Србијом.¹³

На основу потврда добијених из Београда и Софије, Париз је строго поверљивом нотом обавестио дипломатске представнике у другим европским престоницама о створеном савезништву Бугарске и Србије,

¹⁰ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 169–171, Belgrade, le 16 avril 1912.

¹¹ DDF, 3e série, II, № 284, Paris, le 1er avril 1912, 285.

¹² DDF, 3e série, II, № 297, Sofia, le 3 avril 1912, 304–307.

¹³ AMAE, NS, su-serie Turquie, doss. 230, № 175–177, Sofia, le 17 avril 1912.

тражећи од њих да сазнају више детаља од влада код којих су акредитовани. Радећи у складу са добијеним инструкцијама, амбасадор у Бечу Алфред Димен је 16. маја известио Министарство у Паризу да има утисак да Беч није упознат са постојањем оваквог савеза. Напротив, сви државници са Балпалаца уверавали су Димена да између Србије и Бугарске постоји непремостив ривалитет због Македоније, те да је било какав савез између њих немогућ. Димен је саветовао да француска влада чим пре достави информације о склопљеном савезу Аустроугарској и осталим великим силама, јер у случају активирања клаузула савеза, које су Француској још увек непознате, боље да све силе заједнички деле политичку одговорност. Исто тако, сматрао је да би то био добар начин да се Француска заштити од „Сазиновљеве опскурне и несталне политике“.¹⁴

За разлику од Димена, француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је располагао са више информација о спорном уговору. У извештају од 15. маја Камбон наводи да га је српски отправник послова Милош Богићевић у поверењу информисао да је „успостављен савез између Србије, Бугарске и Грчке“. Богићевић је нагласио да потписнице уговора немају намеру да изазивају нереде на Балканском полуострву, већ да буду спремне уколико дође до промене политичких околности. Камбон није делио Дименов страх да савези балканских држава могу проузроковати проблеме на Балкану и у Европи, јер је сматрао да такво савезништво не може потрајати, пошто су му савезничке државе приступиле са посве различитим интересима. Према информацијама које је добио, Жил Камбон је дошао до закључка да Бугарска намерава да оштрицу савеза окрене ка Македонији односно Османском царству, док је за Србију савез представљао заклон од Аустроугарске. При том, сама идеја да се Грчка ујединила са Бугарском и да ће се заједно са њом борити за присаједињење Македоније Бугарској била је сулуда и неприхватљива за овог дипломату.¹⁵ Више од намера балканских држава, Камбона је, као и Декоа, мучила зебња због уплетености Русије у стварање савезништва и увек опасно питање да ли ће та умешаност донети невоље Француској.¹⁶

¹⁴ AMAE, NS, Turquie, doss. 230, № 264–265, Vienne, le 16 mai 1912; R. Poincaré, *Au service de la France—Neuf années de souvenirs. Balkan en feu*: 1912, t. II, Paris 1926, 31–32.

¹⁵ AMAE, Fonds nominatifs (FN), Jules Cambon (J.Cambon), doss. 49, № 58–59, Berlin, le 18 juillet 1912.

¹⁶ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 58–59, Berlin, le 18 juillet 1912; E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965, 133.

За разлику од својих дипломата, Поенкаре није показивао превелику забринутост. Није се дао заварати речима и обећањима Извољског, кога је, према сведочењима Мориса Палеолога, лично дубоко презирао, стога је одлучио да не пренагљује и да разјашњење балканских догађаја потражи директно од Сергеја Сазонова.¹⁷ Прилика за то била је званична посета француског државног врха Петрограду, договорена за 9. август. Био је то први сусрет француских и руских државника од када је јануара 1912. године Поенкаре дошао на чело владе. Током боравка у Петрограду Поенкаре је са Сазоновим разговарао о више тема. Судећи према наводима које је дао у својим успоменама једна од тема разговора било је и Источно питање, конкретно, разјашњење српско-бугарског и бугарско-грчког уговора. Сазонов је показао Поенкареу текст уговора између Србије и Бугарске на руском и превео му на француски његове одредбе, укључујући и ону о линији разграничења српске и бугарске интересне сфере у Македонији. Поенкаре је одмах руском колеги ставио до знања да га брине то што је оштрица савеза усмерена не само против Османског царства, већ и против Аустроугарске. Такође, испоставило се да је био у праву што није поверовао у објашњење Извољског, јер је по свему савез био много више офанзиван него дефанзиван, како га је Извољски окарактерисао. Као такав био је изузетно опасан по општи мир, пошто је руски вето једина и недовољна гаранција да Србија и Бугарска неће поступати самоиницијативно, закључио је Поенкаре. Иако му није било по вољи све што је чуо, Поенкаре је рекао свом руском колеги „да је без обзира што Француска није била консултована нити учествовала у потписивању савезничких уговора, ред је да преузме део одговорности у том питању”. Изјавио је Сазонову да ће се Француска свим дипломатским средствима потрудити да спречи избијање рата на Балкану, јер нови рат на Истоку није у њеном интересу, као и то да „француска јавност никада не би допустила војно ангажовање Републике у искључиво балканском проблему“.¹⁸ Ипак, оно што је Поенкареа разликовало од Стефана Пишона који је био на челу Министарства спољних послова у време Анексионе кризе је много већа дипломатска тактичност коју је показао при овом сусрету и коју је задржао и током балканских ратова. Премда је било јасно да је савез балканских држава у супротности са интересима Републике, Поенкаре није желео да затвори врата Русији као што је то учинио Пишон. Раскорак у Анексионој кризи унео је у односе Француске и Русије неповерење и довео савезништво до тачке пуцања, а Поенкаре је

¹⁷ M. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier – 28 Juin 1914)*, Paris 1947, 67.

¹⁸ R. Poincaré, *Les Balkans en feu*, II, 114–117.

добро знао да после те и Агадирске кризе из 1911. године Француска није могла допустити да остане без савезника. Односи са Великом Британијом били су недефинисани, а срдачни споразум из 1904. године није имао снагу савеза нити је државе потписнице обавезивао на помоћ у случају рата. При таквој констелацији политичких снага у Европи Француска је једино могла да се ослони на Русију, и Поенкаре је био одлучан да то пријатељство не доводе поново у искушење.

Вративши се из Петрограда, поред Сазонова, француски председник владе био је најупућенији државник у дешавања на Балкану. Он не само да је знао да су савези између Србије и Бугарске и Бугарске и Грчке склопљени већ је знао све детаље тих уговора, укључујући и тајни додатак бугарско-српског савеза. Иако је рекао Сазонову да се Република никада неће отворено умешати у један чисто балкански проблем, ипак је одлучио да о свему ћути. Добијене информације је највероватније поделио са својим најближим сарадницима и пријатељима, међу којима је сасвим сигурно био Морис Палеолог, али не и са остатком владе и Скупштином. Изабрао је да мирно сачека развој догађаја и да тада сходно развоју ситуације одреди положај и улогу Француске. Овакав став произилазио је из његових као и личних уверења његовог првог сарадника Палеолога. Обојица су сматрали да је дужност Француске да, без обзира на природу сукоба и проблема у Европи, на себе преузме улогу својеврсног арбитра. Према Поенкареу и Палеологу Француска треба да је „мудра, одмерена и истрајна“, и да у том својству посредује у измирењу супротстављених интереса Централних и сила Антанте.¹⁹

Након одласка француске делегације Сазонов је имао све разлоге да буде задовољан протеклим сусретом. Уместо тајне политике коју је практиковао његов претходник и ментор Извољски, он се определио за политику потпуне транспарентности према савезници Француској. Стављање оригиналног српско-бугарског уговора у руке Поенкареа био је ризичан, али ипак и врло срачунат потез. Сазонов је знао да у међународним односима надлази нова бура и хтео је да зна да ли Русија може потпуно да се ослони на француско савезништво. Испоставило се да може. У детаљном извештају који је поднео руском цару, Сазонов је истакао да је задовољан посетом јер „Русија у личности Поенкареа има верног пријатеља“ и да у случају било каквих „критичних момената у европској политици Русија има срећу да се на челу савезничке државе

¹⁹ M. Paléologue, *nav. delo*, 86–87.

налази човек као што је Поенкаре, који свим питањима приступа трезвено и хладнокрвно“, закључио је Сазонов у извештају.²⁰

Велика Британија је о комешању на Балкану сазнала посредством своје дипломатске мреже и то много раније него што су је о томе обавестили Русија и Француска. После Русије, Британија је била најупућенија у генезу Балканског савеза, те је тако знала за постојање српско-бугарског савеза много пре него што је 6. априла руски амбасадор у Лондону гроф Александар Бекендорф званично обавестио Форин Офис. Главни извор информација био је британски посланик у Софији сер Хенри Бакс-Ајронсајд, који је уз руског посланика Некљудова и војног аташеа Романовског, од свих страних дипломата у Бугарској био најупућенији у преговоре који су вођени између Београда и Софије. Бакс-Ајронсајд није учествовао у разговорима, али је о њиховој садржини, по свему судећи, био извештен од стране српског посланства. Наиме, Бакс-Ајронсајд је од доласка на чело британске мисије 1911. године врло брзо стекао углед „великог србофила“. Српски посланици у Софији, укључујући и Мирослава Сплајковића, потписника уговора о савезу, сматрали су га пријатељем српског народа и радо су с њим делили информације, као и обрнуто. Са друге стране, Бакс-Ајронсајд је био неповерљив према француском посланику Панафијеу, кога је називао „омађијаним бугарофилом“.²¹ Бакс-Ајронсајд је још октобра 1911. године известио Форин Офис да је на помолу склапање савеза између Србије и Бугарске, подносећи детаљан извештај о сусрету Гешова и Миловановића. Када је савез коначно био потписан, британски посланик је већ 14. марта послао у Лондон резиме уговора. Са садржином резимеа упознали су се једино лорд Греј и подсекретар Артур Николсон.²² Можемо претпоставити да је лорд Греј тражио потврду добијених навода од других дипломата у европским престоницама, у првом реду од посланика у Србији сер Ралфа Пецета.

Међутим, за разлику од Бакса-Ајронсаја сер Пецет се никако није могао сврстати у групу дипломата наклоњених Србији. Напротив, важио

²⁰ *Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия вторая, (1900–1913), часты II, (14 августа–октября 1912 г.), 1940 г., № 489, Докладная записка министра иностранных дел Николаю II, 17/4 августа 1912 г., 29–35.*

²¹ Б. Симић, *Дипломатски двобој на Балкану у 1914. и 1915. години*, Српски књижевни гласник (СКГ) LI, 4 (јун 1937) 289–294; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 561–562.

²² E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Oxford University Press 1938, 60–62.

је за жустрог критичара српске и политике коју је Русија водила на Балкану, сматран је „дипломатом туркофилске оријентације“. Из тог разлога засигурно можемо рећи да британски посланик у Србији ни приближно није био упућен у српско-бугарске односе као његов колега у Бугарској. Иако није располагао информацијама, сер Пеџет је сумњао да се Србија спрема на некакву акцију и да је Русија у то уплетена. Попут Декоа, и сер Пеџет је зазирао од руске умешаности и био је дубоко уверен да било какво приближавање балканских народа моће бити вођено и организовано једно споља и то од стране „руских панслависта“. То је уверење задржао и по избијању рата, а у својим извештајима је тврдио да су Срби и остали балкански народи били инструментализовани, натерани да уђу у рат против своје воље. Креатор такве политике у Србији био је, према Пеџетовом уверењу, Николај Хартвиг, који му је једном приликом рекао да је рат балканских држава против Османског царства испуњење руске балканске политике.²³ Форин Офис је несумњиво уважавао извештаје озбиљног дипломате какав је био сер Пеџет, али је, ипак, Велика Британија, као и Француска, одлучила да зарад одржања добрих односа са Русијом не предузима никакве мере.²⁴ Још је важно истаћи и то да је Поенкаре по повратку из Русије лично обавестио лорда Греја о садржини разговора које је водио са Сазоновим и другим руским званичницима, између осталог и о балканским споразумима. Поенакре није открио све детаље уговора, али је настојао да увери Греја да Русија држи конце балканске политике чврсто у својим рукама. Препуштајући Балкан руском надзору, ова двојица државника су пажњу усмерила на рат Италије и Османског царства који се до лета 1912. године разбуктао на читав источни Медитеран. Њих двојица су се активно укључили у дипломатско посредовање да се коначно стави тачка на рат. Сматрали су да је пресудно да се овај рат оконча пре било каквих потенцијално опасних дешавања на Балкану, а било је јасно да ни италијански и османски државници неће сами сести за преговарачки сто, већ да их „остале силе морају на то присилити“.²⁵

Упркос дискрецији балканских држава и сила Антанте, склопљени савез балканских држава није остао тајна ни за Централне силе. Званична кореспонденција показује да су до почетка лета у Бечу,

²³ *British Documents on the Origins of the War 1898–1914 (BD)*, vol. IX, part II, (ed. by G. P. Gooch and H. Temperley), London, 1934, № 48, Belgrade, October 19, 1912, 39–40.

²⁴ E. Ch. Helmreich, *nav.delo*, 60–62.

²⁵ AMAE, FN, J. Cambon, doss. 49, № 53–57, Berlin, le 30 juin 1912.

Берлину и Букурешту знали за створени савез на Балкану.²⁶ Да вест о склопљеном српско-бугарском савезу није била тајна за немачко Министарство спољних послова сведочи једно писмо немачког секретара спољних послова Алфреда фон Кидерлен-Вехтера упућено румунском краљу Карлу 15. априла.²⁷ Није познато којим каналима је информација дошла до Кидерлен-Вехтера, али се основано претпоставља да се вест о савезу из Букурешта проширила и до аустроугарског Министарства спољних послова, а отуда и до Рима. Италијанска историографија са сигурношћу тврди да италијански посланик у Београду Карло Бароли није знао да су Србија и Бугарска потписале споразум. Шта више, у својим извештајима које је током пролећа 1912. године слао у Рим, Бароли односе међу њима описује као врло хладне.²⁸ Исто се може претпоставити и за италијанског војног аташеа мајора Карла Папа ди Костиљоле Д'Асти који у својим извештајима није дао никакав наговештај међусобног приближавања балканских народа, иако је био близак српској Врховној команди и Двору.²⁹ На основу докумената које су Немачка и Аустрија публиковале у едицијама *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914* и *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* поуздано се зна да је при званичној посети грофа Берхтолда Берлину 24–26. маја једна од тема вођених разговора био и савез између Србије и Бугарске. Француски отправник послова при амбасади у Берлину у свом извештају од 8. јуна пише да је Берлин добро упознат са чињеницом да је између Србије и Бугарске потписан некакав савез, и да је та вест изазвала велико запрепашћење у немачком државном врху. Управо у тренутку када је отправник писао овај извештај, бугарски краљ Фердинанд боравио је у званичној посети цару Вилхелму, али се ван Потсдама ништа није знало о циљу посете и детаљима разговора двојице суверена. Утицајни лист *Zeitung von Köln* објавио је чланак у коме је спекулисао да је бугарски

²⁶ ИСН, VI/1, 188.

²⁷ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 354. Постоји још једна теорија о томе како је Немачка сазнала за савез између Србије и Бугарске. Према њој, Немачка је о овом уговору сазнала индискрецијом српског посланика у Берлину Милоша Богићевића, као и да је секретар Кидерлен-Вехтер ту информацију пренео румунском краљу, а не обрнуто (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, II, Београд 1990, 162).

²⁸ G-P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Guiliano (1852–1914)*, Rubbitteno Editore 2007, 543–544.

²⁹ A. Becherelli, *Serbia and the Balkan Wars in the Reports of the Italian Military Attaché in Belgrade*, u: *Serbian-Italian relations: History and Modern Times*, S. Rudić, A. Biagini (editors in chief), Belgrade 2015, 65–101.

краљ дошао у Берлин да придобије подршку Немачке и Аустроугарске за агресивну политику коју намерава да поведе у наредном периоду. Пре доласка у Берлин, краљ Фердинанд је боравио у званичној посети Бечу³⁰, али је, за разлику од немачке, бечка штампа ову, као и посету црногорског краља Николе у истом периоду, тумачила ништа више до доказ лојалности да се ове две државе придружују аустријској политици очувања *status quo* на Балкану.³¹ Занимљиво је да је јуна 1912. године, непосредно пред посету бугарског краља Бечу и Берлину, француски лист *Le Temps* објавио кратко саопштење да између Србије и Бугарске постоји уговор о подели Македоније, али та вест није изазвала јавну реакцију аустроугарске владе и јавности.³²

Узимајући у обзир да су и Беч и Берлин, различитим путевима, до почетка лета знали да је дошло до склапања савеза између Србије и Бугарске намеће се питање зашто Аустроугарска није предузела конкретне кораке да тај савез поништи, као што је то учинила 1904. године. То питање је мучило и остале европске силе, које су са зебњом очекивале будуће потезе аустроугарске државе на Балкану. Европски политичари су се слагали у претпоставци да би први потез сасвим извесно могао бити уништење Балканског савеза. Као прва на удару и непосредно угрожена, Србија је преко својих дипломатских представника настојала да скрене пажњу пријатељским силама на своју деликатну позицију у односу на Аустроугарску и њене претензије. О овој теми, крајем маја, српски посланик у Софији Мирослав Спалајковић разговарао је са Панафијеом. Добијени извештај о овом разговору Поенкаре је проследио свим својим посланицима у иностранству да би и они били упознати са стањем у Србији и на Балкану.

³⁰ *DDF*, 3e série, III, № 83, Berlin, le 8 juin 1912, 103–104. Џон Тредвеј сматра да сусрет црногорског и бугарског владара у Бечу ни најмање није био случајан, већ да су две делегације том приликом договориле основе црногорско-бугарског савеза, који је створен „такорећи испред носа“ цара Франца Јозефа и грофа Берхтолда. Суштински, Никола и Фердинанд се нису срели, већ су разговори вођени између Стојана Данева и бугарског амбасадора у Риму Димитра Ризова, који је наменски допутовао из Италије. Ризов је био погодна личност за ову тајну мисију јер је службовао на Цетињу од 1903. до 1905. и био ожењен Црногорком. Ову теорију нико други не поткрепљује, напротив документи и савременици говоре да су преговори између Црне Горе и Бугарске вођени на Цетињу (Dž. D. Tredvej, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 118–119).

³¹ *Политички преглед*, СКГ XXVIII, 12 (16/29. јун 1912) 951–954; Исти утисак немачке јавности пренела је и француска штампа: *La visite du roi de Bulgarie à Berlin*, *Le Temps* (le 7 juin 1912) 2.

³² E. Ch. Helmreich, *nav. delo*, 68.

Француски амбасадор у Цариграду Морис Бомпар је у коментару на Панафијеов извештај истакао да дели мишљење српског посланика Спалајковића, као и његове бојазни, да је дугорочну политику Аустроугарске на Балкану немогуће предвидети. Осим ове примедбе, Бомпар је указао на још једну очигледну чињеницу – да је Аустроугарска „као држава која у свом саставу има Далмацију, Херцеговину, Босну, Хрватску и Славонију више српска држава по структури својих становника него што је то Србија“. Он је изразио наду да ће се та „балканска комбинација брже развити од аустроугарске машинерије јер су у супротном балканске државе осуђене на пропаст“.³³

Да Аустроугарска није намеравала да ток балканских догађаја препусти пуком случају показала је иницијатива грофа Берхтолда од 13. августа. Без претходног консултовања са другим великим силама, аустроугарски министар спољних послова дошао је на идеју да се стање у европском делу Османског царства може поправити децентрализацијом административне управе.³⁴ На овај потез био је подстакнут због нереда у Македонији почетком августа, који су затегли односе између балканских држава и Османског царства готово до тачке пуцања.³⁵ Велике силе су прихватиле његову иницијативу, али не и балканске државе које су сматрале да се иза овог предлога крије намера Аустроугарске да издејствује аутономију Албанцима, као и да унесе раздор међу Србе, Грке и Бугаре на путу њихове сарадње.³⁶ Уместо смирења ситуације,

³³ DDF, 3e série, III, № 97, Péra, le 13 juin 1912, 120–121.

³⁴ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938, 74.

³⁵ Експлозија бомбе на пијаци у Кочанима која је усмртила преко 50, а ранила 180 особа био је догађај који је дубоко узнемирио околне државе. Бугарска јавност је кочански масакр сматрала довољно великим и оправданим поводом за рат. Ширум Бугарске организовани су протести на којима су се чули повици „живео рат“, као и оптужбе на рачун владе да је „слаба и неспособна“. Међутим, упркос притиску јавности, Бугарска је тренутак за почетак ратних операција није добар јер се приближавала двадесет пета годишњица крунисања Фердинанда за краља, а између балканских држава још увек нису биле склопљене војне конвенције којима је требало да се прецизира војнички аспект будућег рата. Иако ни Србија није била спремна за рат у августу, сер Пеџет је извештавао Форин Офис да се инцидент у Кочанима користи за психолошку припрему јавности за скори рат (BD, IX/II, № 461, Sofia, January 6, 1913, 360–368; AC, серија Great Britain (GB), MF 205, № 52, Annual Report, 1912, Belgrade, June 6, 1913).

³⁶ Архив Југославије (AJ), збирка Ј. Ј. Пиждона, бр. 80, фас. 1, арх. јед. 123–125, Пашићев циркулар којим се обратио влади, 8/21. септембар 1912; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 75.

Берхтолдов покушај децентрализације, како је констатовао Јован Јовановић Пижон, само је убрзао ратне припреме балканских држава и довео до њихових још затегнутијих односа са Османским царством.³⁷

Иако Берхтолдова иницијатива није успела Пол Камбон, француски амбасадор у Лондону, је био врло скептичан у односу на политичку ситуацију на Балкану. Сматрао је да ће, упркос коалицији балканских држава, исход догађаја ићи у корист Аустроугарске, као што је до тада увек био случај. Камбон је био мишљења да је Аустроугарска, и након пропасти Берхтолдове иницијативе, могла да спречи избијање рата на Балкану, али да то није учинила јер је веровала у победу Османског царства.³⁸ У сигурну победу Османског царства Аустроугарска је убедила и савезницу Румунију. Наиме, француски амбасадор у Петрограду Жорж Луј дознао је да су приликом посете грофа Берхтолда Румунији у августу 1912. године савезнице заједнички одлучиле да Румунија остане неутрална у случају рата на Балкану. За неутралност, гроф Берхтолд је обећао краљу Каролу да ће се лично заложити да, када Османско царство победи, Румунија буде награђена проширењем своје територије.³⁹ Овај закључак амбасадора Луја потврђује и збирка дипломатских докумената коју је румунско Министарство спољних послова објавило убрзо по закључењу мира у Букурешту.⁴⁰ Такође, важно је истаћи да је француска дипломатија здушно радила да задржи Румунију изван потенцијалног рата на Балкану. Најважнији задатак француског посланика у Букурешту Камија Блондела током пролећа и лета 1912. године био је да осигура румунску неутралност. Са становишта Француске ако би се Румунија уплела у рат на Балкану то би значило посредно уплитање Аустроугарске и читавог Тројног блока, а у том случају се ток догађаја више не би могао исконтролисати и европска равнотежа снага би била неповратно уништена. Блонделов посао је био олакшан чињеницом да ни сама Румунија није била спремна на рат. Она је била једина држава на Балкану која није делила границу са Османским царством и самим тим није имала никаквих територијалних претензија. Са друге стране, румунска лука Констанца на Црном мору била је главна транзитна тачка за османске транспорте који су долазили из Немачке и западне Европе. Гледано са те позиције, Румунија је имала више користи

³⁷ AJ, збирка J. J. Пижона, бр. 80, фас. 43, арх. јед. 5–18; *Последња опомена Србије (јочи рата 1912), Политички преглед*, СКГ XXIX, 6 (16/29. септембар 1912) 459–462.

³⁸ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 168–174, Londres, le 4 décembre 1912.

³⁹ AMAE, NS, Turquie, doss. 248, № 181, Saint-Petersbourg, le 4 décembre 1912.

⁴⁰ *Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkaniques. L'action de la Roumanie (septembre 1912–août 1913)*, Bucarest 1913.

да ступи у рат на страни Османског царства него да се придружи балканском табору. Ипак, увиђајући колико јој њена политичка позиција и географски положај доноси предности у односу на Османско царство и блок балканских држава, Румунија је одлучила да прокламује своју „стриктну неутралност“, али и да њом тргује са оба блока великих сила. Док је од Аустроугарске добила обећање да ће бити награђена делом бугарске територије, од Француске је добила гаранције да ће верска и просветна права румунске мањине у Македонији бити заштићена и да ће се Француска заложити да у тој сфери осигура Румунији већи утицај, без обзира на исход рата.⁴¹

Судећи према турским дипломатским документима објављеним 2012. године једина држава у Европи која није знала за савез, нити за било какво приближавање држава на Балкану било је Османско царство.⁴² Амбасадор Османског царства у Паризу Рифат-паша писао је 15. маја свом колеги у Београду да му потврди вест да су „Србија и Бугарска пре три седмице склопиле један савез који има за циљ одржање *statusa quo* на Балканском полуострву“. Фуад Хикмет-бег, посланик Османског царства у Србији, је на овај допис одговорио да се у Београду говори о неком виду царинске уније са Бугарском, али није знао за постојање било каквог савеза између ове две државе.⁴³ Штавише, Фуад Хикмет-бег је 6. јуна у Цариград доставио исечке из српских листова *Мали Журнал*, *Стража*, *Трибина* и *Балкан* који су са доста резервисаности и критичности писали о Бугарској и њеној спољној политици. Хикмет-бег је навео да у Србији има мало присталица за пројекат царинске уније са Бугарском, који се већ дуже времена спомиње у јавности, а да о постојању стварног, политичког савеза не може бити ни говора.⁴⁴

Упркос необавештености посланика у Београду, до Цариграда је почетком јуна дошла вест да је између Србије и Бугарске заиста дошло до потписивања уговора о савезу. Циркуларном депешом министар спољних послова Асим-бег затражио је од својих посланика у Берлину, Лондону,

⁴¹ G. Zbucea, *România și războaiele balcanice 1912–1913, pagini de istorie sud-est europeană*, București 1999, 68; I. Bulei, *Brève histoire de la Roumanie*, (trans. Ileana Cantunari), Bucarest, 2006, 130; B. Stojić, *French diplomacy toward Romania during the Balkan Wars (1912–1913)* (у штампи).

⁴² *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One; The Balkan Wars 1912–1913*, I–II, (ed. by S. Kunalalp and G. Tokay), Istanbul 2012.

⁴³ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 27a, Paris le 29 mai; *Isto*, № 27b, Constantinople le 30 mai; *Isto*, № 27c, Vienne, le 31 mai 1912, 46–48.

⁴⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 28d, Belgrade, le 6 juin 1912, 51.

Бечу, Петрограду, Софији и Београду да се по овом питању консултују са владама код којих су били акредитовани. Наби-бегу, отправнику послова у Софији, у бугарској влади је саопштено да су две владе у септембру 1911. године, на почетку Италијанско-турског рата, размениле вербалне ноте о очувању постојећег стања на Балкану. Осим овог саопштења, Наби-бег, а ни остали посланици Османског царства, нису добили никакву потврду да између Србије и Бугарске постоји савез.⁴⁵ Судајући према публикованој дипломатској грађи, то их је уверило да је реч о гласини и да даља истрага по питању није неопходна. Исто је сматрао и аустроугарски посланик у Софији гроф Тарановски који се током лета 1912. године свесрдно трудио да увери своје колеге из дипломатског кора да не треба ни најмању пажњу да придају гласинама о „некаквом политичком савезу Србије и Бугарске“. Циљ оваквих гласина, сматрао је Тарановски, био је да уздрмају позицију Аустроугарске на Балканском полуострву, као и то, да је по среди још једна „интрига балканских русофила“ и ништа више од тога.⁴⁶

Да нема места забринутости због политичке ситуације на Балкану тврдио је и амбасадор Османског царства у Русији Турхан-паша, који је на ту тему 27. јуна разговарао са руским министром спољних послова. Сазонов је током тог разговора уверавао Турхан-пашу да ни Србија ни Бугарска неће ни на који начин пореметити постојеће стање и констелацију снага на Балканском полуострву. Сазонов је још додао да има „безрезервно поверење у црногорског краља Николу, као промућурног и проруски оријентисаног владара“ да ни он неће предузимати ништа против власти Османског царства.⁴⁷

Једини „глас разума“ који је упозоравао Порту да не одбацује олако вести о српско-бугарском савезу био је амбасадор у Берлину Осман Низами-паша. Он је у више наврата током лета 1912. године писао министру спољних послова Асим-бегу и његовом наследнику Габријелу Норандунгијану да је савез и те како стваран и врло опасан. Низами-паша је средином августа упозоравао да су Грчка и Бугарска разговарале о аутономији Албаније и да су на путу да разреше све своје несугласице.⁴⁸

Узевши у обзир блискост Османског царства са Аустроугарском и Немачком тешко је поверовати да Порта није знала, или бар наслућивала скори рат на Балкану. Као вероватнији, намеће нам се закључак да је

⁴⁵ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 28c, Constantinople, le 5 juin 1912, 50–51.

⁴⁶ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 44, Sofia, le 2 juillet 1912, 63.

⁴⁷ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 43, Saint-Petersbourg, le 27 juin 1912, 62.

⁴⁸ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 54, Berlin, le 15 août 1912, 68.

Порта знала за Балкански савез, али да тој информацији није придавала никакав значај јер је била сигурна у војну надмоћ над балканским државама, чак и када су уједињене. Иако се територија Османског царства од средине XIX века стално осипала, у односу на мале балканске државе, Царство је и даље било империја и војна сила. Почев од 1910. године Османско царство је, по препоруци немачког инструктора маршала фон Голца, започело темељну реорганизацију свих родова војске која је имала за циљ да коренито промени војну структуру армије. Османски Генералштаб је у наоружање уводио најсавременије брзопотезне топове, као и друге врсте брдске и пољске артиљерије.⁴⁹ Започете реформе нису спроведене до краја услед рата са Италијом, али упркос недовршеној реорганизацији Царство и је у овом сукобу демонстрирало способност да парира једној великој сили и то пуних једанаест месеци.

Објављени документи нам пружају уверење да је Османско царство тек у септембру постало свесно озбиљности ситуације на Балкану. Зеки-паша, заповедник Вардарске армије у Првом балканском рату, у својим *Успоменама* записао је следеће: „наша политика пре Балканског рата није видела ни разумела Балкански савез и није умела благовремено да оцени политичку ситуацију и да између држава разликује, које су државе према нама непријатељски а које пријатељски наклоњене“. Он је кривицу једнако бацао на Министарство спољних послова и Генералштаб, сматрајући да су били лоше координирани, због чега нису „умели да створе времена колико је за прибирање наше војске било потребно“.⁵⁰ Државни органи у Царству су постали свесни озбиљности ситуације сувише доцкан, када је сва европска штампа почела да бруји да је рат на Балкану неизбежан, но, тада је било прекасно да се његов ток заустави.⁵¹

Потцењујући ситуацију, Порта је непромишљено 22. септембра донела одлуку да позове 100.000 резервиста на војне маневре у околини Једрена, на 70 км од границе са Бугарском. Овај маневар османске владе балканске државе су протумачиле као „маскирану мобилизацију турске војске“, и убрзо су (30. септембра) и саме одговориле мобилизацијом својих војних снага. За мобилизацијом је уследило неколико покушаја великих сила да демаршима и претњама одговоре балканске државе од уласка у рат. Сви покушаји су остали без успеха, ратни пожар се незадрживо проширио Балканом од црногорско-турске границе па све до капија Цариграда.

⁴⁹ E. J. Erickson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912–1913*, London 2003, 51–53.

⁵⁰ Зеки-паша, *Моје успомене из Балканског рата 1912. године*, Ратник IX (септембар 1925) 29–60.

⁵¹ *Ottoman Diplomatic Documents*, I, № 79–80, Berlin, le 17 septembre 1912, 80–81.

Biljana Stojić

GREAT POWERS' KNOWLEDGE ABOUT THE CREATION OF THE BALKAN ALLIANCE IN 1912

Summary

The creation of the Balkan Alliance in March 1912 is considered by Serbian and other Balkan historiographies one of the most important events in the history of the Balkan Peninsula. In order to jointly confront the common enemy, the Balkan states (Serbia, Bulgaria, Greece and Montenegro) found a way to overcome numerous differences among themselves for the first time in their modern history. The creation of the alliance led to the great victories in the First Balkan War. In this paper we explored the Great Powers' involvement in the creation of the Balkan Alliance. Russia's role in this event was well understood and analysed in historiography, while the participation of other powers remained unclear. Documents from Serbian and foreign archives, as well as published diplomatic correspondence, enabled us to clarify the involvement of all Great Powers in the process of creation of the Balkan League. The earlier opinion that besides Russia none of the other Great Powers was familiar with the existence of the Alliance is inaccurate. As late as the summer of 1912 all of the Great Powers were informed from different sources about this important political and military development in the Balkans. Despite that, they chose to wait and not take any action against the Alliance. On the one hand the Entente powers supported Russia and believed that it exerted control over the allies and the Balkan affairs in general. On the other hand the Triple Alliance was convinced that the Balkan states were incapable of working in partnership and that the Ottoman Empire had enough strength to defeat them. Fortunately for the Balkan states and their national interests, the war operations proved them wrong.

Keywords: Balkan Alliance, First Balkan War, Great Powers, Milovan Milovanović, Nikola Pašić, Nicholas Hartwig, Leon Descos, Sergey Sazonov, Raymond Poincaré.

Чланак примљен: 29. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 08. 2016.

Giuseppe MOTTA
University “Sapienza”
Rome
Italy

**THE ECONOMY OF NATIONS.
SOME REFLECTIONS ABOUT THE IMPACT OF ECONOMIC
STATE POLICIES IN SOUTH-EASTERN EUROPE
AFTER THE FIRST WORLD WAR**

Abstract: The article focuses on the main aspects of economic policies in Eastern Europe after the Peace Treaty of Versailles, when the whole region witnessed the collapse of the old multinational empires and their replacement with national states that were theoretically built according to the principle of national self-determination, though they were in many cases as ethnically mixed as the old empires. As a matter of fact, the new frontiers did not perfectly correspond to the ethnic divisions among the different communities that in some cases coexisted for many centuries. Also under the economic point of view, the new settlement did not reflect the economic dynamics that had characterized the region until that moment and this problem became a further hurdle for the future economic development of Europe, as pointed out during the negotiations by British advisor J. M. Keynes. The approach of the new governments, which were all destined to adopt nationalism as the ideological clue for their political and economic structures, represented an additional obstacle for the difficult post-war reconstruction and played an important role in the post-1929 framework. The result was a rapid decline of the newly established states towards authoritarianism and the descent of the international scenario into a bloody “European Civil War”.

Keywords: nationalization, nationalism, agrarian reforms, economic space, South-Eastern Europe.

Introduction

The outbreak of the First World War was a turning point for the European historical evolution: the collapse of the old empires accompanied

* giuseppe.motta@uniroma1.it

the birth of the first international organization, the League of Nations, and a general reform of the geopolitical map of the continent. The conflict created the opportunity to make a decisive step towards the completion of different national designs that had been developed during the previous century and decreed the definitive success of the self-determination principle. The latter was supported by the fourteen points Wilson drafted in 1917, but also surely with a different and less substantial extent, by the revolution that Lenin and the Bolsheviks led in Russia, aiming to export it as far as to Central Europe.¹

The conference of Versailles and the post-war treaties (Versailles, Saint Germain, Neuilly sur Seine, Trianon and Sevres) sanctioned the birth of a new framework made up of national states: the Baltic countries (Latvia, Lithuania and Estonia) and Finland, after obtaining their independence with the treaty of Brest-Litovsk and through the difficult phase of the Russian civil war, were soon followed by Austria, Hungary, Czechoslovakia, Poland, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia from 1929), which were to be added to the existing Bulgaria, Greece and Romania. These states resulted from the combination of different elements: the principle of national self-determination, international alliances and balances, the distinction between winner and vanquished powers... Since the very beginning, the fragility of this recipe proved the contradictions of the new settlement, which was strongly criticized also by British consultant John M. Keynes because of the lack of a solid perspective for post-war economic development.

With the peace treaties, the young nineteenth-century nations obtained the final acknowledgement of their independence and reached a period of maturity, even if this term was not as appropriate as many could think. As a matter of fact, the new settlement soon proved to be weak and fragile and its contradictions deeply marked the evolution of Europe during the “short twentieth century” (Hobsbawm). The creation of the national states actually meant the beginning of further tensions and hostilities among the former “oppressed nations” once allied against Habsburg and German militarism. These problems were partially caused by the adoption of the nation-state formula, which implied the acquisition inside the same frontiers of all the national territories and people that were an integral part of the same nation, because of certain precise historical, linguistic and ethnic

¹ On the economic and political reality of Habsburg territories before the war, F. Fejtő, *Requiem pour un empire défunt: histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*, Lieu Commun, Paris 1988; A. Tonybee, *Nationality and the War*, Det 1915; J. R. Lampe – M. R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington 1982; D. F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire. 1750–1914*, Berkeley 1984.

rights, inaugurating a phase of “hysteria” (R. Conquest) and Pandemonium (P. Moynihan). The new entities, anyway, proved to be not less multinational than the empires they had replaced on the geo-political map and this problem strengthened the relation between state and nation, as the latter risked remaining an un-animated body without the force of the former. As a consequence, the states had to quickly find an internal cohesion and identified themselves exclusively with their nations. As Gellner pointed out in his studies, agricultural societies generated classes and groups which needed a definite cultural expression, which was represented by nationalism, and the nationalist doctrines consequently pervaded all the different aspects of political, economic and social life.

The Role of the State and the Shaping of a New Economic Framework

Faithful to its ideological commitments, the national state assumed an active role of social emancipation through special policies, and a certain “social” attitude, which consisted, for example, of the building of accommodations and services, and of other measures aiming to comply with its citizens’ needs and to make the state and nation converge and rest upon each other. The state also intervened in the fields of public education, bureaucracy, justice (constitutions and codes) and this process proved to be essential in Anderson’s analysis of the formation of those “imagined communities” called nations (Anderson).² Public

² According to Anderson’s analysis, the different national communities began to perceive themselves as “nations” only thanks to mass communications and the information system that the states developed with their authorities, and a massive perception of the state structure itself. For Anderson, the perfect example of the emptiness of national ideas were the tombs of the Unknown Soldier, which described the immortal fascination of nationalism and its appeal on the communities educated on the myth and religion of a nation. B. Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, London – New York 1991, 9 ff. For a complete account of the problems that nationalism produced in Central-Eastern Europe, especially during the interwar period, and on the ideological contradictions of the European scenario, see R. Conquest, *Reflections on a Ravaged Century*, New York 1999; D. P. Moynihan, *Pandaemonium. Ethnicity in International Politics*, New York 1993; E. J. Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London 1994. On the situation of Central-Eastern Europe and the nationality problems of this area, J. Rotschild, *East Central Europe between Two World Wars*, Seattle – London 1983; F. Sugar & I. J. Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle – London 1994; H. Seton-Watson, *Le democrazie impossibili. L’Europa orientale tra le due guerre mondiali*, Soveria Mannelli 1992; M. Waldenberg, *Le questioni nazionali nell’Europa centro-orientale*, Milano 1994.

education, in particular, was a primary tool to forge the nations in the spirit of the state and to cement internal cohesion.

The draft of the new frontiers, however, deeply conditioned not only the political framework of Central-Eastern Europe, but also the economic one. While the Habsburg Empire had consolidated a whole economic space centred in Vienna and Budapest and addressed towards Central Europe, after the war, this region was divided into different national states which erected solid boundaries among them. As many authors pointed out, the two sections of the Monarchy were economically complementary and assured the cooperation between the South-Eastern and the North-Western regions; this connection had positive effects on the flow of raw materials, the cost of living and the market of surpluses produced in each region. In contrast, the division of this historical economic space exposed each section to isolation and to all dislocations of shortage and over-production.³

This problem was connected with the role that Germany and Austria had played in Central-Eastern Europe for many centuries and it was clearly understood by John M. Keynes, who participated in the peace negotiations and polemically criticized them as they did not take into consideration the perspective of the future economic reconstruction. Keynes underlined the economic solidarity and unity of the Austro-Hungarian Empire, which had balanced the resources of many different regions and had given them access to the world markets. All Central-Eastern Europe developed its economy especially thanks to German capital, and its replacement within a short period was not possible without a consequential decrease in production and stability in economic terms. Substantially, Keynes thought that, considering the menace posed by the Soviet Union in the East and the problems of the vanquished powers in Central Europe (Germany, Austria, Hungary), Eastern Europe was destined to remain isolated and lacked a solid economic perspective.

The accumulating force of many negative factors, such as those depending on the effects of the previous war (physical destruction, wastage, diseases, disrupted transportation, paralysed industry and low agricultural production) was emphasized and further aggravated by the artificial restrictions to transport and trade that each of the new nations immediately created after the division of the old empires. The new frontiers broke up the social and economic schemes of the past and created delicate and intricate problems which were

³ The former economic solidarity was completely broken and there began within each country an acute struggle for existence within the confines of its own frontiers. *The American Relief Administration on Czecho-Slovakia*, Report of the American Relief Administration, New York – Prague, 1921, 3

not suited for settlement by hard and fast rules laid down from a distance, but could only be solved “by the patient common effort of peoples concerned”.⁴ It meant that also the inter-ethnic relationships were affected by these changes, as well as individual rights of those populations that lived close to the frontiers or resided outside their mother country.

The economic sphere of minority rights was preserved thanks to some general stipulations, as those established by the treaties of Versailles (art. 297), Saint Germain (art. 249), and Trianon (art. 232), in order to safeguard the properties of German, Austrian and Hungarian citizens, or the second section of the 1919 minority treaties, which contained a whole chapter of stipulations concerning economic conditions.⁵ These regulations were considered necessary as one of the main features of the national states was the deep connection between a state and the economic development of its titular nation. These states were interpreted as a starting point for the revaluation of their people, who were minorities in the former empires (Austria-Hungary, Ottoman Empire, Russia and German Reich) and did not enjoy a primary position on the social scale. As a consequence, the conquest of power and independence had to represent the beginning of a new glorious period in which the nations were rightly entitled to lead the economic development of their states and occupy the places that foreign oppression had denied them for many centuries. Conforming to this view, the states decided to play an outstanding role in the economic reorganization of their resources and in the conversion of foreign capital into national. When it was not possible, almost everywhere, they managed to replace the capital of Germans and Hungarians with that of the Allies of the time, especially France and Great Britain.

As A. Headlam-Morley stressed in a very interesting work about interwar constitutions, the latter recognized the fact that one of the chief functions of a state was to secure the social well-being of citizens and industrial prosperity of the nation. Industry, but also agriculture, had to be organized as a collective whole for the good of the community and not of the individual.⁶

⁴ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, Oxford 1934, 401.

⁵ The minority treaties contained a second section concerning economic clauses, and were also necessary to protect the freedom of transit and equitable treatment of commerce in other nations. The problem was that “care had to be taken to preserve the rights of persons in separated territories who were previously included in schemes of social and state insurance like those in force in Germany”. H. W. Temperley, *History of the Peace Conference*, Vol. 5, Economic Reconstruction and Protection of Minorities, London 1921, 57–60, 102.

⁶ The most characteristic feature of the new constitutions is the recognition that one of the chief functions of a state was to secure the social well-being of citizens and industrial

During the first years after the conflict, all Central-Eastern European states elaborated complex economic reforms which assured the authorities a central role in shaping economic plans and strategies following the needs of the nation. With policies that were more or less effective in each state, this aim led to the disruption of old traditional commercial and economic connections with Vienna and Budapest and to the start of new national enterprises. Industrial companies and banks were taken over by the state and assigned to autochthonous capitalists or foreign societies, especially those of the allied countries such as France, which was the most interested power in Eastern Europe's political and economic development.

As the economic reality of Eastern Europe was deeply characterized by agriculture, the redistribution of the lands represented the first step of this process of rebalancing the economic and social situation of these territories. The incorporation of the agrarian reforms into the constitutional texts and the fact that these reforms were planned in the same context by the constituent assemblies implied a strict relation between the consolidation of a national state and the adjustment of economic balance in national terms. All states announced ambitious reforms to apply the concepts of democracy and social justice and, intentionally or incidentally, these laws were specially addressed towards the minorities. Furthermore, in countries with large proportions of peasants (from 34% of Czechoslovakia to 78% of Romania and 80% of Bulgaria) the agrarian reform was also a tool to quiet down socialist tendencies and to reach a compromise with the major labor forces.

The impact of these reforms on the national minorities was a logical consequence of their scope and goals, since the redistribution of lands could be handled only by depriving landlords of their extended properties. But the class of landlords was mainly composed of the historical ruling nationalities, who were the first to resent the effects of the post-war policies. It is not surprising, therefore, that many times the war of independence appeared as conflicts to gain the land, as many times a clear ethnic distinction marched all together with the division among different social classes.

The conquest of power and end of the old order, thus, meant not only a political change, but a complex reform of socio-economic dynamics,

prosperity of the nation. Industry had to be organized as a collective whole for the good of the community and not of the individual. A. Headlam-Morley, *The New Democratic Constitutions of Europe. A Comparative Study of Post-War European Constitutions with Special Reference to Germany, Czechoslovakia, Poland, Finland, The Kingdom of Serbs, Croats & Slovenes and the Baltic States*, Oxford – London 1928, 264. See also, A. Giannini, *Le costituzioni dei paesi dell'Europa orientale*, Roma 1936.

perceived as the result of many centuries of oppression, discriminations and, conforming to a Marxist interpretation of nationalism, “colonial exploitation”. The fate of many regions was subsequently destined to be affected by this general redefinition of frontiers between states, people, political elites, business communities and social classes. In an agricultural context, the most immediate battleground for this “historical revenge” was naturally the structure of estates and immovable properties, and the regions belonging to former multinational empires were destined to be the most seriously affected by this process.

In Yugoslavia and Romania, very radical reforms were passed immediately after the war, between 1919 and 1921, when the land was confiscated, then distributed or nationalized. Belgrade and its Minister for the Agrarian Reform aimed to replace the old Muslim beys with Slavic elements, encouraging the colonization of the new territories by new settlers, who were most of all Serbs, but not only: it was not surprising, thus, that the Muslim element in Bosnia complained to be victim of “complete impoverishment”.⁷ In “Southern Serbia” (especially in Macedonia and Kosovo), a legal decision assigned to peasants full rights to the land they had worked according to the *çiftlik* system, in the name of foreign landlords.⁸ In 1919 it was decided that all peasants should keep their land, while the state promised to compensate the owners. Meanwhile, the new owners were to pay the old ones a yearly rent amounting to the old *hak*. But the state did not settle the dispute with the former landlords, and many times the new landholders did not pay any rent, as often happened in Dalmatia, where peasants were permitted to occupy the lands without paying the due compensation to the former Italian owners, causing diplomatic protests of Italy.⁹

⁷ “After the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, property was confiscated and the Muslim element in Bosnia suffered complete impoverishment”. A. Zulfikarpašić, *The Bosniak*, London 1968, 15–16, 90.

⁸ On the agrarian question in the Ottoman Balkan territories, W. W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece. 1880–1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent State University Press 1985; J. Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford 1955; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300–1914*, H. Inalcik – D. Quataert (eds.), Cambridge University Press 1994; *The Origin of Backwardness in Eastern Europe*, D. Chirot (ed.), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1989; P. Slijepčević, *Land Settlement in Yugoslav Macedonia*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 9, No. 25 (June 1930) 160–176.

⁹ As a consequence, the Italian government prepared a report asking to insert a precise reference to the commercial value of the estate and to include some Italian representatives in the commissions established by the agrarian reform. Promemoria on the private properties (no. 4), Belgrade, July 1, 1921, attached to the Report on the situation of Zara,

Actually, many problems were caused by the legal implementation of the agrarian reforms, which for example required continual renewal of the leases and could influence compensation prices. The Italian owners of Dalmatia were thus worried about the estimates given by Yugoslav commissions and other regulations which, under their perspective, undermined their economic rights: an ordinance, for instance, declared null and void all the contracts of rural usufruct with the consequence that the settlers remained in possession of the land without paying any rent to their foreign owners.

The same could be said for the Magyars of Vojvodina, where during the first post-war years the lack of a trade agreement interrupted the traffic of goods between Yugoslavia and Hungary. The question of Magyar owners in the successor states (Romania, Yugoslavia and Czechoslovakia) became one of the weapons that Budapest used to “internationalize” its position against the Treaty of Trianon, supporting a long campaign of petitions, memoranda and protests concerning all different aspects of various minority questions. The agrarian reforms, in particular, represented a very delicate question and were discussed several times even during the meetings of the League of Nations’ Council before the agreements of Paris (1930), which created a special international fund of compensation, and later – for example with the decision of the Permanent Court of Justice in the Pajzs, Csáky and Esterházy case in 1936.¹⁰

The strict connection between the redistribution of land tenures and the consolidation of national interests was proved by the scheme of colonization that Đorđe Krstić’s agrarian commission carried out in Kosovo, trying to modify the ethnic dimension of the region, increasing the number of Serbs and improving their economic status. If in 1928 the commission claimed to have brought 70,000 colonists, in the following years this kind of policy was further supported with a new law concerning the colonization of southern regions (1931) and an “orchestrated wave of confiscation of land from Albanians in Kosovo” (1935), culminating in the notorious Vasa Čubrilović’s memorandum on the expulsion of Albanians (1937).¹¹

Relazione circa la sistemazione di Zara, Belgrade, July 1, 1921. Historical Archives of the Army’s General Staff (Archivio dello Stato Maggiore dell’Esercito, Aussme), F3, 325, 7.

¹⁰ In this case the Court re-addressed the petitioners towards the special fund created at Paris in 1930 to cover the indemnities due by the successor states to the Magyar landowners. For a general analysis of the international consequences of the agrarian reforms in different states, and especially in Romania, see G. Motta, *Less than Nations. Central-Eastern European Minorities after WWI*, vol. 2, Newcastle 2013, 125 ff.

¹¹ R. Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo*, Plymouth 2011, xxxvi–xxxvii.

The expropriations were particularly aggressive in the multi-ethnic regions and were followed by the redistribution, which was obviously carried out taking in consideration the national interests and the land hunger of many peasants promised to receive land during the years of the conflict. This attitude could be justified by the reasons of public security, and it could be established that no members of minorities were allowed even to buy land within a zone of 50 kilometres from the frontier without the consent of the Ministries of War and the Interior. A similar provision was established by the Albanian Constitution (Art. 215), which prohibited strangers to have properties on rural lands in any form and to have estates in places near the frontiers of the state or near the sea; they had simply the right to have the price for the sale of lands necessary for the establishment of industries.

As it happened in Yugoslavia, also in Romania the proportions of the land to be confiscated changed from one region to another according to the laws promulgated for Transylvania, Banat, Crişana and Maramureş (July 30, 1921), for Oltenia, Muntenia, Moldova and Dobruja (July 17, 1921), and for Bukovina (July 30, 1921). At the end of the conflict and after the Alba Iulia declaration (December 1, 1918), on 19 and 20 July 1921 the Romanian parliament adopted these acts which considered “expropriation as a state right for reasons of public utility”. One of the regulations’ objectives was the pursuit of national policies, aiming “to satisfy general cultural, economic, social and physical interests” (Art. 1). These measures concerned directly the interests of the minorities, the Russians of Bessarabia and the Magyars of Transylvania and Banat who were generally punished as they owned the majority of the large estates and particularly when they left their placed of residence after 1 December 1918; in those regions the limits were generally inferior to the ones imposed to the Old Reign.¹²

Similar policies were enacted also in Bulgaria, where the authorities sought to settle refugees from Thrace and Macedonia in the parts where land was expropriated, mostly to the residual former Turkish nobles. On 26 June 1919, King Boris III issued a decree under which the Muslim community moved on to a new, more inhibiting stage. The Statute on Spiritual Organization and Administration of Muslims in the Kingdom of Bulgaria granted extensive powers to the Ministry of Foreign Affairs and Public Worship to intervene into the Muslim community’s religious matters: the Ministry had not only the discretion to confirm or reject the appointment of the elected mufti, but could also interfere in the management of property of Muslim religious entities

¹² The provisions especially affected the Magyars and those declared absent. H. L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven 1951.

(*vakuf*). Any final decision over the property of the *vakuf* belonged or had to be approved by the Ministry of Foreign Affairs and Public Worship (Art. 168). Religious boards could not “purchase, sell or mortgage property”, and they could not “construct, trade in, or exchange” property without the authorization of the Ministry (Art. 171). The *vakuf* department of the religious board was obliged to send its budget records to the Ministry for examination and approval (Art. 179).

In the Balkans, anyway, the extent of these measures was considerably more limited, owing to the conditions of properties. While large estates characterized the former Austria-Hungary, Poland and Romania, peasant holdings were widespread in Serbia and Bulgaria. In these countries, as well as in Greece, the process of agrarian redistribution had already been carried out during the previous century, when the traditional structure of Ottoman land changed as a result of independence. The Balkan Wars, as a matter of fact, were not just conflicts for freedom but also for the occupation of Turkish lands, as the division of the lands through the *çiftlik* became a synonym for the Ottoman oppression. According to this system, the land was divided in units which were assigned to the leasers, who were mainly Muslims and could stipulate further agreements with the land workers. This agrarian structure, naturally, was the result of the Ottoman dominion, and in Balkan rural regions it became the symbol of Turkish oppression, which concentrated the power and the exploitation of land in the hands of loyal Muslim subjects.¹³ The first

¹³ In Bulgaria, after it gained independence in 1878, the overwhelmingly Turkish nobles' estates were redistributed among peasant smallholdings. Additional reforms were implemented in 1920–23 and a maximum ownership of 30 hectares was fixed. Stambolijski immediately introduced drastic economic reforms: he abolished the merchants' trade monopoly on grain, broke up large landholdings, enacted an obligatory labor law and made secondary schooling compulsory. The fact that the land was already in the hands of small owners made the reforms less radical than in other places. In fact, after 1878 the Turkish estates were redistributed among peasant smallholdings. “Factors influencing the early reforms or reform movements following World War I were the general and increasing poverty of the peasantry, the democratization of countries where peasants dominated the population, the threat of Bolshevism, the defeat of Germany and Austria-Hungary, and demands of war veterans. Expropriation and redistribution of land previously owned by the defeated, foreign nobility (German, Hungarian, and Moslem) was easiest since the interests of these former landlords were no longer represented in the national governments.” S. Thompson *Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes*, American Journal of Agricultural Economics, Vol. 75, No. 3 (Aug. 1993) 840–844. A. L. Kosinski, *Society Changes in the Ethnic Structure in East-Central Europe, 1930–1960*, Geographical Review, Vol. 59, No. 3 (July 1969) 388–402;

consequence of the wars of the XIX century (the Greek War of Independence, Serbian revolts, rebellions preceding the Congress of Berlin of 1878) was thus the abolition of this system and the expropriation of lands through some reforms that did not entirely cancel but greatly reduced the influence of Muslim landlords; an important exception was Bosnia-Herzegovina, where land property was not reformed after 1878 but only after 1918. In Serbia and Bulgaria, on the contrary, the land reforms already produced their effects modifying the traditional Ottoman structure. As a consequence, after 1919 the changes were less important and did not show a particular Muslim question, even if the post-war period meant the final completion of a reforming process which in the past had greatly affected Muslim landlords and the *çiftlik* system.

But the more or less radical extent of different agrarian reforms did not substantially affect the general socio-economic framework, which was still precarious and fragile, as shown by the well-known Alexander Gerschenkron's analysis of backwardness and development.¹⁴ The Russo-American economist considered the Russian and Bulgarian cases just the most outstanding example to be studied in order to understand the reasons for economic backwardness, which could not concern only natural resources and political conditions, but depended on a range of aspects relating to the attitudes towards consumption, saving and investment, or the banking system, i.e. on the whole of socio-economic features that were only partially conditioned by short-time policies (with the exception of totalitarian state economies, like that of the Soviet Union that Gerschenkron widely analysed). On the contrary, the success of an economic model relied on a sum of long-term factors affecting the economic as well as the political framework.

Under this perspective, the Balkan reality presented many particular features, which were partially similar to those of other Eastern European states and to many countries in the rest of the world.¹⁵ First of all, the desire for independence and the influence of European values and modernization

H. Jorgensen, *The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study*, Scandinavian Economic History Review, vol. 54, issue 1 (2006); *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*, Bulgarian Helsinki Committee, Sofia 2003; V. Alton Moody, *Agrarian Reform before Post-War European Constituent Assemblies*, Agricultural History, Vol. 7, No. 2 (Apr. 1933).

¹⁴ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective, A Book of Essays*, Cambridge 1962.

¹⁵ When explaining the differences between Western and Eastern Europe, Daniel Chirot finely argued that it is not the backwardness that has to be considered exceptional, but on the contrary the economic growth of the West represented something unique. Consequently, it would be more "normal" to study the Western models and not the

processes was the result of a complex historical process that waited for several centuries in the Balkans and was accelerated only in the last decades, with the final decline of the Ottoman Empire. When discussing the rapid process leading to the creation of the Balkan national states, Charles and Barbara Jelavich have underlined the strict connection between the influence of Europe and the simultaneous strengthening of the different national identities, which left an indelible legacy for the future of the Balkan states, a sort of “primordial” imprint, as stressed by Maria Todorova.¹⁶

In addition to these considerations, it also has to be stressed that the social structure of the Balkan area inevitably resented the long-lasting Ottoman rule, which created a region where ethnic, cultural and religious differences corresponded to different socio-economic models, and to different written and unwritten laws and habits with a collective dimension, coherently with the Ottoman tradition of the *Millet* system. For many centuries, every religious community experienced a sort of self-government, especially in the cultural field, but this sort of autonomy deeply conditioned also the economic aspects of everyday life and the whole society. The *Tanzimat* reforms that the Sultan carried out, unsuccessfully, during the XIX century did not substantially change the situation in the early XX century either, as the Ottoman Empire was still based on an obsolete combination of religious regulations, old legal institutions inherited from the past, such as capitulations, and new radical attempts of modernization that led to the Young Turks’ revolution in 1908.¹⁷

According to Wayne Vucinich’s reflections, the Ottoman social structure was pyramidal: it had a large rural basis composed of peasants with or without an estate; a very subtle strip of industrial labor force; an even more subtle circle of the intelligentsia and urban middle-class; a summit formed by bureaucracy and churches. While the social unit was represented by a sort of

Eastern European ones. D. Chirot, *Causes and Consequences of Backwardness, The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, D. Chirot (ed.), London 1989, 5.

¹⁶ Cfr. C. Jelavich – B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, University of Washington Press, Seattle 1977. *Balkan Identities: Nation and Memory*, M. Todorova (ed.), New York 2004.

¹⁷ The Ottoman Empire had a quite obsolete structure and did not yet develop those policies and measures that began to be common in Western Europe, keeping intact some legal “extravagancies” such as capitulations, which were finally abrogated only in 1914. G. Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7. vols., 1906; D. Glidewell Nadolski, *Ottoman and Secular Civil Law*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 8, No. 4 (Oct. 1977) 517–543.

enlarged family, the Byzantine-Ottoman administrative system diverged from the Western one owing to a different conception of state and a different approach towards the relationships between authorities and individuals. On the one side, after the Middle Ages, Europe affirmed the idea necessary to establish some limits to the exercise of power and national sovereignty; on the other, an analogous process of secularization was not initiated in the Balkans where all the social institutions, including religious hierarchies, were always “managed” in an autocratic manner.¹⁸

As a consequence, at the beginning of the XX century the Western part of the Balkans created a solid relation with Europe – this connection was facilitated by the presence of Catholic communities, for example in Croatia and Dalmatia – while in the rest of the peninsula a strong Byzantine heritage created an Eastern-modelled *balkanism* in regions where a consolidated patriarchal regime was present in the social dynamics of *zadruga*, in the clan system or in the family associations (*pleme, plemena, fise* in Albania).¹⁹

The Ottoman Empire was an enormous and intricate whole of social sub-systems among which Islam played an overwhelming role, while “feudalism” largely represented one of the socio-economic pillars. But the Ottoman feudalism was not ruled by the same laws as the ancient Western one, it was a synthesis of Arabian, Persian and Byzantine elements whose application to the Balkan reality finally generated a sphere of Turkish or loyal dignitaries, collaborationist landlords, persons connected to the Islamic bureaucracy (such as some Greek families who represented a sort of aristocracy) and military functionaries. The majority of the population, anyway, was represented by peasants and the national Balkan “revival”, as a consequence, did not arrive from the cities, but from the villages:

“In Ottoman days only the village nourished sentiments of manly vigour and true patriotism. It perpetuated national oral tradition and remembrances of medieval independence and glory. By living in compact settlements, with their own social organization, the peasants were able to resist the penetration of alien cultures and to preserve their ethnic individuality... The dominant Ottoman Turkish society and the numerous subsocieties that functioned within the encompassing system of social relations preserved their distinctive characters and yet influenced each other. The long period of coexistence and intermingling has given the Turks and their erstwhile subjects

¹⁸ D. Tomašić, *The Structure of Balkan Society*, American Journal of Sociology, Vol. 52, No. 2 (Sep. 1946) 132–140.

¹⁹ J. Cvijić, *The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula*, Geographical Review, Vol. 5, No. 6 (June 1918) 470–482.

many common characteristics and a similar outlook on life. The Ottoman Empire vanished, but its influences survive”.²⁰

An inquiry that British diplomacy promoted through different consulates during the years of the Balkan Wars showed that from the civil and social point of view this conflict was producing a considerable change, especially regarding the relationships among the different confessional and ethnic groups. The result of this study proved that only in recent years the hostility between Turks and other communities increased and the Balkan Wars were essential in influencing the sentiments of many populations and their desire to secede from the Turkish domination.²¹

After the First World War, the social structure prevailing in these territories was no more compatible with the new idea of state, which implied a full legal equality among citizens and needed a complex work of unification and homogenization in order to convert the former subjects into modern citizens. Naturally this process is too complex to be performed in a short time but needs time to modify social and mental structures that are deeply rooted in history and that have been gradually accompanied and replaced by state laws and regulations. In order to accomplish such a reform, states need time, resources and a solid power of coercion and in many cases the Balkan states did not fully possess these elements. Following the Western models meant that the state had to rapidly carry out a political and economic process of “conversion”, starting from the adoption of codes and constitutions developed in Europe since the Age of Enlightenment, without experiencing the same success in the territories under Turkish influence.

It has been justly stated that the economic backwardness of Eastern Europe was not a direct consequence of Ottoman rule (Lampe, Adanir) but is the result of a complex interaction of geographic, political and cultural forces.²²

²⁰ Wayne S. Vucinich, *The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule*, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4 (Dec. 1962) 597–616.

²¹ The most interesting results of this inquiry were recorded in the social context: according to the British reports, the treatment of strangers was always generally good and tolerant, but the war deeply modified this situation, consolidating those groups who wished to abandon the Turkish rule. From Mosul, for example, English consuls sent this comment: “There is no doubt that the Christians universally rejoiced at the overthrow of Turkey, while the Moslems were for the most part indifferent”. In this perspective, the First World War could be seen as the final stage of a path that the Porte had started some centuries before. G. W. Swanson, *A Note on the Ottoman Socio-Economic Structure and Its Response to the Balkan War of 1912*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 1 (Jan. 1978) 116–126.

²² F. Adanir, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule*, *The Origins of Backwardness*, D. Chirot (ed.), 131 ff.

On the other hand, it could also be said that the centuries of Ottoman domination did not contribute to produce a solid social force that could take the new course after the achievement of national independence. The inner problems of the Balkan reality did not help national states to face the challenges that the new reality was proposing them after World War I: political stability depended on rapid economic development, and both were conditioned by the rise of a solid political, economic and social elite; but the creation of such a group of functionaries and private economic agents could not simply be the result of national independence after centuries of “foreign oppression”. The adoption of strong economic nationalism, on the contrary, did not help to achieve these targets and only produced a perverted mixture between national and personal interests, as Ivo Banac tried to demonstrate recalling the experience of minister Milan Stojadinović, who managed his properties almost as a former Turkish feudal landlord.²³

Conclusions. A New Economy with New Frontiers.

The drafting of new frontiers deeply affected the economic balances of Central-Eastern Europe. The building of new states implied many changes, first of all in the definition of the economic and trade relationships of the area. Towns and districts once connected with Budapest and Vienna, or with the ports of Trieste and Fiume, were cut off from the established routes and the same principle characterized small villages and the countryside, which had to find a new local economic benchmark. These regions often had an agricultural background that marked the daily life of their inhabitants, that is to say of the peasants who were strictly bound to the land. Rural classes were particularly influenced by the location of markets held in cities and towns, which conditioned the organization and the entire life of smaller villages.

The partition of the old economic space had outstanding consequences on the development of post-war states, since the old unity was replaced by a gamut of nationalist policies which took parallel patterns that were met with difficulty. If in the past railways transported the resources from their place of origin to the industrial centers, after the war, these localities were often cut off from each other. This effect was particularly felt in those regions of the Balkans where – as Georges Prévelakis underlined in his *Les Balkans, cultures et géopolitique* (1994) – a mountain pass separated not only two valleys but two different worlds, and where economic efficiency did not correspond to ethnic distinctions.

²³ I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca 1984, 320.

Generally, international commerce encountered many hurdles: tariffs and taxes when the goods had to pass frontiers, and the lack of adequate infrastructures and skilled entrepreneurs inside the states that wished to develop their national industry. Many times, the lives of the cities and the surrounding villages were strictly interdependent and when the frontiers cut this link, they inevitably jeopardized the regular development of local economies, diminishing the commerce and the exchange of commodities. In many cases the adoption of the ethnic criteria to determine the new frontier was in contrast with reasons of economic stability and with the need of preserving the economic life of the regions through an efficient system of railways, roads and other infrastructures such as hydrographic basins, which connected the places where the resources were extracted or produced to the industrial structures, where they were worked and exploited.

The creation of a boundary in places connected for a long time strongly conditioned the post-war situation and further changed not only the habits, but also the customs, prices and tariffs of these rural markets. The adoption of new private law codes made these changes effective and influenced not only the economic interchanges and relationships, but also the structure of the land and of the villages which had to be integrated into new systems of law, accepting new solutions and regulations (trespassing, family and succession law, land registries, tributes and taxes). The problem was more complicated in some regions of the Balkans, where the land structure was still conditioned by the Ottoman heritage or by local dynamics. A report commissioned by the League of Nations, for example, underlined that in Albania the situation was extremely complex:

“In the mountains of the north the land is owned jointly by families, the pastures being the joint property of the tribes. The whole is regulated by the laws and traditions of the tribes. Large feudal estates are to be found above all in the centre (Tirana, Elbasan, Berat), and especially in the fertile district Mousakja, which, if rendered healthy and well cultivated, could supply the whole of Albania with cereals”.²⁴

²⁴ A. Calmès, *The Economic and Financial Situation of Albania*, Annex to the Report presented to the Council by the Financial Committee of the Provisional Economic and Financial Committee on its Eighth Session, Geneva, September 1922, 10. Another example of these reforms which has been studied and analysed in anthropological and political terms is the *maso chiuso* (closed estate) system used by Tyrol peasants passed under Italy, who had to abandon the traditional indivisibility of the land and adopt the Italian succession rule with the partition among the heirs. J. W. Cole – E. R. Wolf, *La frontiera nascosta. Ecologia e etnicità fra Trentino e Sudtirolo*, Roma 1993; *Fonti delle norme giuridiche e studi sul Maso Chiuso nel Trentino Alto-Adige*, C. Graf (a cura di), Trento 1987.

All the changes that national states prefigured aiming to accomplish a general economic and social transformation were burdened by a whole of complex factors, which could not be managed simply counting on the work of local untrained elites, dismantling the old schemes that were present for example in Austria-Hungary and building a new reality along national lines.

As Berend and Ránki successfully showed in their work about the economic development of East Central Europe, the explosion of nationalist passions, as well as the reaction against international proletariat movements, paved the way for the development of economic nationalism. Forgetting the classical economic doctrine of *laissez faire*, states sponsored the growth of their economy imposing monopolies, adopting protectionist policies, managing their currencies to ensure stable conditions and building infrastructures to define a new web of roads and communications inside their national borders. They developed many state-owned sectors, especially in the industrial field, in transportation and communication systems, they nationalized their resources and acquired important proportions of capital in industries and stock holdings; they promoted the development of banks with social and national aims.²⁵

Romania represented the perfect sample of this economic nationalism. The country experienced such policies since the end of XIX century and strengthened them after WWI, with the definition of the *prin noi înşine* (through ourselves alone) constitutional policy. This strategy aimed to make *România Mare* not only a political entity but also an economic one, transforming the country using all the resources that were offered by the new

²⁵ As I. T. Berend – G. Ránki, perfectly showed in their *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York 1974. I. T. Berend – G. Ránki, *Lo sviluppo economico nell'Europa centro-orientale nel XIX e XX secolo*, Bologna 1978, 241; *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Vol. I: Economic Structure and Performance between the Two Wars. Vol. II: Interwar Policy, the War and Reconstruction, M. C. Kaser (ed. by), Clarendon P., Oxford 1985; F. W. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, Geneva 1945; I. Svernilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva 1954. For the study of the state role in interwar economy, G. Ránki, *The Role of the State in the Economy in the interwar Period – Hungary, Yugoslavia, Bulgaria, Romania*, Papers in East European Economics, n. 29 (1973); N. Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe*, New York 1966; Z. P. Pryor, *Czechoslovak Economic Development in the Interwar Period*, A History of the Czechoslovak Republic, V. Mamatey – R. Luza (ed. by), Princeton 1975; A. Teichova, *An Economic Background to Munich International Business and Czechoslovakia 1918–1938*, Cambridge 1974; D. H. Aldcroft – S. Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Edward Elgar publishing, Aldershot 1995.

frontiers. The Minister of Economy, Vintila Bratianu, openly expressed this program in many works which emphasized the role that the natural and human resources of the country could and should have, converting Romania into an “economically complete state” and preparing the people for the florid future that the new economic energies could promote.²⁶

This ambitious policy combined the nationalization of important economic factors, such as mines and oil wells, and the adoption of precise rules to support national enterprises: the obligation of engaging determined percentages of Romanian employees inside the industries; the creation in 1923 of the National Society for Industrial Credit to give privileged loans to Romanian citizens and companies; taxations and state credits to banks; the imposition of a multitude of controls and direct interference of the state in private economic activity; the creation of a Romanian responsible for every firm which was owned by a minority member; the act for the utilization of Romanian staff in enterprises (1934) according to which at least 50% of the auditors and the boards and committees were to be Romanian.

But it was not a pure Romanian question: the taxation systems for many years continued to impose different and higher rates in the new regions, especially in those of the former Habsburg Empire, where also the exchange of currencies was generally punitive. Many problems were created by the fact that these zones had never been part of their new states and had to integrate their economy inside the new structures; it was the case of Transylvania, where Romanian economic activity began to concur with German and Magyar ones only during the second half of the XIX century, or of Vojvodina and Slovenia.

²⁶ „*Azi în România Mare el devine o entitate nu numai politică, care prin participarea întregului sau neam are viitorul sau asigurat, dar și economică, cuprinzând în hotarele acestui stat hinterlandul direct influențat de gurile Dunării. Astfel România va fi mâine un stat economic complet, prin folosirea întregului neam la propășirea lui economică, prin bogățiile naturale deosebite pe care teritoriile dobândite le aduc în țara exclusiv agricolă de până ieri, prin transformarea munților din hotar în rezervor viitor de energie economică de tot felul, dar mai cu seamă fiindcă cuprinde în statul stăpânitor al gurilor Dunării toate regiunile bogate dintre Nistru și Tisa care au scurgerea lor normală că tre aceste guri*”. Vintila Bratianu despre Economia națională a României Mari, *Democrația* (4–5 mai 1919); M. Drecin, *Noi prin noi – variantă a doctrinei liberale “prin noi înșine”*, *Anuarul Institutului de Istorie Cluj–Napoca*, XXXV (1996) 241–246; I. Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928*, București, 1981; L. Bathory, *The Coal and Iron-and-Steel Industries in the National States of Central Europe and the Autochthonous and Foreign Banking Capital (1919–1929)*, *Nouvelles études d’histoire*, publiées à l’occasion du XVII Congrès international des sciences historiques, Madrid 1990, 242–247.

In order to modify this reality, all the states increased public properties, especially in those strategic areas where it was important to replace foreign capital (for example in former Habsburg Slovakia and Slovenia), and this strategy was limited only by the lack of capital and by the economic weakness of those states. Naturally, this background could not be inverted in only a few years and so the national policies of the interwar period showed the counterproductive effect of dampened productivity. In many cases, redistribution led to fragmentation and, the initial agrarian reforms were mitigated in the following years, when the poor results of agricultural production obliged the authorities to rethink these measures.

Since 1919, Eastern European states appeared to have made up their minds about the future of their economy, ignoring the suggestions of John Maynard Keynes, who wondered about the fundamental economic factors in the future relations of Central and Eastern Europe. After the partition of the former economic space, he saw no possible means of repairing this loss of productivity within any reasonable period of time except through the agency of German enterprise and organization. Keynes' prediction came true only during the thirties, after the big crisis in 1929 shocked the global economy and spilled over also to Central-Eastern Europe. On the contrary, the new states attempted to find a solution to Keynes' doubts with strong economic nationalism, which abandoned the classic *laissez-faire* to make the state become the principal actor of the economic play. As a matter of fact, national tendencies in the economy grew during the interwar period, especially after the crisis of 1929, but their effects were not as optimistic as their authors expected.

Lampe and Jackson argued that the fact that the war had interrupted the growth of exports from the Balkans did not necessarily mean an insurmountable obstacle for economic development, but actually represented a big problem in countries where a strong internal market was lacking.²⁷ With a downturn in international commerce that followed the 1929 bankruptcy they once again had to resort to their historical economic benchmark, that is to say Germany. During the thirties, many governments started to flirt with Berlin, and subsequently Danubian and Balkan regions were newly attracted under the German influence. This rapprochement had terrible consequences for the states which gradually pushed themselves at the bottom of a tunnel. The trade agreement with Hungary in 1931, in this sense, represented the cornerstone of the following pacts that were concluded with Yugoslavia, (1934), Romania

²⁷ J. R. Lampe – M. R. Jackson, *Balkan economic history, 1550–1950: from imperial borderlands to developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington 1982, 155 ff. and also 329 ff.

(1935), and with other states, reaching its peak with the *Pactul petrolului* (Oil pact) with Romania in 1940.²⁸

The downturn in international commerce accompanied the worsening of international relationships, which were definitely conditioned by the division between revisionist and anti-revisionist states. The international instability and the decline of international institutions, on the other side, reflected the gradual shift that many states experienced towards a less democratic and more nationalist reality. The economic crisis of 1929 accelerated this movement and paved the way for the rise of totalitarian nationalisms which combined anti-Semitism with the revision of the Versailles status quo. The expectations for rapid economic development (which meant a considerable government investment in technical and information services and not a simple redistribution of land) were almost totally exhausted by the crisis and by an international context in which states were more or less compelled to concentrate on foreign policy and military build-ups, leaving agriculture to stagnate.

The success of Hitler anticipated the final decline of the League of Nations, which lost all its prestige after the self-withdrawal of Germany, the wars in Spain and Ethiopia and the failure of all the attempts made to solve these questions. Within a few years the “castle crumbled” and created the ground for the Second World War, a new tragic experience that had its roots in the democratic instability of the national states, in the economic crisis, and in the fragility of international institutions. On the international and internal level, the economy showed that nations raised among them a curtain, an insurmountable wall which prevented them to organize a solid defence against the real enemies coming from their recent past. Serving the nation with too much zeal, this accelerated the descent of Eastern Europe towards authoritarianism, proposing once again the same ethnic rivalries and historical revenges that the First World War unfortunately and unconsciously contributed to exacerbate. The excesses of nationalism thus finally produced the effect that

²⁸ In 1934 the German government made public the so-called Neuer plan which put into the hands of the state the control of foreign trade and international financial traffic. G. Ránki, *Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939*, Boulder, New York 1983, 135–147; the advance of German capital in Eastern Europe was a much discussed matter which attracted the attention of many economists, for example the economic and political writer and journalist of the Financial Times, Paul Einzig. P. Einzig, *Bloodless Invasion. German economic penetration into Danubian states and the Balkans*, Duckworth 1938; E. Jackh, *The German Drive in the Balkans*, International Affairs, Vol. 18, No. 6 (Nov–Dec. 1939) 763–783.

Berend called the “failure of economic nationalism” and substantially contributed to the extension of German influence in Eastern Europe and to a second human and economic catastrophe.²⁹

²⁹ I. T. Berend, *The Failure of Economic Nationalism: Central and Eastern Europe before World War II*, *Revue économique*, Vol. 51, No. 2, De l’Europe d’avant-guerre à l’Europe d’aujourd’hui: Regards sur l’Europe de 1939 (Mar. 2000), 315–322.

Ћузепе Мота

ЕКОНОМИЈА НАЦИЈА. НЕКА РАЗМИШЉАЊА О УТИЦАЈУ ЕКОНОМСКЕ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Резиме

Рад се фокусира на главне аспекте економске политике у Источној Европи после Версајског мира, када је цео регион постао поприште колапса старих вишенационалних царстава и њихове замене националним државама. Премда су теоретски створене на принципу националног самоопредељења, нове државе су у многим случајевима биле етнички мешовите попут старих империја. У ствари, нове границе се нису савршено поклапале са етничким поделама међу различитим заједницама које су, у неким случајевима, коегзистирале чак вековима уназад. С економске тачке гледишта, нов договор није одражавао економску динамику која је обележавала регион до тог тренутка, што је постао проблем и још једна препрека за економски развој Европе, како је током мировних преговора истакао британски економски саветник Џон Мејнард Кејнс. Приступ нових влада, које су све биле одлучне у намери да усвоје национализам као идеолошки путоказ за своје политичке и економске структуре, представљао је додатну препреку у ионако тешкој послератној обнови и одиграо је важну улогу у поретку после 1929. године. Резултат оваквог устројства био је стрмоглав новоформираних држава у ауторитаризам, а на међународном плану исписан је пут ка крвавом „Европском грађанском рату”.

Кључне речи: национализација, национализам, аграрне реформе, економски простор, југоисточна Европа.

Чланак примљен: 30. 04. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 09. 2016.

Жељко БРАЛИЋ*

Универзитет у Београду

Факултет безбедности

Београд

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТИ У ВОЈВОДИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА (1918–1941)

Анстракт: Рад се бави просветно-културном делатношћу народних универзитета у Војводини (1918–1941). Настајали су као екстензе средњих и основних школа. Ове установе представљају релативно засебан тип народних универзитета, нешто другачији од већине осталих у Краљевини СХС – Југославији. Нарочито су специфични по успешном организовању зимских течајева српскохрватског језика за одрасле припаднике националних мањина. Такође су, више од других сличних установа, били усмерени ка образовној делатности на селу. Процењено је да је на територији данашње Војводине било око 30 народних универзитета.

Кључне речи: народни универзитет, Војводина, образовање одраслих, образовно-културни рад, зимски течајеви.

Увод

Народни универзитети у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца – Краљевини Југославији¹ настају углавном под утицајем познатих старијих искустава из других земаља напредне Европе – енглеских

* bralic@fb.bg.ac.rs

¹ „U odgovor na adresu delegacije Države SHS, regent Aleksandar je 1.decembra 1918. proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države SHS u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca” (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Београд 1981, 28). Држава је преименована 15. јула 1920. године у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, а потом је 3. октобра 1929. године „још једаред преименована“ у Краљевину Југославију (В. Стругар, *Осамдесет година југословенске државе*, Југословенска држава 1918–1998, Београд 1999, 30).

универзитетских екстензи (чешће), или данских народних високих школа (ретко). Најчешће су настајали управо као екстензе („продужетак“, „проширење“) универзитета, затим гимназија и других средњих школа, па и народних, основних школа; има случајева да народни универзитети настају и као секције или одбори разних просветно-културних друштава, књижница и читаоница, и сл. Но, без обзира на разлике у начину настанка, можемо их све сматрати установама (суштински и функционално) исте врсте. Пре свега због тога што је њихова органска функција у сопственом окружењу слична или иста.

Иако се народни универзитети у Војводини одликују неким специфичностима у односу на остале (о чему ће бити говора и у закључном делу рада), да бисмо ваљано разумели појам народног универзитета, укратко треба приказати типичан и карактеристичан начин настанка и функционисања народног универзитета као културно-просветне установе уопште.

Основни пут настанка народног универзитета код нас представља „проширивање“ рада одређене просветно-школске установе (универзитета, факултета, средње школе или гимназије или, чак, народне или основне школе) на јавност изван установе, на „народ“. По правилу се ради о установи која је најзначајнија или водећа у одређеном месту или на широј територији.²

Уз пуно разумевање основног принципа настајања класичних универзитетских екстензи, али уважавајући и сазнања до којих смо дошли истраживањем обилне архивске и друге грађе, неминовно нам се наметнуо и следећи закључак: ако полазимо од *функције* установе у друштвеном окружењу, у јавности, оправдано је сматрати еквивалентима државну (основну) школу у малом војвођанском селу и државни универзитет у великом граду (Београд, Загреб, Љубљана), јер настанак народног универзитета у оба случаја има исти пут: народна школа или академски универзитет почињу са организовањем јавних („популарних“, у значењу „за народ“) предавања, и при том бирају оне теме које ће моћи да задовоље постојеће потребе њихове публике (образовне, културне, животне потребе). Након започињања таквих појединачних јавних предавања остаје само један корак до формалног оснивања посебне институције народног универзитета.³

² „Učiniti akademska znanja dostupnim onima kojima za to ne treba druge obrazovne, ili bilo kakve više kvalifikacije osim ljubavi prema znanju i osećanja njegove vrednosti, čini suštinu smisla univerzitetskih ekstenzi u svim zemljama gde su se one pojavile“, R. Bulatović, *Univerzitet za sve: o uticaju engleske univerzitetske ekstenze na slične oblike obrazovanja odraslih kod nas do drugog svetskog rata*, Београд 1980, 113.

³ Наше истраживање о настанку установа образовања одраслих у Југославији 1918–1941 није потврдило оцене да је народни универзитет на јужнословенским

Програмска оријентација народних универзитета се у правилима (статутима) углавном декларативно одређује као популарисање знања и садржаја из области науке, књижевности, уметности, у широким слојевима народа, све у циљу унапређивања образовања, културе, свакодневног живота.⁴ Главни циљ је, дакле, образовно-васпитно и културно деловање у широким народним слојевима. Међутим, стварно деловање ових институција врло често заобилази овај основни циљ и усмерено је углавном на задовољавање културних и образовних потреба људи који не припадају „широким слојевима”, већ мањини образованијег света, оној мањини која је већ мање или више формално образована и заинтересована је за допуњавање свог знања из неких области науке, књижевности, уметности; за њих је то нека врста племенитије, корисне разоноде. Посебно се ово односи на народне универзитете у већим градовима, где су теме предавања углавном везане за књижевност, уметност, медицину, историју, географију, правне науке, историју културе, природне науке, психологију, социологију, филозофију и друге области академског знања (нису баш ретке ни теме из области теозофије, спиритизма и сл.). То углавном одговара типичној слици установа тзв. слободног образовања одраслих.⁵

Јасно је да ова предавања и методски одговарају очекивањима и навикама образованијег грађанства; језик оваквих предавања свакако је претежно језик академске културе и науке, ма како се предавања називала „популарним”. Огромна већина становништва ту се није ни могла појављивати, нити очекивати. Зато је потпуно оправдана оцена да су народни универзитети били „предавачке установе са јако наглашеном просветитељском нотом. Површни енциклопедизам чинио је њихову програмску, а вербално предавање – дидактичку основу. Са тако уском основом рада, и поред кудикамо ширих субјективних стремљења, народни универзитети нису ни могли да остваре значајнији ефекат на образовању и одгоју одраслих”.⁶

просторима био „odbljesak francuskog narodnog univerziteta i njemačke visoke narodne škole“ (B. Samolovčev, H. Muradbegović, *Opšta andragogija*, Sarajevo 1979, 69).

⁴ Видети, на пример, „Правила народног универзитета за срез Новосадски бановине дунавске са седиштем у Новом Саду“, од 5. јула 1935. године. Архив Југославије (=AJ), фондови Министарства просвете, општа сигнатура Министарства просвете 66, Одељење за народно просвећивање (=НП): AJ 66 НП–НУ 1–7/–35.

⁵ А међу обележјима слободног образовања одраслих подразумева се примарно усмерење „на širenje socijalno-humanističkih i prirodno-naučnih znanja“ (Samolovčev, Muradbegović, *Opšta andragogija*, 69).

⁶ B. Samolovčev, *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*, Zagreb 1963, 118.

Због тога је очигледно и каква је публика могла бити присутна на народним универзитетима; то је свакако грађанска публика са натпросечним нивоом школског образовања – чиновници, трговци, лекари, адвокати, често ђаци и студенти, а врло ретко радници и сељаци. Само неки програми и предавања, организовани по селима, а таквих је често било у Војводини, могли су у значајнијем броју привући сеоску и сељачку публику. Радници су били најмање очекивана и најређе присутна публика народних универзитета, баш као што је и свако стручно образовање било потпуно изван домена рада ових установа.

Оснивачи, организатори и предавачи народних универзитета били су из редова интелигенције, и то по правилу „највише” интелигенције у одређеном месту. Тако су то на највећим народним универзитетима (Београд, Загреб, Љубљана) углавном универзитетски професори и други стручњаци високог и највишег образовног нивоа; на средње великим народним универзитетима у питању су припадници образованог света нешто нижег нивоа – професори и директори гимназија и других средњих школа, наставници, адвокати, виши чиновници, представници локалне или среске власти, итд. У малим, сеоским народним универзитетима ангажовани су они интелектуалци каквих у селу једино и има – управитељи основних школа, лекари, понекад свештеници, а у највећем броју учитељи.

Што се тиче бројности народних универзитета, у свим доступним изворима нашли смо релативно поуздане потврде о постојању преко 140 народних универзитета у Југославији. Према извештају Министарства просвете Министарству иностраних послова из 1931. године⁷ у Југославији су те године постојала 72 народна универзитета (уз 779 културно-просветних друштава, „нар. књижница и читаоница“ 1.788, „аналфабетских течајева“ у војсци и грађанству 4.653, преко 177.000 „обучених аналфабета“, 179.214 задругара у 2.219 земљорадничких задруга итд.). На основу истраживања обимне али недовољно сређене архивске грађе проценили смо да је у периоду 1918–1929. године настало око 40, а у периоду 1929–1940. још око 110 народних универзитета. Укупан број је донекле и превазишао наша очекивања.

Мрежа народних универзитета, као и осталих установа за образовање одраслих, неуједначено је покривала различите крајеве земље, што се може видети и на основу сачуваних података из 1934. године:⁸

⁷ „Уз ОНБр. 70185/31.” 66/ОН–1022.

⁸ Расположиви подаци из 1934: „Уз ОНБр. 70185/31. Рад на просвећивању народа ван школе”, према извештају који је Министарство просвете упутило Министарству иностраних послова 1931. год. АЈ 66/ОН–1022.

Бројно стање књижница и читаоница и осталих културно-просветних друштава на крају октобра 1934. у Краљевини Југославији

Бановине	Књижница и читаоница	Културно- просветних друштава	Певачких и музичких друштава	Народних универзитета
Дравска	99	710	352	4
Савска	332	152	151	5
Приморска	110	117	40	2
Врбаска	137	99	11	27
Дринска	207	106	21	10
Дунавска	467	158	125	23
Зетска	145	60	10	7
Моравска	216	41	39	5
Вардарска	178	81	40	19
Београд	4	297	14	1
Свега	1896	1851 (1821?) ⁹	803	103

Извор: *Зборник расписа Министарства просвете о раду на народном просвећивању и правила народних књижница и читаоница*, Београд, 1934, 61.

На основу наведених података, и на основу истраживања појединачних установа, можемо тврдити да је у односу на величину територије, најснажнију и „најгушћу” мрежу народних универзитета имала управо Војводина. Архивски документи на чувању у Архиву Југославије, који се односе на војвођанске народне универзитете, нису потпуни и свеобухватни, с тим што је слабије покривен период пре 1930. године. Коришћењем расположиве грађе и приказа својеврсних студија случаја (установа о којима има нешто више података) може се ипак формирати основни приказ обима и домета ових раних покушаја да се

⁹ У оригиналном документу укупан скор је погрешан, а нисмо могли утврдити где је тачно настала грешка.

образовно-културним радом (првенствено, мада не и искључиво) са одраслима надокнаде и компензују неки од недостатака и пропуста државног васпитно-образовног система. Ти покушаји, засновани на ентузијазму и посвећености бројних појединаца, вредни су пажње и даљих истраживања у интердисциплинарном простору који повезује андрагошку и историјску науку.

***Образовање одраслих на терену –
образовно-културна делатност
народних универзитета у Војводини***

Народни универзитети у Војводини деловали су у специфичним условима и по томе су се разликовали од већине других и у Србији и у Краљевини СХС – Југославији. Због бољег разумевања специфичности тих услова треба истаћи податке из експозеа који је на заседању банског већа поднео начелник Краљевске банске управе Дунавске бановине др Милан Петровић.¹⁰ Ту се наводи да је на подручју бановине било 4.953 одељења основних школа, и да је значајан број одељења имао наставу на језицима националних мањина:

1. на немачком језику одржавала се настава у 593 одељења (11,97% укупног броја одељења),
2. на мађарском језику у 438 одељења (8,84%),
3. на словачком у 110 (2,22%),
4. на румунском у 80 (1,62%),
5. на русинском у 22 одељења (0,44%).

На језицима поменутих пет националних мањина одржавала се настава у укупно 1.243 одељења, што је чинило 25,09% укупног броја одељења основних школа. Укупно је у бановини било 188.075 ђака основних школа, а од тога је 63.047 (чак 33,52%) похађало наставу на језицима националних мањина:

1. у немачким одељењима 24.815 ђака (13,19% укупног броја),
2. у мађарским 26.958 (14,33%),
3. у словачким 5.601 (2,98%),
4. у румунским 4.297 (2,28%),
5. у русинским 1.376 (0,73%).

¹⁰ АЈ 38–714/893. Политика (28. фебруар 1940).

Ови подробни и прецизни подаци из поузданог извора не слажу се са наводима у литератури о истом питању. Наиме, Бранко Петрановић наводи да су (само) „мађине под међународном заштитом – немачка, мађарска и румунска – добиле право да отворе одељења за наставу на матерњем језику“.¹¹ Наши прецизни подаци потврђују да су то право имале и словачка и русинска национална мађина.

У експозеу се наводи и податак да је у Дунавској бановини било 28,87% неписменог становништва, мада се ту јасно препознају већ релативно застарели подаци из 1931. године. Они јасно указују на врло велике разлике у описмењености становништва и укупној културно-просветној развијености између различитих бановина Краљевине Југославије. Такође је видљиво да је Дунавска бановина изнад просека у погледу писмености становништва, судећи по проценту неписмених:¹²

<i>Бановина</i>	<i>Удео неписмених</i>
1. Дравска бановина	5,54
2. Дринска	62,11
3. Дунавска	28,87
4. Моравска	61,96
5. Приморска	57,46
6. Савска	27,67
7. Вардарска	70,86
8. Врбаска	72,60
9. Зетска	66,04
10. Београд	10,87
Свега	44,61

Извор: А. Кемура, *Културне прилике наших муслимана у Босни и Херцеговини*, Народно просвећивање 9/1940, 163.

У експозеу се такође наводи да је у Дунавској бановини 1940. године, уз 12 народних универзитета и „великог броја књижница, соколских друштава, певачких, музичких и других друштава“, било и 96 подружница немачког Културбунда, чија је делатност у неким круговима и установама изазивала слабо прикривену сумњу и забринутост.¹³

¹¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 160.

¹² Аутор Ахмед Кемура податке које смо приказали у табели наводи такође као податке из 1931. године.

¹³ На пример, в.: Narodni univerzitet u Odžacima, 1. aprila 1940, 343, br. 100. У овом документу, упућеном Одељењу за народно просвећивање Министарства просвете,

*1) Народни универзитет Матице напредних жена
у Новом Саду*

Народни универзитет Матице напредних жена у Новом Саду основан је 1919. године, а од 1922. Матица је постала једна од секција Матице српске. Међутим, на овај народни универзитет у документима сачуваним у АЈ први пут наилазимо тек 1930. на списку народних универзитета Дунавске бановине из фебруара те године.¹⁴ У извештају Одсеку за просветну статистику Министарства просвете из 1931. налазимо и неколико вреднијих података о делатности ове установе у периоду између 1. септембра 1930. и 31. августа 1931. год.; на укупно 22 предавања одржана у том интервалу било је свега 5.500 посетилаца, и то 4.400 жена и 1.100 мушкараца (просечно по предавању 250, од тога 200 жена). Предавања је држало 18 предавача, 12 мушкараца и 6 жена.¹⁵

Из 1933. године (од 16. октобра) сачувана је само молба у којој Матица напредних жена тражи одобрење за једно предавање о социјалним и моралним основама савременог кривичног правосуђа (предавач је био професор Правног факултета у Суботици).

Ипак, овај појединачни документ наводимо као речиту илустрацију, јер се из њега може уочити да о овом одобрењу једног јединог предавања постоји чак 6 сачуваних докумената. Наиме, ово су станице на путовању овог „предмета”, односно институције кроз које је прошла молба за одобрење предавања: Матица напредних жена – Полиција Новог Сада – Опште одељење Министарства просвете – Просветно одељење Краљевске банске управе Дунавске бановине – Одсек („Отсек”)

стално провејава забринутост „претседника“ новооснованог народног универзитета, управитеља основне школе Милутина Вукановића, а у вези са „materijalnim i brojnim opadanjem našeg slovenskog življa“ у поређењу са „100%no obezbeđenim nemačkim življem, koji je još k tome i organizovan svestrano. Pogotovu je Kulturbund aktivan u ovome poslu, pri čemu se mora voditi računa i o činjenici, da se rad kulturbunda ne ograničava samo na prosvetnom, nego i na političkom polju“. Чак је Народни универзитет сматрао да је потребно да замоли Министарство да се преписка води готово у тајности, тј. „iz naročitih obzira da se sva prepiska dostavlja neposredno ovom univerzitetu.“ Тако су се и скромни војвођански народни универзитети понекад могли наћи у ситуацији да се непосредније забрину и за „nacionalne i državne interese u Vojvodini“. АЈ 66 НП–НУ/48.

¹⁴ Списак народних универзитета Дунавске бановине, 7. фебруар 1930. АЈ НП–НУ 1–7/–35.

¹⁵ АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

за народно просвећивање Министарства просвете – Краљевска банска управа Дунавске бановине – Полиција – Архива Министарства просвете – Министарство просвете (решење, односно одобрење) – управник Полиције Новог Сада – још једном Краљевска банска управа – закључни печат Министарства просвете.¹⁶

Мора се уочити да једно јавно предавање кроз шест докумената *дванаест пута* пролази кроз различите бирократске нивое и службе, од којих су три – полицијске. Ово упечатљиво показује да је упорно настојање да се делатност народних универзитета (и других културних и просветних друштава и установа) прецизно надгледа и контролише доводила не ретко и до апсурда, јер је свако одобрење за свако предавање морало да прође кроз разне инстанце власти, и све су оне морале да се сложе са одређеном „темом предавања” пре него што се „предмет” закључи и предавање одобри. Све је то непотребно додатно отежавало рад просветно-културних установа, јер их је приморавало да свој ентузијазам, време и енергију троше на бесмислено и напорно администрирање, уместо на своју основну делатност. Рад многих установа посебно је отежавала спорост администрације, често кашњење одобрења, што је доводило у питање планирани рад, а дешавало се да Министарство нека предавања уопште и не одобри.¹⁷

Према извештајима штампаним у књигама Библиотеке Коларчевог народног универзитета број предавања Народног универзитета Матице напредних жена кретао се током година овако:

¹⁶ Исто.

¹⁷ Чак и када је у питању Југославија у целини, случајеви ускраћивања одобрења, забране појединих предавања или било каквих инцидената изузетно су ретки, а као пример се може навести полицијска забрана предавања на Пучком свеучилишту у Загребу 1932. године (предавање на тему „Како је живјела хрватска интелигенција у XVII, XVIII и XIX стољећу“ др Р. Хорвата). Други пример пружа документ који потиче из Одељења за заштиту државе Министарства унутрашњих дела, а који затичемо у архиви Министарства просвете. Повод је било предавање које је на Пучком свеучилишту у Загребу одржао професор економске школе Филип Лукас, по политичком опредељењу „франковац“, који је у предавању о Ирској наводно правио алузије „на наше прилике“, и тако починио „сепаратистичку и тенденциозну провокацију“, због које су га присутни „национални студенти“ испратили звиждуцима, узвицима, па и „бацањем јаја“ (АЈ НП–НУ 1–7/–35). Проблеми ове и сличних врста били су толико ретки у мноштву успешно организованих предавања и других образовних програма, да се крута контрола Министарства просвете мора сматрати непримереном и врло штетном.

<i>Година</i>	<i>Предавања</i>
1933/34.	17
1934/35.	18
1935/36.	25
1936/37.	23
1937/38.	23
1938/39.	19
1939/40.	16
1933–1940.	141 (или 20 по сезони)

Извор: *Библиотека КНУ*, Београд, 9/1934, 25/1936, 38/1938, 45/1940.

Само за поједине периоде наводе се и подаци о приближном броју посетилаца, и на основу тога се може закључити да се тај број кретао између 150 и 300, с тим што је између 1938. и 1940. године достигао максимум (250–300).¹⁸

На основу података сачуваних у доступним извештајима могу се приказати и преовлађујући програмски, односно тематски садржаји заступљени у делатности ове установе:

<i>Тематска област</i>	<i>Предавања</i>
књижевност	37
национална историја	20
педагогија	9
хигијена и медицина	8
<i>Свега</i>	74

Извор: Извештаји¹⁹ из периода 1933–1938, као и *Библиотека КНУ*, Београд, 9/1934, 25/1936, 38/1938, 45/1940.

На основу извештаја такође можемо закључити да је Народни универзитет Матице напредних жена деловао у отежаним условима, суочен са недостатком финансијске потпоре; нарочито се тешко решавао проблем основног финансирања планираних јавних предавања, уз сталне

¹⁸ *Библиотека КНУ*. Београд, књига 9 (1934), 25 (1936), 38 (1938), 45 (1940).

¹⁹ Кула, 31. март 1934, Руски Крстур, 10. децембар 1934, Црвенка, 12. децембар 1934, Кула, 28. децембар 1934, Нови Врбас, 9. фебруар 1935, Руски Крстур, 21. јануар 1936, Црвенка 29. јун 1936, и др. АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35, АЈ 66/П 1–6.

добре намере и покушаје да се делатност прошири и да се број предавања што више повећа, али се због недостатка новца ти планови нису могли остваривати.

2) Народни универзитет у Вршцу

Народни универзитет у Вршцу основан је 1926. године. Обим делатности овог народног универзитета од оснивања до 1940. године приказан је у следећој табели.²⁰

<i>Година</i>	<i>Број предавања</i>	<i>Број слушалаца</i>	
		<i>Укупан</i>	<i>Просечан</i>
1926/27.	40	5.813	145
1927/28.	62	6.256	101
1928/29.	27	2.339	87
1929/30.	36	3.729	104
1930/31.	34	5.015	148
1931/32.	6	1.230	205
1932/33.	9	2.409	268
1933/34.	6	593	99
1934/35.	40	4.680	117
1935/36.	64	9.110	142
1936/37.	84	11.320	135
1937/38.	75	12.000	160
1938/39.	50		
1939/40.	40		
<i>Свега</i>	<i>573</i>		

Извор: Библиотека КНУ, Београд, 9/1934, 25/1936, 38/1938, 45/1940.

Подаци о броју посетилаца у периоду између 1926. и 1938. године показују да је Народни универзитет у Вршцу имао 64.494 посетиоца, на 483 одржана јавна предавања, којима су присуствовала просечно 134 слушаоца.

²⁰ Исто.

Вреди скренути пажњу да су, нарочито од сезоне 1935/36. год., предавања већином организована и одржавана у селима у околини Вршца, и то у више од десет места вршачког среза. Преовлађивале су теме које су се сматрале корисним за окружење и публику коју је требало привући, и зато преовлађују тематске области везане за пољопривредну производњу (виноградарство, сточарство, живинарство, узгој индустријских култура, пољопривредно задругарство, воћарство, ветеринарство, итд.). Ово можемо оценити као успешан покушај прилагођавања програмске оријентације сеоском слушањству и његовим реалним образовним потребама.²¹

Народни универзитети који настају и делују претежно у већим градовима често су били захваћени извесном дозом академизма, што би подразумевало да се тематски прилагођавају образованијој грађанском публици, и тиме су онима који већ имају солиднији ниво формалног образовања пружали могућност да то образовање употпуне и још унапреде, док се запостављала велика већина оних чији је образовни дефицит на личном и друштвеном плану представљао већи и акутнији проблем. Тако се онима који имају више (образовања) пружала прилика да стекну још, док они који имају мање углавном на томе и остају.

У том смислу су неки народни универзитети у Војводини представљали пример рационалног и флексибилног приступа, где се више инсистира на тематским областима повезаним са образовним потребама које потичу од свакодневног живота и рада слушалаца, нудећи и пружајући вредна и применљива знања, која могу помоћи у унапређењу пољопривредне производње, заштите биља и стоке, хигијене, и сл.

У овом смислу је Народни универзитет у Вршцу представљао позитиван пример и утолико што је на осталим предавањима, одржаваним у самом Вршцу, нудио јавна предавања прилагођена градској публици, па се ту приближавао оријентацији типичнијих градских народних универзитета; у овом случају, радило се о популарним предавањима из различитих дисциплина као што су национална историја, књижевност, медицина, хигијена, педагогија, географија, биологија, економија, право, психологија, и слично.²²

²¹ АЈ НП–НУ 1–7/–35, АЈ 66/П 1–6, АЈ 66 НП–НУ/48.

²² На пример, в. Спискове предавања од 6. фебруара 1935, Одсек за народно просвећивање МПс АЈ НП 6080/35, АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35, од 21. фебруара 1936, полицијско одобрење плана предавања, ОО 2528/936, АЈ 66/П 1–6, и др.

3) Народни универзитет у Новом Саду

Сачувани подаци из периода између 1929. и 1931. године показују обим делатности Народног универзитета у Новом Саду у обиму карактеристичном за типичан или просечан градски народни универзитет.

Година	Посетилаца		Предавача			Број предавања
	укупно	просечно	м.	ж.	свега	
1929.	3.200	76	23	1	24	42
1930.	3.164	105	21	-	21	30
1931.	2.800	117	10	-	10	24
1929–31.	9.164	95	54	1	55	96

Извор: *Извештај Отсеку за просветну статистику Министарства просвете*, 1931.²³

Једна од тема овог универзитета, која је изазвала посебну пажњу јавности, била је „Путеви који воде сазнању виших истина”²⁴ о антропозофији, спиритуалности и медитацији, коју је одржао предавач („професор“) и која је праћена „с великим интересовањем“.²⁵

Овај народни универзитет добио је званична правила 22. јуна 1935. Она су изгласана у Пашићеву и потврђена 5. јула исте године. Правилима Народног универзитета у Новом Саду из 1935. народни универзитет је основан као *среска установа*, и његова Правила послужила су као узор за друге сличне установе у Војводини (понекад су и дословно преписивана као „Образац за правила среских народних универзитета“). Управо зато биће подробније приказан циљ и предвиђени начин рада Народног универзитета у Новом Саду, формулисани овим правилима.²⁶

²³ „Извештај Отсеку за просветну статистику Министарства просвете” из 1931. АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

²⁴ „Предавање на Народном универзитету у Новом Саду“, Југословенски дневник, Суботица, 6. децембра 1931.

²⁵ 6. децембар 1931, АЈ 38–606/782. Фондови Централног прес-бироа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, општа сигнатура Централног прес-бироа 38.

²⁶ АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

„Задатак је друштва да ради на просветном, здравственом, задружном и привредном унапређењу и подизању наших народних слојева, на оживљавању свих националних снага и иницијатива у срезу. У те сврхе приступиће:

1. да по свим местима среза приређује општа предавања за народ у првом реду из хигијенских, националних, социјалних и правних предмета,
2. да за ратарску и занатску омладину приређује течајеве у школи преко зиме у вече два до три пута недељно, у сврху обнављања и проширивања стеченог знања у народној школи,
3. да за све неписмене приређује зимске аналфабетске течајеве,
4. да за женске приређује течајеве за све гране домаћег живота и домаћичког рада,
5. да за мањинске народности приређује вечерње течајеве учења државног језика,
6. да оснива позоришне пододборе који ће по срезу приређивати позоришне представе за народ,
7. да успоставља што тешњу сарадњу са постојећим националним просветним установама и друштвима за народно просвећивање и да их у њиховим просветним настојањима испомаже,
8. да оснива књижнице, да прикупља књиге, часописе и листове и да их даје народу на читање,
9. да потпомаже свим средствима здравствено, задружно и привредно народно просвећивање и да васпитава народ и омладину у духу државног и народног јединства.”

4) Народни универзитет среза кулског

Народни универзитет у Кули представља нарочито узоран, репрезентативан пример специфичног типа народног универзитета који делује у Војводини: натпросечно је успешан, релативно оригиналан и различит од сличних установа у другим крајевима земље. Та особеност, по нашем мишљењу, претежно проистиче из добро уочених стварних потреба које постоје на специфичној територији каква је Војводина вековима била (и каква јесте).

Војводина је представљала осетљиво подручје са сложеним културним, међунационалним и политичким околностима и односима. Управо на репрезентативном примеру Народног универзитета у Кули

нарочито се убедљиво и очигледно може приказати како ове прилике утичу на организовање и реализацију образовно-културног рада многих културно-просветних установа, а нарочито народних универзитета у Војводини.

Народни универзитет среза кулског основан је 1930. године.²⁷ Међутим, најстарији подробнији подаци о његовој делатности које смо пронашли²⁸ односе се на сезону 1932/33, када је овај универзитет одржао 78 јавних предавања:

- 1) из хигијене 50,
- 2) из националне историје 17,
- 3) из правних наука 6,
- 4) из „социјалних наука“ 5.

Предавања су, осим у самој Кули, одржавана и у Старом и Новом Врбасу, Вепровцу, Бачком Добром Пољу, Торжи, Руском Крстуру, Куцури, Црвенки и Прибићевићеву.

Одржавани су и зимски течајеви „српскохрватског“, „државног“ језика за припаднике националних мањина у Кули, Црвенки, Руском Крстуру, Торжи, Вепровцу, Бачком Добром Пољу и Куцури. Ти течајеви били су карактеристични за народне универзитете у Војводини и, према свим доступним подацима и досадашњим истраживањима, у другим деловима Краљевине Југославије нису организовани.

Карактеристика народних универзитета у Војводини јесте и то да су они по правилу (већином) били *срески* народни универзитети који су покушавали да својом делатношћу покрију целу територију среза, и нису се ограничавали само на рад у среском седишту. Тако је у сваком месту кулског среза постојала „секција“ народног универзитета, и из сваког места биран је по један члан управног одбора универзитета.²⁹

У сезони 1933/34. године одржано је 88 „предавања за одрасле“, у 8 места кулског среза:

²⁷ МПс ОН 54949/1930. – одобрење Правила.

²⁸ Библиотека КНУ, књига 9 (1934).

²⁹ У извештајима из периода између оснивања 1930. и 1936. године помињу се секција у Кули, Црвенки, Руском Крстуру, Торжи, Вепровцу, Бачком Добром Пољу, Старом и Новом Врбасу, Куцури. АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35; 66 П–НП–34, АЈ 66 П–16.

	Место	Хигијена	Нац. ист.	Соц. ³⁰	Правне науке	Укупно
1.	Кула	9	4	3	5	21
2.	Вепровац	—	5	3	—	8
3.	Стари Врбас	4	10	6	—	20
4.	Б. Д. Поље	—	8	4	—	12
5.	Торжа	—	2	—	—	2
6.	Руски Крстур	2	3	5	—	10
7.	Куцура	1	4	1	—	6
8.	Црвенка	—	1	—	—	1
	Укупно	17	40	26	5	88

Извор: *Извештај Народног универзитета среза кулског*, од 31. марта 1934.³¹

У тој сезони одржана су четири течаја српскохрватског језика, организована у следећим местима:

<i>Место</i>	<i>Број слушалаца</i>	<i>Број предавача</i>
1. Кула	27	9
2. Вепровац	26	4
3. Бачко Добро Поље	26	1
4. Црвенка	21	1
Укупно	100	15

Извор: в. претходну табелу

Ови течајеви су трајали по три месеца, настава је одржавана два пута недељно по два часа, и обухватала је читање, писање, и говор „државним језиком”. У Кули је, уз течај, одржано и 19 посебних „мањих” предавања из педагогије и природних наука. Свих 15 предавача на течајевима (и овим посебним мањим предавањима у Кули) биле су учитељице основних школа.

Следеће сезоне (1934/35) делатност Народног универзитета у Кули знатно се појачавала, те је одржано чак 218 предавања, у 9 места:

³⁰ „Социологија и gospodarство”. (Ж. Б.)

³¹ *Извештај Народног универзитета среза кулског*, 31. март 1934. АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35; АЈ 66 П–НП–34.

	Место	Хигијена	Нац. ист.	Соц.	Правне науке	Укупно
1.	Кула	11	13	6	10	40
2.	Црвенка	8	12	6	–	26
3.	Вепровац	3	10	–	–	13
4.	Руски Крстур	3	15	11	1	30
5.	Торжа	7	8	4	–	19
6.	Куцура	1	6	9	–	16
7.	Б. Д. Поље	8	10	–	8	26
8.	Стари Врбас	6	16	4	–	26
9.	Нови Врбас	7	5	6	4	22
	Укупно	54	95	46	23	218

Извор: Извештаји за године 1934. и 1935, од 9. фебруара 1935.³²

„Просечно (је) свако предавање посећивало 50–100 слушаца”, а најбоља посета била је у Старом Врбасу (редовно по 150), затим у Кули, Руском Крстур, Црвенки, Куцури. Најбоље су била посећена предавања праћена филмовима (и до 300 слушаца/гледалаца); предавачи су били учитељи, школски надзорник, лекари, апотекар, срески начелник, двојица професора гимназије, двојица капелана, и други.

Специфичност деловања овог универзитета су и тзв. зимски течајеви за омладину националних мањина. Зимски течајеви „за омладину мањинске народности” били су намењени особама између 17 и 25 година старости. Одржавани су 1934/35. сезоне у свим местима среза. Течајеви су подељени на мушки и женски:

	Место	М. течај	Ж. течај	Укупно
1.	Стари Врбас	120	50	150
2.	Руски Крстур	80	–	80
3.	Торжа	70	–	70
4.	Куцура	60	60	120
5.	Вепровац	60	–	60
6.	Црвенка	50	–	50
7.	Кула	50	–	50
8.	Бачко Добро Поље	45	–	45
9.	Нови Врбас	35	–	35
	Укупно	570	110	680

Извор: Годишњи извештај Народног универзитета за срез кулски, од 9. фебруара 1935.³³

³² Извештаји за године 1934. и 1935, 9. фебруар 1935. АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35; АЈ 66 П–НП–34.

³³ Годишњи извештај Народног универзитета за срез кулски, Нови Врбас, 9. фебруар 1935, АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

На мушком течају изучавао се српскохрватски језик, историја са земљописом, хигијена, и права и дужности грађана (по законима и Уставу); на женском течају изучава се ручни рад, косовски вез, читање народних песама и хигијена жене. Течајеве су држали месни учитељи, управитељи школа, школски надзорници, месни лекари и срески санитарски референт.

Осим поменутих предавања и течајева, организовао је Народни универзитет у Кули и позоришне представе, које су оцењиване као „моћно средство за народно просвећивање”. Позоришне секције народног универзитета постојале су у Кули, Старом Врбасу (са 42 члана), Куцури, Руском Крстуру (припремани су комади Пропаст Косова, Сан Косовке девојке, На сенокосу, Први устанак, и више дијалога). Уз то, прикупљене су и књиге за библиотеку, за омладину која похађа поменуте течајеве, која је „приватним читањем” могла даље да вежба језик који учи.³⁴

Негована је сарадња са другим установама, књижницама и библиотекама, а 16 таквих установа сматрале су се колективним члановима Народног универзитета.

Из каснијих година сачувани подаци о Народног универзитету у Кули углавном су ретки, непотпуни, или их уопште нема. Из 1936. године, на пример, сачувани су спискови предавања појединих секција (Црвенка 22 теме предавања, Руски Крстур 16), итд³⁵.

5) Народни универзитет у Суботици

Народни универзитет у Суботици основан је тако што је на састанку одржаном 30. априла 1933. године одлучено да се дотадашњи „бесплатни курсеви српскохрватског језика и културе у Суботици” претворе у Народни универзитет. Усвојена су и Правила Народног универзитета, која су циљ установе одредила као „неговање и ширење југословенских културних вредности и културних вредности уопште”, а предвиђено је да се наведени циљеви остварују „путевима“ у које спадају:

- „а) течајеви за српскохрватски језик, националну историју и националну књижевност;
- б) јавна предавања из свих области науке и филозофије;

³⁴ Исто.

³⁵ „Исказ предавања на народном универзитету среза кулског у Руском Крстуру на одобрење“, 21. јануар 1936. АЈ 66 П–16.

- в) библиотека за позајмљивање књига;
- г) уметничке изложбе, концерти, драмске представе – по потреби могу се образовати и посебне секције;
- д) културне филмске представе“.³⁶

Међу тридесеторо оснивача било је највише професора суботичке гимназије (16) и гимназијских суплената (5). Међу оснивачима је и декан Правног факултета у Суботици, тројица сликара, али и суботички градоначелник, командант дивизије, заменик директора гимназије, наставник грађанске школе, директор женске гимназије.³⁷

Већ следеће године, априла 1934, Народни универзитет је реорганизован, усвојена су нова, слична Правила, одобрена од Министарства просвете. Међутим, документи о делатности ове установе ретки су и оскудни. Може се утврдити да је у првој сезони рада, 1933/34. године, одржано свега пет предавања и курс језика (са 80 полазника); следеће године одржана су три предавања и курс са 81 полазником, а 1935/36. 15 предавања са 3.750 посетилаца. У доступној архивској грађи, осим у још једном списку народних универзитета из 1938. године,³⁸ Народни универзитет у Суботици се више не помиње.

6) Народни универзитет у Апатину

Први поузданији подаци о раду Народног универзитета у Апатину датирају од 20. јануара 1934. године, јер се тада издаје одобрење за 6 предавања која овај универзитет организује (предавачи су учитељи и „школски надгледник”). Има јасних индиција да је и претходне, 1933. године, овај универзитет организовао курсеве српскохрватског језика и образовања одраслих.

Наиме, према извештају из 1934, овај универзитет је, „као и претходне године“, одржао „течај за учење државног језика и продужно образовање одраслих мањинске (немачке) народности у јануару текуће године“. Истакнуто је да је течај одржан „по програму“, и да га је похађало 48 полазника. Од укупно 57 наставних часова, било је 28 часова

³⁶ *Правила Народног универзитета у Суботици*, АЈ 66 NP–NU 1–7/–35.

³⁷ Исто.

³⁸ *Народни универзитети – регистравање правила*; 14995, 9. јун 1938, АЈ 66 NP–NU 1–7/–35.

српскохрватског језика, 10 часова рачуна, по 7 часова воћарства и пчеларства и 5 часова „наставе о правима и дужностима грађана“.³⁹ Осим ових активности, организовано је и 5 самосталних предавања „изван течаја“.

За илустрацију програмске оријентације у избору тема самосталних јавних предавања може послужити навод из плана јавних предавања за 1935/36. годину. Планиране теме и предавачи су следећи:

- „1) Лепоте Босне и Херцеговине, предаје Семелић Иван, држ. учитељ Народне школе.
- 2) Историја цеховског система у Апатину, Јург Јован, учитељ.
- 3) Болести трбушне шупљине, др Гавриловић Александар, срески лекар.
- 4) О Јапану, Бушбахер Паја, школски надзорник.
- 5) О меници, Бекер Јосиф, управитељ Грађанске школе.
- 6) Гвожђе и његова прерада, Бушбахер Мартин, наст. Грађанске школе.
- 7) Венеричне болести, Гавриловић А., срески лекар.
- 8) Говедарство, Шафнер Јакоб, надветеринар.“⁴⁰

Нови течај „државног језика и продужног образовања одраслих” одржан је између јануара и марта 1936. године, са 46 полазника и 60 часова; овог пута је поред српскохрватског језика, воћарства, пчеларства и рачуна, било и 8 часова „немачког правописа“. Слични течајеви су одржавани и наредних година,⁴¹ са добрим успехом, полазници су добро савладавали и ћирилицу и латиницу, а организован је и течај књиговодства.⁴²

7) Народни универзитет у Избишту

Основан 31. децембра 1928. године, Народни универзитет у Избишту је престао са радом већ 26. јануара 1932. године. Био је то срески народни универзитет. По сачуваним подацима и извештајима 1930. године имао је 16 јавних предавања са 3.840 посетилаца (2.400 мушких и 1.440 женских, просечно 240 слушалаца по предавању), што се може сматрати солидним успехом за један сеоски народни универзитет.

³⁹ Народни универзитет у Апатину, 15. март 1935, АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

⁴⁰ Народни универзитет у Апатину, План предавања ван течајева, АЈ 66 П–16.

⁴¹ Народни универзитет у Апатину, Наставни програм течаја планираног за јануар–фебруар 1937, 28. новембар 1936, АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

⁴² Расположиви документи потврђују да су овакви течајеви организовани бар до 1939. године.

Ова установа престаје са радом јануара 1932. године. Основни разлог за његово затварање било је поштрвавање контроле над културно-просветним установама на основу наређења Министарства просвете од 1. јануара 1932. Наиме, наређењем бр. 1 предвиђено је да сви народни универзитети унапред за годину дана доставе Министарству на одобрење програм предавања. Због тога је Одбор универзитета обавестио Министарство да је „на скупштини решено да се престане са радом“, јер је то „у селу било неизводљиво“.⁴³

Будући да су већину народних универзитета у мањим местима и селима широм Војводине (и Југославије) водили скромни ентузијастаи „народног просвећивања“ – сеоски учитељи, наставници, лекари, ветеринари, свештеници, који нису били у стању да на дуже време подробно унапред планирају рад установа и да испуњавају административне формалности везане за одобравање свих предавања, народни универзитети су понекад и престајали са радом.

8) Народни универзитет за срез бачко-тополски

Народни универзитет за срез бачко-тополски основан је 4. децембра 1935. године, а Правила су му одобрена 7. децембра.⁴⁴ И он је већ од оснивања покренуо „течај за учење државног језика за омладину мањинске народности“, с тим што се уз српскохрватски језик у наставном плану налази и национална историја са земљописом, као и хигијена. Течај је трајао од јануара до марта 1936. године.

Као срески народни универзитет, имао је „поверенике“ у свим местима среза, па се и поменути течај одржавао такође и „у свим мањинским местима среза бачко-тополског“, и то: Малом Иђошу, Фекетићу, Секићу, Чантавиру, Пачиру, Старој Моравици, Бајши⁴⁵ и Соколцу. У селима су предавачи били повереници и доступно особље, углавном учитељи основних школа, а број полазника у појединим селима био је следећи:

<i>Место</i>	<i>Број полазника</i>
1. Бачка Топола	180
2. Чантавир	94

⁴³ АЈ 66 НП–НУ/48.

⁴⁴ МПс 48441, 7. децембар 1935, АЈ 66 П 1–6.

⁴⁵ В. Бајша, 22. јануар 1936, АЈ 66 П 1–6.

3. Стара Моравица	93
4. Фекетић	82
5. Секић	59
6. Мали Иђош	40
7. Бајша	30
8. Пачир	18
Свега	596

Извор: извештаји из децембра 1935. и јануара 1936, јануара 1937.⁴⁶

Овај народни универзитет је организовао и домаћичке течајеве у 5 села среза, са укупно 109 девојака – полазница. Уз то, било је и појединачних „предавања за народ“, и то од оснивања до марта 1936. у следећим местима:

<i>Место</i>	<i>Број предавања</i>
1. Стара Моравица	26
2. Бајша	20
3. Чантавир	8
4. Фекетић	6
5. Пачир	4
6. Секић	2
7. Бачка Топола	1
Свега	67

Извор: извештаји из децембра 1935, јануара 1936.⁴⁷

Теме предавања су биле претежно „социјалне“ (26), „националне“ (21), из области хигијене (13), историје (7) и „привреде“ (3).⁴⁸ Организоване су и позоришне представе, прикупљање књига и часописа за библиотеку (народни универзитет је поседовао фонд од 400 књига), итд.

Подаци из наредних година нису потпуни нити увек поуздани (делимично су противречни). Ипак се може закључити да су и даље одржавани течајеви језика за припаднике националних мањина који су „имали вољу да уче државни језик“.⁴⁹ Одржавани су у већем броју места и са солидним бројем полазника, углавном немачке и мађарске

⁴⁶ АЈ 66 П 1–6, АЈ 66 НП–НУ/48.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ В. Фекетић, 18. јануар 1936, 66 П 1–6.

⁴⁹ Исто, 20. јануар 1937.

националности. Чак се течајеви диференцирају у три степена: први степен за почетнике, други за оне који су већ савладали први, и трећи степен „за школоване људе који већ донекле владају државним језиком“.⁵⁰ Других података о овој установи у архивској и другој грађи нисмо пронашли.

9) Народни универзитет у Сремској Митровици

Основан је 13. јануара 1938. године под називом Срески народни универзитет за села у срезу сремско-митровачком. Неке његове секције су већ и раније почеле са радом (од јануара 1937. године), тако да су већ на оснивачкој скупштини поднети извештаји о раду секција у чак 14 места: Чалма, Дивош, Лаћарак, Кузмин, Мартинци, Сремска Рача, Вишњићево, Лежмир, Шуљам, Манђелос, Гргуревци, Шашинци, Јарак, Босут.⁵¹

У секцијама су одржавани зимски течајеви (у 13 места). Наставни план течајева је обухватао следеће предмете:

народни језик,
националну историју и земљопис,
хигијену,
рачун,
етику,
пољопривреду, и
дужности грађана.⁵²

Течајеви су се одржавали два пута недељно, а настави је присуствовало између 30 и 60 омладинаца, узраста између 16 и 20 година. У местима Гргуревци, Манђелос и Вишњићево организовани су и домаћички течајеви за сеоске девојке. Осим течајева, било је и посебних јавних предавања, па је тако у Чалми и С. Митровици два предавања одржао уважени интелектуалац др Иван Ђаја, професор, биолог, ректор Универзитета у Београду, француски и српски академик, али и истакнути ентузијаста народног просвећивања, један од оснивача београдског Народног универзитета, потом и Коларчевог народног универзитета. Др Иван Ђаја је одржао предавања „О потреби народног просвећивања” и „О односу природе и цивилизације”.⁵³

⁵⁰ Исто.

⁵¹ АЈ 66 НП–НУ/48.

⁵² Библиотека КНУ, Београд, књига 38 (1938).

⁵³ Исто.

Занимљив је течај одржан у Дивошу, где се одржавају и „женски” и „мушки” народни универзитет (продужни течај за одрасле); у женском се учи само домаћинство, ручни рад и хигијена, а у мушком „народни језик”, историја, земљопис, рачун, пољопривреда. Из 1939. и 1940. године сачувани су подаци о („зимским”) течајевима одржаним у Босуту, Рачи, Шуљаму, Шашинцима, Вишњићеву, Дивошу, као и о јавним предавањима.⁵⁴

Паралелно с течајевима у селима, одржавана су и предавања у Сремској Митровици. Током 1940. године одржано је 8 јавних предавања, а међу предавачима су били и неки посебно истакнути интелектуалци и културни ствараоци: философиња др Ксенија Атанасијевић, песник Сима Пандуровић, геолог и минералог др Фран Тућан, етнопсихолог и филозоф Владимир Дворниковић, „пенз. пом. Мин. просвете”; наводно је на предавањима било просечно по 200 слушаалаца. У свим местима среза одржано је 1940. године чак 248 „предавања за омладину из националне историје, хигијене, пољопривреде, земљописа, геологије...”⁵⁵

* * *

Остали народни универзитети у Војводини нису оставили довољно трага у архивским документима, и о њима се не може у овој прилици подробније говорити. Ипак, постоје барем неки поуздани трагови, углавном из периода између 1930. и 1940. године – спискови, белешке, новински чланци, који потврђују постојање народних универзитета и у следећим местима у Војводини: Панчево, Сомбор, Нова Топола, Велики Бечкерек, Нови Бечеј, Лозовик, Велико Средиште, Озаци, Ковачица, Меленци, Баваниште, Сента, Стара Паланка, Кумани, Драгутиново, Врањево, Бучје, Бела Црква, Петровград, Стара Пазова.⁵⁶

Укључујући народне универзитете чију делатност смо, макар и фрагментарно, успели да представимо, деловало је на територији Војводине до 30 народних универзитета, мањих и већих, успешних и оних других. Њихова делатност довољно је документована и значајна да бисмо могли извести и неки општији закључак.

⁵⁴ АЈ 66 НП–НУ/48.

⁵⁵ Извештај редовне скупштине НУ, 17. март 1940. АЈ 66 НП–НУ/48.

⁵⁶ В. Народни универзитети – регистравање правила, Краљевска банска управа Дунавске бановине – Министарство просвете / Одељење за народно просвећивање, 15. јун 1938, НП 3937; АЈ 66 НП–НУ 1–7/–35.

Значај и специфичност народних универзитета у Војводини

Сматрамо да и овај релативно кратки приказ рада народних универзитета у Војводини даје основну и при томе карактеристичну слику народног универзитета у Војводини између два рата, са две особености које га чине типичним:

(1) Народни универзитети у Војводини, редовније и доследније него у било ком другом делу Краљевине СХС – Југославије, оснивају се као *срески народни универзитети*, са намером да својом културно-просветном делатношћу, преко секција у свим местима среза, покрију целу територију свог среза, уместо да се делатност ограничи на веће место у којем је народни универзитет основан. На тај начин ствара се мрежаста организација која обухвата и мања места и села, и која допире свуда где постоји (барем) народна, основна школа. Ова мрежа је, како смо на основу свих доступних извора могли закључити, у Војводини заиста у пракси и формирана, у неким подручјима и периодима, и то потпуније него било где другде у земљи.

(2) Народни универзитети у Војводини остварују и једну специфичну делатност какву не налазимо готово нигде другде у Југославији: они организују тзв. зимске течајеве „народног”, „државног”, „српскохрватског“ језика за припаднике националних мањина. Сматрамо да је то вредан и успешан пример ваљаног одговора просветне установе на постојеће потребе конкретне друштвене средине. Постоји већи број примера који сведоче да су овакви течајеви били узорно организовани и из године у годину успешно реализовани, као и да су били врло добро прихваћени од оних којима су намењени.

(3) Вероватно би се већина народних универзитета у Војводини могла сматрати *малим* народним универзитетима, јер ниједан од њих не настаје као екстенза универзитета или факултета. Универзитета у Војводини није ни било, а од појединачних факултета постојао је само Правни факултет у Суботици.⁵⁷ Зато су у Војводини овакве установе већином везане за средње школе. Још више су везане за народне, основне школе, што је такође специфичност Војводине.

Свакако су разлике између „малих” и „великих” народних универзитета значајне. Међутим, питање објективног образовног, просветног и културног значаја појединих установа не зависи само од академског

⁵⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 161.

нивоа, броја слушалаца, нити само од тога колико је нека од њих позната широј јавности, већ и од способности да одговори на суштинске потребе сопственог окружења у погледу организованог образовног и културног рада.

Уверили смо се да су, не ретко, баш они мали (или „мали”) народни универзитети, које углавном оснивају наставници и учитељи провинцијских средњих и сеоских народних школа Војводине, умели боље него они „велики” (градски и академски) да одговоре на постојеће потребе људи којима се обраћају и на актуелне услове у сопственој друштвеној средини, па и да свој методички и дидактички приступ прилагоде одговарајућем задовољавању стварних потреба своје публике.

Željko Bralić

**PEOPLE'S UNIVERSITIES IN VOJVODINA
BETWEEN THE WORLD WARS (1918–1941)**

Summary

The work deals with educational-cultural activity of people's universities in Vojvodina (1918–1941). They were established as secondary or elementary school extensions. These institutions represent a relatively particular type of people's universities, somewhat different from others in Yugoslavia at the time. They were especially specific for successful organization of Serbo-Croatian language winter courses for adult members of national minorities. They were also focused, more than other similar institutions, on cultural and educational activities in the country. There were approximately 30 people's universities established in Vojvodina, and they were considered one of the most adequate adult institutions for educational work in agricultural communities.

Keywords: people's university, Vojvodina, adult education, educational-cultural work, winter courses.

Чланак примљен: 25. 12. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 28. 06. 2016.

ПРИЛОЗИ

Roberto SCIARRONE*

Department of History, Culture and Religions

University of Rome La Sapienza

Rome

Italy

CONTRIBUTION OF ITALIAN NURSES DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract: During the First World War hospitals in the rear and elsewhere were receiving nurses committed to providing assistance and relief to wounded soldiers and veterans who survived terrible moments in trenches. According to some calculations, in 1917 there were around ten thousand volunteers of the Red Cross, to whom we must add many belonging to other associations.

During the First World War more than 7,000 volunteer nurses were present in 204 field hospitals of the Red Cross, managing a total of 30,000 beds. Despite early difficulties of being included in the field, the military, predominantly male volunteer nurses in the thirties were in Ethiopia, Somalia, Abyssinia, Libya and Eritrea, as well as during the Spanish Civil War. Later the role of aid in all the theatres of World War II was crucial, especially on hospital ships (among which we can mention the steamers Tuscany and Aquileia). Eighteen Red Cross nurses lost their lives in armed conflict, including two in a concentration camp and two shot by the Wehrmacht.

Keywords: Great War, Italian Red Cross, volunteer nurses.

During the First World War the contribution of nurses in the aid of wounded and sick persons was very important: during the twentieth century, the experience of these women was quite exalted in literature.

The deployment of women was practiced by all armies of the warring countries; strength and courage were essential qualities of the women who had to deal with a very difficult assignment – because of the insufficiency of

* roberto.sciarrone@uniroma1.it

medical instruments indispensable for helping millions of men engaged in various fronts.

The Corps of volunteer nurses, the symbol of the Great War, was founded in 1908. In May 1915 the Red Cross organized 4,000 women for the assistance to the wounded and for first aid – the quota reached 10,000 units after the war.

The work of these brave women was often near the line of fire at the principal fronts and trenches, within the hospitals of the cities involved in the conflict, in the ambulances and hospital trains on the Carso, in particular in Trentino and Isonzo but also in Macedonia, Flanders and the Ardennes.

We must add to this number the women of various religious orders, professional nurses, volunteers of patriotic feminine associations, those of civil preparation committees and of the society of public assistance who were equally numerous.

The birth of the Italian Red Cross (just after the unification of Italy) established an organism for wounded soldiers, contributing to the diffusion of ideas of brotherhood and unity, feelings that the young Italian realm required strongly. Also the Italian army, which was in the phase of reorganization of its main structures, adapted itself at first by accepting the military cooperation of the Red Cross and then the involvement of the corps of volunteers.

Italy's entrance into the war (1915) mobilized thousands of soldiers, while women were involved in the economic mobilization (with the contribution of industry workers and women in campaigns) and in the patriotic one (with the help of bourgeois and aristocratic women of civil assistance committees in support of soldiers and their families).

Finally the female mobilization involved the health sector through voluntary nurses. The theme of the assistance for wounded and sick soldiers does not belong only to the history of the institution and its feminine component but, as it is often underlined by the comprehensive related historiography, it helped to promote the study of the First World War and the role of women during the Great War.

The phenomenon of working persons in war industries during the First World War has been treated by European historiography only since the sixties, in conjunction with the emergence of feminist movements. Since the 1980s, however, the idea of an emancipatory function of the war was reconsidered to highlight the transitory and superficial character of the changes.¹

¹ F. Thébaud, *La Grande Guerra: età della donna o trionfo della differenza sessuale?*, in: *Storia delle donne in Occidente*, a cura di F. Thébaud, Laterza, Roma – Bari, 1992, 26–27.

In fact, in spite of the conquest of the right to vote, obtained in some countries like Germany (1919), the United States (1920) and the United Kingdom (1928), there was a clear involution for women's emancipation movement: with the demobilization workers came back to home, within the domestic walls, leaving space to the veterans. So the conflict, according to this line of study, represented a bracket before the return to "normality", that was first of all the family unity and then the abandonment of the individual ambitions.²

Instead the mobilization of women in the health field brought about a close comparison between men and women. Some warring states made use primarily of the Red Cross for the assistance to the wounded people (France and Italy), while other states were organized through nursing services administered by armies (Australia, Canada, the United States and Britain). For example, the Australian Army Nursing Service mobilized about 2,500 women, allocated into hospitals in England and France, the Canadian Army Nursing Service instructed more than 3,000 women, while the Navy Nurse Corps of the United States enlisted 1,476 female nurses and, in addition to this number, 21,000 units of the Army Nurse Corps. Finally England employed 23,000 operators.³

The relating studies launched after the world war in the Anglo-American area concerned the presence of a strong suffragist movement which directed its mobilisation to the obtainment of political rights, especially in England.

In Italy and in France the request of suffrage in return for war service was less widespread; the Italians replied to the call with the incentive of a patriotic sentiment, which was seen as the continuation of the tradition of *Risorgimento*.⁴

The military healthcare completed the health structure of the Italian army – formed by the Red Cross and the Sovereign Military Order of Malta.

The Italian military healthcare organized massive presence of the voluntary female nurses, which caused different reactions among medical officers, above all at the beginning. However, the Red Cross Nurses, assisted in the numerous facilities of the military Health Service, were located in 443 field hospitals, as it is highlighted in the *Relazione sommaria sull'organizzazione e sul funzionamento del servizio sanitaria dall'inizio della Guerra fino alla*

² See A. Kessler-Harris, *Out to Work, A History of Wage-Earning Women in the United States*, Oxford University Press, Oxford 1982.

³ See B. Scates, R. Francis, *Women and The Great War*, Cambridge University Press, Melbourne 1997; L. Gavin, *American Women in World War I*, University Press of Colorado, Niwot 1997.

⁴ Italian unification.

*presa di Gorizia (6-9 agosto 1916)*⁵ drafted in 1919 and preserved in the archives of the Historical Office Staff of the Italian Army.⁶

Among the field units for hospitalization of the military Health Service, operating in various war fields, there were 223 field hospitals with about fifty beds, 174 field hospitals with 100 beds and 46 field hospitals with 200 beds, which were enhanced in the course of the conflict to reach the capacity of 1,000 beds.⁷

In addition to their hard work in the field hospitals, the Red Cross nurses took service also in 948 hospitals of the reserve seated inside the country, while in the Italian Red Cross the volunteers worked in two hundred local hospitals located in the cities and in the frontline inside the sixty-five encamped hospitals, in the three stage hospitals, in the three surgical ambulances and in the twenty-four trains for the transport of the wounded soldiers, as it is reported in the report *Per ricordare, 21-22 Giugno 1924* and in the checklist *Data di apertura e di chiusura degli ospedali territoriali della Croce Rossa Italiana*⁸ at the Historical Archives of the Chamber of Deputies.⁹

To talk about the numbers: the female nurses in the territorial hospitals of Military Health amounted to 3,200 units, while those who provided aid in local hospitals of the CRI were just below 4,000 units.

The leaders of the Italian army were pleased with this fervent activity, especially given the difficulties that the conflict brought both to soldiers on the frontline and to civilians who remained in the cities and in the countryside close to the war zones.

The volunteers, thanks to the extraordinary experience accumulated during the war, projected themselves in politics through their involvement as experts in the work of the Ministerial Commission for the nursing reform.

⁵ Summary report on the organization and functioning of the health service since the beginning of the war until the sack of Gorizia (6-9 October 1916).

⁶ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito Italiano (AUSSME), [Historical Archives of the Office of the General Staff of the Italian Army], Intendenza Generale, Direzione Sanità, Fondo B1, Diari Storici I guerra mondiale, *Relazione sommaria sull'organizzazione e sul funzionamento del servizio sanitario dall'inizio della guerra fino alla presa di Gorizia* (6-9 agosto 1916), 1919, [Summary report on the organization and functioning of the health service since the war until the capture of Gorizia (6-9 August 1916), in 1919].

⁷ AUSSME, *Il Servizio Sanitario dell'Esercito Italiano, Mostra storico documentaria*, Stilgrafica, Roma 1987, 30.

⁸ Date of opening and closing of the local hospitals of the Italian Red Cross.

⁹ Croce Rossa Italiana (CRI), *Per ricordare, 21-22 Giugno 1924*, Luzzatti tipografica, Roma 1924, 11–15, see also summary in Archivio Storico della Camera dei Deputati (ASCD), *Data di apertura e di chiusura degli ospedali territoriali della Croce Rossa Italiana, Spese di guerra*, F. 290, B32.

They promoted several initiatives, including the creation of the National Association of Italian Nurses, created to compete with labour union for hegemony in the medical sector.

The Red Cross nurses, aware of the role played during the conflict, wrote several testimonies in the ensuing years. These memories help us to understand the trauma of the soldiers on the frontline. We now have to make a short step back to the early twentieth century when the attention of politicians, intellectuals and writers was increasingly focused on the likely (because of the political rearming of the great European powers in those years) large continental conflict. However those who foreshadowed exactly what would happen in a few years and the unprecedented disaster in the history of mankind were few.

The war was in fact conceived through perceptions and predictions that were very far from what would have really happened. No one imagined that the involved countries would split in two between those who looked forward to neutrality and those who pushed for the intervention. However, even the women's movements resented these illusions: they were divided into two opposing points of view.

While neutral Italy since August 1914 interpreted the events of war, activists, journalists and Italian writers observed that women in countries at war were organizing themselves, and various reports were published in those months.

Referring to Britain, for example, the determination with which the "suffragettes" supported the firm action of the government was admired. France offered reflections about organisation, which sometimes lacked in the operational field, while in Germany the firmness of the women encouraged to show obedience and resistance became evident.

Finally Belgium, for the violence it experienced, provoked an enormous sense of compassion and solidarity among all Italian journalists.¹⁰

During the ten months of neutrality, the position about the conflict of Italian women changed appreciably with the exception of the nationalist and interventionist ones. After the condemnation of the socialist and pacifist ones, the disorientation of liberals, who were above all undecided, and the caution shown by "emancipationists", there was a waiting period.¹¹

Since August 1914 the conflict became at first "inevitable" and then a "terrible need", which caused the repositioning of the debate between the

¹⁰ P. Baronchelli Grosson, *La funzione della donna in tempo di guerra*, Bemporad, Firenze 1915, 23–45.

¹¹ S. Bartoloni, *Italiane alla guerra, L'assistenza ai feriti (1915-1918)*, Marsilio Editore, Venezia 2003, 90.

“interventionists” and “neutralists” in favour of the first group. This was now increasingly fuelled by different women from different areas including Paola Baronchelli Grosson (whom we have just mentioned), Pauline Tarugi, Flavia Steno, Teresa Labriola, Giselda Brebbia, Margherita Sarfatti and Regina Terruzzi. For these women the conflict represented a kind of rebirth where the devotion to the suffering and the call to duty would represent the overcoming of selfishness and would imply the “regeneration” of the previous state.

These women belonged to the Italian upper classes and helped break the binomial women-pacifism forming a European movement for the post-war period, which suggested a different project by identifying with the emancipation of the 19th century.

This project found in Teresa Labriola its sharpest supporter. She was the first Italian woman to graduate from law at the University of Rome in 1894 and to obtain a professorship in philosophy of law in 1900. This intellectual from Naples was among the first to reflect on women’s participation in the war, their role in the state, the new meaning to be assigned to the suffragists and the “feminization” of society.

The jurist also promoted the usefulness of philanthropic work for big business and for a “new Italy”; besides, in regard to values and models of the maternal function there was a progressive impoverishment, the power of “feminine”, sweetness and tolerance was an effective remedy for the ills of society.

The conflict over this thinking, however, was taken to the extreme also by Sofia Bisi Albinos in 1916 who: “Observed that fewer patients, the sceptical, the neutralist, the culture jammers of the war are generally women who do not have children. Which proves that motherhood is a source of unselfishness and sacrifice, in who is not a mother selfishness rusts the heart and clips their wings to every feeling of generosity and self-sacrifice”.¹²

Appeals to “stand by” were repeated by popular magazines like “Attività femminile”, “La nostra rivista” and the literary Gazette “Cordelia”. Meanwhile, on 24 May 1915, many suffragists decided to replace problems such as indulge “body and soul” with the war effort.

Even the paper “La Donna” changed its by-line from “Rivista quindicinale illustrata” in “Bollettino illustrato dell’opera femminile italiana per la guerra” by encouraging participation in health training courses.

The aid to the wounded was one of the most obvious aspects of the mobilization, if not the most emblematic symbol of the purity of the female which contrasted with the violence on the battlefields: “Next to the armies of

¹² S. Bisi Albini, *Le combattenti*, La nostra rivista, n. 4 (aprile 1916) 300.

destruction and death have entered the field armies of compassion and salvation. Women from every nation have decided to respond to the call and you are enrolled in a single army, under one flag with a red cross on a white field”.¹³

In those months the initiatives multiplied and began to manifest the top concerns about the possible failure of the mobilization. During June 1915 the needs of the recalled were gradually being understood.

In addition, the news that came from the front – the first cases of frostbite, influenced the creation of committees for the processing of wool and military clothing whose management fell exclusively upon women, as written by Barbara Pisa in *Un'azienda di Stato a domicilio: la confezione di indumenti militari durante la grande guerra*.¹⁴

Born in those days were “godmothers of war”, i.e. groups of women in communication with the soldiers in the trenches who sent off small objects every day. Notice offices informed their families and sent them subsidies.

Since 1916, the mobilization and civil health went in parallel with industrial work, and women began to be called in the factories of weapons and ammunition – as Maria Rygier wrote: “Women have been militarized, both doctors in medicine, and the thousands of workers of establishments, have to wear the stars of the military”.¹⁵

Health services consisted of the Army Military Health, the Red Cross and the Sovereign Military Order of Malta. During the war structures increased in their importance and faced the problem of the changed size of the army, the duration of the conflict, the restoration of the battlefield and the recovery of the wounded and sick.¹⁶

Since the “mobilization occult” organization of military health service was modified to meet the new needs, the inspectorate of health – medical-legal body – General Luigi Cadorna was entrusted with the task to supervise the formation and operation of hospitals in the reserve.

In 1916 the health office was created as the core structure, and in October 1917 the Office was transformed into the Directorate General of Military Health to coordinate the best offices.

¹³ M. De Santa, *La guerra e la donna*, La nostra rivista, n. 9 (settembre 1914) 772.

¹⁴ B. Pisa, *Un'azienda di Stato a domicilio: la confezione di indumenti militari durante la grande guerra*, Storia Contemporanea, n. 6 (1989) 953–1006; Idem, *La questione del vestiario militare fra la mobilitazione civile e strategie logistiche*, in: *La Grande Guerra e il fronte interno. Studi in onore di George Mosse*, A. Staderini, L. Zani, F. Magni, Università degli Studi di Camerino, Camerino 1998, 151–206.

¹⁵ M. Rygier, *La donna italiana*, Unione Tipografica cooperativa, Perugia 1917, 21.

¹⁶ F. Botti, *La logistica dell'esercito italiano (1831-1981)*, II vol., I servizi della nascita dell'esercito italiano alla prima guerra mondiale (1861-1918), Ausme, Roma 1991, 760.

Another important issue were health and hygiene on the front, serious sources that were polluted, the corpses unburied, the strong presence of troops, workers massed in the rear. The number of scarce doctors and paramedics increased between 1916 and 1918, and it was soon necessary to resort to the staff of the Red Cross.

The health service had limited means for the evacuation of the wounded and their transportation from the front line to field hospitals. Besides, trains were used only periodically, and coincided with the military operations. The roads were in a poor state and the sick suffered because of being moved too many times, while the Red Cross had to coordinate activities with health services of the army and appointed several representatives in the area of operation such as Colonel Guido Bassi.¹⁷

According to some observers, hospitals managed by CRI worked better because the assistance was given to women who used modern methods but, as we shall see, the doctors were not always well disposed towards them.¹⁸

The mobilization of the Sovereign Military Order of Malta was more modest; it implied four train hospital, a hospital from war, a regional hospital and eight rescue places that provided aid to nearly 88,000 civilians and soldiers according to the official report drawn up in 1919.¹⁹

The Order mackerel cared for about 150 thousand sick, but unlike CRI, it used mostly the Daughters of Charity of St. Vincenzo de' Paoli. The only regional hospital – Santa Marta – located in Rome, recovered almost 5,200 sick. It was placed in Togliano and could attend for two thousand soldiers, as detailed in *Cenni sui servizi della Croce Rossa Italiana nella guerra europea 1915-1918* preserved in AUSSME.²⁰

Overall, the health service army endured the ordeal and with seventy-four military establishments it reached 1,412, with an availability of more than

¹⁷ Archivio storico Croce rossa italiana, [Historical Italian Red Cross], servizio Ispettorato nazionale infermiere volontarie [Service Inspectorate national volunteer nurses], (ASCRI, INIIVV), N. Gigliucci, *Le infermiere volontarie della Croce Rossa Italiana in zone di guerra e di armistizio dal 1915 al 1919*, Croce rossa italiana. Giornale ufficiale del Comitato centrale (GUCC) (1922) 480–481.

¹⁸ D. De Napoli, *La Sanità militare in Italia durante la I Guerra mondiale*, Edizioni Apes, Roma 1992, 145.

¹⁹ Associazione dei Cavalieri italiani del Sovrano ordine militare di Malta, *Relazione sul servizio sanitario svolto durante la Campagna Nazionale 1915-1918*, Tipografia del Senato, Roma 1919, 6–20.

²⁰ AUSSME, F. E2, Comando di Corpo di Stato Maggiore, Carteggio GM, b. 110, *Cenni sui servizi della Croce Rossa Italiana nella guerra europea 1915-1918*, [Outline of the services of the Italian Red Cross in the war in Europe 1915-1918], 7.

300 thousand beds with 179 specialized institutes and other 56 thousand beds available. The closure of units of the Military Health took place in December 1919, and in April 1920 the Inspectorate of Health was closed permanently.

But there were also scandals, such as the nurses found dancing with the officers. The public opinion was angry, including the authoritative Matilde Serao – a neutralist – who did not hide his discontent with the multiplication of female activities and accused women of devoting the works of war to “flirt”.²¹

But how was the hospital train organized? It was a coach with a kitchen table, a long table and benches on the sides, the pantry, the ice and wagons with bunks for three hundred wounded. There was a dressing room and housing for health personnel, individual cabins for doctors and the chaplain, train services and the boot. The ladies in the service were not invited to attend public places during the stops and could not go out at night.

One can understand how difficult it was to be accepted by men who were “annoyed” with the invasion of the “white army”, from doctors to directors, anaesthesiologists, pharmacists, nurses chaplains, from accountants to drivers, from seedlings to all ambulance staff, which reflected the hierarchies established over time. An example was the stance of the then President of CRI which highlighted the frequent case of non-commissioned officers and soldiers of the Red Cross, who refused to recognize the authority of the nurses.²²

The CRI was however not the only organization that provided assistance to the wounded during the First World War and its nurses were joined by those of other, numerous associations.

Training courses were undertaken by committees of civil preparedness and assistance, from women’s associations, and those sponsored by relief societies including the Golden Cross, White Cross, Green Cross and School Samaritan. It is still hard to obtain reliable data on the total number of nurses who were part of all these associations. Certainly the estimate prepared by Paola Baronchelli Grosson in *La Donna della Nuova Italia* indicating ten thousand units is too optimistic. It is noteworthy that there was the intervention of French English and American Red Cross staff on the Italian soil who acted independently from the national and military Health Inspectorate.²³

²¹ M. Serao, *Parla una donna. Diario femminile di guerra. Maggio 1915-Marzo 1916*, Treves Editore, Milano 1916, 50.

²² ASCRI, INIIVV, Notificazione n. 52, *Infermiere volontarie*, circ. 25.5.1916, n. 603, Ufficio di presidenza, in GUCC, 1916, P. 143.

²³ See L. Camera, *Porta Mazzini. Being a Narrative of Social and Military Life in the Zone of Operations on the Italian Front*, Kelly and Walsh, Shanghai 1920.

Equally important was the work of the sisters who contributed to the war effort in front of hospitals, taking care of the kitchen, the wardrobe and the sick and wounded such as the Sisters of Ivrea, Holy Child, Third Order Franciscans, Dominicans, Servants and Daughters of Charity, Daughters of Mary the Helper and private initiatives. In the war zone nurses were located in establishments of the Red Cross. These mobile units often followed the movements of combat troops, and in general there was some movement to reach the structures located between the Isonzo and the Piave, between Carnia and Trentino but also to reach hospitals in the Ardennes, Flanders and in Thessaloniki – until 31 December 1918 there were 1,320 volunteers on the front with about 720 in service.²⁴

Volunteers were in the greatest risk in war zones. Over those years, 44 volunteers died, 34 died of diseases in service, others were sick or wounded during the bombing. During the cold November of 1916 the Regulation for the service in the war zone of the nurses was launched – somewhat lagging behind the war – there were indications about leisure, visits of relatives. Discipline was paramount for local hospitals.

In 1917 the work implied increased protection of the nurses and the order came from the Ministry to remove the Red Cross staff more exposed to the battlefield, and to return to normality those nurses who belonged to all associations which provided aid to the injured. They were demobilized and in the late spring of 1919 most of them were returned to office. If the work and assistance on the front and in the rear altered the image that women had of themselves, the conflict not only revolutionized the status of women or the persistent imbalance between the two wars, but also favoured mobility, visibility and autonomy of thousands of women. It was not irrelevant for those times, and gave a final blow to the nineteenth-century model, outlining a female figure more complex than that established in the liberal age.

Moreover, it was not easy to convey the experience to the new generations, and an inevitable gap was created between different generations of volunteers. In 1940, on the eve of World War II, Raffaella Riva Sanseverino tried to revitalize the link between the group formed during Fascism created between 1908 and 1918; however, women engaged in hospitals between 1911 and 1918 remained poorly remembered. Another reason was to be excluded from the “myth of the experience of war” that the historian George Mosse has analyzed in his many studies.

²⁴ S. Bartoloni, *cit.*, 138.

Роберто Шароне

ДОПРИНОС ИТАЛИЈАНСКИХ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТАРА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Резиме

Допринос италијанских медицинских сестара у Првом светском рату у помагању рањенима и болеснима био је веома значајан – током двадесетог века, искуство тих жена у великој мери је величано у литератури.

Све војске зараћених земаља ангажовале су жене. Снага и храброст биле су главне особине жена које су улазиле у тај веома захтеван посао имајући у виду недостатак медицинских инструмената који су били неопходни за пружање помоћи милионима људи на различитим фронтовима. Улазак Италије у рат (1915) имао је за резултат мобилизацију хиљада војника, док су жене биле укључене у економску мобилизацију (уз допринос жена које су радиле у индустрији и жена укључених у кампање) и патриотску мобилизацију (уз помоћ жена из буржоаских и аристократских породица у оквиру одбора грађанске помоћи војницима и њиховим породицама).

Коначно, мобилизација жена обухватила је здравство и медицинске сестре добровољце. Питање помоћи рањеним и болесним војницима не припада само историји институције и женској компоненти, већ, како је често истицано у обимној литератури, тиме се подстакло проучавање Првог светског рата и улоге жена у том рату. Студије покренуте након Првог светског рата у англо-америчким круговима бавиле су се присуством снажног суфражетског покрета који је своју мобилизацију усмерио на задобијање политичких права, нарочито у Енглеској.

Кључне речи: Велики рат, италијански Црвени крст, медицинске сестре добровољци.

Чланак примљен: 12. 01. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 07. 2016.

КРИТИКЕ

Лексикон Првог светског рата у Србији,
уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац,
Институт за савремену историју,
Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“,
Београд 2015, 423 стр.

У Србији и у целом свету се од 2014. године обележава стогодишњица Великог рата. У оквиру обележавања, историчари дају свој допринос. Прошле године светлост дана угледао је један лексикон својом тематиком посвећен Великом рату. Настао је у највећој мери трудом и залагањем сарадника Института за савремену историју.

Лексикон Првог светског рата у Србији има 423 странице које је написало 43 аутора. Подељен је на четири поглавља: Велике силе и Србија у Првом светском рату, Срби између Балкана и Средње Европе, Српска држава и војска у рату и Историја и сећање. Прво поглавље састоји се од пет целина: Савезничке државе и војска, Почетак рата: аустроугарско-српски сукоб, Удаљени фронтови, Помоћ између хуманости и интереса и Човек и догађај. Друго поглавље подељено је на три дела: Планови и могућности, Борбе и изазови и Страдање. Треће поглавље има четири потпоглавља: Институције српске државе, Старешински кадар, организација и војни материјал српске војске, Подршка народу и војсци и Проблеми војске. У четвртном поглављу обрађене су следеће теме: Живети са болом и губитком и Традиције Првог светског рата. Вредне су похвале историјске карте Жила Гидијерија, картографа из Париза (402–422). На тај начин је читаоцима олакшано разумевање догађаја.

У Предговору је Момчило Павловић, директор Института за савремену историју и председник Друштва историчара Србије „Стојан Новаковић“, написао да су одлучили (нејасно ко, директор института или уредници, или заједно?) „да књига не буде само типичан лексикон знања са појмовима, већ својеврстан алманах односно појмовник састављен од синтеза и прегледних чланака о различитим темама и аспектима Првог

светског рата.“ Ради реализације ове идеје требало је „позвати компетентне историчаре и друге сараднике да дају кратке прилоге засноване на истраживањима и достигнућима савремене историографије и бројним питањима и контроверзама везаним за Први светски рат. Наравно, не свим.“ Павловић је нагласио да је подржао идеју „научног одговора на политизовање једног догађаја, улоге држава и појединаца од пре сто година. У време обележавања 100-годишњице рата сведоци смо свакодневног превредновања прошлости, читавања садашњих политичких, националних, етничких и других мотива и данашњих вредносних судова у догађаје од пре сто година.“ Сарадници Института Станислав Сретеновић и Данило Шаренац су „као уредници добили задатак да окупе сараднике који ће на основу сопствених истраживања и познавања литературе понудити одговоре на бројна питања везана за Први светски рат, како би се на пропаганду и ревизију понудили научни одговори.“ Свестан да једна књига не може да се „избори“ против политизације и ненаучног приступа у проучавању Великог рата, Момчило Павловић је врло опрезно, као циљ Лексикона навео „да прегледним чланцима, утемељеним на достигнућима савремене историографије, на једном месту прикажемо Први светски рат као први глобални сукоб, и да упутимо на додатну литературу.“ И овако редукован, то је веома амбициозан циљ, а његово остварење свакако преко потребно и корисно, не само за истраживаче прошлости него и шири читалачки круг.

Уредници су у Уводу нагласили да је Лексикон настао заједничким радом истраживача, углавном млађе и средње генерације, са циљем да одслика стање науке о теми Првог светског рата у овом тренутку. Намера Сретеновића и Шаренца је била да пружи на увид одређен број актуелних историографских података и њихових интерпретација у приступачној и лако употребљивој форми стручњацима, истраживачима, студентима (претпостављамо првенствено студентима историје), али и широј публици. Прилози (укупно 85) су илустровани картама и фотографијама како би читалац остварио и визуелни додир са темом, коју лако може да одреди временски и просторно. На крају сваког прилога налази се списак литературе коришћене у изради. Прилози су замишљени као спој информативног и критичког. Аутори су били у прилици да истакну свој суд о одређеним темама и начину на који су теме претходно виђене или обрађене или пак нису обрађене. Теме прилога су „организоване у хронолошко-проблемским целинама у оквиру тематског лексикона“. Тако је направљен „пресек сазнања“ о Србији у Великом рату у садашњем времену, са добрим странама и недостацима.

Двојица уредника су се, да би Лексикону дали „неопходну дубину истраживачког поља“, определили да преовлађују прилози о војној, политичкој и дипломатској историји. У мањој мери су присутне теме из друштвене, економске и демографске историје. Обрађене су и теме којима није превасходна функција представљање прошлости, већ да буду ангажоване и подстакну на размишљање, првенствено о томе како и зашто је Србија учествовала у окупљању целокупног друштва за рат и тиме учествовала у „свеопштем процесу обухватања појединаца као и свих сегмената друштва ратом („тоталитет рата“) који се одвијао у свету од 1914. до 1918“. Последње поглавље Лексикона посвећено је новим приступима у истраживању Великог рата у Краљевини Србији са намером „да скицирамо путање за даља истраживања, посебно у области културне историје рата у Србији и на примеру Србије у најширем смислу. Реч је о тежњи да се даље продубе знања о представљању рата, односно о томе како су савременици видели и себи предочавали рат на основу културолошких али и идеолошких матрица наслеђених у срединама у којима су живели.“ Отуда прилози о културној мобилизацији, уметничком стваралаштву у разним облицима, болу због губитка најмилијих, патњи...

Уз констатацију да је избор тема о којима се писало заиста разноврстан, не можемо се отети утиску да је изостављена једна област, врло битна за историју Србије у Великом рату. То је период окупације Србије 1915–1918. и живот окупираних који је потрајао безмало три године. У окупираној Србији живело је, по оквирној процени, око 3.500.000 људи, што представља око 75 одсто од укупног броја становника Србије на почетку Првог светског рата. У Лексикону недостају прилози о обичним, малим људима који су остали у Србији и уз велику муку и страдања, сачували породицу и кућни праг. Јунаци са јужног фронта имали су где да се врате и наставе живот, захваљујући пожртвовању жена, деце и старијих мушкараца који су издржали бројне проблеме и опстали под окупационом управом.

Институт за савремену историју је научна институција која се, судећи по научном програму, односно научним пројектима и издањима не „бави“ превасходно темом Великог рата. Ако посматрамо уже научне области, од директора института преко уредника до аутора прилога, можемо констатовати да се мало њих истраживачки бавило Првим светским ратом. Зато им је и била потребна помоћ сарадника из других научних установа. Статистика показује да је из Института за савремену историју 11 аутора прилога, Института за новију историју три, Института за стратегијска истраживања исти број, из Историјског института један.

Сретеновић и Шаренац су се захвалили „свим колегама и сарадницима у изради Лексикона који конституишу научну мрежу истраживача Првог светског рата у Србији и по квалитету и активности иду у корак са својим европским колегама“. Уредници су свакако били слободни да изаберу сараднике, али да ли су у праву када говоре о конституисању научне мреже истраживача Првог светског рата у Србији? Да ли је могуће конституисати научну мрежу истраживача Великог рата у Србији ако се изоставе дугогодишњи истраживачи, који су се од своје докторске дисертације до данашњих дана бавили управо Великим ратом? Међу ауторима прилога нема Љубинке Трговчевић и Божице Младеновић. Некада се поштовао и подразумевао принцип да млађе колеге не заобиђу старије који су се истраживачки бавили темом. Такав поступак од стране уредника је, најблаже речено, некоректан!

У Лексикону је објављен и прилог о Топличком устанку. Аутор је Момчило Павловић, историчар који се није истраживачки бавио овим догађајем. На крају прилога је навео списак објављених извора и литературе које је користио за писање. На списку су и библиографске јединице чији је аутор моја маленкост (*Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године*, прир. Божица Младеновић, Београд 1998; *Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка*, прир. Б. Младеновић, Прокупље–Лесковац 1992; *Казивања о Топличком устанку*, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 1995.). Управо стога, дужна сам да укажем на недостатке прилога. Одмах на почетку наилазимо на реченицу: „Топлички устанак или Јабланичко-топлички устанак је прихваћен назив у историографији за масовну побуну народа у Пустој Реци, Јабланици, Косаници, Топлици и другим крајевима на југу Србије у фебруару и марту 1917. године.“ Наведени аутор намеће став да Топлички устанак заправо има и свој други назив, Јабланичко-топлички устанак, или у најмању руку да су ова два назива изједначена и као таква прихваћена у српској историографији. Као потврду овом ставу, у другом делу реченице аутор територијално разврстава догађаје стављајући на прво место Пусту Реку и Јабланицу како би се стекао утисак да су ова подручја неправедно запостављена у досадашњим истраживањима и интерпретацијама и да се променом назива устанка на некакав начин исправља та „неправда“. У списку литературе аутор је навео дела из стручне (Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987) и публицистичке историографије (Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године*, Београд 1940; Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917.*, Београд 1971). За разлику од наведених

аутора, од којих је академик Митровић написао најбољу монографију о устанку, Павловић превиђа или не разуме административну поделу тадашње Кнежевине, а потом Краљевине Србије. На Берлинском конгресу 1878. године Србија је стекла статус независне државе и добила територијално проширење у виду четири округа: нишког, топличког, пиротског и врањског. Топлички округ је имао следеће срезове: Косанички, Прокупачки, Добрички и Јабланички. Јабланички срез је формиран од лебанске, бошњачке, бувчанске, бојничке, житнопоточке и ивањске општине. Пуста река је име реке и области омеђене њеним сливом, у северозападном делу Лесковачке котлине. Ако имамо у виду тадашњу административну поделу онда је потпуно јасно зашто је устанак добио име Топлички. Почео је, развијао се, доживео кулминацију и пропаст на подручју Топличког округа. Највеће битке водиле су се у том округу, центар слободне територије је било Прокупље и у њему су формирани српски органи власти, укључујући и судску и извршну власт, доношени су закони којима је регулисан живот на слободној територији.

У набрајању територија обухваћених Топличким устанком од стране аутора изостављено је једно значајно подручје. Ако му је принцип био навођење подручја, а не административних јединица, онда недостаје Копаоник, планина на којој је Коста Војиновић Косовац започео рад на стварању српског оружаног покрета отпора. Копаоник је био база Ибарско-копаоничког одреда (села Блажево, Бело Поље и околина), на њему су се десили бројни сукоби пре, у току и по сламању устанка. На превоју Мрамор се 14. марта 1917. године одиграла велика битка у којој је Ибарско-копаонички одред, уз помоћ устаничких чета, поразио аустроугарске трупе, наневши противничкој страни велике губитке (114 бораца – 2 официра и 112 војника).

Аутору се поткрало неколико материјалих грешака у интерпретацији догађаја. У прилогу се може прочитати да је Коста Миловановић Пећанац допутовао са јужног фронта у арнаутском оделу. То је грешка коју обавезно треба исправити. Пећанац је допутовао у српској официрској униформи са поручничким ознакама, а изгледа да није ни понео „арнаутско одело“. У наредби пуковника Данила Калафатовића, коју је четнички војвода добио на поласку, заиста је поменуто арнаутско одело, али се Коста Пећанац није држао слова наредбе. У прилогу је недопустиво мало података о Кости Војиновићу, изостављене су све борбе које је водио у току устанка и у наставку герилских борби. О Ибарско-копаоничком одреду, чији је командант био Војиновић, Павловић је написао да је тек у устанку од илегалне чете прерастао у одред, што је

погрешно. Коста Војиновић се почетком лета 1916. године одметнуо од аустроугарске окупационе власти и образовао чету, са још петорицом сабораца. Судећи по Војиновићевом дневнику, 20. јула по старом календару, на празник Светог Илије, одред је добио заставу. Илегална чета није исто што и одред, а застава је симбол јединства, храбрости, патриотизма и војничке части. За заставу се гине, јединица која у току рата изгуби заставу престаје да постоји. У списку ослобођених места, градова и варошица, недостаје Лебане које је ослобођено 1. марта. Блаце је ослобођено 5. а не 3. марта како стоји у тексту прилога. Ослобођена је била и варошица Власотинце и село Рибарска бања. Устанички талас стигао је до предграђа Ниша, седишта Војно-инспекцијске области Морава, али се ту зауставио.

Важно је знати да је борбу у Јабланичком срезу започео Јабланички одред, део организованог српског покрета отпора. Одред се сукобио са бугарском четом која је кренула у потеру за српским младићима, који су бежали од мобилизације. То се десило 24. фебруара код Бојника у шест сати ујутро. Насупрот овом догађају, масовна побуна народа дошла је до изражаја у борби за ослобођење Куршумлије 28. фебруара. Локалне чете су под командом својих четовођа опколиле варошицу и нападе је 27. фебруара предвече, подстакнуте зулумима Арнаута у селу Мачковцу. Коста Војиновић је дошао са својим ордонасима, а ускоро је пристигао и његов одред и започео борбе против бугарских и арнаутских снага које су пружале отпор из забарикадиране зграде среског начелства. Коста Пећанац је са својим одредом после подне ушао у ослобођену Куршумлију, и том приликом га је народ одушевљено поздравио. Војвода Војиновић је у варошици под Самоковом поново прогласио устанак. Овако је у досадашњој литератури представљен почетак устанка. Стога је кључно питање: да ли су пронађени нови историјски извори, па се нуде другачије интерпретације једног историјског догађаја? На основу чега Павловић прави разлику између прихваћеног назива у историографији и даје свој назив за устанак који се десио за време окупације Србије у Великом рату? Да ли је у питању оно што је у предговору назвао „нова вредновања“? Из „нових вредновања“ резултирао је прилог са материјалним грешкама који се даје на читање истраживачима, студентима, „љубитељима прошлости“!

Време Великог рата је многоструко значајан период у српској историји. Рат светских размера био је нешто ново и неуобичајено у животу Срба (са изузетком устаничких година од 1804. до 1815. године) и дужином свога трајања и последицама које је донео. Велики покрети

армија два зараћена блока – Антанте и Централних сила, изазвали су огромна пустошења и поремећаје, не само на фронтovima него и у окупираним земљама, каква је била Краљевина Србија. Лексикон настао 101. годину од почетка овог крупног историјског догађаја представља својеврсну слику стања српске историографије на почетку 21. века. Истраживачи прошлости знају колико је тежак и напоран „пут“ да би се дошло до уравнотежених и објективних интерпретација историјских догађаја. Оставимо будућим генерацијама да процене колико су историчари који су се потписали као уредници и аутори, успели да идеје изложене у уводу и предговору преточе у праксу и колика је реална вредност Лексикона Првог светског рата у Србији.

Божича Младеновић

ПРИКАЗИ

***Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић,
главни уредник Рајко Кузмановић,
одговорни уредник Драгољуб Мирјанић, уредник Ђуро Тошић,
Академија наука и умјетности Републике Српске,
Бања Лука 2015, 616 стр.***

Поводом деведесетог рођендана и више од шест деценија изузетно плодотворног научног рада истакнуте српске медијевисткиње, академика Десанке Ковачевић Којић, Академија наука и умјетности Републике Српске одлучила је да изда зборник научних радова у част једног од својих оснивача. Приређивачи зборника су на овом пројекту, који је поред пригодног морао да има и научну вредност адекватну реномеу јубилара, окупили бројне сараднике, ученике и пријатеље академика Десанке Ковачевић Којић из земље и иностранства. Тако се пред читаоцима нашла књига у којој је, поред Предговора и животописа угледне професорке и научнице које је написао њен дугогодишњи сарадник академик Ђуро Тошић, и Библиографије академика Десанке Ковачевић Којић коју је саставила Славица Мереник, публикувано тридесет научних радова. Прилози у зборнику би се условно могли поделити у три групе. Једну групу представљају радови који се баве темама из оних области које је током свог вишедеценијског научног рада истраживала и истражује академик Десанка Ковачевић Којић – историја средњовековне Босне и Дубровника, привредна делатност Дубровчана на балканским просторима, градски живот и развој средњовековних градских насеља. У другу групу прилога у зборнику спадају они посвећени различитим темама из историје и историје уметности средњовековне Србије и византијског и поствизантијског цивилизацијског простора, док у трећу они који обрађују нововековне теме.

Први по реду научни рад објављен у зборнику у част академика Десанке Ковачевић Којић написао је академик Момчило Спремић: *Средњовековне менице у Дубровнику и Србији. Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века*. Аутор приказује како је употреба меница („*letera di cambio*“) нашла

примену у Дубровнику у 14. и 15. веку, јер је омогућавала кредитирање, промену валуте и избегавање ризика које је носило преношење готовог новца. Зато се употреба меница из Дубровника пренела и у Српску деспотовину, у којој су меницама пословали не само Дубровчани, него и домаћи трговци, па су оне издаване и на латинском и на српском језику.

Академик Љубомир Максимовић је у раду *Пропаст Византије у огледалу српске историје* сагледао како су кризе и дезинтеграциони процеси који су захватили Византију и Српско царство у другој половини 14. века, у време када Турци све озбиљније угрожавају опстанак обе државе, утицали на промене у њиховим међусобним односима. Вишевековни развитак у оквирима византијске цивилизације, уз све локалне специфичности, довео је до тога да Срби у време Стефана Душана покушају да преузму и традиције Царства, а у првој половини 15. столећа српски владари у опкољеном Цариграду траже потврду владарског статуса. У том периоду у српском друштву се страх за сопствену судбину мешао са страхом за судбину Цариграда као средишта православља, уз јасну свест да би пад византијске престонице уједно означио и крај српске државе. У раду *Подаци повеља деспота Стефана Лазаревића о Светој Гори: пример Хиладара* академик Мирјана Живојиновић се бавила односом обласних господара и, првенствено, овог српског владара са светогорским монасима у време продирања Турака на Балкан. Док су светогорски манастири губили поседе на територијама заузетим од Османлија, обласни господари и посебно деспот Стефан су им даривали нове поседе и приходе на својим територијама. С друге стране, светогорци су им заузврат обезбеђивали аделфате, односно сигурна уточишта на Светој Гори у тим турбулентним временима. *Преписка молдавског војводе Стефана Великог и охридског архиепископа Доротеја. Побуде и време настанка* је наслов рада академика Гојка Суботића. Аутор је анализирао наводну преписку молдавског владара и охридског архиепископа, сачувану на рукопису Синтагме Матије Властара из 1466. године, која се односила на устоличење новог молдавског митрополита. О веродостојности ове преписке постоје подељена мишљења у науци. Академик Суботић је закључио да су писма састављена у оквиру настојања охридског архиепископа Прохора (о. 1525–1550) да докаже да Молдавска митрополија припада Охридској архиепископији.

Академик Василије Крстић је за зборник приложио рад под насловом *Односи између Срба и Хрвата у време револуције 1848–1849. године (Прилог историји)*. Он је приказао различите етапе у српско-хрватским односима током револуције: од сукоба на почетку, преко настојања да се два народа повежу услед угрожености од Мађара, преко

напора патријарха Јосифа Рајачића и Главног одбора народа српског с једне, и бана Јосипа Јелачића с друге стране да се превазиђу верске размирице, до несугласица између српског и хрватског вођства због тога што Србима притиснутим од Мађара никако није стизала обећана помоћ од Хрвата. На крају, аутор закључује да су бан Јелачић и барон Кулмер мрзели Србе и радили против српских националних интереса, у корист јединствене Монархије и Хрвата.

Академик АНУРС Ђуро Тошић је у свом раду *Сужњи на дворовима босанских краљева и великаша (Живот с оне стране људске слободе)* приказао феномен заточеништва на дворовима босанских владара и велможа у 15. веку. Разматрају се случајеви забележени у архивској грађи из којих се види да су заточеници припадали различитим друштеним слојевима, да су разлози њиховог сужањства такође били разнолики, описани су тешки услови у којима су сужњи по тамницама и казаматима проводили своје дане и улога коју је црква имала у настојању да помогне затвореницима.

Проф. др Игнациј Воје из Љубљане је у *Prilogu proučavanju dubrovačkih trgovačkih društava* на основу архивске грађе из Дубровачког архива приказао неке облике пословања трговачких друштава у Дубровнику у средњем веку и терминологију везану за њихово функционисање. Аутор износи доказе против става присутног у историографији да су трговачка друштва типа „commenda“, тј. „collegantia“ и „societas“ били један од начина кредитирања пословања, те показује који су се то специфични облици кредитног пословања развијали у оквиру трговачких друштава. Проф. др Паола Пинели (Paola Pinelli) са Универзитета у Фиренци написала је рад под насловом *Florentine Merchants traveling East through Ragusa (Dubrovnik) and the Balkans at the End of the 15th Century*. Ауторка је полазећи од неких необјављених писама и мемоара фирентинских трговаца разматрала улогу Дубровчана у трговинским везама Истока и Запада. Због перцепције на Западу да су Босна и Србија неистражена, дивља и опасна места, и због доминације коју су у пословању у унутрашњости Балканског полуострва остварили Дубровчани, пословни људи из Дубровника су у 15. веку били ти преко којих су одржаване економске везе Италије и Западне Европе са Балканом. Италијански трговци нису у 15. веку формирали своје компаније за пословање у унутрашњости Балканског полуострва, али су зато италијански трговци текстилом и стручњаци за његову производњу који су се досељавали у Дубровник имали широко поље за пословање. Други прилог у Зборнику који је дошао из Италије потиче из пера проф. др Франческе Боки

(Francesca Bocchi) са Универзитета у Болоњи. У раду *La storia delle città: un veicolo per la formazione alla cittadinanza* ауторка прво разматра водоснабдевање пијаћом водом у неколико средњовековних италијанских градова, посебну пажњу посвећујући Сијени и Перуђи, а затим се бави феноменом аркада у урбаној структури Болоње. Познавање антике, која није запостављена током читавог средњег века, како кроз поштовање архитектонских и уметничких структура, тако и кроз њене симболичне вредности, обележило је читаву културну историју Италије. Закључено је да град постаје „civitas“ тек онда када се грађани у њему препознају и дају свој допринос животу заједнице, било кроз одлуке власти или лична опредељења становника. Проф. др Петер Рокаи у раду насловљеном *Der Einfluss der Situation von Florenz auf die Verhältnisse zwischen Ancona und Dubrovnik (Ragusa)* разматра како су се на економске односе Дубровника са Анконитанском марком у 14. и 15. столећу одражавале промене у најзначајнијем трговачком средишту средње Италије – Фиренци. Дубровчани су жито једним делом увозили са подручја Анконе, те су стога дозволу за увоз житарица прво морали да траже од папа, затим, од почетка 14. века, од фирентинских банкарских кућа, а од половине истог столећа од папских легата у Болоњи и господара ове области. Сукоби папства и Фиренце и забране трговине с овим градом погађале су и Дубровник, као и отварање поморског пута око Италије када је Фиренца почетком 15. века стекла излаз на Тиренско море. Извоз сребра из Босне и Србије преко Дубровника и Анконитанске марке у Фиренцу ометали су локални великаши, а после османског учвршћивања на Балкану оживео је копнени трговачки промет између Фиренце и Анконе, а одатле с Дубровником.

У раду *Трговински уговори између Босне и Дубровника у средњем веку: дипломатички осврт* др Невен Исаиловић је анализирао дипломатичке особености средњовековних исправа које садрже одредбе о трговинским односима између две стране. Босна и Дубровник регулисали су питање трговине и заштите дубровачких трговаца у Босни још крајем 12. столећа, а иста пракса настављена је и касније, до пропасти средњовековне босанске државе (1463). Питања трговачких односа решавана су или у склопу већих међудржавних споразума свечаног карактера, или кроз повеле босанских владара и обласних господара које су биле посвећене проблемима царина, слободе кретања трговаца и промета робе. *Da li su u Dubrovniku krajem srednjeg veka postojale organizovane kolonije trgovaca i zanatlija, poreklom sa Pirinejskog i Apeninskog poluostrva?* На ово питање је потражио одговор проф. др Ненад Фејић са Универзитета Антил на Мартинику. Полазећи од сопствених истраживања и новијих историографских резултата, аутор је

закључио да се може говорити о постојању колонија Млечана, Каталонаца и Тосканаца у средњовековном Дубровнику, које су свој успех градиле на чврстим међусобним и везама с матичним комунама, али и на везама с целокупним средоземним простором.

Тема др Биљане Марковић били су *Правни оквири рударства у средњовековној Србији*. Рударење је на Балканском полуострву имало дуготрајну традицију још од антике, а доласком Саса из средње Европе у Србију средином 13. века добило је све већу улогу у економском развоју, значајно утичући на политичко, војно, друштвено и урбано обликовање српске државе. Најзначајнији правни извор за српско средњовековно рударство је Законик деспота Стефана Лазаревића намењен руднику и граду Новом Брду. Правне одредбе Законика засноване су на саском правном искуству, које је у српској средини прилагођено и допуњено. Законодавац је настојао да подстиче ефикасност и онемогућава застој у раду, бесконачне спорове и стварање губитака. Још један рад у Зборнику има за тему средњовековно српско рударство и његове друштвене аспекте. Др Владета Петровић је у раду *Рударски предузетници као приложници и задужбинари* обрадио феномен задужбинарства код католичких (Саса, Которана, Дубровчана) и православних становника рударских градова и српске властеле, поседника рударских јама у Србији (попут великог челника Радича), у периоду од 13. до 17. века. Рад је настао на основу анализе различитих писаних извора, али и материјалних остатака на терену, као што је простор Рудника или Црква Св. Мине у Штави код Куршумлије.

Др Бојан Миљковић посветио је свој рад, насловљен *Pristina – reale sedia*, двору српских владара у Приштини. О двору краља Стефана Душана у Приштини почетком пете деценије 14. века сведочанства је оставио византијски цар и историчар Јован Кантакузин. Овај двор је потом користио Душанов наследник цар Урош, а после њега Вук Бранковић, који је насеље 1379. године опасао зидинама. Од дворског комплекса у Приштини, као ни од других дворова Немањића, којима је аутор такође посветио пажњу у свом раду, нису остали сачувани материјални трагови. Разлог томе лежи у чињеници да су они добрим делом били изграђени од лаких материјала (бондрука).

Друштвена структура Призрена у 14. веку била је предмет интересовања проф. др Синише Мишића. Призрен је био најразвијенији град у унутрашњости српске државе, који је свој врхунац доживео у периоду њеног највећег успона између 1330. и 1371. године. То је утицало на динамичан друштвени развој и промене унутар појединих слојева друштва. У граду су своје дворове имали српски владари и крупне

велможе, као и друга властела. Призрен је био седиште епископије, од 1346. године митрополије. Многобројне занатлије су у то време живеље у Призрену, а постојала је и дубровачка колонија у граду.

Проф. др Есад Куртовић са Универзитета у Сарајеву приложио је рад под насловом *Hrebeljanovići, Balićevići i ostali fočanski trgovci u periodu 1469–1524. godine*. Рад је настао на основу проучавања дубровачке архивске грађе и доноси податке о фочанским трговачким породицама овог периода, њиховом задуживању у Дубровнику и обиму кредитне трговине, што се посматра у контексту делатности осталих трговаца из друге половине 15. и првих деценија 16. столећа. Највећа пажња је посвећена најзначајнијим фочанским трговцима тог периода, Радоју Хребелјановићу, који је деловао од 1469. до 1479, и његовом синовцу Николи Балићевићу, активном од 1500. до 1525. године. *Владимирићи*, властeosка породица из источне Босне, нашли су се овом приликом у фокусу пажње др Срђана Рудића. *Владимирићи* су били рођаци Павловића и свој друштвени успон су доводили сродству с овом моћном великашком породицом. У историјским изворима између 1411. и 1466. године среће се девет чланова породице *Владимирић*, чија је једна грана успела да преживи пад Босанског краљевства и нађе уточиште у Задру. Доц. др Аранђел Смиљанић у раду *Групко Добричевић = Групко Поповић, да или не?* бавио се питањем идентификације *Групка Добричевића*, дипломате породице *Косача* са *Групком Поповићем*, који се у изворима такође бележи као посланик у служби ове великашке породице. Кроз анализу изворних података о *Групку* као посланику војводе Сандаља Хранића и војводе и херцега Стефана Вукчића *Косаче*, које доноси у свом раду, аутор закључује да се ради о истој личности, чија се делатност може пратити од 1412. до 1451. године.

Др Марица Маловић Ђукић је у раду *Јован Бућа, которски властелин (14–15. век)* приказала живот, пословну делатност у Котору и Дубровнику, имовинске односе и породичне прилике ове личности на основу которске и дубровачке архивске грађе и објављених извора. Кроз приказ пословања *Јована Буће* може се пратити постепено опадање економске и политичке моћи знамените породице *Бућа* у првим деценијама 15. века. Котор и његово залеђе били су предмет интересовања и проф. др Драгог Маликовића. Он је у раду *Пословање Грбљана у Котору крајем 14. и током 15. века* на основу грађе Которског архива осветлио пословне односе становника *Грбљанске жупе* с *Которанима*: склапање различитих уговора, као што је ступање у службу код которских патриција, купопродајне послове, узимање новца на зајам, закупуљивање земље и друго.

Др Михаило Поповић из Института за истраживање средњег века Византолошког одсека Аустријске академије наука приложио је рад под насловом *L'espace impérial, l'espace contesté: le sud-est de la Macédoine entre Byzance et l'Empire serbe*. Аутор анализира акте светогорских манастира из периода 1259–1395. и османске дефтере из 16. века који се односе на насеља у долини Струмице, како би показао вредност „теорије централних места“, како током византијске, тако и током османске епохе. Ова теорија омогућава да се разумеју односи између административног центра и села тог региона, као и трансформација простора у области која је била предмет спора између Византијског и Српског царства у 14. столећу.

Др Даница Поповић и др Марко Поповић су у свом раду *Манастирски комплекс у Калудри код Берана. Трагом једне анахоретске монашке заједнице* разматрали податке које о том сакралном комплексу пружају резултати археолошких истраживања. Манастир је грађен у више фаза, од којих прва припада средњем, највероватније 14. веку, када је подигнута црква. Због недостатка трагова осталих манастирских здања аутори износе претпоставку да монашка обитељ тада није организована као „општежиће“, већ као заједница анахорета. У млађој фази, која вероватно пада после обнове Пећке патријаршије (1557) подигнут је манастирски комплекс, а првобитна црква је проширена и живописана. Др Станоје Бојанин је истраживао друштвени значај дрвећа у крајолику средњовековног села и жупе, односно парохије, њихове функције као општег просторног оријентира, међника поседа или ознаке светог места заједнице. У раду насловљеном *Рачвасти дуб и грбава крушка: дрвеће и сегментација друштвеног простора у средњовековној парохији*, аутор се бави методолошким разматрањима о могућностима препознавања „записа“ и „миросаног“, односно „сеновитог“ дрвета у средњовековном друштвеном крајолику, имајући у виду податке о тој проблематици из фолклорног наслеђа 19. и 20. века.

У раду *Карта Босне Бакома Кантелија из 1689. године* Др Гордана Томовић је исцрпно анализирао податке које пружа ова прва регионална карта Босне, настала у време Бечког рата. Карта садржи велики број топонима од војног значаја: турска војна и управна седишта, речну мрежу и мостове преко река. Канели је водутама настојао да прикаже снагу и величину фортификација.

Др Дарја Михелич је написала рад *Demografska podoba istrskega mesta Piran okrog leta 1890.* на основу анализе података о склопљеним браковима у Пирану у периоду од 1889. до 1892. године. У том раздобљу склопљена су 322 брака, што значи да се венчало око 5,2% укупног

становништва Пирана. Подаци из образаца за склапање брака омогућили су истраживање фреквенције бракова по датумима, старосне структуре младенаца, имена и презимена, професионалне структуре, породичних односа и друго. Тема др Душана Батаковића била је *Србија на путу националног ослобођења: устанци, аутономија, револуција (1788–1813)*. Борећи се у аустријским редовима и сузбијајући одметнуте јаничаре, Срби из Београдског пашалука су крајем 18. века постепено стицали аутономију. Српска револуција (1804–1813) брзо је прерасла у први рат за национално ослобођење у европској Турској и постала балканска верзија Француске револуције, обележена укидањем османског феудализма, успостављањем домаће администрације и обновом националне културе. Српска револуција је имала све елементе социјалног и националног ослобођења, те је стога снажно одјекнула широм Балкана и, упркос поразу, отворила пут ка стварању модерне српске државе. Слободан Шоја се у свом тексту *L'Autriche-Hongrie et la Bosnie-Herzegovine 1878–1918: l'histoire d'un malentendu fatal* бавио питањем природе политике Аустроугарске према Босни и Херцеговини током четири деценије власти монархије над овим земљама. Аутор закључује да је аустроугарска власт била истовремено цивилизаторска и понижавајућа, али пре свега тлачитељска и непријатељска према локалном живљу. У сукобу два некомпатибилна света сукоб међу њима био је неизбежан колико и кобан. Аутор затим анализира настанак Младе Босне, као одговор на аутократску, репресивну и антинародну политику Аустроугарске, оличену у грофу Леополду Бертхолду и његовом окружењу. Мр Душан Топаловић из Педагошког завода у Стокхолму приложио је рад под називом *Шведски капитал у рударству Краљевине Србије: АД „Космај“ из Хелсинборја*, који се бави улогом шведског капитала у експлоатацији руде олова и сребра у космајским рудницима од краја 1907. до аустријске окупације Србије крајем 1915. године. Удруживањем капитала београдског индустријалца Максе Антонијевића и шведских деоничара, међу којима је водећу улогу имао индустријалац Нилс Персон, основано је акционарско друштво „Космај“ с почетним капиталом од 720.000 круна. Међутим, акционари нису остварили добит коју су очекивали, а Балкански ратови су се лоше одразили на рад рудника због мобилизације радне снаге. После Првог светског рата акционарско друштво се спорило с Аустријанцима због ратне штете до 1927. године. Компанија није наставила рад и угашена је коначно 1932. године. Последњи, тридесети прилог у Зборнику у част академика Десанке Ковачевић Којић је рад Жељка Вујадиновића *Вертикала европско-турских (османских) сукоба и прожимања*. Аутор наводи мотиве, логику,

методологију и путеве османске експанзије у Европи, разлоге потоњег слабљења Османског царства и трагове његовог присуства на Балкану. Такође се бави питањем савременог проучавања „другости“ и интересовањима Запада за „незападну“ историју, а проблематика садашњих односа Европе и Турске сагледана је у перспективи савремених геополитичких реалности. Европа је суздржана да прими Турску у породицу европских друштава, а израстање Турске као велике силе праћено је појавом неоосманистичких идеја и напуштањем секуларних кемалистичких традиција. У том контексту аутор сагледава судбину Балкана кроз прожимање европских и турских утицаја.

На крају, може се констатовати да је квалитетом, бројем и разноврсношћу прилога зборник остварио циљ који су му поставили приређивачи, да на достојан начин обележи велики јубилеј академика Десанке Ковачевић Којић. Као такав он представља значајан допринос историјској науци.

Александар Крстић

***Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012),
одговорни уредник Синиша Мишић,
Филозофски факултет, Центар за историјску географију и
историјску демографију, Службени гласник, Београд 2015, 250 стр.***

Споменица академика Милоша Благојевића, представља зборник радова, у издању Филозофског факултета и Центра за историјску географију и историјску демографију, при истом факултету. Споменица је тематски конципирана у складу са интересовањима професора, па су место у њој нашли радови посвећени питањима из историје средњег века, која су својевремено од стране Милоша Благојевића или историографске школе, чије је путеве следио, први пут критички разматрана у ширим оквирима.

Осим кратког *Предговора*, који садржи историјат припреме издања Споменице, Синиша Мишић, написао је и *in memoriam: Академик Милош Благојевић (1930–2012)*, у ком је сажето приказао животни и професионални пут Милоша Благојевића, као и доприносе професора привредној и друштвено-социјалној историји и историјској географији, те државној управи (9–10). Следи обимна *Библиографија радова*

академика Милоша Благојевића (1930–2012) (11–25), коју је за ову прилику припремила Јелена Мргић, која је уједно у посебном прилогу под насловом *Историја животне средине (environmental history) у делима Милоша Благојевића*, посветила и пажњу месту истог у историографији и његовим радовима у контексту разматрања коегзистенције природе са савременим друштвом на бројним нивоима (57–64).

На првом месту у Споменици нашао се рад Милоша Благојевића, *Човек и природна средина*, приређен према оригиналном тексту на српском језику, сачуваном у рукопису, чија је италијанска верзија објављена 1979. и остала недоступна домаћој јавности. Рад садржи бројна питања којима је аутор касније посветио детаљнију пажњу, а хронолошки прати време од досељавања Словена, до краја 14. века, паралелно указујући на систем типова насеља, привредне делатности, демографске процесе и технолошке промене, као и њихов однос са екосистемом, сумирајући укупан исход догађаја смањењем, односно нестанком појединих популација животиња, те огољавањем шумовитих предела (27–39).

У раду *Сеоске међе у средњовековној Србији*, Синиша Мишић разматра групу појмова везаних за сеоски атар и међе, попут састава атара, или начина утврђивања односно промена међа, њихову *неповредивост*, односно *променљивост* (41–56), а исти прати и већ поменути рад Јелене Мргић (57–64). *Полог под српском влашћу у средњем веку. Историјско географски преглед* Марије Копривице доноси податке о месту и статусу Полога у државној и црквеној административној подели и управи, подели метоха, постојећим центрима, насељима и путевима (65–95). Рад Дејана Јечменице, *Око наводног уступања дела српског трибута цркви Светог Николе у Барију*, посвећен је питању расподеле српског трибута, који су представници наведене цркве покушали да добију на основу неверодостојног акта, фалсификата Стефана Душана, те су се око истог спорили са Дубровником бар шеснаест година (95–107).

Деспотом Стефаном Лазаревићем и његовим везама са Поморављем, бавио се овом приликом Александар Крстић, који доноси и податке о првом помену Баточине, као и Стефановом боравку у њој, те поседима деспота у Сатмарској жупанији (*Деспот Стефан Лазаревић и Баточина*, 109–122). У раду *Градски кнежеви у „грчким областима“ Српског царства*, Владимир Алексић, анализира место градских кнежева, односно државну управу у *грчким градовима*, указујући да су они услед нових околности и утицаја законодавства Стефана Душана, ипак претрпели измене у управи (123–138). *Градски метох*, Владете Петровића,

даје увид у развој градског метоха, њихових територија, те статуса сеоских насеља у њиховим границама, као и односа центра и метоха, грађана и жупљана (139–150).

Разматрање о земљорадњи, у виду поређења и налажења паралела између података о систему узгајања биљака и култура, у Вергилијевим *Георгикама* и српским средњовековним изворима, од припреме терена орањем, до питања приношења жртве зарад плодности, доноси коауторски рад Снежане Божанић и Милице Кисић Божанић (*Огледи из историје земљорадње у Вергилијевим Георгикама и српским средњовековним изворима*, 151–167). Рад Александре Фостиков, *Златарски занат у средњовековној Србији*, такође је посвећен историји привреде, односно у овом случају развоју и диференцијацији наведене занатске делатности, као и улози и статусу златара, местима златарских радњи и алату датог делатника (169–189).

У раду *Опат Трифунов Лампров Болица и ливелисти на поседима манастира Св. Борђа пред Перастом (1457–1458)*, Катарина Митровић, разматра проблематику давањаседа у вечни закуп (*ливел*), те утицај истог на свакодневно извршавање обавеза према господару (191–201). Историјској географији и црквеној топографији Срема, рад је посветио Борис Стојковски, који указује и на неистраженост теме (*Архиђаконати и жупе на тлу средњовековног Срема*, 203–219).

Последња два рада у низу, баве се анализом два извора стране провинијенце, а још једном указују да подаци из писаних извора често зависе од бројних чинилаца, попут субјективности аутора, или информација које аутор често некритички преузима из старијих рукописа, или од савременика. Тако коауторски рад Радивоја Радића и Марка Шуице, *Зашто нема Срба у „вавилонској кули“ Јохана Шилтберга?*, отвара питање – зашто очигледно добро обавештен аутор који говори о учешћу *деспота* у сукобу код Никопоља 1396, ипак нигде не помиње српски језик, нити Србију (221–235), док Александар Узелац, у раду *Источна и југоисточна Европа у делу анонимног тосканског географа*, анализира податке и изворе анонима, као и време настанка дела, те погледе аутора о њему савременој *шизматичкој* Србији, чије име овај географ погрешно наводи (237–248).

Александра Фостиков

**Споменица др Тибора Живковића,
уредник Срђан Рудић,
Историјски институт, уредник издања Ирена Цвијановић,
Београд 2016, 377 стр.**

Навршиле се пуне три године од када је српску медијевистику напустио несумњиво најивентивнији проучавалац српског средњег века – др Тибор Живковић. Научни рад који је за њим остао најбоље сведочи о његовом стваралачком прегалаштву и неизмерној вредноћи. Те речи имају посебан значај и истинитост када их исписујемо ми који нисмо познавали Тибора Живковића лично, али смо управо слику српског и европског средњег века стварали захваљујућим његовим бројним студијама. Његове колеге – научни делатници и пријатељи учинили су мали омаж његовом лику и делу у виду *Споменице*, у издању Историјског института Београд.

На самом почетку *Споменице* налази се *Предговор Споменици* (стр. 7–9), у коме нас је Ирена Цвијановић подсетила на најзначајније радове и интересовања Тибора Живковића, али и онима који га нису упознали најфиније описала какав је он заправо био. Дејан Црнчевић и Славица Мереник сачинили су *Библиографију Тибора Живковића* (стр. 11–16) која је, како смо нагласили, обимна и чини је неколико монографија, десетине чланака и расправа, прикази, научно-популарна, али и књижевна и публицистичка дела. У оквиру *Споменице* нашле су се и речи са комеморативног скупа изречене од Срђана Рудића, Ане Столић и Срђана Пириватрића (стр. 17–22). У *Споменици* затим следи деветнаест чланака који се односе на различита раздобља српског средњег века, али и раног модерног доба, разноврсни по тематици и с великим научним доприносом.

Први је рад Илијаса Анагностакиса под називом *Wine, water, bread, and love-affairs on a sixth-century military campaign: narrative strategies, politics and historicity* (стр. 23–39), у коме аутор испитује занимљиве и двосмислене вести и догађаје које је доживела византијска флота приликом похода на Вандале током 533. године. Аутору је циљ да кроз проматрање наратива прикаже Прокопијеве ставове и историчност. Закључује да кроз метанаративе: вино, вода, хлеб и сл. Прокопије указује на исход похода. Сем тога, И. Анагностакис кроз такав, нови приступ осветљава и сегменете из свакодневног живота и ратне вештине Византинаца.

Валтер Пол у чланку живописног наслова, *Павле Ђакон – између sacci и Marsupia* (стр.41–63), разматра у чему је величина Павла Ђакона

– племића, свештеника и песника, као историчара и закључује да иако Лангобард пореклом, он је и поштовалац римског наслеђа оличеног у династији Каролинга. Управо због тога, он успева да у својим делима усагласи противречности та два, а да према аутору чланка, не буде пуки компилатор, каквим га сматрају ранији истраживачи његовог живота и дела, већ да остане објективан у приповедању. Особеност Павловог богатог опуса чине засигурно неискључивост и суживот, потпомогнути свакако каролинишком жељом за таквом сликом о Франачком царству.

Бојана Радовановић у раду *Gottschalk, Eberhard of Friuli and Alfred the Great supporting the dissident thought, or, yearning for learning?* (стр. 65–75), разматра положај Готшалка из Орбеа и његово учење о предестинацији које канонска црква у то време није признавала. Готшалк је уживао подршку маркгрофа Еберхарда Фурланског, за кога се верује да је могао бити узор Алфреду Великом, краљу Весекса, који је такође подржавао њихово учење о предестинацији.

У раду под називом *Saint Clement of Ohrid: His Life and Aftermath between Sofia and Skopje* (стр. 77–91), Михаило Ст. Поповић представља животни пут и мисију Св. Климента Охридског. Најпре кроз средњовековне изворе, а затим кроз позније изворе и модерна археолошка ископавања прати поштовање његовог култа. Такође, у раду се по први пут, на основу необјављеног архивског материјала, прати рад научних прегалаца В. Златарског и С. Иванова у сабрању писаних извора о Св. Клименту.

Иван Басић је приложио рад *O recepciji kasnoantičke auličke tradicije u srednjebizantskom historiografskom diskurzu (Primjeri iz „dalmatinskog dossiera“ De administrando imperio)* (стр. 93–128), који проистиче из проучавања списка *De administrando imperio*, коме је и Тибор Живковић посветио доста научног рада, а бави се питањем употребе термина палате (τὰ παλάτια), који у делу Константина Порфирогенита подразумева Диоклецијанову палату у Сплиту, али и његовог коришћења у другим текстовима насталим средином десетог столећа. Како би што прецизније објаснио њихово значење, И. Басић у одређеном контексту проматра употребу истих у грчкој историографији касноантичког периода.

И Бојан Новаковић, *Земље далматинских Словена у концепцији Константина VII Порфирогенита* (стр. 129–149), црпи своје истраживање из поменутог списка, те још једном обрађује податке о јужнословенским земљама с посебним освртом на њихов географски контекст. На крају се осврће на питање убикације три „насељена града“ у Дукљи.

У чланку под називом *Трансформација урбаних насеља централног Балкана током средњег века* (стр. 151–165), Владета Петровић

проучава промене и развој античког урбаног наслеђа на простору Балкана током средњег века, нарочито након досељавања Словена. В. Петровић истиче да ће даља археолошка анализа, посебно градина у београдском подграђу и на Јелици у близини Чачка, пружити одговоре када су и на који начин Словени почели да користе рановизантијске градове и утврђења. Посебно се осврће на „насељене градове“ у делу Константина Порфирогенита и њихову даљу судбину услед нових политичких околности.

Ирена Цвијановић, *Свет Словена и Византинаца у делима арапских путописаца од IX до XII века* (стр. 167–184), доноси вести из дела арапских писаца које сведоче о великим и важним променама у Византијском царству, подсећајући на незаобилазност и значај арапских извора при проучавању света Словена.

Лубомира Хавликова, *What was the location of Serbia mentioned in the Cosmas Chronicle of the Czechs?* (стр. 185–191), обрађује податке о Србима који се помињу у чешкој хроници Козме из Прага, *Chronicon Boemorum*, из XII века. У поменутој Хроници на више места се помињу Срби и Србија, али се у свакој прилици ради о северним Србима тј. Лужичким Србима у данашњој источној Немачкој, за које и византијски цар Константин VII Порфирогенит везује порекло балканских Срба.

Други спис који је будио интересовање Тибора Живковића био је *Летопис попа Дукљанина*, чијем је проучавању посветио једну своју монографију. Хрвоје Грачанин се у раду *Ljetopis popa Dukljanina i južni smještaj Moravske kneževine* (стр. 193–201), управо користи њиме и разматра како се подаци поменутог списка могу непрецизно тумачити у циљу давно напуштених теза историчара Имреа Бобе о положају Моравске кнежевине у данашњој Србији, које додатно покушава, безуспешно да поткрепи Мартин Егерс.

У чланку под назвом *Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака* (стр. 203–220), Небојша Порчић обрађује податке у вези са хумским кнезом Мирославом и његовим потомцима. Најпре се у раду дотиче питања када је Мирослав постао господар Хума и покушава да пружи додатне доказе у прилог томе да је то било знатно пре 1181. када се први пут помиње у изворима у том својству. Затим се бави питањем да ли је Мирослав дошао у сукоб са својим братом Стефаном Немањом 1190. и био смењен са положаја кнеза Хума и одбацује ту могућност, постављајући као алтернативу могућност да је Немањин син Растко био господар само једног дела Хума. Након тога се бави питањем генеалогичке и просопографије Мирослављевих потомака и доводи у питање неке општеприхваћене закључке, попут оног да су хумски

кнез Петар и Тољен, који је умро 1239, били Мирослављеви синови и да је његов син Андреј умро око 1250. године. Судбину Мирослављевих потомака прати до 1327. године, када је жупан Петар Тољеновић погинуо супротствљајући се успостављању босанске власти над Хумском земљом.

Александар Узелац, *Атламиш – кумански цар из Српске Александриде* (стр. 221–228), посвећује пажњу лику Атламиша, владара Кумана, који се анахроно појављује у Српској Александриди. Под истим именом се јавља и татарски великаш које се средином XIV века бори против Угара. Паралеле између описа тих борби и оних које је предузимао Александар Македонски су неспорне. Због тога, између осталог, А. Узелац износи да је Српска Александрида заснована на изгубљеном угарском изворнику, те да време њеног настанка не би требало смештати у почетак, већ у другу половину XIV века.

Радивој Радић и Марко Шуица у раду под називом *Галипољ у српским средњовековним изворима* (стр. 229–242), прате вести о Галипољу, граду чије је освајање означило почетак вишевековне османске владавине на Балканском полуострву, с посебним освртом на његов значај током грађанског рата међу Османлијама почетком XV века.

Градина у селу Ерчеге, општина Ивањица, привукла је пажњу Дејана Булића и Срђана Катића, те они у раду под називом *Градина Ерчеге на Јавору* (стр. 243–271), представљају резултате археолошких истраживања из 2009. године. Пронађени археолошки материјал потиче из XIV и XV века, а из тог времена потиче и оближњи манастир Ковиље. У другом делу текста се анализирају историјски подаци о поменутом селу, пре свега из осамнских дефтера с краја XV и почетка XVI века, на основу којих се закључује да су у то време становници села имали статус дербенџија.

Емир О. Филиповић у свом чланку под називом *Bosna i Turci za vrijeme kralja Stjepana Dabiše – neke nove spoznaje* (стр. 273–301), на основу анализе два писма датирана 1394. годином, а објављена у збирци *Monumenta Peloponnesiaca*, употпуњује слику о односима босанске државе, Османског царства и Угара на Балканском полуострву у време владавине краља Дабише. Филиповић доноси и снимак једног од њих, као и текст оба писма у виду прилога.

Аранђел Смиљанић, *Неке специфичности у називима за дипломатске представнике у средњовјековној босанској држави* (стр. 303–313), разматра различите називе који су се користили за дипломатске представнике, без обзира на провенијенцију извора, а највише кроз примере босанских представника с краја XIV и из XV века, јасно указујући да скоро свака деценија доноси нове образце.

Есад Куртовић је посветио чланак *Jamometići* (стр. 315–334) проучавању различитих породица и породичних лоза, које се јављају на подручју дубровачког залеђа и у Босни, током XV и XVI века, истичући да нема извора који поткрепљују њихову везу са истоименом породицом на подручју Хрватске.

Борис Бабић, *Босна у делу Лаоника Халкокондила* (стр. 335–348), доноси вести о односима између средњовековне босанске државе и Османског царства на основу података који су забележени у делу византијског историчара Лаоника Халкокондила, истичући његов неизмеран значај за проучавање пада Босанског краљевства.

Последњи рад у оквиру *Споменице* посвећен је нешто познијем периоду, а припремила га је Ловорка Чоралић и носи назив *Vojnici iz Herceg Novog u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću* (стр. 349–377), а ауторка на основу грађе из Државног архива у Венецији анализира удео војника из Херцег Новог и њихов задатак у млетачкој војсци током XVIII века. Уз рад стоји и прилог који чини попис поменутих војника уз значајне и занимљиве податке који их уписују.

Разноврсност тема и научна поткованост чланака који чине ову *Споменицу* најбоље осликавају и истраживачки дух Тибора Живковића. Њему су се кроз ову научно вредну студију одужиле бројне колеге из Србије али и из других земаља: Грчке, Аустрије, Црне Горе, Чешке, Хрватске, Босне и Херцеговине, што указује да је рад Тибора Живковића одавно напустио границе земље у којој је исписивао редове својих научних дела, која ће несумњиво будити пажњу и многим потоњим истраживачима.

Ивана Коматина

**Ивана Коматина,
Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века,
Историјски институт, Београд 2016, 466 стр.**

Књига која је пред нама представља допуњену и прерађену докторску дисертацију ауторке, одбрањене под идентичним називом на Филозофском факултету у Београду 2013. године. Она, како и њен наслов указује, обрађује међусобне односе духовне и световне власти на подручју српских земаља у временском распону од почетка XI до краја XIII столећа. Не само хронолошки оквир, већ и концепција књиге, изузетно је широко

замишљена. Како ауторка истиче у предговору, термин црква односи се „како на правоверне, канонски и историјски утемељене црквене организације (православну и римокатоличку) тако и на канонски непризнате јеретичке покрете и заједнице, док се под *државом* подразумева „сваки облик државне власти која је у датом хронолошком оквиру деловала на простору српских земаља и утицала на црквене прилике” (стр. 9). Већ на основу ових речи не изненађује обим рукописа, упечатљив критички апарат који укључује око 1.500 напомена и библиографија састављена од практично свих релевантних објављених извора латинске, византијске и словенске провинијенције, те стручне литературе.

Умесно је рећи неколико речи и о структури дела. Оно је подељено на пет већих целина. Прву представља *Увод* (стр. 31–50), у коме ауторка пружа преглед политичких и црквених прилика на Балканском полуострву од времена позног Римског царства до обнове утицаја Цариградске патријаршије у унутрашњости полуострва током IX века. Следи поглавље, насловљено *Између Рима и Цариграда (XI и прва половина XII века)* (стр. 51–156) окренуто проучавању обнове црквених седишта у приморју, изградњи црквене организације у областима под контролом Првог бугарског царства и Охридске архиепископије (патријаршије), као и тадашњим црквеним и политичким приликама у унутрашњости српских земаља, тј. у Босни и Србији (Рашкој). Наредна целина, *Верске размирице и (не)моћ државе (друга половина XII и почетак XIII века)* (стр. 157–246), прати изградњу и ширење црквених институција у приморским и рашким крајевима државе Стефана Немање, као и збивања у Босни на преласку из XII у XIII век. Следи поглавље *Modus vivendi: од сукоба до суживота (XIII век)* (стр. 247–362), окренуто оснивању и организацији аутокефалне Српске архиепископије, спору око супрематије између Дубровника и Бара, те осврту на тзв. Босанску цркву у XIII веку. Књига се завршава *Епилогом* (стр. 363–388) који пружа концизни преглед догађаја од средине XIII до почетка XIV века. У форми прилога, дате су листе са именима и годинама деловања прелата Охридске архиепископије, Српске архиепископије, Дуборовачке и Барске цркве, као и Босанске епископије. Књига садржи шест карата у боји које је израдила Мирела Бутирић, општи индекс личности и места који је саставила ауторка и резиме на енглеском језику.

Књига *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века* истовремено представља синтетичку и аналитичку студију. Она са једне стране пружа преглед досадашњих сазнања у историографији, док се са друге у њој разматрају спорна питања везана за организацију Римокатоличке

и Православне цркве у српским земљама. Ауторка у више наврата исправља и коригује ранија преовлађујућа становишта у науци, нарочито у погледу дипломатичке анализе документарних извора. Као пример може се истаћи унутрашња критика повеље наводно издате од стране антипапе Климента III Виберта о оснивању Барске архиепископије из 1089. године. Коматина убедљиво показује да ова повеља није аутентични документ, како се раније устаљено веровало, већ фалсификат настао на прелазу из XII у XIII век, у време када се захуктавао спор између Барске и Дубровачке цркве око јурисдикције и супрематије (стр. 139–144).

Поједини сегменти дела посвећени су и спорној хронологији настанка појединих документарних извора. Такав је случај са познатим писмом барског прелата Гргура (Григорије) упућеног у Сплит 1183/4. године, како је ауторка показала, а у ранијој литератури оквирно датованог око 1180. Оно није важно само за познавање црквених прилика, већ и за прецизно утврђивање времена инкорпорирања тзв. *Дукљанске кнежевине* у државу Стефана Немање (стр. 211–212). Уопште, Коматина посвећује нарочиту пажњу збивањима у Дукљи – Зети, односно локалним црквеним и политичким збивањима крајем XII и почетком XIII века. Она детаљно проучава и кулминацију спора око црквене јурисдикције између Бара и Дубровника, решеног тек средином XIII века, када је на столицу у Бару сео фрањевац Јован Плано-Карпини (стр. 300–334). Кроз исцрпну анализу докумената, у књизи су не само разјашњене појединости овог спора, већ се показује и да су оштре дубровачке речи против српског краља Уроша I о његовом антикатоличком и антипапском држању, често некритички прихватане у историографији, превасходно биле продукт дубровачке пропаганде задојене анимозитетом према политичком противнику који је природно протезирао архиепископско седиште на сопственој територији.

У вези са појединим другим питањима, ауторка стаје на конзервативнија становишта. Тако, упркос сумњама које су изrekli поједини старији и млађи историчари око карактера јереси са којом се Стефан Немања сукобљавао у својој држави, Коматина се враћа старијој хипотези да је заиста реч о богумилима, и за то пружа бројне показатеље посредног карактера (стр. 164–178). Иако се ово питање, по нашем мишљењу, још увек не може сматрати решеним, превасходно због оскудних и једностраних изворних података, запажања присутна у овој књизи дају тзв. „богумилској хипотези“ нови и снажнији легитимитет.

Једно од најважнијих питања из раносредњовековне историје Срба – време и околности почетка њиховог покрштавања – практично

није разматрано. Ограничавајући се на становишта старијих аутора, Коматина прихвата да је овај процес започео у време и од стране Ираклија (стр. 45–46), упркос томе што су за ову тврдњу Константина Порфирогенита изречене озбиљне и аргументоване сумње. Узимајући у обзир околност да поменуто питање излази изван хронолошког оквира књиге, ауторки због тога не треба замерити, али није згорег и овом приликом напоменути да је реч о веома актуелној теми која чека своје будуће истраживаче.

Као својеврсни „пропуст“ књиге ипак би се можда могао окарактерисати избор ликовних мотива за корице – ктиторски портрет Стефана Немање из Студенице и детаљ са фреске Успења Богородице у Сопоћанима. Наиме, они упућују читаоца на то да је тема студије првенствено везана за Православну цркву, што није случај. Напротив, управо је црквеним средиштима у приморју, потчињеним Риму, њиховом деловању и организацији, посвећена сразмерно већа пажња. Изворна грађа је ту богатија, захвалнија и захтевнија за проучавање, па управо на овом пољу Коматина даје кључне научне доприносе. Ово истичемо, не занемарујући наравно ни њена изузетно корисна и важна разматрања везана за устоличавање „јереси“ у земљи бана Кулина, односно њено ширење из Далмације у Босну (стр. 230–237), као и питање опсега источних и јужних епископија укључених у Савину организацију Српске цркве после 1219. године (стр. 283–287).

Након свега изреченог, није потребно наглашавати да књига *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века* по свом обиму, одабиру теме, научном доприносу и опремљености, представља важан искорак напред у проучавању деловања црквених и световних чинилаца власти. Она сумира досадашња сазнања, решава више спорних питања и пружа снажан подстрек даљем изучавању феномена односа државе и цркве у средњовековној епохи. Реч је о фундаменталном делу које ће, надамо се, као такво и бити препознато од стране стручне јавности како у Србији, тако и у суседним земљама.

Александар Узелац

Бобан Петровски,
Средновековни населби и патишта во Полог – пишани извори,
Студентски сервис, Скопје 2015, 234 стр.

Бобан Петровски припада генерацији македонских историчара – медиевиста стасалој након распада Југославије крајем прошлог и почетком овог stoleћа. Упркос томе, српској научној, па и широј публици, радови овог истраживача, професора на Филозофском факултету у Скопљу, нису непознаница. Можемо истаћи његов чланак посвећен Скендербеговој мајци Војислави и утврђивању њеног порекла од породице Бранковића (Б. Петровски, *Voisava Tribalda*, Меѓународен научен собир по повод одбележувањето на 600-годишнината од раѓањето на Герѓ Кастриоти Скендербег, Скопје 2006), те рад посвећен османском походу који је претходило бици на Саурском пољу 1385. године (В. Petrovski, *Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals*, Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014). У потоњем тексту Б. Петровски је, између осталог, показао да је краљ Марко (Мрњавчевић) признао османско сизеренство тек у ово време, а не непосредно након Маричке битке као што се раније уобичајено претпостављало. Истраживања овог историчара ипак су у највећој мери везана за област Полог у горњем току Вардара, односно за политичку историју, локалну управу и привреду овог региона током средњовековне епохе. На трагу његових досадашњих интересовања, настала је и књига *Средновековни населби и патишта во Полог*, објављена крајем 2015. године у издању скопског Студентског сервиса.

Иако се наслања на ауторове старије радове, ова књига не представља компилацију, већ оригинално дело. Истраживачки приступ је интердисциплинаран; Петровски комбинује методологију класичне историјске географије са новим правцима и трендовима у науци, попут екоисторије. Он се ослања на фундаменталне радове старијих историчара посвећене сеоским и градским насељима на простору Македоније (В. Кравари, Т. Томоски, И. Микулчић и други), али узима у обзир и новија сазнања на пољу археологије, као и резултате самостално спроведених теренских истраживања. Но, основни изворни материјал студије, како и поднаслов књиге сугерише, чине писани текстови. Уз византијске и српске средњовековне наративе, истакнуто место међу њима имају они документарног карактера, то јест повеље бугарских и српских владара, даровнице манастирима, поједини записи и натписи, али и рани османски регистри.

Ауторово настојање да књигу прилагоди савременим трендовима осликава и њена структура. Тако је преглед политичке историје Полога дат у веома кратким цртама, у уводном делу књиге (*Вовед*, стр. 13–18), док је природно-географским особеностима и утврђивању прецизних граница Полошке области, посвећена знатно већа пажња. То је, уосталом, тема прве главе (*Границе и природно-географски карактеристики*, стр. 19–35). Друга, која се на њу непосредно наслања (*Име и поделба на област*, стр. 37–51), бави се, како и њен наслов казује, етимологијом имена Полог и поделом ове области на два саставна дела – Горњи и Доњи Полог, за коју аутор утврђује да је установљена још средином XII века. Трећа глава (*Саобраћајни комуникации, патни правци и локални патишта*, стр. 53–73) посвећена је путевима – регионалним и локалним комуникацијама и саобраћајницама унутар два Полога и њиховим везама са суседним областима. На крају овог поглавља аутор доноси топографску карту на којој су приказане поменуте саобраћајнице. Четврта и последња глава књиге (*Населби и населени места*, стр. 75–192), је и најобимнија. У њој су дати и детаљно анализирани подаци о насељеним местима. Аутор их је разврстао, не по азбучном редоследу, већ хронолошки, сагласно њиховом првом појављивању у писаним изворима. Текст прати обимна табела која садржи имена насеља, њихове спомене у изворима, податке о томе да ли су она временом променила свој рурални/урбани карактер, да ли је реч о убицираним или неубицираним местима, и коначно, да ли она постоје и данас. На крају ове целине налази се још једна топографска карта са убицираним средњовековним насељима у Горњем и Доњем Пологу. На крају књиге дата су *Заклучни согледувања* (стр. 193–196), односно рекапитулација географских особености средњовековног Полога, његовог положаја, путева и насеља. Следе резимеи на енглеском и руском језику (стр. 197–208), индекс насељених места, овог пута дат азбучним редоследом (стр. 209–210) и библиографија (стр. 215–234).

Из последње целине књиге посвећене насељеним местима у Полошкој области, није згорег издвојити поједина ауторова запажања. Најпре, поменимо она која се односе на загонетни град Полог, наведен једино у Идрисијевој *Географији*, састављеној средином XII века. Петровски заступа становиште да урбано насеље под овим именом није постојало, већ да се ради о својеврсној омашци арапског писца, као и да његове наводе треба везати за неко друго од важнијих насеља у региону (стр. 84–85). Даље у овој целини, аутор успешно убицира место посведочено под именом Градец у Житију Св. Симеона из пера Стефана Првовенчаног, и то на простору између Гостивара и Тетова (стр. 85–87).

Од полошких насељених места, највише пажње у књизи посвећено је Хтетову/Тетову, о коме има и највише изворних података. Ослањајући се на наводе из раних османских пописа, Петровски износи закључак да је Хтетово крајем средњег века израсло у град, односно насеље које је имало истински урбани карактер (стр. 87–95). Пажљивом анализом писаних извора он открива постојање четрдесет седам места у Пологу – градова, села, бродова и метоха. Овај број, како и сам констатује, није коначан, јер археолошки подаци указују на постојање више насеобина које нису посведочене у писаним изворима.

Постоје два важна разлога због кога студија Б. Петровског заслужује пажњу српске научне јавности и домаћих истраживача. Први лежи у значају саме Полошке области која се почетком владавине краља Милутина нашла у саставу српске средњовековне државе, остајући њен неотуђиви део све до османских освајања крајем XIV века. Студија пред нама показује да урбани развој јужних крајева Немањинске државе није био прекинут након њиховог преласка под српску власт. Она открива релативно високу густину насељености, као и развијену мрежу насеља и путева тадашње северозападне Македоније. Други, ништа мање важан разлог лежи у томе што, захваљујући ауторовом свеобухватном приступу, ова књига може (и треба) да послужи као методолошки приручник проучавању привредних и друштвених аспеката локалне историје, историјске географије и микротопонимије. Самим тим, она би требало да буде од нарочите користи млађим истраживачима, односно онима који тек улазе у свет историјске науке и приступају изучавању сродних тема.

Александар Узелац

Марко Алексић,
Марко Краљевић. Човек који је постао легенда,
Лагуна, Београд 2015, 318 стр.

Писање биографије једног средњовековног владара или велможе није нимало једноставно. То је у случају једног српског владара или велможе из средњег века још сложеније, с обзиром на малобројност и фрагментарност сачуваних извора. На овој скали можда је и најтеже приказати животопис владара у биографији чији је циљ био, како аутор

Марко Алексић на стр. 313 каже: „да пружи оно најбоље што наука зна о Марку Краљевићу, али на разумљив и занимљив начин.“

Аутор Марко Алексић (1970) је археолог по струци, међународно признати специјалиста за средњовековно наоружање, посебно мачеве. Дипломирао (1998) је и магистрирао (2006) на београдском Филозофском факултету. Објавио је више научних радова у домаћим и страним стручним часописима, као и монографију *Mediaeval Swords from Southeastern Europe, material from 12th to 15th Century* (Београд 2007). Поред тога, учествовао је у археолошким истраживањима у Србији и региону, и Немачкој у својству члана екипе или вођа ископавања.

Аутор је главни део текста поделио на пет целина. Пре главног текста налази се *Увод* (стр. 11–22) који читаоце лагано уводи у националну и општу историју прве половине 14. века, дакле у време када се Краљевић Марко родио. Пет поглавља, која чине глави део књиге, су: *I Марково детињство и породица* (стр. 23–68), *II У очевој сенци* (стр. 69–144), *III Краљ у Прилепу* (стр. 145–218), *IV Последња битка* (стр. 219–296) и *V Витешка опрема у време Краљевића Марка* (стр. 297–312). Аутор је биографију Краљевића Марка обрадио хронолошки, уз повремено рачвање текста ка савременим личностима и догађајима с једне стране, а с друге, ка разним темама везаним за свакодневни живот владара и племства у средњем веку, историјску географију или, рецимо, важне остатке материјалне културе. Основни текст је растерећен јер га тематски прате јасно уоквирени додатни прилози који пружају додатна појашњења или анегдоте. С обзиром на форму и циљ који је аутор поставио пред себе, овакав приступ је врло оправдан. Он омогућава да се биографија Краљевића Марка допуни детаљима везаним за његове сроднике, савременике догађаје и који су блиско утицали на успон и пад породице Мрњавчевић, или материјална сведочанства попут задужбина, фресака, рукописа и оружја који нам пружају делиће једне потпуније слике. Широј читалачкој публици, која, вероватно, замишља историју средњег века у Срба као једну обимну и филмичну наративу о сјајним делима владара и витезова, биће можда занимљиво да упозна нешто другачију слику о том историјском раздобљу. Подсетимо се да, као што је већ споменуто, извори о српској историји у средњем веку нису бројни ни обимни, те наша сазнања добрим делом почивају на тумачењу сачуваних ретких и расутих докумената, шкртих бележака старијих летописаца и често оштећених и недовољно читких натписа у владарским задужбинама. Уз то, као што случај Краљевића Марка веома сликовито показује, лаичка представа важних догађаја и личности из 14. века и данас је добрим делом надахнута

епском традицијом, која је формирана у познијим временима дуге османске владавине.

I Марково детињство и породица (стр. 23–68) је прво поглавље које, хронолошки посматрано, приказује догађаје до смрти цара Стефана Душана 1355. године. Савремени извори не спомињу Вукашиновог сина Марка пре 1361. године, али Алексић пружа неколико детаља о пореклу Мрњавчевића, углавном према једином расположивом и то позном извору – *Краљевству Словена* (1601) дубровачког бенедиктинца Мавра Орбина, и реконструкцију њиховог успона. Успон Мрњавчевића сагледан је из угла постепеног успона Стефана Душана, прво као младог краља, затим као зрелог владара који је као краљ а затим и *цар Србљем и Грком* отворио нове перспективе за властелу са подручја Захумља. Само прво поглавље добро демонстрира ауторов приступ јер, тамо где је биографска нит танка, он наратију обогаћује поглављима о Душановој властели, њиховим родбинским везама (које ће имати важну улогу у каснијем периоду), војним подухватима, наоружању и утицају најамничких дружина.

II У очевој сенци (стр. 69–144) је друго поглавље у коме се, уз неколико тематских ретроспективних осврта (нпр. стр. 87–94), прати постепено распадање Српског царства све до Маричке битке и смрти цара Уроша (1371). Сам наслов поглавља алудира на кључну улогу Вукашина Мрњавчевића у овом периоду, мада су, наравно, прилике биле знатно сложеније. Напредовање Мрњавчевића аутор прецизно приказује као уздизање једне групе великаша сличног друштвеног и географског порекла који су се и родбински повезали у овом периоду. Уз Вукашина и Угљешу, који су временом избили у први план, били су ту и Војихна и његов синовац Хлапен, као и породица покојног кесара Прељуба. За све њих било је значајно да су се учврстили у пределима који су запоседнути током Душанове владавине, дакле у *грчким земљама*. Тек из овог периода у ствари и имамо прве познате податке о делатности Вукашиновог сина Марка, који је у саставу једне поверљиве мисије путовао у Дубровник 1361. у време када је Република била у рату са моћним кнезом Војиславом Војиновићем. О Марковој биографији из овог периода дознајемо посредно кроз све замашније потезе Вукашина, који је 1365. постао савладар цара Уроша (стр. 113–117). Вукашин је свог најстаријег сина прво оженио Јеленом, ћерком кесара Прељуба и Ирине, рођаке Немањића (стр. 82–84), затим је сина разводио да би се ородио са хрватским великашем Гргуром Шубићем, подаником угарског краља (стр. 117–122). На крају, Марко је, пред крај очеве владавине, понео титулу младог краља која га је јасно одредила не само као очевог наследника, већ и као

наследника бешчедног цара Уроша (стр. 122–125). Поред Вукашина, савремени извори јасно оцртавају и делатност серског деспота Јована Угљеше, Марковог стрица. Управо је Угљешина решеност да од Турака Османлија одбрани своје поседе и потисне их што даље на исток довела до кобне Маричке битке (стр. 136–143).

III Краљ у Прилепу (стр. 145–218) је поглавље које, у складу са расположивим изворима, у први план доводи развлашћеног краља Марка Мрњавчевића (1371–1395). У историографији се дуго веровало да су наследници краља Вукашина, као и браћа Драгаши, убрзо након Маричке битке постали османски вазали. Међутим, док се из десетак сачуваних повеља деспота Јована Драгаша и његовог брата господина Константина могу извући одређени закључци, по којима су Драгаши постали пре 1377/8. године, у случају краља Марка и његове браће није сачувана ниједна повеља. Самим тим, закључак о времену када су Мрњавчевићи постали османски вазали донет је на основу посредних и/или познијих извора. Марко Алексић аргументовано истиче да је Марко постао вазал Мурата Првог у току 1385. године (стр. 152–154, 179, посебно 240–244.). Као краљ, Марко је подизао сопствене задужбине (стр. 154–157), ковао новац и водио врло буран приватни живот (стр. 167–176), који је привукао пажњу савременика монаха Добре и позније традиције. Међутим, одсуство сачуваних повеља и сродних докумената из Маркове канцеларије, који би нам пружили увид барем у развијену титулатуру Вукашиновог наследника, не оставља нам могућност да јасније сагледамо Маркове владарске претензије (уп. стр. 178–184). Унутар Марковог територијално скромног краљевства у западном делу Македоније (стр. 176–177) посебну област уживао је и његов брат Андрејаш, што са млађом браћом Иванишом и Дмитром није био случај (стр. 160–165). Поред историјске биографије Марка, његове браће и мајке Јелене, аутор пружа и занимљиву панораму преосталих српских великаша расутих у грчким земљама некадашњег Српског царства. Пре свих, реч је о деспоту Јањине Томи Прељубовићу, брату Маркове жене Јелене (стр. 125–128, 198–206, 209–213), старом Хлапену у Бери (стр. 207–208), као и последњим Немањићима, деци Душановог полубрата Симеона: Томиној жени Марији и њеном брату Јовану Урошу (монаху Јосафу) (стр. 206–207). Широј читалачкој публици биће драгоцено да се упозна са траговима које су српски владари и великаши оставили у Македонији, Тесалији и Епиру, односно на територијама данашње Грчке и Албаније.

IV Последња битка (стр. 219–296) је назив четвртог и уједно последњег биографског поглавља. У њему се излаже период од

последњих десетак година Марковог живота, али и, сасвим пригодно, Марков „други живот“ у традицији епских песама и легенди. Алексић, као што је споменуто, позивајући се на позније османске изворе, сматра 1385. годину за време када је Марко, после турског освајања Битоља, био присиљен да се потчини османском султану. Нешто раније, изгледа, дошло је до првих несугласица Марка са браћом. Можемо рећи и да је Маркова политика прихватања вазалства, чак и неомирања ђудљивом Бајазиту Првом после састанка у Серу (1393), где је султан наводно планирао да заједно погуби своје хришћанске вазале, у ствари довела до раскола међу браћом. У сваком случају, после Иванишеве погибије у борби са Турцима на Саурском пољу 1385. (стр. 242) и одласка Андрејаша и Дмитра 1394. угарском краљу Жигмунду (стр. 247–249), Марко је остао сам на преосталим поседима Мрњавчевића. Као што је добро познато, Марко је страдао уз Константина Драгаша, борећи се на турској страни у бици на Ровинама у Влашкој, што Алексић, цитирајући Константина Филозофа, поетски преноси публици (стр. 254–256). Помен каријере Дмитра Краљевића у Угарској, разматрање гробног места Краљевића Марка и могућности да је у браку са Јеленом Прељубовић имао ћерку чине завршна потпоглавља у повести о историјском Марку. Свакако да биографија историјског Марка не би била потпуна без легендарног Марка коме је посвећено последњих двадесетак страница. Овде се разматра однос историје и предања (273–277) и рашчлањују различити слојеви легендарног Марка Краљевића (стр. 284–286). На крају, ту су по темама, од рођења преко оружја, коња доброг Шарца, мегдана и других епизода, приказани укратко различити садржаји песама и легенди о Марку.

V Витешка опрема у време Краљевића Марка (стр. 297–312) је назив последњег поглавља које је, већ према наслову, јасно тематски одређено. Треба рећи да су овде изложене различите појединости о наоружању 14. века (оклопи и војна опрема) које се могу наћи и у главном делу биографије.

Такође, треба подвући још једну важну позитивну црту темељности ове књиге невеликог обима, окренуте пре свега широј публици: илустрације. У књизи се налази седамдесетак црно-белих илустрација које су брижљиво одабране и заиста помажу у праћењу текста, посебно када се ради о нпр. портретима владара и великаша, хералдичким представама, натписима, надгробним споменицима, новцу, накиту, наоружању, локалитетима и локацијама који се спомињу у тексту. Међу илустрацијама су и четири јасне и стилизоване историјске карте (стр. 49, 78, 92, 167) које је, као и цртеже археолошких предмета, израдио

Милош Савковић. Иако је књига, сасвим разумљиво, лишена критичког апарата, садржи списак препоручене литературе (стр. 315–318).

Марко Краљевић, Човек који је постао легенда Марка Алексића је добро замишљена и написана биографија једног од значајнијих личности из српске историје друге половине 14. века која је, захваљујући развоју епске традиције, добила дивовске обресе у народном сећању. Може се рећи да је аутор остварио зацртане циљеве у складу са идејом да на популаран начин пренесе читав низ досадашњих научних сазнања о Марку Краљевићу и, ништа мање, сложеној епохи у којој је живео. Популарне биографије важних историјских личности из пера добро поткованих стручњака код нас нису честе. *Марко Краљевић* би требало да помогне широј публици у упознавању са једним далеким временом, коме волимо да се враћамо. Нама осталима биографија Краљевића Марка може да послужи као подсетник како смо и зашто заволели српску историју средњег века, али и као подстицај.

Урош Миливојевић

Аранђел Смиљанић,

Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни,
Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука 2015, 328 стр.

Недавно објављена монографија Аранђела Смиљанића *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни* настала је прерадом неколико поглавља изузетно обимне и темељно урађене докторске дисертације под насловом „Дипломатија обласних господара у Босни“ која је одбрањена априла 2013. на Филозофском факултету у Бањој Луци. Као и дисертација, и књига је заснована на богатој изворној грађи, превасходно из Државног архива у Дубровнику, као и на раније спроведеним историографским истраживањима, претежно јужнословенских историчара, објављиваним у монографским издањима и периодици у последњих двестотињак година. Њену највећу вредност представља ауторово доследно настојање да сакупи све доступне информације о личностима које су обављале дипломатске послове за босанске магнате – обласне господаре, што је укључивало и коришћење великог броја необјављених извора дубровачке провенијенције. Управо је присуство

импозантне количине нових (сасвим непознатих или мало познатих) архивских података најважнији аспект Смиљанићеве монографије.

У Предговору (стр. 7), аутор доноси захвалницу члановима комисије за одбрану дисертације, истичући улогу њихових савета који су му били од велике помоћи приликом прилагођавања текста и припреме публикације. Захвалност је упућена и колегама који су му помогли у сакупљању грађе и литературе, а посебно је апострофирана драгоценост улога проф. Есада Куртовића са Филозофског факултета у Сарајеву, који је уступио на коришћење велику количину необјављене грађе проистекле из његових истраживања обављених у Дубровнику.

Књига се може грубо поделити на два неједнака дела. У првом, краћем, аутор је настојао да да један општи осврт на дипломатску делатност обласних господара у средњовековној Босни и да тиме читаоцима приближи предмет истраживања и омогући им да стекну термилошко предзнање потребно за лакше и адекватније коришћење другог дела монографије. Иако је први део могао бити нешто обимнији, о чему сведоче и поглавља из дисертације која нису укључена у текст монографије, аутор је у средишњи фокус ставио изворне податке о појединцима, па се може очекивати да ће потпунију синтезу дати у некој новој, посебној студији.

У поглављу *Уводна разматрања* (стр. 9–20), Смиљанић образлаже избор наслова, наводећи тематски оквир који књига обухвата. Након дефинисања основних термина (дипломатија, обласни господари), он истиче да се одлучио да проучи комплетну делатност обласних господара у Босни тј. све њене аспекте који су могли утицати на дипломатију, и то у хронолошком оквиру њиховог целокупног политичког деловања. У истом поглављу дат је и осврт на коришћену изворну грађу (пре свега документарну), као и на досадашње историографске домете у проучавању средњовековне босанске дипломатије. Завршне странице ове целине посвећене су питању дипломатске службе у Босни у раздобљу пре краја XIV века, а дат је и нацрт структуре књиге.

Као што је и сам аутор навео, у наредна два поглавља указано је на називе који су употребљавани за означавање дипломатских представника, као и на опсег њихових активности (дипломатских послова). У поглављу *Називи за дипломате* (стр. 21–28) наводе се примери из извора кроз које се констатује употреба вишеструких термина који означавају посланика, односно дипломатског представника у словенском (српском) и латинском језику. Као најчешћи називи наводе се: *посли*, *посланици*, *ноклицару*, *oratores*, *ambassiatores*, *nuntii*, *legati*, *agentes*. На основу грађе није могуће у потпуности утврдити да ли су постојале веће појмовне разлике између ових термина.

Такође се наводи да су обласни господари скоро све своје службенике обично називали једноставним и општим називом – *слуге*, а истакнута је и улога курира (*листоноша*).

Поглавље *Дипломатски послови* (стр. 29–41) бави се модалитетима средњовековне дипломатије, на примеру Босне. Смиљанић наводи да су се преговори обављали у четири уобичајена појавна облика: директни преговори између држава или личности (владара, великаша), преписка, слање посланика и примање посланика. Поред тога је наведено и да су представници обласних господара, поред уско дипломатских послова (политички преговори, склапање савеза и уговора, закључење мира, споразуми о заједничким акцијама, погранична и друга територијална питања), обављали и друге (јавни и приватни финансијско-привредни послови, преговори о царинским споровима, брачна посредовања, извршења опорука и слично). Када је реч о преписци, истакнуто је да ја она укључивала захтеве, молбе, протесте, жалбе, тужбе, обавештења, објашњења, захваљивања, честитке итд.

Други део књиге, који чини највеће поглавље под насловом *Дипломати обласних господара* (стр. 43–272), представља енциклопедијски преглед података о више десетина личности које су обављале дипломатску службу у корист обласних господара (Хрватинића, Санковића, Павловића, Косача) у средњовековној Босни. Одреднице се ређају азбучним редом, а примењен је образац уобичајен у домаћој медијевистици – појединачне личности се наводе прво према свом имену, док је презиме (ако је уопште забележено) секундарно јер се обично радило о патронимику или неустаљеној форми. Изузетак чине одреднице о већем броју личности, чије су сродство и устаљено презиме утврђени. Такве одреднице су насловљене према заједничком породичном презимену. Све јединице су богате изворним подацима који се наводе према хронолошком принципу, а узете су у обзир све делатности појединаца које су имале дипломатски карактер или су се могле одразити на дипломатске послове. У зависности од доступности података и улоге коју су у дипломатији имале одређене личности, неке одреднице су изузетно обимне (нпр. оне посвећене Браилу Тезаловићу, Групковићима и Похвалићима), а неке веома кратке (нпр. о Дабиживу Гојаковићу, Зубу Рогојевићу и Михочу Гргурићу). Увидом у ове „медаљоне“ о личностима, може се закључити да су дипломати обласних господара били личности различитог порекла (личности из Босне, али и странци) и друштвеног ранга (племићи, трговци, људи нижег статуса), као и да су неки од њих, посебно они са искуством, током своје каријере мењали своје господаре

тј. послодавце (нпр. поједини службеници Павловића постајали су службеници Косача и обратно). Аутор је у овом поглављу показао изузетну минуциозност и темељност у консултовању многобројних расположивих извора и литературе. Као и у сваком обимном послу, поткрала се и понека грешка (нпр. замена Кркра, словенског назива острва Корчуле, са личношћу курира Хрвоја Вукчића), што, међутим, не умањује велики допринос који ова књига представља.

Закључак (стр. 273–280) представља својеврстан резиме првог, општег дела књиге, допуњен разматрањима о посланичкој делатности, природи и опсегу дипломатских послова, обуци посланика, о искушењима наведене професије, посланичким наградама и привилегијама, споровима са господарима. Чак би се могло рећи да би овако замишљен закључак могао представљати сажетак и својеврсну најаву нове, синтетичке монографије о дипломатији у средњовековној Босни. За наведеним поглављем следи његов превод на енглески језик под насловом *Conclusion* (стр. 281–288).

У завршним деловима књиге наведени су *Извори и литература* (стр. 289–300) – богат списак необјављене и објављене грађе, као и обиман попис коришћене литературе, који би се тек незнатно могао допунити и који показује да је аутор испратио и консултовао готово сва релевантна историографска дела објављена у региону. Монографија Аранђела Смиљанића опремљена је и *Регистром личних имена и географских појмова* (стр. 301–326), који је, можда, због великог броја поменутих личности, требало поделити на два регистра, ради лакшег претраживања.

Људи из сјенке Аранђела Смиљанића изузетно је корисна монографија, чврсто утемељена на грађи, која у свом централном делу успешно следи енциклопедијски приступ. Њена уводна поглавља дају основни увид у оквире у којима се одвијала делатност дипломатске службе обласних господара у средњовековној Босни, обезбеђујући и потпун термилошки инструментариј. Други део књиге ће, пак, као својеврсни лексикон ванредно богат подацима, свакако постати неозаобилазно помагало свих медијевиста који се баве Босном и њеним суседима. Имајући у виду изложено, може се закључити да Смиљанићева књига представља вредан допринос јужнословенској историографији, али и подстицај за даља истраживања запостављених аспеката средњовековне историје Босне, али и читаве југоисточне Европе.

Невен Исаиловић

Ayşe Kayapınar,
Le Sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle,
Les éditions Isis, Istanbul 2011, 538 pp.

Монографија *Османски санџак Видин од XV до краја XVI века* представља резултат дугогодишњег рада на истоименој докторској тези, одбрањеној у Школи високих студија друштвених наука (EHES) у Паризу 2004. године. Ради се о класичној студији санџака какве већ постоје у значајном броју, о чему ауторка детаљно пише у уводном делу књиге – *Introduction*, 17–30. Преглед досадашњих резултата дефтерологије је прилично исцрпан, с тим да треба нагласити да не обухвата монографије и критичка издања дефтера европских санџака, штампаних после 2002. године.

Књига А. Кајапинар урађена је према уобичајеном концепту: географски опис провинције и кратак осврт на историјски развој области пре доласка Турака садржани су у првом поглављу *Le Sancak de Vidin: Aperçu géographique et historique*, 31–75. Затим следи анализа административне организације, насеља, верских објеката, демографских и економских прилика. Оно што ову студију издваја од већине других јесте број и разноврсност коришћених извора, пре свега тапу тахрир дефтера, али и тимарских дефтера, дефтера муката, цизје дефтера, мухиме дефтера, путописа и осталог. И управо је изворима и литератури – *Documentation*, 77–117, посвећено друго, за истраживаче можда најзанимљивије, поглавље ове књиге. Ауторка описује и оцењује садржај објављене и необјављене архивске грађе врло детаљно, што је нарочито важно у случају дефтера различитог садржаја. Захваљујући томе сазнајемо за нову грађу која се тиче других балканских санџака; Смедеревског, Крушевачког, Призренског, Зворничког, Босанског и осталих. На основу садржине докумената и водених знакова, она повезује фрагментарну грађу у оригиналне целине, утврђује време настанка недатираних докумената и исправља ранија погрешна датирања, читања и тумачења дефтера. Такође, доноси списак релевантних извора који јој нису били доступни јер су били у поступку конзервације. На крају даје табеларни преглед објављених и необјављених дефтера са свим неопходним подацима. Ауторка је користила сву релевантну литературу која се тиче Видинског санџака, у целини и појединих области и насеља у његовом саставу, укључујући ту чак и мање познате, старије радове југословенске и бугарске историографије. Томе је умногоме допринело

њено одлично познавање бугарског језика; А. Кајапинар је рођена у Бугарској где је и завршила основну школу.

Трећа тематска целина носи наслов *Structure administrative du sancak de Vidin*, 119–216 и бави се питањем управне организације Видинског санцака: поделом на кадилуке и нахије, типологијом насеља, верским објектима и распоредом прихода на хасове, зеамете и тимаре. Ауторка углавном износи сумарне податке на нивоу целог санцака, не улазећи у дубљу анализу одређених питања, што је с једне стране разумљиво када се има у виду да је Видински санцак у 16. веку, према њеним истраживањима, обухватао отприлике између 900 и 1.000 села (в. табелу на страни 173). Већу пажњу је посветила насељима с тврђавом и статусом *нефса* (Видин, Бања, Сврљиг, Белград, Фетислам и Филурдин), док су подаци о великим насељима сеоског типа, попут Оршаве, врло ретки. За цркве и манастире ауторка наводи имена, као и имена нахија у оквиру којих су пописани. Осим тога, она у табелама (201–206) бележи и бројеве одговарајућих дефтера и страница на којима су верски објекти регистровани, што знатно олакшава посао будућим истраживачима цркава и манастира на простору Видинског санцака. По истом принципу урађене су и табеле насељених места и мезри датих у прилогу књиге (*Annexes*). За свако село и селиште наведен је број дефтера и број стране на којој се налазе. Због обиља сачуване грађе, посебне табеле сачињене су за 15. и 16. век. Имена топонима су, у највећем броју, исправно транскрибована док се ретка, погрешно прочитана, лако могу препознати: Пошаница–Јошаница, Белшаница–Јелашница, Тугинце–Буђинце. Велики број села која су у табели наведена као неидентификована показују да убикација насеља није била примарни циљ ове књиге.

Четврта целина *Structure de la population d'après le statut fiscal – Population d'une province frontalière ou intérieure*, 217–311, посвећена је различитим групама становништва, обрађеним у оквиру посебних потпоглавља у зависности да ли плаћају пуне износе пореза (раја), умањене износе у замену за одређену службу (дербенције, мартолови, војнуци, соколари и други) или уопште не плаћају порезе с обзиром на то да припадају војничком слоју – аскеру (санцакбег, спахије, тврђавски посадници, верски службеници). Статус сваке од група описан је у основним цртама а затим допуњен подацима из мухиме и тапу тахрир дефтера. У зависности од литературе и расположиве грађе варира и обим потпоглавља; једно од најинформативнијих је оно о узгајивачима птица за лов, док потпоглавље о филурицијама (власима) има извесне мањкавости. Посебан акценат је стављен на промену статуса појединих

група половином 16. века, када Видински санџак престаје да буде гранична област Османског царства.

Пета целина *Fiscalité et affermage*, 313–348, посвећена је анализи пореза које је плаћало зависно становништво и закупима државних прихода од скела, риболова, тржних такси, рудника и другог. Преглед пореза урађен је на основу података за 45 изабраних села (сва на територији данашње Србије) из два опширна дефтера, из 1479. и 1586. године, док је питање закупа обрађено на основу неколико финансијских (малије) дефтера. Премда врло кратко, потпоглавље о закупима доноси занимљиве податке о јеврејским предузетницима у Подунављу.

Монографија А. Кајапинар завршава се закључним разматрањима – *Conclusion*, 349–357, већ поменути Прилози (*Annexes*, 361–475) и Речником османских термина (*Glossaire*, 477–483). С обзиром на то да две трећине некадашње територије Видинског санџака данас припада Србији, значај ове књиге за домаћу историографију није потребно посебно истицати. Она представља незаобилазну полазну основу за сва будућа историјско-географска и демографска истраживања источне Србије, а пре свега користан приручник за рад на турској архивској грађи.

Татјана Катић

**Tadhg Ó hAnnracháin,
Catholic Europe 1592–1648: Centre and Peripheries,
Oxford University Press, Oxford 2015, 270 pp.**

Књига *Католичка Европа 1592–1648: Центар и периферије*, из пера ирског историчара Тајга О`Ханрахана, представља покушај свеобухватног прегледа развоја посттридентинске католичке цркве у периферним деловима Европе, у периоду када је папска столица настојала реформама да стабилизује своју позицију у областима које је захватио процес протестантске реформације. О`Ханрахан, који је тренутно на челу Школе за историју универзитетског колеџа у Даблину, настојао је приказати процесе католичке обнове, противреформације као и нове приступе у католизацији и рекатолизацији становништва у пределима где је римска курија током 16. века изгубила свој примат. Фокус истраживања

је усмерен на области Британије, Ирске, Холандије, Пољско-литванског краљевства, аустријских наследних земаља, Угарске и на балканске провинције Османског царства. Аутор се користио грађом из архива у Лондону, Даблину, Паризу, Кракову, Будимпешти као и из више градова у Италији. За анализу односа на Балкану од највећег су значаја коришћени фондови Земаљског архива у Будимпешти, Тајног ватиканског архива и Историјског архива конгрегације за пропаганду вере у Риму. Осим необјављене грађе, аутор је консултовао многобројне објављене изворе и обимну литературу, углавном британске и мађарске провенијенције, док су немачки, чешки или пољски аутори слабије заступљени. Историографија са простора југоисточне Европе лимитирана је на неколико бугарских аутора. За простор Балкана коришћени су архивски извори из Рима, објављена грађа о католичким мисионарима и литература мађарског порекла. Садржај је подељен на четири целине територијално-тематског карактера, а у свакој су описане прилике католичког света у некој од периферних области Европе са специфичним проблемима у контексту шире политичке ситуације.

У уводу, који је насловљен *Периодизација католичке обнове* (*Introduction – The Periodization of Catholic Renewal*; стране 1–28), аутор објашњава да је одабрао 1592. годину као полазну, према почетку понтификата Климента VIII, када је „тридентизам“, односно процес реформе Католичке цркве према одлукама Сабора у Триденту, дефинитивно усвојен као начело функционисања и развоја римске курије. Суштински, тек након што више није било живих учесника сабора, његови закључци су уздигнути у митски статус а њихово тумачење монополизовано од стране Рима, који је то искористио за снажну централизацију и стабилизацију Цркве, те покушај поновног придобијања отпаднутих земаља путем једног процеса који аутор ставља у фокус свог истраживања – адаптације католичког система локалним приликама. У времену до Вестфалског мира 1648. године, Европа је прошла кроз фазу реструктурирања друштва када су конфесионалне снаге преуредиле политичке идентитете, усталивши верску мапу старог континента, те успоставиле нови међународни систем светских сила, односно светски поредак.

Прво поглавље је насловљено *Занадне периферије* (*The Western Margins*; стране 29–74) и усмерено је на анализу развоја католичке цркве у Британији (Енглеској, Шкотској и Велсу), Ирској и Холандији. Упоређујући ове области, аутор констатује да су за очување или ширење поједине конфесије од одлучујућег значаја били став и припадност друштвених елита. У Британији је снажна и централизована држава

спроводила програм англиканизације путем удаљавања католика из државне службе, придобијањем магната и преузимањем црквене администрације. У Ирској, међутим, енглеске власти нису успеле да наметну нову Цркву већинском становништву. Кључни разлог за овај феномен се према аутору састоји у својеврсном потцењивању, те чак и расистичком односу власти према ирском становништву. О`Ханрахан сматра да је етнички антагонизам претходио верском, те да су Ирци остали католици и затим спојили верски и етнички идентитет зато што енглеска елита није показивала никакве склоности да интегрише ирско сиромашно становништво. Државни новац није трошен на изградњу цркава, школа и другу инфраструктуру нове англиканске цркве у Ирској, већ на апарат силе и колонизацију „нових Енглеза“. Потврду за своје стајалиште проналази и у односу тзв. „стarih Енглеза“, колонизованих у Ирској још у давна времена, према папи. Упркос томе што су остали превасходно католичке вероисповести, њихова лојалност према круни није била упитна. Због слабости државног апарата и жеље власти за миром у Ирској, омогућен је развој католичког школства и администрације. Ирска елита је школована у католичким установама, махом и у иностранству. Галски језик, одбачен од Енглеза, био је коришћен у католичким круговима, а римска курија је толерисала изражени конзервативизам и локалне обичаје Ираца који су често били у супротности са званичним учењем Цркве. На тај начин је постављен фундамент за верско-етнички идентитет Ираца. У Холандским провинцијама, са друге стране, протестантизам је уздигнут у званичну религију, али због конфедералног политичког система, недостајала је снажна централна власт која би у потпуности маргинализовала католичко становништво као у Енглеској. Персекуције су се из тог разлога ограничиле на „јавни живот“, док је у приватној сфери католицизам био толерисан. Као последицу таквог поступања, аутор идентификује и занимљив феномен „феминизације католицизма“. Пошто су мушкарци били главни протагонисти у јавном животу, Католичка црква се оријентисала на њихове мање изложене супруге, као на ауторитете у породичном кругу. На тај начин, католичко становништво је, упркос великим проблемима, успело да опстане како у већим хомогенизованим целинама, тако и по енклавама у урбаним центрима.

У поглављу *Источна и централна Европа (East–Central Europe; стране 75–137)* описани су процеси покушаја рекатолизације у Пољској, Аустрији, Чешкој и Угарској. Аутор констатује да су све ове области на почетку посматраног периода биле већински настањене некатоличким

становништвом, али да је римска курија опширним програмом рекатолизације остварила огроман успех. Кључни фактор у процесу католизације били су опредељење и активност владара. У Пољско-литванској унији и у земљама под хабзбуршком контролом, католички владари су фаворизовали истовернике приликом постављања у државну службу и додељивања племићких титула и бенефиција. Истовремено, изградња широке мреже квалитетних католичких образовних институција, намењених вишим слојевима друштва и формирању домаћег клера, представљали су предуслов за рекатолизацију елита а затим и осталог становништва. Аутор наводи да је велики утицај на племство имала и перцепција римског система као гаранта социјалног мира и стабилности друштвеног поретка, што је било веома привлачно због оновремених учесталих сељачких немира. У Пољској су добротворна „братства“ градила болнице, уточишта и сличну инфраструктуру која је привлачила широке народне масе, пре свега протестантске вере. Том приликом, О'Ханрахан примећује да је православна црквена елита била у начелу благонаклона према унији, али да је ситно свештенство и становништво пружало јак отпор, не улазећи у дубљу анализу о узроцима и карактеру таквог стања. У аустријским земљама и Чешкој, владари су спроводили ригорозну политику персекуција над протестантским јавним радницима, често им остављајући избор – конвертовати или побећи. Истовремено, Католичка црква је настојала створити опште прихваћени „историјски католички идентитет“ појединих области и етничких група, везујући тиме верски моменат са, наводно, веома јаким и израженим националним осећањима. Аутор тако, на пример, примећује да су мађарски племићи злурадо гледали на локално немачко становништво уз које је постепено везан искључиво протестантски идентитет. Мађарски клер није био благонаклон ни према страним мисионарима, већ су давали предност домаћим људима. Разлог за велики успех у процесу рекатолизације Источне и Централне Европе идентификован је у придобијању локалне елите и у интеграцији постојећих друштвених структура у католички систем. Овај процес је често подразумевао и флексибилна тумачења вере са циљем интеграције неуништивног локалног фолклора у прихватљиве форме испољавања духовности, попут певања химни или бојења ускршњих јаја у Чешкој. За разлику од устаљеног мишљења да су у процесу контрареформације на истоку Европе главну улогу играли језуити, аутор сматра да су још већи утицај имали редовници фрањевачког, бенедиктинског, капуцинског и других редова, који су својим мање милитантним приступом представљали привлачнију

алтернативу за становништво. Поред циљаног и планског рада курије, аутор сматра да је контрареформацији помогла и разједињеност протестантских елита које нису координисале своје активности и захтеве према државним властима, већ су остале лимитиране на своје партикуларне интересе.

Треће поглавље, насловљено *Опозиција исламу (Opposition to Islam*; стране 138–172), представља својеврсан увод у проблематику односа римске курије са Османским царством и исламом крајем 16. века, који је неопходан како би наредно поглавље било разумљивије. У овом делу књиге, који аутор посматра као студију случаја (Case Study), објашњен је политички контекст хабзбуршко-турских ратова, затеченог државно-правног и етничко-верског мозаика на територији која је некада чинила пространо угарско краљевство. У периоду последње деценије 16. века, све до 1606. године и аустријско-турског мира, папа Климент VIII полагао је велику наду у могућност војног решења османске окупације Балкана. Поред продора сједињених хришћанских армија према Цариграду, кључну улогу је требало да има и велики општи устанак хришћана у европским провинцијама Османског царства. Рим је потрошио огромна финансијска средства и чинио велике дипломатске напоре како би измирио сукобљене владаре и опремио потребне војне снаге за поход. Аутор сматра да је управо османска опасност навела римску курију на помирљивији став према француским Бурбонима. Неуспех војног решења О'Ханрахан види као важан моменат у историји католицизма на Балкану, пошто је током 17. века уследио талас емиграције словенских католика смером према северу, на територије турске и аустријске Угарске, као што је значајно убрзан и процес исламизације католика, при чему наводи као очигледан пример Албанце.

Унутрашњим приликама међу католицима на Балкану посвећено је поглавље *Католицизам и мисионарска активност на северном Балкану (Catholicism and Missionary Activity in the Northern Balkans*; стране 173–212). Аутор констатује да су османској управи и приликама били много прилагођенији редовници него световни клер, који је чак и одбијао да спроводи редовне визитације. У том погледу, у очувању балканског католицизма кључну улогу су одиграли босански фрањевци, које О'Ханрахан посматра као „последњу преживелу институцију средњо-вековног босанског краљевства“. Фрањевци у Босни су, међутим, представљали веома специфичан ред, састављен искључиво од домаћих људи који су родбинским путем били повезани са османском управом. Нису се нарочито истицали у поштовању правила вере, а своју

јурисдикцију над готово читавим западним Балканом су љубоморно чували од свих страних уљеза, укључујући и језуитске мисионаре или званични световни клер. Језуити су за њих представљали нарочиту опасност, пошто су били финансирани директно из Рима и имали привилегију да не наплаћују своје услуге, те су стога били веома привлачни локалном становништву. Фрањевци су зато користили своје везе са османском администрацијом да их уклоне где је требало. Аутор констатује да су подручја Босне, Славоније и Албаније били бастиони католицизма све до 17. века. Исламизација, емиграција католика смером према Угарској и колонизација новог становништва, променили су верску карту. О' Ханрахан тако преузима опште место из западне историографије према којем су Турци са собом довлачили „Србијанце“ уместо католичких „Хрвата и Босанаца“, не прецизирајући ни на једном месту шта заправо тачно подразумева под термином „Босанац“, имплицитно сугеришући да се ради о посебној етничкој групи, а не само о територијалној одредници за становнике ове провинције. Захваљујући описаним процесима, крајем 17. века је свега трећина славонског становништва била католичке вероисповести а Албанци су углавном већ исламизовани. Кључни узроци, одговорни за неуспех католичких мисија на северном Балкану, идентификовани су у унутрашњој структури и политици католичке цркве на Балкану као и у односу османских власти. За разлику од Пољске и других земаља где су владари и црква придобијали локалне елите путем бенефиција и школства, на Балкану је недостајало и домаћег клера, и црквених установа, и финансијских средстава. Осим фрањеваца, остали редови и световни клер долазили су из далеког иностранства и били су страни локалном становништву. Школске и црквене мреже никада нису изграђене, а највећи део финансијских средстава издвојен за Балкан ишао је на опремање војних снага и потпору католичких владара у непосредном суседству Османског царства. Аутор ово стање илуструје са неколико примера када пореди скромне финансије фрањеваца и огромне своте којима су субвенционисани владари Ердеља и Хабзбурговци. Осим тога, османска администрација је, наводно, била најненаклоњенија католицима, док су Српска православна црква и протестанти имали одређене бенефиције. Протестанти у Славонији су одбијали да предају цркве које су језуити тражили да буду враћене према историјском праву, а конверзија православног становништва је ишла веома тешко. О' Ханрахан, на темељу извештаја мисионара, констатује да су велики делови Славоније и Баната били духовно запуштени, без деценијског реалног присуства свештеника,

те да је често било чак и тешко идентификовати којој су конфесији локални хришћани уопште припадали. У таквим срединама се за конверзију понекад нудило и само локално становништво у замену за сталног свештеника и учитеља, али је недостајало људства. Једино је у Срему постојала јача свест о припадности католицизму.

У закључку, који је насловљен *Центар и периферије* (*Conclusion–Centre and Peripheries*; стране 213–230), аутор на концизан начин понавља главне карактеристике процеса католичке обнове у разним деловима Европе. Кључ процеса контрареформације састојао се у придобијању друштвених елита и изградњи квалитетне мреже установа. У овом делу књиге, О`Ханрахан истиче различитост у практичном функционисању цркве и испољавању вере између центра католицизма у Италији и периферних делова старог континента. Упркос јасним правилима „тридентизма“, у многим областима католицизам је опстао управо због свог конзервативизма и повезаности са средњовековним схватањима практиковања вере (Ирска, Босна). У Аустрији и Чешкој су „неверници“ били отворено прогањани, док су у Пољској или Угарској власти и црква били принуђени на компромисе са протестантима и православцима. Локални фолклор, често и паганског порекла, био је интегрисан у католичке доктрине, стварајући тако различите форме спољашњег испољавања духовности. Аутор инсистира на важности етничког идентитета, који је претходио верском и тек касније се са њим стопио у једну целину.

Монографија историчара Тајга О`Ханрахана представља веома занимљиву синтезу о једној од најзначајнијих тема с почетка европске модерне. Због стављања у контекст процеса опште католичке обнове и контрареформације са активностима римске курије на Балкану, свакако је занимљива и значајна за домаћу јавност.

Нино Делић

**Ненад Макуљевић,
Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског
идентитета (1815–1878),
ТОРУ, Београд 2015, 251 стр.**

У оквиру историографије о Србији у XIX веку, Београд је тема која се много пута нашла у фокусу истраживања. Прошлост града истраживана је са политичких, социјалних, културних и уметничких аспеката, од

стране истраживача различитих научних поља. Том корпусу сада се придружује и књига Ненада Макуљевића, чије је истраживање усмерено на визуелну културу деветнаестовековног Београда. Насловљена *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815–1878)*, књига нуди проширен поглед и другачији прилог размишљању о Београду, у контексту визуелног и идентитета. У самом наслову књиге истакнуте су хронолошке границе периода којим се рад бави, а који је окарактерисан присуством двоструке власти у београдској вароши, османске и српске. Управо овај дуализам, односно структура са есенцијалним елементима османског и српског, узети су као средство позиционирања перспективе из које се сагледава град и његова визуелност. Како је примећено у уводним разматрањима књиге, у истраживањима уметности и визуелне културе Београда XIX века пажња није била довољно посвећена аспектима присуства османско-муслиманског становништва, као и делу османске контроле над вароши. Са намером да се редифинише таква позиција, Београд и његов визуелни идентитет у књизи се сагледава у контексту културног плурализма који га је у наведеном периоду карактерисао, као и у динамици релације османско/српско као неизоставном аспектима у разумевању комплексне културе која је дефинисала визуелност града.

Књизи је претходило неколико радова овог аутора којима је најављен правац у тумачењу Београда у прошлости као места плурализма културних миљеа,¹ са неколико методолошких принципа који су били одредница и за књигу. Тако је коришћење апарата савремене историје уметности, која кроз појмове визуелне културе проширује поље истраживања, омогућило у књизи позицију свеобухватнијег сагледавања феномена и његову интерпретацију у контекстима репрезентације и идентитета. Такође, једна од важних полазишних тачака у књизи јесте примена концепта простора како је редифинисан у студијама визуелне

¹ Н. Макуљевић, *Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: повратак Вучића и Петронијевића у Србију*, Београд у делима европских путописаца, прир. Ђ. Костић, Београд 2003, 169–185; N. Makuljević, *Trade zone as cross-cultural space: Belgrade çarşı*, Common culture and particular identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans, eds. E. Papo and N. Makuljević, Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev, Moshe David Gaon Center for Ladino Culture, 2013, 233–245; N. Makuljević, *Visuality, Conflict and Space. Belgrade Among Ottoman, Habsburg and Serbian States (17th – 19th Century)*, Challenge of the Object, Congress Proceedings – Part 3, Herausgeber G. Ulrich Großmann und Petra Krutisch, Nürnberg 2013, 1126–1128.

културе, а која су променила посматрање простора у категоријама непомицног и фиксираниог. Овде је простор узет као главно средство у коме се прожима перцепција визуелних објеката, политика идентитета, као и динамика политичких, социјалних и културних образаца.

У тако постављеном методолошком оквиру, књига анализира структуру београдског простора и доминантне визуелне обрасце који су га дефинисали, пратећи процес паралелног трајања османског и српског елемента, њиховог укрштања и конфликта, који је водио ка постепеној трансформацији визуелних карактеристика града. Структуру књиге чине три поглавља, чија је подела вођена и хронологијом овог процеса и доминацијом одређеног културног модела. Прво поглавље је тако посвећено простору под дирекцијом османске власти, друго уобличавању простора српског Београда, док је последње поглавље посвећено процесу деосманизације простора и нестанку османског Београда.

Прво поглавље насловљено *Под османском контролом* посвећено је идентификовању главних просторних целина Београда које дефинишу слику османског идентитета града. Први део поглавља односи се на тврђаву, називану Град, која функционише као средиште османске власти у Београду до 1867, а самим тим и као важан симболички топос османске доминације над вароши. Подељен на Горњи и Доњи град, простор тврђаве анализиран је кроз објекте који чине њену топографију, у споју са описима јавних церемонија и ритуала, као и других демонстрација османске власти, који су сви заједно креирали идентитетску слику османског Града. Овим наводима показује се супротно уобичајеном дискурсу о опадању османске власти у XIX веку, да је простор тврђаве, као седиште османске власти, био место где се интервенисало обнављањима и изградњама, да су се у њему обављале грађевинске активности каква је, на пример, подизање новог Пашиног конака средином столећа и то пратећи савремене концепте европског и османског градитељства. Потребно је такође напоменути да су овде изнети, као важна допуна познавању османске управе, подаци у хронолошком следу о пашама/везирима који су управљали градом од краја Првог српског устанка до предаје града, као оних који су утицали и на политички живот и на визуелни идентитет града.

Варош формирана уз тврђаву, ограђена шанцем и палисадом, сагледана је са карактеристикама османско-балканских градова овог периода, које трају све до седме деценије XIX века. Комплексна култура вароши коју чини различито становништво, тумачена је кроз неколико просторних топоса који показују структуру паралелног трајања османске

и српске културе, њихову особену коегзистенцију и преплитање. Као једна од главних просторних карактеристика Београда издвојени су бедеми и капије вароши. Са заштитном улогом, али и као снажне ознаке османске моћи и контроле, појас са шанцем исто тако је био и линија разграничења изван простора тврђаве између Османске империје и Кнежевине Србије, те се ту одвијају и повремени конфликти у покушају ширења и сузбијања контроле око шанца. Османско-балкански карактер вароши давало је етнички и верски разноврсно становништво, те је пажња посвећена обележјима приватне културе сваке од доминантних група, одевању, становању, обичајима, њиховим специфичностима али и заједничким културним обрасцима, а који су сви чинили визуелни идентитет београдске вароши. У таквој средини битно обележје градском простору дала су здања која су била репрезент успостављања српске власти у вароши. Господарски конак као прва резиденција кнеза Милоша у Београду, а потом и Нови конак (Конак кнегиње Љубице) као најмонументалније српско јавно и приватно здање, уобличени су у репрезентативним османским визуелним обрасцима и као последица доминације овог модела и као његова апропријација у сврху потврде политичке моћи нове српске власти. Истовремено, дискурс негирања османског говора моћи и еманципацију од истог окретањем европским културним моделима манифестовао је приватни дом Јеврема Обреновића, такође једна од тачки српске власти у вароши.

Као битна компонента у визуелном идентитету града, пажња је посвећена сакралним топосима, односно *просторима вере*. Материјална манифестација исламске доминације биле су бројне џамије и други исламски објекти који су простору вароши давали верску димензију. У овом одељку књиге спојена су сазнања о џамијама и текијама које је у својим истраживањима донела Дивна Ђурић-Замоло, са новим подацима из архивске грађе, као и из писаних извора, те је овде дат целовитији преглед исламских верских места у Београду XIX века која су креирала идентитет града. Као једино православно богослужбено место у вароши анализирана је и црква Светог архангела Михаила – обнова старијег храма и изградња нове цркве која је уједно била и манифестација промене духовног, културног и уметничког живота у целој Кнежевини. У поглавље је такође укључен и део посвећен јеврејским богослужбеним просторима, као и покушају грађења римокатоличке цркве у XIX веку.

Сусретање и међусобно преплитање различитих култура у Београду као османско-балканском, у поглављу о вароши, интерпретирани су кроз *просторе сусрета*, махом везане за трговину, угоститељство и

забаву. Трговци различитог етничитета били су утицајан слој у привредном и културном животу. Концентрисани у трговачкој чаршији, са њеним особеним делом Зереком, давали су вароши специфичан мултикултурални карактер. Велика пијаца такође је анализирана као један од трговачких простора не само укрштене флуидности разноликог становништва већ и сусрета градске и сеоске културе. Због свог значаја она постаје током столећа и место политичке праксе одржавања јавних спектакала, а истовремено и место око којег се концентришу нова здања српског грађанства која су својим европским стилом опонирала османском делу вароши, дајући тако демаркациони карактер овом простору. Ханови у којима се сабиру путници и трговци, хотели који их полако замењују, као и београдске кафане, такође су сви овде тумачени у контексту места прожимања и сусрета различитих културних идентитета.

У другом поглављу, насловљеном *Српски Београд*, разматра се уобличавање простора који је био под контролом српске власти. Процес се најпре прати уобличавањем места изван вароши, односно *Ван домета Османлија*, а која су због своје функције и безбедне географске позиције успостављена као политичка, симболичка и стратешка упоришта српским властима. Препознавањем и анализом појединих места уједно је елабориран и аргумент о креирању српске верско-политичке топографије наомак саме вароши. Тако је издвојен манастир Раковица, важно сакрално средиште, које једно време функционише као привремено дворско место кнеза Милоша, да би потом слојевитости значења овог места дала везаност чланова породице Обреновић за манастир. Друга анализирана просторна тачка јесте Ташмајдан, чији симболички значај успоставља свечаност читања хатишерифа 1830. Читање је пратила церемонија, која представља, како је овде уочено, прву јавну српску свечаност којом је уједно симболично успостављена просторна релација између ташмајданског дела и вароши. На овом простору потом долази до формирања гробља, као и градње Цркве Светог Марка, која постају важна места у српској топографији. За српску власт најважнија је свакако била целина коју је кнез Милош изградио у Топчидеру, са конаком који се као кнежево централно резиденцијално место уобличава у призми репрезентације моћи и власти, а који је био обележен дуалношћу приватног и јавног, односно приватне имовине и одвијања јавних послова.

Истовремено са утврђивањем места изван вароши, одвијао се процес изградње српског дела Београда, започет од стране кнеза Милоша, а који од проглашења Београда за престоницу Кнежевине 1841. има есенцијални значај у контексту културне политике и утврђивања знакова

контроле и власти. Анализа неколико просторних целина у којима су грађена српска здања у европском архитектонском искуству, обухватила је Савамалу, део где доминира српско становништво, а на коме се концентрише подизање здања за српске државне институције. Како је примећено, сва здања остала су дуго у државној функцији, а овај простор остао је до данас место где се сабирају административни државни центри. У освајању и урбанизовању нових простора Теразије су постале једна од најважнијих градских зона, где се такође концентришу седишта српске власти и државне институције, док је једна од важних целина такође и Врачар, са организованим парцелисањем у намери убрзаног насељавања и изградње српског Београда. Истовремено са ширењем српске топографије, Врачар је и у симболичко-националном пејзажу града имао важно место, као простор где су спаљене мошти Светог Саве и где се успоставља меморија на националног светитеља – од Возаревићевог крста, до подизања прве спомен капеле крајем века. За исти простор везани су и почеци успостављања националне меморијске топографије, са гробљем српских устаника ослободиоца Београда 1806, коначно уобличено спомеником палим устаницима 1848. Као важан просторни топос анализирана је и Вазнесењска црква, у контексту ширења српског Београда и потребе за новим верским објектима. Изграђена у неовизантијским концептима, она је уједно представљала и новину у архитектонском пејзажу града која маркира трансформациону улогу српске културе у вароши. Поглавље завршава разматрањем новог визуелног идентитета српског друштва кроз промене у грађанској култури, уобличене под утицајем средњоевропских културних образаца, а која је попримила карактер хибридне форме сажимајући елементе османског и европског. Тиме је заокружено и читаво поглавље посвећено уобличавању српског Београда – материјализација новог културног модела кроз грађење и урбанизовање, уједно са променама у грађанској култури, водили су у постепену трансформацију османско-балканског визуелног идентитета Београда.

Након размотрених феномена османског идентитета вароши и креирања српског, последње поглавље посвећено је процесима постепеног нестајања османског Београда. На самом почетку постављен је контекстуални оквир у коме се ове промене у XIX веку посматрају исто као и процес трансформације европског урбаног простора, чије су детерминанте насилна разарања, организована урбанистичка активност, као и национализација урбане средине. Почети постепене деосманизације града препознати су већ у периоду Првог српског устанка. Иако је

устаничка власт била краткотрајна, она је учинила значајан дисконтинуитет у османској владавини, уједно начињући доминацију османског идентитета вароши. У даљем развоју догађаја, постепено осамостаљивање Кнежевине Србије било је пропорционално тежњама за ограничавањем простора османске власти. Као преломни моменат издваја се ефекат одредби хатишерифа из 1830. и 1833. којима је лимитиран простор за турске становнике српских градова. Заузимање урбаног простора од стране Срба у визуелном домену мењало је изглед града, у коме дотадашњу османску архитектуру замењују куће грађене у европским моделима, што је био јасан знак и политичких и културних промена. Тензије у ширењу утицаја и успостављања доминације власти очитују се поготово на симболичним местима, као што је неуспео покушај османских власти да обнове Батал џамију која се налазила на простору ван њихове контроле, или бакљаде кроз Стамбол капију поводом повратка кнеза Милоша на власт. Дефинитивни почетак краја османског присуства донео је епилог сукоба у Београду из 1862. У потоњим годинама преузимање муслиманских добара, грађевински подухвати, урбанизовано ширење и културна трансформација произвешће деосманизацију идентитета града. Исти процес је подразумевао и девастацију појединих османских објеката у склопу нових урбанистичких подухвата, док је интезитет промена пратила национализација простора. У том контексту тумачени су чиновни који су уједно симболично потирали елемент османског, као што је заузимање тврђаве, обнова цркве Ружице као христијанизација простора, рушење Стамбол капије и подизање на истом простору Народног позоришта и споменика кнезу Михаилу, нови урбанистички план Емилијана Јосимовића. Као симболични крај овог процеса узето је уклањање османске заставе са бедема тврђаве почетком Српско-турког рата 1876, последњи видљиви знак османског суверенства. До краја века османско наслеђе у граду остало је видљиво само у траговима, што је омогућило и промену у његовој перцепцији – идејно измештено у сигурну прошлост, оно је у култури могло да егзистира са одређеном дозом романтизације.

Књига Ненада Макуљевића *Османско-српски Београд* свакако чини значајан искорак у историографији не само о Београду, већ и шире посматрано о деветнаестовековној визуелној култури ових простора. Актуелизујући релацију османско-српско и стављајући је у средиште своје аналитичке матрице, аргументовано је пружен основ за разумевање ситуације чија сложеност захтева бављење категоријом као што је плурализам култура и идентитета. Приступом у тумачењу визуелности

града кроз овакву матрицу, успешно и систематично је растумачен период обележен сложеним процесом трансформације. Понуђено појашњење овог процеса у коме се културни амбијент Београда постепено мењао, а који подразумева сусрет, конфликт, доминацију, нестанак, такође је дало аргументацију кроз нераскидиву увезаност са политичким, социјалним и идеолошким моментима. Чврстине аргумената чини се да је допринела и сама структура писања књиге. Како је аутор лично напоменуо у уводном разматрању, циљ књиге није био да се забележи свака појава, архитектонско здање, костим или јавна свечаност, већ да се схвате „комплексни културни токови, који су у XIX веку утемељили просторно-визуелни идентитет савремене престонице Србије“ (16). Сложили бисмо се да је управо ово придржавање парадигматичним појавама и оним, које су оличење доминације одређених модела, само допринело прочишћености и јасноћи главне идејне линије књиге, мада никако не треба занемарити ни допринос учињен доношењем многих нових података из историјских извора и архивске грађе. Нудећи ново разумевање сложености културне ситуације београдске вароши и њене визуелности током турбулентног периода двојне власти, књига *Османско-српски Београд* поставља се не само као незаобилазно штиво у даљим изучавањима, већ и као катализатор за отварање нових дефиниција у истраживањима визуелне културе ових простора.

Ирена Ћировић

Сузана Рајић,
Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878,
Српска књижевна задруга, Београд 2015, 579 стр.

Анализа спољне политике Србије у турбулентном периоду балканских и европских дешавања 1868–1878, коју је после вишегодишњих архивских истраживања написала професорка Београдског универзитета др Сузана Рајић, представља важан, неизмеран допринос српској историографији када је у питању спољна политика не само Кнежевине Србије већ и великих сила, а на првом месту Русије. Ауторка је своја истраживања у архивима у Русији и Лондону преточила у анализу мноштва процеса и политичких закључака о идејама српске неза-

висности, односа Србије са великим силама, Срба у Хабзбуршкој монархији и Црној Гори. Када се погледа структура монографије очљиво је да доминирају наслови који својом ефектношћу сигнализирају динамику дешавања и степен ауторкине перцепције политике великих сила. Целине једнаког обима складно су распоређене.

Прва већа целина (*Наслеђе*, 23–66 стр.) уводи читаоца у проблеме спољне политике Србије, комплексну спољнополитичку ситуацију која је била доминантна и током владавине кнеза Михаила Обреновића и посебно после његове смрти 1868. Ауторка је врло помно и детаљно писала о динамици српске политике пре 1868, самом атентату и дешавањима после њега, те великим проблемима и последицама које су уследиле по спољнополитичку активност Кнежевине. Доминирају поднаслови *Огањ испод пепела*, *Јесмо ли сувише Руси*. Анализа ставова, концепција и идеја Илије Гарашанина посебно плени рационалношћу и оштрином ауторкиних ставова.

Поглавље *Борба за стара и нова права* (67–185 стр.), са мањим целинама (такође ефектних наслова, *Између два колоса*, *Недозрело доба*, *Тешка поравнања*, *На својим ногама*, *Кнез да проси љубав цареву*) чини ослонац читаве композиције монографије и динамично осликава спољну политику Србије и великих сила 1868–1871. Иако наизглед хронолошки кратак период по утицају на спољну политику Србије био је врло значајан и садржајан. Од убиства кнеза Михаила, затим доласка малолетног кнеза Милана Обреновића, формирања Намесништва, трасирања пута спољне политике према Русији и Аустроугарској, ставова аустроугарског конзула у Београду Бењамина Калаја, до детаљног разјашњења односа великих сила према самој Русији и питању ранијих одредби Париског мира (1856), ауторка је на архивској грађи најразличитије провенијенције дошла до нових и важних закључака за сагледавање реалних могућности србијанске политике. Без претензија и рационално, др Рајић је писала о личностима у Србији Миливоју Петровићу Блазнавцу, Јовану Ристићу, кнезу Милану Обреновићу, а затим и водећим европским дипломатама грофу Андрашију, Горчакову, канцелару Бизмарку. Подаци из руских архива посебно дају нову и јаснију слику кнежевих потеза током 1870–1871, и пута у Ливадију. Ауторка није изоставила ни националну политику пречанских Срба, коју је симболисао Светозар Милетић и Уједињена омладина, баш као ни црногорског књаза Николу.

Трећа велика целина *Под теретом одговорности*, стр. 187–302, посебно је садржајна и по обиму и по чињеницама које је ауторка сагледала и о којима је дала свој суд. Свака од мањих целина (*Има ли*

Србије на мапи Турске, Дављење хидре, Недостижна независност, Наша Турска), посебне су студије о горућим темама европске дипломатије, односа Русије, Аустроугарске и Турске и месту Србије у тим дешавањима. Издавајемо анализе поступака Јована Ристића, Филипа Христића, потом компликованих дипломатских активности при Порти. Посебно место је читав низ акција везаних за евентуално подизање устанка на Балкану, који је намеравала да инспирише Уједињена омладина у сарадњи са књазом Николом и пречанима. Мноштво дипломатских активности, опреза и рационалног резоновања Намесника, дочарани су на значајном броју страница где се наглашавала коначна жеља црногорског књаза за наметањем, као кључног фактора у будућим акцијама уједињења или потребе Светозара Милетића да се директно меша у односе две српске династије. Архивска грађа, дипломатска преписка, штампа, коју је ауторка користила сведочи о исправности и рационалности политике вођене у Београду, посебно када се има на уму мноштво проблема у Босни и Херцеговини, потом односа са Цариградском патријаршијом и став, на првом месту, Русије о свим овим преважним питањима. Појашњење руске политике у овом периоду посебно доминира као закључак и мотив поглавља.

У поглављу *Рат на видику* (303–424, стр.) уз (поново) лепе поднасловне *Пуноправни владар, Србија – тамна тачка на ведром хоризонту, Уз Тројецарски савез, Притисци и претње, Чуvari европског мира*, ауторка је вртлог европских и балканских дешавања у освит Велике источне кризе написала кроз турбуленције које су задесиле и србијанску политику. Пунолетство кнеза Милана 1872, његово јачање, ступање на политичку балканску позорницу, однос Срба у Монархији према овом догађају, као и притисци из Аустроугарске доминирају у почетном делу. Описан је низ дешавања после смрти намесника Миливоја Петровића Блазнавца (1873), уз вредне оцене његове личности и његовог политичког ангажмана. Анализиране су и личне импресије конзула Калаја о дешавањима у Србији и генерално србијанској и српској политици. Помно је ауторка писала и о влади Јована Мариновића (и самом Мариновићу), ставовима Русије о стању у Србији, те односима Београда са Портом. Велика пажња је посвећена формирању Тројецарског савеза (1873) и његовој политици, која је директно била усмерена и на балканску политику Турске и покушаје Србије да се избори за пуну независност. Усмеравање Србије на дипломатско решавање спорних питања са Портом (1874), уз поновну критику Милетића, препуни су описа нијансиране игре великих сила према српском питању. Избијање устанка у Херцеговини, а потом и Босни, доводи

србијанску политику до тачке на којој се преламала читава њена стратегија дуги низ година. Јачање утицаја књаза Николе у Херцеговини, акције Петра Карађорђевића у Босни, доводе Кнежевину Србију у вртлог балканске и европске политике, на првом месту Русије и Аустроугарске. Усталасала јавност у Србији и Монархији захтевала је рат за који Србија није била у потпуности спремна. Посебно детаљно ауторка пише о дешавањима у јесен 1875, затим Андрашијевој ноти, притисцима из Беча, догађајима из Херцеговине и Босне, намерама Тројецарског савеза да очува Турску.

Последња целина интригантног наслова *Бајонет, јатаган и Русија* (425–562 стр.) у потпуности решава низ питања и недоумица везаних за Велику источну кризу и коначну улогу Кнежевине Србије у тим дешавањима. Мања поглавља *Скромни савез, Рат и мир, Србија као тампон зона, Прекрајање ратних тековина, Епilog* су методолшки уједначена, прецизна и чине складну целину. Ауторка је у овом поглављу постигла пуну форму комплексне целине у тумачењу великог броја архивских извора, посебно руске провенијенције, који нам дају нову и другачију слику о србијанско-црногорском савезу 1876, почетку српско-турског рата, односима Черњајева и кнеза Милана и мноштву других мањих догађаја који су претходили ратним операцијама и каснијем поразу србијанске војске. Др Рајић је врло рационално сагледала сва дешавања у зиму 1876/1877, све стазе дипломатских нијансираних одлука Русије и Аустроугарске, осврнула се на Рајштатски уговор и Будимпештанску конвенцију и реалне могућности србијанске и црногорске спољне политике. Динамика догађаја односа великих сила која ће кључно одредити и позицију Србије приказана је са емотивном дистанцом. Велики квалитет који је ауторка показала у промишљању о дешавањима везаним за односе са Русијом 1877–1878, дају читаоцу коначну целину и неоспорну истину о једином могућем следу догађаја најпре у Сан Стефану, а потом и Берлину. Стога су закључци овог поглавља и целог исхода спољне политике током Велике источне кризе преважни за јасну, уравнотежену, бољу слику националне политике и њених крајњих домета. Ауторка се није устручавала да предочи јасне чињенице о утицају и могућностима мале балканске кнежевине под притиском моћног суседа Аустроугарске или о месту Србије у плановима царске Русије. Односи Велике Британије према балканском и српском питању такође су сагледани и о њима је дат суд, јасан и прецизан.

Ауторка др Сузана Рајић је монографијом *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, решила мноштво недоумица српске историографије када је ова тема у питању. Архивска

грађа као једини начин и пут да се дају оцене и судови балканске и српске политике великих сила до пуног изражаја долази управо у монографији др Сузана Рајић. Монографија написана са јасним научним и методолошким судовима и ставовима дала је српској историографији образац како се дипломатска историја може написати на нов и ефектан начин. Ауторка је такође успела да неутралише мноштво стереотипа када је у питању српска политика у овом периоду. Реално и рационално, потпуно јасних вредносних судова, монографија др Сузана Рајић представља форму и образац како се вредно, стрпљиво, трезвено и утемељено на архивској грађи постављају нови и мењају стари ставови кључног периода србијанске политике у другој половини 19 века.

Горан Васин

**Данко Леовац,
Србија и Русија за време владе кнеза Михаила (1860–1868),
Службени гласник, Београд 2015, 339 стр.**

Данко Леовац, доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду научној јавности представља се својом првом монографијом *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Реч је о донекле измењеној и допуњеној докторској тези коју је 2014. године одбранио на Филозофском факултету у Београду.

Иако су српско-руске политичке и културне везе биле изузетно снажне у 19. веку, у нашој историографији, нажалост, још не постоји целовита студија о дипломатским односима Србије и Русије у том столећу. Ако изузмемо дела руског историчара Нила Попова (1833–1891), од српских историчара монографије о дипломатским и политичким односима двеју држава написали су Никола Поповић (*Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 1977; *Србија и царска Русија почетком 20. века*, 1994) и Душко Ковачевић (*Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003). Очигледно је, дакле, да ова монографија Данка Леовца попуњава значајну празнину у српској историографији.

Књига је писана првенствено на основу руске архивске грађе и релеванте српске и руске литературе. У њој су осветљени бројни, досад

непознати, детаљи из дипломатских односа Кнежевине Србије и њеног најзначајнијег спољнополитичког савезника у 19. веку у једном динамичном раздобљу какво је, без сумње, била седма деценија 19. века. У Предговору Леовац истиче да српски историчари Војислав Вучковић и Љиљана Алексић-Пејковић који су највише проучавали спољну политику Србије за време друге владе кнеза Михаила, уопште нису користили руску изворну грађу, већ француску, британску и италијанску. Руски дипломатски извори за наведено раздобље, наглашава аутор, били су истраживачима недоступни до деведестих година 20. века, што су објективни разлози због чега се ова монографија појављује тек данас. Импозантан је списак руских архива у којима је Леовац, током вишекратног боравка у Русији, прикупљао грађу за писање монографије: Архив спољне политике Руске империје (АВПРИ), Државни архив Руске федерације (ГАРФ), Одсек писаних извора Државног историјског музеја (ОПИ ГИМ), Руски државни архив старих докумената (РГАДА), Руски државни војно-историјски архив (РГВИА), Руска државна библиотека, Научно-истраживачки рукописни одсек (НИОР, РГБ). Осим руске изворне грађе у монографији су заступљени британски дипломатски извори (Foreign Office, The Public Record Office). Треба ли истицати да су у Леовчевој монографији заступљени необјављени извори српског порекла, да поменемо грађу из фондова Министарства иностраних дела, Књажевско-српске агенције у Букурешту, документа из личних фондова Илије Гарашанина, Стојана Новаковића Јеремије Станојевића из Архива Србије и друге грађе похрањене у Архиву САНУ и Универзитетској библиотеци? Дакле, са становишта истражености теме ради се о изванредној монографији.

Што се тиче експозиције истраживачких резултата, указаћемо најпре на структуру монографије. Осам поглавља и велики број потпоглавља написани су према хронолошко-тематском принципу. Поглавља су следећа: Доба значајних преокрета (стр.12–36), Државни интереси између Истока и Запада (стр. 48–76), Доба напетости (стр.77–120), Нови изазови (121–154) Балкански савез – од идеје до реализације (стр. 155–209), Планирање рата и руска војна мисија (стр. 210–251), Кнежев „преокрет“ – русофил или прагматичар? (стр. 252–303) Закључак (стр. 303–308). На крају књиге, налази се списак извора и литературе, регистар имена и белешка о аутору. Наиме, аутор српско-руске односе прати од краја прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила, приказује специфичан однос руске дипломатије према уставобранитељском режиму да би на страни двадест деветој нагласио значај Париског мира и циљеве руске политике после 1856. године. „Прва и основна тачка руске спољне

политике у овом периоду била је измена чланова Париског мира везаних за неутрализацију Црног мора, па тек потом повратак изгубљених позиција у балканском региону, односно, подршка ослободичаких покретима балканских народа у њиховој борби за стицање аутономних права.“ Смена Александра Карађорђевића и повратак Обреновића на престо 1858. године представљао је обнову руског престижа у Србији и сузбијање аустријског утицаја о чему аутор пише на тридест шестој страни.

Ако би по савременим методолошким обрасцима требало издвојити кључну реч у монографији, та реч била би „интерес“. На више места аутор непретенциозно истиче подударност српских и руских интереса у раздобљу од 1860. до 1868. године. Са једне стране, руски интерес да поврати изгубљене позиције на Балкану, а са друге стране интерес кнеза Михаила да има снажног спољнополитичког савезника у спровођењу политике ослобођења српског народа од власти Османлија. Подударност интереса најбоље се уочава у поглављу „Доба напетости“ у којем су анализирани српско-руски односи током 1862/63. године. Русија је, најпре, те године дипломатски подржала Србију на канличкој конференцији, испоручила велику количну наоружања (39.200 пушака и 3.000 сабљи) и одобрила зајам по повљним каматним стопама од 300.000 дуката. Тај први зајам Кнежевине Србије (повучено је 150.000 дуката) узет је ради покривања буџетског дефицита и враћен је у целости већ наредне 1863. године.

Руски интерес у погледу снажног и стабилног унутрашњег уређења Кнежевине Србије огледао се у безрезервној подршци влади кнеза Михаила. Аутор је у појединостима осветлио, до сада, непознату улогу Русије у доношењу одлука Преображенске скупштине 1861. године, којима је устројена друга влада кнеза Михаила и фактички измењен Устав из 1838. године (дерогирање надлежности Државног савета, ново устројство Владе итд.). Затим, доказао је како се манифестовала безрезервна руска подршка кнежевом обрачуну са политичким противницима током 1864. године (Мајсторовићева завера, распуштање Великог суда и Друштва српске словесности).

Посебно занимљиво поглавље је „Балкански савез – од идеје до реализације“ у којем аутор анализира активну и посредничку улогу Русије у преговорима балканских народа ради стварања савеза против Османског царства. „Русија је у Србији видела центар окупљања хришћана и због тога су њени дипломатски представници покушавали да остале балканске народе усмеравају ка Србији“, пише на сто педесет петој страни. Излагање у овом поглављу је аналитично. Објашњене су све фазе

преговора Србије, Црне Горе, Грчке, Румуније, однос Србије према Бугарима, Албанцима и Хрватима. Аутор је у Закључку књиге изнео веома значајану оцену да Русија, забављена унутрашњим реформама и спољнополитичким ограничењима, није била спремна да војно подржи рат балканских народа против Османског царства, нити је војна спрема балканских држава била адекватна за успешно вођење рата (у тексту илустровано бројним табелама и графиконима). Леовац оцењује да је мишљење савременика које је донекле пренето у историографију о пропуштеној прилици ослобођења српског народа лишено реалне основе и да Русија и кнез Михаило, нарочито после добијања градова 1867. Године, нису могли, нити хтели да ризикују. Ништа мање није значајан ни следећи ауторов закључак. Наиме, у српској и делом у руској историографији сматрало се да је од средине 1867. године дошло до захлађења односа између кнеза Михаила и руских званичника. До тог закључка, српски историчари дошли су анализом извештаја западних дипломата, док су руски историчари своју оцену базирали на извештајима руског конзула у Београду Шишкина. Леовац тврди, на основу других релевантних докумената руског порекла (Канцеларије Министарства иностраних дела, извештаја руских амбасадора у Бечу, Паризу и Лондону), да су кнез Михаило и званични Петроград од средине 1867. до кнежевог убиства били „уз мање несугласице на истом политичком колосеку“. Радило се о тактичком, али не стратешком заокрету кнеза Михаила, закључује аутор, који је на Западу желео да се ослободи оцене да је „руски човек“, због чега је у комуникацији са руским званичницима прешао „на што скривеније поље деловања“.

Корисни су прилози „Руски конзули у Србији за време друге владавине кнеза Михаила“, односно биографије Александра Георгијевича Влангалија и Николаја Павловича Шишкина и табеларни приказ руских дипломатских представника у најзначајнијим европским престоницама шездесетих година 19. века.

Према томе, монографија Данка Леовца *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)* због своје хеурустичке утемељености, пријемчивог стила и критички избалансираних оцена и закључка представља новину у нашој историографији и сигуран сам да ће бити од користи свима који се баве проучавањем српско-руских дипломатских веза у 19. веку.

Радомир Ј. Поповић

Александар Растовић,
Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912. године,
Завод за уџбенике, Београд 2015, 255 стр.

Последњих деценија сведоци смо врло интензивних покушаја ревизије историјских догађаја и чињеница на локалном и глобалном нивоу. У том процесу подручје Балкана је посебно подложно ревизији историјских чињеница и њиховој злоупотреби у дневнополитичке сврхе. Због свог геостратешког положаја Балкан је кроз историју био поприште сталних сукоба интереса великих сила. Осим тога, ратови који су пратили распад друге Југославије и улазак косовско-метохијског проблема у жижу интересовања светске политике проузроковали су већу заинтересованост домаће и европске историографије за проблеме Косова и Метохије. Простор Косова и Метохије је често кроз историју злонамерно и тенденциозно сврставан у албанску земљу, чак сматран средиштем албанског националног и духовног простора. Такво тумачење се може наћи и у мноштву савремених радова, првенствено англосаксонске историографије, који као такви ни по чему не поштују критеријуме историјске струке, већ служе да задовоље актуелне политичко-популистичке ставове својих влада. Ту тенденцију у писању историје Косова и Метохије приметио је и историчар, научни саветник Историјског института и редовни професор Филозофског факултета у Нишу Александар Растовић, због чега је књигом *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912.*, желео да читалачкој публици понуди свој научни одговор на несавесно интерпретирање историјских чињеница. Објављена у издању *Завода за уџбенике* 2015. Године, ова монографија представља виђење британске политике у односу на Косовски вилајет сагледане очима историчара са Балкана.

Хронолошки, монографија *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912.* обухвата период од 1877. када је Источно питање поново отворено и када су делови Старе Србије ушли у оквире Косовског вилајета до 1912. године и Првог балканског рата са којим је Источно питање ушло у завршну фазу разрешења. Аутор је књигу поделио на пет целина: *Предговор* и *Увод* (стр. 7–31), *Британска политика према Косовском вилајету у другој половини 19. века* (стр. 31–107), *Енглези и Косовски вилајет у предвечерје Првог светског рата* (стр. 107–175), *Британска јавност о Косовском вилајету* (стр. 175–223), док последњи, пети део (стр. 225–255) садржи закључак, сажетак на енглеском језику, списак илустрација, регистар имена и кратку белешку о аутору. Као врстан

познавалац проблематике, аутор је кроз три централне целине, које су написане на 228 страна основног текста, сажето и прегледно изложио различите аспекте британске политике у односу на простор Косовског вилајета. Растовић је водио рачуна да прегледном анализом обухвати како званичну државну политику, тако и ставове британских интелектуалаца и јавности о разним питањима у вези са Косовским вилајетом.

У *Уводу* аутор нас је методолошки упознао са проблематиком, детаљно излажући генезу Источног питања и политику Велике Британије у источним кризама с краја XVIII и почетка XIX века. У првој глави аутор је приказао британску политику према Косовском вилајету од његовог оснивања 1877. до 1903. године. Година 1903. је узета као преломна због низа побуна хришћанског и албанског становништва које су избијале на просторима Битољског и Солунског вилајета и које су се прелиле на Косовски вилајет и Стару Србију. У овом делу аутор је посебан акценат ставио на оснивање и деловање Албанске лиге која је поставила основе политичког и националног деловања Албанаца у наредним деценијама. У другој глави Растовић је анализирао ставове Велике Британије према Косовском вилајету од 1903. до Првог балканског рата када је овај, као и простор Старе Србије, захваљујући војним победама српске војске, ушао у територијални састав Краљевине Србије. У овом делу аутор се детаљно бавио покушајима великих сила, у којима је значајног удела имала и британска империја, да се у Косовски вилајет и остале европске делове Османског царства уведу реформе са циљем да побољшају положај немуслиманског живља. Но, Растовић сматра да британска политика претежно туркофилске оријентације, оптерећена русофобијом, није дала велики допринос остварењу прокламованих реформи. Интерес Велике Британије био је „очување територијалног интегритета Османског царства као тампон зоне продору ширења Русије ка топлим морима“. Осим тога, сви млаки покушаји великих сила били су у несразмери са стањем на терену где се живот хришћана одвијао у атмосфери сталног насиља и терора сваке врсте. Користећи архивска докумената из домаћих и британских архива, Растовић је у овом делу посебну пажњу посветио упадима Албанаца на територију Краљевине Србије, прогонима угледних Срба, као и просветно-политичкој делатности коју је Србија водила на простору Косова и Метохије пре балканских ратова.

Трећи, завршни део књиге посвећен је погледима британске јавности на простор и догађаје Косовског вилајета. О ставовима британског јавног мњења Растовић је судио на основу писања угледних британских интелектуалаца, путописаца који су обилазили Балкан, као и

на основу најчитанијих листова либералне и конзервативне оријентације. Такође, аутор је врло вешто искористио записнике са седница британског парламента који на проблеме Косовског вилајета бацају ново светло. У средишту овог поглавља налази се анализа радова савремене англосаксонске историографије о Косову и Метохији. У прегледном осврту на књиге Ноела Малкома, Ричарда Кремптона, Миранде Викерс, Тима Џуде и других англосаксонских историчара и публициста Растовић је подробном анализом доказао да овакви радови имају једино за циљ занемаривање истине, односно прекрајање историје у циљу популарисања једне политичке идеологије. Ми сматрамо да је најбољи начин да се стане на пут оваквим радовима објављивање релевантних, стручно утемељених монографија као што је случај са књигом колеге Александра Растовића коју смо у кратким цртама представили.

Биљана Стојић

**Јасмина Милановић,
Делфа Иванић: заборављене успомене,
Еволута, Београд 2015, 274 стр.**

После приређивања првог издања рукописа *Успомена Делфе Иванић* (Институт за савремену историју, 2012) Јасмина Милановић је, сасвим оправдано, приступила ширем истраживању и преиспитивању делатности једне од најпознатијих личности на пољу женског хуманитарног рада, али и процеса конституисања покрета за еманципацију жена у Краљевини Србији. Зато је у опширној уводној студији (6–84 стр.) Милановић настојала данесебичан и пожртвован јавни рад Делфе Иванић прати посредством њеног ангажмана у женским хуманитарним организацијама које су постајале све бројније почетком 20. века, као и у периоду између два рата када се у Краљевини Југославији паралелно развијао и феминистички покрет. Притом, реч је о добровољним активностима које су за једну групу жена биле значајне јер су у првој деценији 20. века утицале на формулисање еманципаторске феминистичке свести. Показало се да је организовани добротворни хумантарни женски рад, чији је значај дуго био оспораван у женској историји и феминистичкој историографији, јер није био непосредно повезан са истицањем

политичких захтева за променом правног, економског, друштвеног и политичког положаја жена, и у Србији послужео као основа на којој су постепено уобличени феминистички захтеви.

Политички контекст стварања европских националних држава или тежњи националних покрета у „старим“ империјама, Хабзбуршкој и Османској, определио је садржину и домете ових захтева током 19. и почетком 20. века. Краљевина Србија, у том погледу, није представљала изузетак у односу на један број држава или националних покрета: женске добротворне организације биле су у служби националне и социјалне политике; биле су под будним надзором државе која их је само једним делом финансирала и најчешће под патронатом женског члана династије; на плану националне политичке репрезентације њихове представнице су наступале у име „свих жена“ у националном политичком пројекту; коначно, под утицајем међународних женских организација образован је Српски народни женски савез, јединствена национална организација у којој је 1906. године започет вишегодишњи мукотрпан процес формулисања политичких захтева за променом положаја жена.

Постојале су две кључне, међусобно испреплетане, особености феномена женског хуманитарног рада у Краљевини Србији: изразита патриотска подршка државним националним циљевима и увереност у елитистичку мисију једне групе жена наспрам припадница других друштвених група. Њихова брига о сиромашнима била је више део осамнаестовековног концепта милосрђа с морализаторском позадином а не толико схватања о потреби успостављања праведнијих друштвених односа. Поред најистакнутијих припадница старије генерације жена, Катарине Миловук и Савке Суботић, у хуманитарни и национално-политички рад укључиле су се у првој деценији 20. века представнице средње и млађе генерације: Милева Вуловић, Делфа Иванић, Надежда Петровић, Мага Магазиновић, Јелена Лозанић, Јелена Лазаревић, Катарина Холец, Драга Симић и др. Све оне припадале су вишем друштвеном слоју у тадашњој Србији. Међу њима, Делфа је представљала једну од најупечатљивијих личности. Томе је свакако допринела и чињеница да је, попут Савке Суботић или Маге Магазиновић, била једна од ретких која је иза себе оставила сећања на сопствени живот у једном времену. Увидом у Делфин приватан живот, стиче се утисак да је реч о несвакидашњим, често драматичним животним околностима. Њиховом анализом и, што је још значајније, истраживањем рада женских организација које је Делфа Иванић основала (са Надеждом Петровић, Коло српских сестара 1903) или учествовала у раду управе

(Српски народни женски савез од 1906) Јасмина Милановић је истраживачки заокружила причу о Делфиној личности и раду. У исто време, она је посредством текстова у часописима које су издавала хуманитарна друштва, пре свега *Домаћица*, *Календар Вардар*, или новосадска *Жена* Милице Томић, изнела низ до сада непознатих или недовољно признатих чињница о доприносима женских организација у мирнодопским и ратним временима. Захваљујући томе, омогућени су нам, на пример, увиди у функционисање Кола српских сестара и после стварања Краљевине СХС, на основу којих је јасно да је ова организација наставила да политички делује у различитим деловима Краљевине Југославије, овог пута у духу интегралног југословенства.

Како је себе видела Делфа Иванић у *Успоменама*, а каква је била њена улога и допринос на плану хуманитарног рада према анализи Јасмине Милановић? На први поглед, ту велике разлике нема: Делфа нам се представила као амбициозна, вредна, пожртвована, упорна, продорна, мудра жена а њена делатност вишеструко друштвено (и политички) корисна. Реч је, пре свега, о активностима у управљању радом Кола српских сестара и Српског народног женског савеза, организацији и слању помоћи сународницима у Македонији, на Косову и Метохији, организацији рада болнице Кола током балканских и Првог светског рата, коришћењу старих и успостављању нових контаката у зараћеној Европи да би се издејствовала новчана и свака друга помоћ пострадалима у рату, ширењу активности Кола у новоствореној држави Југославији итд. Упоредо са овим деловањем, Делфа Иванић је у годинама пред почетак епохе ратова 1912–1918 постала заговорница еманципације жена у Србији. Феминистичке идеје које су долазиле из европских земаља све чешће су биле повод за реаговање и њихових противника и заговорника у домаћој женској штампи. Јачање међународних женских организација и социјалистичког женског покрета представљали су изазове пред којима ни женске организације у Србији нису могле да остану по страни. У том погледу, ако су доприноси патриотског добротворног рада жена били релативно запостављени у колективном сећању, тек су почетни напори за истицањем потребе за променом правног, економског и политичког положаја жена најчешће оцењени као небитни, занемарљиви и зато су били недовољно истражени. Захтеви за изменама Закона о наслеђивању (у корист једнаких права мушке и женске деце), за променом професионалног положаја жена запослених у државној служби и, коначно, стидљиво истицање захтева за право гласа ипак су формулисани пред почетак балканских ратова. У том погледу, позиција Делфе Иванић

према овим питањима је веома речита. Иако је приликом оснивања Српског народног женског савеза 1906. године и сама била сумњичава према његовим перспективама јер се „оснива феминистичка организација без феминисткиња“, Делфа је временом променила своје становиште. Постала је заговорница женских права. Њен еманципаторски потенцијал остао је, међутим, колебљив и обојен *умереношћу*, слично као и код неколицине српских књижевница. То је уједно била и главна одлика покрета за еманципацију жена у Краљевини Србији до Првог светског рата: *умерени* феминизам у контексту у коме се предност давала националним циљевима земље.

Иако је реч о почецима обликовања еманципаторске женске мисли у Србији која се снажније развила после Првог светског рата (Ксенија Атанасијевић, Јулка Хлапец Ђорђевић), истраживачки радови који се не заснивају на слављењу малобројних хероина или на наративу о „знаменитим“ женама наше прошлости су важни и неопходни. Зато су и Уводна студија и приређен рукопис *Успомена* Делфе Иванић које је сачинила Јасмина Милановић незаобилазни за стицање увида у историјски контекст у коме су, на једној страни, жене у улози мајки и првих учитељица и васпитачица поколења биле препознате као важан чинилац национално-политичког програма, док су, на другој, организовани хуманитарни јавни рад и комуникација са међународним женским покретом створили услове за обликовање захтева за променом њиховог положаја.

Ана Столић

Милић Ј. Милићевић,
На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код
Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године,
 Завод за уџбенике, Београд 2015, 139 стр.

Тема ове књиге је свеобухватна анализа пораза српске војске у бици на Чеврнтији (Легету). Др Милић Милићевић је свој задатак нашао у томе да у оквиру ове књиге истражи нове детаље и направи синтезу досадашњих истраживања. Књига је подељена на четири целине (*Сећање на пораз*, *Пораз*, *Тешко побеђенима*, *Прилози*) и структурирана је

хронолошки и тематски. Аутор најпре даје критички осврт на досадашње радове о Чеврнтији: историографска дела (сећања, књиге и чланци у часописима), текстовима у новинским гласилима, као и Чеврнтија у књижевним делима. Кроз анализу споменика на месту битке на Легету аутор даје значајан допринос проучавању ратне културе.

Своју анализу разлога због којих је српска Врховна команда покренула акцију у Срему, др Милићевић почиње прегледом дешавања на европским фронтovima 1914. године. Као увод у битку на Чеврнтији, посебну пажњу посвећује дешавањима на Балканском фронту крајем јула и током августа. Аутор подсећа на многобројне разлоге који су довели до акције српске војске у Срему. Разматра дипломатске притиске савезника који су довели до покретања офанзивне српске акције: 12. августа такву акцију тражи Русија, док је француска влада најпре 17. августа, а затим и више пута до краја месеца, тражила да Србија што пре крене у офанзиву. Поред спољнополитичких притисака, аутор подсећа и на разлоге који су проистекли из новопрокламоване спољне политике Србије – циркуларном нотом од 4. септембра влада Николе Пашића је пред савезнике изнела свој ратни циљ: стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Због тога се сматрало пожељним да се заузму делови територије будуће државе. Аутор закључује да би одређење за јединствен узрок покретања српске офанзиве било погрешно и да је притисак савезника, односно Русије, свакако најважнији, али да су ту и многобројни споредни разлози које треба узети у обзир.

Милић Милићевић читаоца уводи у битку описујући припреме српске војске – избор најподеснијег места за прелазак реке Саве. Офанзива српске војске састојала се од две истовремене акције: главну акцију требало је да спроведе Прва армија, која је имала задатак да овлада Сремом и да крене даље на исток, док је главни задатак у другом делу акције припао Тимочкој дивизији првог позива, која је требало да заузме Сремску Митровицу и олакша акције Прве армије. Аутор наводи српске јединице које су биле ангажоване у овој операцији. Међу многобројним питањима која се постављају у вези са битком код Чеврнтије, аутор анализира и рад комисије која је требало да одреди најпогодније место на коме би Тимочка дивизија прешла преко Саве. Ту је и дилема о томе да ли је реку требало прећи искључиво превозењем трупа или постављањем понтонског моста, за који у том тренутку није било довољно материјала. Аутор указује да од самог почетка није све ишло како треба – акција је била лоше планирана и лоше организована. Припреме су спроведене у журби и без адекватног планирања. Иако је Тимочка дивизија добила

јасан задатак, све остало је урађено у супротности са тактиком и правилима ратне службе (о непријатељу није било готово никаквих података, команда армије у диспозицији за напад није одредила тачку преласка Тимочке дивизије, армијски мостови трен још увек није био на располагању). У разматрању разлога који су довели до неуспеха српске акције, др Милићевић издваја: прво извиђање савске обале изведено је тек 27. августа, месец дана након почетка рата, што указује на то да српска Врховна команда о Сави као воденој препреци, није ништа знала. На основу тога аутор долази и до закључка који је важан у контексту узрока који су довели до почетка рата – код српске владе и Врховне команде није постојала идеја о покретању офанзивног рата против Аустроугарске.

У средишту пажње аутора јесу личности које су пресудно утицале на ток и резултате битке. Чињеница да о актерима ових догађаја аутор пише *sine ira et studio* представља посебну вредност књиге. Др Милићевић се придружује ранијим оценама да су сви главни актери са српске стране одговорни за пораз код Чевртије, али и указује на нове моменте који представљају значајне прилоге за писање биографија ових личности. Указујући на пропусте које је команда Друге армије учинила приликом издавања наређења команданту Тимочке дивизије, као и многи аутори пре њега, др Милићевић указује на то да је војвода Степа Степановић, водећи се разлозима конспиративности, касно саопштио задатак, и да је он главни кривац због тога што је операција српске војске започела са великим закашњењем и без нужних тактичко-техничких припрема. Војвода Степановић је на генерала Владимира Кондића, команданта Тимочке дивизије првог позива, гледао као на вечиту „кукумавку“, што је додатно утицало на лоше припреме. Иако је на тренутке личио на циркуску представу, војвода је прелазак преко Саве повољно оценио, позитивно се изразио о организовању мостобрана на левој обали и проценио да отпор код Сремске Митровице неће бити претерано јак. Касније су постале актуелне међусобне оптужбе између војводе Степановића и генерала Кондића о кривици за одлагање постављања моста преко Саве. Милићевић указује да многобројни аутори и учесници сматрају да управо почетак изградње моста представља прекретницу, након чега је све кренуло нежељеним током. Друга значајна личност у војничкој хијерархији, генерал Кондић, иако један од најискуснијих официра у српској војсци, код Чевртије је имао неколико лоших процена. Као заповедник био је тачан, енергичан и педантан, и код њега је све било предвиђено и прорачунато. Због тога и даље остаје нејасно зашто је такав командант прихватио да изврши неприпремљену акцију каква је била ова код Чевртије. У грешке

које је направио убраја се и чињеница да се оглушио о ургенцију команданта десне колоне 13. пука пуковника Божидача Јанковића, да се прелазак преко Саве обустави због великих губитака. Банално звучи његов пропуст када је наредио да се пре покрета трупама изда ручак, што је додатно утицало да покрет дивизије буде одложен за неколико сати. Начелник штаба Тимочке дивизије био је Петар Ј. Марковић, чије су дотадашње ратне заслуге носиле негативан предзнак и који је био одговоран за дебакл Дринске дивизије код Скадра почетком фебруара 1913. Своје учешће на Чеврнтији у објављеним мемоарима нигде не спомиње. Улога команданта 13. пука „Хајдук Вељко” потпуковника Драгутина Ристића, према многим оценама које преноси др Милићевић, била је готово гротескна, уз приличан мањак официрске срчаности. Посредна кривица за пораз код Чеврнтије припада и пуковнику Боривоју Драгашевићу, професору војне географије на Војној академији, који је из својих предавања избацио материју о прелажењу река. Био је уверен да Србија са својим прекоречним суседом Аустроугарском, никада неће ратовати, те да су војна знања из овог домена крајње излишна. Међу личностима које се помињу у позитивном контексту налази се пуковник Воја Живановић, начелник штаба Друге армије, који је изнео низ негативних опаски у вези са преласком преко Саве. Командант мостовог трена мајор Војислав Ковачевић, уочио је да је форсирање реке требало извршити искључиво превозењем трупа, а никако постављањем понтонског моста, али нико га није послушао. У позитивне примере личне храбрости аутор убраја јуначки подвиг капетана 2. класе др Милутина Петровића који је био главни актер најсветлије епизоде током битке – акције спасавања заставе 13. пешадијског пука. Овај догађај је често навођен у литератури.

Још један од великих проблема са којим се српска војска сусрела код Чеврнтије биле су нове руске пушке М91/1910 које су биле много лошије од омиљених српских брзометки М99. Др Милићевић примећује да иронично звучи чињеница да је управо Владимир Кондић био аутор *Упута за руковање новом руском пушком*.

У делу књиге који носи поднаслов *Тешко побеђенима*, аутор нас упознаје са свим аспектима трагичног пораза код Чеврнтије: велики број мртвих, рањених, заробљених, као и огромни материјални губици. Страхоте битке осетило је и локално српско становништво, посебно неколико дана након битке када су вршене одмазде над цивилима. Аутор подсећа да катастрофа ипак није била тотална и да су јединице српске војске које су од 6. до 14. септембра биле у Срему постигле и извесне војне успехе: напредовале су до Инђије, Старе Пазове, Руме, заузета је Батајница, Нова Пазова и Земун.

Пораз код Чеврнтије добио је и свој судски епилог. Генералу Кондићу је суђено, најпре 1915, а затим и након рата, када је 1927. коначно ослобођен одговорности за лоше командовање.

У делу књиге „Куса ћуприја и ћорава стратегија“, који представља закључак читаве студије, аутор је зналачки успео да у свега неколико пасуса анализира и сублимира све околности у вези са битком. Као једини сигуран закључак износи став да акцију код Чеврнтије једноставно није ни требало започети.

Велику вредност књиге др Милићевића представљају и прилози на крају књиге (*Командни састав Тимочке дивизије 1. позива на дан 6. септембра; Списак заробљених официра у бици код Чеврнтије на дан 6–7. септембра 1914; Паја Травица, Србија у Балканском и Европском рату од 1912. до 1918. Први прелазак Срба у Аустрију и њихов пораз на Легету*).

Упркос многобројним књигама написаним о Првом светском рату, у српској историографији је заправо мали број оних књига које се могу уврстити у војноисторијску литературу. Књига др Милића Милићевића са правом се може сматрати типичном војноисторијском књигом. Поред тога што доноси суштину политичких и друштвених прилика у периоду који је предмет анализе, аутор ове књиге описује и стручно анализира војне операције. Писање о поразима свакако не представља најомиљеније штиво међу војним историчарима. Међутим, историјска дистанца омогућила је др Милићевићу да пажљиво рашчлањује догађаје, анализира и извучи релевантне закључке. Књига др Милића Милићевића значајна је за војне историчаре, али и за стручњаке који се баве проучавањем српске народне и војничке традиције.

Битка код Чеврнтије била је предмет писања различитих радова, различите емпиријске вредности и историографског домета. У грађењу својих виђења, аутор се ослонио на необјављена документа из Војног архива, Архива Србије, Архива САНУ, као и на податке који се чувају у Војном музеју у Београду. Сећања учесника, објављена у облику мемоара или чланака у војностручним часописима, др Милићевић је зналачки анализирао и упоредио са научним радовима који су до сада објављени о овој теми. Јасно писана, добро структурирана, ова књига нуди нове садржаје како академској заједници, тако и заљубљеницима у војну историју. Аутор негује особен стил писања, јасан и на тренутке прожет хумором којим додатно доприноси разумевању онога о чему пише.

Миљан Милкић

***Српска револуција и обнова државности Србије –
Двеста година од Другог српског устанка,
уредници Срђан Рудић и Лела Павловић,
уредник издања Радомир Ј. Поповић,
Историјски институт, Међуопштински историјски архив,
Београд, Чачак 2016, 242 стр.***

Зборник радова *Српска револуција и обнова државности Србије – Двеста година од Другог српског устанка* проистекао је као резултат истоимене међународне научне конференције, која је, у част обележавања двестогодишњице од почетка Другог српског устанка и двестогодишњице велике битке на Чачку, а у сарадњи Историјског института Београд и Међуопштинског историјског архива Чачак, одржана 7. јуна 2015. године у Чачку. Годину дана касније издавачи су се потрудили да се постигнути резултати представе и широј научној јавности.

Зборник радова чине четрнаест прилога, аутора из Србије, Русије и Црне Горе. Саме теме су веома разноврсне и не ограничавају се само на период Српске револуције. Теме радова разматрају политички, дипломатски, друштвени и културни аспект историје Српске револуције. Мирослав Павловић (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду) у раду *Фактичко-правни положај Смедеревског санџака после 1739. године* описује унутрашње уређење Смедеревског санџака у другој половини XVIII века. Недељко В. Радосављевић (Историјски институт Београд) у раду *Српска револуција и црквено питање (1804–1825)* говори о положају Православне цркве у Србији и постављању основе за добијање црквене аутономије од 1804. до 1825. године. Урош Шешум у раду *Антропогеографска студија као историјски извор за миграције становништва у време Првог српског устанка (са посебним освртом на Горње и Доње Драгачево)* пореди резултате антропогеографа и историјске изворе везано за миграциона кретања у Првом српском устанку, становништва Старог Влаха, Рашке и Полимља на простор Драгачева. Михаил Ваљеревич Белов (Институт за међународне односе и светску историју Нижњеногородског државног универзитета Н. И. Лобачевски) у раду *Сербские эмигранты в Бессарабии, Милош Обренович и Россия (Српски емигранти у Бесарабији, Милош Обреновић и Русија)* бави се боравком Карађорђа и устаничког вођства у Русији и у целости прилаже необјављена архивска документа. Српско-црногорски односи и сарадња у прве три деценије XIX века биле су тема Жарка Лековића (Историјски

институт Црне Горе) у раду *Црна Гора, Брда и Стара Херцеговина у Српској револуцији (1804–1833)*. Јелена Петровна Кудрјавцева (Институт за руску историју РАН) у раду *Второе сербское восстание 1815 г. и международные отношения в Европе (Други српски устанак 1815. године и међународни односи у Европи)* анализира улогу Русије у решавању српског питања у контексту међународних односа уочи и након Другог српског устанка. Да Милош Обреновић од 1816. до 1820. године није имао на уму Букурешки мировни уговор и да за време Другог српског устанка није одржавао непосредне односе са Русима, те да је позивање на *Осму тачку* са српске стране почело тек 1820. године, закључује Радомир Ј. Поповић (Историјски институт Београд) у раду *Букурешки мир, кнез Милош и аутономија Србије*. Бојана Миљковић Катић (Историјски институт Београд) и Љубинка Катић (Факултет безбедности Универзитета у Београду) у раду *Однос према пораженем у биткама Другог српског устанка* обрађују питање хуманизације политике Милоша Обреновића. Александра Вулетић (Историјски институт Београд) у раду *Од пореских спискова до првог пописа становништва и имовине. Овладавање људским и материјалним ресурсима у ослобођеној Србији (1815–1834)* приказује развој пореске политике у Србији у првим деценијама XIX века. Љубодраг Ристић (Балканолошки институт САНУ) у раду *Странци – савременици о кнезу Милошу Обреновићу* описује како су западноевропски путописци тога времена видели Милоша Обреновића и његову владу. Милан Кутлешић (Историјски институт Београд) у раду *Велика Британија и Срби: дипломатски извештаји и први кораци ка упознавању Британаца са Србима* преноси како је британска дипломатија гледала на прилике у Србији и како се британско јавно мњење упознавало са Србима. Какав је одјек Српске револуције био у штампи суседне Хабзбуршке монархије доноси прилог Нина Делића (Историјски институт Београд) *Аустријска штампа о Србији 1815–1833*. Ана Боловић (Музеј рудничко-таковског краја Горњи Милановац) и Борислав Челиковић (ЈП Службени гласник Београд) у раду *Таковски устанак у уметности XIX века* представили су место Другог српског устанка у уметности друге половине XIX и у првим годинама XX века, са акцентом на сликарству. Милош М. Тимотијевић (Народни музеј Чачак) у раду *Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века* описао је како се сећање на Таковски устанак чувало у XIX и XX веку, и како су се држава и друштво према томе односиле.

Зборник радова *Српска револуција и обнова државности Србије – Двеста година од Другог српског устанка* презентује најновија дост-

игнућа историографије везано за проучавање Српске револуције, те ће у будућности представљати незаобилазно штиво за све истраживаче националне историје прве половине XIX века.

Јована Блажић Пејић

***Први балкански рат 1912–1913 : историјски процеси
и проблеми у светлости стогодишњег искуства,
уредник Михаило Војводић,
Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 399 стр.***

У организацији САНУ, октобра 2012. Године, одржан је међународни научни скуп посвећен Првом балканском рату, на коме је учествовало преко тридесет еминентних домаћих и европских научника. Као резултат успешне научне конференције, настао је зборник радова, који је објављен 2015. године, под уредништвом академика Михаила Војводића. Тежња организатора поменутог научног скупа била је да, окупљањем стручњака за проблематику уже и шире везану за балкански сукоб 1912. године и последице ослободилачких ратова, обележи годишњицу почетка Првог балканског рата, али такође, да се у вези са тим историјским догађајем отворе нова питања и потраже нови одговори. Мозаик тема садржаних у овом зборнику указује на несумњив успех конференције и на нова сазнања о старом проблему и последицама које је Први балкански рат имао по српски народ и европску политику.

Зборник радова међународног научног скупа под насловом *Први балкански рат 1912–1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* састоји се из уводне речи академика Војводића и 29 радова подељених у пет тематских целина. Академик Војводић је већ у уводу истакао да би данас, век након Првог балканског рата, било од изузетне важности да се користећи обиље нових приступачних докумената, али и мемоарске грађе, размотри све што је неопходно да се у вези са тим ратом не остави више места произвољном тумачењу. Такође, да би се добио резултат до које мере су кретања на Балкану одговарала жељама ондашњих истакнутих личности са ових простора, опсежна истраживања би требало усмерити на предисторију Првог балканског рата.

Самом поделом зборника на тематске целине стиче се утисак да није остало необрађено ништа што је од значаја за познавање процеса који су претходили балканским догађајима 1912. године, или је важно за разумевање судбина народа и територија на којима су вођене борбе за ослобођење од вишевековне османске власти, као и питање историјског наслеђа које је и данас још увек актуелно.

Прва целина састоји се из шест радова и садржи преглед политичких, националних, економских и верских фактора који су довели до ратова за ослобођење. У кратком осврту на економске чиниоце националне стратегије Србије уочи Првог балканског рата, академик Михаило Војводић је указао да су балкански ратови у ствари представљали одбрану српске економске и политичке самосталности. У раду под насловом *Срби из Угарске и балкански ратови*, академик Василије Ђ. Крестић је приказао делатност српских новинара, у првом реду Милана Л. Поповића и Јаше Томића током балканских ратова, у циљу обавештавања српске јавности у Монархији о приликама на фронту и последицама ослободилачких ратова. У реферату под насловом *Срби на Једрену у рату са Турцима 1912–1913. Спор око заробљавања Шукри-паше*, академик Владимир Стојанчевић је представио неке мање познате детаље о тзв. „Једренској операцији“ која је имала огроман значај у победи балканских држава над Турцима, и указао на својеврстан спор у балканским историографским круговима по питању предаје турског команданта Шукри-паше. Др Славенко Терзић, дописни члан САНУ је у свом приказу прилика у Старој Србији уочи ослобођења 1912. године настојао да на основу извештаја српских конзула у Приштини и Скопљу сликовито представи расположење српског живља, развој албанског националног покрета и злочине над српским народом почетком 20. века. Рад Душана Т. Батаковића *Србија, арбанашки покрети и заштита Срба на Косову и Метохији (1878–1912)* бави се положајем српског становништва у Старој Србији у периоду од стицања независности српске државе 1878. и реформне акције великих сила 1903–1908, до Младотурске револуције и балканских ратова (1908–1912). Црногорски историчар Радослав Распоповић је у свом раду под насловом *Русија и преговори о савезу Србије и Црне Горе* представио руски утицај на стварање Балканског савеза, конкретно улогу руске дипломатије у стварању српско-црногорског савеза.

Друга целина зборника садржи можда и најсвеобухватније резултате истраживања домаћих и страних историчара у контексту односа великих сила према балканским ратовима. Проучавањем односа званичне Аустроугарске према балканским ратовима и њиховим утицајем на унутрашње прилике у Монархији, баве се радови угледног француског

историчара Жан-Пол Бледа, Ђорђа Микића и Драге Мاستиловић. Однос Италије и Француске према балканским приликама, српском питању, и стварању албанске државе представљени су у радовима Љиљане Алексић-Пејковић и Биљане Стојић. Питањем Додеканеза и грчким уделом у Балканском савезу бавили су се грчки историчар Панајотис Г. Харитос и Спиридон Сфетас. У раду под насловом *Одјек Првог балканског рата у британском парламенту* Александар Растовић је представио стање у званичним круговима конзервативне Велике Британије током српских ратова за ослобођење. Рад под насловом *Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и балкански ратови* аутора Ђорђа Ђурића бави се ставом познатог руског дипломате и његовим утицајем на српску политику током балканских ратова. Мање познате епизоде из историје Срба и скандинавских земаља, хуманитарну активност Шведске, односно делатност норвешке војне мисије у Србији током Првог балканског рата, у својим радовима су представили Душко Топаловић и Кристер Јоргенсен.

Трећа целина се састоји из радова посвећених проучавању културних и верских прилика и српској језичкој баштини са простора Старе Србије, а у време балканских ратова. Пет аутора чији су радови изложени у овој целини, потрудили су се да повезивањем културних, језичких, етничких и верских фактора укажу на развој дијалекатских односа, односно удео говора са подручја Старе Србије у кројењу српске дијалекатске мапе, делатност српске цркве и свештенства током балканских ратова, као и ангажовање уметника у ослободилачким ратовима и њихов значај за подстицање визуелне културе и установавање колективног памћења на пале српске ратнике.

У четвртој целини садржана су четири рада чији је циљ проналажење места балканских ратова у савременој српској и страној историографији, у мемоарској грађи и илустрованој домаћој периодици. Мемоари турских војсковођа Абдулах-паше и Махмуда Мухтар-паше представљају аутентично сведочанство о стању у турском друштву, и губитку националног идентитета, који је на крају и довео до пораза у рату. Рад Милића Ј. Милићевића бави се односом илустрованих часописа *Балкански рат у слици и речи* и *Илустроване ратне кронике*, према догађајима на фронту и њиховом уделу у обликовању јавног мњења. Рад бугарског аутора Наума Кајчева приказује стање савремене бугарске историографије и њен однос према Првом балканском рату, указујући на монографију Георгија Маркова *Бугарска у Балканском савезу* као на тренутно најрепрезентативнији пример проучавања места Бугарске у оквиру ширег контекста Балкана и Европе. У раду под насловом

Балкански ратови у историографији (после 1989) Милош Ковић је изнео закључке о императиву посвећивања веће пажње балканским ратовима у домаћој историографији, нарочито следећи пример европске историографије у проучавању ратног менталитета народа и ратних искустава обичног човека – тзв. проучавањем „историје одоздо“.

Радови садржани у последњој петој целини зборника баве се савременим геополитичким стањем на Балкану, век након балканских ратова. У тексту под насловом *Косово и Метохија сто година после ослобођења*, Коста Чавошки је указао на тренутну ситуацију на Косову и Метохији (септембар 2012), место јужне српске покрајине у европској политици и *de facto* признање независности косовских Албанаца од стране бивше српске владе. Академик Јелена Гускова је у свом раду под називом *Турски фактор на Балкану у савременим геополитичким условима* настојала да прикаже процес повратка турског присуства на Балкану, који је нарочито постао изражен именовањем Ахмеда Давутоглуа на место турског министра спољних послова 2009. године. У раду под насловом *Борба за Балкан – 100 година касније*, академик Зоран Лакић напомиње да је борба за Балкан, по правилу, борба сваког против свакога, малих држава и великих сила, аутохтоног становништва и досељеника, богатих и сиромашних.

Плејада домаћих и страних аутора која је дала свој допринос учешћем на међународном научном скупу одржаном 2012. године и радовима садржаним у овом зборнику, не само да је изнела нове закључке и запажања о утицају Првог балканског рата на политику балканских држава и европских сила, већ је у аманет млађим генерацијама историчара оставила задатак да проучавање историје балканских ратова не буде само протоколарног карактера, приликом обележавања важнијих годишњица, већ да представља једну потребу свеобухватног испитивања прошлости и једног озбиљног рада на расветљавању свих фактора који се односе на епоху ослобођења Балкана од османске власти.

Стефан Стаменковић

Срби и Први светски рат 1914–1918.

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014. године, уредник академик Драгољуб Р. Живојиновић, Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 712 стр.

Српска академија наука и уметности је 2015. године објавила зборник радова под називом *Срби и Први светски рат 1914–1918*, као резултат међународног научног скупа који је одржан у Београду од 13. до 15. јуна 2014. године. Под окриљем наше највеће и најстарије научне установе, овај скуп је организован као вид обележавања сто година од избијања Првог светског рата, са намером да пружи увид у нова сазнања везана за Велики рат. Окупљеним учесницима су се на самом почетку поздравним говором обратили председник Републике Србије, господин Томислав Николић, председник САНУ академик Никола Хајдин и академик Драгољуб Р. Живојиновић.

Овај зборник радова обухвата дела чак 48 аутора из више европских земаља, универзитета, института, научних установа и као такав даје једну широку слику научне заједнице о једном народу и држави који су се задесили у епицентру сукоба светских размера. Пошто су радови аутора разноврсни по својој тематици, методологији и приступу теми, навешћемо их по оном редоследу како их је и уредник зборника селектовао: Милорад Екмечић, *Сарајево 1914: нов поглед*; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској у време Првог светског рата*; Џон Ч. Џ. Рол, „*Jetzt order nie!*“, *Препород Србије и први бланко чек Немачке у новембру 1912. године*; Хартмут Поге фон Штрадман, *Развој ратних циљева у 1914. години*; Жорж Анри Суту, *Место Србије у ратним циљевима Француске 1914–1918*; Жан Пол Блед, „*La Revue des Deux Mondes*“ о *Србији 1915. године*; Драгољуб Р. Живојиновић, *Вудро Вилсон о одговорности Аустроугарске за избијање рата 1914–1918*; Михаило Војводић, *Српски парламент о политици Аустроугарске према Србији уочи Првог светског рата*; Никола Б. Поповић, *Антанта и идеја „Велике Србије” у Првом светском рату*; Душан Т. Батаковић, *Млада Босна и Црна рука*; Драга Мاستиловић, *Младобосанци муслиманске вере*; Лотар Хобелт, *Зашто се Аустроугарска одлучила за рат 1913–1914?*; Холгер Офелбах, *Одлука италијанске владе о неуласку у рат 1914*; Мира Радојевић, *Јован М. Јовановић и питање одговорности Србије за изазивање Првог светског рата*; Елена Г. Кострикова, *Подришка Русије Србији јула 1914*; Вацлав

Штјепанек, *Неуспели покушаји побољшања односа између Србије и Аустроугарске пре Првог светског рата у огледалу чешке архивске грађе*; Радослав Распоповић, *Питање руске војне помоћи Црној Гори пред почетак Првог светског рата*; Масимо Букарели, *Савезници или супарници? Односи Италије и Србије у Првом светском рату*; Радмила Радић, *Српска православна црква у Првом светском рату*; Павле Кондић, *Српска православна црква у Црној Гори у Првом светском рату*; Е. Ј. Сергејев, *Стратешка обавештајна делатност Русије на Балкану током Првог светског рата: достигнућа и пропусти*; Ладислав Хладки, *Томаш Гариш Масарик и Јужни Словени у току Првог светског рата, са посебним освртом на односе између Масарика и Срба*; Јована Шалић, *Муслимани нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата*; Спиридон Сфетас, *Аспекти грчко-српских односа 1914. године и представа о Србима у грчкој штампи*; Милош Ковић, *Мировна иницијатива Едварда Греја и план Аустроугарске окупације Београда (29–31. јул 1914)*; Фредерик Гелтон, *Les "Papiers Fournier", Фурнијева сведочења о операцијама српске војске 1914*; Александар Животић, *Аустроугарски ратни злочини у Србији 1914*; Петар Пијановић, *Српска интелигенција и југословенска мисао 1914. године*; Фредерик Ле Моал, *Спасовање српске војске током 1915: историја и сећање*; Душан Топаловић, *Швеђани у окупираном Београду 1915. године: један фрагмент из ратне пропаганде Централних сила у неутралним државама*; Владимир Стојанчевић, *Лајош-Лудвиг фон Талоци, руководилац педагошког курса у окупираном Београду 1916*; Момчило Исић, *Милош Московљевић у енглеској болници у Микри*; Славица Ратковић-Костић, *Реорганизација војске Краљевине Србије 1916. и 1917. године*; Арпад Хорњак – Лазло Шарка, *Погледи Иштвана Тисе на прилике у Србији и на Балкану под аустроугарском доминацијом*; Војислав Г. Павловић, *Француска, Србија и стварање Југославије после пробоја Солунског фронта септембра 1918*; Милић Ф. Петровић, *Из ратних дописа Родолфа Арчибалда Рајса из Србије 1914–1918*; Милан Гулић, *Бока и Бокељи у Првом свјетском рату 1914–1918*; Гордана Кривокапић Јовић, *Француски слависти и југословенски простор*; Јасмина Милановић, *Улога породице Грујић у Великом рату*; Слободан Г. Марковић, *Ратни губици Србије у Великом рату још једном размотрени*; Љубодраг Димић, *Српска историографија о Првом светском рату*; Вјачеслав Шацило, *Руска историографија о геополитичким плановима великих сила на Балкану уочи Првог светског рата*; Миле Бјелајац, *Стогодишњица: трендови ревизије узрока Великог рата*; Александар

Растовић, *Полемика између Роберта Ситона-Вотсона и Мери Дарам око одговорности за рат 1914–1918*; Чедомир Антић, *Конструкција одговорности краљевине Србије за Први светски рат*; Зоран Лакић, *Политика, а не наука траже ревизију оцјена о Првом свјетском рату*; Тијана Шурлан, *Одговорност кајзера Вилхелма II за Први светски рат – међународноправни аспект*; Александар Гаталица, *Одбрана цивилизације као један од кључних разлога за дуготрајност Великог рата*.

Радови који су представљени несумњиво ће бити незаобилазно штиво за истраживаче Првог светског рата и улоге Краљевине Србије и српског народа у њему. У светлу данашњих догађаја, када тема Првог светског рата није везана само за историчаре, већ добија и један шири друштвени контекст, изузетно је важно одржавати научне конференције и објављивати радове не дату тему. Будући да је циљ данашњих ревизиониста да умање одговорност великих сила за избијање сукоба и ратно разарање, наше научне институције и научници треба да буду спремни да одговоре изазову времена и представе јавности чињенице које су у служби научног сазнања, а не политичке пропаганде појединих центара моћи. Зборник радова који обухвата чланке историчара из различитих земаља даје посебан значај непристрасном приступу овој теми и сагледавању историјских перспектива из различитих углова, али под строгим координатама научне веродостојности.

Милан Кутлешић

Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд 2015, 549 стр.

Друге године након стогодишњице Великог рата Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, оба из Београда, објавили су зборник радова *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, настао као резултат истоимене међународне научне конференције одржане с јесени 2014. године у престоници Републике Србије. Поред домаћих, на конференцији су излагали и научници из Русије, Јапана, Француске, Немачке, Аустрије, Бугарске, Грчке, Словеније, Црне Горе, Македоније. Успешно одржана конференција резултирала је потом

квалитетним зборником радова, рецензираним од стране седамнаест истакнутих српских историчара.

Зборник радова *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* састоји се из седам тематски насловљених целина: *Историографија, Рат и дипломатија, Балкан у Првом светском рату, Српска војска у Првом светском рату, Друштво, Сећања, Након рата*. У оквиру тематских целина налазе се укупно тридесет и три чланка, сваки смештен у ону целину којој, према проблему који су аутори обрадили, припада. Као и сваки други, и зборник радова *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* садржи чланке различите научне вредности. Нажалост, овде не можемо да прикажемо све чланке из зборника, већ смо се одлучили за по један из сваке тематске целине.

Миле Бјелајац је отворио радни део конференције саопштењем, а прву целину зборника *Историографија* чланком „Непрекинута дискусија о Балкану као узрочнику Првог светског рата“. Пошто је на основу углавном познатих чињеница утврдио да су рат желеле Немачка и Аустроугарска, указао је на „тренд“ једног дела савремених историчара из Западне Европе да се одговорност и кривица за избијање Великог рата пребаце на балканске државе, у првом реду на Краљевину Србију. Као пример ревизионизма истакао је делатност Роберта Каплана, публицисте и историчара, који је објашњавао деведесетих година XX века да је корене светских ратова требало тражити на Балканском полуострву. Миле Бјелајац је такође приказао тенденциозан рад Кристофера Кларка, историчара који велича мултиетничку, мултиверску и цивилизовану Аустроугарску монархију, насупрот заосталој Србији и експанзионистичком и шовинистичком српском национализму 1844–1918. године, развијаном на платформи *Начертанија*. Српски историчар је с правом указао на ниво незнања К. Кларка, који *Начертаније* сматра програмом српске владе до 1918, насупрот већ доказаној чињеници у српској и светској историографији да је од августа 1914. године српски ратни програм био југословенски. Миле Бјелајац је закључио да се у делу западноевропске историографије тежи да се напишу „компромисне верзије“ историје које не би производеле лоша осећања унутар нове Европе; за исток то не важи. Нека нам се и замери, али, можда и боље што не важи.

На прегледан рад бугарске историчарке Снежане Радоеве о бугарско-српским односима у фокусу европске дипломатије 1913–1915. године, у оквиру целине *Рат и дипломатија*, надовезао се оригиналан научни рад српске историчарке Биљане Стојић о Балкану у спољној политици Француске уочи Великог рата. Полазећи од установљене

чињенице да током „дугог XIX века“ балканске државе нису много интересовале француске политичаре и дипломате, Биљана Стојић је показала, анализирајући у првом реду необјављене и објављене изворе француског порекла, да се сличан однос задржао све до коначног избијања Првог светског рата. Сарајевски атентат изазвао је одређену пажњу француске јавности и дипломатије на неколико дана, али је врло брзо био потиснут из интересовања француске публицистике и дипломатије. Французи су током јула 1914. године још увек били заокупљени афером Кајо, те је Јулска криза прошла скоро неопажено од стране француске дипломатије и политичког врха државе. Француска је тек 24. јула доживела отрежњење у погледу већ очигледног ратног сукоба Аустроугарске са Србијом. Биљана Стојић је закључила да је до рата дошло, између осталог, и због немара француских државника да сасеку кризу у корену. Наравно, претежнији од француског немара био је недостатак воље Немачке и Аустроугарске да још једном пруже шансу дипломатском и мирном решењу српско-аустроугарског спора.

Андреј Шемјакин је у целини *Балкан у Првом светском рату* аналитички јасно, а сажето, обрадио и приказао положај и углед Николе Пашића код руског државног врха, у првом реду подршку коју је српски државник и политичар уживао од стране царске породице Романов. У том смислу руски историчар је реконструисао детаље последње посете Николе Пашића царској Русији на пролеће 1916. године. Никола Пашић је у априлу и мају боравио у посети Петрограду и Москви. Руси су га свуда дочекали сјајно и са пуно пажње. Био је одликован орденом Светог Владимира I реда и примљен у Царском Селу у „височајшу“ аудијенцију, где је ручао у друштву царске породице; томе није присуствовао нити један руски званичник. У Москви му је био приређен величанствен дочек, где је добио пуно поклона, и новчану помоћ од неколико десетина хиљада рубаља за пострадале Србе у избеглиштву. Никола Пашић је Русију напустио средином маја, када се преко Париза и Нице вратио на Крф. Треба ли посебно наглашавати да му је указана пажња Романова учврстила пољуљану политичку позицију међу избеглим српским државним врхом?

Далибор Денда је чланком „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, у целини *Српска војска у Првом светском рату*, анализирао и приказао судбину припадника српске војске који су допали заробљеништва у Аустроугарској, Немачкој и Бугарској. Српски историчар је утврдио да је укупно било заробљено око 220.000 припадника српске војске, од чега се највећи број (око 145.000) налазио у логорима у Аустроугарској, затим у Бугарској (око 40.000) и у Немачкој (око 28.000).

У најтежем положају били су српски ратни заробљеници у аустроугарским логорима, првенствено због глади којој су били изложени услед недостатка хране у аустријском делу монархије. Проблеми са прехраном били су од мањег утицаја на судбину заробљеника у Бугарској и Немачкој. У погледу прехране ратних заробљеника најбоље је стајала Бугарска, али је третман истих био суров услед мржње која је распиривана током рата према Србима. Најбољи положај уопште имали су српски ратни заробљеници у Немачкој. Далибор Денда је закључио да су српски ратни заробљеници, заједно са румунским и италијанским, доживели најтежу судбину од свих припадника оружаних снага Антанте у Великом рату.

Тецуја Сахара је у тематској целини *Друштво* чланком „The Macedonian Origin of *Black Hand*“ обрадио проблематику деловања револуционарних балканских организација с краја XIX и почетка XX века, указујући на чињеницу да је прва превратна (он их назива терористичким) организација била Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО). Јапански историчар је устврдио да је деловање ВМРО испровоцирало настанак српске националне револуционарне организације Црна рука, која се трудила да парира акцијама ВМРО у Македонији истим методима којима се бугарска национална револуционарна организација служила. Закључио је да је дејство ВМРО, Црне руке и Младе Босне допринело окончању османске владавине на Балкану, али и раскиду договора о подели интересних сфера у региону између Аустроугарске и Русије.

У истој целини Милан Гулић је обрадио тему „Далмација у освит Великог рата“. Установио је да је ова провинција, због свог јужнословенског обележја и готово нескривене радости изазване српским победама у балканским ратовима, била подвргнута ванредним мерама од стране Беча. Свеопште стање у Далмацији било је само погоршано услед Јулске кризе и нарочито током Првог светског рата. Покрајина је била изложена додатној репресији и притисцима, да би крајем 1915. године увођењем обавезне реквизиције пољопривредних производа глад добила драматичне размере, а провинција постала „слијепо црево“ Царевине.

Тематску целину *Сећања* краси рад „Историјско памћење потомака српских добровољаца из САД на догађаје Првог светског рата“ Милана Мицића. Чланак је настао на основу анализе интервјуа које је аутор урадио у периоду 1996–2000. године са 220 потомака прве генерације добровољаца српске и црногорске војске, насељених у пет средњобанатских колонија. Истраживањем је обухватио памћење 83 породице добровољаца. Анализирао је породична сећања на боравак

њихових очева у САД (Раде Прибишић, син Саве Прибишића, казивао је аутору да су „браћа Прибишићи заједно живела и хлеб месили и пекли“), мотиве пријављивања у добровољце (утицај агитације српске мисије у САД, бесплатан превоз, стид да се не пријави: један официр тражио је добровољце и држао ватрен говор, а они су ћутали. У један трен устала је једна жена и рекла „Ко се не осећа мушко да обуче сукњу, а мени да да лаче“, после чега су се сви присутни уписали), борбе у којима су учествовали добровољци, повлачење преко Албаније, сећања на острво Видо и пробој Солунског фронта. Аутор је закључио да је интензитет историјске јаве током XX века довео до прекида контакта између добровољаца и прве генерације њихових потомака, што је породично памћење учинило недовољним и фрагментарним.

Последњу тематску целину *Након рата* чине радови Милована Писарија и Арпада Хорњака. Милован Писари је обрадио рад међусавезничке комисије за испитивање бугарских злочина у Србији у Првом светском рату, док је Арпад Хорњак обрадио напоре мађарске владе за успостављање независности и очување интегритета Угарске последњих месеци 1918. године.

С обзиром на то да зборници радова немају закључке, и прикази истих могли би да остану – без закључка. Ипак, непотребност закључка нас не спречава да публикацију двају српских института препоручимо не само ужој стручној јавности, него и осталој читалачкој публици која ће се, читајући оно што је од радова у зборнику занима, боље упознати са одређеним деловима историје Великог рата и на понека важна питања наћи смислене одговоре. Такође, одржаном конференцијом и произашлим зборником радова, речена два српска института су још једном показала како се успешно организује и остварује научни живот, те постижу резултати од којих сви имају користи, и то не само материјалне, већ и оне много битније: умне.

Александар Лукић

Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života.
Zbornik radova, urednici Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević,
Hartefakt Fond, Beograd 2013, 454 str.

Већ низ деценија присутна у академским студијама, геј и лезбејска тематика представља релативно младо истраживачко поље које се убрзано и све више развија. Сада, са појавом зборника радова *Међу*

нама, управо је означен почетак попуњавања празнине која је до сада постојала у домаћој историографији на овом пољу. Зборник радова окупио је истраживаче из више дисциплина, који су својим прилозима учинили искорак у истраживању геј, лезбејских и квир феномена. Уводни текст уредница зборника Јелисавете Благојевић и Олге Димитријевић, са насловом *Још увек нисмо квир: трагови прошлости и/или осмишљавање будућности*, назначио је и саме циљеве оваквог зборника. Како је истакнуто, намера није била писање одвојене геј и лезбејске историје, која би фигурирала као издвојена ниша „мањинских историја“. Насупрот томе, као циљ је постављено откривање једне *прећутане* историје, која би уједно указала на дисконтинуитет и пукотине у доминантним и канонским наративима. Уреднице су појасниле и стратегију са којом је зборник понео наслов *Међу нама* – одабран је као ознака онога што се прећуткује, егзистирајући само као део тајних разговора, док би истовремено упућивао на релацију која превазилази оквире „ми“ и „они“, наступајући са позиције *заједно*.

Зборник чине четири сегмента, сваки пропраћен уводним текстом уредница тих поглавља (Ана Столић, Зорица Ивановић, Дубравка Ђурић, Катарина Лончаревић). Први део, радно насловљен „институционални“, посвећен је историји хомосексуалности у Србији. Други сегмент за тему има свакодневницу и приватни живот у савременом добу, док је трећи посвећен медијским и културним репрезентацијама. Зборник завршава четвртим делом, посвећеним историји и развоју ЛГБТ активизма у Србији. На крају зборника дати су индекс појмова, резимеи радова на енглеском језику, као и биографије аутора.

С обзиром на лимитираност простора за приказ, намера је укратко представити зборник врло обимног садржаја. У томе бисмо се ипак више задржали на студијама које чине прво поглавље, као најзанимљивијим за домен историјске науке, а међу којима су и радови неколико истраживача Историјског института у Београду.

Први сегмент зборника започиње уводним текстом уреднице овог дела, Ане Столић, насловљеним *Од мужелоства и женске малакије до противприродног блуда и патологије – неки аспекти историје хомосексуалности у Србији од средњег века до краја Другог светског рата*. У раду је дат оквир за разумевање методологије и приступа истраживању истополних сексуалних релација, као феномена који поседује *историчност*. Како су историјски извори који се анализирају врло оскудни, потребна су специфична читања разноврсне историјске грађе, као и интерпретације које траже унакрсно кретање у методо-

логијама. Исто тако, ограда се направила према претензијама да се кроз студије у овом зборнику постави целокупна историја хомосексуалности у датим периодима, насупрот чега је истакнута намера да се на основу доступних историјских извора добије јаснија слика феномена, у виду континуиране линије значења и представа о хомосексуалности.

Прва студија у овом делу зборника је рад Станоја Бојанина, *Хомосексуалност у средњовековној Србији*. Студија представља анализу средњовековних црквеноправних споменика канонског и пенитенцијалног права, световног законодавства, као и апокрифне књижевности. Почетно разматрање средњовековне словенске терминологије којом се означава хомосексуалност, следи анализа споменика канонског права која даје основну слику средњовековног тумачења хомосексуалног односа, дефинисаног као блудна радња, незаконит и противприродни чин. Кроз пенитенцијалне или епитимијне зборнике намењене покајничкој пракси, упознаје се класификација сексуалних преступа и њихови облици, међу којима и истополних односа. Као и споменици канонског права, пенитенцијални састави указују на рангирање тежине ових преступа, тип кажњавања, као и који су чиниоци при том узимани у обзир. Осим црквених ставова, у средњовековној Србији хомосексуалност се и у одредбама световног законодавства препознавала као преступнички чин, за који се предвиђала казна погубљења или сакаћења, преузета из византијског законодавства.

Релација према хомосексуалности у време Кнежевине/Краљевине Србије, тема је рада Владимира Јовановића *Хомосексуалност и српско друштво у 19. веку*, у коме се издваја неколико кључних теза. Третирање хомосексуалности разматрано је кроз одредбе српског казног правосуђа у 19. веку, којима се хомосексуални чин криминализује и оштро кажњава, као и назнаке правног покушаја почетком 20. века његове декриминализације и то као тешко доказивог акта. Осим законских уредби, значајна теза у раду односи се на друштвене перцепције хомосексуалности, као порока везаног за османску културу и наслеђе, и самим тим идеологизоване у контексту непожељне „другости“. Таква перцепција, назначена још у писаним изворима из времена османских освајања, биће једно од места насупрот кога се у Србији током 19. века уједно градио сопствени идентитески образац. Још једна од битних поставки у раду је и различитост ставова према хомосексуалности, с једне стране грађанске елитне културе, и са друге народне, где је кроз шале, пошалице и кафанске приче, осликана знатно већа трпеливост према сексуалној „другости“.

Периодом 19. века у Србији такође се бави и рад Александре Вулетић и Ане Столић, „...Брак је заједница мушкарца и жене...“: *Концепт хетеросексуалности, брачна политика и сексуалне праксе у Србији 19. века*. Студија испитује поставке о браку у 19. веку, које уједно чине и једини оквир у коме се институционално и друштвено/културно поимала „дозвољена“ сексуалност. У раду је са те позиције размотрано регулисање брачне политике од стране државе и цркве, чиниоца урбане и руралне средине, као и друштвене норме којима је институција брака обликована. Дискурс о браку, виђен као основни темељ саме нације, такође је знатно опредељен и утицајем грађанске елите. Из редова професора, лекара, правника, са позиције ауторитета „знања“ учитава се низ идеја (о нацији, родним улогама, моралу...) у поимање брака, као и брачну сексуалност, која постаје поље педагошког и медицинског интересовања. Концепт брачне хетеросексуалности као једине исправне, исто тако упућује на маргинализацију и друштвену непожељност хомосексуалности, врло индикативно прећуткивање, или понекад коришћене за друштвену дисквалификацију појединаца.

Рад Олге Димитријевић, *Неочекивани савези: Британске лезбејке у Србији и Први светски рат*, базира се на преписци коју су британске феминисткиње водиле боравећи у оквиру болничких јединица у Србији током Првог светског рата. Уједно и део разгранате лезбејске мреже, ове жене уживале су посебан статус у српској средини током рата, рефлектован и у комуникацији са високим српским официрима, где се њихова нескривена сексуалност прихватала и толерисала у локалној патријархалној средини. Студија у целини указује на нестабилност родних улога у ратним околностима. Исто тако, како су у питању Британке и то припаднице више средње класе, указује се на етницитет и класу као категорије које могу бити детерминантне у одређеним околностима за однос друштва према истополној сексуалности.

Студија Дејана Зеца, *Невидљиви у олуји: Положај хомосексуалаца у окупираној Србији (1941–1944)*, посвећена је анализи положаја хомосексуалаца у периоду немачке окупације Србије током Другог светског рата. Већ у предратном периоду хомосексуализам је био маргинализован и социјално невидљив, а за систематични прогон немачке окупационе снаге нису показале много заинтересованости. Иако је нацистичка идеологија хомосексуалност третирала као опасност која тражи тоталну изолацију и уништење, у Србији је мониторинг над хомосексуализмом препуштен нижим полицијским ауторитетима и судовима. Веома мали број случајева судског гоњења, као и одсуство већих акција против хомосексуалаца,

указују да је њихов тежак положај био подношљивији у односу на неке друге делове Европе, посебно Немачку.

Студија којом овај сегмент зборника завршава је рад ауторки Драгане Душин и Јасмине Баришић, *Концепти, контекст и ставови према хомосексуалности – Историјски осврт*. У раду се анализира хронолошки развој и промене у теоријама хомосексуалности, у оквирима психијатрије као научне дисциплине модерног доба. Низ теорија о хомосексуалности од 19. века давале су њене дефиниције, које су имале утицаја и на друштвено/културну перцепцију истополне сексуалности. Последњих деценија прошлог века радикално су промењени ставови, којима је између осталог хомосексуалност депатологизована.

Друга целина зборника за тему има свакодневницу геј и лезбејског живота. Уводним текстом Зорице Ивановић, *Фрагменти из свакодневног живота геј мушкараца и лезбејки у савременој Србији*, дат је преглед развоја теорија и интерпретативних метода на којима се заснивају истраживања геј и лезбејске свакодневице. У раду су такође анализирани институционални оквири и друштвени ставови према особама истополне сексуалне оријентације, као детерминишући услови у којима се одвија њихова егзистенција. Дато је и појашњење за етнографски или антрополошки метод примењен у већини радова овог дела зборника, као приступа који даје перспективу и „поглед изнутра“, у добијању знања о обликовању идентитета, односа, свакодневне праксе, као и стратегија деловања у нетолерантној средини.

Овај део зборника сачињен је од пет радова, којима је заједничко, речима уреднице Зорице Ивановић, „проблематизовање есенцијалистичког и унитарног схватања геј и лезбејског идентитета и културе“, указивањем на хетерогеност искустава и начина живота. Студије из ове области су следеће: Илдико Ердеи, *„Код куће“: Концептуализација дома и праксе његове производње код особа истополне сексуалне оријентације*; Илдико Ердеи и Небојша Савић, *Бити исти, бити посебан: потрошачке праксе као маркер „истости“ и „различитости“ међу геј мушкарацима у Београду*; Зорица Ивановић и Лидија Радуловић, *Религија и хомосексуалност. О одбацивању и потрази за религијским и духовним изразом гејева и лезбејки у савременој Србији*; Бранко Бурмаз, *Геј клубови у Београду: Унутрашња периферизација квир простора*; Славчо Димитров, *Геј и лезбејски клубови у Београду: друштвени простори, идентитети, отпор*.

У трећем делу зборника су студије посвећене култури, визуелној уметности, књижевности, популарној музици и филму, од почетка 20. века до савременог доба, које у целини гледано дају ширу слику ЛГБТ културе.

Уводни текст уреднице Дубравке Ђурић, *Хомосексуалност и квир у високој и популарној култури: Визуелна уметност, књижевност, популарна музика и филм*, даје смерницу и методолошки оквир целом поглављу, уз преглед геј/лезбејске књижевне продукције, историје и теорије књижевност и визуелних уметности од 90-их година 20. века у Србији, као и филмске продукције и модела интерпретације феномена турбо-фолка.

Кроз шест студија испитује се задати феномен: Милорад Капетановић, *А што ћемо љубав крити: Југословенско музичко наслијеђе и постјугословенски квир*; Душан Маљковић, *Крња историја геј књижевности у Србији – могућност једног нацрта*; Јелена Петровић, *Хомосексуалност у романима с почетка 20. века – еманципацијски потенцијали југословенске књижевности*; Тања Калинић, *Изван канона – Хетеронормативност у српској епској фантастици, научној фантастици и хорору*; Драгана Стојановић и Владимир Бјеличић, *Мапирање квир идентитета и мотива у модерној историји уметности у Србији и Хрватској*; Небојша Јовановић, *Квир паралакса и југословенски филм*.

Четврти део зборника одређен је за истраживање историје и развоја ЛГБТ и квир активизма у Србији. У уводном тексту уреднице Катарине Лончаревић, *„Who said it was simple“: На шта мислимо када говоримо о “LGBTIQ” активизму?* уочава се као један од проблема са којим се активизам и истраживање активизма у бившим социјалистичким земљама (пре свега источне и југоисточне Европе) суочава, често некритичко преузимање терминологије и стратегија организовања са Запада. Постављена питања адекватности израза LGBTIQ активизма и захтева локалног контекста за другачијим стратегијама, важна су за разумевање оснивања првих активистичких организација у Србији почетком деведесетих, њиховог развоја након 2000. године, као и за актуелне спорове у самим LGBTIQ заједницама.

Тако се кроз шест студија у овом сегменту зборника критички разматра историја покрета за права не-хетеросексуалних особа, од краја осамдесетих до данас: Соња Гочанин, *Почеци ЛГБТ организовања у Србији – Писмо из Словеније које је покренуло историју*; Ненад Кнежевић, *„Out and proud“: ЛГБТ заједница и политике после 2000. године*; Душан Маљковић, *„То ради у теорији, али не у пракси“ – Идентитетски (ЛГБТ) активизам против квир активизма*; Јелена Вишњић, *„I’m comin out“: Медијско деловање и стратегије отпора ЛГБТ активиста и активисткиња у Србији*; Адриана Сабо, *ЛГБТ и квир активизам и уметничке праксе*; Славчо Димитров, *Appendix: Дискурси дискриминације – Искуство АИДС-а и хомосексуалност у Србији (1985 – 2012)*.

Осмишљене тематике четири поглавља, као и студије сваког од њих, чине да зборник радова у целини доноси широка и свеобухватна сазнања, истражујући задате феномене у разноврсним научним дисциплинама. Поједине мањкавости, од којих неке и саме уреднице зборника назначују, чине се занемарљивим, посебно што зборник представља прави пионирски подухват код нас на пољу истраживања геј, лезбејског и квир феномена. Како појава зборника *Међу нама* свакако чини полазишну тачку на овом пољу, он уједно даје основне оквири и смернице за даља истраживања, која ће, надамо се, управо овим студијама и бити подстакнута.

Ирена Ћировић

**Лиудпранд Кремонски,
Разплата, Историја на Отон, Пратеничество в Константинопол,
предговор, превод от латински и коментар Лиљана Симеонова,
Исток–Запад, София 2015, 336 стр.**

Пред нама се налазе још три приређена извора за историју Балкана латинске провенијенције. У питању је најновија књига проф. др Лилјане Симеонове *Лиудпранд Кремонски, Разплата, Историја на Отон, Пратеничество в Константинопол* коју чине преводи на савремени бугарски језик три дела Лиутпранда Кремонског, у којима налазимо важне податке за историју десетовековне Европе. Захваљујући мисијама у Цариград, посланству цару Константину Порфирогениту (913–959) и неуспешној мисији у циљу уговарања брака Отона II, писац је стекао увид у дешавања у Византији и на Балканском полуострву. То ће наћи одраза и у његовим делима, која представљају важне изворе не само за историју западне, већ и за историју југоисточне Европе и источног Медитерана.

Симеонова се у више својих радова бавила подацима из дела Лиутпранда Кремонског (*Лиутпрандовият портрет на сенаторката Мароция и началото на „порнокрацията“ в Рим*, Българско Средновековие: Общество, власт, история. Сб. в чест на проф. М. Каймакова, София, 2013, 238–251; Л. Симеонова, *Лиутпранд Кремонски и т. нар. Ужасяващ събор (Synodus horrenda) от 897 г.*, Християнска агиология и народни вярвания. Сб. в чест на ст.н.с. Елена Коцева, София, 2008, 454–471; Л. Симеонова,

„Когато българите бяха напуснали града”: кремонският епископ Лиутпранд за мисията си в Константинопол (968 г.), *Civitas divinohumana*. В чест на проф. Г. Бакалов, София, 2004, 115–126; Л. Симеонова, *Лиутпранд, дякон от Павиа. Цариградски истории*, Изследвания в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров [Studia balcanica 23/1], София 2001, 108–118). Наведени радови представљају део плодног опуса ауторке чија су научна интересовања првенствено усмерена на Византију и њене контакте са балканским народима, Русима, Арабљанима, папством и Светом римском империјом. Истраживања наведених тема резултирала су монографијама: *Скандинавската експанзија и Западът (края на VIII – 60-те години на XI в.)*; *Пиратство, трговија, градски живот, литературни стереотипи*, София 2008; *Пътуване към Константинопол. Трговија и комуникации в Средиземноморскиот свят (края на IX – 70-те години на XI в.)*, София, 2006; *Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s – 880s*. [Classical and Byzantine Monographs XLI], Amsterdam 1998.

У својој најновијој књизи проф. Симеонова је критички приредила и превела на савремени бугарски језик три дела Лиутпранда Кремонског: *Antapodosis* (Разплата, 37–233), *Historia Ottonis* (Историја на Отон, 235–258) и *Relatio de legatione Constantinopolitana* (Пратеничество в Константинопол, 259–307). Превод је урађен на основу латинског текста у Сабраним делима Лиутпранда Кремонског, која су издата у редакцији Паола Кизе (Liudprandi Cremonensis opera omnia. Cura et studio P. Shiesa Corpus Shristianorum. Continuatio Mediaevalis CLVI Turnhout: Brepols, 1998).

Временске границе Лиутпрандовог опуса представљају 80-те године IX, с једне, и крај 60-их година X века, с друге стране. Географски простор којим се писац бави је доста широк, мада су у центру његових интересовања њему савремена дешавања на простору Апенинског полуострва и Франачке. У оквирима Лиутпрандовог интересовања налази се и Константинопол, византијска престоница, коју је у два наврата посетио. Пажња је указана и лангобардским кнежевинама Капуи и Беневенту, као и византијским поседима у Италији – Апулији и Калабрији. Посебан акценат је стављен на продоре Мађара, који су током X века пустошили велики део Европе.

Преводима Лиутпрандових дела претходи обиман предговор (7–36) у којима проф. Симеонова пружа детаљна објашњења везана за временски и географски оквир Лиутпрандових дела (Светът в съчиненията на Лиудпранд, 8–10), његов живот (Живот и дело на Лиудпранд, 10–22), дела (Съчиненията на Лиудпранд: история на написането им; език и стил; разпространение, 22–29), издања и преводе тих дела (Издания и преводи

на Лиудпранд, 29–34), као и на принципе којима се руководила приликом приређивања и превода (Принципи на настоящия превод, 34–36).

Након предговора следе преводи три Лиутпрандова дела. Прво од њих, *Antapodosis*, састоји се из шест књига, које подробно и свеобухватно описују односе у Европи од 888. до 950. године, пружајући, између осталих, и драгоцене податке о Византији и Бугарској. Потом следи *Historia Ottonis* у 22 главе, са фокусом на збивања од краја 961. до лета 964. године, и подробним описом другог похода Отона I у Италију. На крају је превод дела *Relatio de legatione Constantopolitana*, у коме је описано посланство византијском цару Нићифору II Фоки.

Преводи сва три дела садрже исцрпне коментаре, који пружају термиолошка, географска и просопографска појашњења. На крају књиге налазе се регистри личних имена и географских појмова.

Владета Петровић

**Никола Стојановић, Младост једног поколења (успомене 1880–1920);
Дневник од године 1914. до 1918, приредио и предговор написао
Миле Станић, уредник издања Срђан Рудић,
Историјски институт, Београд 2015, 407 стр.**

Својим животом Никола Стјановић (1880–1964) повезао је три раздобља новије српске и босанскохерцеговачке повести. Рођен у Мостару на почетку аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини, припадао је поколењу политичара чија је делатност до Првог светског рата била скоро искључиво везана за живот у Подунавској монархији. У време Јулске кризе 1914. године затекао се у Београду. Када је почео рат пријавио се у добровољце. Распоређен је у Врховну команду српске војске, а затим у Ратни пресбиро. Новембра 1914. отишао је у Рим, затим у Швајцарску, па Француску. После рата био је члан југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу. Тај период свог живота, предратни, ратни и поратни описао је у својим успоменама, које је насловио *Младост једног поколења*, и у *Дневнику*, који је водио за време Првог светског рата.

У међуратном периоду, као припадник генерације која је уз огромне напоре и велика страдања успела да оствари своје младалачке

идеале и доведе до уједињења југословенских народа, бавио се разноврсним пословима: политиком, адвокатуром, издаваштвом, као и писањем историјских и историјско–политичких студија. Прикључењем покрету Драже Михаиловића у време Другог светског рата покушао је да одбрани тековине државе у чијем је стварању учествовао. У трећем раздобљу југословенске и своје личне повести (после 1945), на заранку живота, писао је, преправљао, дотеривао и припремао за штампу своје политичке успомене. Рукопис успомена продао је 1948. године, када је било више важних годишњица из новије српске и југословенске прошлости, у којима је делом и сам учествовао (70 година од окупације, 40 од анексије и 30 година од уједињења), Историјском институту Српске академије наука, с уверењем да ће убрзо бити објављен. Пошто Институт до 1954. у вези с објављивањем није ништа предузео, вратио је новац и рукопис *Успомена* узео назад. Сада се ови списи чувају у Архиву САНУ, где их је предала пишчева кћерка.

Своје Успомене (*Младост једног поколења*) Стојановић је поделио у три дела. У првом делу описује детињство и школовање у Мостару, Гацку и Сарајеву, студије права у Бечу и Загребу, чиновничку службу у сарајевској „Просвјети”, адвокатско приправништво у Мостару, и на крају културни и политички рад у Дубровнику, где је био уредник истоименог страначког органа Српске народне странке на Приморју. Све средине у којима је боравио описао је у складу с младалачким утисцима, с пуно сликовитости, носталгије и искрености. Као студент права у Бечу учествовао је у раду напредних омладинских организација које су се супротстављале владиној политици према Босни и Херцеговини, па је остао без стипендије. У овом делу успомена писао је о оснивању „Просвјете” у Сарајеву, раду бечке „Зоре”, чији је једно време био председник, и политичким и културним приликама у свим срединама у којима се кретао.

Стојановић је већ у време студија имао изграђене политичке ставове о основним политичким проблемима југословенских народа у Хабзбуршкој монархији. У време врло рђавих односа између Хрвата и Срба у Хрватској, Стојановић држи своје познато предавање *Срби и Хрвати*, у којем је истакао тезу да су Срби и Хрвати један народ, политички подељен у две народносне групе. Исто предавање приредио је за штампу и објавио у београдском *Српском књижевном гласнику* и загребачком *Србобрану*, а затим и у посебној брошури, која је доживела два издања (1902). Ретко је која политичка публикација с почетка XX века успела да привуче толику пажњу читалаца. Духовна исходишта идеја изнетих у овој брошури могла би се најпре тражити у алманаху „Народна

мисао” (1897). Главна мисао коју је изнео у овом свом раду имала је програмски карактер, и касније је уткана у идеолошке основе покрета за српско-хрватско приближавање и стварање заједничке државе. Чврст политички ослонац добила је југословенска идеја (првобитно јужнословенска) у Краљевини Србији, после смене династија, 1903. године. Те ставове могао је касније да развија као уредник „Дубровника,” чему су подстицај давала политичка струјања после стварања Хрватско-српске коалиције (1905). Стојановић је и у време рата, као што видимо из његовог *Дневника*, упорно заговарао становиште о народном јединству, тражећи од хрватских политичара у емиграцији, чланова Југословенског одбора, да то становиште прихвате као основу за преговоре са српском владом у вези уједињења.

Други део Стојановићевих успомена обухвата период од 1907. до 1914. године. Угодан живот у Дубровнику Стојановић је напустио на тражење пријатеља из Херцеговине, који су желели да наставе политику започету у студентским данима. Окупљајући врло широк круг интелигенције и трговаца из увек бунтовног Мостара, покренуо је, јануара 1907. године, са политичким истомишљеницима лист „Народ.” Лист се залагао за грађанске и политичке слободе, за решење аграрног питања и ширење југословенске мисли. У периоду до Првог светског рата, препуном друштвених и политичких превирања, Стојановић учествује у оснивању Српске народне организације (1907), која кроз отпор анексији усаглашава своју политику са Краљевином Србијом. У том делу својих успомена пише о проглашењу устава, изборима и отварању босанско-херцеговачког сабора (1910), духовној атмосфери у Босни, балканским ратовима, аустроугарским плановима на Балкану, немачком продирању према Багдаду, атентату на надвојводу Франца Фердинанда, односима Србије и Црне Горе, и многим другим питањима. Даје и кратке политичке портрете читавог низа српских, муслиманских и хрватских политичара из предратног времена. Разлике у политичкој тактици и стратегији Срба и Муслимана долазе до пуног изражаја по отварању Босанско-хецеговачког сабора (1910). Камен спотицања било је аграрно питање, односно начин на који би се могло укинути кметство и превазићи остаци феудалних односа. Српска народна организација тражила је обавезни откуп кметовских поседа, а муслимани факултативни, на основу слободне погодбе власника земље и кмета.

Трећи део успомена насловио је Стојановић *Југословенска акција*. Излагање започиње описом збивања у Србији у време Јулске кризе. Излагање у овом делу успомена преплиће се са забелешкама у *Дневнику*,

који је послужео као подсетник при уобличавању овог дела успомена. Дневник чини нешто више од једне трећине књиге (124 стр.), не рачунајући предговор и регистар. Настао је из повремених забелешки, које је Стојановић правио у вези са својом политичком делатношћу током рата. Приликом приређивања дневника за штампу, почетне странице преписао је из свог цепног нотеса. Зато се у записима није водило много рачуна о језику и стилу, већ првенствено о садржини оног што се имало рећи. Започиње са догађајима непосредно после атентата на надвојводу Франца Фердинанда, а завршава се забелешкама од 28. септембра 1918. године, када су Централне силе и Бугарска већ биле затражиле примирје. Неки од записа у дневнику нису датирани, али се догађаји могу тачно ситуирати на основу општих знања. Доноси доста непознатих појединости о раду југословенске политичке емиграције, оснивању и раду Југословенског одбора, политичким плановима српске владе и дипломатској активности свих заинтересованих страна код пријатељских великих сила.

У додатку *Дневника* налази се извештај о примањима и издацима из Фонда босанскохерцеговачке емиграције. Овај фонд настао је прикупљањем добровољних прилога, највише преко разних српских родољубивих и добровољних друштава у Сједињем Америчким Државама (Српска народна одбрана, Просвета, Српско добровољно друштво – Serbian benevolent Society, Српска слога, Црвени крст, и др.), затим недеља одређених за прикупљање добровољних прилога у Француској. Делатност српске и југословенске емиграције финансирала је српска влада. Пашић је већ у новембру 1914. поручио политичким емигрантима из Монархије, да српска влада узима обавезу да их касније помаже, ако се Аустроугарска не распадне и план о стварања заједничке државе не успе. Приређивач је у прилозима донео и извесна документа која нису унета у коначну верзију *Дневника*, приређену од стране писца. У питању је радни материјал (документација) који свакако сачињава, или би могао да чини саставни део дневника (Прилог 1–9). Исте документе сравнио је М. Станић са архивским примерцима у Архиву САНУ и Архиву Србије, донео одломак из једне на документарни начин писане књиге о проблематици о којој је Стојановић расправљао (М. П. Ђорђевић), и указао на литературу, у којој се читалац о дотичној историјској проблематици може подробно обавестити (Ђ. Станковић).

Издање Стојановићевих успомена и дневника, које је приредио искусни архивски истраживач и посленик Миле Станић, уједно је прво појављивање ових двају документарних сведочанстава пред српском и

југословенском читалачком публиком. Овом књигом Историјски институт наставио је издавање значајних историјских извора из старије и новије српске прошлости. Стојановићеви погледи изнети у успоменама и дневнику нису засновани на идеализму било које врсте, већ на реалном сагледавању политичких односа у Босни и Херцеговини, Хабзбуршкој монархији, Краљевини Србији, и другим земљама, кроз које је пролазио, и чијим се односом према српском и југословенском националном покрету бавио у овим списима. Успомене и дневник не сведоче увек у корист његовог првобитног, младалачког опредељења за заједничку југословенску државу и народно јединство. Он је кроз ова два сведочанства о својој делатности и свом времену у доброј мери кориговао и самог себе, и цео југословенски покрет, на чијем челу је стајала Србија. Можда је то био разлог што његове успомене и дневник нису објављени у време постојања заједничке државе, иако се и за један и за други спис, као што се може видети из предговора приређивача, одавно знало.

Као и у свим сведочанствима сличне врсте, писац, сасвим разумљиво, бележи у првом реду оно што је сам радио, у шта је био најбоље упућен. Бележи онолико колико је о догађајима знао, а знао је много више од свих Срба из Босне и Херцеговине, његових савременика, јер се налазио при самом врху политичке пирамиде, где се стварала нова држава. Стојановић се понекад труди да проникне у смисао догађаја о којима је понешто сазнао, али је осећао да недостаје понеки камичак, да би све до краја могао да схвати. Није при томе претенциозан, као што се често дешава у сведочанствима сличне врсте, да нам намеће закључке о збивањима, или да ствари удешава тако као да је оно што он пише једино истина. Избегаво је и да нам кроз своје успомене даје историјат стварања Југославије, чему је својим знањима био дорастао, будући да је у неколико заједничких прегледа између два светска рата написао добре историјске прилоге, управо о времену које покривају и ови његови списи. На једном месту писац се чак изричито дистанцирао од могућности да би могао знати потпуни смисао догађаја у којима је учествовао. Он је радио по својој савести за ствар за коју се определио, али је истицао, да не зна ко стоји на челу „лађе,” на којој су сви заједно „пловили.”

Приређивач даје врло опширне коментаре о свим личностима и појавама о којима је могао наћи поуздане податке у изворима и литератури. Он користи заоставштину Н. Стојановића, збирке објављених документа и историографске радове, да би објаснио неке у дневнику назначене, а недовољно објашњене радње и забелешке писца. Дајући обавештења о великом броју познатих, али врло често и мало познатих

личности, о којима се подаци не могу наћи у приступачним речницима и енциклопедијама, приређивач *Успомена и Дневника* умногоме олакшава читаоцима праћење и разумевање догађаја из времена које обухватају ови списи. За сваку је похвалу Станићево настојање да разреши смисао сваке, па и најмање скраћенице, коју је Стојановић у хитњи правео у својим забелешкама, које су му служиле као подсетник. Понегде су се, при том, поткрале мање грешке. Петрановић, којег Стојановић помиње у вези Хаџи-Лојиног отпора аустроугарској окупацији 1878. године (стр. 37) није Богољуб (Теофил), већ Стево Петрановић, пореклом из Боке Которске, дугогодишњи учитељ у Далмацији и Босни, у време устанка 1875–78. и окупације службеник италијанског конзулата у Сарајеву.¹ Рус Лебедев који је писао о приликама у Босни и Херцеговини пре рата није Владимир Васиљевич, сликар и илустратор, већ Владимир Иванович, који је у међуратном „Прегледу” написао неколико прилога о Младој Босни.

Књига је снабдевена именским и географским регистром, добро урађеним, са основним подацима о сваком поментом лицу и географском појму. Понеко име (стр. 292) и географски појам су испуштени (343 – St. Paul). Понеко име није транскрибовано на ћирилицу (нпр. Петар Чејовић из Минесоте – стр. 343), већ је у попису имена остављено у латиници, вероватно из страха да се не погреша, пошто би у питању могао бити и Ћејовић или Кејовић, мање вероватно Џејовић. Чејовића је било у Црној Гори и у Дубровнику.

Ненад Урић

¹ Димитрије–Мита Клицин, *Споменица Стеве Петрановића, националног борца* (1835–1913), Нови Сад 1937, 48–49, 78, 80–82.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914

Књ. I–VII (42 свеске),

Српска академија наука и уметности, Београд 1980–2015, 30.145 стр.

Прошле су пуне три и по деценије од објављивања прве књиге архивске грађе о спољној политици Краљевине Србије у предвечерје Првог светског рата. Током 2014. изашло је из штампе осам свезака ове збирке докумената, да би се средином 2015. године појавиле и последње две свеске четврте (IV) књиге, које покривају другу половину 1910. године. Тиме је окончан овај изузетно значајан издавачки подухват, најобимнији и најцеловитији на пољу издавања историјске грађе у новијој српској историографији. Слични пројекти за издавање грађе о Првом српском устанку и Српском покрету у јужној Угарској 1848–49. године, застали су на пола пута, иако су за устанак, највећим делом под истим кровом (САНУ), издате врло значајне серије докумената из српских, аустријских, руских и француских архива. О једном целовитом издавању политичке, дипломатске, и друге грађе за историју Србије у периоду од почетка Првог српског устанка до краја Првог светског рата није се до сада ни повела озбиљнија расправа.

Одлуку да се прикупе, среде и објаве документи о спољној политици Србије из предратног периода донео је Савезни секретаријат за иностране послове СФР Југославије, полазећи од чињенице да су исти подложни пропадању, пошто су у два светска рата били запленивани, одношени у иностранство и развлачени. Ова архивска грађа имала је по свему судбину, сличну судбини српског народа у време ових ратова. Као што је Србија у Првом светском рату била окупирана, привредно опљачкана и демографски уназађена, тако су и њене архиве, библиотеке, музеји, приватне збирке уметнина, и сва друга културна и духовна добра, до којих су окупатори успели да дођу, били заплени и однесени или уништени током аустроугарске и бугарске окупације 1915–18. године. Део однетих културних добара неповратно је уништен или до данас није враћен. Архивска грађа која је у међуратном периоду била враћена у Државни архив поново је однета за време немачке окупације Србије 1941–1944. године. Објављивање дипломатске и друге званичне грађе, везане за спољну политику Србије и узроке Првог светског рата због свих тих околности било је од почетка тесно везано са настојањима да се она трајно сачува.

Приликом повлачења српске војске 1915. године грађа из Државног архива била је закопана у манастиру Љубостињи, али су Аустријанци успели да је пронађу и однесу у Беч. Руски историчар А. Ј. Писарев утврдио је да су аустријски историчари фалсификовањем српских докумената покушали да докажу одговорност званичне Србије, а посредно, и одговорност Русије и сила Антанте за избијање Првог светског рата. У новије време и аустријски историчари писали су о таквој употреби српских архивских докумената.¹ Са српске стране, за однетим документима трагали су и о покушајима њихове злоупотребе писали Владимир Ћоровић и Војислав Јовановић Марамбо, а последњих деценија и више других српских историчара. Ради доказивања одговорности Србије за рат, нацистичке власти Немачке ангажовале су током Другог светског рата аустријске архивисте и историчаре Лудвига Битнера и Ханса Иберсбергера, врсне познаваоце дотичне историјске проблематике, приређиваче осмотомне збирке аустроугарских докумената о узроцима Првог светског рата. За потребе њиховог научног рада српске документе преводили су на немачки језик аустријски дипломатски заступници у Југославији из међуратног периода. Документа која су коришћена за фабриковање тезе о кривици Србије за рат, бечки Државни архив одбијао је најдуже да врати Србији.²

Стручне послове око приређивања докумената поверила је југословенска влада Српској академији наука и уметности, која је марта 1964. образовала посебан Одбор за прикупљање и објављивање грађе о спољној политици Србије од 1903. до 1914. године. Одбору је био поверен задатак „да сабере, среди и критички објави” архивску грађу за дотично историјско раздобље.³ На челу одбора налазио се академик Јорјо

¹ Herbert Hutterer – Thomas Just, *Zur Geschichte des Reichsarchivs Wien 1938–1945*, In: *Das deutsche Archivwesen und der Nationalsozialismus*, 75. Deutscher Archivtag 2005. in Stuttgart, Essen 2007, 317, 324; Thomas Just, *Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in der NS-Zeit*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 54, Wien 2010, 124–125; Мирјана Зорић, *Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде)*, Војно дело, Београд, лето 2014, 332–333.

² Др Војислав М. Јовановић – Марамбо, *Потрага за украденом историјом*, Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији, За штампу приредио Владимир Давидовић, Београд 2010, 320–340, 410–428, 440–441, 486 /прилог Петра Ђурића/.

³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, Књига VII, Свеска 1, Приредили Владимир Дедијер и Живота Анић, Београд 1980, 9 (Предговор Одбора).

Тадић, затим академик Петар Поповић. Методолошке смернице за приређивање докумената, полазећи од дотадашњих искустава у том послу, израдио је Владимир Дедијер, дописни члан САНУ. На основу тих смерница сачињен је *Подсетник*, методолошко упутство за уреднике и приређиваче архивске грађе. Преко Савезног секретаријата за иностране послове обратила се Српска академија наука и уметности владама Француске, Совјетског Савеза, Велике Британије и Италије, с молбом да омогуће увид у дипломатске ноте, које је српска влада у предратном периоду подносила дотичним државама. У исто време обновљен је захтев Аустрији да врати остатак архивске грађе коју је немачка војска током Другог светског рата однела и похранила у аустријским архивима.⁴

Замисао да се објави дипломатска грађа Краљевине Србије за дотично раздобље потекла је, прво, у Српској академији наука, између два светска рата. Академик Владимир Ћоровић објавио је 1933. прву књигу дипломатске преписке Србије (за 1902. и прву половину 1903. године), с намером да то издање настави, али је то остала једина књига из те едиције. Друга књига грађе (за другу половину 1903), која је већ била у штампи, пропала је приликом немачког бомбардовања Београда, априла 1941. године. Када су српски историчари између два светска рата приступили том послу, велике европске државе, изузев Русије (СССР), већ су биле довршиле историјске збирке грађе о узроцима Првог светског рата. Свака држава имала је, при том, своје посебне критеријуме, па су једни своје збирке докумената започели Франкфуртским миром 1871. (Немачка, Француска), други од краја XIX века (Енглеска), док је Аустроугарска као историјску прекретницу на путу ка рату означила Анексиону кризу (1908–09). Италијанска дипломатска збирка, започета 1861. годином (*Libro verde*), укључена је после Другог светског рата у збирку *I documenti diplomatici italiani* која се наставља и за период после Првог светског рата.⁵

Одељење друштвених наука САНУ, које је пре формирања Одељења историјских наука (1971) водило послове око приређивања докумената, и његов Одбор за издавање грађе, одабрали су 1903. као прекретну годину у новијој српској историји, као размеђе између српске политике XIX века, проистекле из првог и другог устанка, и потоњег, југословенског политичког опредељења, које је у Србији почело да превладава од Мајског преврата и другог доласка династије Карађорђевић

⁴ *Документи*, VII–1, 18 (Предговор В. Дедијера и Ж. Анића).

⁵ Податке о италијанској збирци докумената дала је др Љиљана Алексић-Пејковић.

на српски престо (1903).⁶ У *Предговору Одбора* није поменуто да су српски историчари у међуратном периоду већ били приступили издавању српске дипломатске грађе везане за узроке Првог светског рата, иако су свакако имали у виду и ту чињеницу. На то издање осврнули су се приређивачи прве објављене свеске, В. Дедијер и Ж. Анић, у *Предговору приређивача*.

Око 80 одсто грађе објављене у овој збирци чува се у Архиву Србије, у првом реду у фондовима Министарства иностраних дела (Политичко, Политичко-просветно и Трговинско-политичко одељење, Строго поверљива архива), затим у фондовима других министарстава (Унутрашњих послова, Војном, Народне привреде, Финансија). Документи Министарства војног чувају се већим делом у Архиву Војноисторијског института, а мањим у Архиву Србије. У Архиву ВИИ чува се већи део архиве војске Краљевине Србије (Министарство војно, Врховна команда, Персонална досијеа), а у Архиву Србије, између осталог, фонд Штаба Врховне команде (полицијско одељење), одакле је коришћен мањи број докумената.⁷ Грађа из других министарстава владе Краљевине Србије коришћена је углавном према примерцима докумената (извештајима, обавештењима, дописима) који су приспели и који се чувају у фондовима МИД-а. Наведена документа која су коришћена непосредно из војне архиве односе се на време балканских ратова, када су српски спољнополитички циљеви били најнепосредније везани за успехе српске војске у рату, што је захтевало сталну координацију ових двају министарстава. До 1982. године грађа МИД-а и Председништва владе налазила се у Дипломатском архиву Савезног секретаријата за иностране послове (ДАСИП), а затим је пренета у Архив Србије. Зато је у књигама издатим до 1986. године као матични архив наведен ДАСИП, а у каснијим Архив Србије (АС).

Поред наведених, у неким свескама ове збирке коришћена је и грађа из Архива Југославије и Архива САНУ. Из Архива Југославије коришћена су документа из Збирке Јована Јовановића Пижона. Према првобитном плану било је предвиђено да се користе документи и из Збирке Ј. Јовановића Пижона у Скопљу, као и документа МИД-а Црне Горе, али приређивачи докумената нису били у могућности да ову грађу прегледају.⁸ Из Архива САНУ коришћена је грађа из заоставштине српских конзуларних представника у Старој Србији и Македонији (М.

⁶ Предговор Одбора (вид. нап. 3), 10.

⁷ *Документи*, V–3, 1912, 198–9/д. 56; 245/д. 112; 309/189.

⁸ *Документи*, II, Св. 3/I, 11 (Јб. Алексић-Пејковић, Ж. Анић).

Ристића, М. Ракића), који су званичне документе и писма по службеној дужности преписивали, да би после њиховог слања влади у Београд имали увид у њихов садржај. Будући да се део грађе Министарства иностраних дела дуго налазио у Бечу, или је трајно изгубљен, овим документима надокнађивани су недостаци у фондовима Архива Србије и допуњавани оштећени документи.⁹

По обиму највише су заступљени извештаји дипломатских представника Србије у страним државама, извештаји српских конзула у Турској и Аустроугарској, упутства министара спољних послова посланицима на страни и забелешке појединих службеника МИД-а о примљеним представкама и разговорима са страним дипломатским заступницима у Београду. У периоду 1903–1914. Србија је имала посланства у престоницама свих европских великих сила и у свим независним балканским државама, с којима је 1912. као савезник заратила са Турском. До Првог балканског рата Србија је имала у Турској два конзулата (Приштина, Битољ) и два генерална конзулата (Скопље, Солун), да би после 1912. остао само конзулат у Солуну. У Аустроугарској имала је генерални конзулат у Будимпешти и почасни генерални конзулат у Трсту, који је 1913. снижен на ранг конзулата. У политичком смислу био је врло значајан Генерални конзулат у Будимпешти, који је извештавао о економским, политичким и културним ставовима угарске владе, који су често одступали од званичне политике Монархије. Генерални конзули у Будимпешти пратили су и сва питања везана за положај пречанских Срба у Угарској и Хабзбуршкој монархији у целини. У појединим књигама има извештаја дипломатског представништва у Каиру (отв. 1907).

Издавање грађе започето је објављивањем докумената из 1914. године. Као разлоге да грађу почне да објављује од последње године у периоду који је збирка докумената обухватала, Одбор је истакао у првом реду стручне и научне потребе, везане за испитивање узрока и повода Првог светског рата. Полемике о узроцима рата биле су тада живе исто као и данас. Поред тога, Одбор је истицао да се документи који се односе „на период уочи самог рата” налазе у много горем стању од оних из ранијих година, па их је објављивањем требало што пре трајније сачувати.¹⁰ Грађа за године 1912, 1913. и 1914. објављена је у три књиге, од којих су две књиге имале по три (V–1912/1, 2 3; VI–1913/1, 2, 3), а једна

⁹ Попис архива који су коришћени на почетку овог пројекта налази се у Предгоовру приређивача прве објављене књиге (VII–1, нав. дело, стр. 17). У списку се не налази Архив САНУ, што указује да је у истраживања уврштен касније.

¹⁰ *Документи*, VII–1, 11 (Предговор Одбора), 16 (Предговор В. Дедијера и Ж. Анића).

две свеске (VII–1914/1, 2). Ових осам томова објављено је од 1980. до 1986. године. За преостало раздобље од 9 година (1903–1911) биле су остављене четири књиге, што би значило да је једна књига требало да покрије нешто више од две године.

Када су документи за преостале године прикупљени и обрађени показало се да су они исто тако бројни и значајни као и они из периода балканских ратова и последње предратне године. Прве две године из периода 1903–1911. могле су некако да се уклопе у првобитни план Одбора за издавање докумената, можда и зато, што многа докумената из 1903. и 1904, која су у два рата однета у Беч, нису била враћена Србији. О празнинама у фондовима Архива Србије за прве две године, које је обухватало ово издање, писао је приређивач тих докумената др Андрија Раденић, научни саветник Историјског института у пензији.¹¹ Посебно се осећао недостатак извештаја српских посланика у Бечу и на Цетињу, као и извештаја српских војних аташеа у страним престоницама. Ти недостаци примећени су и у периоду између два светска рата. После сређивања и обраде враћене грађе из Беча, академик В. Ћоровић је утврдио да су празнине у српским архивима „постале велике.” Раденић је сматрао да су аустријски и немачки архивски експерти задржали ове документе, пошто су им били потребни за израду студија о одговорности Србије за рат. Његове претпоставке потврђују донекле сазнања В. Јовановића Марамбоа о поступцима аустријских и нацистичких власти са српском архивском грађом.¹²

Наредне године (1905–1911) обиловале су догађајима и сачуваном грађом, па су приређивачи били принуђени да повећају број томова. Све те проблеме истакла је др Љиљана Алексић-Пејковић, научни саветник Историјског института у пензији, у предговору прве свеске за 1905. годину. Та свеска објављена је 2014. године, када се цео овај издавачки подухват већ приводио крају. Кроз грађу коју је приређивала, дошла је до закључка да је та година подједнако важна као и остале године у посматраном периоду (1903–1914). Велике силе наставиле су током 1905. са регруписавањем, стварајући два супротстављена савеза, који ће 1914. ући у рат.¹³ Повећавањем броја свезака за период 1905–1911. историчари који су наставили, или од преминулих колега преузели приређивање грађе, у знатној мери су исправили и допунили првобитну концепцију приређивача ове збирке докумената. Они су се на неки начин

¹¹ *Документи*, I–1 (1903), I–2 (1904).

¹² *Документи*, I–1, 12; В. Ћоровић, *Дипломатска преписка*, нав. дело, V.

¹³ *Документи*, Књига I, Св. 3/I (1905), 9–12 (*Предговор* др Љ. Алексић-Пејковић).

приближили ставовима В. Ћоровића, који је сматрао да спољна политика Србије има свој континуитет, без обзира на смене династија или влада, и да би зато сваки њен део требало с подједнаком пажњом истраживати.

Сва српска дипломатска грађа из наведеног периода могла би се по садржају груписати у неколико великих тема. На првом месту биле би реформне акције великих сила у Старој Србији и Македонији и настојање званичне Србије да кроз те акције окупи Србе из тих области, да их заштити од самовоље локалних турских власти и албанског насиља, и да заустави њихово иселјавање.¹⁴ Трезвенији српски политичари тог времена осећали су да српске државне границе могу да допру само донде, докле претеже српски живаљ. Зато су се успротивили подели Албаније са Грчком и узимању, како се академик Ј. Жујовић изразио у свом Дневнику, „туђих” земаља.¹⁵ Насупрот томе, влада Н. Пашића истакла је у време Првог балканског рата начело историјских граница на југу и југозападу, што је одударало од начела природног права, које је превладало у новијој српској историји у вези с решавањем националног питања. Коначни циљ свих тих акција требало је да буде ослобођење и уједињење са Србијом оних области на југу, које су у средњем веку биле средиште српске државе, па су зато називане Старом Србијом. Тај је проблем – истакао је др Михаило Војводић у предговору објављених докумената за 1912. годину – био у средишту пажње српске државе од Првог и Другог српског устанка, а посебно од стицања државне независности (1878).¹⁶ Промене настале на југу српске државе после писања тог предговора (1984) учиниле су да тај проблем данас постане поново актуелан, на сличан начин као пре нешто више од једног века.

Други тематски блок документације везан је за односе са Аустроугарском, која се и пре, а посебно после потискивања Турске са Балканског полуострва, појавила као нова велика опасност за српску државу. У предговору првог тома предратног издања званичних докумената Краљевине Србије, В. Ћоровић с правом је истакао, да у раздобљу 1902–1914. главни проблем српске спољне политике није била више Турска, већ у много већој мери Аустроугарска, на северу, и Албанци и Бугари, на југу и истоку државе. Могло би се приметити, да такво мишљење преовлађује и у српској историографији и да га дели и већина приређивача ове збирке докумената. У односе Србије са

¹⁴ *Документи*, II, 3/I (1907), 9 (Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић).

¹⁵ Јован Жујовић, *Дневник*, II, Приредио др Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 14–15, 28, 51.

¹⁶ *Документи*, V–1 (1912), 9.

Аустроугарском природом њихових међусобних веза биле су укључене све друге велике силе. Стицајем историјских околности Србија се нашла у средишту пажње европске политике, у време када су међу великим силама, ради нерешених старих, и искрслих нових неспоразума, почели да се заоштравају односи, који ће довести до сукоба, по размерама и последицама невиђених у Европи и свету од времена Наполеонових ратова. Један од главних подстицаја да се започну припреме за издавањем ове збирке докумената био је управо тај, да се са српске стране, на основу српске грађе, да да научан (документован) одговор на питање о узроцима Првог светског рата и правом месту Србије и југословенских земаља у свим тим догађајима. Написано је мноштво књига о тежњама средњоевропског савеза сила, познатог као Тројни савез, или Централне силе (Немачка, Аустроугарска, Италија је отпала у току рата) да преко Балкана продру на Блиски исток, пребогат нафтом, кључном сировином у новом индустријском добу. Српска збирка докумената у том погледу даје мноштво занимљивих детаља, како о нарастању сукоба међу великим силама, тако и о настојању да се Србија, као прва на том путу, избрише са географске карте.

Трећи тематски блок, не мање значајан од претходних, који се исто тако може пратити кроз све књиге ове збирке докумената представљају односи Србије са суседним балканским државама. Неке од ових држава биле су у том времену само савезнице Србије (Црна Гора, Грчка, Румунија), друге савезнице и ратни противници (Бугарска), док су Албанци, захваљујући победи балканских савезних држава над Турском, у то време тек успели да се докопају своје сопствене државе (1912). Са Бугарском, Грчком и Албанцима српски интереси сучељавали су се у Македонији, која је, барем кад су у питању реформне акције, изазивала већу пажњу великих сила од других европских земаља Турске (Косова и Метохије и Албаније). Кроз објављена документа из српских архива могу се пратити сви проблеми везани, како за реформе, тако и за одређивање појма Македоније, разликовање народносних група, изграђивање македонског националног идентитета, политичко организовање Срба на том простору, као и сукобе суседних држава на политичком, привредном и црквено-верском плану у вези њеног будућег положаја.

Набрајање појединачних питања значајних за новију историју Србије и српског народа, који би се могли истраживати кроз овде објављену грађу, захтевало би много простора. Разумљиво је да би се о свим темама, којих се дотиче новија српска историографија о овом

периоду српске прошлости могло наћи драгоцених података. И више од тога, у ова 42 тома, на више од 30.000 страница, могу се наћи подаци о историјским проблемима којих се наша историографија није ни стигла дотаћи. Поменимо само она значајнија питања, на која је српска историографија до сада обрађала већу пажњу: Завереничко питање, Царински рат, стварање блокова великих сила (Тројни савез и Тројни споразум, односно силе Антанте), Анексиона криза, Младотурска револуција, статус Новопазарског санџака, који је Аустроугарска напустила тек у време Првог балканског рата, разни пројекти балканских железница, привредно продирање великих сила, ратне операције у балканским ратовима, питање изласка Србије на море (у свим варијантама), положај манастира и других културних добара у Турској (данас у Македонији, Албанији, и на Косову и Метохији, који имају посебан међународни статус), итд.

Документи у овој збирци објављени су по хронолошком начелу, према времену настанка. Исти приступ у објављивању грађе имао је и В. Ћоровић. На почетку рада није било предвиђено груписање докумената у тематске целине, према најважнијим догађајима у дотичном историјском раздобљу, као што је учињено у немачком, британском и француском издању званичне државне докуменатације везане за узроке рата. Изузетак представља издвајање грађе о Организацији Српска одбрана (1903–1905), која је штампана у 4 посебне свеске. Свака свеска има од 700 до 750 докумената. Велика већина докумената штампана је овде први пут. Приређивачи збирке вршили су уобичајени одбир докумената, пазећи да не уносе документа која говоре о споредним политичким акцијама и да не понављају предмете који су довољно објашњени у примерцима већ одабраних докумената. Једино је у предговору књиге за 1914. истакнуто да су објављени „сви документи” до којих су приређивачи успели да дођу у земљи и иностранству. Потпуну оцену о ваљаности и целисходности избора тешко је дати, јер ниједан историчар сам не би успео за радног века да прегледа све фондове српских архива који су коришћени у приређивању ове збирке, али објашњења дата од стране приређивача у предговорима појединих свезака делују потпуно убедљиво. И поред тога остаје утисак да ће ради што целовитијег објашњења неких мање важних историјских питања из овог раздобља српске историје будући истраживачи, ипак, повремено осетити потребу да се додатно обрате архивима.

По почетној концепцији Академијина збирка докумената најсличнија је аустроугарској и совјетској збирци. У аустријској збирци документи су објављени такође хронолошки, без покушаја да се збирка

подели у тематске целине. Совјетској збирци слична је по томе што је документа почела да објављује од 1914. године, али се, за разлику од ње, вратила претходним годинама (Првом и Другом балканском рату), док је совјетска наставила ка Октобарској револуцији (1917), која је у представама тадашњих совјетских политичара и историчара представљала епохалан друштвени и политички преображај. Ознаке књига и томова невешто су сачињене, што чак и упућене у историјску проблематику пре Првог светског рата може да доведе у забуну. То проистиче отуда што је током издавања грађе мењан основни приступ у објављивању ове збирке докумената. Пошло се од недовољно засноване претпоставке да је грађа за три предратне године много обимнија и значајнија од оне из претходних година, и да ће цела збирка сасвим добро послужити својој сврси ако се документа из ранијих година објаве у мањем броју књига. Почетком 80-их година одбор је рачунао са око 14 свезака. У предговору прве књиге, писаном једну деценију касније (1991), А. Раденић је истакао да се рачуна са нешто преко 20 томова, да би се на крају дошло до 42 тома, односно свеске.¹⁷ Понекад се није могао тачно предвидети ни обим грађе за једну годину, чијем се објављивању управо приступало. У предговору прве свеске докумената за 1908. годину приређивачи су навели да су замислили да грађа за ову годину буде објављена у четири, али је на крају објављено пет свески.¹⁸

У међувремену мењали су се и уредници едиције, а промењен је и председник Одбора за прикупљање и објављивање грађе. Током осамдесетих и почетком деведесетих година уредници издања били су академици Васа Чубриловић и Радован Самарџић, да би затим уредништво преузео академик Василије Крестић, који је уредио све преостале књиге из ове збирке (33 свеске). Он је од краја осамдесетих година био и председник Одбора за издавање грађе, па му, по свему, припада велика залуга за привођење крају овог веома значајног историографског пројекта. Документа је приређивало укупно седам приређивача: Владимир Дедијер, Живота Анић, Душан Лукач, Климент Џамбазовски, Михаило Војводић, Андрија Раденић и Љиљана Алексић-Пејковић. Имена су дата према редоследу изласка књига из штампе. Самостално највише свезака приредио је академик М. Војводић (7), који је на пројекту почео да сарађује крајем 70-их година прошлога века. Он је приредио и четири књиге заједно са Љ. Алексић-Пејковић. Укупно, највише књига приредила је др Љ. Алексић-Пејковић, научни саветник у

¹⁷ *Документи*, I–I (1903), 14; VI–I (1913), 10.

¹⁸ *Документи*, III–I/I, 11.

пензији (6 самостално и 22 са другим историчарима), која је за сарадника на овом издању изабрана почетком овог века. Последњу деценију и по, заједно са М. Војводићем, К. Џамбазовским и Ж. Анићем, допринела је у великој мери да цео овај посао буде приведен крају.

На почетку сваког тома налази се опширан попис докумената који се објављују, са навођењем места где је документ настао, датумом, назнаком ко је коме дотични документ упутио и кратким садржајем сваког документа. То олакшава коришћење грађе и представља велику вредност ове збирке. Попис личних имена и географских појмова дат је на крају сваке књиге. Једино свеске 1 и 2 (Књига I) немају регистар. Немају га ни четири додатне књиге о Организацији Српске одбране. Ове књиге немају ни распоред грађе по садржини, већ само списак мање познатих речи, историјских појмова и установа. У већини свезака дат је кратак распоред докумената према садржини, нека врста водича кроз грађу у дотичној свесци. Ни ту приступ није био уједначен у целој серији докумената. У већем броју свезака распоред по садржини врло је опширан (преко 30 страна) и представља сасвим поуздан водич кроз историјску проблематику која се појављује у дотичном тому, док је у другим врло штур, на свега неколико страна. У две свеске нема овог водича кроз документе. Љ. Алексић-Пејковић објавила је у неким књигама, на основу Државног календара Краљевине Србије, попис страних дипломатских и конзуларних представника у Србији, што читаоцима олакшава сналажење при коришћењу грађе.¹⁹ Све наведене неусаглашености могле би се исправити издавањем једне посебне књиге с именским и географским регистром, можда и заједничким пописом свих мање познатих речи и појмова који се јављају у 42 свеске. Посебну књигу са регистром имена лица има аустроугарска збирка докумената о узроцима Првог светског рата.

Уз сваки документ датуми су поред старог дати и према новом календару. Документи су, разумљиво, огромном већином на српском језику. Само се понегде може наћи документ, или део документа, на неком од европских језика. Документи на страним језицима нису преведени на српски, као што је случај и у већини других српских збирки историјске грађе. У руској историографији, на пример, и у строго научним издањима историјске грађе, документи се скоро редовно превode на руски језик. Огромном већином, документи су дати у целини. Само понегде, да би се избегла понављања, документи су скраћивани. То је најчешће чињено у документима о Српској одбрани (Додаци).

Вредност ове збирке докумената осетиће сви будући истраживачи тог периода српске и европске историје. Она је плод рада историчара

¹⁹ *Документи*, Књ. I, св. 3/II, 1175–1184; Књ. . I, св. 4/II, 783–787.

окупљених око САНУ, не само академика, већ и низа других стрпљивих истраживача са Филозофског факултета, из Историјског и Балканолошког института и из архива (ДАСИП). После првих објављених књига цела едиција имала је дуге прекиде у излажењу. Поред објективних проблема везаних за прикупљање и обраду тако обимне историјске грађе, узрок томе биле су и нередовне финансије. Поред Српске академије наука и уметности, истичу приређивачи, финансирање овог пројекта потпомогли су у новије време и Архив Србије, Секретаријат за културу града Београда и Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

Ненад Урић

НАУЧНИ ЖИВОТ

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ / LIRE LES ARCHIVES DE L'ATHOS / READING THE ARCHIVES OF MOUNT ATHOS.

**Συμπόσιο αφιερωμένο στην 70^η επέτειο της συλλογής / Colloque dédié
au 70e anniversaire de la collection / Symposium dedicated to the 70th
anniversary of the series *Archives de l'Athos, Paris, 1945–2015*,**

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο – École française d'Athènes
(*Читање Атонских архива. Симпосијум посвећен 70-годишњици серије
Archives de l'Athos, Paris, 1945–2015*)
Атина, Грчка, 18–20. новембар 2015.

У организацији Византијског и хришћанског музеја, Француске школе из Атине, Њујоршког универзитета (New York University) и Националног центра за научна истраживања (Centre national de la recherche scientifique) из Француске, од 18. до 20. новембра 2015, одржан је међународни научни скуп у главном граду Грчке, посвећен 70-годишњици славне серијске публикације *Archives de l'Athos*. Ову збирку извора покренуо је француски византолог Пол Лемеерл (1903–1989), с намером да систематски објављује грчка средњовековна документа која се чувају у архивима светогорских манастира. У досадашњем животу ове едиције светлост дана угледала су 22 тома, који се баве актима из 14 атонских општежића, а у најближој будућности могли би се радовати трећем тому ватопедских и другом тому хиландарских исправа, док у догледно време треба очекивати трећи том хиландарских повеља, као и оне из ризница Зографа, Каракале и Светог Павла.

Циљ конференције био је да размотри допринос монашких архива унапређивању медијевистичких и, посебно, византолошких проучавања, а такође и да предложи нове правце истраживања и различите начине употребе ових извора. Стога је извршена подела на пет тематских седница: 1. Дипломатика; 2. Политичка и управна историја; 3. Економска и друштвена историја; 4. Верски живот и византијска култура; 5. Издања, инвентари, дигитализација: достигнућа и перспективе. Учешће је узело 27 истраживача из 10 земаља (Аустрија, Велика Британија, Грчка, Италија,

Кипар, Румунија, САД, Србија, Француска, Швајцарска), а на девет одржаних сесија (после сваке је следила расправа) укупно је саопштено 25 реферата на грчком, енглеском, немачком и француском језику. Међу излагачима нашло се и двоје представника научних установа из наше земље: Српске академије наука и уметности и Историјског института Београд.

Уводно предавање о монаштву и царској власти у IX и X столећу одржао је Пол Магдалино с Универзитета у Сент-Ендрезу. Андреас Милер (Универзитет у Бечу) позабавио се занимљивом темом – шта бисмо знали о византијским хрисовуљама да не постоје атонски архиви, док је Кристијан Гастгебер (Институт за проучавање средњег века Аустријске академије наука) говорио о документима Цариградске патријаршије из XIV века који се тичу Свете Горе. Марија Нистазопулу-Пелекиду (Универзитет у Атини) изнела је историјат истраживања о актима византијских административних чиновника, а Брижит Мондран (École pratique des Hautes Études, Париз) упознала је присутне са личностима канцеларијских копишта који су се, поред писања званичних државних аката, бавили и преписивањем рукописних књига. Раул Естанги Гомес (Универзитет Париз 1 Пантеон, Сорбона) излагао је о каријери Јована Хрисокефала Холобола, утицајног канцеларијског нотара и патријаршијског секретара из друге половине XIV столећа. Елена Саради (Универзитет у Каламати) причала је о реторским и правним формалама у опорукама из атонских архива, док се Кристина Роњони (Универзитет у Палерму) осврнула на компаративну дипломатичку историју: јужноиталијански акти наспрам светогорских исправа. Андреас Нкуциукостас (Универзитет у Солуну) изнео је опажања о судском и административном уређењу тема Волерон, Стримон и Солун у XI столећу, Костис Смирлис (Њујоршки универзитет) бавио се фискалном политиком, јавним приходима и царском елитом у Византији XII века, док је Димитриос Кирицис (Универзитет у Ретимну) сведочио о прикупљању и давању у закуп пореза у РOMEЈСКОЈ држави током XIII и XIV столећа. Реферат Мирјане Живојиновић (САНУ) био је посвећен актима из хиландарског архива као изворима за односе Србије и Византије. Михаило Поповић (Институт за проучавање средњег века ААН) позабавио се документима из *Archives de l'Athos* као огледалом економских активности у Македонији XIII и XIV века. Заједнички наступ Марије Парани (Универзитет у Никозији), Брижит Питаракис (CNRS, Париз) и Жан-Мишел Шпизера (Универзитет у Фрајбургу) представио је дигиталну базу византијских материјалних објеката и писаних докумената коју су израдили аутори, уз помоћ других сарадника. Сесил Морисон (Académie des inscriptions et belles-lettres, Париз) и Пагона Пападопулу (Универзитет

у Солуну) говориле су о стварном и обрачунском новцу у атонским документима, а Кристоф Жиро (Универзитет Лион 2, Лимијер) о еволуцији светогорског протата током XIV stoleћа. Оливје Делуи (CNRS, Париз) држао је реферат о могућностима писања друштвене историје византијских монаха са Свете Горе, а Петер Сустал (Институт за проучавање средњег века ААН) о ретким речима и топонимима из атонских исправа. Мартин Хинтербергер (Универзитет у Никозији) утврђивао је значај светогорских исправа за проучавање историјата средње-грчког идиома, а Драгић М. Живојиновић (Историјски институт Београд) причао је о средњовековним јужнословенским документима из атонских архива, њиховом значају, оствареним резултатима и могућностима даљих истраживања. Илијас Коловос (Универзитет у Ретиму) и Фокион Коцагеоргис (Универзитет у Солуну) посветили су своје излагање османским, а Петронел Захаријук (Универзитет у Јашију) влашким и молдавским актима са Свете Горе. Последњи наступ на скупу имао је Критон Хрисохоидис (Институт за историјска истраживања, Атина), а његова тема тицала се пост-византијских докумената из светогорских архива.

Организатори су најавили штампање зборника радова са конференције, који би требало да се појави током 2017. године у оквиру престижне едиције *Travaux et Mémoires*, чији је издавач Центар за византијску историју и цивилизацију из Париза.

Драгић М. Живојиновић

***UNITY AND DIVERSITY OF MEDIEVAL (CENTRAL) EUROPE,
SOCIAL ORDER AND ITS COHESIVE AND DISRUPTIVE FORCES.***

**Second biannual conference of MECERN
(Medieval Central Europe Research Network)**

*(Међународни научни скуп Јединство и разноврсност
средњовековне (Централне) Европе. Друштвени поредак и његове
кохезивне и реметилачке снаге)*

Оломоуц, Чешка, 31. март – 2. април 2016.

Друга бијенална конференција удружења MECERN (Medieval Central Europe Research Network – Истраживачка мрежа средњовековне Централне Европе) под називом *Јединство и разноврсност средњовековне*

(Централне) Европе. Друштвени поредак и његове кохезивне и реметилачке снаге у организацији Одељења за историју Факултета уметности Палацки универзитета у Оломоуцу и Одељења за историју Факултета уметности Универзитета у Острави одржана је од 31. марта до 2. априла 2016. у Оломоуцу. Учешће је узело око 70 истраживача из Чешке, Пољске, Мађарске, Немачке, Велике Британије, Румуније, Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине, Француске, Италије, Сједињених Америчких Држава, Русије, Словачке, Молдавије и Литваније.

Скуп су отворили Јарослав Милер, ректор Палацки универзитета из Оломоуца, Алеш Заржицки, декан Факултета уметности из Остраве и Нада Зечевић испред MECERN-а. Уследило је затим уводно предавање Јаноша Бака (Централно-европски универзитет, Будимешта) чија је тема била *Компаративна историја средњовековне Централне Европе: прошлост и будућност*. Излагања референата на конференцији била су подељена у оквиру 16 тематских и једне постер сесије, те два округла стола. Кроз њих су обрађена бројна питања која се односе на историју градских заједница, цркве, средњовековног менталитета, цркве и религије, положај елита у друштву, династичку политику, христијанизацију, те на средњовековну књижевност и визуелну уметност. С обзиром на то да су обично две сесије одржаване паралелно, скренућемо пажњу само на један њихов број.

У оквиру прве сесије, под називом *Урбане заједнице*, Каталин Сенде (Централно-европски универзитет, Будимпешта) позабавила се друштвеном и просторном трансформацијом епископских градова у источном делу Централне Европе током XIII и XIV века. Карољ Года са Универзитета у Бечу је у истој сесији указао на значај братовштина у градовима Централне Европе. Са друге стране Зое Опачић (Бирбек, Универзитет у Лондону) се осврнула на архитектонска решења у новим градовима већ поменутог подручја и на њихово наслеђе. Сесију је затворило излагање Балаша Нађа (Централно-европски универзитет, Будимпешта) о средњовековним рударским градовима Централне Европе у коме је акцентовао њихов посебан правни положај, подвлачећи утицај Саса на њихово формирање. Када је реч о постер сесији вреди најпре поменути истраживање Кристине Јудаш (докторанд, Филозофски факултет, Загреб) о смртним казнама на подручју средњовековног Градца у периоду од 1450. до 1480. године. Маја Цепетић (Филозофски факултет, Ријека) је пак проучила организацију епископских поседа загребачке дијецезе.

Први округли сто којим је председавао Јанош Бак, за тему је имао разлоге и начине доношења одлука на позносредњовековним племићким

скупштинама. На примеру Пољске и Немачке то је анализирила Јулија Бурхард (Универзитет Хајделберг), док су чешке скупштине биле предмет интересовања Криса Николсона (Јуниверзити колеџ из Лондона). За подручје Трансилваније исту тему истражио је Козмин Папа Горжану (Универзитет 1. децембар 1918, Алба Јулија). Деловање сабора у Хрватској представио је Дамир Карбић (Одсек за повијесне знаности Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ), а Марија Карбић (Хрватски институт за повијест) је исто учинила везано за скупове који су се одржавали у Туропољу (Славонија). Пошто Мартин Рејди није могао да присуствује скупу прочитан је његово реферат који се односио на угарске саборе.

Други дан скупа отпочео је сесијом *Границе хришћанства у Источној и Централној Европи* у којој су резултате својих истраживања презентовали Нада Зечевић (Филозофски Факултет у Источном Сарајеву) и Борислав Гргин (Филозофски факултет, Загреб). Прва је говорила о присуству појма Европе у крсташком дискурсу папске курије у XV веку, док је потоњи указао на то како су Османлије, Венецијанци и цареви Светог римског царства утицали на промене у хрватским земљама током позног средњег века (1458–1527). Доротја Ухрин (Етвеш Лоранд универзитет, Будимпешта) је на сесији посвећеној цркви и религији на примеру угарских братовштина показала да су култови светитеља могли имати кохезивну снагу. Ставови Николе Кузанског о исламским војним победама анализирао је Пол Ричард Блум (Лојола универзитет, Мериленд). Францисканцима на подручју Моравске у позном средњем веку, на основу текста Бартоломеа Саксоферата, позабавио се Андреа Барточи (Универзитет у Тераму). Последње саопштење у оквиру ове сесије имао је Томислав Матић (Католички универзитет, Загреб) који је подробно изложио податке о нападима на клерике на подручју загребачке дијецезе током прве трећине XV века.

Однос елите и остатка друштва разматран је у оквиру посебне сесије. Мартон Рожа (Етвеш Лоранд универзитет, Будимпешта) изложио је своја истраживања о солунској аристократији раног XII столећа. Процесима социјалних промена на подручју Штајерске за време угарске власти од 1254. до 1260. позабавио се Габор Брадач (Историјски институт, Универзитет у Дебрецину). Интернационални карактер племства на подручју централне Европе у XIII веку настојао је да истакне Војћех Козловски (Академија посебне едукације, Варшава). Подређеност племкиња својим мушким рођацима на подручју Велике Пољске у позном средњем веку била је тема истраживања Витолда Бжежињског (Универзитет Казимира Великог, Бигдош).

Други округли сто који је осмислио Мартин Рејди, а чија је тема била *Повезаност и прекид у законодавној пракси у средњовековној југоисточној Европи* окупио је историчаре из Србије, Румуније и Хрватске. Потребно је рећи да је улогу модератора у одсуству Рејдија обавио Јанош Бак, који је прочитао његово уводно излагање у коме је скренута пажња да се увек мора имати у виду разлика између прописа и њихове примене. Први излагач био је Невен Исаиловић (Историјски институт Београд) са саопштењем *Фрагменти закона у босанским средњовековним повељама*. У њему је напоменуо да не постоје сачуване правне кодификације за територију средњовековне босанске државе, већ да се само одређени прописи наводе у повељама тамошњих владара и обласних господара, те у актима приморских градова као што су Дубровник, Сплит и Венеција са којима је она била блиско повезана. *Средњовековно право српских рударских градова и његова примена* био је назив реферата Милоша Ивановића (Историјски институт Београд). Скренуо је пажњу да је *Новобрдски законик* деспота Стефана Лазаревића једини сачувани правни зборник за неки од рударских градова, али да извори указују да су слични прописи били на снази и у другим насељима истог типа. Адријан Мађина (Музеј Баната, Решица) је у саопштењу *Између закона и обичаја: правне норме и пракса румунских заједница у средњовековном и раном модерном Банату* на одличан начин приказао оно што је Реди у свом уводу назначио. Изнео је запажање да је у пракси било подједнако коришћено писано и обичајно право. Рефератом „*Против лопова и криминалаца*“: *крађа у документима средњовековних трансилванијских жупанијских судова* Ливија Мађина (Музеј Баната, Решица) је назначила колико често је било чињено поменуто кривично дело. Такође, она је испитала у којој мери су се жупанијски судови приликом пресуђивања у тим случајевима позивали на законе, а колико на традицију. Коначно, и излагање Сузане Миљан (Одсек за повијесне знаности Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ) *Хијерархија и хијерархија права: законске процедуре и спорови међу славонским племством у време Жигмунда (1387–1437)* се у потпуности уклопило у замисао округлог стола. Брижљиво анализирајући изворни материјал она је запазила да се племство користило различитим правним институцијама и механизмима, што је зависило од друштвеног ранга појединаца и врсте парнице.

Последњег дана конференције, сесију посвећену краљевству и краљевској моћи отворио је Јозеф Ласловски (Централно-европски универзитет, Будимпешта) саопштењем о престоницима средњовековне Угарске, Пољске и Чешке. Након њега, Вацлав Журек (Карлов универзитет,

Праг) изнео је своја размишљања о томе каква је била улога краља и племства у одржавању друштвеног поретка у Чешкој у доба хуситских ратова и након њих. Роберт Антоњин (Универзитет Острава) размотрио је представе о краљевима-тиранима у средњовековним чешким изворима. Једна од последњих сесија скупа такође је била посвећена градовима, а отворила ју је Кастиља Манеа Гргин (Филозофски факултет, Загреб) радом о ставовима Дубровчанина Бенка Котруљевића о улози трговине и месту трговаца у тадашњем друштву. Тамаш Виши (Палацки универзитет, Оломоуц) је пак у свом реферату указао на положај Јевреја у позносредњовековној Моравској.

На посебној пленарној сесији представници MECERN-а саопштили су резултате конкурса који је у вези са њиховим пројектом о уцбеницима историје. Поред тога, изложили су даљи план развоја ове истраживачке мреже, истакавши намеру да она добије свој часопис. Завршно предавање под називом *Крај солидарности? Средњовековни градови у XV веку* одржала је Мири Рубин (Универзитет краљице Мери, Лондон). Акценат је у излагању ставила на бројност тадашњих градова и положај мањина у њима.

Потребно је на крају истаћи да се током трајања конференције одржавао и сајам књига, захваљујући коме су се учесници могли упознати са актуелном научном продукцијом у централној Европи на пољу медијевистике. Захваљујући организатору, истраживачи су уз стручно вођење имали прилику да се ближе информишу о споменицима средњовековне архитектуре у Оломоуцу. С правом се може рећи да је Друга бијенална конференција удружења MECERN испунила сврху, омогућивши повезивање медијевиста из великог броја земаља, отворивши нове могућности за њихову даљу сарадњу и подстакавши компаративни приступ средњовековној прошлости. Планирано је да се наредна конференција MECERN-а одржи 2018. у Загребу.

Милош Ивановић

**FIRST INTERNATIONAL WORKSHOP ON COMPUTATIONAL LATIN
DIALECTOLOGY – WCLD, Research Institute for Linguistics of the
Hungarian Academy of Science, Eötvös Loránd University Budapest**

*(Прва међународна радионица
компјутеризоване латинске дијалектологије),
Будимпешта, Мађарска, 7–8. април 2016.*

У организацији Института за лингвистичка истраживања Мађарске академије наука (Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Science) и Универзитета Етвеш Лоранд (Eötvös Loránd University Budapest) 7. и 8. априла 2016. године одржана је у Будимпешти дводневна конференција посвећена проучавању дијалектолошке разноликости латинског језика у провинцијама Римског царства. Конференција је организована у оквиру пројекта стварања јединствене компјутерске базе вулгарнолатинских облика прикупљених са натписа из царског периода <http://lldb.elte.hu> и већина изложених радова представљала је резултате добијене коришћењем ове базе. Бела Адамик (Универзитет Етвеш Лоранд, Будимпешта) покушао је да одговори на питање о могућем утицају грчке коине на вулгарнолатинску гласовну промену [b] > [β] (касније > [v]) статистички упоређујући податке са натписа из осамнаест римских провинција уз примену разлитих фонетских и хронолошких критеријума (*Могући утицај грчког на вулгарнолатинску гласовну промену [b] > [β]: дијалектолошке потврде добијене са натписа*). Драгана Кунчер (Историјски институт Београд) пружила је преглед постојећих издања оловне плочице из Трогира (CIL III р. 961) предложивши нову категоризацију плочице. У кратким цртама упоредила је језик плочице с језиком око стотину сачуваних монументалних латинских натписа из истог периода (6. век) пронађених на тлу провинције Далмације (*Tabella plumbea Traguriensis као извор за проучавање говорног латинског у Далмацији у 6. веку*). Данијела Урбанова (Масариков универзитет, Брно) представила је корпус латинских клетвених таблица и њихове одлике у различитим провинцијама (*Латински клетвени текстови: медитеранска традиција и локална разноликост*). Андреа Барта (Институт за лингвистичка истраживања Мађарске академије наука, Будимпешта) представила је трећу латинску клетвену плочицу пронађену 2015. године на локалитету Аквинкум и изнела своје читање плочице (*Писмо подземном свету. Трећа клетвена*

таблица из Аквинкума). Силвија Тантимонако (Универзитет у Барселони, Шпанија) анализира је лингвистичке податке са натписа пронађених у јужном делу провинције Лузитаније (*Conventus Pacensis*) и изнела закључке о дијалектолошким одликама латинског језика у овом делу Римског царства (*Примењена компјутеризована латинска дијалектологија: први резултати из conventus Pacensis-a (јужни Португал). Континуитет и лингвистичка иновација*). Катарина Гаспар (Универзитет у Лисабону, Португал) представила је, на основу неколико примера, корпус старохришћанских натписа пронађених на територији савременог Португала и његове могућности (и ограничења) у контексту латинске дијалектологије (*Конструкција, деконструкција и тумачење: старохришћански корпуси натписа и латинска дијалектологија*). Атила Гонда (Институт за лингвистичка истраживања Мађарске академије наука, Будимпешта), упоређујући податке са натписа из Аквникума, Салоне и Аквилеје, покушао је да одговори на питање о могућем језичком јединству области смештене у троуглу између Алпа, Дунава и Јадрана (*Троугао Аквинкум–Салона–Аквиљеја: латински језик у области између Алпа, Дунава и Јадрана*). Завршно предавање одржао је Бела Адамик који је представио пројекат Компјутеризоване историјске лингвистичке базе података са латинских натписа из царског периода и приказао начин на који се она користи. Заједно са тимом са Масариковог универзитета, задуженим за уношење података, демонстрирао је начин на који се она гради. Скуп је био посвећен успоми на Јожефа Хермана, дугогодишњег директора Института за лингвистичка истраживања Мађарске академије наука и идејног творца овог пројекта.

Драгана Кунчер

KANUNI SULTAN SÜLEYMAN'IN KAYIP MEZARININ ARAŞTIRILMASI

(Истраживање изгубљеног гроба султана Сулејмана Законодавца),

ТИКА – Турска агенција за сарадњу и развој,

Истанбул, Турска, 25–26. април 2016.

Дана 25. и 26. априла у Истанбулу је организован научни панел са темом „*Kanuni Sultan Süleyman'ın kayıp mezarının araştırılması*“ (Истраживање изгубљеног гроба султана Сулејмана Законодавца). Овај

панел је организовала ТИКА (Турска агенција за сарадњу и развој). Панелу су, по позиву ТИКА, присуствовали историчари са Балкана и земаља југоисточне Европе који се баве периодом у коме је владао Сулејман Величанствени. Србију су представљале Татјана Катић и Драгана Амедоски. Идеја ове конференције била је да се научној јавности представе методологија и концепт рада, као и да се саопште резултати до којих се дошло у истраживањима. Излагачи су били: проф. др Еркан Афјонџу, проф. др Феридун Емеџен, проф. др Илбер Ортајли, проф. др Јанош Ховари и проф. др Пал Фодор.

Цео пројекат су 2012. године покренули тадашњи мађарски амбасадор у Турској и османиста др Јанош Ховари, ТИКА и локалне власти Сигетвара, када су склопили споразум да изведу истраживање како би утврдили место где је сахрањен султан Сулејман.

Турбе највећег османског султана нестало је без трага и пало у заборав. Покушај да се утврди његово место био је велики изазов.

Наиме, 2013. године, тим научника, предвођен др Норбертом Папом, је започео истраживање, примењујући радикално нови приступ, заснован на комбиновању достигнућа природних наука и историјских извора. Чланови тима су били др Мате Китанић, који је анализирао хришћанске изворе и Ерика Ханц (МА), која је анализирала османске изворе. Др Петер Гјенизце и мр Зита Богнар били су задужени за географско компјутерско моделирање, а др Геза Сзабо за извиђање терена. Године 2014. истраживачки тим је реорганизован. Геофизичком тиму су се придружили др Тамас Тот и мр Золтан Хамори. С турске стране се придружио др Фетхи Ахмед Јуксел.

У почетку је фокус истраживања био северно од тврђаве Сигетвар, према реци Алмас, а касније је померен на североисток где се налази црква Помоћнице хришћана. Локално становништво и неки научници су сматрали да је ово место где се налазио Сулејманов логор, да је ту умро, и да се ту налазило и његово турбе.

Уз помоћ географско информационог система реконструисана је мрежа водотокова и путева. Анализа земљишта је на самом почетку показала да област око реке Алмас није била одговарајућа за градњу, нити подесна за било какво насеље у периоду између 1566. и 1689, пошто је била под водом. У исто време је област око цркве искључена као могућност. Геофизичка истраживања такође нису утврдила било какве трагове великих зграда, ровова нити одбрамбених структура око цркве.

Новоистражени и анализирани извори, као и извори који су раније проучавани, воде до винограда на брду Турбек Зсибот. Документа кажу

да се турбе налазило на сат времена хода, 4–5 километара источно од тврђаве Сигетвар, у средини винограда и кукурузних поља, на узвишењу, које једино може бити брдо Турбек.

Истраживачки тим је посматрао места која су описана у изворима и идентификовао на Турбеку поље величине три јутра које садржи османске рушевине. Године 2014. област истраживања је сужена. Изведена су геофизичка истраживања којим су откривене три велике зграде окренуте према Меки.

У јесен 2015. ископана је најмања од три зграде из комплекса. Основа објекта је квадратног облика и у њу се улази са југозапада, кроз ходник који је подељен на три дела, са центром димензија 7,8 x 7,8 метара. Дебљина камених зидова је 1–1,5 метара. У централном делу зграде пронађена је већа, „лоповска рупа“ коју су вероватно ископали у 17. веку ловови који су трагали за златом, за које се веровало да се налази у унутрашњим органима султана Сулејмана. Том приликом се није наишло на трагове минарета и михраба. На срећу, конструкциони елементи су се одржали и личе на декорацију маузолеја султана Сулејмана у Истанбулу.

Након што су мађарско-турски експерти завршили ископавања, сакупљено је још доказа који су указивали на то да је зграда за коју се сматрало да је припадала султану Сулејману, заправо његово турбе. Додатна геофизичка мерења су још више подржала ову идеју и показала да се северозападно од турбета налази слична, али већа зграда, вероватно џамија. Трећа зграда, која се протеже поред турбета и џамије, идентификована је 2014. као текија коју је приликом похода 1664. нацртао Пал Естерхази. Позиција ове три зграде (текија–џамија–турбе) одговара изворима: сходно сведочењима из тог доба, након што је ова област била повраћена, света миса је држана у пређашњој џамији која је била ближе текији. Зграда је уништена 1692. и продата као грађевински материјал.

Лоцирање турбета није крај истраживања. У плану је да се на пролеће и у лето 2016. обави ископавање џамије и тада ће бити дефинисани одбрамбени ровови око терена. Уз помоћ ласерског скенирања требало би утврдити где се налазио хришћански део града.

Након што су на панелу представљени резултати истраживања, присутни су сучелили мишљења о овом важном археолошком открићу. И поред извесних резерви и сумњи, једногласно је закључено да брдо Турбек код Сигетвара јесте место на коме су покопани унутрашњи органи султана Сулејмана. Панел је завршен питањима и дискусијом присутних гостију.

Драгана Амедоски

***VISTA DAI BALCANI. L'ITALIA NELLE RELAZIONI
INTERADRIATICHE, DAI PRIMI DEL NOVECENTO ALLA GRANDE
GUERRA, Università degli studi di Bari Aldo Moro, Dipartimento di
studi umanistici (DISUM), Università del Salento, Dipartimento di
storia, società e studi sull'uomo***

(Међународна научна конференција *Поглед са Балкана: Италија у међуадранским односима од почетка двадесетог века до Великог рата*),
Бари, Италија, 6. мај 2016.

У организацији Универзитета *Алдо Моро* из Барија и Универзитета Саленто из Леџеа, под покровитељством Грамши фондације, у Барију је 6. маја одржана једнодневна научна конференција која је окупила историчаре из Италије и са Балкана. Учесници су били позвани да поднесу своје реферате на тему „Поглед са Балкана: Италија у међуадранским односима од почетка двадесетог века до Великог рата“. Одржана конференција била је трећа у циклусу које традиционално организује Универзитет у Барију. Радни језици конференције били су италијански и енглески, без симултаног превођења.

У раду конференције учешће је узело девет историчара са факултета и института из Италије, Албаније и Србије. Седницама је присуствовала и бројна публика, између осталог студенти историје и међународних односа, као и наставни кадар Универзитета. На свечаном отварању учеснике конференције је у име организатора поздравио проф. др Луиђи Масела, шеф департмана за студије историје и хуманистичких наука на Универзитету у Барију.

Конференција је била подељена на две пленарне седнице, јутарњу и поподневну. Подносиоци реферата су имали по 30 минута за своја саопштења, а након сваке од сесија учесници конференције и публика имали су прилику да постављају питања и учествују у дискусији.

У току прве сесије реферате су поднели др Едон Тесари са Универзитета у Тирани (*Конзули и просветни филантропи: италијански либерализам у обликовању албанског националног покрета у освит XX века*) и др Росарио Милано са Универзитета у Барију (*Либерални империјалисти: Италија и ребус Албанија*). Након кратке паузе закључке својих научних истраживања представили су др Андреа Картени са Универзитета Сапиенца из Рима (*Независна Албанија на карти италијанског Генералиштаба*):

извештаји пуковника Енрика Меронија) и др Клодијана Бешку са Универзитета у Тирани (*Независност Албаније. Геополитичка позиција Италије у односу на новостворену државу*). Сесијом је председавао др Масимо Букарели са Универзитета Саленто.

У поподневној сесији реферате је поднело пет учесника. Сесију је отворила др Балина Бедини са Универзитета Александер Моисију из Драча (*Спољна политика Италије према Албанији и Балкану (1910–1939)*), а након ње саопштење је поднела др Биљана Стојић са Историјског института из Београда (*Међународна димензија једног регионалног питања: Србија и интереси Италије и Француске у балканским ратовима*). У наставку поподневне сесије закључке својих истраживања саопштили су др Масимо Букарели (*Почеци јадранског питања: Италија, Србија и албански проблем у Првом светском рату*) и др Фредерико Импарато са Универзитета у Барију (*Италија и спасавање српских и црногорских избеглица у Првом светском рату*). Након кратке паузе, поподневну сесију је закључио др Горажд Бајц са Института за словенске студије из Трста, презентујући реферат на тему *Трећи поглед на северни Јадран. Британски дугорочни планови за развој Јадрана, 1915–1920*. Модератор друге сесије био је др Луиђи Масела, који је након дуготрајне и врло исцрпне дискусије закључио конференцију.

Конференцију сматрамо успешном и надасве врло корисном. Њен допринос се пре свега огледа у размени научних достигнућа и различитих ставова које су учесници презентовали у својим рефератима. У својим исцрпим радовима учесници конференције су аргументовано разматрали различите аспекте тзв. Јадранског питања које је сагледано у ширем контексту балканских и европских односа.

Биљана Стојић

GREAT RIVERS (ECOLOGICAL, HYDROMETEOROLOGICAL, ENERGY SAFETY), 18th International Scientific & Industrial Forum / ICEF

(*Велике реке: еколошка, хидрометеоролошка и енергетска безбедност*),

18. међународни научни и индустријски форум),

Нишњи Новгород, Русија, 17–20. мај 2016.

Осамнаеста међународна конференција „Велике реке“ одржана је средином маја у Нижњем Новгороду, древном граду на ушћу Оке и

Волге. Проглашена је за најбољу конференцију о заштити околине у Руској федерацији 2016. године. Организована је под покровитељством Владе Нижњеновгородског региона, Архитектонско-грађевинског факултета у Нижњем Новгороду (ННГАСУ), Уједињених нација, Унеска, и у сарадњи са бројним агенцијама и институтима, као што су Федерална агенција за водене ресурсе, Федерална агенција за мора и водени транспорт, Агенција за хидрометеорологију и заштиту околине, Федерална агенција за геодезију и картографију, Институт за заштиту околине и безбедност људи, Међународни институт за океане, Међународна друштвено-еколошка унија. Главни задатак форума био је планирање активности у регионима басена великих река, очување природног окружења и културно-историјског наслеђа.

Конференцију су отворили В. П. Шанцев, гувернер Нижњеновгородске области и председавајући организационог одбора Форума, А. А. Лапшин, ректор Архитектонско-грађевинског факултета (ННГАСУ) и руководиоца Форума. Организовано је десетак сесија са учесницима из различитих земаља: Русије, Србије, Холандије, Немачке, Италије. На конгресу су се окупили стручњаци из различитих области – архитекте, грађевински инжењери, економисти, историчари, географи, археолози, преводиоци.

На конференцији су учествовала три научника из Србије – др Милан Радовановић, директор Географског института из Београда, др Горан Васин, доцент Филозофског факултета у Новом Саду и др Ирена Цвијановић, научни сарадник из Историјског института у Београду.

Милан Радовановић и Горан Васин су учествовали у сесији о историји урбанизације са заједничким радом: „Утицај Дунава на урбанизацију Новог Сада и Сремских Карловаца у 19. веку“ (The Impact on the Danube on the Urbanization in Novi Sad and Sremski Karlovci in the 19th Century). Градови и села су настајали уз Дунав, а река је често наметала одређен начин градње и урбанизације, као и структуру града. Дунав је имао важну улогу у развоју градова јужног дела Хабзбуршке монархије крајем 18. и током 19. века.

Ирена Цвијановић је имала излагање у оквиру сесије о очувању културно-историјског наслеђа у долинама великих река: „Миграције дуж великих река Источно-европске низије према арапским изворима из раног средњег века.“ (Migrations along the great rivers of the East European plain according to the Arabic sources of the Early Middle Ages). Арапски путописци су сачували много података о миграцијама Скандинаваца, контактима са Словенима у долинама великих река, и стварању прве раносредњовековне руске државе са седиштем у Кијеву.

Конференција у Нижњем Новгороду је само једна од бројних манифестација насталих у деценији Уједињених нација посвећена регионалном развоју и одржању енергетских извора за све. Поред бројних предавања, у време конгреса постављене су изложбе о воденим ресурсима Русије и очувању извора енергије. Обележен је јубилеј 120 година електричног транспорта са изложбом на сајму Нижњег Новгорода, који је познат индустријско-трговински центар и универзитетски град.

За време боравка у Русији сарађивали смо са историчарима, археолозима и теолозима који су нас позвали да учествујемо на предстојећим научним скуповима у Новгороду и Москви. Тада је обележен дан Ћирила и Методија и словенске писмености у Србији и Русији. У априлу 2015. у Нижњем Новгороду је отворен Центар за српски језик. Регион Нижњег Новгорода и Србија планирају развој сарадње између школа, универзитета, као и институција културе и уметности.

Ирена Цвијановић

**STATE AND SOCIETY IN THE BALKANS BEFORE AND AFTER
ESTABLISHMENT OF OTTOMAN RULE**, Међународни научни скуп,
Историјски институт Београд, Институт Yunus Emre – Турски културни
центар (Одељење за културу при Амбасади Турске у Београду)
(Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске власти),
Београд, Србија, 25–26. мај 2016.

У организацији Историјског института у Београду и Института Јунус Емре – Турски културни центар (Одељење за културу при Амбасади Републике Турске у Београду), током 25. и 26. маја 2016. године, одржан је дводневни међународни научни скуп, у конференцијској сали хотела „Парк“ у Београду, под радним називом *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule* (Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске власти). Свечаним говором скуп су отворили др Срђан Рудић, директор Историјског института Београд, доц. др Селим Асланташ (Selim Aslantaş), директор Института Јунус Емре и Мехмет Кемал Бозај (Mehmet Kemal Bozay), амбасадор Републике Турске у Београду.

На скупу је саопштено укупно 26 реферата, од чега су била 24 самостална и 2 коауторска излагања. Саопштило их је укупно 27 излагача из 9 земаља при чему су били најбројнији научни радници из Србије (11), затим из Турске (7), Немачке и Румуније (2), и на крају, Холандије, Бугарске, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније (1). Излагања су била распоређена у оквиру четири сесије током дводневног трајања радног програма скупа, а саопштења су, у мери у којој је то било могуће, била груписана у оквиру хронолошких, тематских и географских целина и потцелина. Излагања су трајала по 15 минута и пратиле су их конструктивне дискусије учесника о различитим отвореним научним проблемима. Саопштења и дискусије вођени су на енглеском језику.

Основна намера организатора скупа је била да се кроз научни дијалог прикаже политичка историја, институције, друштвени, економски и правни процеси на подручју Балкана и читавог региона Југоисточне Европе у раздобљу од 14. до 17. века. Бројни политички, економски и друштвени параметри османског друштва били су условљени средњовековним наслеђем, међусобним сличностима, али и битним регионалним разликама, што је давало посебан карактер развоју државе и друштва током раномодерног периода. Аутентично османски доприноси, што је проучавањем процесима давало особен печат, чинили су особеност османске цивилизације, а савремени посматрач често није у стању да јасно одреди извориште сваког од њих.

Успостављање османске власти на подручју Балкана и ширег региона Југоисточне Европе, у коначном исходу, значило је уништење свих средњовековних политичких творевина (Византија, Србија, Бугарска, Босна, Угарска са Хрватском) образованих на наведеном простору. Тиме је уједно означен и прекид у самосталном друштвеном, економском, правном и институционалном развоју. Формирање Османског царства, у његовом најпознатијем појавном облику, представља континуиран процес, започет освајањима у 14. веку, који је са извесним прекидима и застојима трајао све до позног 17. Века, када је Царство достигло свој највећи обим. Процеси који су се упоредо одвијали на нивоу друштвене, економске, институционалне и правне историје нису, пак, представљали једнообразан и непрекидан процес, захваљујући и чињеници да је османска држава изграђивала своју унутрашњу структуру ослањајући се на различите тековине политичког, правног, економског и друштвеног развоја које су поменуте средњовековне формације стварале и баштиниле до времена османског освајања. Поменуте тековине су опстајале у оквиру османске државе, која их је прихватила и

модификовала. Оне су се исказивале у разноврсним формама континуитета и промене, што је била једна од особености османског друштвеног уређења.

Сазнања о комплетној слици назначених процеса још увек нису ни приближно задовољавајућа, једним делом због чињенице да су досадашња истраживања била у великој мери разуђена широким простором који је османска држава обухватала. У савременом научном дискурсу то је, скоро по правилу, значило појединачна, регионална истраживања мањих области, која су захватала тек поједине тематске целине дефинисане радним насловом скупа. То није погодно систематском груписању сазнајних целина где, притом, ни језичке различитости у истраживањима нису погодиле компаративним проматрањима које би, у пожељној инстанци, водиле ка размени научне аргументације на међународном нивоу. Такође, поједина питања су остајала недовољно истражена, док одређена питања нису ни постављана у досадашњим проучавањима. Да би се подстакла таква истраживања и омогућио дијалог шире међународне истраживачке заједнице, организован је међународни скуп посвећен таквој проблематици.

Радни део скупа, отпочео је првим блоком излагања у оквиру прве сесије у којој су представљени реферати који су се бавили темама из политичке, друштвене и дипломатске историје током периода друге половине 14. и прве половине 15. века. Уводни реферат је саопштио Драгић М. Живојиновић (Историјски институт Београд) *Between the Ottoman Hammer and the Crusader Anvil: Serbian and Bulgarian Patterns of Political Survival in the Second Half of the Fourteenth Century*, у оквиру ког је указано на методе којима су се користиле српска и бугарска владајућа елита покушавајући да одрже своје националне државе суочене с наглим ширењем османског емирата. Истраживани период је хронолошки омеђен битком код Димотике (1352) и битком код Никопоља (1396), током ког су коришћене разноврсне стратегије: оружани отпор, успостављање савезничких односа са западним државама, што се по правилу завршавало условљавањем и обећањем црквене уније, прихватањем османског сизеренства и учешћем у сукобима са крсташком војском на страни османских Турака. Тиме је омогућено да средњовековна српска држава за више од шездесет година надживи политички нестанак Бугарске. У наредном саопштењу Марка Шуице (Филозофски факултет, Универзитет у Београду) *Effects of the Early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarević Principality* анализирани су политичке и друштвене последице у оквирима државе Лазаревића, изазване османским

освајањима. Ови процеси, сагледани са негативног и позитивног аспекта обележени су са три хронолошка периода током којих је долазило до значајних промена у политичкој и друштвеној хијерахији државе Лазаревића (период кнеза Лазара, период након Косовске битке (1389) и владавина деспота Стефана Лазаревића). Појавом новог политичког субјекта у виду османске државе успостављани су нови оквири за политичке, друштвене и економске односе, што се може сагледати и преко Дубровачке републике која је, настојећи да одржи свој политички и економски поредак заснован на трговинским привилегијама њених грађана, врло рано успоставила дипломатске односе са османским представницима власти. Резултате тих дипломатских активности могуће је сагледати захваљујући сачуваној и веома драгоцену дубровачкој грађи, која је узета као основа за анализу изнету у саопштењу Милоша Ивановића (Историјски институт Београд) *Cyrillic Correspondence Between the Commune of Ragusa and the Ottomans from 1396 to 1458*. у ком се осветљава најранија дипломатска пракса успостављена између Дубровачке републике и османских војних заповедника и службеника. Наглашено је да анализирана грађа, представља својеврстан спој српске и османске дипломатске праксе, и указује на особености дипломатске етикеције којом су ословљавани османски представници власти, где су употребљаване дипломатске формуле које су, у знатној мери, коришћене у кореспонденцији ранијих, хришћанских, владара.

У другом блоку прве сесије прва два саопштења су се бавила питањима друштвене историје 15. века ослањајући се на простор некадашње српске државе. Промене на том нивоу су се манифестовале у чињеници да су некадашње хришћанске елите смениле нове друштвене групе које су биле у служби османске државе, чија је економска и друштвена моћ била заснована на вршењу војне службе, уско повезане са институцијом тимара. Саопштење Татјане Катић (Историјски институт Београд) *Serbian Nobility in Ottoman Service (15th Century)* додатно приказује поменуте процесе на територији Србије и Македоније осветљавајући, на основу нове грађе, идентитет и порекло хришћанских тимарника, углавном представнике ситног племства, као и околности под којима су ступили у османску службу и њихове материјалне приходе. Упоредо с тим процесима, многи припадници српског племства који нису желели да прихвате османско сизеренство, пронашли су уточиште на територији Угарске краљевине, где су учествовали у одбрани јужне угарске границе, борећи се против османских војски, али и у централној Европи вршећи војну службу коју су договали угарском краљу. О тим

процесима је говорио Александар Крстић (Историјски институт Београд) *Serbian Nobility between Ottomans and Hungarians in the 15th Century* износећи нове податке о српском племству 15. века. Широка употреба тимарске војске је све до краја 16. века чинила основу војне моћи османске државе. Крајем 16. и почетком 17. века отпочели су процеси трансформације унутрашњих структура османске државе, што је означено као почетак опадања моћи Османског царства, а што је у значајној мери повезивано са корупцијом, лошим управљањем и неправилностима у тимарском систему. Недим Захировић (Ruhr-University Bochum, Centre for Mediterranean Studies) је у саопштењу *Assignment of Fiefs During the 'Long Turkish War'*, на основу једног рузнамче дефтера који покрива период 1606–1615, скренуо пажњу да је у том периоду попуњавање упражњених тимара вршено на редован и законит начин, чиме је доведена у питање оправданост тврдњи о хаотичном стању тимарског система, присутних у савременој историографији.

Другу, поподневну, сесију обележиле су теме које су се бавиле питањима исламизације, а коју је отворио рефератом Драги Гјоргиев (Институт за националну историју, Универзитет Свети Кирил и Методије, Скопље) *Spreading of Islam in Macedonia (15–16th C.)* скрећући пажњу да је процес исламизације у Македонији поседовао географску особеност. Процес исламизације отпочео је већ у 15. веку у западној Македонији међу албанским становништвом што је довело до тога да су читаве хришћанске заједнице у 16. веку постале муслиманске. У источној Македонији, и поред присуства значајне муслиманске популације, војске и верских институција али пре свега у градовима, такви процеси нису приметни међу сеоским становништвом. Ширење исламизације је процес који је поседовао разне механизме од којих је веома значајна била институција *девширме* преко које је попуњавана јаничарска војска. Проблемима такве тематике бавио се Ашкин Којунџу (Aşkın Koynucu) (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi) у саопштењу *Contribution to the History of Devshirme: Kavanin-i Yeniçeriyan and Recruitment Story of Bosnian Muslim Boys into Janissary Corps Reconsidered*. Ослањајући се на Јаничарске законе, чији се настанак смешта у прве године 17. века, указује да се у овим текстовима први пут сусреће предање о масовном преласку на ислам босанске хришћанске популације, већ по освајању 1463, условљавајући тим чином султана да се у јаничарску војску, убудуће, имају узимати само босански муслимани. И поред чињенице да је такво предање врло брзо нашло примену међу савременицима, а потом постало и веома популарно у модерној историографији, указано је да не постоји основа да се сматра да је до таквог споразума дошло између султана

Мехмеда II и босанског становништва. Однос османске власти према значајним хришћанским средиштима каква је била Софија био је предмет излагања Росице Градеве (American University in Bulgaria) *Conquest and Appropriation: The Case of Sofia, Late 14th – Early 18th Centuries*. Указала је да су чином освајања Софије, крајем 14. века, отпочели процеси укључивања града у османски административни систем, његовим преображајем путем исламизације црква и становништва, где су посебну пажњу привлачили градски, хришћански симболи, попут цркви Свете Софије и Ротонде, и посебно, на који начин је локално становништво доживљавало процес постепене османизације града.

Увођење и ширење културе пиринча била је тема реферата Драгане Амедоски (Историјски институт Београд) *Introduction of Rice Culture in the Central Balkans (15th and 16th Century)* којим је отпочео последњи блок друге сесије научног скупа. Пиринач је био веома важна стратешка намирница у османској држави, посебно због војних потреба, те се ова култура појавила у централном Балкану убрзо након османских освајања у другој половини 15. века. Указано је на то да су пиринчана поља посебно била значајна у области Ниша, Пећи, Параћина и Крушевца. Јелена Мргић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду) је у свом саопштењу *Aqua Vitae – Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans* које је уследило, посветила пажњу питањима производње алкохола, трговини и његовој конзумацији у периоду 16–19. века, посебно наглашавајући географску заступљеност конзумације алкохола. Ферхан Кирлидекме Молаоглу (Ferhan Kırıldökme Mollaoğlu) (Trakya University) је у свом реферату *Byzantine and Ottoman Narratives of the Serbian State and People (15th Century)* обратила пажњу на наративна сведочења византијских и османских писаца, имајући у виду српску државу и њено становништво, наглашавајући њихов значај у погледу политичке, културне и економске историје. Последњи реферат првог дана скупа прочитала је Ливиа Мађина (Livia Magina) (Museum of the Highland Banat, Reșița) *The Image of the Turks in Documents from Early Modern Transylvania* откривајући представе о Турцима међу становништвом Трансилваније које су рефлектоване у сачуваним документима, указујући да, упркос повременим нападима, па и бруталним ратовима, представа Турчина није увек била негативна, већ је често била условљена политичким и друштвеним статусом писаца ових сведочанстава.

Наредни дан скупа, у оквиру треће сесије, отпочео је саопштењем Емира Филиповића (Филозофски факултет, Универзитет у Сарајеву) *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the 15th Century* који указује да су османска освајања Босне имала значајан утицај на знатну

депопулацију у градским и сеоским срединама током 15. века. Извори указују на велика кретања становништва у правцу приобалних градова у Далмацији, као и у правцу Италије. Пажња је посвећена овим миграцијама становништва, у настојању да се понуди одговор на њихове узроке као и на питање о становништву које је остало у Босни прихватајући османску власт. Пажњу домаће јавности привукао је рад Махила Кила (Machiel Kiel) (Netherlands Institute, Turkey) *Building Accounts of the Ottoman Castle of Ram on the Danube, 1491*, у ком је изнео нове податке о изградњи тврђаве Рам на Дунаву и времену подизања овог утврђења. Указано је да османски извори нуде податке о утрошеном новцу, врсти обављених радова и материјалу који је коришћен, као и о лицима задуженим за тај посао, наглашавајући, додатно, и идентитет оснивача, данас, најбоље очуваног каравансараја на територији Републике Србије. Последње излагање у оквиру овог блока имала је Хатице Оруџ (Hatice Oruç) (Ankara University) *Višegrad Based on Tahrir Registers of 15th and 16th Centuries* бавећи се историјом града Вишеграда током 15. и 16. века, чије је османске темеље поставио Мехмед челеби (старији), син Исхабегоглу Иса-бега. Презентовани су релевантни подаци на основу неколико серија пописних дефтера (*manu taxrip*) Босанског санџака, између друге половине 15. и почетка 17. века, коме је Вишеград припадао.

Скоро неприкидни сукоби између Угарске и Османлија током 15. и 16. века у великој мери су утицали на становништво јужне Угарске, што је било предмет саопштења Адриана Мађине (Adrian Magina) (Museum of the Highland Banat, Reșița) *In the Hands of the Turks. Captives from Southern Hungary in the Ottoman Empire (14th–16th Century)* којим је отпочео други блок треће сесије. Становништво, заробљавано у овим сукобима, одвођено је као робље у Турску, што је показао на примеру области данашњег Баната. Наглашено је да се број докумената који говори о тим процесима непрестано увећавао током времена, нудећи податке о њиховом статусу, околностима под којима су заробљени и откупу који је исплаћен у циљу њиховог ослобађања. Процеси који су доводили до поновног насељавања опустелих подручја током османско-угарских сукоба били су садржина излагања Небојше С. Шулетиха (Филозофски факултет, Универзитет у Београду) *Peasant Headman in the Latter Half of the 16th Century: The Case of the Sanjak of Syrmia* који их је анализирао на подручју сремског санџака друге половине 16. века. Кроз институцију сеоских старешина, кнезова, преко којих је одржавана веза између сеоског становништва и османских представника власти, анализирана је њихова друштвено-политичка улога, просторни распоред институције и њихова

улога у насељавању расељених делова сремске области. Методологија прорачуна становништва, с посебним освртом на „псеудо-мифасал“ дефтере из 17. века била је тема саопштења Ненада Моачанина (Хрватска академија знаности и уметности) *The Division of the Cizye-Payers into three Classes as Foreshadowed in the Pre-Reform 17th Century “Pseudo-Mufassals”*. Указано је да је већ средином 17. века постојала подела на три платежна разреда, приликом дефинисања прорачунатог износа *мизје*, где су пописи састављани у ту сврху често без значаја у погледу унетих имена немуслиманских порезника, као и новчаних износа који нису били у складу са инфлацијом и новчаним курсом. Ема Миљковић (Филозофски факултет, Универзитет у Нишу) је саопштењем *From “Dhimmitude” to Turkism – Confessional and Ethnic Policy in the Ottoman Empire* привела крају последњи блок треће сесије износећи анализу положаја *зимија* – немуслиманских поданика османске државе, и промену њиховог правног статуса у контексту верске и етничке политике Османског царства, прокламоване на новим принципима хатишерифом из 1839. године.

У првом блоку последње, четврте сесије могло се чути саопштење Гунеша Ишиксела (Güneş Işıksel) (İstanbul Medeniyet University) *Serenissima and Beylerbey: Some Cases of Veneto-Bosnian Frontier Diplomacy* који се бави механизмима пограничне дипломатије на простору где су се додиривале територије Венеције и Босне. Указано је да се османска администрација, у великој мери, ослањала на искуство и знање најзначајнијих пограничних војних заповедника, дајући им широка овлашћења, што је била битна особеност османске спољне политике друге половине 16. века, у великој мери због недостатка одговарајућег персонала које би тим пословима руководи директно из престонице. Утицаји Венеције на развој провинцијског административног апарата изложио је Маркус Колер (Markus Koller) (Ruhr-University Bochum, Centre for Mediterranean Studies) у саопштењу *Kapudans in the Ottoman Balkans and Legacy of the Venetian Rule in Southeastern Europe*. Пажња је била усмерена на појам *капудана* којим су означаване различите службе у османској провинцијској администрацији на Балкану и процесе током којих је ова институција венецијанског порекла (*capitaneus*) ушла у употребу и стекла ширу примену у османској административној терминологији. У заједничком истраживању Октаја Езела (Oktay Özel) и Евгени Радужева (Bilkent University) *Comparing the Balkans with Anatolian Provinces in the Early Seventeenth Century: Some New Findings and Questions for Further Research*, које је изложио првопоменути, скренута је пажња на веома значајан изворни материјал 17. века – *описне авариз дефтере*, на основу којих је могуће изводити

прорачунавање демографских капацитета османске државе. Иако су ови извори у науци далеко више коришћени за анадолски простор османске државе, пре свега због чињенице да за територије западно од Бугарске таква грађа скоро и да није сачувана, указано је на компаративне могућности ових извора, поређењем са ситуацијом у области Никопоља–Силистрије, средином 17. века, на основу чега је могуће формулисати проблеме даљих истраживања, која би се могли применити на шири простор Балкана и Анадолије.

У последњем блоку четврте сесије изнета су саопштења која су се односила на проблеме историје преосманских институција и друштвених категорија. У заједничком излагању Ајше Карапинар (Ayşe Karapınar) и Левент Карапинар (İzmir Katip Çelebi Univesity) *The Application of the Derbend Organization in the Balkans. An Example of the Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System* бавили су се питањем дербендске организације коју је османска држава преузела преко широко распрострањене балканске институције *вигла*, сагледавајући њену појединачну примену на територији видинског санџака. Невен Исаиловић (Историјски институт Београд) је у саопштењу *Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest* изнео анализу законских споменика средњовековног и османског порекла којим је регулисан положај Влаха на Балкану. Анализирајући настале промене у односу на средњовековни период, указано је на чињеницу да их је османско законодавство примењивало на шире друштвене и војне групације, без обзира на њихово порекло и занимање. Саопштењем Александра Јаковљевића (Историјски институт Београд) *Some Observations Concerning the Ottoman Fairs (Panāyirs): The Cases of Strymon, Thessaloniki, Skopje and Braničevo Areas, 14–16th Centuries*, окончан је радни део овогодишњег скупа. Анализиране су околности под којима је институција панађура, верска по карактеру и блиско повезана са црквеном организацијом, нашла ширу примену у оквирима османског фискалног и административног система. Поређењем са ситуацијом у преосманском периоду, на основу неколико географских области, указано је да су присутни јасни трагови континуитета и промене у периоду 14–16. века, што се може објаснити околностима под којима је дошло до освајања одређене територије.

Све изнето до сада указује на исправност одлуке о организацији овог скупа што је потврђено и великим одзивом међународне научне заједнице. Одржани скуп је успео да премости јаз између националних историографија о османском периоду и да се дотакне феномена који су

били специфични за простор Балкана и Југоисточне Европе. Истраживани период је пре свега показао динамичност процеса, где су се могли пратити континуитети и промене на политичком, административном, друштвеном, привредном и културном плану. Научни скуп је био прилика за размену знања и научно-истраживачких достигнућа домаћих и иностраних радника, најпре из Србије и Турске, али и из осталих земаља Европе. А што је посебно важно, потврђена је неопходност унапређења постојеће и успостављања нове међународне научне сарадње и заједничког тумачења историјских чињеница. Резултати конференције биће саопштени у зборнику радова на енглеском језику.

Александар Јаковљевић

**СЕЛО БАЛКАНА. КОНТИНУИТЕТИ И ПРОМЕНЕ КРОЗ
ИСТОРИЈУ, Међународни научни скуп, Историјски институт
Београд, Музеј на отвореном „Старо село“
(*The Balkan Village, Continuities and Changes Through History*)
Сирогојно, Србија, 10–11. јун 2016.**

У организацији Историјског института и Музеја на отвореном „Старо село“, у Сирогојну је, 10. и 11. јуна 2016. године, одржан међународни научни скуп *Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју*. На овај начин, организатори су оживели сарадњу од пре петнаест година, чији је плод био научни скуп и зборник радова са сличном тематиком. Овогодишњи скуп организован је са циљем да се у широком хронолошком оквиру – од средњег века, преко раздобља када је Балканско полуострво било део великих империја, времена националног препорода балканских народа до савременог доба – укаже на развој балканског села са свим његовим обележјима.

Радни део скупа почео је у петак 10. јуна, у *Образовној радионици*, у Музеју на отвореном „Старо село“ Сирогојно. Научни скуп су створили др Срђан Рудић, директор Историјског института, Бранко Благојевић, директор Музеја на отвореном „Старо село“, и др Недељко В. Радосављевић, председник Организационог одбора скупа.

Током дводневног рада, у пет седница, представљено је 25 реферата. На скупу су учествовала 22 научника, међу којима и сарадници Историјског института. Поред учесника из Србије, своје реферате су изложили и учесници из Немачке, Аустрије, Белгије, Црне Горе, Румуније, Бугарске, Мађарске и Турске. Званични језици скупа су били српски и енглески. Учесће историчара, етнолога, антрополога, историчара књижевности и историчара уметности омогућило је мултидисциплинарни приступ свим аспектима развоја села на Балкану – његовој прошлости, тренутном стању и перспективама. Излагања су била праћена конструктивним дискусијама учесника о различитим стручним питањима, као и о могућностима наставка и продубљивања међусобне сарадње.

У оквиру програма отворена је изложба златовеза *Нити времена* коју чини четрдесет орнамената – калиграфских иницијала преузетих из „Београдског паримејника“, везених на белом ланеном платну, ауторке Љиљане Коковић.

По завршетку скупа, домаћини су учеснике упознали са сталном поставком Музеја на отвореном „Старо село“. Такође, организована је и посета Цркви Св. Петра и Павла и Музеју плетилца у Сирогојну. Истовремено, гости из иностранства су били у прилици да обиђу Мокру гору и Златибор, а једнодневни боравак у Београду искористили су за посету Историјском институту и сусрет са колегама.

Гордана Гарић Петровић

***DYNAMICS AND POLICIES OF PREJUDICE FROM THE
EIGHTEENTH TO THE TWENTY-FIRST CENTURY, Sapienza
University of Rome, Department of Documental, Linguistic-Philological
and Geographical Sciences***

(Међународни научни скуп *Динамика и политика предрасуда од
осамнаестог до двадесетпрвог века*),

Рим, Италија, 23–24. јун 2016.

У организацији Катедре за историју Европе и Истраживачког центра за евроазијске, медитеранске и субсахарске студије (CEMAS) Универзитета Сапиенца у Риму, Центра за геополитичке и студије о

међународним односима (Geopolitica) и Института за политичке студије глобалног антисемитизма (ISGAP), на Факултету хуманистичких наука Универзитета Сапиенца у Риму је 23. и 24. јуна 2016. године одржана међународна научна конференција *Динамика и политика предрасуда од осамнаестог до двадесет првог века*.

Учешће на скупу чији је циљ било представљање историјских и савремених догађаја и геополитичких, друштвених и културних токова и збивања у чијој се основи налазе предрасуде различитих врста и порекла, узело је близу седамдесет научних, просветних, јавних и културних радника из бројних земаља попут Италије, Француске, Грчке, Кипра, Португала, Велике Британије, Пољске, Србије, Русије, Турске, Румуније, Грузије, Пакистана и Америке. Скуп су поздравили ректор Универзитета Сапиенца Еугенио Гаудио, Декан Факултета хуманистичких наука Стефано Асперти и председник Фондације Сапиенца Антонело Бјађини. Уводна предавања су одржали Чарлс А. Смол из Института за политичке студије глобалног антисемитизма (ISGAP) и Гебремариам Фикаду Мана из Италијанског Црвеног крста.

Радни део скупа је одржан кроз дванаест различитих, тематски организованих панела, током два дана трајања конференције. Први панел био је посвећен утицајима модернизације и транзиције (*The Impact of Modernization. Old and New Bias in the Age of Transition*); други темама колонијализма, неоколонијализма и различитим врстама колонијализације (*Colonialism, Neocolonialism and Different Ways of Colonization*); трећи панел су заступали радови посвећени антисемитизму (*The Antisemitic Disease: from Prejudice to Annihilation*); четврти панел је био посвећен различитим етничким и територијалним сукобима (*Ethnic and Territorial Conflicts*); пети, нашим перцепцијама других (*The Others: Perception and Reality*); у шестом панелу је акценат био на мултидисциплинарном сагледавању осећања предрасуда и идентитета (*Sense of Identity and Prejudice: Multidisciplinary Perspectives*); у седмом на предрасудама у геополитичким збивањима (*The Impact of Prejudice in Geopolitical Strategies*); осми панел је био посвећен процесима обликовања националног идентитета и свести (*Shaping Identities and National Consciousness*); девети панел се односио на Балкан (*The Balkan Troubles*); десети на различите облике дискриминације и одговоре на исту (*Responses to Discrimination*); једанаести на предрасуде као оружје тј. средство борбе против „Других“ (*The Weapons of Prejudice*), док је последњи, дванаести панел био посвећен међуграничним односима (*Invisible Frontiers*).

Међу бројним радовима и темама више или мање квалитетним, изложеним на скупу, издвојили бисмо неколико интересантних, пре свега домаћој стручној и научној публици, из угла сагледавања историјских али и савремених збивања у свету. За нашу јавност свакако је најинтересантнији био панел посвећен Балкану, сликовитог назива „Балканске невоље“ (Balkan troubles), који је, како је код организатора исправно приметила Биљана Вучетић из Историјског института у Београду, већ сам по себи обојен предрасудама. У свом излагању „Политика Србије у македонском питању“ (*Serbian Policy in the Macedonian Question*), као првом представљеном током панела проблематичног назива, Биљана Вучетић је говорила о односу Србије према словенском становништву Македоније, борби за подизање њихове националне свести и ослобођење ове територије од османске власти током 19. и почетком 20. века, на основу историјског права на ово подручје које је оновремена српска политичка и интелектуална јавност доказивала, улазећи у сукоб са бугарском пропагандом. Македонским питањем се бавила и Петра Хамерли са Универзитета Сапиенца у Риму, у свом излагању „Етнички сепаратизам у Југославији: Активности Унутрашње револуционарне македонске организације (ВМРО) у међуратном периоду“ (*Ethnic Separatism in Yugoslavia: The Activity of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) in the Interwar Period*) стављајући акценат пре свега на улогу Мађарске и Италије у подршци активностима ове, како је ауторка истакла, терористичке организације између два рата, сматрајући њено деловање могућим инструментом слабљења Југославије. Владан Јовановић из Института за новију историју Србије је имао излагање на тему предрасуда према Албанцима у српском друштву „Напади с леђа репатих дивљака: антрополошки стереотипи о Албанцима у српском/југословенском јавном мњењу“ (*Tailed Savages Attack from behind: Anthropological Stereotypes about Albanians in Serbian/Yugoslavian Public Discourse*) у коме је говорио о стереотипима везаним за физички (дугачки репови, дивљачки изглед, живот у пећинама) и ментални склоп Албанаца (пљачкаши, убице), који су се, како наводи аутор, јављали у српским псеудонаучним публикацијама почетком 20. века, оспоравајући Албанцима, као нападним и нецивилизованим, право на сопствену државу. Као такви, закључио је Јовановић, наставили су да се протежу кроз српско и југословенско јавно мњење све до данас. Историјским догађајима на јужнословенском простору бавила се и Јована Шаљић из Историјског института у Београду у свом излагању „Од турске вере до муслиманске нације: случај

босанских муслимана, српско-хрватских књижевних утицаја и аустроугарске власти“ (*From the Turkish religion to the Muslim nation: The Case of Bosnian Muslims, Serbo-Croatian Literary Influences and the Austro-Hungarian Government*) истичући у први план процес формирања националне свести код муслимана словенског порекла у Босни и Херцеговини након одласка османске и доласка аустроугарске управе; процес у коме је активно учествовала српска, хрватска и аустроугарска страна и то пре свега кроз књижевност и књижевне часописе који су у то време на својим страницама водили праву борбу за национални идентитет муслимана. Што се тиче новијих „балканских невоља“ Анида Сокол са Универзитета Сапиенца у Риму је имала излагање на тему „Политичко и јавно мњење о пресудама Караџићу и Шешељу“ (*Political and Media Discourse over the Verdicts of Karadžić and Šešelj*) у коме је истакла велики утицај који су недавне пресуде имале на јавно мњење у бившим југословенским земљама, пре свега у Босни и Херцеговини, сматрајући оштре реакције, дискусије и дебате на читавом подручју главним доказом да су етничке тензије и национални сукоби на Балкану далеко од рашчишћених.

Што се осталих тема тиче, највише пажње су, у складу са савременим збивањима, привукла излагања везана за сиријску кризу, Исламску државу и питање миграната са Блиског истока, због чега је, очекивано, и највише предавања било управо на дату тему. Алберто Бекерели са Универзитета Сапиенца је имао излагање на тему „Други“ у политичком дискурсу крајње деснице и мигрантска криза у Централној и Југоисточној Европи“ (*The „Other“ in the Far-Right Political Discours and the Migrant Crisis in Central and South-Eastern Europe*) обазирјући се на десничарске ставове према „Другима“ пре свега у три земље Централне и Југоисточне Европе, Словачкој, Мађарској и Бугарској, истичући начине њиховог представљања Јевреја, Рома, муслимана, миграната и других мањина уз истовремено извлачење стереотипних паралела међу њима. Сличан проблем односа према „Другоме“, овога пута у Турској, изузетно је добро представила Јулија Александра Опреа, такође са Универзитета Сапиенца у Риму, у свом излагању „Наслеђе страха: Севрски синдром, Туркизам и конструисање „Другог““ (*Heritage of Fear: The Sèvres Syndrome, Turkishness and Othering*). У свом излагању она је у први план ставила трауматично колективно сећање Турака на Споразум у Севру као један од иницијалних разлога за неговање параноје према свему „нетурском“ у данашњој Турској, што се односи не само на мањине, већ и на оне Турке који права мањина подржавају. Севрски

синдром је тако допринео „туркизацији“ земље и народа уз брижљиво неговање сталног страха и неповерења према „Другоме“ и истицање очигледних разлика, што се до данас задржало као један од главних начина очувања турског идентитета. Евантиа Бала са Независног универзитета у Лисабону је имала излагање на тему „Предрасуде у Европи и сигурносне претње“ (*Europe's Prejudices and Security Threats*) које су, према ауторки, на старом континенту настале као последица настанка и развоја Исламске државе, мигрантске кризе, као и агресивне руске политике према Украјини. Ауторка закључује, уз већ уобичајену, често присутну фразу да је данашња европска ксенофобија, која се појавила као резултат наведених догађаја, избацила континент са политичког колосека европских вредности којима се заједница европских народа донедавно руководила. С друге стране, Рухи Џан Алкин са Универзитета Неџметин Ербакан у Коњи је у свом излагању „Јавно мњење о „Сиријској кризи“: вишеслојна дискриминација „Људскости“ од стране западног света“ (*The Discourse of the „Syrian Crisis“: A Multi-Dimensional Discrimination of the Western World towards „Humanity“*) био далеко више критички настројен према тзв. европским вредностима, истичући у први план неискреност и лицемерје такве, како је назвао, „величанствено представљене стварности“. По Алкину се то, када су западноевропске земље у питању, нарочито огледало у декларативном честитању земљама југоисточне Европе на отварању граница избеглицама, док су истовремено затварале своје. Сличним питањем се бавио и Федерико Ђулио Сикурела са Ланкастерског универзитета у Великој Британији, током свог излагања „Језик зидова дуж „Балканске руте“ (*The Language of Walls along the „Balkan Route“*) говорећи пре свега о подизању тзв. „Зида“ тј. бодљикавих жица најпре Мађарске према Србији и Хрватској, а потом и Словеније према Хрватској, чиме је створен додатни притисак на земље тзв. „Балканске руте“. Ипак, када су у питању теме везане за „исламски проблем“ данашњице, највише интересовања публике је изазвало излагање Фелипеа Пате Дуартеа са Института за политичке науке и унутрашњу безбедност у Лисабону „Сајберкомуникација као стратешко средство цихадиста“ (*Cybercommunication as a Jihady Strategic Tool*), с обзиром на то да је већина учесника, очекивано, била недовољно упућена у, можемо га тако назвати, онлајн цихадизам. Ипак, предности савремених, пре свега интернет комуникација, иако би се површном посматрачу могло учинити супротно, нису заобишле ни Исламску државу која их користи и за унутрашње, а нарочито за спољашње комуницирање, пре свега с младим муслиманима у Европи, убеђујући их да одбаце западне

вредности и „јеретичке“ режиме. Како је навео Дуарте, ширење информација је нераздвојни део самих операција цихадиста код којих не постоји разлика између речи и дела. Дистрибуирање информација, планирање операција и регрутација нових чланова одувек су били присутни у свету цихадиста, с тим да се порука данас шири не само путем традиционалних проповеди имама по џамијама, већ и преко мултимедијалних формата дистрибуираних онлајн.

Поред наведених, на скупу је било и тема посвећених антисемитизму, али и регионалним сукобима и проблемима (Грузија, Нагорно Карабах и сл.), а главно обележје скупа била је његова мултидисциплинарност, с обзиром на то да је тема предрасуда обрађивана из угла више научних дисциплина, попут историје, географије, социологије, филозофије, филологије, права итд. Захваљујући томе, конференција је успела да прикаже не само заступљеност предрасуда у различитим историјским и савременим збивањима, етничким, верским, расним, културним и другим сукобима или сусретима, већ и њихову улогу у самим научним истраживањима сваке од поменутих научних дисциплина.

Јована Шаљић

23. МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ВИЗАНТИЈСКИХ СТУДИЈА,

Међународна асоцијација византијских студија (AIEB),

Српски комитет за византологију

(23rd International Congress of Byzantine studies),

Београд, Србија, 22–27. август 2016.

У Београду је од 22. до 27. августа 2016. године одржан 23. међународни конгрес византијских студија. На највећем до сада одржаном светском византолошком конгресу учествовало је око 1.300 истраживача из 49 земаља, који су у српску престоницу допутовали са 5 континената. Конгрес су организовали Међународна асоцијација византијских студија (AIEB) и Српски комитет за византологију, у сарадњи са Византолошким институтом САНУ, Српском академијом наука и уметности, Универзитетом у Београду, као и Филолошким и

Правним факултетом Београдског универзитета. Покровитељи скупа, који је одржан у просторијама Филолошког факултета и Српске академије наука и уметности, били су председник Републике Србије Томислав Николић и Унеско.

Као мото Конгреса истакнута је мисао византијског интелектуалца Максима Плануда – „Пάντα μὲν γὰρ μεταβάλλεται, ἀπόλλυται δὲ οὐδέν” („Све се мења, али ништа не пропада”), инспирисана Овидијем, а посредно и Хераклитом, кроз коју се прожима идеја о РOMEЈСКОМ царству као живом организму, чија је цивилизација и након пада Цариграда опстала до данашњих дана, првенствено кроз цркву и народе који су чинили део византијског културног круга.

Конгрес је почео церемонијом свечаног отварања која је уприличена у понедељак 22. августа у Сали хероја Филолошког факултета, у присуству високих званика. Посебна част да својом беседом отвори Конгрес припала је председнику Републике Србије Томиславу Николићу, који је своје излагање искористио да Византолошком институту САНУ, једном од носилаца организације Конгреса, уручи Сретењски орден другог степена, за нарочите заслуге у промоцији византијског наслеђа на тлу Србије и допринос у проучавању и развоју светске византологије. Признање је примио директор Института, академик и професор емеритус Љубомир Максимовић. Церемонија свечаног отварања настављена је говором представника Унеска, након чега се скупу обратио Јоханес Кодер (Johannes Koder), председник AIEB-a. Добродошлицу присутнима пожелео је и академик Љубомир Максимовић, председник Организационог одобра Конгреса. Церемонија отварања окончана је уводном беседом Џона Ф. Халдона (John F. Haldon) под називом „*Change in Byzantium. Thinking about Stability, Resilience and Movement in Medieval East Roman Society*”.

Уследио је почетак радног дела Конгреса. Структуру његовог научног програма чинили су, по устаљеном обичају, пленарне сесије, округли столови као и седнице слободних саопштења, од којих су поједина представљана у виду постер-презентација. Поред тога, на београдском конгресу је уведена посебна категорија тзв. специјалних сесија на којима су учесници дискутовали о актуелним питањима у византологији.

За разлику од претходних, на овогодишњем Конгресу одржан је мањи број пленарних седница. Било их је укупно шест, сваког дана по једна, посвећена одређеној научној теми у византологији. Седницама је руководио модератор. Након његовог уводног излагања подносиоци реферата су представљали резултате својих истраживања. Модератори

су по завршетку појединачних излагања давали завршну оцену, после чега је обично следила жива дискусија. Шест пленарних сесија било је посвећено питањима која су проистицала из проучавања византијске хагиографије и литерарне (историографске) баштине, археологије византијских градова (посебна пажња посвећена је истраживањима локалитета Царичин град), религијске праксе Византинаца, положаја словенских народа између старог и новог Рима, и на крају, развоја византијских студија у новом миленијуму.

По завршетку пленарних сесија, одржавани су округли столови и тематске седнице слободних саопштења на којима су излагачи представљали своја саопштења везана за теме из различитих научних дисциплина: историје, историје византијске уметности и архитектуре, филологије, археологије, теологије, историје права, филозофије. Одржано је 49 округлих столова, и око 120 тематских седница слободних саопштења. Намера организатора била је да подстакне дискусију међу учесницима.

На специјалним сесијама организованим у оквиру слободних саопштења, које представљају једну од новина уведених на београдском конгресу, разматрана су различита питања. Од посебног значаја била је сесија посвећена проблему страдања споменика византијске културе, као и њиховом заштитом и рестаурацијом. У оквиру специјалних сесија представљени су поједини византолошки центри, као и будући пројекти и планови у византијским студијама.

Саставни део Конгреса чиниле су и седнице различитих комисија, посвећених одређеним византолошким дисциплинама (сигилографија, дипломатика итд.). Одржана је и генерална скупштина Међународне асоцијације византолога, на којој су, поред осталог, донете две значајне одлуке. Прва се односи на избор новог руководства Асоцијације. За новог председника изабран је Џон Ф. Халдон, док је нови благајник Беатрис Казо (Béatrice Caseau). На дужност секретара реизабран је Атанасиос Маркополус (Athanasios Markopoulos). Друга значајна одлука била је избор домаћина следећег, 24. међународног конгреса византијских студија (2021. године). Делегати генералне скупштине одлучили су већином гласова да нови град домаћин буде наследник некадашњег столног места Византијског царства – Цариград (Истанбул).

Конгрес је затворен свечаном церемонијом одржаном у Сали хероја Филолошког факултета, у суботу 27. августа. Том приликом скупу су се обратили секретар Међународне асоцијације Атанасиос Маркополус, бивши председник Асоцијације Јоханес Кодер, као и његов наследник на тој дужности Џон Ф. Халдон. Присутне је поздравила и госпођа Хедије

Мелек Делилбаши (Hediye Melek Delilbaşı), председник Турског комитета за византологију – домаћина наредне светске смотре византолога. Формални завршетак овогодишњег, 23. по реду, међународног конгреса византијских студија, означио је домаћин скупа, председник Организационог одобра Љубомир Максимовић.

Поред радног дела, Конгрес су пратиле различите активности и догађаји. Организовано је осам изложби у чијем су средишту били византијски или српски средњовековни мотиви:

1. *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)* – организована у Галерији САНУ;
2. *Византијско градителство као инспирација српских неимара новијег доба* – у Галерији науке и технике САНУ;
3. *Иконопис са подручја обновљене Пећке Патријаршије* – у Музеју СПЦ;
4. *Звуци, рефлекси и ритмови средњовековља у делима српских уметника друге половине XX века и новог миленијума* – у Галерији Zepher;
5. *Света Гора на цртежима Дага Патерсона и Тима Вајнера* – у Галерији Библиотеке града Београда;
6. *Атос. Света Гора. Изложба фотографија и гравура* – у Конаку кнегиње Љубице;
7. *Претрајавање храмова и живот народа* – фотографска сведочанства – у Етнографском музеју;
8. *Сведочанства о Другом (Београд, 1927) и Дванаестом (Охрид, 1961) међународном конгресу византијских студија* – на Филолошком факултету.

Учесници су, такође, били у прилици да посете и конгресни сајам књига који је организован у галерији „Прогрес”. На сајму је неколико десетина реномираних издавача, страних и домаћих, представило своје публикације.

Филмски и музички програм су, такође, били део понуде коју је организатор омогућио учесницима и гостима Конгреса. У Коларчевој задужбини је одржан концерт православне музике Акедемског хора „Лола”, док је у Југословенској кинотеци приказано око 20 краћих филмова, збирно представљених под насловом *Stone, Colors, Centuries. Documentary films about medieval Serbian lands and monasteries*.

Као пратећу активност, организатори су учесницима Конгреса понудили неколико излета и екскурзија, са обиласком појединих античких и средњовековних споменика на тлу Србије и Македоније, као и обилазак споменика савремене српске архитектуре у Београду, инспирисаних византијским и српским средњовековним градителством.

У част овогодишњег скупа уприличена су и два пријема. Поводом отварања Конгреса, госте је у згради Председништва (Новом двору) дочекао и поздравио покровитељ Конгреса председник Републике Србије Томислав Николић, док је пријем поводом завршетка Конгреса организован у згради Скупштине града Београда (Старом двору).

Скуп су пратиле две конгресне публикације. Пленарна саопштења (Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Plenary Papers) штампана су као посебна публикација у издању Српског комитета за византологију. Организатори су, такође, у сарадњи са ЈП „Службени гласник”, издали и репрезентативну тротомну публикацију групе аутора под насловом *Byzantine Heritage and Serbian Art*. Верзија поменутог издања на српском језику – „Византијско наслеђе и српска уметност” – требало би да буде објављена до краја 2016. године. Планира се да саопштења и апстракти презентовани на округлим столовима, тематским и специјалним сесијама буду публиковани у електронском формату до краја 2016. године.

На крају, треба истаћи да је овогодишњи Конгрес трећи по реду који се одржава на подручју некадашње Југославије. Други међународни конгрес византијских студија одржан је 1927. године у Београду, уз учешће око 200 научника, док је 1961. године у Охриду одржан 12. светски конгрес, на коме је присуствовало око 400 учесника. Посебна симболика у повести византолошких конгреса у нашој земљи огледа се у чињеници да су конгресне седнице 2016. године одржане у згради Филолошког факултета, истој оној у којој су заседали и ученици 2. византолошког конгреса, одржаног 1927. године.

Милош Цветковић

REINTERPRETING CITIES, 13th International Conference on Urban History, European Association for urban History – EAUH

(Реинтерпретација градова, 13. међународна научна конференција

Европске асоцијације за урбану историју)

Хелсинки, Финска, 24–27. август 2016.

У организацији Европске асоцијације за урбану историју (European Association for urban History – EAUH) одржана је у периоду од 24. до 27.

августа 2016. године у Хелсинкију тринаеста конференција посвећена урбаној историји. ЕАУН је основана 1989. године уз помоћ Европске уније. Прва конференција је одржана 1992. године у Амстердаму и од тада се конференције одржавају на сваке две године (Стразбур 1994; Будимпешта 1996; Венеција 1998; Берлин 2000; Единбург 2002; Атина 2004; Стокхолм 2006; Лион 2008; Гент 2010; Праг 2012; Лисабон 2014).

Овогодишња конференција, као и све претходне, организована је као мултидисциплинарни форум за историчаре, социологе, географе, антропологе, историчаре уметности, економисте и друге стручњаке, са циљем да се са што више различитих аспеката осветле различити феномени урбанитета.

Тринаеста међународна конференција Европске асоцијације за урбану историју, под називом Реинтерпретација градова (Reinterpreting Cities), одржана је Хелсинкију, уз помоћ Универзитета у Хелсинкију, Универзитета у Тампери и Града Хелсинкија, као и уз финансијску подршку фондација Ehrnrooth и Wihuri и Удружења научних друштава Финске.

Радни део конференције одржан је у главној згради Универзитета у Хелсинкију, у историјском центру Хелсинкија, близу Катедрале и Градске куће. Рад конференције био је организован у 44 главне и 30 специјалистичких сесија на којима је учествовало преко 650 научника из 52 државе. Учесници су имали прилику да чују и четири пленарна предавања која су одржали проф. др Рита Никула са Универзитета у Хелсинкију, проф. др Мартен Прак са Универзитета у Утрехту, проф. др Свати Четопадхјеј са Калифорнијског универзитета и проф. др Фридрих Ленгер са Универзитета Јустус Либих.

На специјалистичкој сесији *So5 Манастир у средњовековној урбаној средини (Monastery in Medieval Urban Setting)*, којом су председавале др Ана Анисимова и др Галина Попова из Института за општу историју Руске академије наука, узео је учешће др Владета Петровић, научни сарадник Историјског института. Он је презентовао реферат *Српски средњовековни град и манастир : манстирски приходи од трговине и рударства и црквени поседи у градовима (XIII–XV век) (Serbian Medieval Town and Monastery: Monastic Trade and Mining Incomes and Church Properties in Urban Settlements (XIII–XV Centuries))*. У реферату је указано на везу српског средњовековног града и манастира, пре свега у погледу манастирске имовине и прихода везаних за саме урбане центре или за њихове становнике. Такође, једна од разматраних тема је и улога рударства и великих рударских центара, као што је било Ново Брдо, у животу српских манастира, нарочито у периоду од средине 14. века, па до пада Српске деспотовине под османску власт 1459. године.

Након завршетка радног дела конференције, учесници су били у прилици да обиђу историјске знаменитости Хелсинкија. Организовани су и тематски излети на којима је уприличена посета граду Порвоу, једном од најстаријих финских градова, као и крстарење Хелсиншким архипелагом.

Владета Петровић

***MARIA NOSTRA. THE SEA IN THE HISTORY OF EUROPEAN
CIVILIZATION FROM ANTIQUITY TO MODERN TIMES,***

**Institute of International Relations and World History, Lobachevsky
State University of Nizhni Novgorod (UNN)**

(Међународна конференција „*Maria nostra*“.

Море у историји европске цивилизације од Антике до Новог времена),
Нињи Новгород, Русији 13–14. октобар 2016.

„*Maria nostra*“, петнаеста међународна конференција посвећена професору Николају Петровићу Соколову, одржана је у Институту за међународне односе и светску историју, на Државном универзитету Нињњег Новгорода „Н. И. Лобачевски“ (ННГУ). Универзитет „Лобачевски“ је основан 1916. године, а 1918. године је постао прва високошколска државна институција у СССР-у. „*Maria nostra*“ је била само једна од конференција организованих поводом стогодишњице рада Универзитета који је добио име по познатом руском математичару Николају Ивановичу Лобачевском.

Конференцију је отворио Рихтик Михаил Иванович, директор Института за међународне односе и светску историју, пленарним предавањем: „Фактор мора у светској политици“. Затим су одржана још два пленарна предавања, Махлајука Александра Валентиновича (ННГУ): „Мора у имагинарној географији и геополитичкој структури Римског царства“, и Кузњецова Андреја Александровича (ННГУ): „Владимирски кнежеви, Новгород и Прибалтик од 1220. до 1230. г.“.

Првог дана конференције одржане су три сесије: 1. Мора и морски фактор у античком свету: историјско-географска реалност, политика и културна традиција; 2. Морски простори у средњем веку: представљање и освајање; 3. Море, морепловци и политика у историји новијег и савременог доба. Други дан конференције је почео са две сесије: 1. Мора и морски фактор у античком свету: историјско-географска реалност, политика и културна традиција; 2. Морски простори у средњем веку:

представљање и освајање, а завршио се округлим столом: „Поглед на Маркизову бару – Балтичко море и европеизација Русије у XVIII веку.

Море у делима античких писаца обрадили су Синицин Александар Александрович (Руска хришћанска хуманитарна академија): „Морска чуда у античкој традицији, причама и иконографији“, и Обидин Јулија Сергејевна (Маргу): Море у структури топографије загробног света (према подацима из Хомерове „Одисеје“). Грчко-римским Египтом се бавио Чисталев Марк Сергејевич (ННГУ): „Ходочашће у грчко-римски Египат према епиграфским изворима“. Подосинов Александр Васиљевич је описао Азовско и Црно море према подацима са Појтингерове табле: „Азовско и Црно море на Појтингеровој карти: историјска реалност и картографија“, а Габелко Олег Леонидович антички Босфор: „Борба за тракијски Босфор у антици: стратегија и тактика“.

Маслов Артјом Николајевич је написао посебно интересантан рад о мору, Светој земљи, Египту и Арабији на основу извора из XV века: „Море, тема у делу доминиканца Феликса Фабрија „Evgatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti (1480–1483)“. Джексон Татјана Николајевна је обрадила скандинавске изворе о Белом мору: „Бело море у споменицима староскандинавске писмености“.

Великим географским открићима у средњем веку и колонијалним освајањима бавили су се Акимов Јуриј Германович (СПБГУ): „Од „затвореног мора“ ка „отвореном мору“: дискутовање о међународно-правном статусу морских простора у периоду великих географских открића (друга половина XV – прва половина XVI века) и Волков Сергеј Јурјевич (ННГУ): „Политички-правно опремање почетне етапе колонијалне експанзије Холанђана“. Сиднева Марија Владимировна (ННГУ) је обрадила море у хришћанској топографији: „Море у „хришћанској топографији“ Козме Индикоплова“. Белов Михаил Валерјевич је писао о адмиралу и експедицији на Средоземљу: „Адмирал Д. Н. Сењавин и реторика „морског братства“ у мемоаристици учесника средоземноморске експедиције почетком XIX века“. Средоземљем су се још бавили Браницки Андреј Генадијевич (ННГУ): „Историјски предуслови стварања Савеза за Средоземно море“, и Цвијановић Ирена (Историјски институт, Београд): „Средоземље у делима раносредњовековних арапских географа и историчара“ (Mediterranean in the works of the Early Medieval Arabic geographers and historians).

На конференцији је учествовало четрдесет историчара, а многи су се бавили бродовима, флотама и биткама на мору. Међу њима су античари Молев Евгениј Александрович (ННГУ): „Флота и морски фактор у

ратовима Митридата Евпатора“, Дмитријев Владимир Алексејевич (Псковски државни универзитет): „О војној морнарици Сасанида“, Сивкина Натаља Јеурејевна: „Ратна морнарица у хеленистичкој Македонији“, османиста Абилудин Алим Маратович (ННГУ): „Османлијски морепловац, адмирал и картограф Пири-реис и његова *Књига мора*“, и средњовековци Белајан Карен Левонович: „Једрењак „Киликија“. Реконструкција, грађење и експедиција“, Михејев Дмитриј Владимирович (Псковски државни универзитет): „Експедиција око света Томаса Кавендиша у светлу англо-шпанског рата 1585–1604. године“.

Конференција је завршена дискусијом о европеизацији Русије на округлом столу после излагања Крајковски Алексеја Викторовича (Европски универзитет у Санкт Петербургу): „У Петербургу се не може без острига“: владини пројекти увоза острига у Финском заливу у контексту европеизације Русије“, Дамченко Павела (Европски универзитет у Санкт Петербургу): „Mare Suebicum/Balticum: Балтик као Mare nostrum за Руско царство на примеру међународних конфликта XVIII века, Коваленко Г. М. И. Кузњецов А. А. (ННГУ): „Русија у првој трећини XIX века виђена очима Швеђана: ка објављивању књиге: слике руског живота. Престоница и провинција прве половине XIX века виђена очима странаца. Дневници. Истраживања / саст. Г. М. Коваленко, А. А. Кузњецов.“

Бројне манифестације, као што су посета делегације Новог Сада Нижњем Новгороду прошле године, поводом обележавања дана тог руског града, који је уједно и Дан Руске Федерације, потписивање Повеље о братимљењу ова два града пре десет година, уговор о сарадњи Универзитета „Лобачевски“ и Универзитета у Новом Саду, пријем студената из Руске Федерације, и са Универзитета „Лобачевски“, у Ректорату Универзитета у Бањој Луци 2013. године, одржавање I српско-руске археолошке конференције у Београду и Новом Саду 2014. године, „Дани Москве у Београду“ 2016. године, најави II српско-руске археолошке конференције у Москви следеће године, у време манифестације „Дани Београда у Москви“, показују обострану жељу да се негује традиционално српско-руско пријатељство. У априлу 2015. године српска делегација је присуствовала обележавању „Дани Србије у Нижњем Новгороду“ и тада је отворен Српски културни центар. После конференције „Maria nostra“ позвана сам у Српски културни центар у Нижњем Новгороду да говорим о САНУ и нашим институтима. Приликом боравка у Нижњем Новгороду уживала сам у изузетном гостопримству руских колега, који су показали велико интересовање за даљу сарадњу са нама.

Ирена Цвијановић

IN MEMORIAM

Милорад Екмечић
(1928 – 2015)

Академик Милорад Екмечић, великан српске историјске науке и мисли, напустио нас је у суботу, 29. августа 2015. године, оставивши иза себе непоновљиво научно дело. Српској науци је дао много, а задужио је још и више, афирмишући је у европским и светским оквирима. То га је и начинило једним од највећих имена српске историографије.

Животни пут академика Милорада Екмечића отпочео је 4. октобра 1928. године у Пребиловцима код Чапљине, и веома рано се показао као тежак и трновит, оставивши га у Другом светском рату без оба родитеља. Основну школу је завршио у Чапљини, а гимназију у Мостару 1947. године, да би своју академску каријеру започео студијама на Свеучилишту у Загребу где је студирао општу и националну историју. Дипломирао је 1952. године, након чега је пуне четири деценије (1952–1992) провео на Филозофском факултету у Сарајеву на коме је прошао сва наставничка звања. Докторску дисертацију *Устанак у Босни 1875–1878. године* одбранио је 1958. на Свеучилишту у Загребу, да би школску 1960/61. годину провео на специјализацији у Принстону. На универзитетима у САД је био гостујући професор у два наврата – школске 1971/72. на Универзитету у Ен Арбору (Мичиген), где је предавао југословенску и балканску историју, и школске 1982/83. на Универзитету у Лоренсу (Канзас), на коме је предавао балканску и европску историју 19. и 20. века. Године 1973. Милорад Екмечић је изабран за дописног члана Академије наука и

умјетности Босне и Херцеговине, а 1981. за редовног. Члан Српске академије наука и уметности ван радног састава постао је 16. новембра 1978, а у радни састав је преведен 1. јула 1992. године. Био је дописни члан Црногорске академије наука и умјетности од 1993. и члан ван радног састава Академије наука и умјетности Републике Српске од 1996. године. Ратна разарања и личне трагедије нису га заобишле ни у ратовима деведесетих година у родној Босни и Херцеговини одакле је, након хапшења њега и његове породице од стране муслиманских „Зелених беретки“ маја 1992. године, и стављања у кућни притвор, био приморан да бежи. По доласку у Београд, радио је као редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду све до пензионисања 1. октобра 1994. године, и као стални сарадник Историјског института САНУ до 2002. године.

Академик Милорад Екмечић је био човек велике интелектуалне радозналости и широког образовања. Темелј свог историографског рада постављао је не само педантним архивским истраживањима у готово свим југословенским као и архивима у Бечу, Москви, Атини, Паризу, Лондону, Будимпешти, Варшави, Кракову, Торину и Вашингтону, већ и пажљивим посматрањем и разумевањем времена и догађаја о којима је писао, удишући живот сувој научној фактографији, чиме је стварао врсне историјске синтезе као највише домете научне историографске мисли. Истраживачки се оријентисао на националну и општу историју новог века, пре свега на историју Југоисточне Европе и јужнословенских народа, сагледавајући догађаје на Балканском полуострву у оквиру ширих токова европске и светске историје, као и политике великих сила према овом подручју. Нарочиту пажњу посветио је националним покретима јужнословенских народа, идејама и идеологијама, стварању националних држава, и политичком и националном обликовању аграрних друштава на јужнословенском простору. Због тога се није либио ни консултовања сродних научних дисциплина попут историјске социологије, психологије или филозофије историје, комбинујући их са незаменљивим и богатим животним искуством стеченим у етнички и верски замршеној босанскохерцеговачкој средини у којој се родио, и у којој је провео највећи део свог живота. Управо то искуство Милорад Екмечић је уткао у сопствену науку, стварајући нераскидиве нити између живота и историје, чиме је постао један од најбољих методолога историјске науке оставивши иза себе преко 400 библиографских јединица.

Прво веће научно дело Милорада Екмечића била је поменута докторска теза *Устанак у Босни 1875–1878. године* која је доживела три

издања на српском језику (Сарајево 1960. и 1973. и Београд 1996) и непотпун превод на немачки језик у издању Института за историју Југоисточне Европе у Грацу. У њој је Екмечић дао поставке својих будућих радова и истраживачких интересовања кроз феномен развоја покрета од социјалног до националног, приказујући управо социјалне и националне претпоставке устанка у Босни, његов ток до прогласа уједињења са Србијом као и пратеће догађаје. Коауторство са Симом Ћирковићем, Иваном Божићем и Владимиром Дедијером довело је до стварања изузетно запажене синтезе *Историја Југославије* која је објављена 1972. године у Београду на српском, 1974. у Њујорку на енглеском и 1984. у Пекингу на кинеском језику. Прво капитално Екмечићево дело *Ратни циљеви Србије 1914. године* у коме је осим тумачења српских ратних циљева и реконструкције догађаја из угла европских интереса пред почетак Великог рата, окарактерисао овај рат на Балкану и као религиозни сукоб, објављено је 1973. године и доживело је три издања на српском језику (1973, 1990. и 1992). Екмечић је био и део великог научног тима српских историчара у стварању монументалног дела *Историја српског народа* у десет томова у издању Српске књижевне задруге, у којој је обрадио историју српског народа у Турској од Берлинског конгреса до стварања прве југословенске државе 1918. године.

Његово друго капитално и, по многим, животно дело, истовремено уџбеник и енциклопедија националних покрета који су довели до стварања југословенске државе, објављено је 1989. године под насловом *Стварање Југославије 1790–1918.* (књ. 1, 2). Са својих 1.500 страна пажљиво и педантно сагледаних и синтетисаних историјских чињеница, социолошких, културолошких, политичких и историјских рукаваца и процеса који су водили ка стварању заједничке државе, и узрока и последица једне такве идеје, књига је изазвала велику пажњу ондашње југословенске научне и стручне јавности, доводећи до бројних полемика, нарочито са хрватским историчарима, у којима се Милорад Екмечић показао интелектуално ненадмашан, попут саме његове књиге. Своје треће капитално дело, практично синтезу свог дотадашњег рада, Екмечић је објавио 2007. године под насловом *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492-1992.* које је доживело чак четири издања и заокружило целокупно научно-истраживачко стваралаштво овог великана српске историографије.

Научни рад Милорада Екмечића више је пута потврђен бројним наградама и признањима које је за живота добијао, попут НИН-ове награде, награде „Владимир Ћоровић“, награде Српске књижевне задруге

за животно дело, Кочићеве награде и бројних других. Године 2011. одликован је орденом Светог Саве првог степена. Био је члан више одбора САНУ и председник Одбора за историју Босне и Херцеговине. За члана Председништва САНУ биран је три пута, а био је и члан управног одбора Матице српске. Био је члан Комисије за социјалне покрете Светског конгреса историчара и члан његове Славистичке комисије, а од 2009. године и члан Сената Републике Српске.

Својим одласком, професор и академик Милорад Екмечић је оставио дубоку празнину, не само научну већ и људску. Човек снажног интегритета, дубоко потресен трагичном судбином српског народа која ни њега није заобишла, одликовао се великом научном храброшћу коју је исказивао не само кроз своја штампана дела, већ и медијске и јавне наступе у којима је износио своје научне ставове и друштвена уверења, показујући свој широки дух, интелектуално умеће и људску величину. Мада је за собом оставио непролазно научно дело, звезду водилу генерацијама будућих истраживача, млађи научни нараштаји ће заувек остати ускраћени за једно велико животно искуство, топле речи подршке и мудре савете и упутства које нам је несебично делио.

Јована Шаљић

IN MEMORIAM

Драгољуб Р. Живојиновић
(1934 – 2016)

Дана 4. фебруара 2016. године, преминуо је академик Драгољуб Р. Живојиновић, секретар Одељења историјских наука САНУ и дугогодишњи професор Филозофског факултета у Београду.

Академик Драгољуб Р. Живојиновић рођен је у Врању, 17. априла 1934, од оца Радована, официра Југословенске краљевске војске, и мајке Јелисавете. Студије историје на Филозофском факултету у Београду завршио је 1959. године. Његово даље образовање настављено је на Универзитету Пенсилванија у Филаделфији, на коме је 1963. завршио постдипломске студије, а 1966. године одбранио докторску дисертацију. Постдокторске студије завршио је на Универзитету Харвард у Бостону. Образовање и искуство које је стекао на тим престижним универзитетима, касније ће у значајној мери утицати на његова научна интересовања. Захваљујући бројним стипендијама (Амерички савет учених друштава, Британски савет, Фулбрајт, Вудро Вилсон), а пре свега личној иницијативи, истраживао је у значајним архивским центрима у Лондону, Вашингтону, Риму, Паризу, Њујорку.

Универзитетска каријера академика Драгољуба Р. Живојиновића се развијала на матичном, Филозофском факултету у Београду. Већ 1960. изабран је за асистента, а редовни професор постао је 1979. године. Био је управник Одељења за историју, а 1985–1987. и декан Филозофског факултета. Био је професор по позиву на више страних универзитета, међу којима се издвајају универзитети Корнел, Мериленд и Калифорнија.

Научник ерудитског знања, широког хронолошког, тематског и територијалног захвата, академик Драгољуб Р. Живојиновић је своје научно интересовање усмеравао на бројна питања из опште, балканске и националне историје од 15. до 20. века. Бројне генерације студената су знања из Опште историје новог века стицале из његовог капиталног дела *Успон Европе*, које је, од 1985. године када је први пут објављено, имало шест издања, чиме је само потврђена његова изузетна актуелност и вредност. Професор Живојиновић је, током дугогодишњег педагошког рада, увидео да српска историографија није увек била у могућности да пружи јасне одговоре на нека питања из те научне области, па је његовим залагањем домаћа научна, али и шира читалачка јавност, имала могућност да користи преведена капитална дела значајних имена светске историјске науке, попут књиге *Друштвена историја Енглеске* Џорџа Маколија Тревелијана, или синтезе историје руске културе и цивилизације *Икона и секира*, коју је написао Џејмс Билингтон. Предговори или поговори српским издањима, у којима је професор Живојиновић указао на њихову вредност, у значајној мери су доприносили њиховом бољем разумевању.

Целокупно дело академика Живојиновића садржи преко 300 наслова и може се поделити на више целина. Значајно место у њему заузима проблем односа Ватикана и Римокатоличке цркве према Србији и другим јужнословенским земљама. У најзначајнијим делима *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе, 1914–1920* (Београд, 1978, 1995), *Ватикан и Први светски рат 1914–1918* (Београд–Цетиње, 1980), *Ватикан, Католичка црква и Југословенска власт 1941–1958* (Београд, 1994), он је расветлио сложена питања политике Ватикана према Краљевини Србији, као и стварању југословенске државе и даљем односу према њој, при чему је константа било деловање против уједињења Јужних Словена и његова подршка прво опстанку Аустроугарске, а потом непријатељски став према постојању Краљевине СХС / Краљевине Југославије. Ова тема у потпуности је заокружена двотомним делом *Варварство у име Христово: прилози за tagtum crimen* (Београд 1988–Зрењанин 2001). У њему је детаљно анализирана одговорност значајног дела римокатоличког клера у подршци нацистичком усташком режиму.

Посебна област коју је академик Живојиновић истраживао су српско-британски и српско-амерички односи, као и односи држава са јужнословенског простора (Дубровачка република) са тим земљама у дугом временском раздобљу, од Америчке револуције до Другог светског рата. Као истрајан и упоран истраживач, академик Живојиновић је дела из те области пре свега засновао на изворима првог реда из америчких и

британских архива. Када је реч о односима Србије и Црне Горе са Великом Британијом и САД у време Првог светског рата, допринос радова академика Живојиновића је изузетан. У њима је указано на, у суштини, лош однос западних чланица Антанте према Краљевинама Србији и Црној Гори и њиховим војскама које су, за разлику од Белгијске војске, саме држале велики фронт и биле изложене великим губицима. Међу његовим делима о тој проблематици се издвајају књиге *Надмени савезник и занемарено српство: британско-српски односи (1875–1941)* (Београд, 2011), затим *Невољни ратници: велике силе и Солунски фронт 1914–1918* (Београд 2010), *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама (1878–1920)* (Београд, 2010). У делу *Америка, Италија и постанак Југославије 1917–1919. године* (Београд, 1970) академик Живојиновић указао је на историјат односа две државе од стицања независности Кнежевине Србије до стварања заједничке државе Јужних Словена.

Утицај Италије на прилике на Балканском полуострву, као и дипломатска и војна борба Краљевине Црне Горе за опстанак, све до уједињења са Краљевином Србијом 1918. биле су делом занемарене теме које је академик Живојиновић такође истраживао. У његовом опусу издвајају се књиге *La dalmazia o morte: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923. године* (Београд, 2010), *Италија и Црна Гора 1914–1925, студија о изневереном савезништву* (Београд–Краљево, 1998), *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922.* (Београд, 1996), *Крај Краљевине Црне Горе: мировна конференција и после 1918–1921.* (Београд, 2002). Та дела академика Живојиновића, чврсто заснована на прворазредним изворима, снажна су препрека покушајима ревизије и фалсификовања историје Црне Горе.

Академик Драгољуб Р. Живојиновић значајну пажњу посветио је и питањима из националне историје. Најважније дело из те области свакако је тротомна биографија краља Петра I Карађорђевића, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело* (Београд, 1990–1994), које је имало више издања. Књига *Српска православна црква и нова власт 1944–1950.* (Београд, 1998) пружа драгоцене одговоре на бројна питања о односу цркве и комунистичких власти непосредно по ослобођењу од нацистичке окупације, и заснована је на бројним, до сада непознатим изворима.

Академика Живојиновића одликовала је велика људска и научна храброст. У тешком времену, када је простор бивше заједничке југословенске државе био захваћен ратом, а сама Србија се нашла под, до тада незабележеном, блокадом и медијским дехуманизовањем њеног народа. Он је као изузетан познавалац прошлости тог простора, са израженом

свешћу да као врстан интелектуалац и научник мора изнети свој став *sine ira et studio*, а не ћутати и сачекати да криза прође, дао бројне интервјуе на телевизијским и радио станицама, као и у штампаним медијима. У њима је указао на дубоке историјске корене актуелних збивања и улогу великих сила у томе, посебно оних које нису биле наклоњене Србији, и чије је савезништво у претходним ратовима било једва прихваћено. Његови интервјуи на англосаксонском говорном подручју показали су како вредан и упоран историчар са чврстим аргументима може да се суочи са пристрасним новинарима и милионским аудиторијумом који је био контаминиран неистинама, и њему потпуно ненаклоњен. Ставови које је у таквим приликама износио нису одступали од истине, засноване на дубокој анализи. На тај начин, професор Живојиновић годинама је бранио и достојанство струке, све више оптерећене ревизијом историје и рехабилитацијом правих узрочника ранијих европских ратова.

Посебну пажњу академик Драгољуб Р. Живојиновић посвећивао је раду са студентима, постдипломцима и докторантима. Студенти су од њега могли да науче заиста много. Његов педагошки утицај био је изузетан, и посебно је био изражен у раду са постдипломцима и докторандима. Увек доступан за комуникацију, стрпљив, са изузетним смислом за хумор, спреман да чује и помогне саветима и одговорима на сва теоријска и методолошка питања, био је прави пример како треба развијати професионалну и људску комуникацију, и преносити знање на нове генерације историчара. Као ментор, лако је уочавао недостатке и грешке које су на почетку свог научног рада његови ученици правили, и истрајно и стрпљиво указивао на њих. Захваљујући његовом преданом менторском раду, они су стицали добре поуке о томе како развијати комуникацију са професионалним окружењем и преносити знање на нове генерације. Увек спреман да помогне, доследно остајући критичан према приказаном знању његових студената или резултатима њихових истраживања, академик Драгољуб Р. Живојиновић им је својим научним интегритетом и педагошким ставом давао неопходну сигурност.

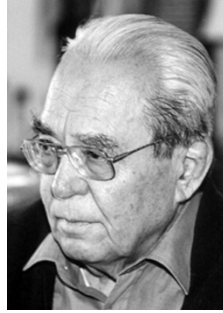
За свој научни рад професор Живојиновић добио је више престижних награда и угледних одликовања: награду БИГЗ-а за научно дело (1995) и награду „Светозар Милетић“ (1995), као и награду „Владимир Ћоровић“ за животно дело 2004. године. Носилац је престижних државних и црквених одликовања. Године 1971. одликован је високим италијанским одликовањем *Ordine del merito della Repubblica Italiana*, а југословенски Орден заслуга за народ са сребрним зрацима додељен му је 1989. године. Српска православна црква је 2014.

одликовала академика Живојиновића једним од својих највиших одликовања, Орденом Светог Саве другог степена.

Одлазак академика Драгољуба Р. Живојиновића велики је губитак за српску историографију. Изузетно знање које је несебично даровао својим студентима, образовање које је поседовао, његово стрпљење и толерантност недостајаће српској историографији, посебно у институцијама у којима је био радно и академски ангажован, пре свега Филозофском факултету у Београду, САНУ и Историјском институту.

Недељко В. Радосављевић

IN MEMORIAM

**Халил Иналцик
(1916-2016)**

Након кратке биографије проф. др Халила Иналцика који је у својој 100. години преминуо 25. јула 2016. године, у овом омажу уваженом проф. др Халилу Иналцику, осврнућу се на неколико његових радова о историји Балкана.

Кратка биографија проф. др Халила Иналцика

Проф. др Халил Иналцик рођен је 7. септембра 1916. године у Истанбулу. Студирао је на Факултету за језик, историју и географију Универзитета у Анкари. Дипломирао је на Одсеку за савремену историју 1940. године. Докторирао је 1942. године дисертацијом под називом *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Танзимат и Бугарско питање) која представља један од првих примера социјално-економске историографије у Турској.

Како би повећао своју квалификованост у виду знања, искуства и на пољу рада, Иналцик је од стране Факултета за језик, историју и географију Универзитета у Анкари послат 1949. године у Енглеску, где је у Британском музеју изучавао радове на турском језику и где се 1950. године упознао са Фернардом Брауделом, једним од оснивача школе Анале (*Ecoles des Annales*). Иналцик је одбранивши своју тезу *Viyana Bozgun Yıllarında Osmanlı-Kırım Hanlığı İşbirliği* (Османско-кримска сарадња у годинама опсаде Беча) 1952. године стекао ранг професора.

У школској 1953/1954. години био је позван као гостујући професор на Факултет за међународне односе Универзитета Колумбија. Иналцик који је од 1950. године захваљујући својим објављеним радовима

и едукативним активностима био запажен од стране свих историографских кругова света, позван је 1972. године од стране Универзитета у Чикагу да се прикључи професорском кадру Одсека за историју. Пензионисао се 1986. године након скоро 15 година рада на Универзитету у Чикагу.

Проф. Иналцик, који је у периоду од 1990. до 1992. године предавао на Универзитету Принстон и Универзитету Харвард, на позив ректора Универзитета Билкент, проф. Алија Дограмација, 1992. године вратио се у Турску како би основао виши степен Одсека за историју на коме ће предавати. Од 1992. године па све до смрти континуирано објављује научне радове али и подучава студенте. Највеће име османске историографије проф. Халил Иналцик преминуо је 25. јула 2016. године у Анкари.

Неколико речи о његовом доприносу Балканској историографији

Проф. Иналцик започео је своју академску каријеру 1943. године истраживањем на пољу историје Балкана, када је Факултет за језик, историју и географију Универзитета у Анкари објаво његову докторску дисертацију под називом Танзимат и Бугарско Питање. Тема његове тезе Танзимат и Бугарско питање јесте устанак у Видину 1849/1850. године. У тези која се ослања на документацију османског архива, проф. Иналцик је експлицитно приказао суштински фактор који је стајао иза побуне за време уређења познатог као режим Господарства.

Још један значајан научни рад проф. Иналцика у вези са историјом Балкана је објављено издање тимарског дефтера Албанског санџака који датира из 1432. године у доба владавине Мурата II. (*Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter –i Sancak-i Arvanid*, Ankara: ТТК, 1954). Упркос чињеници да садржи велики број потешкоћа у погледу језика, калиграфије, термина, имена и облика, овај дефтер који је од велике важности како за османску историју тако и за историју Балкана објављен је заједно са опширним уводним текстом по прописаним научним стандардима. Поред издања Арванидског дефтера веома су важна истраживања о темама попут османског уређења поседа, тимарског система, карактеристике насељавања Османлија на Балкан и домаћим хришћанским феудалним породицама које су биле носиоци тимара. У вези са овим темама спроведено је доста нових истраживања и издавани су бројни радови. У уводном тексту овог издања, проф. Иналцик на један аналитички начин истиче суштину издања овог дефтера и истраживачима представља један темељан методолошки кључ.

Још једно значајно истраживање проф. Иналцика везано за историју је чланак под називом „Од Стефана Душана до Османског царства: „Хришћанске спахије у Румелији у XV вијеку и њихово поријекло“ (Прилози за оријенталну филологију, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 1952–53, стр. 2–54). У овом чланку проф. Иналдик је навео одлике тимарског система и феудалног режима у периоду када су Османлије насељавале Балкан и истакао како је феудална и војна групација која је постојала пре доласка Османлија наставила да обавља своје дужности и у оквиру османлијског феудалног система. Ова тврдња је за историографију Балкана крајње важна. Због тога што се у историографији Балкана, која је обикована под снажним утицајем национализма, тврди да су Османлије користећи силу и најсуровије методе окупирале Балкан и да су балкански народи од самог почетка са свим својим вишим и нижим класама отпочели снажну побуну против ове окупације. Међутим, проф. Иналдик нам у овом чланку показује да је, процесом употребе, односно прикључивањем у османски војни поредак преосталог феудалног дела становништва (попут спахије носиоца тимарског поседа, мартолоса и војнука), који је формиран у поретку пре њиховог доласка, а не мешајући се у њихову вероисповест, могуће формирати једну озбиљну и снажну интеграцију. У овом чланку, поново се ослањајући на османске изворе, истиче и да по питању утемељених правила у тимарском систему, хришћанске спахије нису биле третиране другачије од муслиманских.

Још један научни рад у вези са периодом доласка Османлија на Балкан је чланак под називом „Ottoman Methods of Conquest (Османске методе освајања)“ (*Studia Islamica*, No. 2, 1954, стр. 104–129). У овом чланку проф. Иналдик је на аналитички начин описао период османских освајања Балкана и приказао како је ослањајући се на одређену политику, у овом период поступно напредовао. Проф. Иналдик ставља нагласак на политику попустљивости и толеранције – карактеристичну политику коју је османска управа примењивала на народу Балкана. Према овој политици на освојеним просторима стара правила су наставила да важе, народу је дозвољавано да исповеда своју веру и поштује своје обичаје, тако да је овај начин управе олакшавао прихватање нове власти од стране народа освојених области. Управо је ова политика попустљивости и толеранције у периоду освајања играла веома важну улогу. Она представља и најважнију политику која у османски систем укључује како нижи staleж тако и преостали феудални staleж.

Проучавања проф. Иналцика у вези са историјом Балкана без сумње се не завршавају овде наведеним радовима. Проф. Иналдик, који себе дефинише као историчара Балкана, поред многобројних књига

синтеза, чији је већи део управо посвећен Балкану, написао је и на десетине чланака у вези са различитим специфичним областима историје Балкана као и драгоцене чланке који су се нашли у енциклопедијама попут *İslam Ansiklopedisi*, *Encyclopedia of Islam* i *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

Веома сам срећан што сам имао прилику да будем студент овог највећег имена османске историографије, кога овом приликом са великим поштовањем и захвалношћу помињем.

Такође се дубоко захваљујем редакцији *Историјског часописа* која је љубазно прихватила да објави овај омаж.

Селим Асланташ

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admission deadline for the current year is March 31st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXV
(2016)

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
др Срђан Рудић, директор

Лектура текстова на српском језику
Милица Симић

Превод и лектура текстова на енглеском језику
Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
Слободан Симић

Штампа
„Свен” доо, Ниш

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. –
1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Ниш : „Свен” доо). – 24 cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170

